

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

HADAK ÚTJÁN XXIV.

A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája
Esztergom, 2014. november 4–6.

Főszerkesztő
TÜRK ATTILA

ARCHAEOLOGIA

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology

Volume 3.1

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

3.1

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Department of Archaeology
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
nemzetközi szerkesztőbizottság

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen, D)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev, Ua)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus, Syr)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff, UK)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara, Ru)

MTA BTK MŐT
sorozatszerkesztők

Fodor Pál
MTA BTK
főigazgató

Vásáry István
MTA BTK MŐT
elnök

HADAK ÚTJÁN XXIV.

A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája

Esztergom, 2014. november 4–6.

1. kötet

Conference of Young Scholars on the Migration Period

November 4–6, 2014, Esztergom

Volume 1

PPKE BTK Régészeti Tanszék – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport

Főszerkesztő

TÜRK ATTILA

Szerkesztők

BALOGH CSILLA – MAJOR BALÁZS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar
Régészeti Tanszék

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

BUDAPEST – ESZTERGOM

2015

A kutatás, a konferencia és a kötet az
NKA 3208/00488, az OTKA/NKFIH 106369, a KAP15-107-1.8-BTK,
a MÖT 28.317/2012 és Esztergom város támogatásával valósult meg.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

Első és hátsó borítókép

Részletek a nagyszentmiklósi kincs 2. számú korszójáról

Munkatársak

Ambrus Edit, Balogh-Bodor Tekla, Budai Dániel, Füredi Ágnes, Léhner Zita,
Jancsik Balázs, Langer Dániel, Petkes Zsolt, Polónyi Emese

Mesterházy Károly fotóját Szöllösi Mátyás készítette

© A szerzők és az Archaeolingua Alapítvány

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, Régészeti Tanszék

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Témacsoport

ISBN 978-963-9911-63-5

HU-ISSN 2064-8162

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

2015

ARCHAEOLOGUA

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1014 Budapest, Úri u. 49.

Nyelvi lektorálás és fordítás: Renner Zsuzsanna

Idennyelvű összefoglalók fordítása: Seleanu Magdaléna, Jevgenyija Nyikolajevna Szimonova

Tördelés és layout: Nemes Csaba Szilamér

Borítóterv: Hős Gergely

Nyomda: Prime Rate Kft.

Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatói
XXIV. konferenciájának szervezői, résztvevői és előadói,
valamint a kötet szerzői és készítői sok szeretettel
köszöntik Mesterházy Károlyt
75. születésnapja alkalmából!

Esztergom, 2014. november 4.

TARTALOM — INHALT — CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ

MESTERHÁZY KÁROLY publikációi	11
PROHÁSZKA PÉTER	
Észrevételek néhány délnyugat-szlovákiai császárkori leletegyütteshez	21
Remarks about some finds of the Roman period from Southwest Slovakia	31
OTTOMÁNYI KATALIN	
5. századi kerámia a Visegrád-Gizellamajorban feltárt kiserőd déli épületszárnyából	35
5th-century pottery from the southern wing of the fortlet of Visegrád-Gizellamajor	58
GRÓH DÁNIEL	
A visegrád-diósi késő császárkori temető keresztény emlékeiről	71
Christian remains from the Roman imperial period cemetery at Visegrád-Diós	75
TÓTH GÁBOR – MERCZI MÓNIKA	
Ács-Öbölkúti-dűlő lelőhely római kori sírjainak embertani eredményei	81
Anthropological findings from the Roman-period cemetery at Ács-Öbölkúti-dűlő	84
PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT	
Egy kis kampó két élete	87
The two lives of a small hook	94
PÓPITY DÁNIEL	
Horogra akadva – Egy új típusú kézi orsó felfedezése az alföldi szarmatáknál	97
Auffindung auf einem Haken – Also Entdeckung eines neuen Handspindeltyps bei den Ungarnland lebenden Sarmaten	118
GULYÁS GYÖNGYI	
A balta alakú csüngők a szarmata leletanyagban	129
Axe-shaped pendants among Sarmatian finds	151
KOROM ANITA	
A pesti-síkság barbaricum-i lelőhelyeinek pecsételt kerámiatípusai	165
Stamped pottery types from the Barbaricum sites of the Pest Plain	188
BENEDEK-BENE ZSUZSANNA – BENEDEK ANDRÁS	
Szarmata edényégető kemencék az M43 autópálya nyomvonalán	205
Sarmatian pottery kilns on the trail of the M43 highway	218

SCHILLING LÁSZLÓ – BENDŐ ZSOLT – VÁCZI TAMÁS	
Rangos szarmata temetkezés Szolnok-Szücs-tanya lelőhelyről	227
Ein sarmatisches Adelsgrab am Szolnok-Szücs-tanya	243
BALOGH CSILLA	
Szarmata temető Makó-Igási járandóban	257
Sarmatian cemetery at Makó-Igási járandó (County Csongrád, Hungary)	294
MARCSIK ANTÓNIA	
A Makó-Igási járandó I. lelőhely (M43 25. lh.) szarmata csontvázanyaga	321
Sarmatian skeletal material at Makó-Igási járandó (M43 Site 25)	328
PAJA LÁSZLÓ	
Szarmata sírok a magyar–horvát gázszállító vezeték nyomvonaláról – Paleopatológiai elemzés	329
Sarmatian graves from the Hungarian-Croatian gas pipeline – Palaeopathological analysis	336
SÓSKUTI KORNÉL	
Gyermekmaradványok az alföldi szarmaták településein	341
Infant and child remains in the Sarmatian settlements of the Great Hungarian Plain	358
MASEK ZSÓFIA	
„Barbárok?” – A Rákóczifalvi késő szarmata – hun kori pusztulási horizont értékelése	371
“Barbarians?” – Interpretation of the Late Sarmatian-Hunnic period destruction horizon at Rákóczifalva	394
MASEK ZSÓFIA	
Száz gepida ház – A rákóczifalvi gepida település szerkezete	407
“Hundred Gepid dwellings” – The structure of the Gepid settlement at Rákóczifalva	429
PIROS RÉKA ÁGNES	
„Éjt s nappalt lovon töltötték...” – A kora népvándorlás kori lószerszámok vizsgálata a keleti leletanyag tükrében	447
„Tag und Nacht verbrachten sie zu Pferd...” – Oder die Untersuchung der frühvölkerwanderungszeitlichen Pferdegeschirre anhand der östlichen Funden	463
KERESZTES NOÉMI NINETTA	
Fegyveres langobardok Magyarországon I. Típusok és fegyverkombinációk	469
Langobard warriors in Hungary I. Types and combinations	485
GULYÁS BENCE	
Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz	499
New results of the research concerning the relations between Eastern Hungary and the Eastern European steppe in the Early Avar period	508

HORTSIN TAMÁS – MAGYAR ANDRÁS

A kunszentmártoni avar mellpáncél-rekonstrukció tesztelése.

A fűzőanyagok és a fűzött szerkezet mérési eredménye és a lovas

támadással szembeni védelem hatékonysága 513

Testing of the reconstructed Avar-period chest armour from Kunszentmárton.

About the measurements of the lacing materials, the laced structure and

the efficiency of the armour in cavalry attacks 518

PÁSZTOR ADRIEN

A Keszthely-Fenekpuszta, déli erődfal előtti korai Keszthely-kultúrá

temetkezések gyöngylelei 529

Bead finds from the Keszthely Culture burial site in front

of the southern fortress wall of Keszthely-Fenekpuszta 560

BALOGH CSILLA – PÁSZTOR ADRIEN

Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók 581

Large bead-pendant earrings from the Avar period 625

SZENTPÉTERI JÓZSEF

Ifjúkori feljegyzések az Ermitázs egy különleges kiállítási vitrinjéről.

Mala Pereschepino, 1912 – az úgynevezett „poltavai kincs” tulajdonjelei 649

Notes from long ago on an unusual display case in the Hermitage.

Mala Pereschepina, 1912 – The runiform signs of the Poltava Treasure 656

Юношеские заметки об особенной витрине на выставке в Эрмитаже.

Малая Перещепина, 1912 – собственные знаки т.н. полтавского сокровища 656

CSUTHY ANDRÁS

Az avar kori félgömb alakú és rozettás lószerszámveretek 669

Hemispherical horse harness mounts and rosettes from the Avar period 677

KENÉZ ÁRPÁD – PETŐ ÁKOS

Szőlőmaradványok egy avar fegyveres férfi sírjából

Dunaszentgyörgy-Kaszás-Tanya lelőhelyről 691

Grape remains from the grave of an Avar warrior at the

Dunaszentgyörgy-Kaszás-tanya archaeological site

(Tolna County, Hungary) 700

SIKLÓSI ZSUZSANNA – LŐRINCZY GÁBOR

A Pitvaros-víztározói késő avar kori temető radiokarbon keltezése,

Bayes analízise és régészeti értékelése 707

Radiocarbon dating, Bayesian analysis and archaeological evaluation

of the Late Avar cemetery at Pitvaros-Víztározó 718

FÜLEKI ORSOLYA

Kiskundorozsma-Daruhalom és Kiskundorozsma-Kettőshatár

avar kori temetőinek gyöngyanyaga 737

Beads from the Avar-period cemeteries at Kiskundorozsma-Daruhalom

and Kiskundorozsma-Kettőshatár 749

SAMU ANITA – SZALONTAI CSABA

- Az avar kori sírrablásokról három kiskundorozsmai temető kapcsán 763
 About Avar-period grave robberies in relation to three cemeteries
 at Kiskundorozsma 790

GÁBOR FANCSALSZKY

- Typological classification of the cast belt mounts of the Late Avar period
 (late 7th – early 9th century) 813
 A késő avar kori (7. század vége – 9. század eleje) öntött bronz övveretek
 tipológiai felosztása 821

HERENDI ORSOLYA – PETŐ ÁKOS

- Avar kori településnyom Hódmezővásárhely-Kopáncs I.,
 Olasz-tanya lelőhelyen. Egy félig földbe mélyített épület régészeti
 és természettudományos értékelése 831
 Remains of an Avar-age settlement at the Hódmezővásárhely-Kopáncs I,
 Olasz-tanya archaeological site (Csongrád County, Hungary). Archaeological
 and scientific assesement of a semi-subterranean feature 845

ОЛЕКСИЙ В. КОМАР

- Новые тенденции в исследованиях археологии кочевников
 Юго-Восточной Европы VI–IX вв. 859
 Új tendenciák Délkelet-Európa 6–9. századi nomád népeinek
 régészeti kutatásában 870

MESTERHÁZY KÁROLY PUBLIKÁCIÓI

1964

Sós, Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehér's in Zalavár. Recenzió. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 473–475.

1965

Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarringes mit S-Ende im Karpatenbecken). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1962–64 (1965) 95–113.

1966

A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1962–65 (Leletkataszter) (The archaeological activity of the Déri Museum in the years 1962–65 [A survey of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1965 (1966) 19–59.

Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes-ártándi ásatásról (Excavations at Biharkeresztes-Ártánd in the year 1965). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1965 (1966) 61–67.

Die Ergebnisse der Ausgrabung von Biharkeresztes-Ártánd im Jahre 1965. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1966) 99–102.

1968

Daten zur Struktur der Familien des gemeinen Volkes in der Landnahmezeit. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1966–67:2 (1968) 115–119.

Adatok a honfoglalás kori magyar köznépi család szerkezetéhez (Some facts on the structure of Hungarian commonalty joint families at the time of the conquest). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1966–67 (1968) 131–175.

A nyíracsádi honfoglalás kori lelet. *Acta Iuvenum. Emlékkönyv az Eötvös József Kollégium hetvenedik évfordulójára* II. Budapest 1968, 340–359.

Az utrechti zsolttár avar ábrázolásai (The avar figures of the Utrecht psalm). *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 245–248. Régészet és népművelés. *Alföld* 19:1 (1968) 45–46.

1969

Bartha A.: A IX–X. századi magyar társadalom. Budapest 1968. Recenzió. *Alföld* 20:1 (1969) 91–92.

Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában (Vestiges du chrystianisme byzantin dans les confins de Berettyóújfalu). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 91–98.

Népvándorlaskori csontcsatok (Boucles d'os de l'époque des grandes invasions). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 242–246.

1970

- Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970) 183–218.
- Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon (The Spread of the Byzantine Christianity in Hungary during the Árpád Dynasty [11th–14th centuries]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1968 (1970) 145–177.
- A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966–68 (Leletkataszter) (The Archaeological Activity of the Déri Museum in the Years 1966–68 [A survey of finds]). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1968 (1970) 61–77.

1971

- Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. In: *Hajdúdorog története*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 13. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1971, 25–32.
- Avarkori csonttégelyek (Bone-Jars from the Avar age). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1969–70 (1971) 109–113.

1972

- A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: *Hajdú-Bihari kéziratok térképek (Die handschriftlichen Landkarten im Archiv des Komitates Hajdú-Bihar)*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 1. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1972, 191–196, 340.
- A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárásig. In: *Hajdú-Bihari kéziratok térképek (Die handschriftlichen Landkarten im Archiv des Komitates Hajdú-Bihar)*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 1. Szerk.: Komoróczy Gy. Debrecen 1972, 160–170, 338–339.
- Ismaelites, busurmans, bulgares de la Volga. Conf. Int. 1971 à Szeged. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft* 1. Budapest 1972, 195–211.
- Sarkad a tatárjárásig. In: *Tanulmányok Sarkad múltjából*. Szerk.: Komoróczy Gy. h.n. 1972, 19–27.
- Hadház a népvándorlás és korai Árpád-korban. In: *Hajdúhadház múltja és jelene*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 2. Szerk.: Komoróczy Gy. Gyula 1972, 25–30.

1973

- Hajdúböszörmény földjének története a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Hajdúböszörmény története*. Szerk.: Szendrey I. Debrecen 1973, 14–28.
- Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok (Ismaeliten, Bösrömenien, Wolgabulgaren). *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 37–48.
- A településtörténet régészeti forrásokkal való kutatásának tapasztalatai Hajdú-Bihar megyében. In: *A magyar középkor kutatóinak nagyvászonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások (1971. május 6–8)*. Szerk.: Éri I. Veszprém 1973, 75–79.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972. Recenzió. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1 (1973) 367–369.

1974

- Polgár története a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Polgár története*. Szerk.: Bencsik J. Polgár 1974, 23–40.
- Székelyek és magyarok. A székelyföldi régészeti kutatások tanulságai (Sicules et Hongrois. Les enseignements tirés des recherches archéologiques de la terre sicule). *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 260–262.
- Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten I.). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1973 (1974) 95–174.

1975

- Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez II. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten II.). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1974 (1975) 211–262.
- Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik). *Folia Archaeologica* 26 (1975) 99–117.
- Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich. Wien, 1971. Recenzió. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2 (1975) 286–288.

1976

- Agyag kocsimodell Pocsajról (Clay car model from Pocsaj). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 223–230.

1977

- A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei (Bulgarische Denkmäler der Theissgegend aus dem 9–10 Jahrhundert). *Folia Archaeologica* 28 (1977) 157–170.
- Uráli népek. Szerk.: Hajdú P. Budapest 1975. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1977) 135–136.

1978

- Az Ártánd-Zomlin pusztai úz sírlelet (Grabfund eines Uz-Kriegers aus der puszta Ártánd-Zomlin). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1976 (1978) 69–80.
- Die landnehmenden ungarischen Stämme. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 314–347.
- Hitvilág és társadalom kapcsolata a honfoglaló magyaroknál. In: *Mítosz és történelem*. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Szerk.: Hoppál M. – Istvánovits M. Budapest 1978, 39–47.
- A sárrétudvari (biharudvari) X–XI. századi temetők (Begräbnisstätten aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Sárrétudvari/Biharudvari). *A Bihari Múzeum Évkönyve* 2 (1978) 29–44.
- A régészeti kiállítás (Sz. Máthé Mártával és M. Nepper Ibolyával). In: *Vezető a Déri Múzeum kiállításaihoz*. Szerk.: Dankó I. Debrecen 1978, 11–42 (a vonatkozó rész 28–40).

1979

- Beziehungen der Mythologie zur Gesellschaftsordnung bei den Ungarn zur Zeit der Landnahme. *Alba Regia* 17 (1979) 75–80.
- A honfoglaló magyarok emlékei a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán*. Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ. Budapest 1978 (1979).
- Die ethnische Probleme des Gebietes östlich der Theiss im IX. Jahrhundert. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave* I. Ed.: Chropovsky, B. Bratislava 1979, 539–541.

1980

- Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980.
- Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Ártánd. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 295–308.
- Vikingek és elődeik. In: *Vikingek és elődeik (Katalógus)*. Budapest 1980, 17–19.
- A vikingek és elődeik. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. *Magyar Hírlap* 1980. aug. 17. 197. szám 8.1.

1981

- Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. In: *Berettyóújfalu története*. Szerk.: Varga Gy. Berettyóújfalu 1981, 51–79.
- Karoling-normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál (Steigbügel karolingisch-normannischen Typs bei den Landnehmenden Ungarn). *Folia Archaeologica* 32 (1981) 211–223.
- Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 115–117.

1982

- Településtörténeti kutatások Veresegyház határában (Siedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház) (Horváth Lajossal). *Archaeologiai Értesítő* 110 (1982) 111–124.
- Honfoglalás kori nyereg Ártándról (Sattel aus der Landnahmezeit von Ártánd). *A Bihari Múzeum Évkönyve* 3 (1982) 51–67.
- Hajdú-Bihar megye területének kora Árpád-kori településtörténeti vázlata. In: *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 18. Szerk.: Gazdag I. Debrecen 1982, 79–89.
- A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: *Hajdú-Bihari kéziratok térképek II. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei* 18. Szerk.: Gazdag I. Debrecen 1982, 103–107.
- Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der DDR (7. bis 12. Jahrhundert) 1. Lief. Berlin 1973, 2. Lief. Berlin 1979, 3. Lief. Berlin 1979. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 161–162.

1983

- Köznépi ékszerek nemesfém változata: arany S végű hajkarikák (Edelmetall-Varianten von Schmuckstücken des Gemeinvolkes: goldene Schläfenringe mit S förmigen Ende). *Alba Regia* 20 (1983) 143–151.
- Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. Szerk.: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. I–II. Budapest 1976–1977. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 139–140.
- Régészeti adat kulcs szavunk eredetéhez (Archäologische Angabe zur Herkunft des ungarischen Wortes „kulcs“ [Schlüssel]). *Folia Archaeologica* 34 (1983) 157–165.
- Településásatás Veresegyház-Ivacsön (Siedlungsausgrabung in Veresegyház-Ivacs). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 3 (1983) 132–162.
- Chuvash Studies. Ed.: Róna-Tas A. Budapest 1982. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 319–320.

1984

- Beiträge zu den gepidisch-thüringischen Beziehungen im 5–6. Jahrhundert. *Folia Archaeologica* 35 (1984) 77–85.
- Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Prähistorische Zeitschrift* 56. Berlin 1981. Recenzió. *Alba Regia* 21 (1984) 273–274.
- Fragen der Ausbildung einer Organisation von Hof und Burg bei den Ungarn im 10. Jahrhundert. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 1983*. Eds.: Chropovsky, B. – Šalkovsky, P. Nitra 1984, 179–184.
- Debrecen és környéke a népvándorlás és honfoglalás korában. In: *Debrecen története* I. Szerk.: Szendrey I. Debrecen 1984, 69–98, 611–615.
- Hakas (jeniszjei kirgiz) leletek Rakamazról (Hakas finds from Rakamaz). *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 225–236.
- Памятники аскизской культуры у с. Ракамаз (Венгрия). In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Ред.: Мартынов, А. И. – Эрдели, И. – Молодин, В. И. Кемерово 1984, 55–63.
- Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 111 (1984) 287–289.
- A népvándorlás és a honfoglaláskor kutatásának története a Nagysárréten. *Múzeumi Kurír* 43 (1984) 48–50.

1985

Hakasok (jeniszjei kirgizek) a magyarországi tatárjárásban. *Élet és Tudomány* 40:8 (1985) II. 22. 227–228.
Népvándorlás kori cserépüstök (Völkerwanderungszeitliche Tonkessel). *Folia Archaeologica* 36 (1985) 149–163.

1986

Az Örsúr nemzetség Váralja faluja (The Örsúr clan's village: Váralja). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei* 4. Szerk.: Novák L. – Selmeczi L. Nagykőrös 1986, 85–104.
Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Veresegyház. *Folia Archaeologica* 37 (1986) 137–160.

1987

Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről (Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes). *Folia Archaeologica* 38 (1987) 219–245.
László Gy. – Rác I.: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest 1983. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986 (1987) 190–191.
Das Dorf des Geschlechtes Örsúr. In: *Труды 5-ого Международного конгресса славянской археологии*. Киев 1985. том I. вып. 2а. Москва 1987, 158–166.

1989

Ethnische- und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit. *Peregrinatio Gothica. Archaeologia Baltica* 8 (1989) 185–220.
Késő Árpád-kori földházak és a többosztatú falusi ház kialakulásának kérdése. In: *A Dunántúl településtörténete* VII. Szerk.: Somfai B. Veszprém 1989, 291–298.
Takács, Miklós: Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. *Varia Archaeologica Hungarica* 3. Budapest 1986. Recenzió. *Századok* 122 (1988) 1989, 238–240.
Szöke Béla – Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). *Fontes Archaeologici Hungariae* 1987. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988 (1989) 173–174.
Die Transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jh. *Nationes* 6. Hrsg.: Beumann, H. – Schröder, W. Sigmaringen 1987. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1988 (1989) 172–173.
A honfoglaló magyarok ötvössége. *Magyar Ötvös* 1989. január.

1990

Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10–11. Jahrhundert). *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 50–57.
A Felső-Tisza vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины). *Agria* 25–26 (1989–90) 235–274.
Münzdatierter spätkaiserzeitlicher Gerätfund aus Tedej. *Alba Regia* 24 (1990) 53–66.
Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírletekben I. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. I.). *Folia Archaeologica* 41 (1990) 87–115.

1991

- Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírletelekben II. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10–11. Jh. II.). *Folia Archaeologica* 42 (1991) 145–177.
- A többszattatú falusi ház kialakulása. *Századok* 125 (1991) 68–78.

1992

- A honfoglaló magyarok hitvilága és a monoteizmus (Die Glaubenswelt der landnehmenden Ungarn und der Monotheismus). In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön* I. Az Arany János Múzeum Közleményei 7. Szerk.: Novák L. Nagykőrös 1992, 89–120, képek: III. 27–30.
- Probleme der sogenannten Bjelo-Brdo Kultur. In: *Четвърти международен конгрес по славянска археология София 1980. Доклади и съобщения* 1. Ред.: Ангелов, Д. и друг. София 1992, 197–201.

1993

- A magyar honfoglaláskor régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 270–311.
- Régészeti adatok Magyarország 10–12. századi kereskedelméhez. *Századok* 127 (1993) 450–468.
- Die Keramik der Saltowo-Kultur und ihrer Varianten. *Varia Archaeologica Hungarica* 3. Budapest 1990. Recenzió. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991 (1993) 211–212.

1994

- Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok* 128 (1994) 320–334.
- Az ún. tokaji kincs revíziója (Revision des sog. Tokajer Schatzes). *Folia Archaeologica* 43 (1994) 193–242.
- Der byzantinisch-balkanische Handel nach Ungarn im 10–11. Jahrhundert im Spiegel der Gräberfunden. In: *Byzance et ses voisins. Mélanges a la mémoire de Gyula Moravcsik a l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina* 9. Red.: Olajos, T. Szeged 1994, 117–128.
- Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Teil 2. Vorträge und Forschungen* 41:2. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1994, 23–65.
- Pénzekkel keltezett későcsászárkori eszközlelet Hajdúnánás-Tedejről (Ein mit Münzen datierter spätkaiserzeitlicher Werkzeugfund aus Hajdúnánás-Tedej). In: *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I.* Studia Comitatensia 23. Szerk.: Novák L. Szentendre 1994, 273–292.
- Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In: *Honfoglalás és régészet. Honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1994, 195–205.
- Kovács, László: Münzen der ungarischen Landnahmezeit. *Fontes Archaeologici Hungariae* 1989. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 119:1–2 (1992) 1994, 125–126.

1995

- Die Beziehungen zwischen Byzanz und frühmittelalterlichen Ungarn im Lichte der materiellen Kultur. In: *Mitteleuropa und Südosteuropa im frühen Mittelalter*. Hrsg.: Štefanovičová, T. – Šefčíková, Z. Bratislava 1995, 71–86.
- A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). *Századok* 129 (1995) 1033–1052.

1996

- A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. *Életünk* 1996:8 (1996) 768–795.
- A királyföldi kincs és kapcsolatai (Der Königsbodener Schatz und seine Verbindungen). In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf M. – Révész L. Miskolc 1996, 57–64.
- Apatin, Arad-Földvári pusztá, Ágcsernyő (Takács Miklóssal), Ártánd, Beszterec, Bély (Takács Miklóssal), Budapest-Erzsébet-híd, Budapest-Farkasrét, Budapest-Kispest-Szentlőrinc, Budapest-Rákospalota, Egyek, Gödöllő, Ismeretlen lh. (9 szócikk), Jászfényszaru, Karancslapujtó, Királyföld, Kunszentmárton, Mohács-Téglagyár, Nagyteremia, Nyíracsád, Orosháza, Orsova, Pusztadobos, Sály (Parádi Nándorral), Szabolcs m., Százhalombatta, Szeged-Szabadka határa, Székesfehérvár-Demkóhegy, Szob-Kiserdő, Szob-Vendelin, Szob-Ipoly-menti országút, Tiszanána, Tokaji kincs, Törtel, Vereb, Zsennye. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Főszerk.: Fodor I. Budapest 1996, 299, 299, 129, 211, 71, 136, 365, 367, 304, 305, 218, 390, 393, 321, 398, 239, 337, 37, 342, 244, 345, 346, 161431, 171, 365, 453, 373, 409, 410, 408, 412, 202, 356, 375, 378.
- Gräber und Gräberfelder als Geschichtsquellen der Sozialstrukturen in Ungarn im 10–11. Jh. In: *Ethnische und Kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau von 6. bis zum 11. Jahrhundert*. Hrsg.: Bialeková, D. – Zábajnik, J. Bratislava 1996, 383–390.
- Avarok, szlávok, magyarok a Bükk hegységben. *Századok* 130 (1996) 861–876.

1997

- A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 15:1 (1997) 30–57.
- Die Kunst der landnehmenden Ungarn und die abbasidisch-irakische Kunst. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 385–418.
- Awaren, Slawen und Ungarn im Bükkgebirge. In: *Central Europe in 8th–10th centuries. Mitteleuropa im 8.–10. Jahrhundert*. Hrsg.: Čaplovič, D. – Dorul'a, J. Bratislava 1997, 67–73.
- A honfoglaló magyarok művészete. In: *Honfoglalás és Árpádkor*. Szerk.: Makkay J. – Kobály J. Ungvár 1997, 39–51.

1998

- A honfoglaló magyarok művészete és az abbaszida-iraki művészet. *Századok* 132 (1998) 129–159.
- Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata (Die archäologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen). In: *Az Alföld társadalma*. Az Arany János Múzeum Közleményei 8. Szerk.: Novák L. Nagykovács 1998, 19–45.
- Új szempontok a törzsek és nemzetségek kutatásában Veszprém megyében. In: *Veszprém és környéke a honfoglalás korában*. Veszprémi múzeumi konferenciák 8. Veszprém 1998, 7–18.
- Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Paládi Kovács A. A honfoglalásról sok szemmel 4. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 1997. Recenzió. *Századok* 132 (1998) 960–962.

1999

- Grossmährische Zierknöpfe aus altungarischen Grabfunden. In: *Slovensko a európský Juhovýchod. Zborník životnemu jubileu Tatiany Štefanovičovej*. Red.: Avenarius, A. – Šefčíková, Z. Bratislava 1999, 223–249.
- A gepidák kereskedelme és népi kapcsolatai. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 77–89.

2000

- Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból (Great Moravian ornamental buttons in the Magyar graves Hungarian conquest period). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2000, 211–227.

2001

- Fettich Nándor és magyar honfoglalás régészete. *Vasi Szemle* 55:4 (2001) 452–458.
- Többsztrátú felszíni házak az Árpád-kor építészetében (Häuser mit geteiltem Inneren in den Dörfern zu Arpadenzeit). In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 55–61.
- Havi 200 pengő fix-szel. Dokumentumok Méri István pályakezdéséhez. (Kovalovszki Júlia egyetlen példányos emlékkötete). Budapest 2001.

2002

- Dunántúl a 10. században. *Századok* 136 (2002) 327–340.
- Emlékeim László Gyuláról. *Honismeret* 30:4 (2002) 20–23.
- A Régészeti Adattár. In: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei*. Szerk.: Pintér J. Budapest 2002, 177–185.
- Gödörház változatok Magyarországon térben és időben (Die Grubenhausvarianten in Ungarn in Raum und Zeit). In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Tudományos Füzetek 6. Szerk.: Kisné Cseh J. Tatabánya 2002, 85–93.
- Ártánd-F/142. határkő, Ártánd-Platthy M. birtoka, Bakonszeg, Biharkeresztes-Lencsésbát, Debrecen-Honvédbarakkok, Debrecen-Haláp, Debrecen-Kossuth ú. Debrecen-Lóversenybér, Debrecen vidéke, Egyek-Erzsébetkert, Egyek-Fő utca, Hajdúböszörmény-Vid, Nyíracsbád, Polgár-Folyás, Polgár-Szolgáltatóbáz, Tiszaörvény, Debrecen-Nyulas, Egyek-Ohat-Kissziget. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Varia Archaeologica Hungarica* 13:1–2. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, I/ 26, 26, 35, 58, 106, 107, 108, 126, 155, 267, 292, 202, 383, II/472, 474.

2003

- A honfoglaló magyar nép régésze. *Turán* 6:3 (2003) 39–41.
- A magyar honfoglalás kori emlékek kutatásának története. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk.: Visy Zs. – Nagy M. Budapest 2003, 321–325.
- The archaeological research of the conquest period. In: *Hungarian archeology at the turn of the millennium*. Eds: Visy, Zs. – Nagy, M. Budapest 2003, 321–325.
- Régészeti kutatások Veresegyházon. *Harang – helyismereti művészeti és kulturális évkönyv*. Veresegyház 2003, 37–40.

2004

- Lengyel-magyar kapcsolatok a 10–11. században. *Századok* 138 (2004) 381–401.
- Hacksilberfunde im Karpatenbecken. In: *Zbornik na počest Dariny Bialekovej*. Hrsg.: Fusek, G. Nitra 2004, 235–250.
- The Archaeological Archives. In: *Two hundred years' History of the Hungarian National Museum and its Collections*. Ed.: Pintér, J. Budapest 2004, 117–120.

2005

- Stilrichtungen in der Kunst der landnehmenden Ungarn. *Acta Archaeologica Carpathica* 40 (2005) 145–161.

2006

- Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In: *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250)*. Eds.: Gálik, M. – Štefanovičová, T. Bratislava 2006, 218–231.
- The Hortobágy in the Hungarian conquest period. In: *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 19. Eds.: Gál, E. – Juhász, I. – Sümegei, P. Budapest 2006, 387–393.

2007

- Gödöllő földje a népvándorlás és a honfoglalás korában. In: *Gödöllő története I*. Főszerk.: Merva M. Gödöllő 2007, 53–72.
- Bemerkungen zum gepidischen Corpus. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2007) 265–293.
- Taktika Mad'arov v čase prichodu do Karpatskej kotliny a ich zbrane so zvláštnym zretelom na tulce. In: *Zborník – Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vyvoj Stedneho Podunajska*. Red.: Štefanovičová, T. – Hulinec, D. Bratislava 2008, 169–175.

2008

- Prohászka Péter: Kincsek a levéltárból II. Budapest 2008. Recenzió. *Levéltári Közlemények* 79 (2008) 301–303.
- Siedlungskontinuität im Bükk-Gebirge am Beispiel der Eisenerzeugung vom 8. bis 10. Jahrhundert. In: *Cultus deorum. Studia religionum ad historiam. Vol. III. Res medievalia et recentiora ab Oriens ad Europa. In memoriam István Tóth*. Eds.: Szabó, Á. – Vargyas, P. Pécs–Budapest 2008, 37–56.

2009

- Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischem Gräberfeld von Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 73–95.
- Numeri. Egy avar települési objektum leletstatisztikája (Die Fundstatistik eines awarischen Siedlungsobjektes. In: „*in terra quondam Avarorum*”. *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologia Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 191–202.
- Langó Péter: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. L'Harmattan (Budapest 2007). Recenzió. *Századok* 143 (2009) 1491–1496.
- P. Prohászka: Kincsek a levéltárból II. Tanulmányok Európa kora népvándorlás kori régészetéhez. Budapest 2008. Recenzió. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 461–462.

2011

- Települési kontinuitás a Bükk-hegységben a 8–10. században a vasfeldolgozás példáján. In: *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében*. Tempora Obscura 1. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 15–32.
- Lelőhelyek A-Z-ig. In: *Fél évszázad terepen. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szerk.: Kővári K. – Miklós Zs. Budapest 2011, 303–326.

2012

Fésületlen dolgaink. Honfoglalás kori fésűk (Unsere ungekämmten Sachen. Landnahmezeitliche Kämmen). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 813–822.

2013

A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében (Palmette in der Kunst der landnehmenden Ungarn). In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.* Szerk.: Révész L. – Wolf M. Szeged 2013, 447–456.

Das Gold der landnehmenden Ungarn (10. Jh.). In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseits-representation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaunraum. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2.* Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáška, O. Weinstadt 2013, 483–497.

2014

Dejiny Bratislavy I. od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia. Red.: Šedivý, J.–Štefanovičová, T. Bratislava 2012. Recenzió. *Századok* 148 (2014) 531–536.

Lótusz bimbó és palmetta (Lotus bud and palmette). In: Révész L.: *A magyar honfoglalás kora. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása (The era of the Hungarian conquest. Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum)*. Budapest 2014, 107–109.

Mediterrane Elemente in der Kultur der Ungarn im 10–11. Jahrhundert. In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc (The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium)*. Acta Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina 11. Szerk.: Olajos, T. Szeged 2014, 155–170.

ÉSZREVÉTELEK NÉHÁNY DÉLNYUGAT-SZLOVÁKIAI CSÁSZÁRKORI LELETEGYÜTTESHEZ

PROHÁSZKA PÉTER*

Absztrakt: *A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteménye számos különféle régészeti korszak emlékanyagát őrzi, melyek a mai Délnyugat-Szlovákia területén kerültek elő. Ezek között, ha kis számban, de a római császárkor leletanyaga is képviseltetve van. Ugyan ezek egy részét több-kevesebb részletességgel már közreadták, azonban a leletkörülményekre és leletösszetételre vonatkozóan legnagyobb részben a leltárkönyvben található igen szűkszavú bejegyzésekre voltak utalva a kutatók. A kérdések tisztázásához szerencsére sokszor segíthetnek a Nemzeti Múzeum Irattárában található levelek, jelentések. Az alábbi tanulmányban három olyan lelet együttes került feldolgozásra, amelyek ugyan a kutatás számára ismertek voltak, azonban részletes, mindenre kiterjedő közlésük a malackai urnatemetkezés és mellékletei kivételével nem történt meg.*

Kulcsszavak: *Délnyugat-Szlovákia, Magyar Nemzeti Múzeum, germánok, sírok, római leletek*

BEVEZETÉS

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye 1802-ben történt alapítását követően számos korszak régészeti és numizmatikai emlékeivel gyarapodott a Kárpát-medence területéről. A mai Szlovákia területéről elsősorban az őskori kultúrák kerámia és bronzleletei kerültek a múzeum Érem- és Régiségtárába az első világháború előtt. Ha kisebb számban is, azonban a gyűjtemény őríz római császárkori leleteket, melyek különféle körülmények között kerültek elő.¹ Már a Nemzeti Múzeum első nyomtatott leltárkönyvében (*Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici sive catalogus historico-criticus antiquitatum, raritatum et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria, et numaria eiusdem instituti*) többször említést tesznek a területről származó római

leletekről, mint például a Pozsony megyei Dévényben talált kétszarvú Faun, Mercurius, Genius és germánokat ábrázoló szobrokról.² A szobrok mellett római bronzedények is érkeztek a múzeumba, amelyről a gyűjtemény gyarapodási jelentéséből értesülhetünk:³ „*Hr. V. Trucsányi, Grundherr in Hidegkut unweit Ofen, ein römisches sogenanntes vasculum libatorium von Bronze, welches auf einem herrschaftl. Acker zu Krestyánfalva, im Neutraer Comitatus gefunden und im Archiv der Familie Trucsányi aufbewahrt worden war.*” Ezen korai leletek nagy részének azonosítását azonban a történelem viharai és a leltározásban jelentkező hiányosságok megnehezítik.

A Kiegyezést követően a gyűjteménybe került leletek közreadása eltérő módon és több

* Archeologický ústav SAV v Nitre, Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia. prohaszkapeter1975@gmail.com

¹ A tanulmány elkészítését a SASPRO 0104/01/03 program tette lehetővé.

² MILLER 1825, 110, Nr. 23, 115, Nr. 46, 117, Nr. 61, 118, Nr. 63, 119, Nr. 73–76.

³ Vereinigte Ofner-Pester Zeitung Nr. 42. 23. Mai 1824, S. 594.

helyen történt.⁴ Nagy előrelépést jelentett a Nemzeti Múzeumban őrzött kvád és délnyugat- és dél-szlovákiai császárkori germán leletanyag nagy részének közreadása Bóna István tanulmányában, melyeket az őskori, római és fegyvergyűjteményben gyűjtött össze.⁵ E tanulmányból azonban számos lelet kimaradt, melynek okát a dokumentáltság hiányában kereshetjük. Mind Bónának, mind pedig számos más kutatónak ugyanis szembesülnie kellett azzal, hogy a leletkörülményekre vonatkozóan a leltárkönyvi bejegyzések meglehetősen szűkszavúak; így az előkerülési körülményekről, a lelőhelyről és a leletösszetételről alig szólnak valamit. Ezek tisztázásánál

azonban segítségünkre lehetnek a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményének iratanyagában található levelek és jelentések. Az itt található jelentés és rajzok segítségével sikerült tisztázni a dunaszerdahelyi temető lelőhelyét, illetve meghatározni használatának korát.⁶ Hogy ezek milyen fontos információkat hordoznak, azt az ebben a tanulmányban közlésre kerülő három lelet példáján keresztül szeretném bemutatni. Ugyan e leletek többé-kevésbé ismertek voltak a kutatás számára, azonban a malackai sír kivételével tudományos igényű közlésük nem történt meg,⁷ így adódott a lehetőség feldolgozásukra a rájuk vonatkozó levelezések és iratanyag segítségével.

A SZMOLINSZKÓI URNÁS TEMETKEZÉS ÉS MELLÉKLETEI (1882)

A szmolinszkói (ma Smolinské, Senica járás) (1. kép 1) leletre elsőként E. Beninger hivatkozott könyvében, ahol azonban mindössze egyetlen bronzedény töredékeit említette meg:⁸ „Schmolnitz. Einzelfund, erworben 1882. MNBudapest: Bruchstücke eines Bronzegefäßes. Bronzekelle.” Ennek ellenére Bóna István alapvető tanulmányában nem került felvételre és közreadásra.⁹ A Nemzeti Múzeumban őrzött bronzedény töredékek meghatározását E. Krekovič végezte el, azonban a leltárkönyvi bejegyzés szűkszavúsága miatt többre nem jutott.¹⁰

Az előkerülési körülmények tisztázásához a Nemzeti Múzeum Adattárában található levelek kínálnak segítséget. Hampel József a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményének őre Szilágyi Sándor könyvtárigazgató útján kapott levelet Szakolcáról, melynek szerzője Sasinek V. Ferenc Szmolinszkon

előkerült leletekről számolt be.¹¹ Ugyan a levél eredeti példányát a mellékelt rajzokkal Pulszky Károlynak, az Archaeologiai Értesítő szerkesztőjének, küldték tovább, ám szerencsére másolatot készítettek róla, amely az aktában volt.¹²

„Nyitra megyében, Holicsi járásban, Szmolinszké község melletti dombon, Sipold nevű paraszt, szántás közben bukkant egy nagy fekete urnára és bronz tárgyra, de miután pénzt nem talált benne szétverte. Az ottani tanító, Veszely György, rokonom, az urna két darabját és összezúzott bronztárgyakat hoztam küldötte. Megvizsgáltam, s nézetem szerint a tárgyak következők:

1. Az urna ily alaku volt: _____ 27 ctm.
Átmérője _____ 30 ctm.
2. Egy bronztárgy, habkiszedőkanál alaku volt, de egészen meghatározni lehetetlen.

⁴ Pl. EISNER 1933; BENINGER 1937; BÓNA 1963; KREKOVIC 1987.

⁵ BÓNA 1963.

⁶ PROHÁSZKA–VARSIK 2009.

⁷ BÓNA 1963, 244–245.

⁸ BENINGER 1937, 37, Nr. 48.

⁹ BÓNA 1963.

¹⁰ KREKOVIC 1987, 241, 274. Vö. HRNČIARIK 2013, 81, Nr. 1226–1227.

¹¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiséggyűjtemény iratai 126/1882.

¹² Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiséggyűjtemény iratai 126/1882.

3. Második bronztárgy (bronzpléhtárgy) az urnának födele lehetett.”

Ha érdemesnek tartja, beküldeném a muzeumba. Megy az portomentesen?

Jó volna ott kipróbálni az ásatást: de ki ad költséget?

Egyébiránt maradok kitűnő tisztelettel

Szakolczán 1882 apr. 14.

Sasinek V. Ferenc
Műeml. Biz. Kültag.”

Hampel József válaszlevelében kérte a leletek Budapestre, a Nemzeti Múzeumba történő küldését, amely 1882 júniusában meg is történt. A beérkezett urna és bronzedény töredékeket a Nemzeti Múzeum megtartotta,¹³ és Sasinek ajándékként Szomolánka lelőhelylyel lettek leltározva. Ma már azonban csak a bronzedény töredékek találhatók meg a gyűjteményben.

KATALÓGUS

1. *Agyag edény töredékei.* A leltárkönyv szerint tíz darab, melyek ma már nincsenek meg. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 59/1882.1.
2. A leltárkönyv szerint egy *bronzedény* tíz darabját leltározták, melyek közül ma már csak két darab fellelhető. Eggers 39–40 formájú bronzvödör feneké (*I. kép 3*). Ma.: 3,5 cm, átm.: 11,9 × 10,9 cm. A vödör nyakából és pereméből kitörött rész (*I. kép 4*), fenn kétszer átlukasztva, ahol a díszítés volt. H.: 19,2 cm, sz.: 8,3 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 59/1882.2.
3. A leltárkönyv szerint egy *bronzedény* négy darabját leltározták, melyek közül ma már csak egyetlen lelhető fel. Eggers 160 típusú szűrő fejrésze (*I. kép 2*), a nyél letörve. A perforált rész közepén rozettás

díszítés. Ma.: 5,6 cm, átm.: 9,4 × 8,3 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 59/1882.3.

ÉRTÉKELÉS

A temetkezés értékelését megnehezíti, hogy a beküldött tárgyak nagy része a több mint egy évszázad alatt eltűnt, elkeveredett a Nemzeti Múzeum gyűjteményében. Így elkallódtak az agyagurna töredékei, ami miatt besorolásuk nem végezhető el. Mindössze feketés színéről emlékeznek meg és a méreteit adták meg, amely alapján a kora császárkori urnák sorába tartozhatott.¹⁴ A mellette talált két bronzedénynek ma már csupán három töredéke található a múzeum gyűjteményében. Ezek közül kettő egy vödör fenekét- és nyakrészét alkotta, amely az Eggers 39–40 típusba, a hordóformájú vödrök közé sorolható.¹⁵ E vödörtípus barbaricum használatával kapcsolatban többféle elképzelés merült fel, így vízfordónak, keverőedénynek és főzésre egyaránt használhatták.¹⁶ Az Östland vödörtípus a Kr. u. 1. század közepétől Itáliából terjedt el, későbbi formái azonban már a tartományokban készülhettek. A szlovákiaiakat még itáliai eredetűnek tartják,¹⁷ és így megjelenésük a B2 időszakra esik.¹⁸ Jellemzően az Eggers 39–40-es típusba tartozó vödrök fordulnak elő a legnagyobb számban Szlovákiában, amely típus a teljes leletanyag több mint felét teszi ki.¹⁹

A rozetta formájú perforálással díszített szűrő az Eggers 160 típusba tartozik és konyhai edényként volt használatban. Korai formái Itáliában, a későbbiek pedig Galliában és Alsó-Germániában készültek.²⁰ Megjelenésük a Kr. u. 1. század középső harmadától

¹³ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár iratai 178/1882.

¹⁴ HALÁŠOVÁ 2010.

¹⁵ EGGERS 1951, 163, Beilage 19; KRASOVÁ 1998, 18–20.

¹⁶ HRNČIARIK 2013, 38.

¹⁷ HRNČIARIK 2013, 38.

¹⁸ KRASOVÁ 1998, 20.

¹⁹ KREKOVIC 1987, 237; HRNČIARIK 2013, 37–39.

²⁰ HRNČIARIK 2013, 44.

figyelhető meg a szlovákiai leletanyagban. A kostolnáai temető 53. sírjának további mellékletei a Claudius–Nero korszakra, a késő Flavius korig datálják az előkerült példányt.²¹ Fő használatuk az 1. századra esik, azonban még a 2. század második felében is előfordulnak sírok mellékleteiként,²² Szlovákiában az 1. és 2. századra, de főleg a B2 időszakra tehető megjelenésük.²³

A megmaradt mellékletei alapján az 1882-ben előkerült urnás temetkezést a B2 időszakra datálhatjuk és valószínűleg egy nagyobb kora

császárkori temetőhöz tartozhatott, amelyhez hasonlók Délnyugat-Szlovákia területéről ismertek.²⁴ A Morva folyó mindkét partján sorra kerülnek elő a kisebb-nagyobb temetőkre utaló sírok és leletek, amelyek jelzik a terület benépesedését a Kr. u. 1. század folyamán, melyben az úgynevezett Borostyánkő út fontos szerepet játszhatott.²⁵ Az itt előkerült leletanyag gazdagsága a területen megtelepedett germánoknak a Római Birodalomhoz fűződő szoros kapcsolatairól árulkodik, amely a kora császárkorban megfigyelhető volt.²⁶

ÜVEGEDÉNY DEPÓLELET DEÁKIBÓL (1891)

A második ismertetésre kerülő leletegyüttes darabjainak nagy része szintén nem lelhető fel a Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményében, pedig egy igen érdekes leletről van szó. Ugyan a leletekről E. Krekovič említést tett tanulmányában, azonban feldolgozásuk és értékelésük éppen a rendelkezésre álló források szűkössége miatt nem történt meg.²⁷ A leltárkönyvi bejegyzés alapján az üvegek 1891-ben Deáki (ma Diakove, Šal'a járás) községben (2. kép 1) kerültek elő, melyekből Krekovič egy balzsamáriumot és egy poharat említett, azonban további adat nem állt a rendelkezésére az előkerülési körülményekről.²⁸

A Nemzeti Múzeum Adattárában található levelezésnek köszönhetően lehetőség van az előkerülési körülmények és a leletösszetétel tisztázására. Mint arra már a leltárkönyvi bejegyzés is utal, az üvegeket Jeney Szabó Árpád galántai kéményseprő küldte 1891-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak, aki nem volt ismeretlen a múzeum munkatársai számára.

A galántai kéményseprő ugyanis számos esetben gyarapította a Magyar Nemzeti Múzeumot különböző korú leletekkel. 1891 májusának közepén római üvegedényeket, egy újkori sarkantyút és újkori érmekeket küldött egy levél kíséretében Hampel Józsefnek, melyek Deáki községben kerültek elő.²⁹ A leleteket a kéményseprő felajánlotta a múzeum gyűjteménye számára. A kísérőlevélben a római üvegek előkerüléséről a következőképpen számolt be: „Az üvegtárgyak találtattak egy gödör ásása alkalmával 1 méternyi mélységben – Deáki községben, Pozsony megyében. Sem cserépedények darabjai, sem emberi csontmaradványok nem voltak körülöttek, – de a föld súlya által össze nyomott, összetörtött üveg darabok – csekély számban, – igen.” Hampel válaszlevelében a hosszúnak olajtartót rómainak határozta meg, míg a másik pohár esetében velencei származását vélelmezte, ezért ismételtlen érdeklődött az előkerülési körülmények után.³⁰ Jeney válasza

²¹ KOLNIK 1980, 117, 273, Taf. CX. i.

²² KRASOVÁ 1998, 41.

²³ KREKOVIČ 1987, 238.

²⁴ KOLNIK 1980.

²⁵ TEJRAL 1977; POLLAK 2006, 56–57; ELSCHKEK 2006, 190.

²⁶ ELSCHKEK 2006, 193–194.

²⁷ KREKOVIČ 1987, 247.

²⁸ KREKOVIČ 1987, 247. Vö. HRNČIARIK 2009, 160; HRNČIARIK 2013, 81, Nr. 1517–1519.

²⁹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiséggtár iratai 148/1891.

³⁰ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiséggtár iratai 148/1891.

azonban a következő volt:³¹ „...sietek becses tudomására és megnyugtatóására hozni, hogy az általam beküldött Deáki-i üveglelet (olajtartó edényke, a korongos talpu kis pohárkával egyetemben) egy és ugyanazon helyen, s egészen egymás mellett találtattak.” Ráadásul beszámolóját a következőkkel egészítette ki: „Azon a helyen, hol ezek az üveg tárgyak találtattak, vissza maradt még egy zöldes színű palacküvegnek a fenéke, – mit első ízben nem tartottam érdemesnek magamhoz venni; de ha úgy 14 nap múlva ismét Deákira megyek, nem fogom elmulasztani, ezt az üveg fenéket magamhoz venni, s az igen tisztelt Tudós úrnak nagyobb tájékoztatás és teljes meggyőződés végett hogy mind a két üveg tárgy római eredetű legyen, – beküldeni.” Jeney csakugyan tartotta a szavát és június közepe levelében a következőket írta:³² „...hogy a Deáki községben talált, s általam a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozott üveg pohárka az olajtartó üvegcsével egy és ugyanazon helyen találtatott, ide mellékelve küldöm még egy ott, ugyanabban a gödörben maradt üvegnek a fenékét – melyen szintén korong látható; s így biztosan feltehetjük, hogy a pohárka is római eredetű.” Ez utóbbi palackfenék későbbi leltározása miatt nem szerepel Krekovič katalógusában, pedig Jeney beszámolója alapján a lelethez tartozott.³³ Sajnos az elsőként beküldött üveg balzsamárium és pohár ma már nem található meg a múzeum gyűjteményében. Fényképük, rajzuk már a korábbi adatokra épülő katalógusszerű munkákban sem szerepelt.³⁴ Így leírásuk a múzeumi leltárkönyv szerint történik.

KATALÓGUS

1. A leltárkönyv szerint római olajtartó *üvegedényke* rövid félgömbalakú s alul kúpalakúan behorpasztott testtel, aránytalanul hosszú henger alakú és felül meggörbült nyakkal, mely nyílásánál tölcséres peremű. Ma.: 13,9 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 41/1891.1.
2. A leltárkönyv szerint római *üveg pohárka*. Hatlapú és nyílásánál ugyanannyiszor csipkézett, kúp alakú pohara kerek spirálkorongot utánzó talpon áll. Zöld üveg. Ma.: 8,5 cm, perem átm.: 4,9 cm, fenék átm.: 4,6 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 41/1891.2.
3. Zöldes római *üvegedény alja*, talpgyűrűvel (2. kép 2–3). Ma.: 3 cm, legnagyobb sz.: 7,8 cm, fenék átm.: 6,5×6,3 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 58/1891.

ÉRTÉKELÉS

Mivel a balzsamárium és az üveg pohár esetében fényképek, rajzok hiányában mindössze a leltárkönyvi leírásukra tudunk támaszkodni, ami azonban nem teszi lehetővé pontos besorolásukat, illetve elemzésüket. A leírás alapján a nyomott gömb formájú parfümös palack hosszú, hengeres nyakkal széles körben elterjedt és kedvelt forma volt a Kr. u. 2. és 3. században (Isings Form 82, B2).³⁵ A szlovákiai leletanyagban a különféle balzsamáriumok ugyan előfordulnak, számuk azonban csekély, mindössze kilenc ismert, melyek közül három sírból.³⁶ Két további töredék a Branč/Berencs II. késő császárkori telepen került elő.³⁷ A formát az egész császárkorban készítették és tárolóedényként volt használatban.

³¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiség-tár iratai 148/1891.

³² Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiség-tár iratai 191/1891.

³³ KREKOVIC 1987, 247.

³⁴ BENKÓ 1962; BARKÓCZI 1988.

³⁵ BARKÓCZI 1988, 117–118.

³⁶ HRNČIARIK 2009, 160; HRNČIARIK 2013, 66.

³⁷ HRNČIARIK 2013, 66.

A leírás alapján számos problémát okoz az üveg pohár azonosítása, mivel a kúp alakú forma hatlapú kialakítású és a nyílása csipkézett. A kúp alakú üveg poharak a barbaricum leletanyagban is megtalálhatóak,³⁸ a forma kétségtelenül inkább a késő császárkorra datálja a poharat.³⁹ A hatlapú kialakítás azonban unikálisnak számít, amely miatt nem hiába vetette fel Hampel jóval későbbi, esetleges velencei eredetét. E tekintetben mindenképpen nagy kára a római üvegművesség és a barbaricum leletanyag kutatásának, hogy ma már nem található meg a gyűjteményben. A később beküldött – Jeney által palackfenéknek tartott – üveg a talpgyűrű kialakítása és a forma alapján az ovális formájú, talpgyűrűs korsók

közé sorolható,⁴⁰ amely típus a 4. századra keltezhető. E csoportba különféle formavariációk tartoznak, melyek leginkább a római tartományok területéről ismertek.⁴¹ Szlovákia területéről néhány tipológiailag közelebből meg nem határozható töredék ismert.⁴²

A levelezés segítségével tisztázódott, hogy Deáki községben egy üveg-lelet került elő, amelyből hármat küldött be a galántai kéményseprő a Nemzeti Múzeumba. A leletkörülményekre való utalása alapján bizonyosan nem sírból származnak, mint a délnyugat-szlovákiai üvegek nagy része, így itt talán telep vagy egy depóleletről lehet szó.⁴³ Az egyedül rendelkezésre álló korsótöredék alapján a lelet együttes földbekerülését a késő császárkorra datálhatjuk.

A MALACKAI URNASÍR ÉS MELLÉKLETEI (1914)

A három ismertetésre kerülő lelet közül egyedül a malackai (ma Malacky, Malacky járás) (3. kép 1) urnasír mellékleteinek közreadása történt meg. Bóna István 1963-ban megjelent tanulmányában fényképüket és részletes leírásukat közölte, aki következőképpen foglalta össze a leletekről a leltárkönyvben rendelkezésre álló információkat:⁴⁴ „*Malacka – Malacky (früher Komitat Pozsony, heute Bez. Bratislava, Slowakei). Im Jahre 1914 kaufte das Ungarische Nationalmuseum von Albert Blau einen dort entdeckten Urnengräberfund, der nach Inv. Nr. 34, 1914, aus folgenden Stücken bestand: 1. Schildbuckel, 2. entzweigebogenes Schwert, 3. Lanze, 4. Schere, 5. Wurfspitze, 6. Messerklinge, 7. «Bronzeblechverkleidung eines Messerheftes», 8. 2 St. bronzene Ösen, 9. Urne. Der zusammengehörige Grabfund kann als unbedingt authentisch und u. E. als vollzählig betrachtet werden. Die*

Urne war bis zum Rand mit den auch grössere Stücke enthaltenden verbrannten Knochenresten eines kräftigen Mannes angefüllt. Unter den Knochen fanden sich im Inventar nicht erwähnte Feuersteine. Mit Ausnahme von Nr. 8. gelang es mir den geschlossenen Grabbestand folgendermassen zusammenzustellen.»

A malackai leletegyüttes megszerzésével kapcsolatban több levél is található a Nemzeti Múzeum Adattárában, amelyek fontos adatokat tartalmaznak a leletkörülményekkel és a lelőhellyel kapcsolatban.

A Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárát a Magyar Királyi Közlekedési Múzeum igazgatósága értesítette 1914 januárjában arról, hogy Albert Blau malackai lakos tévedésből nekik címezte levelét, melyet a Régiségtárnak átküldtek.⁴⁵ Blau levelében a következőképpen számol be régészeti leletek előkerüléséről lakóhelyén:

³⁸ KREKOVIČ 1987, 247. Vö. HRNČIARIK 2013, 81, Nr. 1517–1519.

³⁹ BARKÓCZI 1988, 82–101, Taf. IX–XVI.

⁴⁰ BARKÓCZI 1988, 192–193.

⁴¹ BARKÓCZI 1988, 192.

⁴² HRNČIARIK 2013, 65–66.

⁴³ KRASKOVSKÁ 1981, 377.

⁴⁴ BÓNA 1963, 244–245.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár iratai 61/1914.

„Malaczka 21 Januar 1914
Löbliches
Kön. ung. Múzeum, Budapest

Auf einem Felde von mir, dessen Hälfte auf einem Hügel liegt der untere Theil schon ein Theil gegen Nagy-Lévárd bildet, wurden beim Regulieren des Feldes, wo ich vom höher gelegenen Theil cc. 1–2 fuß Erdreich ins Thal heruntergraben lies von meinen Arbeitern ein altes Grab ausgegraben und zwar 1 schwarze Urne in größe u. form eines großen Suppentopfes enthaltend Beinreste /verbrannte/ ein größeres und ein kleineres Sper, 1 Art Sebel, 1 Schere /art kleine Wollschere, 1 Messer, 1 Theil vom Helm oben sammt Spitze alles aus Eisen oder Stahl.

Ein Sammler wollte nur K 100 und ein Budapester Händler 60 K geben.

Manche behaupten es ist ein keltisches u. andere werden das von Völkerwanderung herkommen.

Ich würde es am liebsten dem löbl. Múzeum überlassen und auf Verlangen zur Ansicht einsenden.

In der Erwartung genehme
Hochachtungsvoll
Albert Blau ”

A Régiségtár munkatársai levelben kérétek a leleteknek beküldését, hogy véleményt mondjanak róluk.⁴⁶ Kérésüket Blau teljesítette és január 31-én kelt levelével együtt azok Budapestre érkeztek.⁴⁷

„An das Löbliche
National Museum, Budapest
Malaczka 31. Januar 1914

Auf Grund Ihrer sehr geehrten Zuschrift 61/914 vom 29. dmts. Habe heute in einer Kiste, daß aufgefundene Grab sammt die verbrannten Bein die in der Urne enthalten waren, als

auch mehrere Steine /:es waren auch Steine die versteinerten Holze ähnlich waren:/ an das löbl Museum absendet.

Ich habe nicht die Absicht gehabt, nachdem ein ähnlicher Fund in dieser Gegend ein gewacht wurdem dies wegzugeben, da ich stets in guten Verhältnissen war, denn ich bin schon mehr als 20 Jahre Kammermitglied der Pozsonyer Handels: Gewerbekammer, und da mir in folge dessen die Steuer dieser nach meinen 3 Häusern und Feldern doppelt gerechnet wurden, Virilist des Pozsonyer Comitates gewesen.

Leider bin ich durch Gutstehung für einen Holzhändler und Ziegeleienbesitzer, den die Pozsonyer Kereskedelmi és Hitelbank r. t. saniren versprach aber nicht eingehalten hat, und sich in Wien einfaber voriges Jahr erschloßen hat, demzufolge seine Verlassenschaft in Konkurs kam, um meine Vermögen gekommen, was mich bewog dies auch hauptsächlich wegzugeben.

Ich hoffe Sie mitlerweile schon im Besitze der Sendung und zeichne mich

Hochachtungsvoll
Albert Blau ”

A levélen a következő megjegyzés: „60 Kr-t ajánlhatunk neki. 914 II/6.”

Röviddel később megérkezett Blau válasze a múzeumba.⁴⁸

„Löbl.
Ung. Nat. Muzeum, Budapest
Malaczka 9. februar 1914.

Ihr sehr geehrtes Schreiben empfangen ersuche mir wenn möglich K 100- senden zu lassen, wie auch mir bekannt geben zu lassen waß für Grab daß ist, nachdem in dieser Gegend noch ein etwaß ausgegraben wurde, mithin auch wissenschaftlich einen Werth haben dürfte.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár iratai 61/1914.

⁴⁷ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár iratai 82/1914.

⁴⁸ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Érem- és Régiségtár iratai 88/1914.

Ich habe es Nimander offeriert und hätte es auch nicht fortgegeben, sondern habe es laut beiliegenden Brief eines Budapester „Mautner Laszlo“ der dieß in der Zeitung gelesen hat mir geschrieben und ihm die Waffenbestandtheile eingesandt um die Herkunft mehr zu erfragen, denn ich habe ihm darselbe trotzdem er mir 75 K anboth, nicht eingesandt.

Sollten Sie absolut nicht mehr als 60 K geben können, so ersuche mir den Betrag, als auch die Bekanntgabe, waß für Grab dies ist, mir einsenden zu lassen zeichne

*Hochachtungsvoll
Albert Blau
2 Briefe”*

Alatta a megjegyzés „*Nem adhatjuk olcsóbban, kelta lelet, visszamegy a két levél.*”

Így a második sír mellékletei nem jutottak a Nemzeti Múzeumba és az első kibontására is csak közel fél évszázaddal később, Bóna István múzeumbeli gyakornoksága alatt került sor.

KATALÓGUS

1. Kézvel formált *urna* (3. kép 9) szemcsés agyagból, feketén csillogó felülettel. A peremrész részben kiegészített. Ma.: 18,7 cm, perem átm.: 22,7 cm, fenék átm.: 12 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.9.
2. Töredékes, tüskés *pajzsdudor* (3. kép 2). Az 1,6 cm széles peremen egymás mellett két szeglyuk. A 2,4 cm magas hengeres oldalrész egy 6,6 cm magas kúpformájú részben folytatódik, amely egy 2 cm hosszú, hegyes, tömör tüskében végződik. Erősen megéve. Ma.: 11 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914. 1.
3. Bronz *pajzsfogó* (3. kép 5). Félkörformára hajtott 0,5 mm vastag bronzlemezéből, amit bevéselt háromszögek díszítenek. Belső oldalán olvadt bronzcseppek. Bóna István szerint két fül ezen töredékekhez tartozott, amelyek a középső darabról az égetésnél leváltak. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.8.
4. Egyélű *kard* két 28 cm hosszú darabra hajlítva (3. kép 3). A valamennyire hajlott 10,2 cm hosszú markolaton három szeg maradványa. H.: 56 cm, felső részén sz.: 4,7 cm, alsó részén sz.: 4 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.2.
5. *Döfözlándzsa* (3. kép 8). Az íves lapot csekély gerinc osztja két részre. A metszete rombusz formájú, a legszélesebb részén 5,1 cm. Az 5,5 cm hosszú köpű ehhez csatlakozik, végén kerek és 1,9 cm átmérőjű. H.: 56 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.3.
6. *Dárdahegy* (3. kép 6). A lándzsához hasonló formájú, azonban tömzsibb. Penge sz.: 2,8 cm, köpű h.: 3,5 cm, átm.: 1,6 cm, h.: 11,7 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.5.
7. *Vasolló* (3. kép 7). A 2,7 cm széles fogórészt kettős borda díszíti. A kengyelhez a végén 2 cm széles és 8,6 cm hosszú pengék csatlakoznak. H.: 18,8 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.4.
8. Egyélű *vaskés* (3. kép 4). H.: 11,7 cm, legnagyobb sz.: 1,5 cm. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár ltsz.: 34/1914.6.

ÉRTÉKELÉS

Az 1914-ben a Nemzeti Múzeumnak megküldött urnasír és mellékletei ma is megtalálhatóak a múzeum gyűjteményében, sőt Bóna I. publikációjának köszönhetően a fényképük is közlésre került.⁴⁹ A széles szájú, kónikus vállú és a gyenge függőleges bordákkal díszített urnának a párhuzamai az ábrahámi 2. és 47. sírból ismertek, melyekhez szemesfibula és noricum-i övgarnitúra társult.⁵⁰ A 87. sírból pedig trombita fibulával került elő hasonló példány.⁵¹ E típushoz tartozó urnák voltak még a 75. és a 96.,⁵² és a 210. sírban,⁵³ valamint a sládkovičovi 69. sírban, mely mellett egy Almgren 68 típusú erősen profilált fibula volt.⁵⁴ Ezen példányok alapján a malackai urna használata az Kr. u. 1. századra esik.

⁴⁹ BÓNA 1963, 244–245, Taf. XI.

⁵⁰ KOLNIK 1980, 22, Taf. XI. a.

⁵¹ KOLNIK 1980, 41, Taf. XXVIII. a.

⁵² KOLNIK 1980, 43–44, Taf. XXXI. a.

⁵³ KOLNIK 1980, 74, Taf. LIX. a.

⁵⁴ KOLNIK 1980, 153, Taf. CLV. a.

A mellékletek legnagyobb részét kitevő fegyverek közül az egyélű kard a La Tène formából ered,⁵⁵ amely a császárkorban a keleti germánoknál is jelentkezik.⁵⁶ Egyélű kardok a Kostolná pri Dunaji 9. és 14,⁵⁷ valamint 23.⁵⁸ és 25. sírjából ismertek.⁵⁹ A sládkovičovi temető 65. sírjában szemes fibulával fordul elő, amely a típust az Kr. u. 1. századra datálja.⁶⁰

A tüskés vas pajzsdudor az F1 típusba tartozik,⁶¹ melynek fő elterjedése Közép- és Kelet-Európára esik. Délnyugat-Szlovákiában, az Elba alsó folyásánál és Dél-Jütlandon figyelhető meg legnagyobb koncentrációja a B1 és még a B2 időszakban.⁶²

A mellékletek közé tartozó két lándzsahegy különböző típusokhoz tartozik. Az 5. számú lapos fűzfalevél alakú és erős köpűjű példányhoz hasonló az ábrahámí 197. sírből ismert kettős kónikus, fésűs díszítésű urna mellől.⁶³ Ugyanitt a 205. sír 19 cm hosszú lándzsahegye mellett pajzs, kard és kerámiatöredékek voltak.⁶⁴ A Kostolná pri Dunaji 9. sírban pedig korai egyélű karddal, késel, valamint Almgren 67 típusú fibula volt, melyek a Kr. u. 1. század második felére datálják a sírt.⁶⁵ A sládkovičovi 13. sír 13,5 cm hosszú darabja mellett⁶⁶ még a 65. sírből került elő egy hasonló darab, szemes fibula és egyélű kard társaságában.⁶⁷ A Przeworsk-kultúra fegyverei között is megfigyelhető a

típus előfordulása, amit a Kaczanowski V. típusába sorolhatunk. Ezek használata a B1–B2 időszakra tehető.⁶⁸

A 7. számú széles, lapos lapú lándzsahegy párhuzamai az ábrahámí 93.⁶⁹ és 109. sírből ismertek.⁷⁰ A típust többek között datálja a Kostolná pri Dunaji 57. sír 14,6 cm hosszú példánya, amely mellett Almgren 68 fibula került elő.⁷¹ A Przeworsk-kultúra fegyverei között is megfigyelhető a forma, amit Kaczanowski I. típusába sorolhatunk, melynek használata a B1–B2 időszakra tehető.⁷² Az olló és kés igen gyakran jelentkezik mellékletként a délnyugat-szlovákiai temetőkben.⁷³

A mellékletek alapján a Kr. u. 1. század első felére (B1) datálhatjuk a malackai urnasírt. Mint azonban Albert Blau is jelezte, nem egyedüli lelet volt, mivel egy újabb sír is előkerült a környéken. Sőt 1955-ben két urnából cseréptöredékek és egy bronz fibula jutottak a pozsonyi múzeumba, majd 1955-ben újabb hamvasztásos sír került elő a lelőhelyen. E sír két urnája és erősen profilált fibulája a Kr. u. 1. századra, azonban már a B2 időszakra datálják a leleteket.⁷⁴ Ezen leletek az Od Huszára dzile dűlőben, a Velké Levára/Nagy-Lévárd felé vezető vasútvonal melletti kis magaslaton kerültek elő,⁷⁵ amely nagy valószínűséggel azonos a Blau által beküldött sír lelőhelyével, amely *„auf einem Hügel liegt der untere Theil schon ein Theil*

⁵⁵ JAHN 1916, 134–145; PIETA 2005, 38–44.

⁵⁶ JAHN 1916, 145–149.

⁵⁷ KOLNIK 1980, Taf. LXXIX. c. és Taf. LXXXIV. b.

⁵⁸ KOLNIK 1980, Taf. LXXXVIII. e.

⁵⁹ KOLNIK 1980, Taf. XCXXX. b.

⁶⁰ KOLNIK 1980, 151, Taf. CLIV. b.

⁶¹ ZIELING 1989, 683–684.

⁶² ZIELING 1989, 84–87.

⁶³ KOLNIK 1980, 70.

⁶⁴ KOLNIK 1980, 72–73, Taf. LVIII. c.

⁶⁵ KOLNIK 1980, 97–98, Taf. LXXIX. c.

⁶⁶ KOLNIK 1980, 133, Taf. CXXXI. d.

⁶⁷ KOLNIK 1980, 151, Taf. CLIV. c.

⁶⁸ KACZANOWSKI 1998, 16–17.

⁶⁹ KOLNIK 1980, 43, Taf. XXXI. b.

⁷⁰ KOLNIK 1980, 48, Taf. XXXVII. a.

⁷¹ KOLNIK 1980, 118, Taf. XXXI. b.

⁷² KACZANOWSKI 1998, 11–14.

⁷³ KOLNIK 1980.

⁷⁴ KRASKOVSKÁ 1956, 692, Obr. 275, 2–5, 731.

⁷⁵ KRASKOVSKÁ 1956, 731.

gegen Nagy-Lévárd bildet” volt. Ezek alapján egy kisebb temetővel mindenképpen számolni

kell a lelőhelyen, amely a kora császárkorra datálható.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az adattári kutatások során feltárt leveleknek, jelentéseknek köszönhetően három szlovákiai császárkori lelet együttes előkerülési körülményeit sikerült tisztázni, valamint

besorolásukat elvégezni. E példák is jól jelzik, milyen lehetőségek rejlenek a levéltári régészetben a különféle korú leletek azonosítására és az előkerülési körülményeik tisztázására.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Megköszönöm Debreczeni-Droppán Béla és Szabó Ádám segítségét, melyet a dolgozat elkészítéséhez nyújtottak.

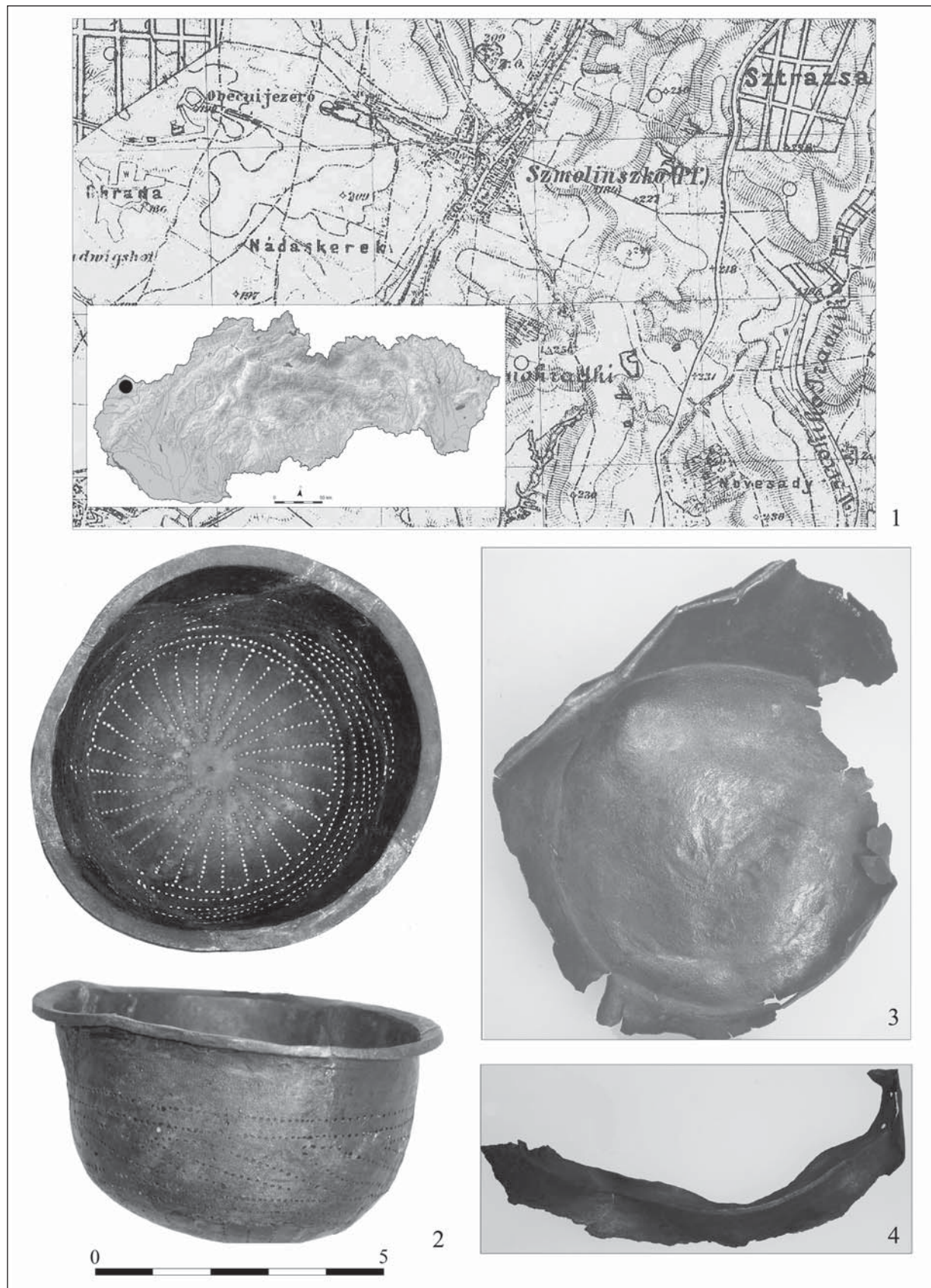
IRODALOM

- BARKÓCZI 1988: Barkóczi, L.: *Pannonische Glasfunde in Ungarn*. Studia Archaeologica 9. Budapest 1988.
- BENINGER 1937: Beninger, E.: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Leipzig 1937.
- BENKŐ 1962: Benkő A.: *Üvegcorpus*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 11. Budapest 1962.
- BERKE 1990: Berke, S.: *Römische Bronzegefäße und terra sigillata in der Germania Libera*. Münster 1990.
- BÓNA 1963: Bóna, I.: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 15 (1963) 239–307.
- EGGERS 1951: Eggers, H. J.: *Der römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte. Band 1. Hamburg 1951.
- EISNER 1933: Eisner, J.: *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933.
- ELSCHEK 2006: Elschek, K.: Die spätlatenzeitliche und römerzeitliche Besiedlung des linken Marchufers und das germanische Herrschaftszentrum von Zohor (Westslowakei). In: *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionslager zur Donaumetropole*. Textband. Hrsg.: Humer, F. Bad Deutsch-Altenburg 2006, 190–197.
- HALÁŠOVÁ 2010: Halášová, L.: Germánska keramika zo žiarových hrobov 1. storočia N. L. v Čechách a na Slovensku. In: *Archeológia Barbarov 2009*. Hrsg.: Beljak, J. et al. Nitra 2010, 579–595.
- HRNČIARIK 2009: Hrnčiarik, E.: Römische Glasgefäße aus der Slowakei. *Študijné Zvesti* 45 (2009) 151–174.
- HRNČIARIK 2013: Hrnčiarik, E.: *Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 222. Bonn 2013.
- JAHN 1916: Jahn, M.: *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.* Mannus 16. Würzburg 1916.
- KACZANOWSKI 1998: Kaczanowski, P.: *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okreru rzymskiego*. Krakow 1998.
- KOLNIK 1971: Kolnik, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a stahovani národov (Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit) *Slovenská Archeológia* 19 (1971) 499–558.

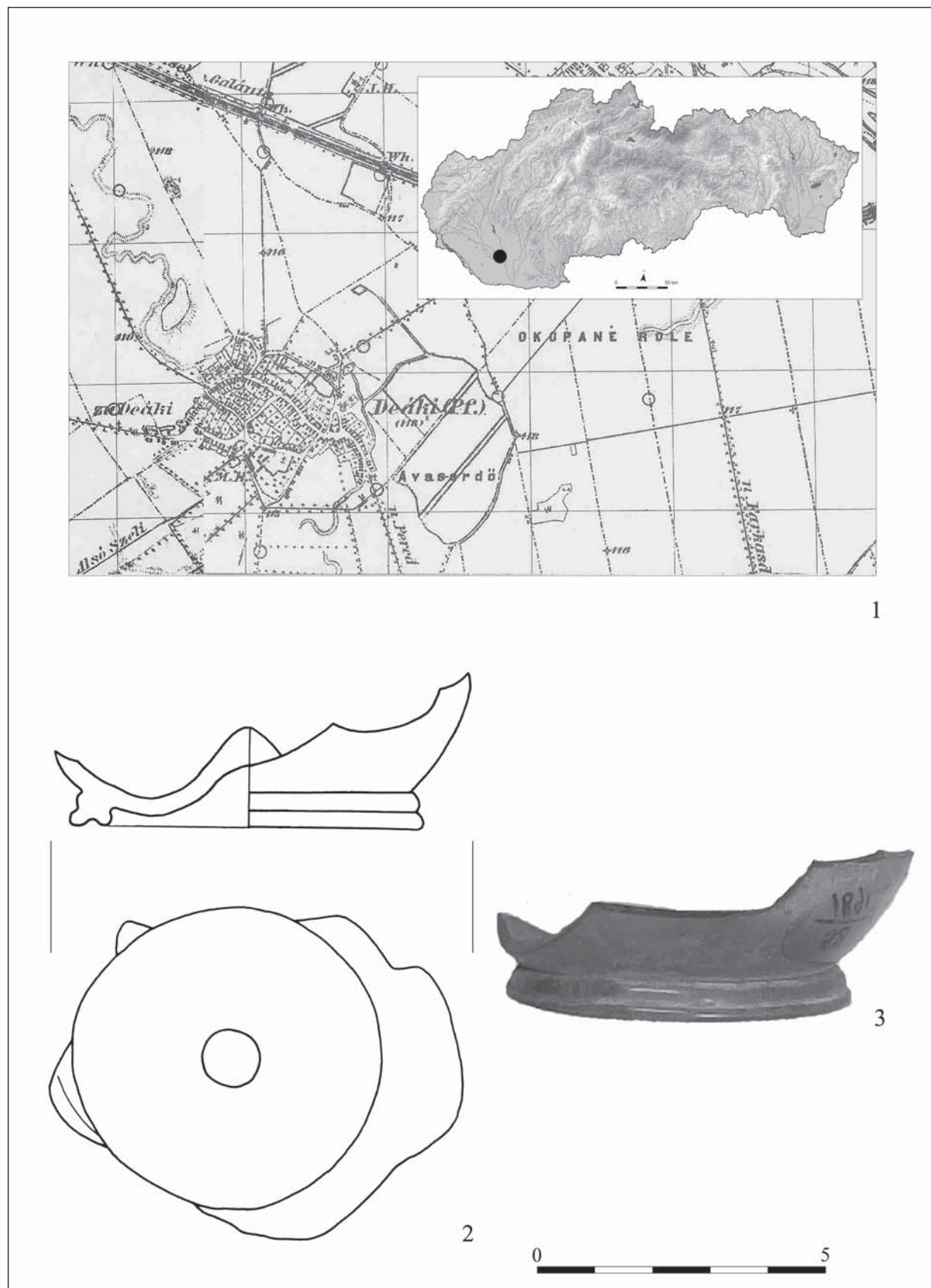
- KOLNIK 1980: Kolnik, T.: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei* I. Bratislava 1980.
- KRASKOVSKÁ 1956: Kraskovská, L.: Popolnicové hroby v Malackoch. *Archeologické Rozhledy* 8 (1956) 692, 731.
- KRASKOVSKÁ 1976: Kraskovská, L.: Rímske bronzové nádoby na Slovensku. *Slovenská Archeológia* 24 (1976) 429–441.
- Kraskovská 1978: Kraskovská, L.: *Roman Bronze Vessels from Slovakia*. British Archaeological Reports International Series 44. Oxford 1978.
- KRASKOVSKÁ 1981: Kraskovská, L.: Römische Glasgefäße in der Slowakei. *Slovenská Archeológia* 29 (1981) 377–392.
- KRASOVÁ 1998: Krasová, Z.: *Die römischen Bronzegefäße in Böhmen*. Praha 1998.
- KREKOVIČ 1987: Krekovič, E.: Rímské importy na Slovensku. *Památky Archeologické* 78 (1987) 231–282.
- MILLER 1825: Miller, F. J.: *Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici sive catalogus historico-criticus antiquitatum, raritatum et pretiosorum cum bibliotheca antiquaria, et numaria eiusdem instituti*. Buda 1825.
- PIETA 2005: Pieta, K.: Spätlaténezeitliche Waffen und Ausrüstung im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. *Slovenská Archeológia* 53 (2005) 35–84.
- POLLAK 2006: Pollak, M.: Die Bersteinstrasse – Nord-Süd-Transversale Alteuropas. In: *Legionsadler und Druidenstab. Vom Legionlager zur Donaumetropole*. Textband. Hrsg.: Humer, F. Bad Deutsch-Altenburg 2006, 56–64.
- PROHÁSZKA–VARSÍK 2009: Prohászka, P. – Varsík, V.: Nové poznatky o osídlení Velkého Žitného ostrova v dobe rímskej (Neue Angaben zur Besiedlung der Grossen Schüttinsel in der römischen Kaiserzeit). In: *Archeologie Barbarzynców 2008. Powazania i kontakty w swiecie barbarzyskim*. Eds.: Karwowski, M. – Droberjar, E. Collectio Archeologica Resoviensis 14. Rzeszow 2009, 187–209.
- ŠVAŇA 2010: Švaňa, K.: Germánska na kruhu točená keramika z kvádskeho pohrebiska juhozápadného Slovenska. In: *Archeológia Barbarov 2009*. Hrsg.: Beljak, J. et al. Nitra 2010, 489–500.
- TEJRAL 1977: Tejral, J.: Die älteste Phase der germanischen Besiedlung zwischen Donau und March. In: *Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donauegebiet*. Bratislava 1977, 307–342.
- ZIELING 1989: Zieling, N.: *Studien zu germanischen Schilden der Spätlaténe- und der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*. British Archaeological Reports International Series 505. Oxford 1989.

REMARKS ABOUT SOME FINDS OF THE ROMAN PERIOD FROM SOUTHWEST SLOVAKIA

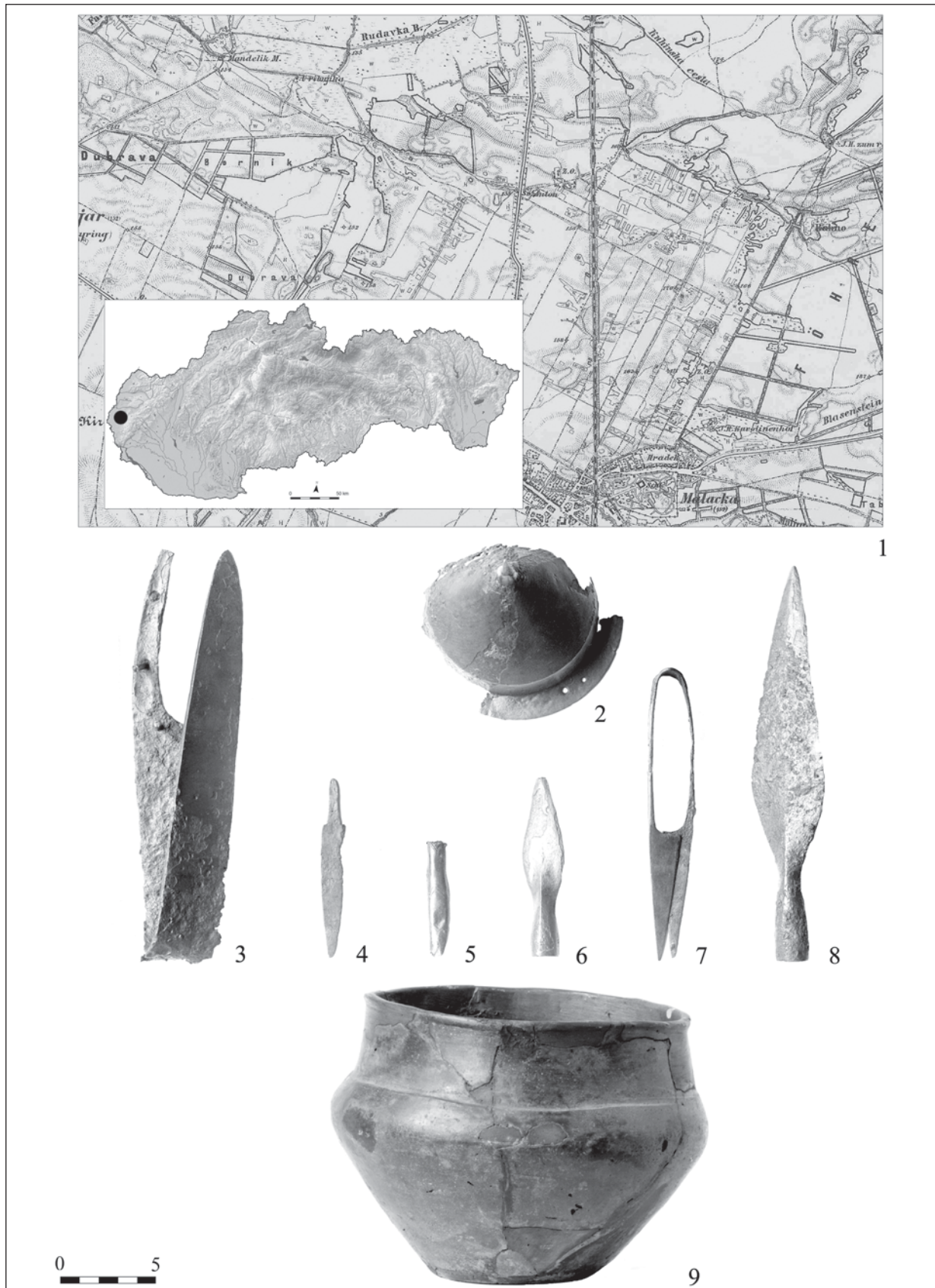
The article deals with three Roman period finds in the collection of the Hungarian National Museum in Budapest. They were published more or less, but letters and reports in the archives of the Hungarian National Museum complete and specify the former records. The first find was found in Szmolinszko (today Smolinské) in 1882. Fragments of a black pottery urn and two Roman bronze vessels (Eggers 39–40 and 160) were sent in the museum. They belong to a German urn grave of the period B2. The second find consists of Roman glass vessels, which were digged in Deáki (today Diakovce). Only a fragment of a glass jug is in the collection of the National Museum today. According to the reports, only glass vessels (a cup, a jug and a bottle) as a depot were found in 1892. They had been hidden in the Late Roman period. The third find is an urn grave with grave goods (an urn, a shield, iron scissors, spears). It was found in Malacka (today Malacky). Letters and reports from the archives help us to identify the find place where further graves of the period B1-2 came to light in 1954.

1. kép. 1: Szmolinszko (Smolinské) a harmadik katonai felmérés térképén; 2–4: Szmolinszko-i leletek
 Fig. 1. 1: Smolinské on the map of the third military survey; 2–4: Finds from Smolinské

2. kép. 1: Deáki (Diakovce) a harmadik katonai felmérés térképén; 2–3: Deáki lelet
 Fig. 2. 1: Diakovce on the map of the third military survey; 2–3: Find from Diakovce

3. kép. 1: Malacka (Malacky) a harmadik katonai felmérés térképén; 2–9: Malackai leletek
 Fig. 3. 1: Malacky on the map of the third military survey; 2–9: Finds from Malacky

5. SZÁZADI KERÁMIA A VISEGRÁD-GIZELLAMAJORBAN FELTÁRT KISERŐD DÉLI ÉPÜLETSZÁRNYÁBÓL

OTTOMÁNYI KATALIN*

Absztrakt: A Visegrád-Gizellamajorban feltárt késő római kiserőd legfelső rétegében megfigyelhető átépítések és a pusztulási omladékból előkerült új típusú leletanyag már az 5. század első feléhez köthető. A déli épületszárnyon belül két helyiségben maradtak meg ilyen késői rétegek. A 4–5. század fordulójától a hagyományos római kerámiaformákon új díszítések jelennek meg, illetve új edényformák tűnnek fel. A rontott töredékek felvetik a helyi kerámiagyártás kérdését, ugyanakkor nagyon sok hasonlóság mutatható ki a Dunakanyar többi, ugyanilyen korú lelőhelyével, műhelyével, sőt a Duna túlsó partján élő szvébek, szarmaták kerámiájával is.

Kulcsszavak: Visegrád, késő római kiserőd, 5. század, kerámia

BEVEZETÉS

A késő római Valéria tartomány északkeleti *limes* szakasza a Római Birodalom egyik, táborokkal, őrtornyokkal, hídfőállásokkal leg­sűrűbben beépített része (*I. kép 1*).¹ Itt a Dunakanyarban, Visegrád-Gizellamajor területén 1988-ban egy új, késő római kiserőd került

elő (*I. kép 2*). *Castra ad Herculem* (Pilismarót) tábora és a Visegrád-Sibrik dombi tábor között kb. félúton fekszik, látótávolságra a másik két erődtől.² Jelen tanulmányban a déli épületszárny legkésőbbi, 4. század végi – 5. század eleji kerámiaanyagát mutatom be.³

HELYISÉGEK, RÉTEGEK⁴

A déli épületszárny eredetileg három helyiségből állt, majd a középsőt (D/I–II.) és a keletit (D/IV–V.) továbbosztották.⁵ Az épületszárny rétegződése nem egységes. Van, ahol csak egy padlószint és rajta egységes omladékréteg található (D/II. helyiség, délkeleti torony),

máshol viszont több, egymást gyors ütemben követő pusztulási réteg és kettős járószint figyelhető meg (D/III. helyiség, délnyugati torony). Ez utóbbi helyiségekben későbbi építkezések (kemencék, faszervezetes épület) nyomai is kimutathatók.⁶ Az erőd alatt egy késő

* Ferenczy Múzeum, H-2000, Szentendre, Kossuth L. u. 5. ottomanyi.katalin@gmail.com

¹ SOPRONI 1985.

² A kiserőd feltárását a Visegrádi Mátyás király Múzeum régészei, Gróf Péter és Gróh Dániel végezték 1988–2003 között.

³ A déli épületszárny teljes anyagának feldolgozása az NKA 3202/00370. számú alkotói pályázat támogatásával készült. Megjelent az *Altum Castrum* online magazin 2015 márciusi számában.

⁴ Az erőd építéstörténeti vonatkozásaival, szerkezetével, rétegződésével az ásatók több cikkben is foglalkoztak: GRÓF–GRÓH 1991; GRÓF 1992; GRÓF–GRÓH 1995; GRÓH 2000; GRÓF–GRÓH–MRÁV 2001–2002; GRÓF–GRÓH 2006, 36–39.

⁵ A D/I. helyiséget aszalásra és szárításra használták. A D/II. helyiség, az apszisos záródású belső épülete alapján, szentély lehetett. A D/III. helyiség az erőd belső terét kötötte össze a délnyugati saroktoronnyal. Ugyanezt a funkciót töltötte be a D/V. helyiség a másik oldalon, a délkeleti saroktoronynál (GRÓF–GRÓH 1995; GRÓH 2000, 29).

⁶ Az egyes helyiségek rétegződéséről részletesen ld. OTTOMÁNYI 2015, Függelék 1. táblázat.

kelta – kora római, Kr. u. 1–2. századi kisebb település található.

1. Az erőd építését II. Constantius uralkodásának idejére teszik az ásatók. A padlószint-ről több helyen is kerültek elő e császár érmei, más, 4. század második felére tehető érmekkel együtt. Néhány érme esetleg ennél későbbi építést (Iulianus, Valentinianus) is lehetővé tesz.⁷ Ezek a legalsó padlószintről előkerült érmek (kivéve a padlószint alattit) tartozhatnak esetleg az erőd 1. periódusát követő feltöltődés, illetve újjáépítés időszakához is. Ez esetben az átépítést keltezik Valentinianus idejére. Ugyanakkor ez felveti azt a lehetőséget is, hogy az erőd kerámiaanyagának legkorábbi csoportja, mely ugyanerről a szintről került elő, szintén nem II. Constantius-, hanem Valentinianus-kori. A déli épületszárny anyagának 8%-a tartozik ide.

2. Egy későbbi átépítés, melyet Valentinianushoz kötnek, több helyen is kimutatható az erődben. Fűtőcsatornák, megemelt padlószintek, helyiségek kettéosztása, stb. kapcsolható ehhez a periódushoz. Az erődbe új, civil lakosság költözött be a szomszédos (az erőd délkeleti oldalán lévő) településről.⁸ A déli szárnyban a kerámia 22%-a köthető ehhez a réteghez.

3–3a. Felül többretegű (habarcsos, köves, paticsos) pusztulási omladék. Ebben az omladékrétegben több kisebb építkezés nyoma is kimutatható, melyek részben még a római felső járászintre épültek, de szerkezetük (kőalapozású faszerkezetes vagy paticsfalú építmények) jelzi, hogy valamikor a 4. század végén/

az 5. század első harmadában keletkeztek (ld. D/III. helyiség belső válaszfala). A legkésőbbi építmények rétegtani helyzete (alatta és felette is omladékréteg) mutatja, hogy az erőd részleges pusztulása után épültek (ld. kemen-cék D/III. helyiség, délnyugati torony, stb.). A Valentinianus-dinasztia érmei még előfordulnak a pusztulási omladékban, bár már csak *terminus post quem* értékűek. Új, valószínűleg barbár lakosság beköltözésével lehet magyarázni e késői átépítéseket a 4. század végétől. Az itt előkerült, barbár katonasághoz köthető fegyverek is mutatják az erőd lakosságának változását.⁹ Funkcionális használat vége: 430-as évek.

4. A hun kori új népesség sírjai áttörték az erőd járászintjeit az udvaron. Szórvány leleteik¹⁰ a felső omladékréteghez köthetők (ugyanahhoz az omladékhoz, melyben az új típusú római kerámiaanyag is megtalálható még).

A déli épületszárny kerámiájának 70%-a a 3–4. omladékrétegből került elő.

A kerámiaanyag alapján az erőd fennállásának közel egy évszázadán belül pontosítani lehetne, hogy hol, melyik helyiségben történtek átépítések, az erőd mely részét használták még az 5. század elején is, és hol fedte vastag omladékréteg már ekkor a területet. A belső periodizációt azonban többnyire megcáfolják a restaurálás során összeillő edénytöredékek, melyek az erőd különböző rétegeiből kerültek elő. Végeredményben az erőd legalsó, építéssel egykorú padlószintjeiről maradt kevés leletanyag, s ezen kívül a többi általában

⁷ Ny/I. h. déli bejárat előtti, legalsó római szint tetejéről: Iulianus, 360–363; Ny/I. h. alsó padlószint alatt Valentinianus érme, 364–367; É/I. helyiség alapozási szintje: Iovianus, 363–364; É/I. helyiség, alsó padló feletti betöltés, a fűtőcsatorna aljának megfelelő rétegből: Valentinianus érmek, 364–378 között (6 db). Az éremmeghatározás Farkas Edit munkája (GRÓF–GRÓH 2006, 30).

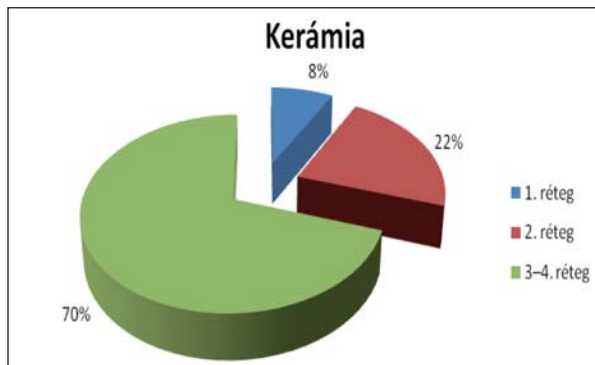
⁸ Érmek több helyen a legfelső padlószinthez kapcsolódva, pl. D/I. h. legfelső padló alatt Gratianus érme, 378–383 (GRÓF–GRÓH 2006, 21).

⁹ GRÓF 1992, 130–131, V. t.

¹⁰ Orsógomb, vasak, nomád ezüsttükör, ékkőberakású, aranyrekeszes gyűrűfej (GRÓF 1992, 130–134; GRÓF–GRÓH 2006, 22, 23. kép).

a legkésőbbi pusztulási omladékhoz tartozik.¹¹ Ez a helyzet a déli épületszárnyban is, ahol nemcsak az épületszárnyon belül, hanem gyakran a Ny/I. helyiség anyagával is találhatók összeillő töredékek.

Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk az új típusú, 5. századi kerámia mennyiségi megoszlását az egyes helyiségekben, a statisztika alapján mégiscsak kirajzolódnak a legkésőbbi építkezések helyszínei. Így pl. a déli épületszárnyban a D/III. helyiség és a délnyugati saroktorony 5. század eleji építkezéseit támasztja alá e két helyiség új típusú kerámiájának igen magas százalékaránya is.

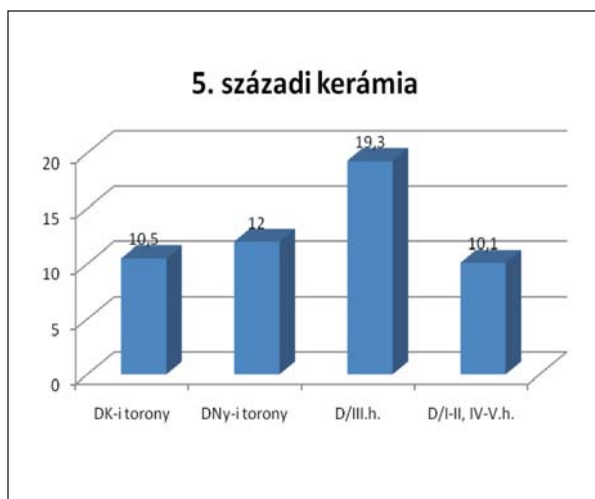
1. ábra. A déli épületszárny rétegenkénti kerámiamegoszlása¹²

Diagram 1. Distribution of pottery by layers, southern wing

ÚJ TÍPUSÚ KERÁMIA A 4. SZÁZAD VÉGÉN – AZ 5. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A visegrád-gizellamajori erőd déli épületszárnyában talált kerámiaanyag¹³ nagy részét a szokásos késő római, 4. század második felére jellemző pannoniai kerámia alkotja. Ezen belül a II. Constantius-, illetve Valentinianus-kori leleteket nem lehet elkülöníteni. Az anyag kisebbik részét a 4–5. század fordulójától feltűnő, új jellegű, a Kárpát-medencén belül máshol is egyre általánosabbá váló edényformák és díszítések teszik ki (kb. 400 db, 14,3%).¹⁴

A Valentinianus-kori átépítéstől kezdve a legfelső pusztulási omladékig megtalálhatók (2–4. réteg), ezen belül csak a mennyiségük változik.¹⁶ A kétféle kerámiaanyag keveredve, de egy egységet alkotva kerül elő az omladék-rétegből, jelezve ezzel, hogy a továbbélt római népességhez csatlakoztak az új, szomszédos

2. ábra. Az új típusú kerámia mennyisége helyiségenként¹⁵

Diagram 2. Distribution of new type pottery by rooms

¹¹ A Nyugati/I. helyiségben – melynek kerámiáját egy korábbi OTKA pályázat (T-029973) keretén belül már feldolgoztam – hiába különíthető el több padlószint és réteg, mégis a különböző szintek összeillő anyaga alapján úgy tűnik, ugyanazzal a törmelékkel töltötték fel az egészet az alsó padlószinttől a tetejéig (GRÓF–GRÓH 2006, 26; OTTOMÁNYI 2012, 376–377).

¹² Ez a szétválasztás csak tájékoztató jellegű, mivel vannak összeillő töredékek az 1b–3. (déleleti torony), illetve a 2–3. réteg (délnyugati torony, D/III, IV. h.) között is (OTTOMÁNYI 2015, Függelék 1–5. táblázat).

¹³ A déli épületszárny teljes, beültározott kerámiaanyaga 2822 darabból áll. Az egyes kerámiaformák és díszítések részletes leírását, analógiáit az irodalmi hivatkozásokkal együtt ld. OTTOMÁNYI 2015.

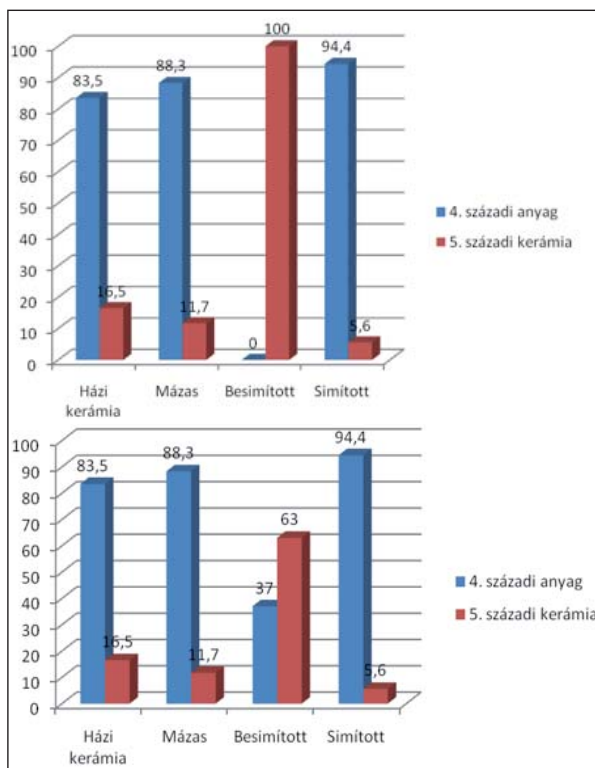
¹⁴ Ezek a biztosan legkésőbbi töredékek (forma, anyag, díszítés alapján); mellettük még számtalan késő római, 4. századi típus is megérthette az 5. századot, hiszen az előkerült kerámiaanyag 70%-a a pusztulási omladékból származik.

¹⁵ Százalék a helyiség anyagán belül.

¹⁶ A rétegenkénti mennyiségi megoszlást ld. OTTOMÁNYI 2015, Függelék III. 1–4. táblázatokban.

területről vagy keletről jött barbár katonák s családjaik. A kérdés már csak az, hogy mikor keletkezett ez az omladékréteg? A legkésőbbi formák s díszítésmódok megérték-e a hun kort, vagy az erőd teljes pusztulásához köthetők a 430-as években, s Attila hunjait csak a fémleletek jelzik?

Az új típusú leletanyaghoz tartozik a besimított kerámia, továbbá a fényes, fekete simítású edények, a mázas kerámián belül a szemcsés anyagú vagy bordázott felületű, illetve bekarcolt s bevagdosott díszítésű darabok, a házi kerámián belül a fehérre égett, korongolásnyomokkal bordázott, bekarcolt, bevéssett díszítésű edények. Formailag a kónikus alsórészű, éles válltörésű és bikónikus tálak, S-profilú tálak, galléros peremű korsók,

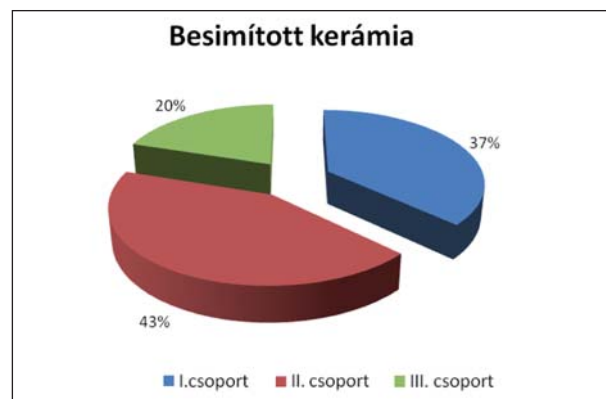
3. ábra. A hagyományos és új típusú leletanyag százalékos megoszlása kerámiafajtánként¹⁸

Diagram 3. Percentages of traditional and new type materials based on pottery forms

s az úgynevezett leányfalui bögre/fazék típusok sorolhatók e késői csoporthoz.¹⁷ A kézzel formált kerámián belül nincsenek kifejezetten késői vagy barbár formák és díszítések. Menynységének növekedése jelzi az egyre későbbi rétegeket.

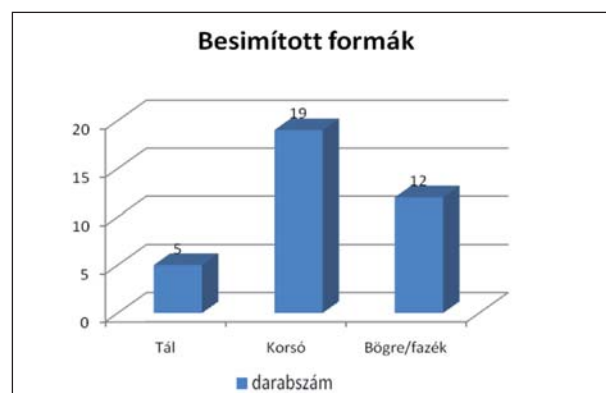
BESIMÍTOTT DÍSZÍTÉSŰ EDÉNYEK

46 db, 1,6%¹⁹ (2–4. kép; 11. kép 1–3). Formához köthető a töredékek 77%-a (34 db). Legtöbb a korsó (19 db), kevesebb a bögre/fazék (12 db), s legkevesebb a tál (5 db). A perem

4. ábra. A besimított kerámián belüli csoportok százalékaránya

Diagram 4. Percentages of burnished ware groups

5. ábra. A besimított kerámia formái megoszlása
Diagram 5. Distribution of burnished ware forms

¹⁷ Gyakran ugyanazok a formák többféle kivitelben (simított/besimított, mázas és házi kerámia) is megtalálhatók az erőd anyagában. Jelen tanulmányban a felületkezelési technika, illetve az anyagkidolgozás alapján elkülönített csoportokon belül tárgyalom a formákat.

¹⁸ A besimított kerámia, mint díszítésmód 100%-ban az új típusú edények közé tartozik, ugyanakkor I. csoportja időben még a 4. századhoz kapcsolódik. Így mind a két esetet bemutattam grafikonon.

¹⁹ A déli épületszárny teljes kerámiaanyagának 1,6%-a (OTTOMÁNYI 2015, Függelék III. 1. táblázat).

nélküli válltöredékeknél néha nehéz különbséget tenni a korsó, illetve bögre/fazék formák között (pl. 2. kép 7, 9).

Csoportosítás, formák

A besimított kerámián belül a formák (hagyományos római vagy új típus) és a motívumok elrendezése (önállóan vagy keretben), technikája (fényes fekete) és az anyag minősége (jól iszapolt vagy szemcsés, keményre égetett) alapján lehet belső csoportokat elkülöníteni. Ez időrendi elhatárolást is ad, de a határok az egyes csoportok között nem húzhatók meg élesen. Egy időben, egy lelőhelyen belül többféle technikával készült edény is előfordul.

A visegrádi besimított kerámián belül az I., illetve a II. csoport szétválasztása esetleges, mivel az I. csoportba sorolható, függőleges vonaldíszes nyaktöredékek (pl. 2. kép 2) hiányzó váll és has részét esetleg már olyan minták díszítették, melyek a II. vagy a III. csoportba tartozhattak. Így, bár feltűnően magas az I. csoport edényeinek száma: 17 db, vagyis az összes edény 37%-a, ezek egyáltalán nem biztos, hogy korábbiak, mint a II. csoport.

Hagyományos, 4. századi formák a behúzott peremű tálak (2. kép 1),²⁰ a körte alakú bögrék (2. kép 3),²¹ a szűknyakú, kihajló peremű korsók (2. kép 2),²² a széles szájú kancsók (2. kép 5).²³ Azonban csak a forma és a

keretelés nélküli minta alapján nem lehet az I. csoportba sorolni edényeket, mert vannak olyan töredékek, melyek anyaga szemcsés, kavicsos (2. kép 4),²⁴ esetleg rajta a besimítés fényes fekete (2. kép 6, 8, 10), s akkor már rögtön a II. vagy a III. csoportba tehetők.

Kicsivel több sorolható a II. csoportba (20 db, 43,5%). Még mindig dominálnak a római formák, pl. a széles szájú kancsók (2. kép 14), a tölcésesen kihajló (3. kép 5)²⁵ vagy osztott peremű korsók, bögrék/fazekak (2. kép 11),²⁶ rajtuk több sávba rendezett díszítéssel. A függőleges vonalakat rácsmintával, hullámvonallal kombinálják (2. kép 12). Ehhez a sávokba rendezett díszítéshez legjobb s legközelebbi analógia a Pilismarót-Malompatakon feltárt műhelyben található.²⁷ Van egy jellegzetes díszítésű nagy fazék, ahol a függőleges sávok szélét bemélyített, sötétebben fényes vonalak határolják.²⁸ Ugyanez a forma s díszítésmód egy dunabogdányi fazékon is feltűnik (4. kép 1–2).²⁹ Egy másik nagy fazék vállán besimított ívminta, alsó felén széles sávokból álló háromszögdíszítés. Az edény töredékeinek egy része a D/III. helyiségből (2. réteg), másik része pedig a Ny/I. helyiségből került elő.³⁰ Megjelenik az úgynevezett murgai motívum a korsók nyakán, a függőleges sávok között hullámvonallal (2. kép 15) vagy fenyőmintával (3. kép 5).

A hagyományos római formák a besimított kerámia III. csoportjánál is továbbélnek, rajtuk

²⁰ Délnyugati torony: világosszürke, foltosan feketére égett. Nem keményre égetett, besimítása anyaggal egyszínű. Keltezése a 4–5. század fordulója (GRÜNEWALD 1979, Taf. 71. 2–3 (Fabr. B); FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 3. 5, 13; GASSNER 2000, Abb. 198; GROH–SEDLMEYER 2002, 235–236, Abb. 144, 728, 1180 [4–5. század]).

²¹ OTTOMÁNYI 1982, Taf. X. 3; OTTOMÁNYI 1989, Fig. 120. 1 (II. Constantinus-kor); GROH–SEDLMEYER 2002, 283–284, Abb. 158. 661 (Mautern, a tábor legkésőbbi, 6–7. periódusa).

²² Délnyugati torony 3a réteg: sötétszürke színű, keményre égetett, rajta anyagnál sötétebb simítás. Ép edény a Ny/I. helyiségből (OTTOMÁNYI 2012, 382 [analógiákkal], 12. kép 6).

²³ D/III. helyiség 4. réteg. Analógia pl. Leányfaluról, a 4–5. század fordulóján (OTTOMÁNYI 1991, 37. t. 1).

²⁴ D/III. helyiség 2.(?) réteg: belül vörös, kívül szürke színű. Füles változatban pl. a carnuntumi táborból ismert (GRÜNEWALD 1979, Taf. 78. 6. [Fabr. B]).

²⁵ D/III. helyiség, 2. réteg: sötétszürke, törése vörösre égett, a besimítás anyaggal egyszínű. Keményre égetett.

²⁶ Carnuntum (GRÜNEWALD 1979, Taf. 81–82, 83. 1–2); Wien-Leopoldau (POLLAK 1980, Taf. 184. 1); mauterni tábor 6. periódus (GROH–SEDLMEYER 2002, 282–283, Abb. 158. 694).

²⁷ OTTOMÁNYI 1996, Abb. 10. 1–2, Abb. 11–14.

²⁸ D/III. helyiség 3. réteg: vörösesbarna színű, anyaga keményre égetett, csillámos, kavicsos. Ugyanilyen kis perem, nyakán besimított minta kezdeménnyel a délnyugati saroktoronyból (OTTOMÁNYI 2015, 8. kép 7).

²⁹ OTTOMÁNYI 1999, 349, Pl. VIII.4 (további analógiákkal); FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 26. 3 (Wien-Aspern: murgai motívum függőleges hullámvonalakkal, alatta vonalokból képzett háromszög).

³⁰ OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 7. MKM ltsz.: 2013.5.24.14.+Zs/3 (zacsokszám).

új típusú díszítéssel, ahol a besimított rácsmintát bekarcolt hullámvonallal kombinálják (3. kép 9).³¹ Másik, késői díszítésmód a fényes, fekete besimítás. Perem nélküli korsótöredékek tartoznak ide, sávokba rendezett díszítéssel (2. kép 13) vagy rácsmintával a függőlegesen besimított nyak alatt (2. kép 6, 8),³² esetleg fültöredék hullámvonallal (2. kép 10). Egy bikónikus, ugyancsak perem nélküli korsón fényes, fekete murgai motívum látható, fenyőmintával, illetve sűrű, vízszintes hullámvonalakkal a függőleges sávok között (3. kép 6; 11. kép 3).

Az új, 5. századi formák kisebb része már a II. csoportban megjelenik, de a besimított kerámia III. csoportját is ezek alkotják. Elsősorban bikónikus tálak rácsmintával (3. kép 3)³³ vagy hullámvonallal (3. kép 1).³⁴ Ilyen kihajló peremű, nyakán bordával tagolt mély tál, besimított díszítéssel mind Pannoniában,³⁵ mind a provincián kívül jellemző a késő római – kora népvándorlás kori átmeneti időszakban, pl. morva terület, Przeworks-kultúra, szarmaták,³⁶ az erdélyi Marosszentanna–Csernyahov-kultúra, Bulgária, stb.³⁷

Egy másik, szintén bordával tagolt bikónikus tálon a besimított hullámvonal alatt bekarcolt hullám is látható (3. kép 2). Az edény egyik töredéke fényes feketére, másik pedig világosabb szürkére égett, tehát az égetési módtól függ ez a színhatás.³⁸

A galléros peremű korsók nyakát az úgynevezett murgai motívum díszíti (3. kép 4).³⁹ Ennek a hosszú nyakú, karcsú formának a pontos párhuzama a szarmatáknál található meg.⁴⁰ A típus többféle variációban létezik (szűkebb vagy szélesebb nyakkal), díszítése a visegrádihoz hasonló murgai motívum⁴¹ vagy gyakran csak függőleges sávok/vonalak.

A leányfalui vagy tokodi bögre/fazék típus is új, 4. század végén megjelenő forma, rajta minden esetben sávokba rendezett díszítés. A rontott töredék alapján helyben készült (3. kép 7–8).⁴² Az egyik visegrádi fazék pontos párhuzama megtalálható Pilismarót–Malompatakon, a fazekasműhely anyagában (4. kép 3–4).

A besimított kerámia III. csoportjába mindössze 9 db (19,6%) töredék tartozik.

Ez a formák és a besimítás módja szerinti csoportosítás rétegek alapján nem válik el. Mind a három csoport a 2–4. rétegekben fordul elő. A rétegtanilag legkorábbi, D/II. helyiség átépítés kori padlója alatt lévő rontott töredék mind formája (leányfalui típus), mind sávokba rendezett díszítése alapján a besimított kerámia II. csoportjába tehető (3. kép 8).

Minták

A töredékeknek majdnem a felén függőleges vonal/sáv található (22 db, 47,8%), általában az

³¹ Délkeleti torony 3. réteg: sárgás-vöröses-barna, foltosan szürke színű, keményre égetett.

³² D/III. helyiség, 2. réteg: belül világos, kívül feketésszürke színű. Az egyik nyaktöredék a rácsmintás hashoz tartozhatott, a másik nagyobb korsó nyaka lehetett.

³³ D/III. helyiség, 2. réteg: puhára égett, sárgásbarna színű.

³⁴ D/V. helyiség, omladék alatt: világosszürke színű, foltosan sötétebbre égett, apró kavicsos anyagból. A besimítása matt, enyhén bemélyedő hullámvonal.

³⁵ Pl. Biatorbágyon, egy hun kori telepről (OTTOMÁNYI 2008, 157, 14. kép 9, 11); illetve az arrabonai táborból (TOMKA 2004, Taf. 9 [a tábor feladása utáni 1B periódus]).

³⁶ TEJRAL 1985, Abb. 17. 7; GODŁOWSKI 1984, Abb. 1. 5, 13. A szarmata bikónikus tálakhoz ld. MASEK 2011, 260.

³⁷ Csikjenőfalva (BOTÁR 2011, 3. t. 3); VAGALINSKI 2011, Fig. 5. 289, 297.

³⁸ Délkeleti torony és D/IV. helyiség, 2–3. réteg: sötétszürke színű, töreke világosabb. Egyik töredéken a besimítás fényes fekete, ez a darab sötétebbre is égett, a másik pedig világosabb szürke, anyagnál sötétebb, de nem fekete besimítással. A hullámvonal egyik ága vastagabb s bemélyedőbb, mint a másik fele.

³⁹ D/III. helyiség, felső agyagszint felett: vörösesbarna színű, foltosan szürkére égett. A függőleges besimítás széle erősebb vonallal hangsúlyozva.

⁴⁰ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009, Abb. 53, 75–76 (03. 03. 01–02. típus; a kerámia 5–6. fázisa: 3–4. század).

⁴¹ OTTOMÁNYI 1982, Taf. VIII. 13; TEJRAL 1985, Abb. 14–15.

⁴² 3. kép 7: egyik darabja a D/III. helyiség paticsos omladékából, másik darabja pedig a Ny/I. helyiség felső omladékából származik. 3. kép 8: D/II. helyiség, 1–2. réteg között, buborékosra égett, rontott darab. Mind a kettő barna színű, foltosan szürkére égett töredék.

edények nyakán. Ha túl kicsi a töredék, nem lehet biztosan megállapítani, hogy önállóan szerepelt-e vagy kombinációban.⁴³ Hullámvonal 11 db (24%), önállóan vagy az edények vállán függőleges vonalak és sávok alatt. Gyakran szabálytalan hullámvonalak, néha ráfutnak egy másik mintára is (pl. 3. kép 6). Jellegzetes az a hullámvonal, amelyiknek az egyik szára erősebben behúzott, mélyebb és fényesebb (3. kép 2). Ugyanezen a bikónikus táltöredéken a besimított hullámvonal alatti sávban enyhén bemélyedő hullámvonal is látható. A murgai motívum részeként alkalmazott, vízszintesen futó, sűrű hullámvonalak a gizellamajori erőd anyagában többször is feltűnő díszítések (részletesebben ld. a murgai motívumnál). Az egyik nagy fazék vállán lévő félköríves ívmintához láthatunk analógiát pl. Sommereinben, egy bikónikus edény vállán.⁴⁴ Rácsminta ugyanolyan gyakorisággal fordul elő, mint a hullám (11 db, 24%), többnyire kombinációban, bár néha önállóan díszíti a korsók, fazekak vállát vagy hasát, illetve bikónikus tálak vállát. Készülhet vastag vagy nagyon vékony vonalal egyaránt, sőt egy edénytöredéken, a délkeleti toronyban, a rács egyik szára vastag, másik szára pedig vékony vonalas besimítású.⁴⁵ A legkésőbbi változaton bekarcolt hullámvonallal együtt fordul elő a nagyon vékony vonalas rácsminta (3. kép 9). A besimított és a bekarcolt

díszítésmód kombinálása a késő római lelőhelyek legkésőbbi rétegeire jellemző.⁴⁶

A rácsminta a leggyakoribb besimított motívum Pannoniában. Mennyisége az 5. század folyamán egyre nő. A besimított kerámia használatának végén (5. század közepevége) szinte már csak rácsminta található,⁴⁷ a többi motívum csak pár darabbal képviselteti magát. A háromszög (3 db) lehet vastag vonalas (fazék alsó felén), illetve vékony vonalakból álló (3. kép 7). Mind a kettő a D/III. és a Ny/I. helyiségből került elő.⁴⁸ Továbbá van egy ferde vonalkázással kitöltött háromszög minta is a délnyugati toronyból.⁴⁹ Mindhárom változathoz találunk analógiát a pilismaróti műhelyben.⁵⁰ Fenyőminta 2 db; nem önállóan, hanem murgai motívum részeként szerepel mind a két esetben (D/II–III. helyiség). Hasonló elrendezésben több helyről ismerünk analógiát a visegrádihoz hasonló, felfelé álló ágakkal.⁵¹ Murgai minta 4 db (8,7%). A függőleges sávok között általában függőleges hullámvonal szokott lenni (2. kép 15; 3. kép 4), de lehet fenyőminta, sőt vízszintesen futó sűrű hullámvonal is (D/II. és III. helyiségek; 3. kép 6). Ez a fajta hullámvonal az erőd Ny/I. helyiségében többször is előfordul.⁵² Hasonlók legközelebb a pilismaróti műhely anyagában találhatóak, ahol ugyancsak fenyőmintával együtt szerepelnek.⁵³

⁴³ Vízszintes vonal/sáv 2 db; elválasztó vonalként vagy tálak külsején önállóan (délnyugati torony, D/III. helyiség). A bögrék és fazekak vállán lévő vízszintes simítást a simított felülethez soroltam. Ferde vonalkázás 1 db, de csak egy minta részlete (D/III. helyiség).

⁴⁴ OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 7; FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 29. 1.

⁴⁵ Pl. MKM ltsz.: 2013.10.6.51.

⁴⁶ Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 3. t. 19); Ács-Vaspuszta, 5. század eleji gödör (OTTOMÁNYI 1989, Fig. 122. 19); Sopron, Városház u., Ságvár, Gyulafirátót, Fenékpuzta (OTTOMÁNYI 1982, Taf. XXV. 8–9); Wien1-Kriegsministerium (FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 27. 1); Budaörs (OTTOMÁNYI 2009, 423, Abb. 6. 3); stb.

⁴⁷ OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, Taf. IV–V; FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 34–40; TOMKA 2004, Taf. 7 (3. fázis).

⁴⁸ OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 3, 7. Analógiaként ld. Ács-Vaspuszta (OTTOMÁNYI 1989, Fig. 134. 6); Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 37. t. 6a); Tokod, Tác (OTTOMÁNYI 1982, XXI. 10a–b); stb.

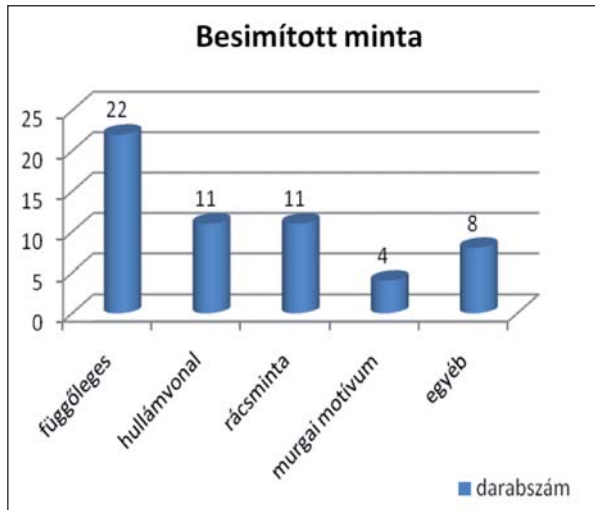
⁴⁹ MKM ltsz.: 2013.6.18.41.

⁵⁰ OTTOMÁNYI 1996, Abb. 10. 2, Abb. 16. 9–13.

⁵¹ Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 40. t. 20); Pilismarót (OTTOMÁNYI 1996, Abb. 11, 1–2, Abb. 17. 21–24); Mautern (FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 4, 6, 8); Carnuntum (GRÜNEWALD 1979, Taf. 87. 15–16).

⁵² OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 4–5.

⁵³ OTTOMÁNYI 1996, Abb. 11. 3. Előzményei a karp kerámiában fedezhetők fel (BICHIR 1973, Pl. CXLIII. 6). Kicsit hasonlókat a Velké Nēmčicében gyártott murgai korsók nyakán láthatunk (TEJRAL 1985, Abb. 15. 2). Függőleges sáv nélkül, bikónikus edények felső részén, pl. Iatrus erődjében (VAGALINSKI 1999, Abb. 6. 4), illetve az 5–6. századi gepida kerámiában, pl. Kengyel-Baghy-homok (CSEH 1993, 46, 37. kép 1).

6. ábra. A besimított motívumok megoszlása
Diagram 6. Distribution of burnished motifs

Egyedi motívum a déli épületszárnyban nincs. A minták arányát összehasonlítva a Ny/I. helyiséggel úgy tűnik, hogy a déli épületszárny anyaga valamivel korábbi, mivel itt a mintáknak majdnem a fele függőleges vonal és sáv, a nyugati szárnyban pedig legtöbb a rácsminta (38%). A motívumok kb. a töredékek felén sávokba rendezve, illetve keretelve fordulnak elő, de ez a szám nagyon bizonytalan, mivel nem ismerjük mindenhol az egész mintát. Bekarcolással kombinálva két töredéken láthatók a motívumok.

A besimítés módja, anyaga, színe

A besimítés egy kivétellel fényes (matt: 3. kép 1).⁵⁴ Lehet anyaggal egyszínű (24 db)

vagy annál sötétebb (18 db). Néha egy edényen belül is változik a besimítés színe, s ez kapcsolatban áll az anyag színével is, pl. a szürkére égett töredéken a besimítés az anyagnál sötétebb, a barna színűn anyaggal egyszínű (2. kép 4; 3. kép 4). Tehát az égetéstől függ nemcsak az anyag színe, hanem ezzel összefüggésben a besimítés színe is. A legkésőbbi csoportban fényes, fekete besimítés is előfordul (7 db, pl. 2. kép 6, 8, 9; 3. kép 6).

A besimítés néha kissé belemélyed a felületbe, pl. délkeleti torony (3. kép 1), délnyugati torony.⁵⁵ Lehet vastag vagy vékony vonalas. Két esetben kombinálták e kettőt, mind a két darab a délkeleti toronyból való.⁵⁶ A besimítés egy kivétellel (2. kép 1) az edények külső felületén található.

Az anyag színe legtöbbször szürke (29 db).⁵⁷ Néha a szürke edény törése vörös (5 db; 11. kép 2),⁵⁸ a barnás/vörös szürke edények (7 db) felülete többnyire foltosan szürkére égett (2. kép 11; 4. kép 3). Közülük az egyik rontott (3. kép 8),⁵⁹ egy másikon pedig a besimítást bekarcolással kombinálják (3. kép 9). Az egyetlen sárgásbarna töredék anyaga puhára égett, besimítása anyaggal egyszínű (3. kép 3). Külön csoportot alkotnak a vörös-sárgásbarna, foltosan szürkére égett töredékek (3 db). Nemcsak az anyaguk, de a besimítés módja is teljesen egyforma (3. kép 4; 4. kép 2).⁶⁰ Ez a szélén mélyebb vonallal határolt besimítási mód egy barnásszürke korsónyakon is megfigyelhető (2. kép 14). Néha egy

⁵⁴ A simított, fényes felületen matt, besimított hullámvonalak. Az edény kónikus alsó fele is fényesen simított.

⁵⁵ MKM ltsz.: 2013.6.1.16.; 2013.6.18.41.

⁵⁶ MKM ltsz.: 2013.10.6.51.: a rácsminta egyik fele vékony, a keresztező vonalak pedig vastag vonalasak; 3. kép 2: a hullámvonal egyik ága vastagabb és mélyebb.

⁵⁷ Ezen belül 6 esetben világosszürke, melyeknek anyaga fele részben keményre égetett vagy kavicsos, rajta a besimítés mindig anyaggal egyszínű. 4 db belül világos, kívül sötétebb szürke színű töredék, rajta a besimítés mindig sötétebb, többnyire fényes fekete (3 db). E fényes, fekete simítású töredékek kivitele két esetben szemcsés, keményre égetett. Középszürke 12 esetben, ebből mindössze 1 db keményre égetett, rajtuk általában anyaggal egyszínű (7 db) besimítés. Sötétszürke 7 esetben, többségén sötétebb (4 db) vagy fekete (2 db) a besimítés, és mindössze egy darabon anyaggal egyszínű (2 db keményre égetett).

⁵⁸ Rajta a besimítés lehet anyaggal egyszínű (2. kép 4; 3. kép 5), sötétebb (2. kép 5) vagy fényes fekete (2. kép 10, 13).

⁵⁹ Besimításuk egy kivétellel az anyaggal egyszínű, kb. a töredékek felének anyaga keményre égetett vagy kavicsos. Ide tartozik egy olyan fazék is, melynek nagyobbik része az Ny/I. helyiségből került elő (MKM ltsz.: 2013.5.24.14+17+Zs/16 [zacskószám]) (OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 7).

⁶⁰ Kettő a D/III. helyiségből, teljesen egyforma minta és a szélén bemélyített vonalakkal határolt függőleges sáv. A harmadik edény a délnyugati toronyból (MKM ltsz.: 2013.6.1.25.) vékony vonalas rácsmintával, de szintén hasonló.

edényen belül változik az anyag színe és a besimítás módja is.⁶¹

Ha megpróbáljuk időrendi sorrendbe tenni, akkor megállapíthatjuk, hogy a legkésőbbi, fényes, fekete simítású töredékek a belül világos, kívül sötétszürkére égett (3 db), sötétszürke (2 db), sötétszürke, törése vörös (2 db) csoportokba tartoznak.⁶² A két bekarcolt díszítés a belül világos, kívül sötétszürke, illetve foltosan szürkére égett barnás/vörös színű csoportban van. A két szemcsés, keményre égetett anyagú darab is belül világos, kívül sötétszürke színű. A keményre égetett edények között mindenféle színűek vannak. A kavicsos anyagúak világosszürke, illetve vörösesbarna, vörösszürke színűek. Ha a formát is hozzánézzük, akkor a világosszürke csoport mindenképpen késői (bikónikus tál).⁶³ A másik bikónikus tál sötétszürke, törése világosabb. Hasonló a helyzet a vörösesbarna csoporttal, ahol a murgai korsó van. A leányfalui fazekak a foltosan szürkére égett, barna színű csoportba sorolhatók. Érdekes módon szinte valamennyi simított, galléros korsóperem (melyen lehetett akár besimítás is) a barnászürke csoportba tartozik (5. kép 7–8). Tehát csak a szín alapján nem lehet korábbi vagy későbbi csoportokat elkülöníteni, a besimítás módját és a formát is vele együtt kell nézni. Mindezek alapján későbbinek tarthatók a nem egységes színre égett, tehát rosszabbul égetett edények, melyeknek vagy a belseje/törése más színű, mint az edény felülete, vagy pedig foltosan égett más színűre – többnyire szürkére, feketére – a barna vagy vörös színű edény felülete.

A besimított edények anyaga általában közepesen keményre égett. Kifejezetten puhára

égett mindössze 1 db (3. kép 3), keményre égetett 14 db (30,4%). Ezen belül a házi kerámiához hasonló szemcsés vagy kavicsos kivitel 6 db-nál figyelhető meg. A két szemcsés anyagún a besimítás is fényes, fekete (D/III. helyiség: 2. kép 6, 8). A négy, apró kavicsos anyagú töredék között van egy profilált peremű bögre (2. kép 4), egy kihajló peremű fazék (4. kép 1), egy perem nélküli fazék⁶⁴ (mind a három vörösesbarnás/szürke színű), továbbá egy világosszürke bikónikus tál (3. kép 1).

Réteg, keltezés

Valamennyi besimított töredék késői rétegből származik, az erőd átépítésétől kezdve a pusztulásig (2–4. réteg). Mennyiségét tekintve a 2. rétegben van a legkevesebb (12 db), s ez gyakran össze is illik a 3. rétegben lévő töredékekkel. Ennél mélyebb szinten, tehát az erőd legalsó padlóján nincs. Bár a délkeleti toronyban előfordul a legalsó kősarok felett, de ez összeillik egy felső paticsrétegben lévő töredékekkel. A rontott töredék a D/II. helyiség padlója alatti köves omladékban van, de ez valószínűleg a Valentinanus-kori átépítéskor kettéosztott helyiség padlója. Az egyes helyiségeken belül a legtöbb a D/III. helyiségben, a legkevesebb a délkeleti saroktoronyban található.

A besimítás szokását Pannoniában kora római, Kr. u. 1. századi előzményekből levezetni nem lehet, bár mind a forma, mind a motívumkincs megtalálható a késő kelta – 1. századi kerámiában. Pannoniai megjelenése egyrészt a szomszéd népek, talán a karpok, a szarmaták⁶⁵ betelepítésével, továbbá újonnan jött keleti népek által hozott divattal magyarázható.⁶⁶ Elterjedése viszont sokkal szélesebb

⁶¹ Pl. a 3. kép 9. edényének némelyik darabja sárgászöld, némelyik szürke vagy foltosan feketésszürkére égett. A 2. kép 14. korsójának egyik darabja sötétszürke (besimítása anyagnál sötétebb), a másik barnászöld, illetve szürkésbarna színű (besimítása anyaggal egyszínű).

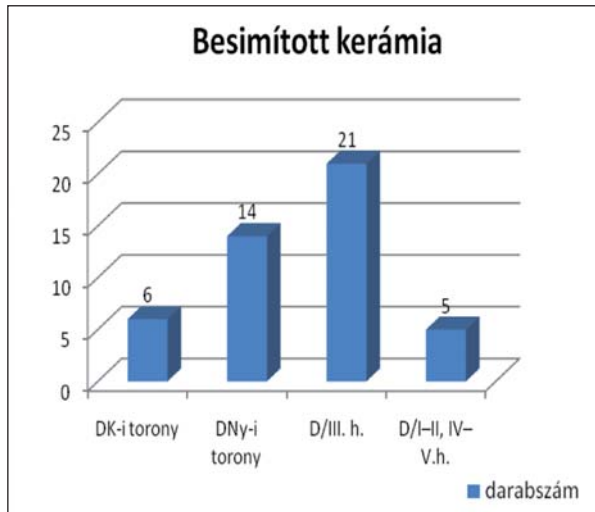
⁶² A felszín és a törésfelület eltérő színe alapján különített el csoportokat Masek Zsófia, a Rákóczi-falva-Bagi földek szarmata telep fényes, fekete besimítású edényein belül (redukált és oxidált égetésű edények) (MASEK 2011, 253–263).

⁶³ Simított felülettel is van egy világosszürke bikónikus tál (5. kép 6).

⁶⁴ OTTOMÁNYI 2012, 14. kép 7.

⁶⁵ TÓTH 2005, 375–382: a besimított kerámia első csoportját karp, a másodikat pedig szarmata betelepítéshez kapcsolta. Szarmaták pl. Lussoniumban (KISS 1993); Mautern (GRÓH–SEDLMAYER 2002, 313–321); stb.

⁶⁶ Keleti gót–hun–alán *foederati*, a Maroszentanna–Csernyahov-kultúra góttjai, stb. Összefoglalóan ld. OTTOMÁNYI 1989, 530–536; VAGALINSKI 1999, 38–40; HORVÁTH 2011, 625–628.

7. ábra. A besimított díszítésű kerámia mennyisége az egyes helyiségekben

Diagram 7. Number of burnished ware by rooms

körü annál, hogysen egyetlen betelepített népcsoporthoz kapcsoljuk.⁶⁷ Használatának közel egy évszázada alatt több hullámban érkezhettek különböző népek, amelyek igyekeztek átvenni a római készítési technikákat. Közben pedig a provinciális római népesség is barbarizálódott. Ennek eredményeképpen helyi, római műhelyek gyártották ezeket az új ízlésű, de gyakran római formákat követő edényeket. A díszítésmód a 4–5. század fordulóján már általános divat volt mind a provinciában, mind a határokon kívül, az egész

Kárpát-medencében. Használata a hun korig nyomon követhető a provinciában, sőt egyes helyeken ennél később is bizonyítható.⁶⁸

SIMÍTOTT FELÜLETŰ KERÁMIA

441 db (15,6%)⁶⁹ (5. kép). A kerámiaedények felületének simítása, a kora római előzmények után, a 4. század elején lép fel újból Pannoniában. A hagyományos római formák egy része megérte az 5. századot, pl. a behúzott peremű tálak (5. kép 1),⁷⁰ az élesen alávágott peremű fedőtálak (5. kép 2),⁷¹ füles korsók és kihajló peremű bögrék/fazekak (5. kép 9).

Új formaként jelentkezik a 4–5. század fordulóján a tagolt felső részű tál egyenesen álló peremmel és válltöréssel (5. kép 3–4).⁷² Az S-profilú tál lassú korongolt változata a D/III. helyiségből (5. kép 5) a korongolt táltípust utánozza. Bikónikus tál (7 db) a délnyugati toronyból és a D/III. helyiségből (5. kép 6).⁷³ Hasonló tálakat a *limes* mentén és a provincia belsejében egyaránt találunk a 4. század utolsó negyedétől egészen az 5. század közepéig.⁷⁴ A tálaknak több mint a fele új, a 4–5. század fordulóján feltűnő forma (13 db).

A korsókon belül a legkésőbbi forma a gal-léros peremű kisebb s nagyobb méretű, egy-, illetve kétfülű típus. Valamennyinek a vállán

⁶⁷ OTTOMÁNYI 1982, 88–119, Taf. XXVI–XXVIII. A lelőhelyek száma azóta megsokszorozódott, de újabb összefoglalás még nem született.

⁶⁸ Kr. u. 488-ig keltezik egyes helyeken, pl. Favianis („horreum” kerámia és murga stílus együtt) (GASSNER 2000, 241).

⁶⁹ +19 db lassú korongolt, illetve kézzel formált. Nem mindig lehet biztosan elválasztani a besimított kerámiától, főleg ha csak egy kis perem-, fül- vagy talptörődék maradt meg. A besimított díszítésű edények alsó fele is többnyire vízszintesen vagy összefüggően simított.

⁷⁰ Egyik késői változatát kívül vízszintes, bemélyített vonalak tagolják (D/III. helyiségből 4 db, a 2–4. rétegekből: sötét-szürke színűek, törésük világosabb szürke vagy vörös). Kora a 4–5. század fordulója: Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 2. t. 9a); Carnuntum: Fabr. B (GRÜNEWALD 1979, Taf. 71. 1, 5, 8); Mautern (FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 3. 3–4, 9); Mautern (GROH–SEDLMEYER 2002, 235–236, Abb. 144–145); Klosterneuburg: 5. századi égésrétegből (UBL 1986, Abb. 10); stb.

⁷¹ Keményre égetett, szürke színű anyagból készültek (D/III. helyiség, délkeleti torony felső omladékréteg).

⁷² 3 db a felső omladékrétegből. Legkorábbi változata belül festett, kívül simított kis törődék a D/III. helyiség égett paticsrétegből. Általában szürke, néha a törése világosabb, mint a felülete. Legközelebbi analógiák Leányfalun (OTTOMÁNYI 1991, 24–25, 2–3. t. 11–15); Budakalász-Luppacsárdán (OTTOMÁNYI 2004, 1. t. 4–8). Mauternben a simított díszítésű tálak fő csoportját alkotják a tábor legkésőbbi periódusában (GASSNER 2000, 217, Abb. 185, 197; GROH–SEDLMEYER 2002, 218–222, Abb. 140–141). A Közép-Duna-vidék 5. századi leletegyütteseiben több helyen előfordul (STUPPNER 2008, Abb. 5. 5, Abb. 6. 1 [Zwingendorf, Straning]).

⁷³ 2–3a omladékrétegek: világosszürke, illetve világosbarna színűek; Ny/I. helyiség (OTTOMÁNYI 2012, 11. kép 4).

⁷⁴ GRÜNEWALD 1979, 75, Taf. 76. 4 (Fabr. A); Budakalász (OTTOMÁNYI 2004, II. t. 1); Szombathely, kemence feletti törmelékből (OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, Taf. 6. 7).

lehetett akár besimítás is. A délnyugati torony (3 db)⁷⁵ és a D/III. helyiség (5. kép 8) felső omladékából. Barnásszürke színűek. A kétfülü, nagyméretű változat ugyancsak a D/III. helyiségből került elő (5. kép 7). Színe ugyanolyan, de keményre égetett, apró kavicsos, csillámos anyagból készült. Hasonló forma egy, illetve két fülel a Ny/I. helyiségben is volt simított és besimított díszítéssel egyaránt.⁷⁶ Ezek a nagyméretű, kétfülü korsók a 4. század végétől a Közép-Duna-vidéken, az Al-Dunánál, a provincián belül s kívül egyaránt előfordulnak.⁷⁷

A fazekakon belül, a D/II. helyiségből az 5. századi edényekhez köthető 2 db bordázott felületű, simított töredék (formája bizonytalan, valószínűleg leányfalui típus).

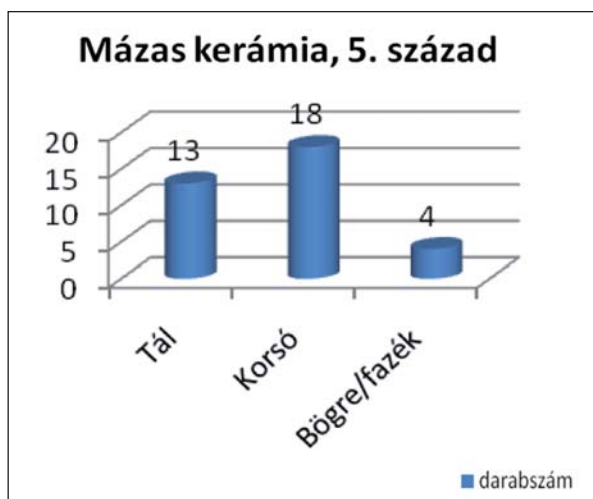
A legkésőbbi csoport fényes, fekete simítással (17 db, a simított kerámia 3,8%-a)⁷⁸ vagy szemcsés, keményre égetett anyagból, esetleg bordázott felülettel készült. Mindössze 25 db (5,6%) tartozik ide. Legtöbb a délnyugati toronyban (11 db) és a D/III. helyiségben (10 db) került elő.⁷⁹

Gyártás – rontott edény

Van egy buborékosra égett, valószínűleg rontott darab a D/II. helyiségben. Ugyaninnen egy hullámvonalas besimított díszítésű, ugyancsak buborékosra égett töredék is előkerült. (Nem egy edény a kettő!) Az erőd nyugati épületszárnyában egy kavicsos anyagú, házi kerámiához sorolt, deformált fazékpereimen is láthatók simításnyomok.⁸⁰

MÁZAS KERÁMIA

298 db, 10,6% (6–7. kép; 11. kép 4–7). A mázas kerámián belül is elkülöníthető a szokásos, jól iszapolt, közepesen keményre égetett, többnyire díszítetlen, 4. századi edénycsoport a későbbi, szemcsés, keményre égetett, bevagdosásokkal, bekarcolásokkal, illetve korongolásnyomokkal bordázott, 4–5. század fordulójára tehető csoporttól. A legkésőbbi csoportba sorolható a mázas tálak 10–13%-a (13/18 db),⁸¹ a korsók 11,7%-a (18 db) és a bögre/fazék formák 44%-a (4 db). A fém- és üvegedényeket, illetve *sigillata chiara* tálakat utánzó formákon túl gyakran mázazták a házi kerámiatípusokat is.

8. ábra. Az 5. századi mázas edények formai megoszlása
Diagram 8. Distribution of 5th century glazed ware forms

Az omladékrétegben meglévő, hagyományos római tálformákat is minden bizonnyal használták még az 5. század első harmadában.

⁷⁵ OTTOMÁNYI 2015, 8. kép 4.

⁷⁶ OTTOMÁNYI 2012, 382, 13. kép 1–2 (besimított).

⁷⁷ OTTOMÁNYI 2009, 418–421, Abb. 5. 1–2, Abb. 7. 2–3, Abb. 8 (további irodalommal); TEJRAL 1985, Abb. 15. 6.

⁷⁸ A fényes, fekete simítású edények készitési technikáját s kutatástörténetét legutóbb Masek Zsófia foglalta össze, a késő szarmata – hun kori kerámiával kapcsolatban (MASEK 2011).

⁷⁹ OTTOMÁNYI 2015, Függelék III. 2. táblázat.

⁸⁰ OTTOMÁNYI 2012, 5. kép 4 (Ny/I. helyiség, köves omladék alja).

⁸¹ A hagyományos római formájú fedőtálat és dörzstálat nem vettem ide (kivétel a bekarcolt díszítés), bár köztük is van késői típus.

Ilyenek az élesen alávágtott peremű fedőtálak, néha a perem alatt bekarcolt vonalakkal, amilyet már láttunk simított kivitelben is (6. kép 1).⁸² A dörzstálakon belül a legkésőbbi, meredek falú, felfelé álló (madárcsörszerű) gallérral ellátott típus (6. kép 10) néha a házi kerámiához hasonló, keményre égetett, fehéressárga színű kivitelben készült (pl. a délnyugati toronyból), esetleg bekarcolt hullámvonal díszítéssel (6. kép 11).⁸³ Van egy mázpettyes házi kerámiaváltozat is, melynek gallérosan befelé ívelő peremét bordázás tagolja (8. kép 7; 12. kép 1).⁸⁴ A dörzstálakra hasonlítanak a vízszintes peremű, meredek falú mély tálak is, a perem szélén körbefutó bekarcolt vonalakkal (6. kép 9).⁸⁵ A mázas kerámián belül az egyik leggyakoribb tálforma a *sigillata*, illetve fém-edények utánzatára visszavezethető vízszintes peremű tál és csésze. A későbbi változat peremének szélén benyomkodások, bevagdósások találhatóak (6. kép 5, 7).⁸⁶ Egy galléros, vízszintes peremű lapos tál peremét pedig bekarcolt hullámvonalköteg díszíti (6. kép 8).⁸⁷

Az új, 4. század végén feltűnő tálformák éles válltöréssel készültek, aljuk meredek,

kónikus. Felső részük tagolt (6. kép 2, 4)⁸⁸ vagy vízszintesen kihajló peremű (6. kép 6). A közeli Budakalász-Luppacsárdán feltárt kiserőd táljainak vezető tálformáját alkotják ezek a kónikus, különböző peremű s kivitelű edények.⁸⁹ Van egy S-profilhoz hasonló tálforma a D/III. helyiségből (6. kép 3), sárgásbarna mázzal.⁹⁰

A korsók hagyományos római formák, általában szűk nyakú, egyfűlű típusok. Rajtuk viszont az 5. század elején bevagdósások, illetve bekarcolt hullámvonalak jelennek meg (7. kép 3).⁹¹ Analógiákat a szomszédos Leányfalu, illetve Tokod erődjéből hozhatunk. Gyakoriak a nagyméretű korsók is egy, illetve két füllel, testükön gyakran korongolásnyomokkal (7. kép 1, 4).⁹² A 4. század végén, más telepeken is feltűnnek a nagyméretű korsók mázas változatai különböző peremkiképzéssel. Gyakran pontosabb forma nélkül, csak oldal- és fültörédek.⁹³

Bögre, illetve fazékforma mindössze pár darab fordul elő, melyeknek csak a pereme mázas (11. kép 7),⁹⁴ illetve lefolyt mázcsíkok és pöttyök láthatók a külső oldalán

⁸² Ny/I. helyiség: OTTOMÁNYI 2012, 380 (további analógiákkal), 9. kép 1 (kívül simított); Mautern, a legkésőbbi fázisból: GASSNER 2000, 225, Abb. 188. d. és f.

⁸³ Ld. még Ny/I. helyiségben (OTTOMÁNYI 2012, 9. kép 7–8); FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 9. 9 (4–5. század fordulója); CVJETIČANIN 2006, 21–24, Lrg. 1 (Ende des 3. Jhs. – in der ersten Hälfte des 5. Jhs.), Lrg. 2 (4. Jh.), Lrg. 4 (Wende des 4–5. Jhs.); HORVÁTH 2011, Abb. 5 (Keszthely-Fenekpuszta); OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, Taf. IV. 1 (5. század közepe).

⁸⁴ Hasonló bordázott peremű, de más formájú tálakat gyártott a tokodi műhely (BÓNIS 1991, Abb. 10. 8, Abb. 11. 10, Abb. 13. 10); CVJETIČANIN 2006, 25, Lrg. 4 (mázas dörzstál).

⁸⁵ Délnyugati torony: anyaga keményre égetett, sötétzöld máza lyukacsosra égett. Keltezése az analógiák alapján a 4. század második fele – vége és az 5. század eleje: pl. Dunabogdány, táborleszűkítés (OTTOMÁNYI 1999, PL. II. 3); Keszthely-Fenekpuszta (HORVÁTH 2011, Abb. 4. 6); Moesia, Dacia (CVJETIČANIN 2006, 34, Lrg. 26).

⁸⁶ CVJETIČANIN 2006, 34–35, Lrg. 27a; OTTOMÁNYI 1991, 10. t. 52; BÓNIS 1991, Abb. 1. 17, Abb. 9. 1–7 (perem szélén bevagdósások és hullámvonal), stb.

⁸⁷ Hasonlókat gyártott a mauterni kemence a 4–5. század fordulóján. Ugyanitt a tábor 6–7. periódusából került elő (FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 9. 2, 5; GROH–SEDLMAYER 2002, 184, Abb. 132. 802).

⁸⁸ Mázuk mindig világos (sárgászöld, sárgásbarna, világoszöld), pl. Mautern (GASSNER 2000, 217). Legkésőbbi mázpettyes változat a Szombathely-Fő téri kemencéből (OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, Taf. IV. 9 [5. század]).

⁸⁹ OTTOMÁNYI 2004, 269, I. t. 6–7, II. t. 2–6 (további analógiákkal); CVJETIČANIN 2006, 39, Lrg. 28 (4. század második–harmadik negyede).

⁹⁰ Kicsit hasonló tál, éleesebben profilált peremmel, pl. Tokodról (BÓNIS 1991, Abb. 15. 7) és Gorneából (CVJETIČANIN 2006, 34, Lrg. 25) ismert.

⁹¹ OTTOMÁNYI 2011, 268 (analógiákkal), 4. t. 9–10 (Budaörs: 4. század végi omladék, érmek 378-ig).

⁹² 7. kép 1: fehéresvörös, szemcsés, keményre égetett anyagból, égett, világoszöld mázzal (D/III. helyiség); 7. kép 2: világosszürke színű, törése rétegesen sötétebb, kívül világoszöld mázzal, amely helyenként sötétzöldre égett. Keményre égetett, szemcsés anyagból (délkeleti torony); nagyméretű korsóhoz tartozó töredékek több helyről is előkerültek a déli épületszárnyban.

⁹³ Pl. Budaörs (OTTOMÁNYI 2011, 269).

⁹⁴ Délkeleti torony, habarcsos omladék: szemcsés, keményre égetett anyagból.

(7. kép 2).⁹⁵ Ez lehetett szándékos díszítés is. Budakalász-Luppacsárdán kerültek elő ilyen edények, melyekre mintha ráspriccelték volna a mázat díszítésként.⁹⁶ De lehetett véletlen, mely a házi kerámia és a mázas edények közös égetésekor jött létre.

A máz színe többnyire zöld, világos vagy sötétebb (55,4%). Kisebbik része barna, sárgásbarna. A század végére és az 5. századra már dominálnak a sötétebb zöld színek. A déli épületszárnyon belül, pl. a D/III. helyiségben, ahol biztosan van 5. század eleji átépítés és késői anyag, a megállapítható színű mázas edények kétharmada a zöld valamely árnyalata (inkább sötétzöld és zöldesbarna), egyharmada pedig sárgásbarna/barna. Ugyanakkor a legkésőbbi, sárgásfehérre égett edényeken gyakran világoszöldre égett a máz (7. kép 3), ami jelzi, hogy a máz és az anyag színe egymással összefüggésben van. Hiszen általában a különböző égetés következtében alakulnak ki az alapvető mázszínek.⁹⁷

Az 5. században már nem borítja mindenütt összefüggő máz az edényeket, gyakran csak foltokban mázasok. A tálakon kívül természetesen mindig is csak megfolyt máz található.

A mázas edények anyaga általában jól iszapolt, közepesen keményre égetett (62%). A 4. század vége felé nő a keményre égetett edények száma (38%), majd feltűnik a házi kerámiához hasonló, szemcsés, csengően kemény kivitel (8%). Ez már a legkésőbbi, 5. századi kerámia jellemzője.

Helyi gyártásra utalhatnak a rontott edények, a salakdarabok. Egy darab ilyen égési selejt található a délnyugati toronyban, és még

egy a D/II–IV. helyiség előterében, az udvaron (11. kép 6). A mázpettyes edények pedig a mázas, illetve simított és házi kerámia együttes gyártásának bizonyítékai. A déli épületszárny valamennyi helyiségéből kerültek elő ilyen töredékek. Más lelőhelyeken, elsősorban műhelyeknél figyelhetők meg hasonló edények a közös égetés eredményeképpen.⁹⁸

Réteg

Mázas kerámia a déli épületszárny valamennyi helyiségében található, a legalsó szinttől kezdve a legfelsőig. A legkorábbi, 1. rétegből formához köthető töredék szinte nem is került elő. A délnyugati toronyban lévő gödörből, melyet érem keltez *terminus post quem* a 4. század második felére (Kr. u. 346–361), származik egy vízszintesen kihajló peremű csésze és egy tagolt felsőrészű, kónikus aljú tál (6. kép 4). Ugyanakkor a délnyugati torony alsó, sárgásbarna betöltésében fehérre égett, késői, házi kerámiához hasonló anyagú, mázas edénytöredék van festett, galléros tálperemmel együtt. Tehát keverve kerül elő a korai és a késői leletanyag.

A legkésőbbi edényeken előforduló bekarcolt hullámvonalak, bevagdosások, illetve a szemcsés, keményre égetett anyagon történő mázazás mennyisége a déli épületszárnyon belül eltérő (35 db, 11,7%). A délkeleti saroktoronyban és a D/II. helyiségekben 3–8%, míg a délnyugati toronyban és a D/III. helyiségben ennek a duplája, 14–15%. A délkeleti toronyban csak a felső omladékban fordul elő. A délnyugati toronyban, az alsó 1. rétegben

⁹⁵ Profilált peremű házi kerámia fazék sötétzöld mázpettyel és mázcsikkal a délnyugati toronyból került elő. Kavicsos anyaga s keményre égetett kivitele is a házi kerámiára hasonlít. A formához ld. Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 19–20, 16. t. 29, 29. t. 42, 30. t. 50a, 31. t. 60); Budakalász (OTTOMÁNYI 2004, V. t. 1); 5–6. század (CVJETIČANIN 2006, 93, Lrg. 170a).

⁹⁶ OTTOMÁNYI 2004, IV. t. 1, 5, VI. t. 1 (Valentinianus-kortól).

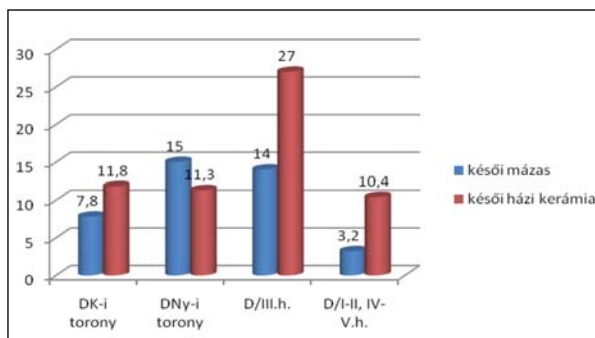
⁹⁷ Az oxidációs égetés sárga (sárgásbarna, sárgászöld), míg a redukciós égetés zöld (zöldesbarna) színt eredményez. Ugyanez befolyásolja az anyag színének alakulását is. A sárga, sárgásbarna mázas edények anyaga oxidációsán vörösre égett, a redukciósán égetett edények anyaga szürke. Gyakran megfigyelhető a máz alatt egy vékony, más színűre égett réteg, melynek színe ugyancsak az égetés módjától változik. Pl. a szürke anyagú edényen vékony vörös réteg vagy a vörös anyagú edényen a máz alatt vékony szürke réteg látható, ld. OTTOMÁNYI 1991, 14–15; HORVÁTH 2011, 150; stb.

⁹⁸ Tokod (BÓNIS 1991, 100, Abb. 6. 5); Carnuntum (GRÜNEWALD 1979, 69, Taf. 64. 6, 6a); Szombathely (OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, 155–159, 174, Taf. III. 3, IV/6–9); Budaörs, kavicsos anyagú bögrén mázpetty (OTTOMÁNYI 2011, 269); Mautern, belül besimításonyomok, kívül mázfoltok (GASSNER 2000, 217); stb.

talán 1 db, a 2–2a rétegekben 3 db fordul elő, a többi a 3–4. rétegből. De mivel a 2+3a réteg anyaga összeillik, végül is 1 darabot kivéve a többi a felső omladékból került elő. A D/III. helyiségben a 2. szinten még csak 2 db van; egy dörzstál, peremén hullámvonallal, illetve egy sárgászörsre s keményre égetett korsó töredék. A többi, szemcsés, keményre égetett anyagú, illetve bevagdosott díszű edény a 3a–4. felső omladékrétegekben volt.⁹⁹

Keltezés¹⁰⁰

A mázas kerámia Pannonián belül még igen sok helyen megtalálható az 5. század első harmadában is, erődök s telepek legfelső pusztulási rétegében,¹⁰¹ illetve temetőben

9. ábra. A legkésőbbi mázas és házi kerámia százalékos aránya a déli épületszárny helyiségeiben
Diagram 9. Percentages of the latest glazed and coarse ware in the rooms of the southern wing

besimított kerámiával vagy más, új típusú leletanyaggal együtt. Pannonia keleti felében a 430-as évekig, a provincia nyugati részén az 5. század közepéig kimutatható, ez utóbbi már csak igen kis mennyiségben.¹⁰² A Tokodi erőd mázaskerámia-gyártásának vége kérdéses.¹⁰³

HÁZI KERÁMIA

A teljes anyag 1820 db, 64,5% (8–10. kép; 12. kép 1–5). Időrendben a legkésőbbi, a 4. század végétől feltűnő és az 5. század első felére jellemző leletanyag a házi kerámia 16,3%-a (298 db). A sárgásfehér szín, erős korongolásnyomok, bekarcolt hullámvonal és bevagdosások jellemzik. Formailag elsősorban az S-profilú tál, a bikónikus tál, a galléros peremű korsó, a leányfalui bögre/fazék típus sorolható ide. Mennyisége az egyes helyiségekben belül 10–12% között mozog, kivéve a D/III. helyiséget, ahol az anyag 27%-át alkotja. Rétegtanilag kevert, pár darab már az 1–2. rétegekben is található, de a többség a felső omladékból került elő.¹⁰⁵

A tálakon belül a hagyományos, kora római formák 4. századi változataihoz tartoznak a behúzott peremű tálak (8. kép 2),¹⁰⁶ egyik típusuk élesen alávágott peremmel fedőtálcént is szolgált (8. kép 1, 4).¹⁰⁷ Importedények 4.

⁹⁹ OTTOMÁNYI 2015, Függelék III. 3. táblázat.

¹⁰⁰ A mázas kerámia keltezését összefoglalóan, részletes irodalommal együtt ld. HÁRSHEGYI–OTTOMÁNYI 2013, 497–498.

¹⁰¹ Limes táborok pusztulási omladékból besimított kerámiával együtt pl. Visegrád-Gizellamajor Ny/I. h. (OTTOMÁNYI 2012, 236); Ács-Vaspuszta (OTTOMÁNYI 1989, 537); Intercisa (BÓNA 1993, 237, 67. rajz). Belső erődökből pl. Keszthely-Fenekpuszta (HORVÁTH 2011, 605); vicusokból, telepekről pl. Budaörs (OTTOMÁNYI 2011, 276); Biatorbágy (OTTOMÁNYI 2008, 167–168). Ez utóbbi telep lehet, hogy megélte a hun kort is.

¹⁰² Ld. Szombathely-Fő téri fazekasműhely: házi kerámia 72%, besimított kerámia 23%, mázas kerámia 5% (OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, 158).

¹⁰³ Lányi Vera az 5. század második felére teszi a tokodi temető végét, melyben még igen sok mázas edény is található. Bónis Éva az 5. század első évtizedéig keltezi (BÓNIS 1991, 145).

¹⁰⁴ Az egyes helyiségek mázas és házi kerámiaanyagán belüli százalékok.

¹⁰⁵ OTTOMÁNYI 2015, Függelék III. 4. táblázat.

¹⁰⁶ Erősen szemcsés anyagból még az 5. század közepén és második felében is megtalálható: Carnuntum (GRÜNEWALD 1979, 64. Taf. 58. 3–13); Ács-Vaspuszta: a Constantinus dinasztiaától az 5. század elejéig (OTTOMÁNYI 1989, Fig. 113–114, 115. 1, 16–20); Mautern (GASSNER 2000, 223–225, Abb. 188); Mautern (GROH–SEDLMEYER 2002, 235, Abb. 144); Tokod (LÁNYI 1981, Abb. 14. 1–6); Keszthely-Fenekpuszta (HORVÁTH 2011, 620–621, Abb. 7. 11); Szombathely-Fő tér, 5. század közepe (OTTOMÁNYI–SOSZTARITS 1998, Taf. 1–2); stb.

¹⁰⁷ Nagyon gyakori edényforma (OTTOMÁNYI 1991, 8, 2. tábla 9–10; LÁNYI 1981, Abb. 9. 8–9; TOMKA 2004, Taf. 3. 6 [Arrabona táborának népvándorlás kori 1b fázisa]).

századi utánpótlásai a vízszintes peremű tálak, melyeknek legkésőbbi változatán bekarcolt hullámvonal a díszítés (8. kép 6).¹⁰⁸

Az 5. századi új táltípusoknál (30 db, 43%)¹⁰⁹ tendenciaként megfigyelhető, hogy egyre kedveltebbek lesznek a kónikus aljú mély tálak, különböző perem kiképzéssel. Többségük római formákból is levezethető, ld. tagolt felsőrész, egyenesen álló perem (8. kép 5),¹¹⁰ vízszintes perem (8. kép 3),¹¹¹ S-profil. Az S-profilú tálak két évszázados szünet után, a 4. század végi kerámiában ismét vezető helyet foglalnak el.¹¹² A sötétszürkétől a fehéressárgáig terjedő színben, mindenféle változatban megtalálható Visegrádon. Csengően keményre égetett, szemcsés anyagból készült, a legkésőbbi változat válla bordázott. A legtöbb a délnyugati saroktorony anyagában fordul elő (8. kép 8–11).¹¹³ A Dunakanyarban különösen sok helyen található a Valentininus-kor utáni leletanyagban. A tokodi erődben az 5. század közepéig élt.¹¹⁴ *Limes* menti táborokban,¹¹⁵ belső pannoniai

erődökben és 5. századi telepeken egyaránt előfordul.¹¹⁶ Szlovéniai magaslati telepeken, germán és szarmata területen egyaránt megtalálható. A Közép-Duna-medence 5. századra egységesülő kerámia művességének egyik bizonyítéka.¹¹⁷

Új, 5. századra jellemző, interregionális típusok is megjelennek, pl. a bikónikus tálak.¹¹⁸

A korszok egy része ugyancsak hagyományos, római, szűknyakú, egyfülű forma sötétszürke, keményre égetett, szemcsés anyagból. Az 5. századi kerámiában a korábbi formákon bevakosított s bekarcolt díszítés jelenik meg (9. kép 1),¹¹⁹ néha erős korongolásnyomok (9. kép 2), anyaguk szemcsés, fehérre égett lesz. Két, majdnem ép ilyen korszok a D/III. helyiségből származik.

Formailag új típus a galléros peremű korszok. Ennek számtalan változata ismert Visegrádról. Egy majdnem ép kis edénynek (9. kép 3) az észak-itáliai Carlinóból ismerjük a párhuzamát mázas kivitelben, a 4–6. századból.¹²⁰ Hasonló, szűkszájú, galléros peremek

¹⁰⁸ Tokod (LÁNYI 1981, Abb. 15. 4, 6); Dunabogdány, táborleszűkítés (OTTOMÁNYI 1999, Pl. IX. 5); Ács-Vaspusztán főleg a Valentininus-korban, illetve utána található vízszintes peremű tálak, de peremükön nincs bekarcolt díszítés (OTTOMÁNYI 1989, 505–506, Fig. 116. 35–37).

¹⁰⁹ A fedőtálakat nem számoltam ide, bár korukat tekintve többségük megérte az 5. századot. Velük együtt 41 db, vagyis 59%. Legtöbb új típus a D/III. helyiségből és a délnyugati toronyból került elő.

¹¹⁰ Anyaga lehet jól iszapolt, sima felülettel, illetve szemcsés, keményre égetett. A noricum-i késő római kerámia egyik vezető formája. Pl. Mauternben négy formai variánst különítettek el, melyek használati ideje elsősorban a tábor 6. periódusára esik (GASSNER 2000, 217–218, Abb. 185, analógiákkal; FRIESINGER–KERCHLER 1981, Abb. 8. 7, 9, 11, 13). Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 8–9, 3. t. 13); Keszthely-Fenekpuszta (HORVÁTH 2011, 615–617, Abb. 12). A 4–5. században germán területen is gyakori, pl. Jiřikovice (TEJRAL 1985, 118, Abb. 7. 5).

¹¹¹ A nyugati épületszárnyban jóval nagyobb számban (a tálak 38%-a) fordul elő (OTTOMÁNYI 2012, 2. kép 4–5); OTTOMÁNYI 2004, II. t. 3, 5 (váltórészel), 8 (laposabb tál).

¹¹² 4. század végi megjelenésüket több kutató idegen, barbár hatásnak – germán hatás szarmata közvetítéssel – tulajdonítja (HORVÁTH 2011, 161).

¹¹³ 9 db, a tálak 13%-a. A nyugati I. helyiségben a tálak 20%-a ilyen (OTTOMÁNYI 2012, 378, 2. kép 2–3).

¹¹⁴ Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 9, 6–8. t.); Pilismarót (OTTOMÁNYI 1996, 83, Abb. 3–4, 8–16); Tokod: gyakran hullámvonallal díszítve (LÁNYI 1981, Typ XXIII–XXIV, Abb. 11–13).

¹¹⁵ Intercisában egy, valószínűleg 430-as években elpusztult ház padlójáról került elő, a visegrádihoz hasonlóan, alsó felén erős korongolásnyomokkal (BÓNA 1993, 67. rajz 4); Arrabona táborában, a tábor feladása utáni 1b–2. fázisban lép fel (TOMKA 2004, Taf. 4. 3–4, Taf. 6. 10).

¹¹⁶ Keszthely-Fenekpuszta (HORVÁTH 2011, 617–620, Abb. 13); Biatorbágy, 5. század első fele–közepe (OTTOMÁNYI 2008, 14. kép 1–4); Ordacsehi-Kis-töltés: 5. század közepéig germán jellegű kerámiával és besimitott edényekkel együtt (BOCSI 2008, Abb. 13. III/b). A 6. század közepéig fennálló Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő telepén már nem fordul elő (BOCSI 2008, Abb. 14).

¹¹⁷ CIGLENEČKI 2000, Sl. 82. 10–12; TEJRAL 1985, 140–141, Abb. 21, 2–6; CSEH 1999, 51, 11. kép.

¹¹⁸ Bikónikus tálhoz köthető, éles has- vagy váltórésű kerámia, perem nélkül mindössze pár darab van, elsősorban a D/III. helyiségből és a délnyugati toronyból. Formájuk bizonytalan.

¹¹⁹ Bevakosítás és bekarcolt hullámvonal: Ny/I. helyiség (OTTOMÁNYI 2012, 4. kép 1–3); Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 42. t. 5); Pilismarót (OTTOMÁNYI 1996, Abb. 18. 1–2); Arrabona 1B periódusa (TOMKA 2004, Taf. 5. 1); stb.

¹²⁰ Teste erős korongolásnyomokkal bordázott, fehéressárga színű, foltosan szürkére égett, pl. Carlinó (MAGRINI–SBARRA 2005, Tav. 6a).

Leányfalun kerültek elő változatos korsóformákkal. A tokodi erődben is gyártották.¹²¹ A nyugati I. helyiségben fellépő klasszikus, kicsit szélesebb szájú peremtípus¹²² a déli épületszárnyra nem jellemző. Kétfülű, széles szájú, galléros peremű korsó (9. kép 4) a D/III. helyiségben díszítetlen, a Ny/I. helyiségben bekarcolt hullámvonalakkal és bevagdosott peremszélel fordul elő (válla kiugrik, mint az úgynevezett leányfalui fazékformának).¹²³ Kb. 9 db, a korsók 19%-a tartozik ezekhez az 5. századi edényekhez.

A bögre- és fazékformákon belül a 4. század végétől új díszítések jelennek meg a hagyományos formákon, pl. bevagdosások a délkeleti torony egyik fazékán (10. kép 1; 12. kép 4), illetve korongolásnyomok a profilált peremű bögréken, fazekakon (10. kép 2, 4). Kavicsos, szemcsés, vékonyfalú, nagyon keményre égetett anyagból készültek ez utóbbi edények.¹²⁴ A 4. század végétől lesz egyre gyakoribb a leányfalui vagy tokodi forma is, melynek nyaka lefelé szélesedik, vállá kiugrik, testét pedig erős korongolásnyomok díszítik. Pereme lehet kihajló (10. kép 3) vagy fedőnek profilált (10. kép 5–6). Néha füles, karcsúbb, korsóhoz hasonló változatban is előfordul (10. kép 8), de leginkább bögre s fazék méretben készült. Az épületszárny bögre/fazék anyagának mind-

össze 16,4%-a ilyen, ami jóval kevesebb, mint a Ny/I. helyiségben, ahol a bögrék fele és a fazekak 66%-a ide tartozik.¹²⁵ A leányfalui és tokodi műhely egész készleteket gyártott belőle, de a szomszédos Pilismarót-Malompatakon vagy a távolabbi intercisai táborban is előfordul.¹²⁶ A másik terület Dél-Pannonia, ahol gyakori.¹²⁷ A provincia belsejéből csak elszórtan kerül elő, gyakran a formája is átalakul. Pl. Keszthely-Fenekpusztán egy rövidebb nyakú fazékforma a jellemző.¹²⁸ Hun kori, majd langobárd s gepida telepeken is továbbél az 5–6. században.¹²⁹ Morva területen és a szarmatáknál is előfordul.¹³⁰

A délnyugati toronyból került elő egy gallérral tagolt nyakú, a leányfalui típushoz hasonlóan kiugró vállú fazékforma ferde bevagdosásokkal díszítve (9. kép 5). A leányfalui analógián bekarcolt hullámvonalak vannak, bár előfordul díszítetlen kivitelben is.¹³¹ Iatrus erődjében díszítetlenül és besimított peremmel egyaránt jellemző a forma.¹³²

Ha megnézzük a hagyományos, illetve az új formák arányát, láthatjuk, hogy a házi kerámián belül mindenütt a 4. századi típusok dominálnak.¹³³ A legtöbb 5. századi forma a tálaknál (43%) és a bögre/fazék formáknál található (kb. 39%), korsó mindössze 19%. A korongolásnyomokkal rendelkező töredéket perem hiányában nem mindig lehet

¹²¹ OTTOMÁNYI 1991, 16. t. 10; LÁNYI 1981, Abb. 3. 7–8.

¹²² Ny/I. helyiség (OTTOMÁNYI 2012, 379, 2. kép 9–10).

¹²³ OTTOMÁNYI 2012, 2. kép 11.

¹²⁴ A Duna túlsó partján lévő germán és szarmata telepeken is feltűnik a 4. század végén a profilált perem, szemcsés anyag és bordázott fal. Gyakran már a népvándorlás kori kerámiához sorolják: műhely Üllön (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005; TEJRAL 1985, Abb. 20. 2–6; VADAY 1989, Abb. 46. 1–6; KULCSÁR–MÉRAI 2011; MASEK 2012, 11. ábra 2–5).

¹²⁵ OTTOMÁNYI 2012, 279 (további analógiákkal), 3. kép 6–7, 9–10. A szám egyik esetben sem pontos, miután csak a jellegzetes válltöredékek sorolhatók ide, a kisebb peremek vagy oldalak formája bizonytalan.

¹²⁶ OTTOMÁNYI 1991, 11–12, 28–34. t., 5. térkép; LÁNYI 1981, Typ I. és VII, Abb. 1–2, 8. 4–6; Pilismarót-Malompatok (OTTOMÁNYI 1996, Abb. 8–9); Intercisa (BÓNA 1993, 153, 67. rajz); stb.

¹²⁷ BRUKNER 1981, 9–10, 29–30. típus, T/112/39, 45, T/123/145, 149–150, stb; Gradec bei Prapetno, Rifnik (CIGLENEČKI 2000, Sl. 81. 7–8, 83. 9); Šćitarjevo-Andautónia (JELINČIĆ 2009, T. 104).

¹²⁸ HORVÁTH 2011, 624, Abb. 11.

¹²⁹ Biatorbágy (OTTOMÁNYI 2008, 16. kép 6–15); 5–6. századi telepen: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő (BOCSI 2008, Abb. 14. Ie).

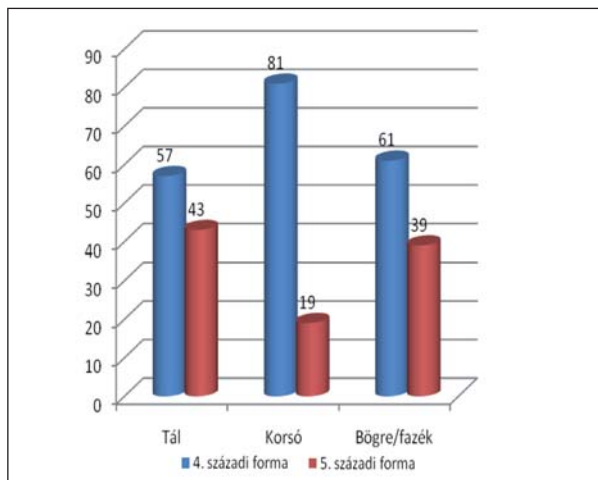
¹³⁰ Novy Šaldorf, Otnice, Velké Němčice (TEJRAL 1985, Abb. 19. 1, 3, 5–6); STUPPNER 2008, Abb. 5. 4; GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009, Abb. 51 (5. fázis); MASEK 2012, 55, 11. ábra 7 (D/2–3 fázis).

¹³¹ OTTOMÁNYI 2012, 2. kép 11; OTTOMÁNYI 1991, 16. t. 12. és 32. t. 63.

¹³² VAGALINSKI 1999, Abb. 6. 5; VAGALINSKI 2011, Fig. 6. 284, 285.

¹³³ A nyugati épületszárnyban máshogy alakult a kép. Itt majdnem mindenütt több az új forma. A tálaknál 56%, a korsóknál 38%, a bögréknek a fele, a fazekaknak 66%-a sorolható az 5. századra jellemző formák közé, ld. OTTOMÁNYI 2012.

típushoz kötni (ezek többsége a fazekak számát növelné).¹³⁴

10. ábra. A régi és új típusú házi kerámia edényformák százalékaránya (a formán belül)

Diagram 10. Percentages of old and new coarse ware forms (within typological categories)

Új, 4. század végén megjelenő díszítések

Bordászerű korongolásnyom (230 db) a házi kerámia 12,6%-án. Bögrék/fazekak vállát/oldalát díszíti (10. kép 2–8) általában, néha S-profilú tálakon vagy korsókon is előfordul (8. kép 8, 10). Vékonyfalú, keményre égetett, szemcsés anyagú edényeken jelenik meg. A bordázott felületű házi kerámia általánosan elterjedt stílus a késő császárkorban és a kora népvándorlás korban az egész Kárpát-medencében.¹³⁵

Bekarcolt hullámvonal (6 db), általában vízszintesen kihajló peremű tálakon (8. kép 6)

vagy korsók vállán található. Ez utóbbit kombinálhatják bevagdosással (5 db; 9. kép 1), illetve kör alakú bepecsételésekkel (12. kép 2).¹³⁶ E legkésőbbi díszítésmódok szinte kizárólag csak a D/III. helyiségben fordulnak elő. Újból feléled a hombárok s fazekak vállán, peremén korábban alkalmazott hullámvonalköteg-díszítés kavicsos, szemcsés, rossz minőségű edényeken.¹³⁷

Perem szélének bevagdosása (10. kép 1) néha korongolt, de gyakrabban lassú korongolt vagy kézzel formált edényeken fordul elő. A provinciában ritkább, germán területen gyakoribb, mellette változatos beszurkált, bevagdosott plasztikus díszítések láthatók.¹³⁸ Az 5. században, az úgynevezett horreum kerámiában tűnik fel.¹³⁹

Színe, anyaga

A legkésőbbi, 4–5. század fordulójára tehető edényekre jellemző, hogy fehérre, sárgára vagy fehéresszürkére égettek (9%, vagyis 165 db).¹⁴⁰ Általában nagyon vékony falúak. Többségük a D/III. helyiségből való (124 db). A sötét színű edényeken (81,2%) belül a legkésőbbi darabokat csak forma vagy díszítés alapján lehet elkülöníteni.

A töredékek 65%-a (1181 db) szemcsés, keményre égetett anyagból készült. A kvarchomokos-kavicsos soványítású, szemcsés felületű kerámia a római kori edénművesség sajátossága. Az edények tűzállóságát növelték ezzel az anyagösszetétellel. A késő római

¹³⁴ A bögre/fazék formákon belül a leányfalui típus számát csak akkor tudjuk, ha megmaradt a jellegzetes válltöredék. A profilált peremeknek kb. a fele készülhetett korongolásnyomokkal (a kettő együtt kb. 100 db, az összes bögre/fazék 39%-a). Ehhez jönnek még a bordázott oldaltöredékek, úgyhogy elképzelhető, hogy a fazekak fele is már az új formákhoz tartozott.

¹³⁵ Raetia, Noricum (CHRISTLEIN 1982, 233, Abb. 13; GATTRINGER–GRÜNEWALD 1981); szarmata fazekaskemencék (KULCSÁR–MÉRAI 2011); Morva terület, Lengyelország, Przeworks-kultúra vége (TEJRAL 1985, Abb. 20. 2–6; LOSKOTOVÁ 2011, 251); stb.

¹³⁶ D/III. helyiség: fehér színű, szemcsés, keményre égetett anyagú töredékek (2 db); a díszítés elsősorban a mázas kerámiára jellemző, házi kerámián ritka (ld. kígyós edények), pl. GRÜNEWALD 1979, Taf. 102. 2; BÓNIS 1991, 141, Abb. 12. 7.

¹³⁷ HORVÁTH 2011, 624–625, Abb. 14. 16–19; CIGLENEČKI 2000, Sl. 83–84; stb.

¹³⁸ Győr, Martinovics tér (SZÖNYI 1984, 348, Abb. 5. 1); Ács-Vaspuszta (OTTOMÁNYI 1989, Fig. 123. 8a); Pilismarót-Malompatlak (OTTOMÁNYI 1996, Abb. 7. 7–8); Leányfalu (OTTOMÁNYI 1991, 22. t. 3); Maiersch, Rothensee, Straning, Wien-Leopoldau (POLLAK 1980, Taf. 41. 9, Taf. 43. 1, Taf. 55. 5, Taf. 56. 1, Taf. 104. 1, Taf. 119. 2, Taf. 160. 4); stb.

¹³⁹ CHRISTLEIN 1982, Abb. 13. 6–7 (Boiotro).

¹⁴⁰ A nyugati épületszárnyban ez 15% (OTTOMÁNYI 2012, 6. kép).

korban megnő az ilyen kivitelű edények száma, és faluk a század vége felé egyre vékonyabb lesz. A rosszabbul iszapolt, kavicsos anyagú, keményre égetett edények (88 db, 4,8%) is a legkésőbbi időszak jellemzői.

Rontott házi kerámia edény nem került elő a déli épületszárnyból, a Ny/I. helyiségben viszont több is volt az omladékrétegben.¹⁴¹

KÉZZEL FORMÁLT ÉS LASSÚ KORONGOLT KERÁMIA

217 db, 7,7% (9. kép 6–8; 12. kép 6).¹⁴² Egyrészt a technikai feltételek romlása, a sok kis helyi műhely működése, másrészt a lakosság barbárosodása eredményezte a 4. század második felében a lassú korongolt, illetve kézzel formált kerámia számának növekedését Pannoniában.

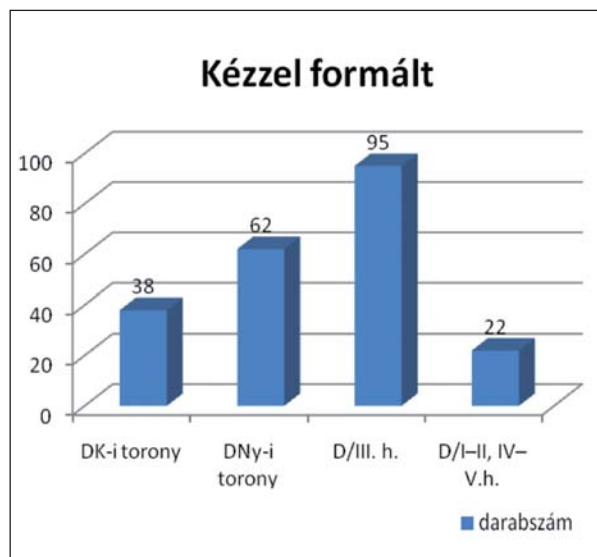
A kézzel formált kerámián belül a déli épületszárnyban kifejezetten barbárnak tartható forma nincs.¹⁴³ A hagyományos, római és germán területen egyaránt előforduló típusok találhatók meg.¹⁴⁴ behúzott peremű tálak, gyakran simított felülettel (9. kép 6); a korongolt formát utánzó, lassú korongolt, S-profilú tál, szintén simított felülettel (5. kép 5); egyenesen álló peremű kis pohár, oldalán bütyökdísszel (9. kép 7); kihajló peremű bögrék (14 db) és fazekak (46 db) enyhén vagy erősebben kihajló peremmel (9. kép 8).

A délkeleti saroktorony omladékrétegében egy nagy, ép tárolóedény került elő (12. kép 6), egyenes végű fedő vagy tálperem a délnyugati toronyból. Színük változatos, a rossz égetés következtében foltosra égett, a

feketétől kezdve a szürkén át a vörösesbaránáig terjed. Másodlagosan feketére égett töredékek is találhatóak (kb. 10 db). Durva, kavicsos anyagból (41%) és simított felülettel (9%) egyaránt gyártották. Bekarcolt hullámvonal vagy plasztikus díszítés csak egy-két darabon fordul elő. Seprűs, egész felületre kiterjedő vonalkázás elsősorban a lassú korongolt edények jellemzője.

Szinte valamennyi rétegben megtalálható,¹⁴⁵ hiánya általában a véletlen műve. A legtöbb a D/III. helyiségben van (9%), a többiben kb. egyforma arányban (6,5–7,7%) szerepel.

Önmagában nem köthető konkrét barbár népeességhez, inkább mennyiségének növekedése jelzi a lakosság megváltozott ízlését s technikai színvonalát.

11. ábra. A kézzel formált/lassú korongolt kerámia mennyiségi megoszlása az egyes helyiségekben
Diagram 11. Distribution of hand-made/slow-wheeled pottery by rooms

¹⁴¹ OTTOMÁNYI 2012, 384, 5. kép 3–4 (köves, paticsos, habarcsos omladékból).

¹⁴² Kézzel formált 175 db (6,2%), a maradék (42 darab) lassú korongon készült.

¹⁴³ Formához köthető az edények egyharmada (69 db, 32%) (OTTOMÁNYI 2015, 15. kép).

¹⁴⁴ OTTOMÁNYI 1989, Fig. 123. 5 (Valentinianus-kor), 10a (Constantinus-dinasztia, II. Constantius); OTTOMÁNYI 1999, 361, Pl. XIII. 3–9 (további analógiákkal); BOCSI 2008, Abb. 13, I/a–d; ELSCHER 2004, Abb. 2. 15, 17, Abb. 3. 12, Abb. 7. 11 (behúzott peremű tál), Abb. 8. 17.

¹⁴⁵ A töredékek kétharmada a felső omladékrétegből került elő (62%). Viszonylag sok volt még az átépítéshez köthető szinten (30%) és legkevesebb az építés korabeli rétegekben, mindössze 8% (bár itt az egész erődben kevés anyag került elő).

KERÁMIAGYÁRTÁS – MŰHELYEK

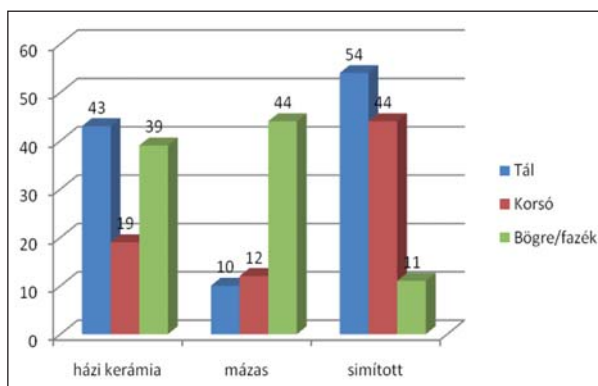
Rontott edény mind a házi kerámiánál, mind a mázas edényeknél, mind a simított és besimított díszítésű töredékeknél előfordul. Ez a helyi gyártás bizonyítéka lehet akkor is, ha kemence nem került elő. A mázpöttyös edények pedig a különböző kivitelű kerámiafajták együttes gyártását bizonyítják.

Ugyanakkor számos olyan edény, forma s díszítőmotívum található, amelyik nagyon nagy hasonlóságot mutat a Dunakanyar más,

közeli műhelyeinek vagy erődjeinek anyagával. Ilyenek a sávós besimítású pilismaróti edények, a dunabogdányi, ugyancsak besimított fazék. A bekarcolt díszítésű, fehérre égett s korongolásnyomokkal díszített házi kerámia, és kisebb részben a mázas formák Tokod és Leányfalu kerámiájával mutatnak rokonságot. Itt felmerülhet nemcsak a közös műhely, de egy vándormester lehetősége is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az erőd házi kerámia, mázas és simított/besimított edényformái között nagy a hasonlóság, gyakran ugyanazokat a típusokat használták más-más felületdíszítéssel. Ez az egész 4. század végi kerámiagyártásra jellemző Pannoniában.

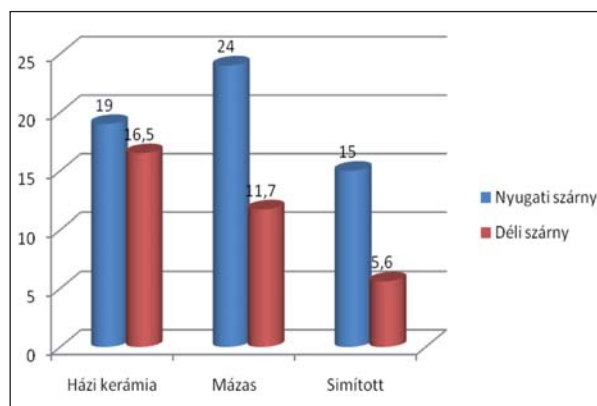
12. ábra. 5. századi edények százalékos aránya az egyes edényformákban belül

Diagram 12. Percentages of 5th century vessels within pottery form groups

Ha összehasonlítjuk a különböző anyagcsoportokon belül az új típusú kerámiaedények mennyiségét,¹⁴⁶ érdekes eredményre jutunk. A tálakon belül legtöbb a simított és a házi kerámia tál az 5. században, s elenyésző mennyiség készül mázas felülettel. A

korszóknál a simított edények száma a legnagyobb, s jóval kevesebb a házi kerámia és a mázas korszó. A bögréken belül a házi kerámia és a mázas kivitel vezet, de ez utóbbiak többnyire csak mázpettyes és mázcsíkos edények, anyaguk alapján a házi kerámiához sorolhatók.

A déli épületszárnyban, az erőd többi részéhez viszonyítva, aránylag kevés a késői, 5. század elejére tehető kerámia, mindössze 10–19%-a a teljes leletanyagnak. A nyugati épületrészben 19%, tehát kb. annyi, mint a

13. ábra. A déli és nyugati szárny új típusú kerámia anyagának százalékos aránya

Diagram 13. Percentages of the new type pottery material from the southern and western wing

¹⁴⁶ A százalék az egyes edényformákban belüli új típusú töredékek százalékarányát jelzi. A besimított kerámia nem szerepel, hiszen itt a 4. századi formákban is új díszítés található. A kézzel formált edényeknél pedig nem különíthetők el a 4., illetve 5. századi formák.

D/III. helyiségben, az északi épületszárnyban és az udvarban pedig jóval több.

Ezek a különbségek elsősorban a késői átépítésekkel magyarázhatók. A déli épületben mindössze a D/III. és a délnyugati saroktoronyban voltak Valentinianus utáni, sőt még későbbi építkezések. Az északi oldalon viszont több helyiség csak ekkor épült, pl. az É/IIb. Az udvaron pedig a legkésőbbi, talán hun kori periódus ideiglenes épületei és beásott sírjai találhatóak. Az egyes épületszárnyak anyagának összehasonlítása csak a teljes anyag ismeretében valósulhat meg. Egyelőre azt látjuk, hogy a többséget alkotó késő római, 4. század második felére–végére tehető anyag mellett megjelenik egy új típusú, más formákkal s díszítésekkel jelentkező kerámiaművesség az erőd leletanyagában, ami egyértelműen az erőd lakosságában bekövetkezett változást jelzi. A régi formákon

feltűnő új díszítések, a besimitás és bekarcolások, bevagdósások, illetve az új edényformák, mind a házi kerámiában, mind a dízskerámiának számító mázas edényeknél, mind a finomabb, simított felületű árukön jelentkeznek. A kézzel formált kerámia számának növekedése is a fenti etnikumváltást s elbarbárosodást tükrözi, még ha ez külön formákon nem is fogható meg. Hasonló folyamat zajlott le a Dunakanyar többi, Valentinianuskort túlélő erődjében és őrtornyában. A sok hasonló kerámia alapján közös műhelyek vagy vándormesterek készíthették e hasonló termékeket a 4. század végétől az 5. század első harmadáig. A távolabbi analógiák alapján számos *limes* menti erődben és városban, Dél-Pannonia magaslati erődjeiben, sőt a szarmata s germán Barbaricumban is hasonló kerámiaművesség alakult ki – más-más alapokon fejlődve – az 5. század első felében.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az anyagfeldolgozás során nyújtott segítséget Gróf Péternek és Buzás Gergelynek köszönöm. A tárgyrajzokat Mali Antal, a fotókat Deim Péter és Mali Antal készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm.

IRODALOM

- BICHIR 1973: Bichir, Gh.: *Cultura Carpică*. Biblioteca de Arheologie 20. București 1973.
- BOCSI 2008: Bocsi Zs.: Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi Kis-töltés und Zamárdi-Kútvölgyidülő, Komitat Somogy, Ungarn. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 11. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 415–430.
- BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályai (Das Hunnenreich)*. Budapest 1993.
- BÓNIS 1991: Bónis, É.: Glasierte Keramik der Spät Römerzeit aus Tokod. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 87–150.
- BOTÁR 2011: Botár I.: A Marosszentanna–Csernyahov-kultúra régészeti emlékei a Csíki-medencében I (Urmele arheologice ale culturii Sântana de Mureș–Cerneahov în bazinul Ciucului I. Archaeological finds of the Sântana de Mureș–Cerneahov [4th century] culture in the Csík-Basin I.). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2011, 15–38.
- BRUKNER 1981: Brukner, O.: Rimska Keramika u Jugoslovenskom delu provincije donje Pannonie (Roman Ceramic Ware in the Yugoslav Part of the Province of Lower Pannonia). *Dissertationes et*

- Monographiae Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije* 24 (1981) 194–176.
- CHRISTLEIN 1982: Christlein, R.: Die rätischen Städte Severins (Quintanis, Batavis und Boiotro und ihr Umland im 5. Jh. aus archäologischer Sicht). In: *Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich, 24. April–26. Oktober 1982 im Stadtmuseum Enns*. Hrsg.: Oberösterreichische Landesregierung. Linz 1982, 217–253.
- CIGLENEČKI 2000: Ciglenečki, S.: Beziehung des Materials vom Tinje zum zeitgenössischen Vorkommen der Grobkeramik in Slowenien und im weiteren Ostalpenraum (Vpetost tinjskega gradiva v sočasno podobo grobe keramike v Sloveniji in širšem vzhodnoalpskem prostoru). *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 4 (2000) 69–138.
- CSEH 1993: Cseh J.: Kengyel-Kiss-tanya. Előzetes jelentés az 1990 őszén végzett régészeti feltárásokról (Kengyel-Kiss-tanya. Preliminary report about the archeological excavations finished in the autumn of 1990). *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 8 (1993) 137–161.
- CSEH 1999: Cseh J.: Régészeti adalékok egy Zagyva-parti gepida településről: falusi parasztgazdaságok a Tisza mentén az V–VI. század fordulóján. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 47–57.
- CVJETIČANIN 2006: Cvjetičanin, T.: *Late Roman Glazed Pottery (Glazed pottery from Moesia Prima, Dacia Ripensis, Dacia Mediterranea and Dardania)*. Archaeological Monographies 19. Belgrade 2006.
- ELSCHEK 2004: Elschek, K.: Siedlungslandschaft des 4. Jhs. n. Chr. nördlich von Carnuntum im Lichte von systematischer Prospektion und Grabung. *Študijne Zvesti Archeologický ústav SAV* 36 (2004) 239–255.
- FRIESINGER–KERCHLER 1981: Friesinger, H – Kerchler, H.: Töpferofen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich. Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen Keramik (2. Hälfte 4.–6. Jahrhundert n. Chr.) in Niederösterreich, Oberösterreich und dem Burgenland. *Archaeologia Austriaca* 65 (1981) 193–266.
- GASSNER 2000: Gassner, V.: Die Keramik mit Ausnahme der Terra Sigillata. In: *Das Kastell Mautern-Favianis. Der Römische Limes in Österreich* 39. Hrsg.: Gassner, V. – Groh, S. – Jilek, S. – Kaltenberger, A. – Pietsch, W. – Sauer, R. – Stieglitz, H. – Zabeňlicky, H. Wien 2000, 184–314.
- GATTRINGER–GRÜNEWALD 1981: Gattringer, A. – Grünewald, M.: Zur Typologie der „Horreumkeramik“. *Bayerische Vorgesichtsblätter* 46 (1981) 199–210.
- GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009: Gindele, R. – Istvánovits, E.: *Die römische Siedlung von Csengersima-Petea (Rezumat. Kivonat)*. Satu Mare 2009.
- GODŁOWSKI 1984: Godłowski, K. Bemerkungen zur spätkaiserzeitlichen und frühvölkerwanderungszeitlichen Drehscheibenkeramik der Przeworks-Kultur. *Archaeologia Austriaca* 68 (1984) 328–335.
- GRÓF 1992: Gróf P.: Népvándorlaskori vonatkozások egy késő római erőd és temető feltárásának kapcsán. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 1987–1989* (1992) 129–144.
- GRÓF–GRÓH 1991: Gróf P. – Gróh D.: Előzetes jelentés a visegrád-gizellamajori római erőd feltárásáról (Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991 (1993) 85–95.
- GRÓF–GRÓH 1995: Gróf P. – Gróh D.: Római építészeti emlékek Visegrád térségében (The Roman monuments of Visegrád). *Műemlékvédelem* 39 (1995) 61–68.
- GRÓF–GRÓH 2006: Gróf P. – Gróh D.: Visegrád római emlékei. *Altum Castrum* 6 (2006) 15–42.

- GRÓF–GRÓH–MRÁV 2001–2002: Gróf P. – Gróh D. – Mráv Zs.: Sírépitményből átalakított küszöbkő a visegrád-gizellamajori későrómai erődéből (Aus einem Grabbauelement umgeänderter Schwellenstein aus dem spätrömischen Kastell von Visegrád-Gizella major). *Folia Archeologica* 49–50 (2001–2002) 2002, 247–262.
- GRÓH 2000: Gróh D.: A visegrád-gizellamajori római erőd rétegvizonyainak építéstörténeti vonatkozásai. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 27–33.
- GROH–SEDLMAYER 2002: Groh, St. – Sedlmayer, H.: *Forschungen im Kastell Mautern-Favianis. Die Grabungen der Jahre 1996 und 1997*. Der Römische Limes in Österreich 42. Wien 2002.
- GRÜNEWALD 1979: Grünwald, M.: *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum*. Der Römische Limes in Österreich 29. Wien 1979.
- HÁRSHEGYI–OTTOMÁNYI 2013: Hárshegyi, P. – Ottományi, K.: Imported and local Pottery in late Roman Pannonia. In: *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity*. Late Antique Archaeology 10. Ed.: Lavan, L. Leiden 2013, 471–528.
- HORVÁTH 2011: Horváth, F.: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenekpuszta – erste Ergebnisse. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonsee 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 597–652.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2005: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Gritty pots, a characteristic type of Roman provincial import and barbarian pottery on the barbarian settlements of the Great Hungarian Plan. In: *Limes XIX, Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Ed.: Visy, Zs. Pécs 2005, 987–997.
- JELINČIĆ 2009: Jelinčić, K.: *Rimska Keramika Localne Proizvodnje na Produčju Hrvatskog dijela Rimske Provincije Gornje Panonije*. Doktorska disertacija. Zagreb 2009.
- KISS 1993: Kiss M.: Lussonium erődje a 4. század végén, 5. század elején (Die Festung Lussonium Ende des 4. – Anfang des 5. Jahrhunderts). *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 89–106.
- KULCSÁR–MÉRAI 2011: Kulcsár, V. – Mérai, D.: Roman or Barbarian? Provincial Models in a Sarmatian Pottery. Center on the Danube frontier. In: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. British Archaeological Reports International Series 2236. Eds.: De Sena, E. C. – Dobrzanska, H. Oxford 2011, 61–80.
- LÁNYI 1981: Lányi, V.: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Hrsg.: Mócsy, A. Budapest 1981, 73–120.
- LOSKOTOVÁ 2011: Loskotová, Z.: Die Töpferofen der Przeworks-Kultur in der Umgebung von Opava. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums*. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Hrsg.: Bemann, J. – Hegewisch, M. – Meyer, M. – Schmauder, M. Bonn 2011, 241–257.
- MAGRINI–SBARRA 2005: Magrini, Ch. – Sbarra, F.: *Le Ceramiche invetriate di Carlino*. Ricerche di Archeologia Altomedievale e medievale 30. Firenze 2005.
- MASEK 2011: Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz (Angaben zu den Beziehungen der Sîntana de Mureș–Černjachov-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene). In: *Erdély és kapcsolatai a kora*

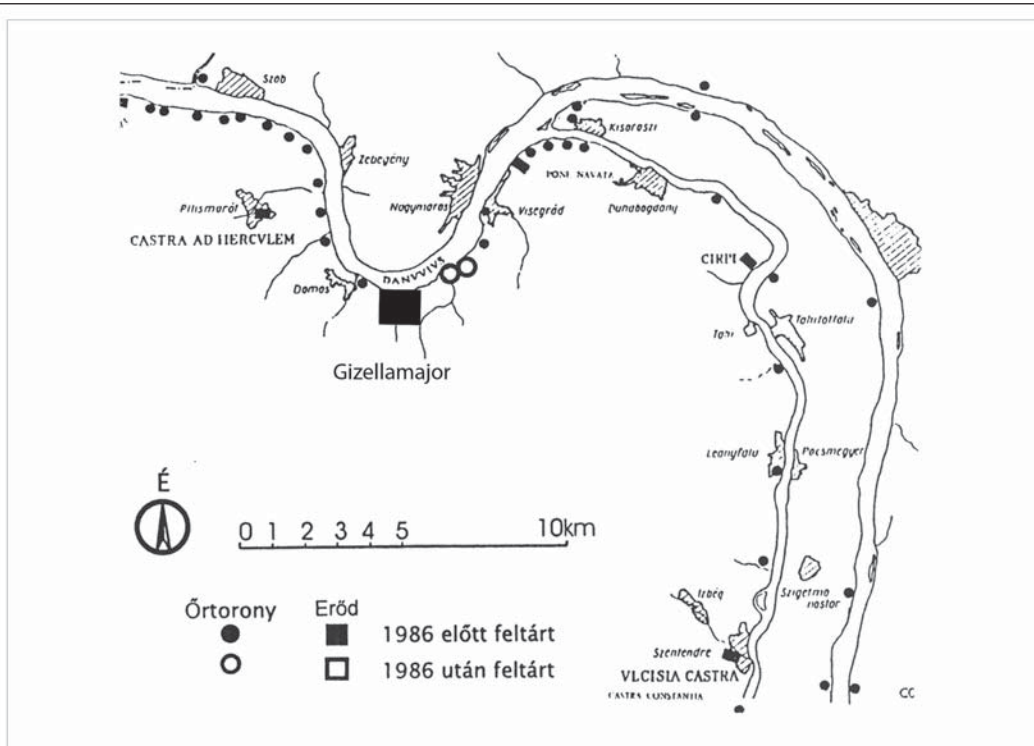
- népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2010, 249–292.
- MASEK 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8a lelőhelyek területén. In: *Hadak útján XX. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2010, 43–58.
- OTTOMÁNYI 1982: Ottományi, K.: *Fragen der spätrömischen eingeläuteten Keramik in Pannonien*. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. Ser. II. No. 10. Budapest 1981.
- OTTOMÁNYI 1989: Ottományi, K.: Late Roman pottery. In: *The Roman fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian Limes*. British Archaeological Reports International Series 1981 (1982) 531:I–II. Ed.: Gabler, D. Oxford 1989, 482–571.
- OTTOMÁNYI 1991: Ottományi K.: Késő római kerámia a leányfalui őrtoronyból. *Studia Comitatus* 22 (1991) 5–144.
- OTTOMÁNYI 1996: Ottományi, K.: Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót-Malompatlak. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1996) 71–133.
- OTTOMÁNYI 1999: Ottományi, K.: Late Roman pottery in the Dunabogdány camp. *Antaeus* 24 (1997–1998) 333–373, 726–738.
- OTTOMÁNYI 2004: Ottományi K.: A Budakalász-Luppacsárdai őrtorony késő római kerámiája. *Studia Comitatus* 28 (2004) 265–295.
- OTTOMÁNYI 2008: Ottományi K.: Késő római – kora népvándorlás kori település részlet Biatorbágyról. *Archaeologiai Értesítő* 133 (2008) 133–197.
- OTTOMÁNYI 2009: Ottományi, K.: Eingeläutete Gefäße aus der letzten Periode der Siedlung von Budaörs. In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Szerk.: Bíró, Sz. Győr 2009, 411–442.
- OTTOMÁNYI 2011: Ottományi K.: Késő római mázas kerámia a budaörsi telepen. *Arrabona* 49:1 (2011) 263–290.
- OTTOMÁNYI 2012: Ottományi K.: A Visegrád-Gizellamajori erőd Ny/I. helyiségének késő római kerámiája. In: *Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz. – Vámos P. Győr 2012, 383–418.
- OTTOMÁNYI 2015: Ottományi K.: A Visegrád-Gizellamajorban feltárt késő római kiserőd keltezése a kerámiaanyag alapján (déli épületszárny). *Archaeologia, Altum Castrum* – online magazin 2015, 1–93. (<http://archeologia.hu/ottomanyi-visegrad-gizellamajor-keramia-anyaga>)
- OTTOMÁNYI–SOSZTARTITS 1998: Ottományi, K. – Sosztartits, O.: Spätrömischer Töpferofen im südlichen Stadtteil von Savaria. *Savaria* 23:3 (1996–1997) 1998, 145–215.
- POLLAK 1980: Pollak, M.: *Die germanischen Bodenfunde des I–IV. Jahrhunderts n. Chr. Im nördlichen Niederösterreich*. Wien 1980.
- SOPRONI 1985: Soproni, S.: *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes*. München 1980.
- STUPPNER 2008: Stuppner, A.: Bemerkungen zu den vorlangobardischen Funden im mittleren Donauraum. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 286–297.
- SZÖNYI 1984: Szőnyi, E.: Die Keramik des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. aus Arrabona. *Archaeologia Austriaca* 68 (1984) 345–350.
- TEJRAL 1985: Tejral, J.: Spätrömische und Völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. *Archaeologia Austriaca* 69 (1985) 105–140.
- TOMKA 2004: Tomka, P.: Kulturwechsel der spätantiken Bevölkerung eines Auxiliarkastells: Fallbeispiel Arrabona. In: *Zentrum und Peripherie — Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*. Hrsg.: Friesiger, H. – Stuppner, A. Wien 2004, 389–409.

- TÓTH 2005: Tóth, E.: Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätrömischen eingeläuteten Keramik in Transdanubien. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2005, 363–391.
- UBL 1986: Ubl, H.: Tulln, Zeiselmauer, Klosterneuburg. Neue Forschungsergebnisse zu drei Hilfstruppenlagern im norisch-pannonischen Grenzbereich des österreichischen Limesabschnitts. *Der Römische Limes in Österreich* 33 (1986) 293–332.
- VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VAGALINSKI 1999: Vagalinski, L.: Spätrömische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik mit eingeläuteter Verzierung südlich der unteren Donau (Bulgarien). In: *Die Sîntana de Mureş–Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*. Hrsg.: Gomolka-Fuchs, G. Bonn 1999, 153–178.
- VAGALINSKI 2011: Vagalinski, L.: Late antique Barbarian wheel-made Pottery south of the Lower Danube. In: *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*. Hrsg.: Bemann, J. – Hegewisch, M. – Meyer, M. – Schmauder, M. Bonn 2011, 485–489.

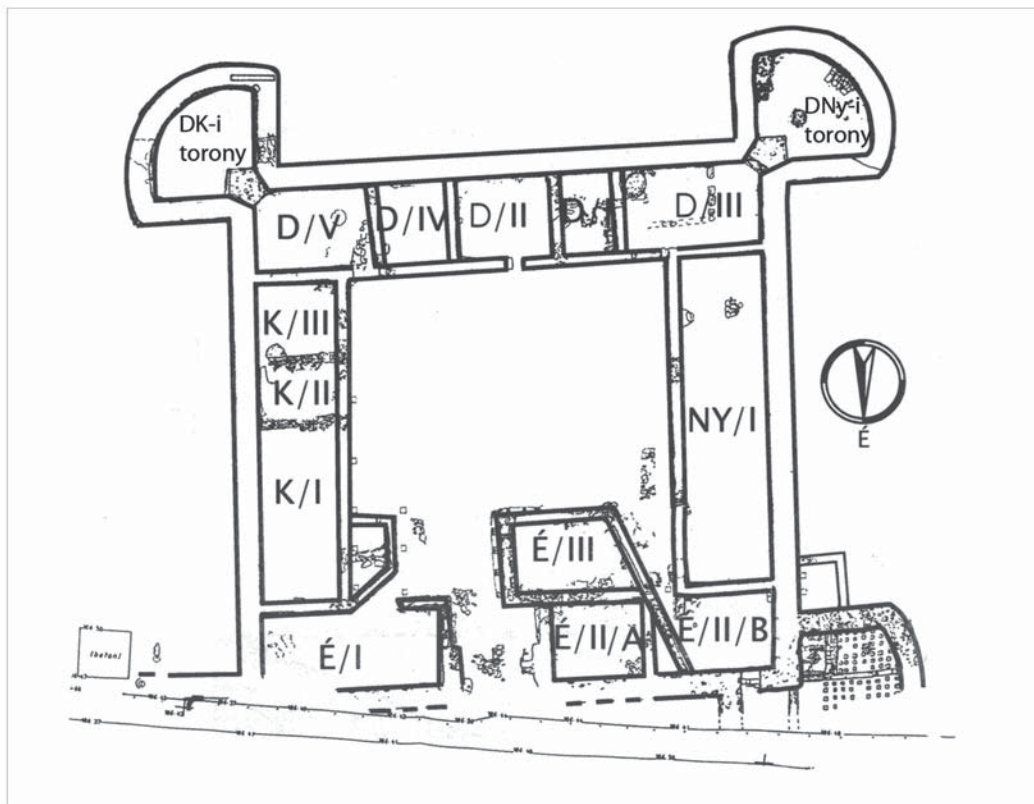
5TH-CENTURY POTTERY FROM THE SOUTHERN WING OF THE FORTLET OF VISEGRÁD-GIZELLAMAJOR

Most of the material found next to the usual Late Roman Pannonian pottery in the southern wing of the Visegrád-Gizellamajor fort can be dated to the second half of the 4th century. A smaller part consists of new forms and new kinds of decoration, which became common from the turn of the 4th–5th centuries in the Carpathian Basin (10–19%). These can be found in the Valentinian-era reconstructions and the uppermost rubble (layer 2–4) in various quantities. The two pottery traditions are mixed in the rubble layers, showing that the surviving Roman population was joined by neighbouring or eastern Barbarian soldiers and their families.

The new material consists of burnished pottery and bright black polished ware. Among glazed pottery, the grainy material, the ribbed surface or the cut decoration are the main characteristics. Among coarse ware, the grainy material, yellow-white burn, wheeling decoration, cut and incised decoration are the main features. The forms with conical lower part and sharp shoulder, together with profilated and biconical bowls, bowls with S-profile, jugs with collared rim and the so called Leányfalu type cup/pot belong to this late group. The hand-made pottery does not have any particular late forms or decoration, only the increase in its quantity is observable in the later layers.

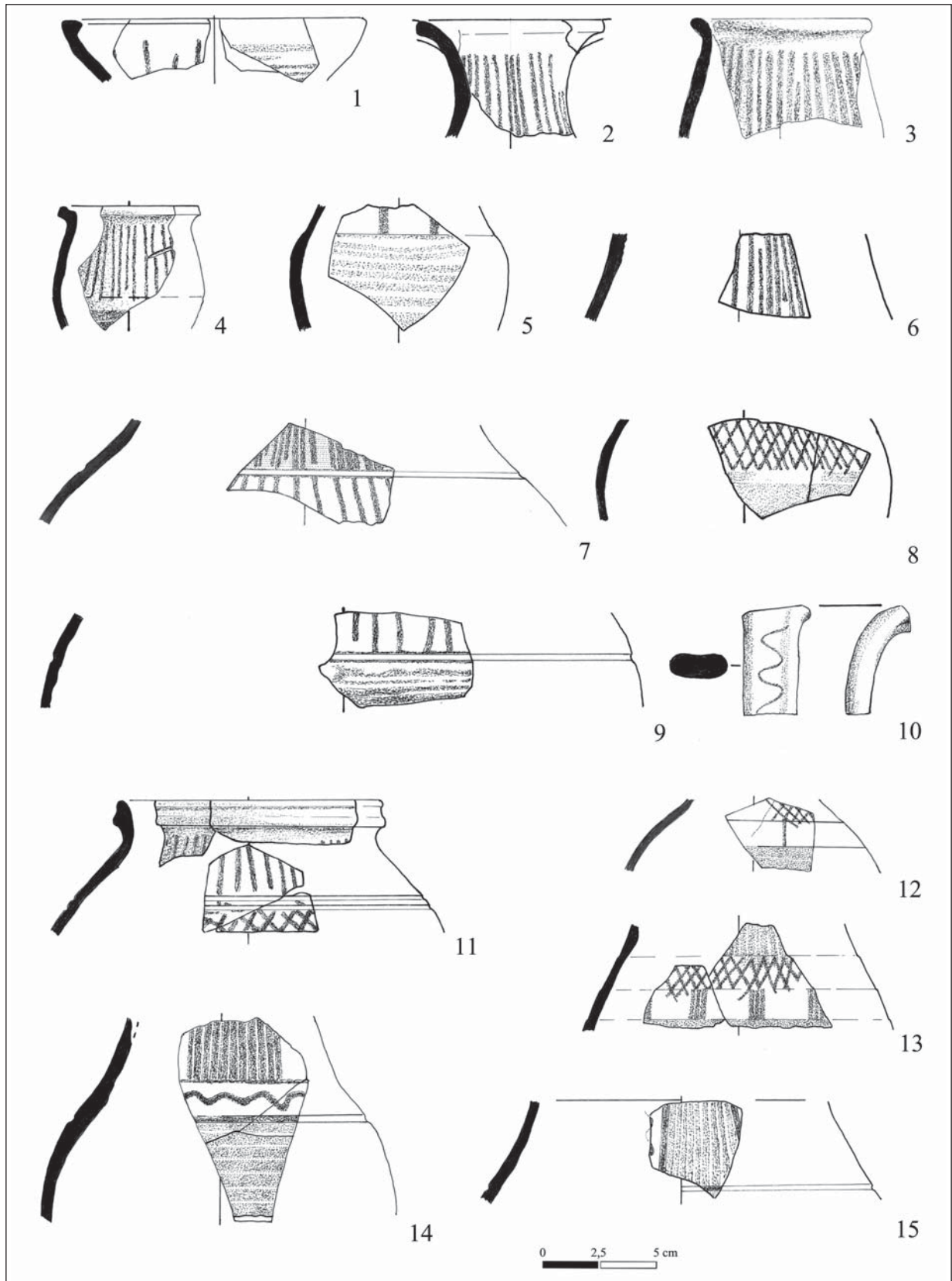
1

2

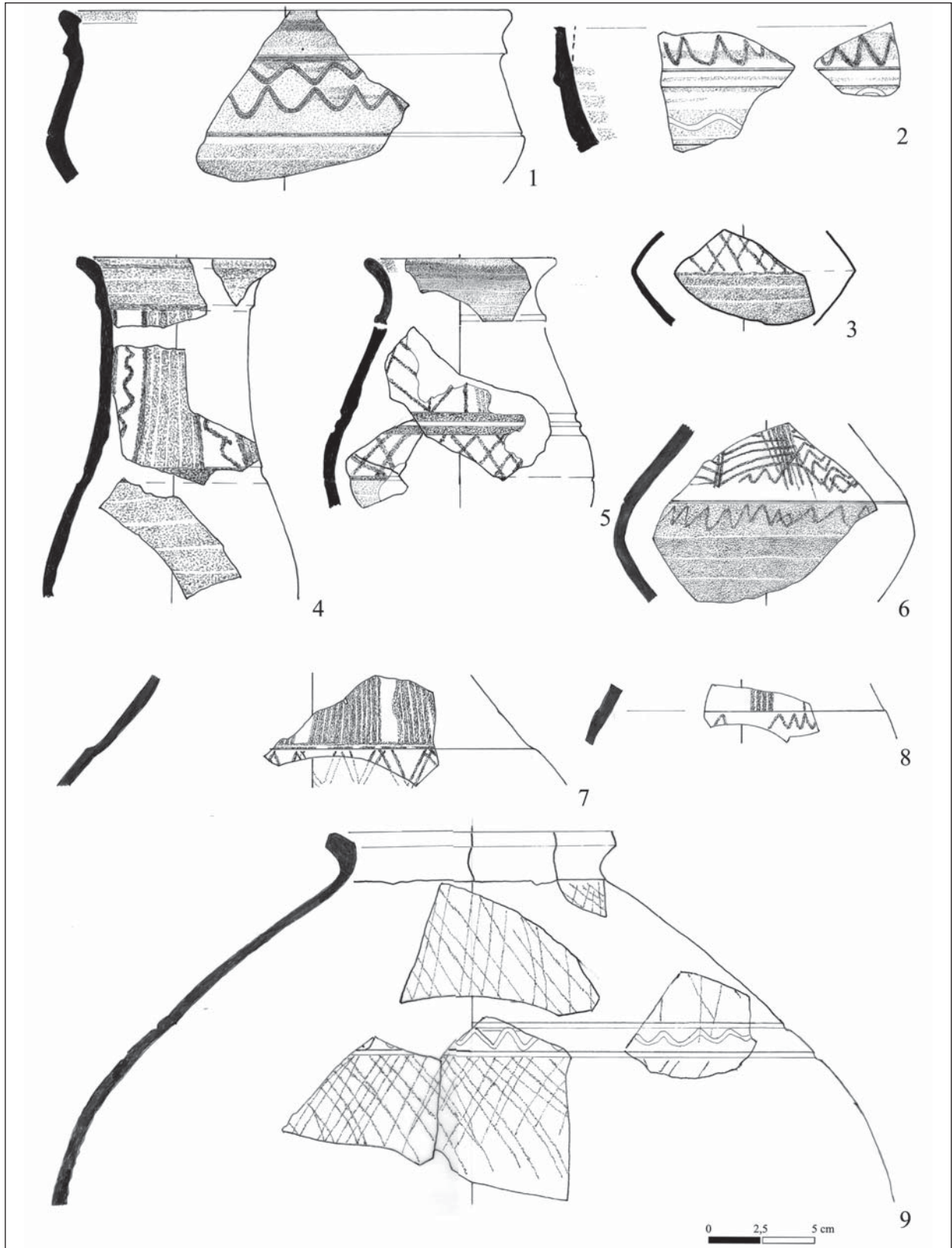
1. kép. 1: A Pilismarót és Szentendre közötti, késő római limes szakasz;
2: A Visegrád-Gizellamajorban feltárt kiserőd alaprajza

Fig. 1. 1: The Late Roman limes between Pilismarót and Szentendre; 2: Plan of the Visegrád-Gizellamajor fortlet

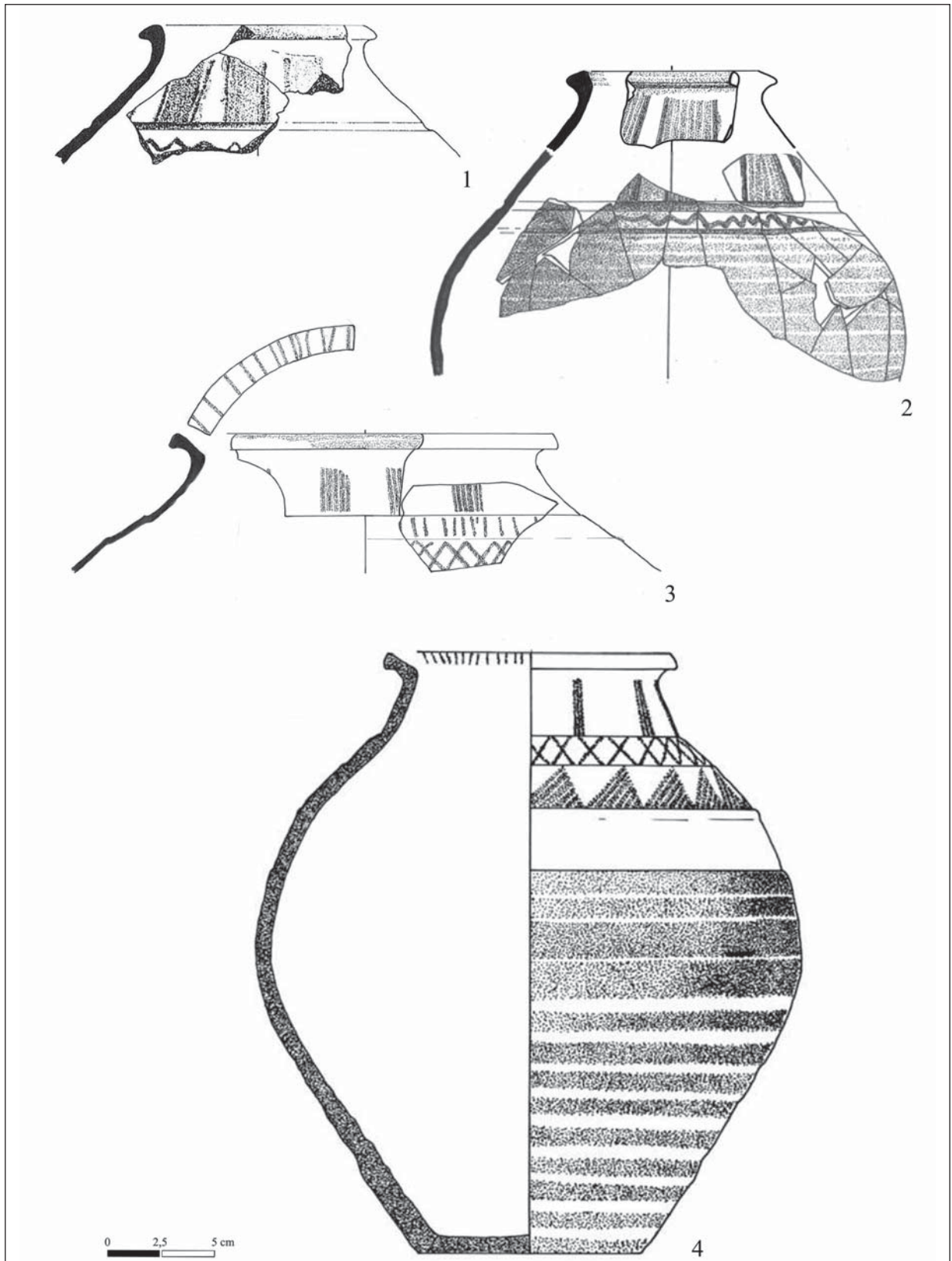
2. kép. Besimított díszítésű kerámia, római formák. 1–3, 7, 9, 12, 15: délnyugati torony;
4–6, 8, 13, 14: D/III. helyiség; 10–11: délkeleti torony

Fig. 2. Burnished ware, Roman forms. 1–3, 7, 9, 12, 15: SW tower; 4–6, 8, 13, 14: D/III room; 10–11: SE tower

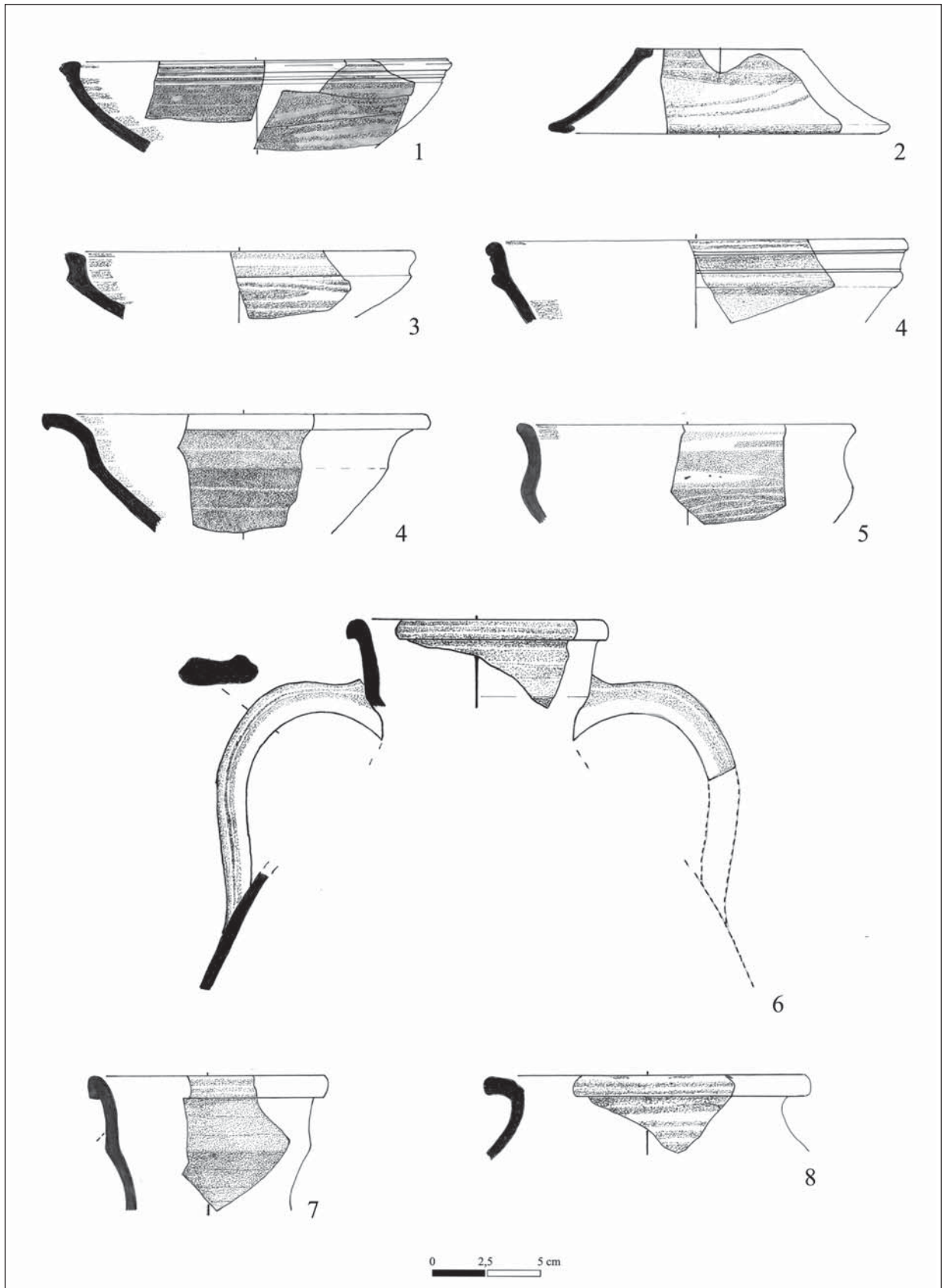
3. kép. Besímított díszítésű kerámia, új, 5. századi formák és díszítések. 1: D/V. helyiség;
2: D/IV. helyiség+délkeleti torony; 3–5, 7: D/III. helyiség; 6, 8: D/II. helyiség; 9: délkeleti torony

Fig. 3. Burnished ware, new 5th century forms and decorations. 1: D/V room;
2: D/IV room+SE tower; 3–5, 7: D/III room; 6, 8: D/II room; 9: SE tower

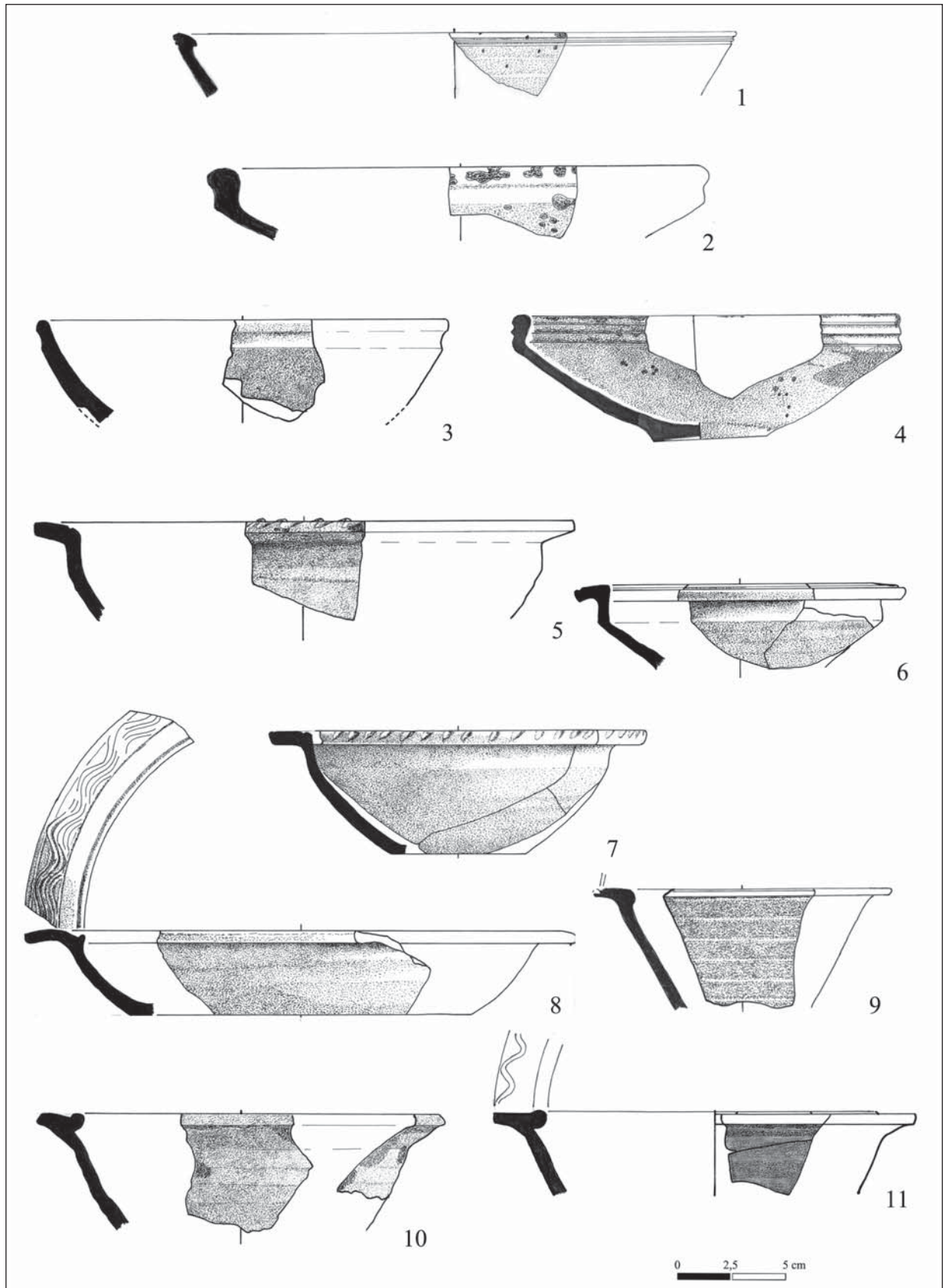

4. kép. Besimított díszítésű fazekak és analógiáik. 1: Dunabogdány, táborleszűkítés; 2: D/III. helyiség;
3: D/II. helyiség; 4: Pilismarót-Malompatak

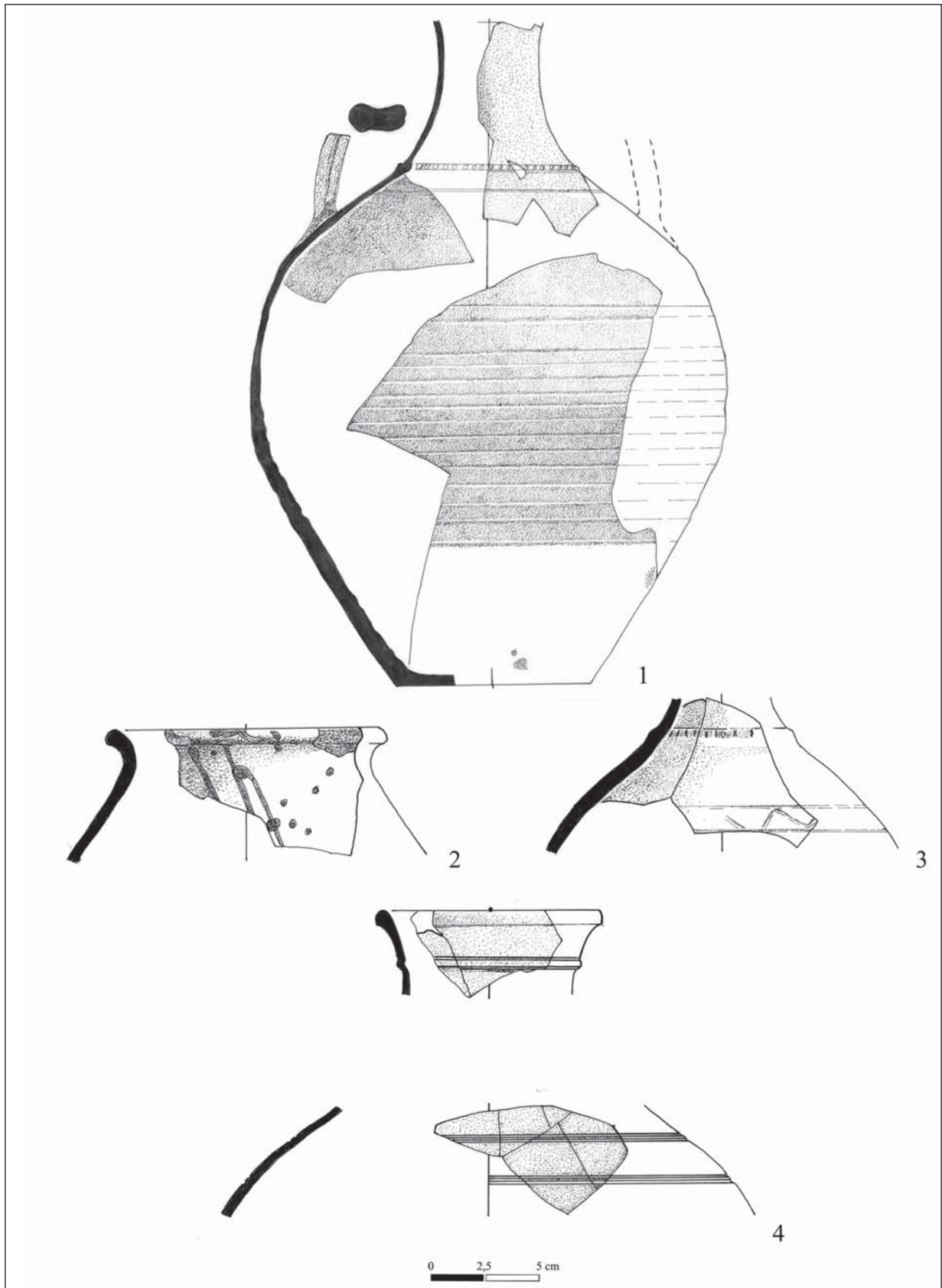
Fig. 4. Burnished ware jars and their parallels. 1: Dunabogdány, camp narrowing; 2: D/III room;
3: D/II room; 4: Pilismarót-Malompatak

5. kép. Simított felületű kerámia. 1, 5, 7, 8: D/III. helyiség; 2–4: délkeleti torony; 6, 9: délnyugati torony
 Fig. 5. Polished ware. 1, 5, 7, 8: D/III. room; 2–4: SE tower; 6, 9: SW tower

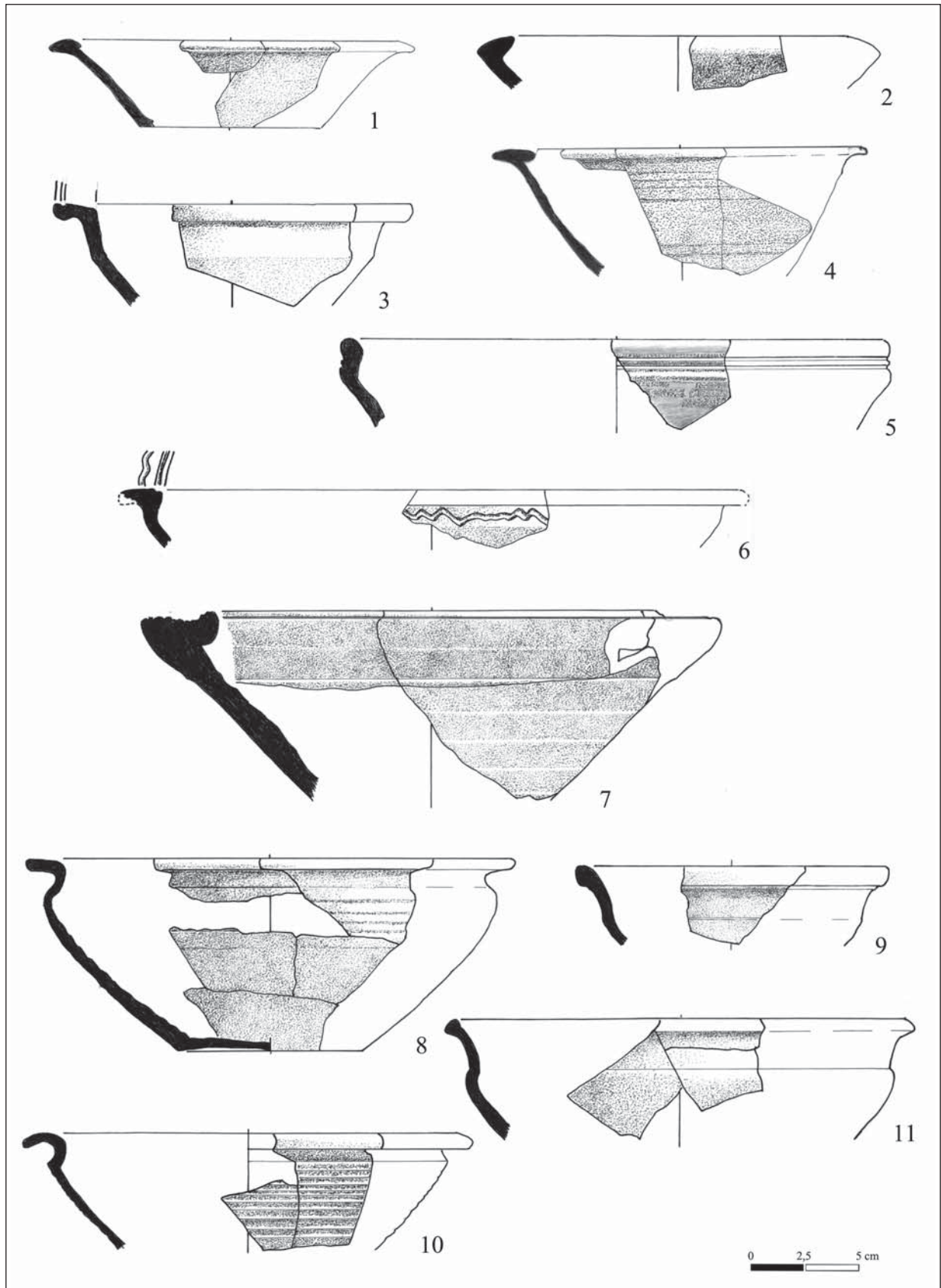

6. kép. Mázas tálak. 1, 3, 6–8, 11: D/III. helyiség; 2: délkeleti torony; 4–5, 9–10: délnyugati torony
 Fig. 6. Glazed ware bowls. 1, 3, 6–8, 11: D/III. room; 2: SE tower; 4–5, 9–10: SW tower

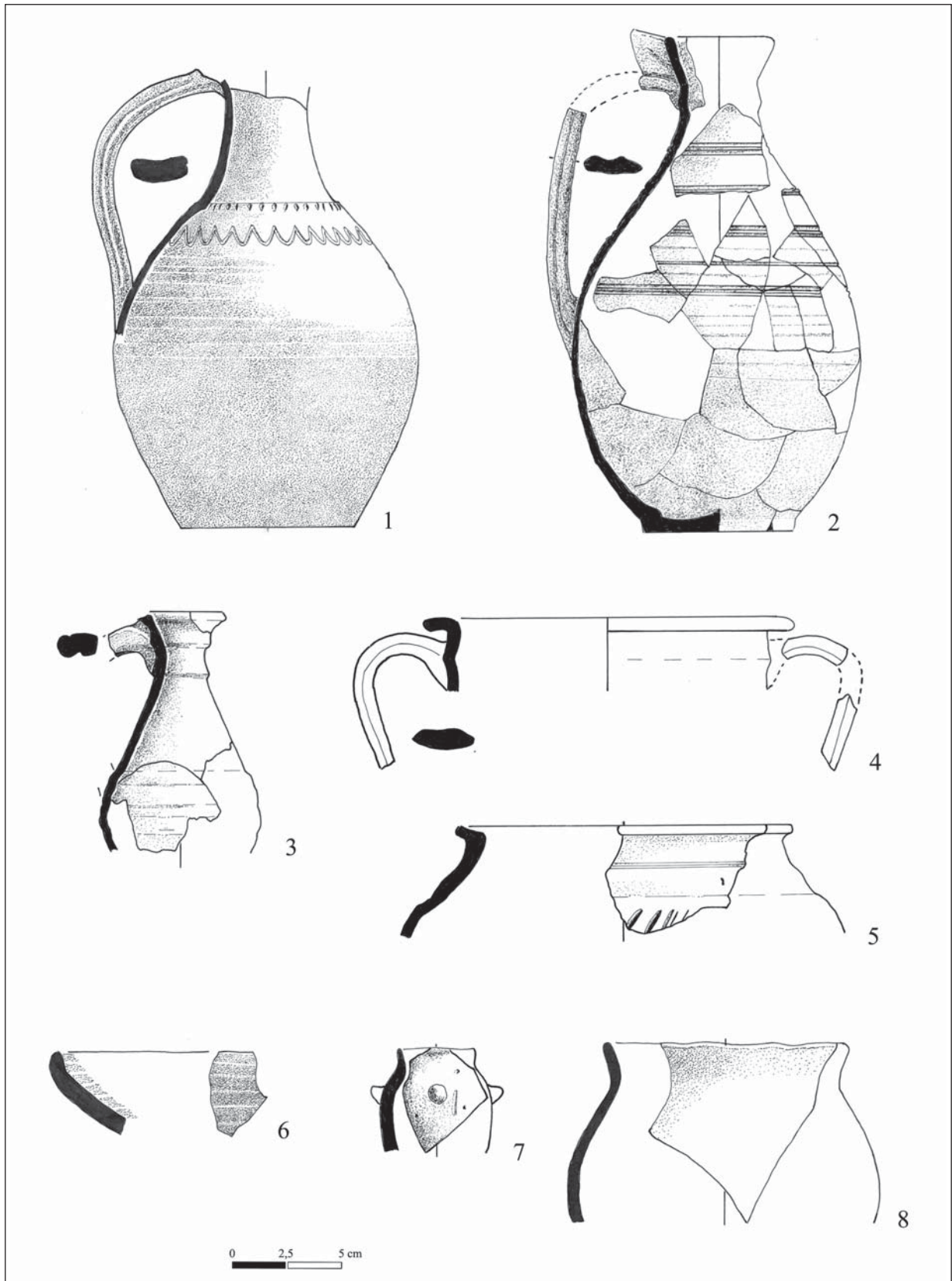
7. kép. Mázas kerámia. 1–3: D/III. helyiség; 4: délkeleti torony

Fig. 7. Glazed ware. 1–3: D/III. room; 4: SE tower

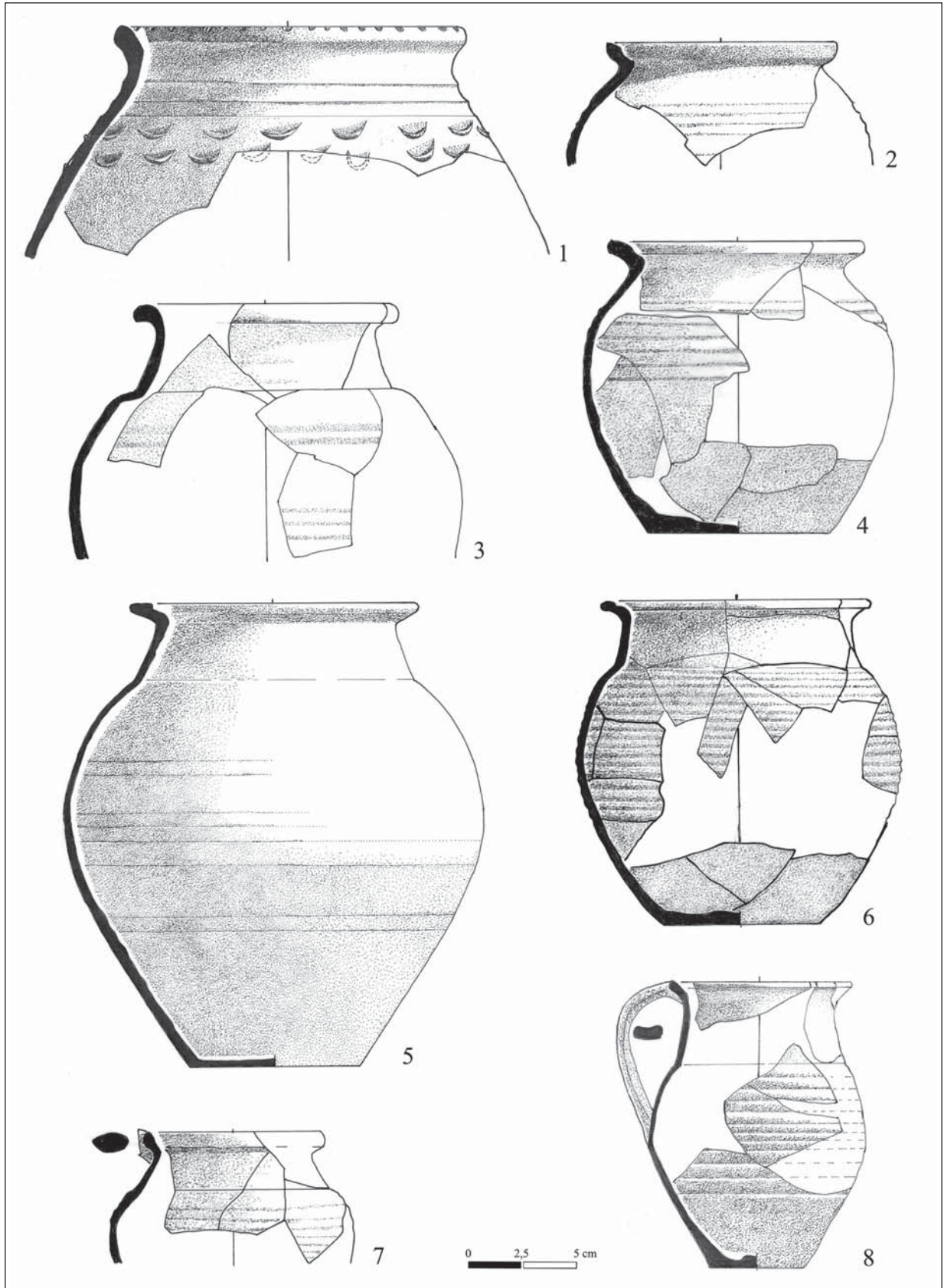
8. kép. Házi kerámia tálak. 1: délkeleti torony; 2, 6–11: délnyugati torony; 3–5: D/III. helyiség

Fig. 8. Coarse ware bowls. 1: SE tower; 2, 6–11: SW tower; 3–5: D/III. room

9. kép. 1–5: Házi kerámia korsók. 1–4: D/III. helyiség; 5: délnyugati torony;
6–8: Kézzel formált kerámia a D/III. helyiségből

Fig. 9. 1–5: Coarse ware jugs. 1–4: D/III. room; 5: SW tower; 6–8: Hand-made pottery from D/III. room

10. kép. Házi kerámia bögre/fazék. 1, 3: délkeleti torony; 2, 4, 6–8: D/III. helyiség; 5: D/II. helyiség
 Fig. 10. Coarse ware cups/jars. 1, 3: SE tower; 2, 4, 6–8: D/III. room; 5: D/II. room

11. kép. 1–3: Besimított edények. 1–2: D/III. helyiség; 3: D/II. helyiség; 4–7: Mázas kerámia.
4–6: D/II–IV. helyiség előtere; 7: délkeleti torony

Fig. 11. 1–3: Burnished ware. 1–2: D/III. room; 3: D/II. room; 4–7: Glazed ware. 4–6: D/II–IV. anteroom; 7: SE tower

12. kép. Házi kerámia. 1: délnyugati torony; 2–3, 5: D/III. helyiség; 4: délkeleti torony;
6: kézzel formált fazék (délkeleti torony)

Fig. 12. Coarse ware. 1: SW tower; 2–3, 5: D/III. room; 4: SE tower; 6: hand-made jar (SE tower)

A VISEGRÁD-DIÓSI KÉSŐ CSÁSZÁRKORI TEMETŐ KERESZTÉNY EMLÉKEIRŐL

GRÓH DÁNIEL*

Absztrakt: A Dunai Vízlépcső építését megelőző régészeti kutatások során kerültek napvilágra Visegrád-Gizellamajorban egy 4. századi római kiserőd maradványai és a hozzá tartozó temető. A temetőben a kereszténységhez köthető többféle emlékművet ismertetjük és próbáljuk értékelni a jelen munkában.

Kulcsszavak: 4. század, római, kereszténység, sírkamra, freskótöredék

BEVEZETÉS

A Drávától északra fekvő két pannoniai tartomány keresztényeiről kevés adattal rendelkezünk, ezért a régészeti kutatás eredményei fokozott jelentőséggel bírnak. Eszerint Észak-Pannonia tehát nem tekinthető üres területnek, de egyelőre nagyon hiányos az ismeretanyagunk az itteni keresztény szervezetségről. Valeria provinciában, amely a 3. század végén alakult ki a korábbi Pannonia Inferiorból,¹

Iovia városában működött püspökség.² Sopianae gazdag leletanyaga, a nagyszámú ókeresztény síremlék, sírkamra és templom-építmény alapján joggal feltételezzük, hogy ebben a városban is püspökség volt. Az aquincumi püspökség létét is alátámasztják a kettős bazilika romjai, amely a Dunántúlon feltárt egyetlen ókeresztény templom maradványa.

A VISEGRÁD-DIÓSI TEMETŐ

A Duna menti *limes* katonai temetőiből ismert, keresztényekhez köthető emlékek száma nagyon csekély. Említésre méltó a dunapentelei ládikaveret, egy ószőnyi agyagmécset, amelyet a 12 apostol mellképe díszít, discussán stilizált constantini Krisztus monogram látható,³ illetve a szekszárdi szarkofág. Az Aquincumtól északra, illetve nyugatra eső

limes szakaszcsontról eddig csak néhány, inkább tárgyi emlék tartozhatott a keresztényekhez.

A 4. századtól a római temetőkben az elhunytat égetés nélkül, testi valóságában temették el, amit a régészek csontvázas temetkezésnek neveznek. A síroknak nagyjából két alapvető típusa különíthető el: a földsírok és az épített sírok.

* Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, H-2025 Visegrád, Fő u. 23. grohdani@t-online.hu

¹ Kr. u. 295 után Pannonia Inferior Valeria-ra és Pannonia II-ra lett felosztva. Valeria Diocletianus császár leányáról kapta nevét, aki a császár társuralkodójának, Galeriusnak a felesége volt.

² TÓTH 1991, 126–130.

³ IVÁNYI 1936, 106, LXXVIII. t. 1.

A következőkben a visegrad-diósi temető⁴ három sírját mutatjuk be. A temető épített sírjai

közül ismertetett két sírkamra egymástól kb. 5 m-re volt, talán némi közük lehetett egymáshoz.

A SÍROK LEÍRÁSA

128. sír (1. kép): H.: 180 cm, sz.: 105 cm (belvilág), fal v.: 20–30 cm. Félig földbe ástott, eredetileg dongaboltozatos sírkamra, bejárata fülkeszerűen kiképzett, kívül kőlappal záródott. A sírkamra bontásakor nagyobb mennyiségű vörös festésű vakolatdarab került elő, néhol összefüggő csoportokban (2. kép 5–6). A sírkamrában több csontváz maradványai figyelhetők meg. A délkeleti sarokban, egy kupacban emberi és állati csontok voltak, az északnyugati sarokban vas, 2–3 cm-es zöldessárga agyagréteg fedte a felületet. „A” csontváz: A sírkamrában legmagasabban, a bejáratától balra feküdt. Erősen bolygatott váz, a koponya és néhány csonttöredék, valamint a további bontás során előkerült a jobb combcsont, a jobb kéz ujjai, bordacsontok és a bal medence (1. kép 2, 4). Mell.: A medence alatt *vascsat* (2. kép 1). H.: 5 cm. „B” csontváz (1. kép 3–4): T.: K–Ny, É felé 2 vonás. A bejárat előtt fekvő nyújtott váz. A koponya balra billent, jobb kar behajlítva, kézfej a medencén, balkar derékszögben behajlítva, kézfej a bordáknál. „C” csontváz (1. kép 4): Erősen bolygatott, hiányos váz, a „B” váz bal válla alatt. Bal lapocka, balkar, néhány bordatöredék és talán az alsó lábszárak, valószínűleg a lábánál lévő csontkupac csontjai is hozzátartoznak. A szárkapocscsontokon veleszületett rendellenesség figyelhető meg.⁵

A sírkamrában szórvány leletek kerültek elő: 1. *Bronzlemez* (2. kép 3). H.: 3,5 cm. 2. Kétsoros *csontfésű* (2. kép 4), töredékes. H.: 9,7 cm. 3. *Ezüstcsat* (2. kép 2), madárcsőrös pecekkel. H.: 2,8 cm.

134. sír (3. kép 1–2): T.: K–Ny, É felé két vonás. A nagyméretű sírt őskori gödörbe ásták bele, a gödör betöltésétől a sír körvonalainak elválása nehezen figyelhető meg, 50–70 cm után a világosbarna föld

sárgába váltott. A sírba 30–40 év körüli nőt temettek. Jó megtartású női váz, erősen előreálló fogsorral, karok könyökben behajlítva, bal kéz a medence felett, jobb a medence alatt, lábak bokában egymásra téve. Mell.: 1. A jobb lábfej mellett hosszú, vékony *üveg-edény (urventarium)* (3. kép 5) fenéssel felfelé. H.: 39 cm. 2. Mellette gömbtestű, hosszú nyakú, két díszes füllel ellátott *üvegpalack* (3. kép 6). H.: 22,3 cm. 3–4. A lábtól jobbra 2 *bronzérem*. 5. A jobb alkar mellett *bronzérem*. 6. A bal alkar mellett szétört *üvegpohár*. 7. Mellette *bronzérem* (I. Constantinus AE3 (330–333) Constantinopolis RIC 59 Gloria exercitus típus). 8. A jobb felkar mellett *bronzérem*. 9. A nyakon *bronzszálon gyöngyszemek*. 10–11. A bal csuklón bronz és vas *karperec*. 12. *Bronz gyűrű* (3. kép 7) a bal csuklónál. 13. A medence felett kb. 20 cm-re *vaspánt* és két falenyomatos *szeg* (3. kép 3). H.: 7,7 cm. 14. A jobb alkaránál *bronzérem*.⁶ 15. A sír földjéből *bronzlemez töredéke* (3. kép 4). H.: 9,7 cm.

163. sír (4. kép): H.: 220 cm, sz.: 93 cm. A sír-építményt a felszínre alapozták hosszanti oldalfalait kővel erősítették meg, kívülről vakolták, a belső felületét elsimították. A nyugati oldalán, egymás fölött kb. 30 cm-re két vastag habarccsík figyelhető meg. Az enyhén ívelő falakat hosszabb, hasáb alakú kövekkel fedték le. Középen a nagyjából négyzetes nyílást egy kőlappal zárták le, itt tették be az elhunytakat. Az építmény északkeleti vége jól láthatóan megbolygatott, ez a köveken is látszik. A rablójárat kibontása során néhány lábcsonttöredék és egy *üvegtalp darab* került elő. A sír közelében egy *érem* (Constantinus dinasztia AE 3 (337–340 Hereclea v. Nikomedeia RIC? *Gloria exercitus//SMHC....*] VSMN [.....]) feküdt.

A SÍRKAMRÁK SZERKEZETE

A 134. sír leletei közül a mi szempontunkból a 12. sz. melléklet, a bronz gyűrű méltó említésre. A gyűrű Krisztus-monogramja egyértelmű keresztény szimbólum, mint ilyen a

legkorábbi, kereszténységhez köthető emlék Visegrád történetében.

A két sírkamra közül az egyik, a 163. számú sajnos teljesen ki volt rabolva; a

⁴ GRÓF–GRÓH 1991, 85–95; GRÓF–GRÓH 1994, 112–113; GRÓF–GRÓH 2006, 23–33.

⁵ Merczi Mónika előadása, elhangzott 2009 júliusában Visegrádon, a Hadak útján – A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciáján.

⁶ Az érmek igen kopott állapotban kerültek elő, ezért csak az egyik volt meghatározható. A temető emlékménye feldolgozás alatt áll.

sírépítmény északnyugati sarkát megbontották, így tudtak behatolni a belsejébe. Néhány csonttöredéken kívül más ebben a sírkamrában nem volt. A sírépítményt a felszínre alapozták, hosszanti oldalfalait kővel erősítették meg, kívülről vakolták, a belső felületét elsímították. Az enyhén ívelő falakat hosszabb, hasáb alakú kövekkel fedték le. Középen, a nagyjából négyzetes nyílást egy kőlappal zárták le, itt tették be az elhunytakat. Az építmény északkeleti vége jól láthatóan megbolygatott, ez a köveken is látszik. A rablójárat kibontása során néhány lábcsonttöredék és egy üvegtalp darab került elő. Ez a sírkamra elsősorban méretei és építése miatt érdemel említést, a kereszténységgel való esetleges kapcsolatára utaló minden adat hiányzik.

A diósi temető kiemelkedő jelentőségű sírja a 128-as számú. Ez az eredetileg dongaboltozatos, fülkés bejáratú, nagyméretű sírkamra ugyanis belül vakolva és festve volt. Az ismert pécsi őkeresztény sírkamráktól eltekintve erre igen kevés példa akadt eddig a kisebb építmények esetében (pl. Kővágószőlős⁷). A Pécs-Geisler Eta utcai temető kettős sírjának festett falai is e ritkaságok közé tartoznak.⁸ Ennél a sírnál a festésnél *al fresco* technikát alkalmaztak, a még nedves vakolatra festettek, mésztejes vízben oldott festékekkel. A száradáskor visszamaradt mész a szintén meszes alapozó habarccsal egyesül, így a festés az alapról nem válhat le. A sírépítmény minden bizonnyal ládaszerűen volt kialakítva. Az ásató szerint a kettős sír tetejét háztetőszerűen egymásnak döntött nagy téglák fedhették, amelyek érintkező élük mentén össze voltak csapolva.⁹ A kettős sír, akárcsak a diósi sírkamrák, elég pontosan Ny–K irányban volt tájolva.

A keresztény sírkamrák festésének szokása csak a 4. század második felében jelenik meg Pannoniában. Eredete nem vezethető vissza helyi hagyományokra, valószínűleg balkáni hatásra terjedt el,¹⁰ ezzel szemben a figurális festések ikonográfiája egyértelműen itáliai kapcsolatokat mutat.¹¹ A diósi temető feltárása során legújabb kori vandálok a már részben feltárt sírkamra maradványait szétverték.

A félig földbe ásott, eredetileg dongaboltozatos sírkamra, bejárata fülkeszerűen kiképzett, kívül kőlappal záródott. A sírkamra bontásakor nagyobb mennyiségű vörös festésű vakolatdarab került elő, néhol összefüggő csoportokban (2. kép 5–6). A sírba többször is temetkeztek. A sírkamra délkeleti sarkában, egy kupacban emberi és állati csontok voltak, ezeken kívül még 2–3 csontváz maradványait találtuk meg. A bolygatások alapján valószínűleg csak az ide temetkező, utolsó halott örök nyugodalmát zavarták meg a sír-*rablók*, de nem tudjuk, hogy sikerült-e zsákmányra szert tenniük. A sírföldben nagyon kevés tárgyi anyagot találtunk: egy-egy vascsatot (2. kép 1), illetve bronzcsatot (2. kép 3), és egy kis ezüst csatot (2. kép 2).

Az eddigi kutatás szerint a sírkamra kifestése elsősorban geometriai mintákkal történt. Biztosan megállapíthatjuk a rácsminta, az íves vonalvezetés és a nagyobb felületeket kitöltő kifestés megvalósulását. Egyelőre kérdéses, hogy volt-e négyzetes hálódísz, vagy pontszerű, telekör díszíteses festés is. A többféle ecsetkezelési technika és a színárnyalatok valamivel bonyolultabb mintakincs meglétét sem zárják ki egyértelműen.¹²

A festés technológiai szempontból nem más, mint a kis festékrészecskék egymáshoz, valamint a festőalaphoz való rögzítése.

⁷ FÜLEP–BURGER 1979, 221–328.

⁸ FÜLEP 1969, 3–5, 33, 50. kép, 34, 51. kép; FÜLEP 1984, 76, XLII. kép 8.

⁹ FÜLEP 1969, 4.

¹⁰ TÓTH 1991, 125.

¹¹ KÁDÁR 1939, 52.

¹² A leírás alapján némileg hasonló lehetett az 1927-ben a pécsi Széchenyi téren előkerült sírkamra (GOSZTONYI 1939, 118), ahol a festés állatalakokat ábrázol. Aquincum katonavárosból ismert lábazati rész piros festéssel mezőkre osztott, az egyik mezőben girlandként megkomponált drapériát láthatunk (GÁSPÁR 2008, 219).

A festékeket tehát minden festőrendszerben valamilyen kötőanyaggal felhígítják, s így hordják fel a festőfelületre. A tiszta freskótechnika ilyen szempontból kivétel. A pigmenteket csupán vízzel pasztásítják, s felületre való felkenéskor csak vizet használnak hozzájuk hígítószerként. A „kötés” ebben az esetben a festőalapból indul ki, vagyis a mész megkötési folyamata rögzíti a festékrészecskéket, még hozzá annyira megbízhatóan, hogy erőszakos eszközök alkalmazása nélkül nem is lehet őket onnan eltávolítani.¹³

A pécsi 2. sz., szintén dongaboltozatos sírkamra két hosszanti oldalán, a lábazati részen a festés márványlapokat utánoz, az ajtóhoz közelebbi részen rácsmintát ábrázol, ugyanez

a festett rács díszíti a bejárati ajtó melletti fal-felületeket. A paradicsomkert kerítését ábrázoló rácsminta¹⁴ nagy valószínűséggel megvolt a visegrad-diósi temető sírkamrájában is. Ez a keresztény jelkép a sírkamrában eltemetettek hitét bizonyítja, talán annak ellenére is, hogy az egyik csontváz egyetlen melléklete egy poliéderes díszű ezüstgyűrű elsősorban a 4. század végi – 5. század eleji betelepült barbárok jellegzetes ékszere. Az úgynevezett *foederati* a birodalomba befogadott, elsősorban katonai feladattal megbízott, a *limes*en kívül élőkől kikerült népesség a fogyatkozó római katonaság határvédelmi szerepét vette át. Nem tartható valószínűnek, hogy a 128. sír „pogány” jelkép világú lehetett, mivel eddig ilyen példát nem ismerünk.

ÖSSZEFOGLALÁS

A *limes* menti katonai temetők emlékanyagát figyelembe véve, az egyedülállónak mondható visegrad-diósi festett sírkamra és a Krisztus-monogramos gyűrű alapján esetleg feltételezhetjük a római erőd katonái és betelepülteik egy részének keresztény hitét. Ebben az esetben elképzelhető, hogy az idetemetettek

közül valakinek egyházi funkciója is lehetett,¹⁵ hiszen a festett sírkamra olyan ritkaság, ami önmagában is bizonyíték az elhunytak emlékének fokozottabb megőrzési szándékára, illetve megbecsülésére.¹⁶ További bizonyítékok hiányában azonban ennél tovább nem merészkedhetünk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A feldolgozás alatt álló diósi leletek bemutatásának lehetőségéért Gróf Péternek köszönettel tartozom.

IRODALOM

FÜLEP–SZ. BURGER 1979: Fülep F. – Sz. Burger A.: Baranya megye az ókorban (Die Römerzeit im Komitat Baranya). In: Bándi G. – Sz. Burger A. – Fülep F. – Kiss A.: *Baranya megye története az őskortól az Árpádkorig (Die Geschichte*

der Komitat Baranya von der Urzeit bis zur Epoche der Arpaden). A Janus Pannonius Múzeum Füzetei 15. Pécs 1979, 221–338.

FÜLEP 1969: Fülep F.: Későrómai temető Pécs-Geisler Eta utca 8. sz. alatt (Early Christian

¹³ WELLNER 1970, 330.

¹⁴ WELLNER 1970, 396; FÜLEP ET AL. 1988, 12–13. kép.

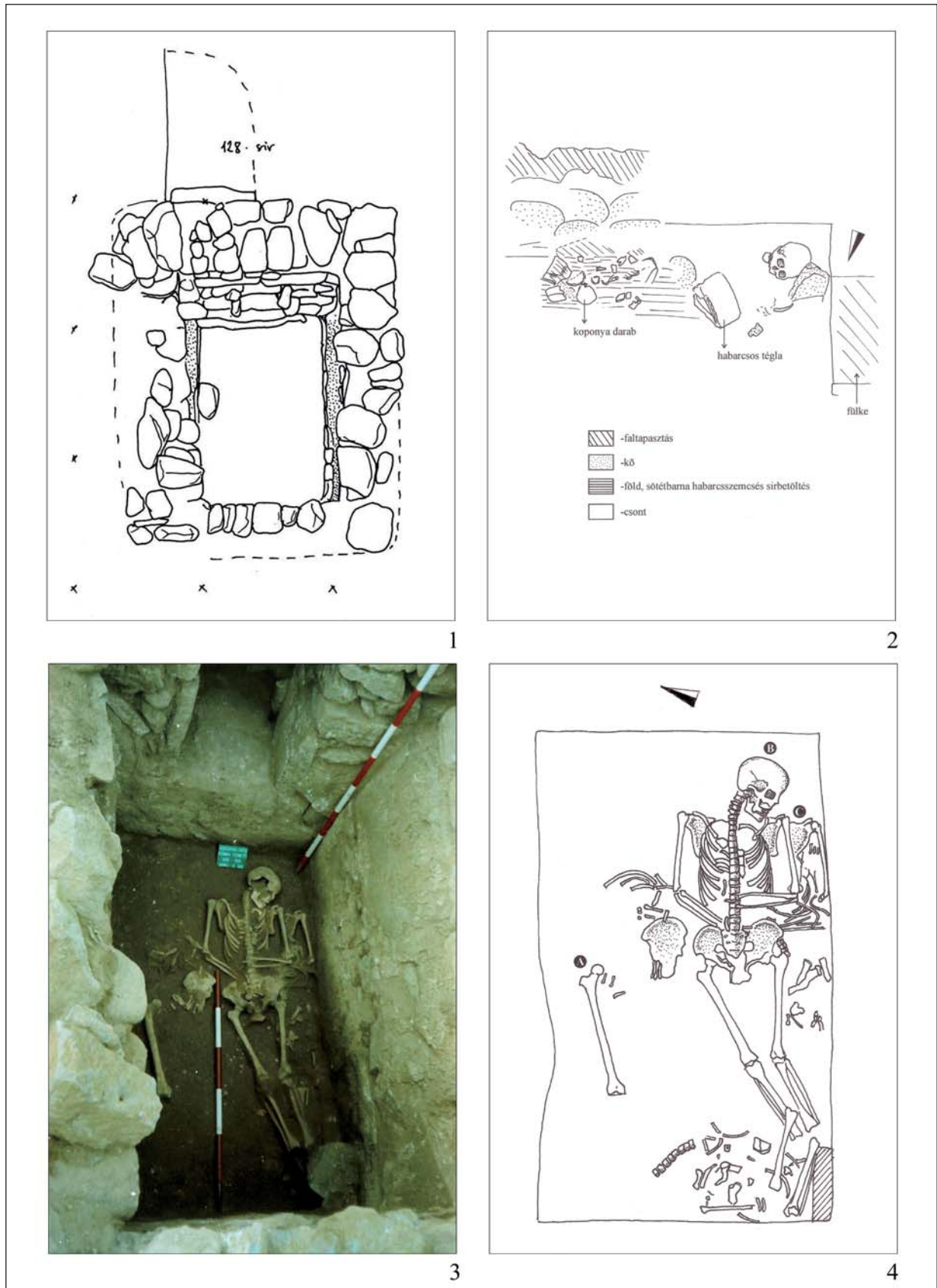
¹⁵ Vö. FÜLEP 1969, 39.

¹⁶ A keresztény közösségek vezetését a *limes* mentén is vándorpüspökök végezhették (GÁSPÁR 2008, 123).

- cemetery at Pécs, No. 8. Geisler Eta Street). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 3–42.
- FÜLEP 1984: Fülep, F.: *Sopianae: The History of Pécs during the Roman Era, and Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Budapest 1984.
- FÜLEP ET AL. 1988: Fülep F. – Bachmann Z. – Pintér A.: *Sopianae – Pécs keresztény emlékei*. Budapest 1988.
- GÁSPÁR 2008: Gáspár D.: *Pannonia régészete*. Budapest 2008.
- GOSZTONYI 1939: Gosztonyi Gy.: *A pécsi Szent Péter székesegyház eredete*. Pécs 1939.
- GRÓF–GRÓH 1991: Gróf P. – Gróh D.: Előzetes jelentés a Visegrád-Gizellamajori római erőd feltárásáról (Vorläufiger Bericht über die Freilegung der römischen Festung von Visegrád-Gizellamajor). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991 (1993) 85–95.
- GRÓF–GRÓH 1994: Gróf P. – Gróh D.: Visegrád legújabb római kori emléke. In: *Pest megyei krónikás*. XXII. Országos Honismereti Akadémia. Vác 1994, 111–114.
- GRÓF–GRÓH 2006: Gróf P. – Gróh D.: Visegrád római emlékei (Roman Military Sites in Visegrád). *Altum Castrum* 6. Visegrád 2006.
- IVÁNYI 1936: Iványi D.: *A pannoniai mécsek (Die pannonische Lampen)*. Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 2. Budapest 1936.
- KÁDÁR 1939: Kádár Z.: *Pannonia ókeresztény emlékeinek ikonográfiája (L' Iconografia dei monumenti paleocristiani della Pannonia)*. A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézetének dolgozatai 59. (Különnyomat a Regnum egyháztörténeti évkönyv 1938–1939. évi kötetéből). Budapest 1939.
- TÓTH 1991: Tóth E.: Adalékok Valeria tartomány kereszténységének történetéhez. In: *Szent István és Európa*. Szerk.: Hamza G. Budapest 1991, 119–139.
- WELLNER 1970: Wellner I.: A magyarországi római kori épületek belső díszítő művészete. *Építés-Építészettudomány* 2 (1971) 327–400.

CHRISTIAN REMAINS FROM THE ROMAN IMPERIAL PERIOD CEMETERY AT VISEGRÁD-DIÓS

The information gained about the cemetery in Visegrád-Dióš belonging to the fortress of Visegrád-Gizellamajor is being processed. From among the finds of more than 226 excavated graves we present here several artifacts and remnants of structures that can be linked to Christianity. When describing Grave 128, we touch upon the possible ways of mural making, since the closure wall as well as perhaps the interior of the barrel-vaulted burial chamber with cab entrance had been painted. Unfortunately, the fragments are not sufficient for the identification of the images but allow for their interpretation. Since the *limes* has only provided some scattered remnants that can be linked to Christianity, the finds from the cemetery of Diós may offer a new field of research in this respect.

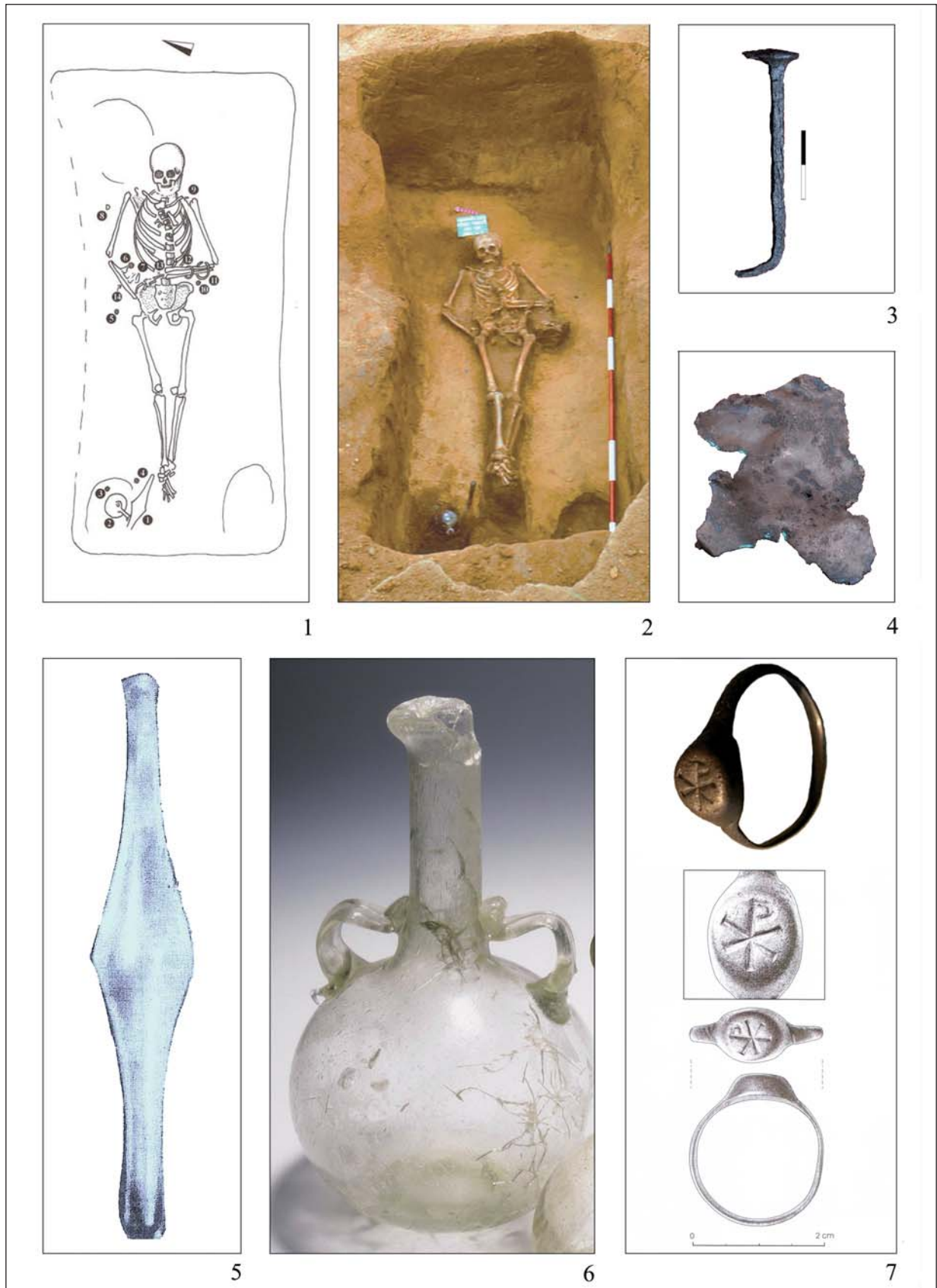

1. kép. Visegrád-Diósd római temető 128. sír

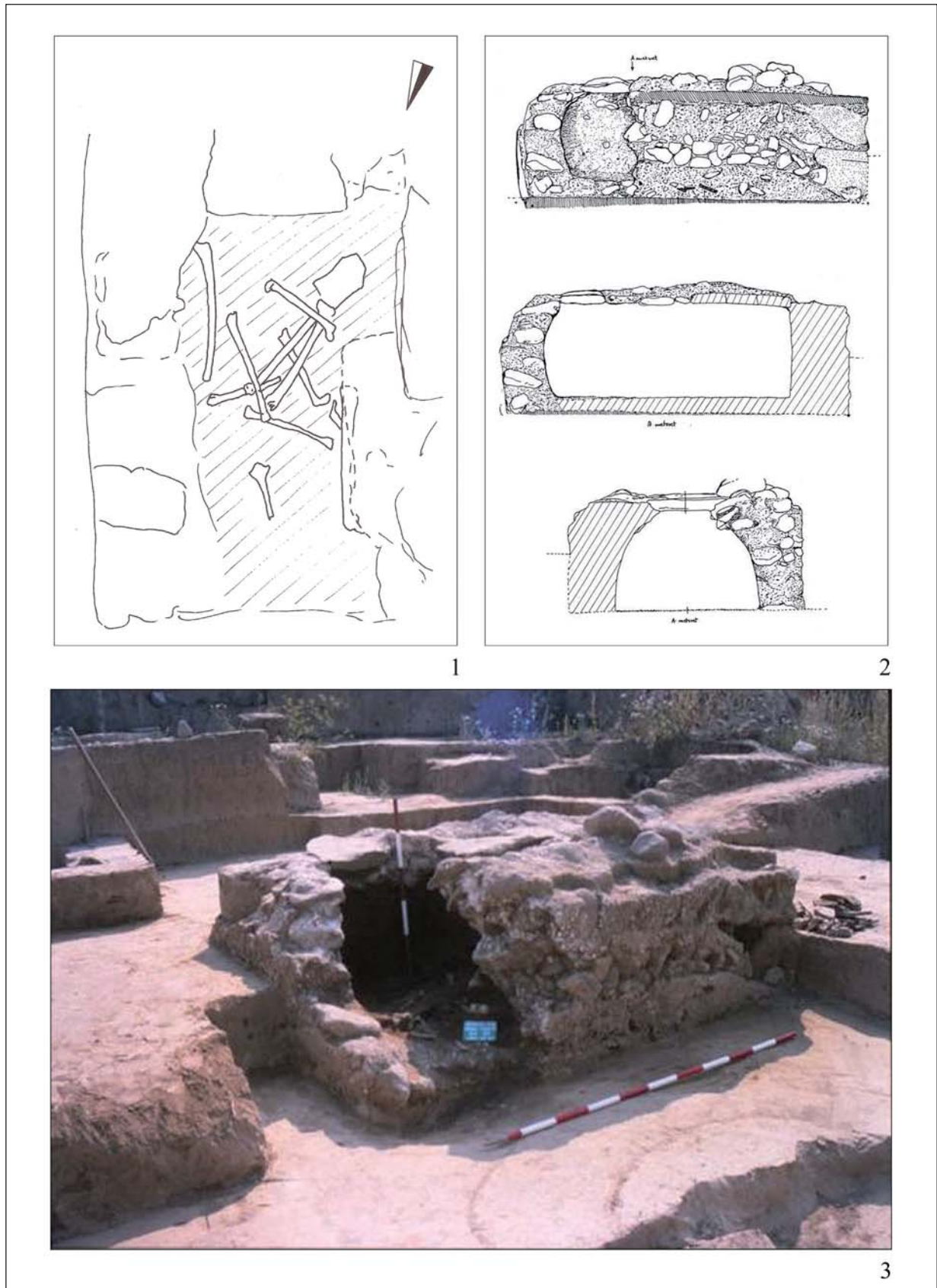
Fig. 1. Grave 128 from Roman imperial period cemetery at Visegrád-Diósd

2. kép. Visegrád-Diósi római temető 128. sír
Fig. 2. Grave 128 from Roman imperial period cemetery at Visegrád-Diósd

3. kép. Visegrád-Diósd római temető 134. sír
 Fig. 3. Grave 134 from Roman imperial period cemetery at Visegrád-Diósd

4. kép. Visegrád-Diósi római temető 163. sír

Fig. 4. Grave 163 from Roman imperial period cemetery at Visegrád-Diósd

ÁCS-ÖBÖLKÚTI-DÜLŐ LELŐHELY RÓMAI KORI SÍRJAINAK EMBERTANI EREDMÉNYEI

TÓTH GÁBOR* – MERCZI MÓNKA**

Absztrakt: 2008 novembere és 2009 áprilisa között a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízásából a Scott és Csoma szélerőmű-park területén, az Ács-Öbölkúti-dűlő lelőhelyen Fűkőh Dániel vezetésével végeztek régészeti feltárást. A helyszínen egy késő római (3–4. századi) telep és a hozzá tartozó temető részletét sikerült feltárni. A feltárt 38 római kori sír a Magyar Nemzeti Múzeum leltározott gyűjteményébe tartozik. A nemi eloszlás alapján 18 esetben férfi, 13 esetben nő nyugodott a sírban. Az alacsony sírszám és a mennyiségében és minőségében nem reprezentatív temetőrészlet ellenére, a szükséges korrekciók után, kísérlet történt a halandósági viszonyok meghatározására. Mindenképpen figyelemre méltó a rövidfejjűség magas aránya. Ha ezt a népességet is a római korban általános hosszúfejjűség jellemezné, akkor azoknak a vizsgálható koponyák között is meg kellene jelenni. Ez az embertani megfigyelés mindenestre szükségessé teszi a régészeti leletanyag körültekintő és alapos vizsgálatát.

Kulcsszavak: Pannonia, római kor, antropológia

BEVEZETÉS

2008 novembere és 2009 áprilisa között a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízásából a Scott és Csoma szélerőmű-park területén, az Ács-Öbölkúti-dűlő lelőhelyen Fűkőh Dániel vezetésével végeztek régészeti feltárást. A helyszínen egy késő római (3–4. századi) telep és a hozzá tartozó temető részletét sikerült feltárni. A régészeti beszámoló alapján, a temető anyaga a korabeli viseletre vonatkozóan jelentett számos

információt.¹ Az Ács és Bábolna között elhelyezkedő lelőhely egy egykori vízfolyás észak–déli irányú völgyében feküdt a terület legmélyebb részén, az M1-es autópálya közelében.

A feltárt 38 római kori sír a Magyar Nemzeti Múzeum leltározott gyűjteményébe tartozik (1.67073.126.001–1.67073.276.002). Embertani vizsgálatára Kreiter Attila osztályvezető megbízása alapján került sor.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A csontanyagot mosás és csomagolás után, a hitelesség megőrzése mellett szállították Szombathelyre, a Magyar Nemzeti Múzeum

Nemzeti Örökségvédelmi Központ Regionális Bázisára az embertani vizsgálat elvégzése céljából. A vizsgálat Éry Kinga² és Rainer

* Nyugat-magyarországi Egyetem, Savaria Egyetemi Központ, TTK, Biológia Intézet, H-9700 Szombathely, Károlyi G. tér 4. tgor@ttk.nyme.hu

** Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma, H-2500 Esztergom, Mindszenty tér 5. moni.merczi@gmail.com

¹ FÜKÖH 2011.

² ÉRY 1992, 1–42.

Knußmann³ ajánlásait követve 38, rendkívül rossz megtartású csontváz anyagán történt meg. Az összehasonlításokat Merczi Mónika római korra vonatkozó számítógépes

antropológiai adatbázisa és a szerzők korábbi közlése alapján kíséreltük meg.⁴ A paleodemográfiai modellezést Bernert Zsolt ajánlásai alapján⁵ végeztük.

EREDMÉNYEK ÉS MEGBESZÉLÉS

Az embertani alapadatokat az *I. táblázat* tartalmazza. A nemi eloszlás alapján 18 esetben férfi, 13 esetben nő nyugodott a sírban. A felnőttek közül további 5 esetben nem sikerült egyértelműen eldönteni a nemi hovatartozást, mivel a 23 informatív jellegből csupán néhányat sikerült a vizsgálatba bevonni. Az életkori megoszlás alapján szembeötlő a fiatal korban eltemetettek szinte teljes hiánya; mindössze két gyermekkorban elhunytat lehetett azonosítani. Közülük az egyik (SNR 249), egy 11–14 éves gyermek, rendellenes testhelyzetben került a sírba (*I. kép 1*). Míg a többi esetben a holttesteket hanyatt fekvő helyzetben temették el, addig öt hasra fektették.

Az alacsony sírszám és a mennyiségében és minőségében nem reprezentatív temetőrészlet ellenére, a szükséges korrekciók után, kísérlet történt a halandósági viszonyok meghatározására (*I. kép 2*). A felnőttkori halálozási csúcs az *adultus* időszakra tehető. Ez a korai felnőttkori magas halandóság egészségtelen környezeti tényezőkre utalhat. A leletanyag alapján a születéskor várható élettartam 29,6 év. A halandóságítábla-modellek alkalmazásával, az újszülöttek pótlása után ez az érték azonban csupán 19,9 év. A kis elemszám miatt a nemenkénti bontásnak és értékelésnek nincs értelme, de 15 éves kort elérve a két nem összevont adatai alapján már csupán további 15,7 év volt a várható élettartam.

A csontanyag rendkívül rossz megtartása miatt a metrikus értékelés alaposabb összehasonlításokat nem tesz lehetővé. A temetőben eltemetett 18 férfi közül a koponyajelzőt csak 4 esetben lehetett meghatározni. A koponyajelző alapján közülük 3 férfi rövid, illetve igen rövid fejű (*brachykran*, illetve *hyperbrachykran*) volt, egy pedig közepesen hosszú fejűnek (*mesokran*) bizonyult. A vizsgált korszakot tekintve ez a megoszlás a leletanyag töredékessége ellenére is meglepő, mert a késő római kor mérsékelten kevert népeségén belül a férfiak több mint felét hosszúfejűség (*dolichokrania*) jellemezte (Kelet-Dunántúl: 55,5%; Nyugat-Dunántúl: 67,9 %), rövidfejűség (*brachykrania*) pedig mindössze ötödrészüknél (Kelet-Dunántúl: 17,9%), illetve negyed részüknél (Nyugat-Dunántúl: 25,0%) fordult elő.

A vizsgált temetőben a rövid fejűek átlagos testmagassága⁶ általában a nagy közepes/magas mérettartományba sorolható, de egy esetben a rövidfejűség alacsony termettel párosult.⁷ További három férfinél csak a termet vizsgálatára volt lehetőség, de közöttük is többségben vannak a magas termetűek. A nagy közepes, illetve magas termetűek átlagos testmagassága minden esetben meghaladta a római korra számított átlagértéket (Kelet-Dunántúl: 166,48 cm; Nyugat-Dunántúl: 168,30 cm).

³ KNUSSMANN 1988, 160–232, 421–496.

⁴ MERCZI-TÓTH 2014.

⁵ BERNERT 2005.

⁶ SJØVOLD 1990.

⁷ Ez utóbbi férfinél a testmagasságot a combcsont M2-es mérete alapján becsültük.

A temetőben eltemetett 13 nő közül a koponyajelző kiszámítására csak 5 esetben adódott lehetőség. Közöttük a közepesen hosszú és a rövid fejűek aránya azonosnak bizonyult, de egy esetben hosszúfejűség is előfordult. A férfiakhoz hasonlóan ez az arány is eltér a római kori nőkre jellemző megoszlástól, ugyanis közöttük a hosszú fejűek aránya még magasabb (Kelet-Dunántúl: 62,9%; Nyugat-Dunántúl: 76,2%), a rövid fejűek aránya pedig alacsonyabb volt (Kelet-Dunántúl: 8,8%; Nyugat-Dunántúl: 4,8%), mint a férfiaknál.

A nők termete⁸ koponyajelzőtől függetlenül nagy közepes, a római kori átlagnál (Kelet-Dunántúl: 155,89 cm; Nyugat-Dunántúl: 158,60 cm) ugyanúgy magasabbak, mint a férfiak.

A mérhető koponyák alacsony aránya miatt a népesség embertani párhuzamai nem vizsgálhatók. Kérdés, hogy ez a néhány koponya mennyiben reprezentálja az egész népességet, de mindenképpen figyelemre méltó a rövidfejűség magas aránya. Ha ezt a népességet is a római korban általános hosszúfejűség jellemezné, akkor azoknak a vizsgálható koponyák között is meg kellene jelenni. Ez az embertani megfigyelés mindenesetre szükségessé teszi a régészeti leletanyag körültekintő és alapos vizsgálatát. A mellékletekről a régészeti közlés alapján annyit lehet tudni,⁹ hogy a férfiakat a korszakra jellemzően hagymafejes fibulákkal temették el. Nőknél számszerű alakú fibulák vannak, amelyeket idegen eredetűnek tekinthetünk.

Embertani típus¹⁰ mindössze három esetben határozható meg; 2 férfi esetében a nordikus, 1 nő esetében pedig a gracilis mediterrán jellegek dominálnak.

Paleopatológiai szempontból felnőtt korban vizsgálhatók a fizikai igénybevétel okozta degeneratív elváltozások a gerincen és a végtagok csontjain. Több esetben a lovaglással összefüggésben kialakult combcsontelváltozások is igazolhatók.

Az SNR 233. sírban eltemetett férfinél a bal *ulna* középső harmadában megvastagodással, tengelyeltérés nélkül gyógyult törés látható. Az SNR 256. sírban nyugvó férfi esetében hasonlóan gyógyult az előzővel azonos területen megfigyelhető törés, de esetében a gyógyulás csonthártyagyulladásos szövődémmel zajlott. Az SNR 240. sírban eltemetett férfinél a jobb oldali sípcsont középső harmadában valószínűleg fiatalkori törés utáni kerületnövekedés, minimális tengelyeltérés és a csontvelőgyulladásra utaló elváltozások láthatók. Az SNR 255. sírban eltemetett nőnél a jobb oldali kulcscsont megvastagodással gyógyult törése a középső és külső harmad határán vizsgálható. Ezt a törést nála az *extremitas acromialis* ízfelszíni degenerációja kíséri.

Vashiányos vérszegénységre utaló *cribra orbitalia* (I-es stádium) az SNR 271. számú nő esetében alakult ki.

A *post mortem* foghiányok magas száma mellett a 440 vizsgálható fogból 58 esetben *caries*, 18 esetben *radix* volt vizsgálható. Ezen kívül 37 esetben életbeni fogvesztést lehetett azonosítani. Érdekességként egy bal alsó 4-es fagon a fogszuvasodáson kívül a gyökércsúcson *hypercementosist* is sikerült meghatározni.

Több esetben epigenetikus jellegként azonosítani lehetett Worm-féle csontokat, *sutura metopicát*, *os incaét*, *lambda* csontot és *sutura mendosát*.

⁸ Esetükben a testmagasságot ugyancsak a combcsont M2-es mérete alapján becsültük.

⁹ FÜKÖH 2011, 114.

¹⁰ LIPTÁK 1980, 258–262.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A vizsgálatok elvégzésének lehetőségéért Kreiter Attilának és Ilon Gábornak mondunk köszönetet.

IRODALOM

- BERNERT 2005: Bernert Zs.: Paleoantropológiai programcsomag (Paleoanthropological program package). *Folia Anthropologica* 3 (2005) 71–74.
- ÉRY 1992: Éry K.: *Útmutató csontvázleletek vizsgálatához*. Budapest 1992.
- FÜKÖH 2011: Füköh D.: Előzetes jelentés az Ács-Öbölkúti-dűlő – a Csoma & Scott Szélerőműpark – területén végzett régészeti feltárásról. *Agria* 47 (2011) 109–120.
- KNUSSMANN 1988: Knußmann, R.: *Anthropologie: Handbuch der Vergleichenden Biologie des Menschen* I. Stuttgart 1988.
- LIPTÁK 1980: Lipták P.: *Embertan és ember-származástan*. Budapest 1980.
- MERCZI M.–TÓTH G 2014: Merczi M. – Tóth G.: Kelet- és Nyugat-Dunántúl népessége a római korban. In: *Fiatál Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szerk.: Balázs P. Szombathely 2014, 33–50.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990) 431–447.

ANTHROPOLOGICAL FINDINGS FROM THE ROMAN-PERIOD CEMETERY AT ÁCS-ÖBÖLKÚTI-DÜLŐ

The paper presents the data revealed by the anthropological examination of the remains of 38 persons excavated in Komárom-Esztergom County. Mortality conditions were attempted to be determined. Due to the low percentage of skulls suitable for measuring, the anthropological parallelisms of the population could not be analyzed. Based on the few skulls we were able to measure, the high percentage of brachycephaly is conspicuous. If this population, too, were characterized by dolichocephaly widely characteristic in the Roman period, this must have been represented among the measurable skulls. Thus, the watchful and thorough investigation of the archaeological remains is needed.

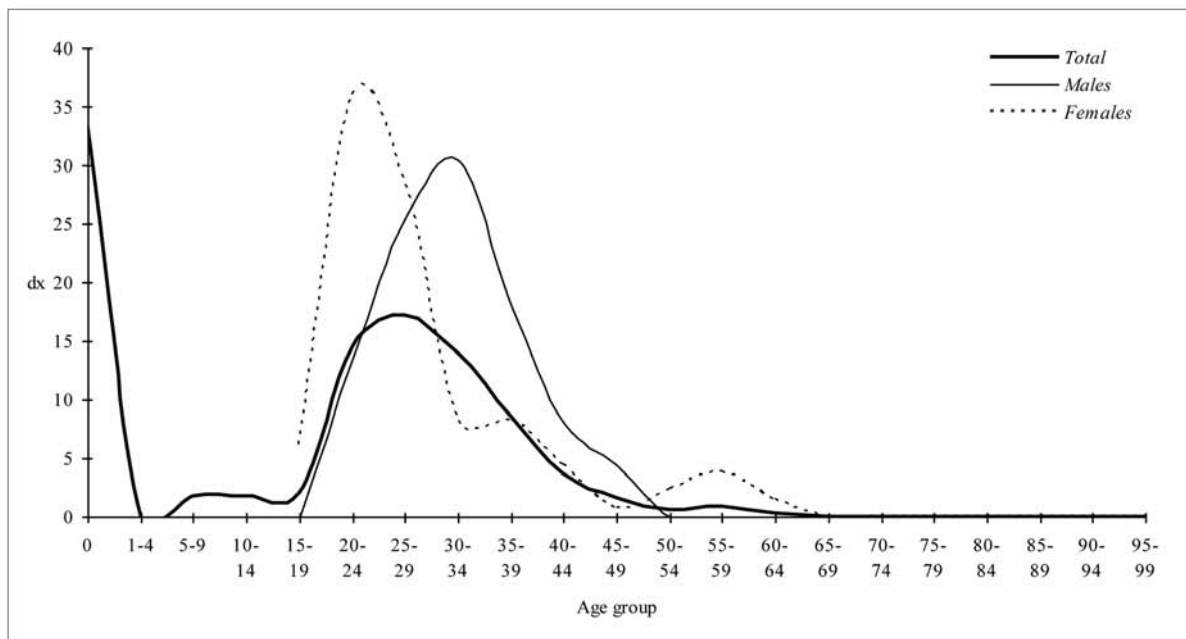
Sorszám	SNR (Sírszám)	Nem	Életkor
1.	126.	férfi	22–28 év
2.	226.	indiff.	20–30 év
3.	231.	nő	35–45 év
4.	233.	férfi	20–30 év
5.	234.	férfi	25–40 év
6.	235.	férfi	31–35 év
7.	239.	nő	52–61 év
8.	240.	férfi	40–49 év
9.	242.	férfi	25–35 év
10.	243.	indiff.	27–36 év
11.	246.	nő	20–30 év
12.	247.	indiff.	19–21 év
13.	248.	férfi	26–35 év
14.	249.	indiff.	11–14 év
15.	251.	férfi	30–40 év
16.	252.	nő?	19–21 év
17.	253.	férfi?	20–30 év
18.	254.	férfi?	20–23 év
19.	255.	nő	20–25 év
20.	256.	férfi	34–40 év
21.	257.	férfi?	27–36 év
22.	258.	nő?	20–25 év
23.	259.	indiff.	25–34 év
24.	259.	férfi	23–40 év
25.	260.	férfi?	31–40 év
26.	261.	nő	23–30 év
27.	262.	férfi?	25–35 év
28.	263.	férfi	38–47 év
29.	264.	indiff.	7–9 év
30.	265.	férfi	26–35 év
31.	266.	nő	25–40 év
32.	267.	nő	25–40 év
33.	268.	nő	23–26 év
34.	269.	nő?	15–30 év
35.	270.	nő	20–30 év
36.	271.	nő?	18–30 év
37.	276.	férfi	25–34 év
38.	276.	indiff.	25–40 év

1. táblázat. Nemi és életkori alapadatok

Table 1. Individual sex and age data

1

2

1. kép. 1: Hason fekvő helyzet (SNR 249); 2: Halandósági görbe
 Fig. 1. 1: Buried in prone position (SNR 249); 2: Mortality curves

EGY KIS KAMPÓ KÉT ÉLETE

PÁSZTÓKAI-SZEŐKE JUDIT*

Absztrakt: Jelen tanulmány középpontjában azok a huzalból készült, apró római kori kampók állnak, melyeket a Római Birodalom tartományainak anyagi kultúráját kutatók orsókampónak, míg a birodalom határain túl élőkét faggatók elsősorban ruhatűnek tartanak. A dolgozatban a Dunántúlról ismert példányokat és leletkontextusukat, valamint eredetük és funkciójuk kérdéseit vizsgáljuk.

Kulcsszavak: *Római Birodalom, Savaria, orsókampó, szarmata, ruhajavító és tisztító műhely*

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány középpontjában azok a réz-ötvezet (esetenként vas) huzalból készült, apró római kori kampók állnak, melyeket a Római Birodalom tartományainak anyagi kultúráját kutatók orsókampónak,¹ míg a birodalom határain túl élőkét faggatók elsősorban ruhatűnek tartanak (*I. kép 2*).² A dolgozat célja a Dunántúlról ismert leletanyag és előkerülési kontextusának bemutatása

(elsősorban egy ruhaneműk megújításával, javításával és tisztításával is foglalkozó, Kr. u. 1–2. századi műhely hagyatékából), illetve a tárgyak orsókampóként való használatával kapcsolatosan felmerülő egyes kérdések megválaszolása, például hogy megjelenésük a római kori leletanyagban valóban egy technológiai változás indikátoraként értelmezhető-e.

EGYIK ÉLET – A SZARMATA SÍROK

Vörös Gabriella 2013-ban megjelent összefoglaló cikkében a szarmata temetők női sírjaiból ismert, réz-ötvezetből készült kampós végű tűket a korábbi hagyományokat követve nemcsak ruhatűzőként határozza meg, de a temetkezésekben dokumentált elhelyezkedésük alapján (a jobb és a bal vállaknál, a mellkason, a csípőknél és a kézfejek körül) több rajzos rekonstrukciót is közöl ruhatűző funkciójukra vonatkozóan (*I. kép 1*). Véleménye szerint az idő előrehaladásával a tűk váltott a

térdekig „vándoroltak”, miközben változott a funkciójuk is: a ruha zárására a 2. század végétől inkább fibulákat kezdtek használni, a kampós tűket pedig inkább a textilövek rögzítésére alkalmazták.³ Szerinte a „17/18–20 körül az Alföldre betelepülő jazigok asszonyai viseletében a ruhatűző tűk a rómaiakéhoz hasonló szerepet játszhattak, használatuk kezdete náluk is a fibulák széles körű elterjedésének időszakát előzte meg”.⁴ Elképzelésével szemben még ugyanebben az évben Pópity Dániel kritikát

* pszeoke23@gmail.com

¹ GOSTENČNIK 2000; GOSTENČNIK 2000a; GOSTENČNIK 2001; GOSTENČNIK 2003; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2007, 186.

² VÖRÖS 2013.

³ VÖRÖS 2013.

⁴ VÖRÖS 2013, 36.

fogalmazott meg, és a szarmata sírokból ismert példányokat is orsókampókként értelmezte.⁵

Vörös Gabriella érvelése érthetően a népvándorlás kori régészetkutatás hagyományait követi, hiszen mind a római császárkori Barbaricumból,⁶ mind térségünk kora népvándorlás kori leletanyagából⁷ ismertek az itt tárgyalt tárgytipushoz morfológiailag nagyon hasonló, sok esetben a vállakon párban viselt, gyűrűben vagy szemben végződő, nem egyszer nemesfémről, gyakrabban rézötvözetből készült, kisméretű tűk. Itt szeretnék azonban két dolgot megjegyezni. Egyrészt ezek

zártabb szerkezetűek: nem kampóban, hanem szemben végződnek; másrészt a fenti, pár centiméter hosszú, apró tűket nem feltétlenül kell ruhatűzőként értelmezni, még ha a vállakon kerülnek is elő. Az úgynevezett peplosszerű csőruhákat ugyanis a vállakon össze is lehet varrni, nem feltétlen van szükség tűkre a rögzítésükhöz,⁸ továbbá ezeket az apró tűpárokat gyakorta láncocskák, gyöngysorok kötik össze.⁹ Nem elképzelhetetlen, hogy a tűk ezeknek a rövid, mellkason futó füzéreknek a vállakon való rögzítésére szolgáltak, és nem a ruha összetartására.

MÁSİK ÉLET – EGY PANNONIAI MŰHELY

A Római Birodalom más tartományaihoz hasonlóan¹⁰ Pannoniából sem ismeretlenek a rézötvözetből készült apró kampók: pl. az Aquincumi Múzeum gyűjteményéből ismert példányok mellett számos darabot őriz régészeti gyűjteményében a szombathelyi Savaria Múzeum és az Iseum Savariense is. Az utóbbiban található példányok részletesebb bemutatására vállalkozom itt.¹¹

A mai Szombathely alatt húzódó ókori Savaria jelenleg is sűrűn beépített déli

elővárosában 2001-ben indultak meg ismét a feltárások (Iseum projekt), melyeket további ásatási évadok is követtek. A feltárások során a kb. Kr. u. 70 és 120 közé keltezhető rétegekből a kisméretű feliratos ólomcímkeken (*tesserae*) kívül számos textilművességhez kapcsolható eszköz is napvilágra került. A textilműves szerszámok (gyapjűfésű, orsószárazak, orsógombok, nehezékek, szövökés, varrótűk) között számos fémkampó (*1. kép 3*) is ismert.¹²

AZ ORSÓKAMPÓK KATALÓGUSA

1. *Iseum, V. szelvény*: Sosztarits Ottó ásatása, 2001. 08. 17. KE: 101. Anyaga: rézötvözet. Típus: ? Leírás: apró, behajlított bronzhuzal-töredék, talán egy orsókampó töredéke. Kora: Kr. u. 1–2. század. Átm.: 1 mm, h.: 10 mm. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház.

2. *Iseum, 21. négyzet*: Sosztarits Ottó ásatása, 2002. 10. 02. KE: 443. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült orsókampó, ép, szára teljes hosszában menetszerűen meg van csavarva (Z-sodrat) és hegyben végződik. Kora: római. H.: 39 mm, átm.: 1 mm, kampó átm.:

⁵ *Horogra akadva! Azaz egy új típusú szarmata kézi orsó bemutatása* című előadás, amely 2013. október 2-án hangzott el a Hadak útján – A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXIII. konferenciáján.

⁶ PRZYBYŁA 2012, 17–23.

⁷ OTTOMÁNYI 2001, 59–60.

⁸ MANNERING 2011; MANNERING–RÆDER KNUDSEN 2013, 160.

⁹ OTTOMÁNYI 2001, 59–60; PRZYBYŁA 2012, 17 és 29.

¹⁰ COTTICA 2001, 266; GOSTENČNIK 2000; GOSTENČNIK 2000a; GOSTENČNIK 2001; GOSTENČNIK 2003; TRINKL 2007, 84. és Fig. 13. 5.

¹¹ Az aquincumi és a szombathelyi példányok katalógusát ld. PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2015.

¹² PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2014; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–RADMAN-LIVAJA 2013.

- 4,2 mm. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 1247.
3. *Iseum, 28/C. négyzet*: Sosztarits Ottó ásatása, 2003. 07. 24. KE: 361. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült orsókampó, hegyben végződő szára teljes hosszában csavart (S-sodrat). Kora: Kr. u. 2. század első fele. H.: 30 mm, átm.: 2 mm, kampó átm.: 5 mm, t.: 1 g. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 2741.
 4. *Iseum, 39/A. négyzet déli része, metszetfalból*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 07. 12. KE: 1098 (=361). Anyaga: rézötvözet. Típus: köpüs. Leírás: köpüs orsókampó töredéke, köpűje megsérült. Kora: Kr. u. 2. század első fele. H.: 30 mm, a szár és a kampó vége között 1 mm-es hézag, t.: 2 g. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8292.
 5. *Iseum, 39/B. négyzet nyugati rábontás déli része*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 11. 09. KE: 1782. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült orsókampó sodort szárral (S-sodrat). Kora: Kr. u. 2. század első fele. H.: 27 mm, 2mm-es hézaggal a szár és a kampó vége között, t.: 1 g. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8298.
 6. *Iseum, 36. szelvény északi rábontás*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 08. 06. KE: 1234. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készített, sodrott szárú (S-sodrat) orsókampó töredéke. Kora: Kr. u. 1–2. század. H.: 17 mm, 2 mm-es rés a szár és a kampó vége között. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8281.
 7. *Iseum, 36. szelvény északi rábontás az „A” platni felett*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 07. 13. KE: 1175 és 1196 („A” platni felett). Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból sodrott (Z-sodrat) ép orsókampó. Kora: Kr. u. 1. század vége – 2. század eleje. H.: 28 mm, a kampó vége és a szár között 3 mm-es rés, t.: 1 g. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8280a.
 8. *Iseum, 36. szelvény északi rábontás az „A” platni felett*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 07. 13. KE: 1175 és 1196. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült ép orsókampó, szára menetszerűen megsodorva (Z-sodrat). Kora: Kr. u. 1. század vége – 2. század eleje. Méret: h.: 24 mm, a kampó vége és a szár között 3 mm-es rés, t.: 1 g. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8280b.
 9. *Iseum, 36. szelvény északi rábontás*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 07. 12. KE: 1197. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült orsókampó, szára menetszerűen megsodorva (S-sodrat), hegye hiányzik. Kora: Kr. u. 1–2. század. H.: 18 mm, v.: 2 mm, a kampó vége és szára között 2 mm-es rés. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8285.
 10. *Iseum, 39/B. négyzet nyugati rábontás*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 10. 17. KE: 1711. Anyaga: rézötvözet. Típus: tordírozott. Leírás: huzalból készült orsókampó, szára menetszerűen sodrott (Z-sodrat). H.: 28 mm, v.: 1 mm, a kampó vége és a szár közti rés 1 mm, t.: 1 g. Kora: Kr. u. 2. század. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8300.
 11. *Iseum, 40. szelvény 7. helység*: Sosztarits Ottó ásatás, 2007. 09. 05. KE: 1208. Anyaga: rézötvözet. Típus: köpüs. Méret: ? Kora: római. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8335.
 12. *Iseum, 39/A. szelvény, olajtartály helye*: Sosztarits Ottó ásatása, 2007. 06. 28. KE: 1098=361. Anyaga: rézötvözet. Típus: ? Méret: ?. Kora: Kr. u. 2. század első fele. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 8168.
 13. *Iseum, 50. szelvény keleti széle, északi fal*: Sosztarits Ottó ásatása, 2008. 10. 17. KE: 2405. Anyaga: rézötvözet. Típus: ? Méret: ? Kora: római. Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház, nyilvántartási szám: 16835.

A római költő, Catullus (LXIV, 311–314) szavaival jól illusztrálható a fonalkészítés, a fonás művelete: „*Baljuk a lány gyapjú gomolyával jól beborított / guzsalyt fogta s a szálat a jobbkez húzta vigyázva, / fölfele fordított ujjal sodrotta, leszegzett, / fürge hüvelykujjal pergette a gömbölyű orsót*” (Devecseri Gábor fordítása).

A rézötvözet huzalból készült kampókat a fonásra használt orsók tengelyét alkotó fapálca felső végébe csavarták be, illetve köpűjük-nél fogva húzták fel, s ezek így kapaszkodtak a készülő fonalba (*I. kép 4*).¹³ Egyes vélemények szerint a köpüs változat elsősorban a Földközi-tenger keleti részére volt jellemző, és birodalom szerte innen terjedt el.¹⁴ Újabban

¹³ ANDRZEJOWSKI 1998, 80; COTTICA 2001, 266; GOSTENČNIK 2000a; GOSTENČNIK 2000b; GOSTENČNIK 2001; GOSTENČNIK 2003; TRINKL 2007, 84, Fig. 13. 5.

¹⁴ GOSTENČNIK 2001.

felvetődött annak a lehetősége is, hogy mindkét típus a római hódítást követően jelenik meg térségünkben, és jelenlétük a fonás technikájának megváltozását jelzi: a térségünkben már a rómaiakat megelőzően őshonos alsógombos orsókhoz ugyanis – ahol az orsópálca alsó felén van a lendítőnehezékként funkcionáló orsógomb vagy orsókarika – nem lehet ezeket az orsókampókat használni, csak a Földközi-tenger vidékére jellemző felsógombos típushoz.¹⁵ Utóbbi vélemény megalapozatlanságát két tény is mutatja. Egyrészt mind a régészeti leletanyag, mind a néprajzi tárgyak egyértelműen azt tanúsítják, hogy fém orsókampót alsó- és felsógombos orsókhoz egyaránt használtak és használnak ma is.¹⁶ Másrészt a Dunántúlról ismert római kori orsók, illetve ábrázolásaik (I. kép 5) mind kizárólag az alsógombos változat használatát bizonyítják: előbbiektől akad kampóval ellátott darab is (I. kép 4).¹⁷

Egy adott területen folyó kézműves tevékenységnek sohasem a késztermék, esetünkben a textil vagy a ruhadarab a csálthatatlan, elsődleges bizonyítéka, hanem a munkafolyamat egyes munkafázisai során használt szerzőszámok. Az izeumi feltárások során talált eszközök minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy az itteni textilműhelyben az alapanyag kifésülésétől a megfonásán és a szövésén keresztül a varrásáig számos munkafolyamat zajlott. Az itt feltárt eszköztípusok jelentős része – vasból készült gyapjűfésű, csont orsópálcák, orsókampók (I. kép 3), csont szövökés, nehezékpárok – nem rendelkezik helyi vaskori előzményekkel, hanem térségünkben a római foglalással együtt jelenik meg.

A hasonló korú rétegekből, sokszor az eszközökkel együtt felbukkanó ólom *tesserák* is minden kétséget kizáróan az itt folyó textilművességhez köthetők, hiszen a mindkét oldalukra karcolt, latin nyelvű rövidítésekkel álló szövegek többek között gyapjút, illetve különböző ruhadarabokat is említenek. A savariai, ólomból készült feliratos azonosító címkéken szereplő kis mennyiségekből egyértelműen egyéni megrendelők, magánjellegű megrendelésekre lehet következtetni.¹⁸ Római kori jogi szövegek, valamint a pannoniai és más tartományokból is ismert ólomcímkék tanúsága szerint a használt ruhadarabok tisztítását, felújítását végző szakemberek és a javítást, foltozást végző kézművesek közt szoros együttműködés alakulhatott ki.¹⁹ A textilipar újkori kialakulását megelőző történeti időszakokban, így a római korban is a textil- és ruhaneműk – a mai ember számára talán meglepő módon – jelentős értéket képviseltek. Ennek tulajdonítható, hogy javították őket, amint arról az írásos adatok mellett a fennmaradt textilleletek is egyértelműen tanúskodnak.²⁰

A Kr. u. 70–120 közé keltezhető régészeti jelenségekből származó textilműves eszközök meggyőző számának (különösen, ha a régészetileg feltárt korai rétegek nagyságát is figyelembe vesszük),²¹ valamint a szolgáltató szektorban használt ólomcímkék jelenlétének köszönhetően jelen esetben egyértelműen kizárható, hogy egy saját szükségleteit ellátó háztartás maradványairól lenne szó. A leletegyüttes jelentőségét az is jelzi, hogy mindezedig a magyar kutatás – elsősorban női sírokban talált fonó- és szövőeszközökre,

¹⁵ GRÖMER 2010, 18.

¹⁶ CLASSEN-BÜTTNER 2009, 53, Abb. 36.

¹⁷ Pl. az Aquincumi Múzeum gyűjteményében őrzött bronz (alsógombos) orsó kampóval (R 2291 gyarapodási szám alatt).

¹⁸ PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–RADMAN-LIVAJA 2013.

¹⁹ FLOHR 2011, 233; RADMAN-LIVAJA 2010; RADMAN-LIVAJA 2013.

²⁰ DIETHART 1992; GRANGER-TAYLOR 2008.

²¹ A régészeti leletképződés és a feltárás itteni körülményeiből adódóan – hogy ti. egyrészt az Iseum területén a későbbi, egymást követő építési periódushoz tartozó területrendezések, illetve épületalapozások sokszor elpusztították ezeket a korábbi régészeti jelenségeket, másrészt az Iseum jelenlegi épületrekonstrukcióját megelőzően folytatott, területileg korlátozott kutatások sok helyütt el sem érthették ezeket az esetenként fennmaradt korábbi rétegeket – a feltételezett textilműhely építészeti maradványai egyelőre nem ismertek. Vagyis a műhely épített maradványai egyrészt valószínűleg a római korban élt későbbi építők által pusztulhattak el, másrészt feltételezhető, hogy egyes fennmaradt részei máig sincsenek feltárva.

illetve sírköveken nők kezében ábrázolt fonóeszközökre alapozva megállapítását – a pannoniai textilművességet a háziipar körébe sorolta.²² Az előkerült leletek azonban egy jól szervezett és működtetett, ügyfelek megbízásait teljesítő, komplex szolgáltató egység jelenlétéről tanúskodnak. A Savaria déli városfala előtti terület ipartelepítő tényezők tekintetében tökéletes választás volt egy textilműhely számára, hiszen a római korban a közelben futó Savaria-folyó (Perint)²³ nemcsak a működtetéséhez elengedhetetlen jó minőségű és bőséges vizet biztosította, hanem a jelentős mennyiségű elhasznált vizet a várostól messze el is vezette. Továbbá a vízfolyás az alapanyagok, valamint az elkészült termékek szállítását is megkönnyíthette. Egy nagy vízigényű iparág esetében a vízfolyás közelsége tekinthető az elsődleges és legfontosabb telepítő tényezőnek. A Savaria előterében található terület presztízse ennek köszönhetően rendkívüli módon felértékelődhetett, hiszen jelenlegi ismereteink szerint a tárgyalt műhely működése idején még sem a várost ellátó vízvezeték, sem a városi szennyvízhálózat nem épült ki.²⁴ Így egy nagy vízigényű és nagy mennyiségű szennyvizet termelő létesítmény csak természetes vízfolyás közvetlen közelében jöhetett létre, legalábbis a városi vízvezeték és a csatornahálózat egyidejű megépítése előtt. Feltétlenül említésre méltó még további két telepítő tényező is: egyrészt a korszak és a térség legfontosabb útjának, a Borostyánkő útnak, másrészt legfontosabb római településének, Savaria alapított városának jelenléte. A térség legjelentősebb városának előterében és legfőbb kereskedelmi útvonala melletti telke(ke)n megépült műhely pusztán elhelyezkedésének köszönhetően

elsőrangú lehetőségekhez, ügyfelek népes táborához juthatott: nemcsak a városban megtelepülő, a helyi lakosokétól eltérő igényű öltözködési kultúrával rendelkezők közelíthették meg könnyedén a kiépített főút vonal melletti műhelyt, hanem a *coloniától* távolabbi birtokokon élő, ám ügyeik intézése végett a térség itteni adminisztratív központjába beutazók is. Továbbá nem elhanyagolható a Borostyánkő út alapanyagok szállításában betöltött szerepe sem.

Összegzésként tehát elmondható, hogy Savaria déli elővárosában egy olyan műhely is működött, amely használt ruhák felújításával (javításával, tisztításával, újrafestésével stb.) is foglalkozhatott. Ez a létesítmény az újonnan alapított római városban, illetve annak közigazgatási területén az oda jelentős számban betelepülő római polgárok római stílusú öltözetének római módon történő helyreállítását is elvégezhette. A római stílus alatt itt azt értjük, amelyhez az újonnan megtelepedők korábbi otthonukban hozzászoktak, és amely lényegesen különbözhetett az itteni helyi őslakosok szokásától. E megállapítást a leletanyag számos jellemzője is alátámasztja. A műhely Pannonia, római polgárok letelepítésével létrehozott első számú városában működött; az innen ismert eszközök nagy többségének csak itáliai előzményeit ismerjük, a római hódítást megelőző vaskori előzményeit nem; az azonosító címkék rövidítései az idegenből érkezők közvetítő nyelvén, latinul íródtak, ami alapján egyértelműnek tűnik, hogy mind az ügyfelek és a műhely képviselője, mind a műhelyben dolgozók közti kommunikáció is ezen a nyelven folyt, nem az őslakosokén. Végül megemlítendő, hogy a feliratokban szereplő ruhanevek is itáliai eredetűek.

²² MADARASSY 1997, 194–195; BÍRÓ 2000; GÖMÖRI 2003, 243–247; BARKÓCZI 2010, 41, 45. Ettől eltérő vélemény ld. PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2014; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–RADMAN-LIVAJA 2013.

²³ KISS ET AL. 1998, 10–12; TÓTH 2001, 9, 25; TÓTH 2011, 11–12; PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2014, 10.

²⁴ ANDERKÓ 2006, 36; MLADONICZKI–SOSZTARITS 2010, 57.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalásként elmondható, hogy a rómaiak lakta Dunántúlon a szarmata sírok-ból megismert apró fémkampók egy népe-sebb csoportja (köpús változataikkal együtt)

műhelykontextusból, egy savariai ruhajavító-és tisztító műhely régészeti hagyatékából származik, ahol egyértelműen nem ruhatűző tűk-ként, hanem orsókampókként azonosíthatók.

IRODALOM

- ANDERKÓ 2006: Anderkó K.: Savaria vízvezet-
télke. *Savaria* 30 (2006) 9–46.
- ANDRZEJOWSKI 1998: Andrzejowski, J.: *Nad-
kole 2. A Cemetery of the Przeworsk
Culture in Eastern Poland*. Monumenta
Archaeologica Barbarica 5. Krakow 1998.
- BARKÓCZI 2010: Barkóczi L.: Megjegyzések
pannoniai köemlékek kocsiábrázolásaihoz
(Bemerkungen zu den Wagendarstellungen
auf den pannonischen Steindenkmä-
lern). *Budapest Régiségei* 42–43 (2010)
39–52.
- BÍRÓ 2000: Bíró M.: *Pannoniai csontművé-
szet*. Budapest 2000.
- CLASSEN-BÜTTNER 2009: Claßen-Büttner, U.:
*Spinnst Du? Na klar! Geschichte, Tech-
nik und Bedeutung des Spinnens von der
Handspindel über das Spinnrad bis zu
den Spinnmaschinen der Industriellen
Revolution*. Isenbrunn 2009.
- COTTICA 2001: Cottica, D.: Dalla “lana alti-
nata” al prodotto finito: filature e tessi-
tura in Altino romana alla luce dei resti
della cultura materiale. In: *Produzioni,
merci e commerci in Altino preromana e
romana. Atti del Convegno Venezia 12–14
dicembre Altinum*. Eds.: Cresci Marrone,
G. – Tirelli, M. Studi di Archeologia, Epi-
grafia e Storia. Roma 2001, 261–283.
- DIETHART 1992: Diethart, J.: Beobachtungen
an Adjektiven und Wendungen für
„gebraucht” aus dem Textilbereich in den
Papyri. *Analecta Papyrologica* 4 (1992)
57–64.
- FLOHR 2011: Flohr, M.: Consumption, not pro-
duction. Understanding the fullonicae of
Pompeii. In: *Purpureae Vestes. III. Sym-
posium Internacional sobre Textiles y
Tintes del Mediterráneo en el mundo
antiguo*. Eds.: Alfaro, C. – Brun, J-P. –
Borgard, Ph. – Pierobon Benoit, R. Valen-
cia–Naples 2011, 229–235.
- GARCÍA 2005: Garcia de Juan, M. T.: *La acti-
vidad agraria. Villas Romanas. La per-
vivencia del mundo romano en Castilla y
León*. Junta de Castilla y León-Consejería
de Educación 2005.
- GOSTENČNIK 2000: Gostenčnik, K.: Die Geräte
zur Textilerzeugung und Textilverarbei-
tung vom Magdalensberg in Kärnten. *Ins-
trumentum* 11 (2000) 18–19.
- GOSTENČNIK 2000a: Gostenčnik, K.: Römische
Spindelhaken vom Magdalensberg in
Kärnten, Österreich. *Archaeological Tex-
tiles Newsletter* 31 (2000) 9–12.
- GOSTENČNIK 2001: Gostenčnik, K.: Die Spin-
delhaken aus Kupferlegierung vom Mag-
dalensberg und aus Virunum in Kärnten.
Archäologisches Korrespondenzblatt 31
(2001) 571–579.
- GOSTENČNIK 2003: Gostenčnik, K.: Some
Additional Remarks Concerning the
Magdalensberg Spindle-hooks with
Twisted Shanks. *Archaeological Textiles
Newsletter* 36 (2003) 9–11.
- GÖMÖRI 2003: Gömöri J.: Kézművesség emlé-
kei. In: *Magyar régészet az ezredfordu-
lón*. Főszerk: Visy Zs. Budapest 2003,
243–247.
- GRANGER-TAYLOR 2008: Granger-Taylor, H.:
A fragmentary Roman cloak probably
of the 1st c. CE and off-cuts from other
semicircular cloaks. *Archaeological Tex-
tiles Newsletter* 46 (2008) 6–16.
- GRÖMER 2010: Grömer, K.: Cloth Quali-
ties from 800 BC–AD 800 in Austria:

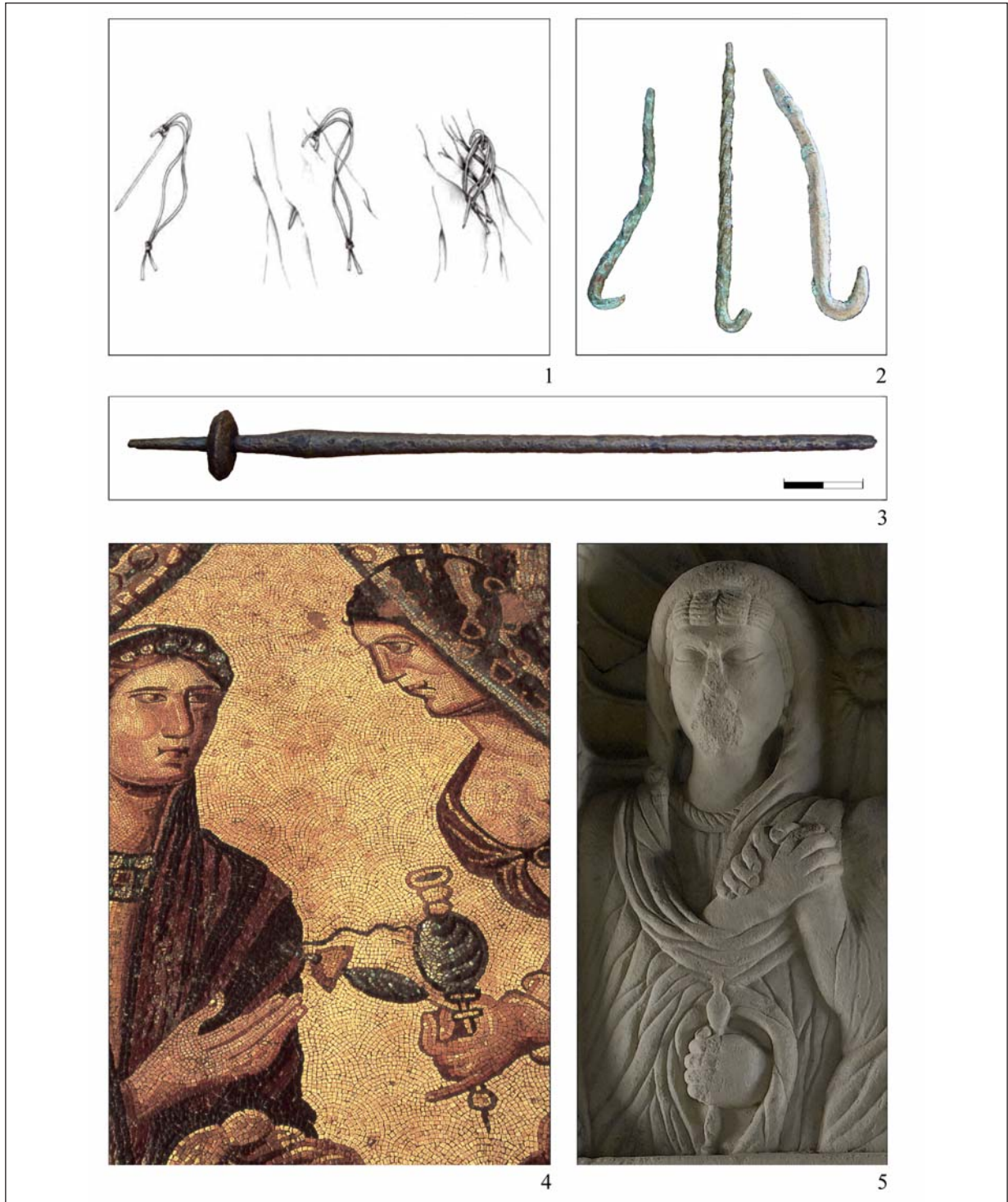
- Context-Development-Handcraft. *Archaeological Textiles Newsletter* 51 (2010) 14–22.
- KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI 1998: Kiss G. – Tóth E. – Zágorhidi Czigány B.: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely 1998.
- MADARASSY 1997: Madarassy O.: Házimunka: a textilkészítés példája (Hausarbeit: zum Beispiel die Textilherstellung [Aquincum]). In: *Augusta Raurica/Aquincum. Das Leben in Zwei römischen Provinzstädten*. Szerk.: Furger, A. R. – Guggisber, M. – Korb, K. – Zsidi, P. Basel 1997, 191–194.
- MANNERING 2011: Mannering, U.: Dragt og design i romersk jernalder på Herningegnen. *Museum Midtjylland. Midtjyske fortællinger*. Herning 2011, 87–102.
- MANNERING–RÆDER KNUDSEN 2013: Mannering, U. – Ræder Knudsen, L.: Hammerum: The Find of the Century. In: *The North European Symposium for Archaeological Textiles XI. 10–13 May 2011 in Esslingen am Neckar*. Eds.: Banck-Burgess, J. – Nübold, C. Baden-Württemberg 2013, 157–160.
- MLADONICZKI–SOSZTARITS 2010: Mladoniczki R. – Sosztarits O.: A Borostyánkőút városi szakasza és szerepe Savaria településszerkezetében. *Ókor* 4 (2010) 54–60.
- OTTOMÁNYI 2001: Ottományi K.: „Hunkori” sírok a pátyi temetőben („Hunnenzeitliche” Gräber im Gräberfeld von Páty). *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 35–74.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2007: Pásztókai-Szeőke J.: Római textilművesség régészeti hagyatéka Pannoniában. In: *FiRKÁK I. Fiala Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz. Győr 2007, 185–189.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2012: Pásztókai-Szeőke J.: “Míg az anya fogy, a gyermek hízik. Mi az?” Gondolatok ókori nőekkel kapcsolatos társadalmi elvárásokról a scarbantiai borostyán guzsalyok kapcsán. *Soproni Szemle* 66:1 (2012) 5–19.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2014: Pásztókai-Szeőke J.: A római *toga* viselése Pannoniában – egy mítosz és a valóság. *Korall* 55 (2014) 5–21.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE 2015: Pásztókai-Szeőke J.: *Following a Clew from Tools to Textile Production in Roman Pannonia*. 2015, in press.
- PÁSZTÓKAI-SZEŐKE–RADMAN-LIVAJA 2013: Pásztókai-Szeőke J. – Radman-Livaja, I.: A savariai Iseum területén feltárt római textilműhely. In: *Iseum – Isis savariai temploma Szombathelyen. Kiállítási katalógus*. Sistrum – Serie A. No. 2. Szerk.: Balázs P. – Csapláros A. – Sosztarits O. Szombathely 2013, sa.
- PRZYBYŁA 2012: Przybyła M. J.: Jünger-und spätkaiserzeitliche Metallnadeln aus dem Südteil Nordeuropas: regionale Differenzierung, Verwendung und sozialer Kontext. *Recherches Archéologiques NS* 4 (2012) 5–67.
- RADMAN-LIVAJA 2010: Radman-Livaja, I.: *Plombs inscrits de Siscia*. PhD disszertáció. École Pratique des Hautes Etudes. Paris 2010.
- RADMAN-LIVAJA 2013: Radman-Livaja, I.: Craftspeople, Merchants or Clients? The Evidence of Personal Names on the Commercial Lead Tags from Siscia. In: *Making Textiles in pre-Roman and Roman Times. People, Places, Identities* Ancient Textiles Series 13. Eds.: Gleba, M. – Pásztókai-Szeőke, J. Oxford–Oakville 2013, 87–108.
- TÓTH 2001: Tóth E.: A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban. *Archaeologiai Értesítő* 126 (2001) 5–33.
- TÓTH 2011: Tóth E.: *Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos kőemlékei*. Savaria 34:2. Szombathely 2011.
- TRINKL 2007: Trinkl, E.: Artifacts Related to Preparation of Wool and Textile Processing Found Inside the Terrace Houses of Ephesus, Turkey. In: *Ancient Textiles. Production, Craft and Society*. Eds.: Gillis, C. – B. Nosch, M-L. Oxford 2007, 81–86.
- VÖRÖS 2013: Vörös G.: Tük a szarmata sírokban. 1. Kampós végű tük a női viseletben. In: *Negyven – hatvan. Tanulmányok Labádi Lajos 60. születésnapjára*. Szerk.: Georgiádes I. – Tánczos R. Csongrád 2013, 23–45.

THE TWO LIVES OF A SMALL HOOK

This paper focuses on the tiny Roman hooks made of copper alloy (occasionally of iron) that are described as spindle hooks by those studying the material culture of the Roman Empire and considered as safety pins by others interested in the artifacts of peoples that had lived beyond the borders of the empire.

Following earlier traditions, in her summary article published in 2013 Gabriella Vörös not only defined the hooked pins made of copper alloy and unearthed from the women's graves of Sarmatian cemeteries as safety pins but published several drawings based on their location in the burials (at the right and left shoulders, on the chest, at the hips and next to the hands), reconstructing their use as dress pins.

The aim of this paper is to present the above group of Transdanubian finds (primarily from a 12th-century workshop refurbishing used garments) and their excavation context as well as to answer questions raised in relation to their use as spindle hooks. Such a question is whether their appearance in the Roman context indicates indeed a change in the technology of spinning or not.

1. kép 1: A kampós végű „ruhatűző” tűk használatának, rögzítésének rekonstrukciója (VÖRÖS 2013, 45. és 12–14. kép alapján); 2: A szombathelyi Iseum-rekonstrukciót megelőző feltárások során előkerült orsókampók; 3: Aquincumi bronzorsó kampóval; 4: Részlet a spanyolországi Villa de la Olmeda (Palencia) római mozaikjának ábrázolásából (GARCÍA DE JUAN [é.n.] 34. alapján); 5. Iulia Urbana Soproni Múzeumban őrzött sírköve

Fig. 1. 1. Reconstruction of the use and fastening of hooked “safety pins” (after VÖRÖS 2013, 45. and Figs. 12 to 14); 2. Spindle hooks unearthed during the excavations preceding the reconstruction of the Iseum in Szombathely; 3. Bronze spindle with hook from Aquincum; 4. Detail of the Roman mosaic of Villa de la Olmeda (Palencia, Spain) (after GARCÍA DE JUAN [s.a.] 34); 5. Tombstone of Iulia Urbana preserved in the Sopron Museum

HOROGRA AKADVA – EGY ÚJ TÍPUSÚ KÉZI ORSÓ FELFEDEZÉSE AZ ALFÖLDI SZARMATÁKNÁL

PÓPITY DÁNIEL*

Absztrakt: A tanulmány egy nemrég előkerült szarmata kori sír sajátos leletösszefüggésére alapozva egy új típusú kézi orsó bemutatásával foglalkozik. A szerző bemutatja a tárgy típus felismeréséhez vezető utat, annak funkcióját, korszakokon átívelő síron belüli helyzetét és változásait. A magyar kutatás által eddig nem azonosított tárgy felismerése részben új megvilágításba helyezi a szarmata viselettörténet egy vitatott pontját, a tűhasználatot is.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, szarmata kor, fonás, kézi orsó, szálvezető horog, orsóhorog

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence éghajlati és talajtani adottságai közel sem kínálnak kedvező feltételeket a textilmunkákhoz szükséges eszközök és termékek fennmaradásának. Az ehhez kapcsolódó szerszámok és végtermékek, mint a fából készült orsók, a különféle szál anyag felhasználásával készült fonalak és zsinetek, továbbá a szövészek és a segítségükkel készült különféle minőségű szöttek maradványai a környezeti viszonyok hatására lebomlanak, így alig hagynak maguk után nyomot. Következésképpen régészeti módszerekkel csak igen szerencsés esetekben lehet ezeket azonosítani a leletanyagban. Mindemellett a fonás és a szövés régészeti emlékei már az újkőkortól megtalálhatóak a Kárpát-medencében.¹ A különféle korokra vonatkozó adatok jelentősebb része e tekintetben azonban csak közvetett bizonyítékot szolgáltat. A textilek például legtöbbször kerámiafelületeken, vagy különböző tárgyakon kialakult lerakódásokon lenyomatként, vagy speciális helyzetben, pl. nagyon nedves vagy extrém száraz környezetben, különösen olyan

anaerob rétegben maradhatnak fenn, ahol nem túl savas a befogadó közeg pH értéke. De a textilek fennmaradását segítheti a fémek közelsége is, amelyek korróziója védelmet jelenthet a talajban élő mikroorganizmusok tevékenysége ellen, amelyek egyébként a hidrolízissel együtt a szál anyagok pár év alatti teljes pusztulását okozzák.² A lenyomatok elsősorban a fonás és a szövés során alkalmazott technikák szerkezetének negatív formáit őrzik meg, amelyek az esetleges anyagmaradványokkal együttesen járulnak hozzá az alapanyag és a technika rekonstrukciójához. Nemkülönböztetve nehéz feladat a textilek előállításához szükséges eszközök pontos szerkezetének megajzólása.

Összességében elmondható, hogy a különféle szálanyag-feldolgozó kézműves technológiákról a legtöbb régészeti korszakban többnyire csak korlátozott mennyiségű ismeretanyag áll a rendelkezésünkre. A fenti megállapítások érvényesek az iráni nyelvet beszélt, sztyeppei származású, Kárpát-medencei szarmaták vonatkozásában is, ahol

* Móra Ferenc Múzeum, H-6720 Szeged, Roosevelttér 1–3. popitydani@gmail.com

¹ RICHTER 2005.

² CRONYN 1996, 252–259.

igen ritkák azok a konkrét bizonyítékok, amelyek kapcsolatba hozhatóak a textilkészítéssel, szőttésekkel.³

Jelen tanulmány keretében egy Csanádpalota közelében feltárt női sír leleteinek speciális leletösszefüggésére támaszkodva új típusú kézi orsó (*fusus*) azonosítására teszek kísérletet. A csanádpalotai 2. sír leleteinek előzetes közlését követően bemutatom az új típusú kézi orsó rekonstruált szerkezetét. Egy speciális leletösszefüggés korszakokon átívelő

párhuzamai után nyomozva a szerző azokat a törvényszerűségeket kívánja meghatározni, amelyek az új kéziorsó-típus síron belüli helyzetét, paramétereit, térbeli elterjedését, leletkörülményeit jellemzik. A dolgozat további szakasza tárgyalja az orsótípus használati módját, annak eredetét. Végül, mint látni fogjuk, az új orsótípus jelenléte a szarmata tükröl a szakirodalomban olvasott eddigi állásfoglalásokat, valamint az ezekből kiinduló viseleti rekonstrukciókat is új megvilágításba helyezi.

EGY FELISMERÉS ALAPJA: AZ M43 57. LELŐHELY, CSANÁDPALOTA-SULYOK-TANYA 2. SÍRJA

Az új orsótípus alföldi létezésére a Csanádpalotától (Csongrád megye) 5 km-re délre található Sulyok-tanya elnevezésű lelőhelyen feltárt temető 2. számú sírjában megfigyelt sajátos leletkontextus hívta fel a figyelmet. A szóban forgó lelőhelyet az M43 autópálya Makó és Csanádpalota közötti nyomvonalszakaszának régészeti kutatása kapcsán vizsgáltuk meg 2010 és 2012 között. A mintegy 10 962 m² alapterületen egy késő szarmata kori település 34 objektuma, valamint két csoportban 11 bolygatatlan (!) késő szarmata kori sír került elő (*1. kép 1*). Az egymástól mintegy 250 m-re fekvő déli és északi temető sírjainak leletanyaga jelenleg feldolgozás alatt van. Az alábbiakban a déli, öt sírből álló temető leggazdagabb, 2. számú temetkezését és leleteit mutatom be. A leletek részletes leírásától jelen esetben eltekintek. Erre, valamint a többi sír leleteinek részletes leírására egy későbbi tanulmány keretében kerül sor.

A 2. SÍR LEÍRÁSA

T.: D–É (170–350°), h.: 260 cm, sz.: 82–77 cm, m.: 75 cm. Rönkkoporsó h.: 244 cm, sz.: 60–70 cm. A sírban egy fiatal, 16–18 éves lány háton fekvő, nyújtott testhelyzetű, jó megtartású csontváza feküdt (*1. kép 2*). A nőt ünnepi viseletben, vaskapcsok nélküli vájt rönkfakoporsóban temették el. A síraknát egykor

csaknem teljesen kitöltő rönkfa teknőszerűen kivájt fedelének lenyomata barnás, száradáskor fehéres, alig 1 mm vastag lenyomatként, 35–37 cm mélyen jelentkezett, csaknem összefüggő, jól követhető rétegben. A teknő ívelt alja, amelyen a vázesontok és a leletek egy része feküdt, szintén nagyon jól követhető volt. A leletek fejtől a láb felé haladva kerülnek bemutatásra. Mell.: 1. A koponya bal oldalán, a csecsnyúlvány alatt egy feltekercselt végű, hurkos-kampós záródású *fülbevaló* (*2. kép 1*) került elő. 2. A koponya felszedésekor annak jobb oldalán, szorosan a halántéksonton, gyakorlatilag a koporsó alján egy erősen korrodált, hurkos-kampós *fülbevaló* (*2. kép 2*) került elő. 3. A nyak tájékán, a kulcsontok sávja között, részben a koponya alatt egy bronzból öntött, kör keresztmetszetű huzalból készített, körte alakú zárszerkezettel ellátott *nyakperec* (*2. kép 4*) feküdt viseleti helyzetben. 4. A torquesen kívül, a nyak tájékán a koponya körül, nagyrészt az alatt egy *nyaklánc* 58 tagból álló, anyag (korall, üveg, borostyán, bronz) szerint különféle csoportba osztható elemeit találtuk (*2. kép 12*). A gyöngyök és csüngők mellett két fülezett római ezüst *denarius* is a nyaklánc részét képezte. 5. Az áll alatt, a csigolyán egy apró, kéttagú, oldalt aláhajlított lábú *bronzfibula* (*2. kép 5*) feküdt. 6. Az előző fibula mellett, a jobb kulcsont gerinc felőli végén egy nagyobb méretű, egytagú, aláhajlított lábú *bronzfibula* (*2. kép 6*) feküdt. 7. A bal csukló csontjai körül, szorosan a medencelapát mellett 18 elemből álló *karlánc* különféle anyagú (korall, üveg, borostyán) gyöngysorát (*2. kép 13*) bontottuk ki. A sorba egy pettyes *Cyprea csigaház* is illeszkedett, amelynek felfüggesztését feltekercselt végű *bronzhuzallal* oldották meg. Ugyanitt egy lemezes szerkezetű, rombikus *vastárgy* (*2. kép 9*) is feküdt a csontok alatt, amelyen textillenymat

³ VADAY ET AL. 1989; KŐHEGYI–VÖRÖS 1992, 113; KULCSÁR 1998, 53; HENDZSEL ET AL. 2008.

örzödött meg. 8. A jobb csuklón ezüsből öntött, ovális átmetszetű, kiszélesedő végű *huzalkarperec* (2. kép 3) volt. 9. A jobb alkar külső oldalán, a csukló környékén, a karperec alatt közvetlenül egy hengeres *borostyángyöngy* feküdt. Felszedéskor elporladt. 10. A lábfejek előtt, talpával a koporsó aljára helyezve, ovális szájával kissé északkelet felé billent helyzetben egy korongolt, fényezett felületű, sötét színű lapos *tálka* (2. kép 11) került elő. 11. A koporsó északi végén, az edénytől 5 cm-re, a bal lábszár vonalában egy apró, pirosas színű *kerámia(?)rög* (2. kép 10) feküdt a koporsó alján. 12. A bontás során a sír betöltéséből további 5 *gyöngy* (borostyán, karneol, korall) került elő. 13. Az edény északi oldala mellett, közvetlenül a koporsó alján fekvő, északi végén hegyes és falenyomatos, edény felőli, azaz déli végén kampósan kialakított végű *vashorog* (1. kép 3–4; 2. kép 7; 3. kép 1–3) feküdt. Hossza a sírban mérve 4 cm (restaurálás után: 3,8 cm); v.: 0,2 cm; falenyomat nélküli horgos rész h.: 1 cm. 14. A sír alján, a sír hossz tengelyén oldalára fordult helyzetben, furattal az előző falenyomatos *vashorog* hegyes vége felé néző pozícióban egy barna színű, kézzel formált, töredékes állapotban megmaradt, kettős kúpos, kissé hullámos felszínű *orsógomb* (1. kép 3–4; 2. kép 8; 3. kép 2) került elő. Az orsógomb a lábfejtől 26 cm-re, a *vashorog*tól 11,5 cm-re feküdt. Ma.: 2,6 cm, sz.: 2,6 cm, furatátm.: 0,7 cm.

A 2. SÍR RÍTUSA ÉS KELTEZÉSE

A temetkezési rítus, valamint a leletek alapján a sír egyértelműen szarmatának határozható meg. A szabályos téglalap alakú, a mai felszíntől számítva 150 cm mélyre ásott sír leleteit kivétel nélkül a rönkkoporsóba helyezték. A fehéres elszíneződés alapján kirajzolódó, 244 cm hosszú és közel 60–70 cm átmérőjű, kívül kéreggel borított, a lenyomatok alapján tölgyfából teknőszerűen kivájt rönkkoporsó két felét vaskapcsok felhasználása nélkül illesztették egymásra. Ehhez hasonló, vasalás nélküli rönkkoporsók a markomann háborúkat közvetlenül követő korszaktól, a Kr. u. 2–3. század fordulójától terjedtek el a szarmata előkelők körében.⁴

A leletek formai és technikai kialakítása, valamint a szakirodalmi adatok összevetése alapján a 2. sír korát a legtöbb lelet a 3. század

második felénél fiatalabb korra keltezi. Erre leginkább a kúpos falú tál, a *Cyprea* csüngő, a nagyobb, hurkos-kampós, nádusszal ellátott fülbevalópár, valamint az egytagú fibula jelenléte utalt. Míg az orsógomb, valamint a korallgyöngyök a legrosszabb keltező értékkel bírnak, addig a körte alakú zárótaggal ellátott zárt nyakperec keltez a legjobban. Utóbbi a csanádpalotai 2. sírt egyértelműen a késő szarmata periódusra datálja, azaz a 4. század közepe és az 5. század eleje közötti időszakra.

A 2. SÍR KÉZI ORSÓJA

A dolgozatomban fókuszában álló kézi orsó maradványát közvetlenül a rönkkoporsó alján, annak északi végéhez közel, a lábfejek elé helyezett tálka oldala mellett, attól északra találtuk meg (3. kép 2). A feltárás során tapasztalt leletkörülmények pontos közreadása tanulmányom egyik sarokkövét jelenti.

A sír teljes épségének köszönhetően a feltárt leletkontextus egyértelműen jelezte a fa orsószerű síron belüli helyzetét, fekvésének irányát, sőt – egy apró észrevételnek köszönhetően – lehetőség volt rekonstruálni a fa orsószerű hozzávetőleges hosszát is. Következtetésemet a sírban két különálló tárgy egymáshoz való viszonyára alapoztam: a tálka északi oldala mellett közvetlenül, a koporsó alján, fekvő helyzetben előkerült egy kampós végű, falenyomatos, 3,8 cm hosszú vas-huzal (3. kép 1–3; 2. kép 7). A huzal falenyomatos végével a sír észak-északkeleti oldala felé, a tőle pontosan 11,5 cm távolságra fekvő, barna színű, szimmetrikus, kettős kónikus orsógomb felé nézett. A vas-huzal másik, 1 cm hosszú, falenyomat nélküli kampós vége ugyanakkor dél-délnyugat felől csaknem az edény oldalát érintette. Az orsógomb és a kampós végű huzal kibontásakor megfigyeltük, hogy az orsógomb furatának hossz tengelye pontosan egybeesik az

⁴ VADAY-SZÓKE 1983, 122; ISTVÁNOVITS 1990, 85; KULCSÁR 1998, 28.

orsógomb felőli végén falenyomatos, másik végén kampósan végződő huzal hosszten-gelyével (3. kép 2). A két tárgy síron belüli helyzete alapján merült fel a két tárgy össze-tartozásának lehetősége. Azaz, az orsóban benne hagyott fa orsószár alsó, orsógombbal terhelt végével ellentétes, azaz felső végébe egy vasból készült, kampós végű huzalt erő-sítettek. A vashuzal végén megfigyelt határo-zott falenyomat ennek a fából készült, mára elporladt orsószárnak a lenyomatát jelzi. A fa orsószár hossza közelítő értékkel kiszámít-ható a horog sírban mért (restaurálás előtti) hosszának (4 cm), az orsógomb magasság-adatának (2,6 cm), valamint a horog és az orsó egymástól mért, korábban már említett, pontosan 11,5 cm-t kitevő távolságának össz-értékéből (3. kép 5). Ezen értékek összeadása

alapján a sírban egy minimum 18,1 cm hosz-zú orsószár feküdt. Tekintettel azonban arra, hogy a fa orsószár általában túlnyúlik az orsógomb testén, ehhez az értékhez legalább 2–3 cm-t bátran hozzászámolhatunk. A végső orsószárméret ezek alapján elérhette a 20–21 cm-t, de nem kizárt egy ennél hosszabb, akár 25 cm-es érték, mivel a gomb alatti szár hosz-sza bizonytalan. Ez az érték reális lehet, hiszen bolygatásra utaló nyomot nem figyel-tünk meg a vizsgált területen. Az orsószár alsó végének átmérőjére az orsógomb furata utal, amely 0,7 cm volt. A 0,2 cm vastag huzal körül megmaradt falenyomat 0,6 cm átmérőjű volt, azaz az orsó felső végén mini-mum ekkora orsóátmérővel kell számolni. E két érték igen közeli, ami egy csaknem hen-geres testű fa orsószárra utalt (3. kép 5).

A KAMPÓS VÉGŰ KÉZI ORSÓ NYOMÁBAN

Mint említettem, a kézi orsóra utaló fenti megfigyelések részletes leírása képezi további vizsgálatom kiindulópontját. Joggal merült fel ugyanis, vajon kezelhetjük-e az itt megfigyelt orsó–kampós végű vastárgy leletkontextusból következtetett rekonstrukciót valósnak. Meg-fordítva: valóban egy új típusú kézi orsó típusra bukkantunk-e a szarmatáknál? Iga-zolást, a leletek *in situ* helyzetén túl, elsősor-ban a kézi fonásra vonatkozó néprajzi adatok elemzésétől, valamint a hasonló leleteket adó szarmata sírok vizsgálatától vártam. Ezzel elkerülhetjük, hogy feltevésemet indok nél-küli tényként adjam közre. A hasonló szar-mata sírleletek bemutatása előtt a tisztánlátás céljából mindenekelőtt szükségesnek tartom a kézi orsó működésének bemutatását.

FONÁS EGYSZERŰ KÉZI ORSÓN

A textilek alapanyagát a természetes szál as anyagok adják, amelyek lehetnek növényi és

állati eredetűek, azaz cellulóz vagy fehérje ala-púak. A szál as anyagokból fonalat sodornak. Akár növényi (kender, len, csalán), akár állati (gyapjú) az alapanyag, annak általában átfésü-léssel rendezett rostos, szál as anyagát fonallá kell sodorni. A nyersanyagok előkészítése után e munka alapvető, legősibb eszköze a kézzel pödrött kézi orsó. A függőleges állású orsó elő-nye, hogy egyszerű az orsóról a szál le- és fel-vétele. A fonalat az orsószár felső végébe vágott horony, ékszerű bevágás és egyéb kifaragott tagolás akasztotta meg. A szárra húzott röp-súly a forgási sebességért, és így vele a fonás hatékonyságáért felelt. A készre font szál at az orsóra lehet tekerni. A típust számos kultúrá-ban, a kora neolitikumtól kezdve használták.⁵

A fonás három összefolyó mozzanatból állt: a szálhúzásból (egyik kézzel a szösztartó guzsalyba tűzött rostcsomóból), az alapsod-rásból (ugyanezen kéz első három ujjával) és a fonal teljes besodrásából, ami a másik kéz pörgette orsóval történt. A kézi orsó vagy más néven gyalogorsó a háziiparosok készítménye

⁵ BAUME 1968.

volt. A néprajzi adatok alapján ez egy 20–35 cm hosszú, két végén elhegyesedő pálca volt.⁶ Alsó végén gyakran kis fa- vagy agyagkorong (orsókarika/gomb) volt, amely lendítősúlyként szolgált, főleg addig, amíg az orsó szárára bizonyos mennyiségű kész fonalat fel nem tekertek. Az orsón lévő gomb tehát tömeget adott a fa orsózárnak, ami segítette a forgást. Minél nagyobb volt a nehezék, annál gyorsabb volt a forgás. Ezzel a fonás sebessége is nőtt, hiszen az orsó minden egyes pörgetés után még egy ideig forgásban maradt. Az orsó nem csak a fonás eszköze volt. Később, az összegyűlt fonálnak vetülékként a láncfonalak között való átbújtatásában is szerepet kaphatott.

A kézi orsókat csoportosítani lehet aszerint is, hogy a lendítősúly hol helyezkedik el az orsózárón. Ennek alapján beszélhetünk alsó- és felsőtárcsás orsóról. A felsőtárcsás orsókat a Közel-Keleten, Ázsiában és Afrikában használták, illetve használják ma is. Az alsótárcsás megoldás Európában terjedt el. Utóbbi lassabban forog, mint a felsőtárcsás, de stabilabbnak számít.⁷

FONÁS KAMPÓS VÉGŰ KÉZI ORSÓVAL

Mint ahogy a néprajzi adatok is mutatják, mind az alsó-, mind a felsőtárcsás orsók között előfordulnak olyan típusok, amelyeknél az orsó felső végére egy kampót erősítettek. Kezelésük igen hasonló módon történt, mint ahogyan azt az egyszerű horog nélküli típusnál olvashattuk. Ezeknél szintén ki kellett húzni egy szálát a szöszcsomóból, majd e pár centiméter hosszú kezdőszálát kézzel meg kellett sodorni, majd a horogra akasztani. Ezután az orsó pörgetésével kellett a szösz megfonni. Azaz a horog itt szálvezetőként működött. Abban az esetben, ha lefogyott a guzsalyról az anyag, akkor a fonál

végét fel kellett bolyhosítani, hogy rá lehessen dolgozni az újabb szösz. A kampós végű orsók jelentősége abban áll, hogy a fonáson kívül egy másik célra is alkalmasak. Ez nem más, mint hogy két szálból képesek fonott zsinórok és cérnák előállítására. Ezek készítésénél egy-egy fonott szálát fonnak össze az eredeti fonásiránnyal ellentétes irányban. A magyar néprajzi kutatás ezt az orsótípust jól ismeri, és vizsló orsónak, cérnaviszlónak, cérnasodrónak, sodróorsónak, sirittő, serittő vagy sodorító orsónak nevezi (3. kép 4). A már megfont fonalokból összeállított vászoncérnát főleg vászonzsákok varrására használták. A két egyenlő nagyságú gombolyagba tekert fonalat a vizsló orsó segítségével összefonták, vizslták.⁸ A zsineg készítésére a feje alatt horogban végződő orsót előszeretettel használták a halászok több fonalnak az összeadására.⁹ Tekintettel arra a tényre, hogy az arasznyi kézi orsó alakjában lényegi változásról nem beszélhetünk, recens példák alapján lehetséges rekonstruálni ennek az orsótípusnak a hajdani teljesítményét is. Endrei Walter a bukovinai és az olaszországi példákra hivatkozva megállapítja, hogy míg sima orsóval egy óra alatt 60–80 m fonál készíthető, addig kampós orsóval közel 110 m hosszú fonál sodorható meg.¹⁰ A fonál az elemi szálak összesodrásakor keletkezik. Az elemi szálak sodrásának irányát két betűvel, „S”-sel és „Z”-vel jelölik (S: az elemi anyagszálak balról jobbra, a Z sodratnál jobbról balra csavarodnak). Cérnának a két- vagy többágú, sodrással egyesített fonalat nevezzük. A szarmatáknál a sodrás Z irányú is lehetett. Ezt Knotik Márta az Algyő 69. sírjának textilvizsgálata alapján igazolta.¹¹ Hasonló, Z-sodratú szálból álló textilek jellemzik az avar kori textileket.¹² A Római Birodalom európai részére azonban a textilek alapján az S-sodratú fonál volt a jellemző.¹³

⁶ ORTUTAY 1981, 111–112; SZOLNOKY 1991, 355.

⁷ FÜZES 2012.

⁸ SZABÓ 1988, 85–86.

⁹ HERMAN 1887, 471.

¹⁰ ENDREI 1964, 125.

¹¹ KÓHEGYI-VÖRÖS 1992, 113.

¹² KÖLTŐ-ROSTÁS 2006, 127.

¹³ SZU 2002, 12.

A HOROGBAN VÉGZŐDŐ KÉZIORsó-TÍPUS SZARMATA KORI ELŐFORDULÁSAI

A következő fejezetek korszakos bontásban olyan sírban megfigyelt eseteket mutatnak be, amelyek igen hasonlatosak a példaként szolgáló csanádpalotai 2. sírban megfigyelt leletösszefüggéshez. A gyűjtésbe csak olyan sírokat hoztam példának, amelyekben kampós végű huzal került elő. A 42 sír adatairól katalógusszerű összeállítás készült, amelynek elemzése lehetőséget kínált bizonyos tendenciák, összefüggések, törvényszerűségek megállapítására is. Megfigyeléseimet a szakirodalomban gyakran használt korszakolásokat követve három részfejezetben összegzem. Az idézett sírrajzok esetében az érthetőség kedvéért A betű jelzi a horog, B betű a röpsúly (orsógomb vagy karika) síron belüli pozícióját.

1–2. SZÁZAD

A vizsgált időszakban mindösszesen 6 lelőhely 14 sírjából sikerült kimutatni a kampós szálvezetővel záródó orsó nyomát (8. kép). Ezek a következők voltak: Endrőd-Szujókereszt 88. sír (4. kép 1; 6. kép 1); Füzesabony-Kastély-dűlő I. 60. sír (4. kép 2; 6. kép 2); Füzesabony-Kastély-dűlő I. 65. sír (4. kép 3; 6. kép 3); Füzesabony-Kastély-dűlő I. 150. sír (6. kép 4); Szeged-Csongrádi út 25. sír (6. kép 5); Szentés-Nagyhegy 20. sír; Szentés-Schweidel utca 5. sír; Szeged-Felsőpusztaszer 16., 17., 20., 24. (6. kép 6), 25., 33. (6. kép 7), 34. sírja. A legtöbb ide tartozó sír az 1–2. század fordulójára keltezhető (Füzesabony-Kastély-dűlő I. temető 60., 65., 150. sír; Szentés-Nagyhegy 20. sír; Szeged-Felsőpusztaszer 16., 17., 20., 24., 25., 33., 34. sír; Szentés-Schweidel utca 5. sír). A kartográfiai felmérés alapján ezeknek a lelőhelyeknek a döntő része a Tisza és a Körös mentén helyezkedik el, ami alól a füzesabonyi lelőhely a kivétel (8. kép). Fel-tűnő a szeged-felsőpusztaszeri temető esete, ahol 7 sírban is volt ilyen szálvezető horog. Ha az orsókat jelző szálvezető horgok anyagát nézzük, akkor kiderül, hogy a 14 sírből

13 esetben bronz, egy esetben vas volt az alapanyag. A vas és a gyakoribb bronz példányok alakjában és méretében nincs lényegi különbség. A horgok minden esetben sima, kerek átmetszetű huzalok voltak. Száruk egyenes, elhegyesedő véggel. Az átellenes horgos rész lehet ívesen vagy szögben visszahajló, esetleg kérdőjel alakú. Hosszuk 1,7–3,3 cm között ingadozott, ahol a vas példány 1,8 cm, a bronzok 1,7–3,3 cm hosszúak. A huzalok átmérőjére egy esetben sem közöltek adatot, de a rajzok alapján 1–2 mm közötti értékek a legvalószínűbbek.

Az orsóhoz tartozó röpsúlyok minden esetben orsógombok voltak. 15 esetből csak 7 esetben került elő az orsógomb, amelyek ebben az időszakban kizárólag aszimmetrikus testűek voltak. Néha tetejük kimetszett, mint pl. Füzesabony-Kastélydűlő 150 sír (6. kép 4) és Endrőd-Szujókereszt 88. sír (6. kép 1). Az orsógombok magassága 1,8–2,5 cm, míg átmérőjük 2,8–3,7 cm között ingadozott. Két esetben díszített volt az orsógomb (Szeged-Felsőpusztaszer 20. sír; Füzesabony-Kastély-dűlő I. 65. sír [6. kép 3]).

15 esetből 7 esetben sikerült *in situ* orsó-horog pozíciót megfigyelnem, amely alapján a fa orsók rekonstruált hossza 20–30 cm közé tehető ebben az időszakban. A Füzesabony-Kastély-dűlő 60., 65., 150. sírjában a jobb felkar külső oldala mellé helyezték az orsót. Szeged-Csongrádi út 25. sírjában a mellkas közepére, Szentés-Nagyhegy 20. sírjában a bal alkar mellé került az orsó. Szentés-Schweidel utca 5. sírjában a bal felkar mellett, Endrőd-Szujókereszt 88. sírjában a jobb alkar külső oldala mellé helyezték az orsót (4. kép 1). Általános tendenciának tűnik tehát ebben a periódusban, hogy az orsót többnyire a jobb, de néha a bal kar mellé tették. A karok melletti dominanciát az is jelzi, hogy 3 esetben kívül a jobb felkar (váll-könyök), egy esetben a jobb alkar (könyök-kézfej) mellé, egy esetben kívül a bal felkar, egy esetben belül a bal alkar mellett találjuk az orsót. Az eddigi adatok alapján e korszakban tehát az orsó

elhelyezésében a felsőtest dominált. Ebben a korszakban egy esetben sem sikerült orsómaradványt megfigyelni a combcsontok vagy a láb környékén, amely azonban a későbbi korszakban uralkodó szokássá vált (8. kép).

2–3. SZÁZAD

A szakirodalmi adatok áttekintése alapján a korszak 15 lelőhelyéről 16 esetben sikerült megfigyelni olyan horog–orsó leletösszefüggést, amely szálvezetős orsóra utalt (9. kép). Ezek a következők: Abony 39. lelőhely 14. sír (4. kép 4; 6. kép 8); Csongrád-Határút 7. sír (6. kép 9); Debrecen-Hortobágy híd (Mátai határ) 12. sír (6. kép 10); Hódmezővásárhely-Kakasszék 2. sír (6. kép 11); Madaras-Halmok 597. sír (4. kép 5; 6. kép 12); Makó-Dáli ugar, M43 40. lelőhely SNR 80 sír; Makó-Járandó, M43 37. lelőhely 63. és 408. sír; Nagybánhegyes-Tatár-árok 37. sír; Orosházitanyák 19. sír; Szeged-Csongrádi út 24. sír (4. kép 6; 6. kép 13); Szentes-Jaksor 1. sír (6. kép 14); Szentes-Kistóke, Vasútállomás 141. sír; Szolnok-Szandaszőlős-Netovább-Csárda/Szanda-Netovább 3. sír (7. kép 1); Tápiószelep-Pedagógusilletmény-földek 4. sír (7. kép 2); Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag 7. sír (6. kép 15).

A lelőhelyek zöme továbbra is a Maros–Körös folyók közötti területen, valamint a Közép-Tisza völgyében található, ahol sajátos csomópontot képez Szolnok tágabb környéke (9. kép). Magányos pontként tűnik fel a térképen a Duna–Tisza közén a madarasi, valamint a Csörsz árkok melletti debreceni és a tiszavasvári lelőhely.

A legtöbb idézett sírt a kutatók a 2. század végére, a 3. század elejére keltezik. A vizsgált sírok közül tíz esetben bronz, öt esetben vas, egy esetben bronz és vas szálvezető horog volt a sírban. A horgok nyolc esetben mérhető hossza 1,8 és 4,2 cm között váltakozott, amelyen belül a bronzok 2 és 4,2 cm, a vaspéldányok pedig 1,8 és 3,5 cm hosszúak voltak.

Tizenkét esetben agyag röpsúly is kísérte a horgot. Az orsógombok az 1–2. század eleji

formákat idézik. Méretüket a legtöbb esetben sajnos nem adták meg. A ritka kivételek alapján (Madaras-Halmok 597. sír és Abony 39. lelőhely 14. sír) ezek furata 1 cm, magasságuk 2 és 3,2 cm, szélességük 3,2 és 4,5 cm között változott. E korszakban jelenik meg az orsókarika az ilyen jellegű orsón, amelyet a nemrég közölt Abony 39. lelőhely 14. sírja (6. kép 8) bizonyít. Díszített orsógombot e korszakból nem ismerek.

A vizsgált sírokban öt olyan esetet idézhetünk, ahol biztonsággal mérhető az orsószerű hossz. Abony 39. lelőhely. 14. sírjában 20 cm (4. kép 4); Madaras-Halmok 597. sírjában 25–30 cm (4. kép 5); Szeged-Csongrádi út 24. sírjában 20 cm (4. kép 6); Makó-Dáli ugar SNR 80. sírjában 21 cm, Makó-Járandó SNR 408. sírjában 27–30 cm volt a kiszerkeszthető orsószerű hossz az orsó és a horog távolsága alapján. A szélső értékek alapján tehát 20–30 cm hosszúak lehettek a korszak orsói. A némi növekedést nem számítva úgy tűnik, az orsók méretében nem volt elmozdulás a korábbi időkben mért értékhez képest.

Ha az orsók és a horog sírban való helyzetét vizsgáljuk, már más a helyzet ebben a korszakban. Határozott eltolódás indul meg a láb irányába, továbbra is jobb oldali dominanciával. Azaz a felsőtest végtagjai mellé még mindig helyeznek orsószerűeket, uralkodóvá válik azonban a combok mellé való elhelyezés szokása. Számokban kifejezve a vizsgált 13 esetből 6 esetben kívül, a jobb combcsontnál, egy esetben annak belső oldalán került elő az orsómaradvány. Egy esetben a jobb comb belső oldalán lehetett az orsó (Madaras-Halmok 597. sír; 4. kép 5). Ritkábban mutatkozott az orsó a karoknál. A jobb felkar belső oldalán és a jobb alkar belső oldalán egy esetben, a bal alkar külső oldala mellett két esetben fordult elő orsó. Egy esetben a fej mellé helyeztek orsót (Hódmezővásárhely-Kakasszék 2. sír). Újdonság a 2. századra keltezett Szeged-Csongrádi út 24. sír esetében megfigyelt orsó pozíciója, ahol kívül, a bal térdnél került elő a horog, a bal bokacsontnál az orsógomb (4. kép 6). Ennek alapján a közel 20 cm-es kézi orsót kívül, a bal lábszár mellé

helyezték. Ennek az időszaknak a végén jelenik meg az orsószerű lábfejek elé helyezésének szokása, amelyet a 3. század közepére keltezett Tápiószéle-Pedagógusilletmény-földek 4. sírja bizonyít. Ugyanebben a sírban egy vas és egy bronz kampós huzal is előkerült, igaz, orsónehezékek nélkül.

4–5. SZÁZAD

A szóban forgó időszakból 12 lelőhelyről 12 olyan leletösszefüggést gyűjtöttem fel, amely a vizsgált orsótípus sírban való jelenlétét bizonyítja (10. kép). Ezek a következők voltak: Apátfalva-Nagyút-dűlő 139. sír (5. kép 1; 7. kép 3); Budapest-Sashalom, Zalavár utca (5. kép 2; 7. kép 4); Bugac-Pusztaháza 4. és 8. sír; Csanádpalota-Sulyoktanya 2. sír (1. kép 2; 7. kép 5); Füzesabony-Pusztaszikszói-gyümölcsös 1. sír (5. kép 3; 7. kép 6); Hódmezővásárhely-Gorzsa 20. sír (7. kép 7); Szeged-Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő III. 381. sír (5. kép 6; 7. kép 8); Makó-Mikócsa-dűlő 245. sír (7. kép 9); Mezőszemere-Kismari-Fenek 35. sír (5. kép 4; 7. kép 10); Mezőszemere-Kismari-Fenek 44. sír (5. kép 5; 7. kép 11); Óföldéak-Ürmös 161. sír; Tiszaföldvár-Téglagyár 84. sír.

A listán szereplő sírok többsége a 4. század végére, az 5. század elejére keltezhető. A 12 sír lelőhelyeinek térképi ábrázolása némi eltolódást mutat a korábbi századokhoz képest. A Körös–Maros közötti súlypont helyett a Maros folyótól közvetlenül északra húzódó sávban találunk nagyobb lelőhelycsoportot (10. kép). Északon a Szolnok környéki csomópont északra tolódik Mezőszemere és Füzesabony környékéig. A Tisza és a Maros völgyi lelőhelyek dominanciáját csak kis mértékben ellensúlyozza a bugac-pusztaházi és a budapest-sashalmi leletegyüttes.

A korszak vizsgálat alá vont 12 sírjában 13 szálvezető horognak tartható tárgy került elő. Ezek anyagában határozott elmozdulás vehető észre, hiszen a 13 példányból már 10 vasból készült. A horgok hossza 1,2–3,6 cm között ingadozik, ahol a vashorgok 1,2–3,6

cm, a bronzpéldányok 2,5–3,2 cm hosszúak. A legtöbb esetben a horgok mellett orsógombot (9 eset), ritkán orsókarikát találunk (egy eset). Az orsószerűre húzott röpsúlyok méretadatainak alapján a zömök gombok furata 0,7–1,5 cm között, a magasságuk 1,5–3 cm között, szélességük 2,6–3,9 cm körül mozgott. A szeged-kiskundorozsma-daruhalmi orsókarika furata 1,5 cm, átmérője 5,1 cm volt. A gyűjtés alapján a furatának környékén rovatkolt orsógomb csak ebben a korszakban tűnt fel. Ilyen példányok ismertek Füzesabony-Pusztaszikszói-gyümölcsös 1. sírjából (7. kép 6) és Hódmezővásárhely-Gorzsa (7. kép 7) sírjából. A fa orsószerű hosszát 6 esetben lehetett megközelítőleg kimérni. Ezek alapján az orsó mindig nagyobb 20 cm-nél. Eltérés mutatkozik a korábbi időszak orsószerűihez képest abban, hogy a 20–30 cm-es átlagokhoz képest két bolygatatlan, gondosan megfigyelt esetben is igen nagy, közel 40 cm körüli orsószerűhossz mérhető (Mezőszemere-Kismari-Fenek 35. sír (5. kép 4); Budapest-Sashalom, Zalavár utca [5. kép 2]).

A horgok és a röpsúlyok helyzete alapján további eltolódás figyelhető meg az elhelyezésben a lábfejek irányába, a megszokott jobb oldali dominanciával (10. kép). Bár még továbbra is tartotta magát az orsó jobb külső alkarhoz (egy eset), a bal külső alkarhoz és bal belső felkarhoz (egy-egy eset) helyezésének archaikus szokása, ám továbbra is a jobb comb külső oldala volt a legnépszerűbb hely az orsók számára (3 eset), amely mellett a talán balkezességre utaló bal külső comb körüli helyzet csak elvétve fordult elő (egy eset). Emelkedett ebben a korban a lábfejek elé helyezett orsók előfordulása (2 eset), amelynek variánsa lehet a lábszárak közé helyezés szokása (egy eset). Akárcsak a 3. század közepére keltezett Tápiószéle-Pedagógusilletmény-földek 4. sírja kapcsán, úgy a Tiszaföldvár-Téglagyár temetője 84. sírjának egy-egy vashorga kapcsán is felmerült, hogy két szálvezető orsó került a sírba. Ebben az esetben az adatok arra utalnak, hogy mind a lábszárak közé, mind a jobb lábszár külső oldalához helyeztek orsót. Ez a megoldás azonban ritkaságnak számított.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az egyes korszakok ide vonatkozó sírjainak vizsgálataiból nyert adatok alapján összegzésképpen megállapítható tehát, hogy a szálvezető kampóval felszerelt kézi orsók már a szarmata honfoglalást követően megjelentek a Kárpát-medencében. Határozottan állíthatjuk, hogy használatuk töretlen és bizonyítható a késő szarmata kor legvégéig. A felgyűjtött sírszámok alapján is úgy tűnik, hogy használatuk egyenletes volt az egyes korszakokban. A most kimutatott orsótípus, ahogy bizonyára a horog nélküli orsók is, funkcionális okokból alakjukban nem sokat változhattak. Akárcsak a sima orsók esetében, ezeknél is igaz, hogy a korai időszakban aszimmetrikus testű orsógombokkal szerelik fel a szálvezető orsókat. Ezeket fokozatosan felváltják a szimmetrikus kialakítású orsógombok. Egyedül a horog és a röpsúly (orsógomb vagy karika) sírban mért távolságából számított orsószárméret mutat némi növekedést. Ha elfogadjuk a sírokban mért távolságukat, akkor a korai időszakban még 20–30, a 2–3. században már 20–38, a kései, 4–5. századi időszakban pedig 20–40 cm közötti távolságokat mérhetünk. Az orsószárméret alsó átmérője az orsógomb vagy karika furatának átmérője alapján 0,7–1,5 cm körüli volt, amely végigkíséri az egyes korszakokat. Fontos tendencia bontakozik ki a szálvezető horog anyagával kapcsolatban is. A vas és a bronz együtt jelenik meg, de kezdetben a bronz nyersanyag dominált. Az anyagválasztás később egyre kiegyenlítettebbé vált, majd a kései, 4–5. századi időszakban többnyire vasból készültek a szálvezető horgok. Ezek minden korszakban kerek átmetszetű huzalból lettek kialakítva, alakjukban pedig nem érzékelhető változás. Fába ütött végük hegyesedő, szabad végük minden korszakban lehet szögben vagy ívelten visszahajtott, ritkábban kérdőjel alakú. A hosszadatok alapján a vaspéldányok 1,2–3,6, a bronzok 1,2–4,2 cm hosszúak voltak. A leghosszabb szálvezetők (4,2 cm) a 2–3. században bronzból, a legkisebbek (1,2 cm) a 2–5. században vasból készültek. Ahogy fentebb utaltunk rá, határozott tendencia

mutatkozik meg a szálvezető orsók elhelyezésében is.

Az orsó sírba helyezésének módját gyakoriság szerint vizsgálva egyértelmű, hogy minden korszakban a jobb oldali elhelyezés dominált. Ezen belül a röpsúly, legyen az gomb vagy karika, az esetek döntő hányadában a láb felé, a horog kampós véggel a fej felé állt. Kivételnek tűnik ez alól az 1–2. századi Szentés-Schweidel utcai és a 2–3. századi nagybányai eset. Előbbinél a koponya bal oldalán, utóbbinál a bal alkar külső oldalánál került elő orsógombbal a fej, horoggal a láb felé néző állapotban. E két pont által kirajzolt képzeletbeli egyenes (azaz maga a fa orsószárméret helye) azonban mindig párhuzamos volt a test hossz tengelyével. Az 1–2. század fordulóján a jobb felkar és alkar külső oldala a legnépszerűbb helye ennek a tárgynak. E szokást megtartják a 2–3. század fordulóján is, de gyakorisága idővel csökkent. Ekkor leginkább a jobb comb külső oldalán fordult elő, amelyet jól jelez a kézcsontok között előkerülő horgok nagy száma. Törvényszerűségnek tűnik, hogy az 1–2. században soha nem teszik a kézfej-térd közé, vagy a lábhoz a kézi orsót. Viszont csak a 2–3. századra keltezett sírokban találtam adatot arra, hogy az orsót a combok közé helyezik. Ekkortól adatolható az orsó lábfejek közé, illetve gyakrabban azok elé helyezése. A 2. század második felétől, végétől megjelenő megoldás a kézhez, különösen a jobb kézhez történő elhelyezés (kézfej-térd vonal), amelynek gyakorlata a késő szarmata korban is töretlen maradt. Ekkora viszont a felkar, vagy alkar mellé már szinte soha nem helyeztek szálvezető orsót.

Végül még egy észrevétel: a szálvezetők az 1–2. század fordulóján, a 2. század elején sokszor önállóan kerülnek elő a sírokból (7 eset a 15-ből). Ekkor bizonyára fából alakították ki a nehezeiket. Később, a 2–3. század fordulójától egyre ritkább a magányos horog (csupán 4 eset a 16-ból). A késő szarmata korban pedig szinte mindig agyag röpsúlyt találni a szálvezető horog mellett. Tizenkét esetből csupán két esetben nem került elő agyagnehezék a sírból.

AZ ORSÓTÍPUS KIMUTATÁSÁNAK VISELETTÖRTÉNETI HATÁSAI

A csanádpalotai sírban megfigyelt leletösszefüggés és ennek további, 41 sír általi megerősítése alapján körvonalazott szálvezetős orsótípus felismerését elfogadva új megvilágításba kell helyezni a szarmata viselettörténet egyik vitatott pontját, mégpedig a túhasználatot. A szarmata tük viseletben betöltött szerepét Vaday Andrea foglalta össze először, megemlítve, hogy ezek ruhaujjat vagy övet rögzítettek a férfi, de inkább a női viseletben.¹⁴ Elemzése kapcsán megjegyzi, hogy e kör átmetszetű, 2–3 cm hosszú huzalok hegyükön gyakran falenyomat maradványával kerülnek elő. Farkas Csilla a Füzesabony-Kastély-dűlő I. temető közlése kapcsán tesz említést kampós fejű tükről a jázig női viseletben. Hivatkozva a korábbi szakirodalomból már ismert eredményekre, a Füzesabony-Kastély-dűlő 60. sírből előkerült fiatal nő aranyflitteres viseletéről rekonstrukciós rajzot is publikált. A rajzon a szálvezető horog a jobb vállnál záródó tű szerepében látható.¹⁵ Vaday Andrea a mezőszemerei temető leleteinek közlése kapcsán ismét kitér e tárgy típusra, ahol megemlíti, hogy megfigyelése alapján a ruhatűző darabok végére azért került fa tok, hogy a tű hegye ne okozzon sérülést viselőjének.¹⁶ A közelmúltban Nagy Margit a Budapest-Sashalom, Zalavár utcai sír leleteinek bemutatása kapcsán tesz említést a bal felkarcsont mellett, és feltehetően a könyök mellől kissé kimozdult horogfejű vastűről, amelyhez közel, a bal kézfejnél ott találjuk az orsógombot is. A szerző számos példára hivatkozva viselethez tartozó tárgyként, hajtűként, ruhaujjat vagy övet összefogó „biztosítótűként” kezeli a túszerű vastárgyat.

Mindezek mellett, tekintve a huzal egyik végén látható famaradványokat, felmerült, hogy ezek bizonyos esetekben hurkolt technikájú kézműves termékek előállítására szolgáló horgolótűk maradványai is lehetnek.¹⁷ E kiragadott példák is mutatják, hogy a horgos fejű tárgy szerepének tüként való értelmezése töretlen volt a 80-as évektől gyakorlatilag napjainkig.

Amennyiben elfogadjuk az orsók és falenyomatos, vagy akár lenyomat nélküli horgok összetartozásának fent bemutatott, *in situ* helyzetek alapján is alátámasztott modelljét, akkor ezek alapján úgy vélem, hogy a kampós fejű tűk egy jelentős csoportjának szerepét újra kell értelmezni. A lelet szerepének átértelmezését különösen ott látom indokoltnak, ahol a kampós fejű vas- vagy bronzhuzalok megközelítőleg 1,2–4,2 cm hosszúak, egyik végükön hegyesek, másik végükön kampósan vagy kérdőjel alakban visszahajtottak, a horgos végük pedig nem éles. Ezen kritériumok alapján ezek valójában az orsószerű felső végébe tűzött szálvezető horgok maradványai-
val azonosíthatóak. Különösen akkor tűnik ez a megállapítás helytállónak, ha a vashuzalok hegyes végén vaskos lenyomatként, a bronzok esetében inkább elszíneződésben mutató famaradványok is megmaradtak. A horgok közel 20–40 cm-es sugarában, mindig a csontváz tengelyével közel azonos irányban felbukkanó orsógombok, ritkábban orsókari-
kák szerencsés esetben egyértelműen jelzik a már elporladt fatárgy két végpontját. Szerencsés esetben tehát lehetőség nyílhat egy római kori fatárgy, azaz fa orsószerű síron belüli azonosítására, felmérésére.

¹⁴ VADAY 1989, 122.

¹⁵ FARKAS 1998, 75, 6. kép; FARKAS 2000, 27.

¹⁶ VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, 108.

AZ ORSÓTÍPUS NYUGATI ÉS KELETI KAPCSOLATAI ÉS A SÍRBA KERÜLÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA

Az orsótípus alföldi előzményére a helyi kelta anyagban nem találtam példát, valamint a későbbi korok anyagában sem bukkan- tam hasonló tárgyra. Egyedül a főtí keso avar kori temetőben egy horgos fejű, tordírozott szárú bronzhuzal kapcsán merült fel a szálve- zetű horog azonosításának lehetősége (7. kép 12).¹⁸ E bizonytalan és elszigetelt, 8–9. szá- zadi esetet leszámítva azonban jelenleg úgy tűnik, fém szálvezetős orsókat az Alföldön kizárólag a szarmaták használtak nagyobb mennyiségben.

A Csanádpalota-Sulyok-tanya lelőhelyen megfigyelt orsógomb és vashorog helyzete alapján párhuzamként idézett 41 analóg eset meglehetősen csekély számnak tűnik az Alföld nagy számban feltárt szarmata temet- kézéseikhez képest. E csekély esetszám arra utalhat, hogy a tárgytípus bár elterjedt a szar- maták körében, de divatja, használata, de leg- alábbis sírba kerülése ritkának számított. Mindez meglepő, tekintve, hogy alakja egy- szerű és a tárgy elkészítése háziipari keretek között megoldható. Hiányát magyarázhatjuk a sírrablások okozta elmozdulással, valamint a régi feltárások rossz vagy hiányos dokumen- tációja miatt kialakult adatvesztéssel is. A jelenlegi gyűjtés alapján kibontakozó kép azt sugallja, hogy ez az orsótípus nem vált elter- jedt típussá a szarmaták körében. Eredete kap- csán két területet kell vizsgálat alá vennünk: a nyugati és a keleti régiók szerepét.

A szomszédos Pannonia provinciában zajló fonásról, a guzsalyok és orsógombok kap- csán Müller Róbert 2009-ben írt összefog- láló tanulmányt.¹⁹ Ez a tanulmány bár nem említi pannoniai szálvezető horgokat, felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a tárgytípus ismert

volt a mai Ausztria területén létezett Noricum provincia területén.²⁰ Ezt Kordula Gostenčik gyűjtése bizonyítja.²¹ A karintiai Virunum és Magdalensberg településekről a sima kampós végű huzal mellett a szarmata anyagban eddig meg nem figyelt római típusok is felbukkan- tak. Ilyen a köpös-kampós, a tordírozott szárú kampós változat és a ritka, állatfejes végű vál- tozat.²² Gostenčik a Kr. e. 50 és Kr. u. 50 között virágkorát élő Magdelensberg településen elő- került szálvezető horgokat részletesen elemzi. Munkájából kiderül, hogy ezek egy vas pél- dány kivételével mind rézötözetből készül- tek, a horog pedig minden esetben tompa végű volt. A 2,5–4,5 cm hosszú köpös típust, ame- lyet a fa orsószárra húztak, a görög térségből eredeztetik. A másik, gyakoribb, 2,8–3,8 cm hosszú, tordírozott szárú példányokat egysze- rűen belecsavarozták a fába. A tárgyat a szerző a Mediterrán térségből eredeztette. A legújabb kutatások alapján e szálvezető horgok Panno- niában is használatban voltak. Erre Pásztókai- Szeőke Judit talált bizonyítékot Szombathe- lyen, az egykori Savaria település területén. A város déli részén elterülő Iseum szentély leletei között legalább 13 szálvezető kampó is talál- ható. Ezek anyagban és típusban a szarmata típusokkal azonosak.²³ A Kr. u. 1. század végé- től a Kr. u. 4. század elejéig használt Isis szen- tély területéről előkerült horgok az orsótípus szarmatákkal egy időben történő pannoniai használatának bizonyítékát jelentik.

A római szálvezető formák részbeni külön- bözősége, a típus korai szarmata sírokban való megjelenése azonban arra utal, hogy az Alföld jelentős részét benépesítő szarmata törzsek a keleti szállásterületeikről hozhatták magukkal ennek az orsótípusnak az ismeretét. Figyelemre

¹⁸ TETTAMANTI 1985, 368, 14. kép 6.

¹⁹ MÜLLER 2009, 39–54.

²⁰ MÜLLER 2009, 45, 35. j.

²¹ GOSTENČIK 2001, 571–579.

²² GOSTENČIK 2001, 573, Abb. 1.

²³ Pásztókai Szeőke Judit: *Egy kis kampó két élete*. Előadás a Hadak útján – A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciáján. Esztergom, 2014. november 4–6.

méltó jelenség, hogy a keleti gót kultúrkörben, így a Visztula folyó alsó szakaszát körülölelő síkságon élő, majd onnan déli irányban elmozduló császárkori germán Wielbark-kultúra Kr. u. 1. századi leletei között szintén ismeretek ilyen kampós fejű szálvezető horgok. Ezek kisebb számban, de felbukkannak a mai Ukrajna, Moldávia és Románia területén élt Maroszentanna–Csernyahov-kultúrában és az előző két kultúra között egyfajta átmenetet képező, a Hrubieszow-medencében megtelepedett Masłomęcz csoport leleteiben is.²⁴ Ezek között a sima huzalok mellett a rómaiaknál is megfigyelt, csavart szárú típus is felismerhető.²⁵ Az alföldi szarmatáknál most kimutatott szálvezető orsótípus e keleti germán körhöz jól kapcsolható, mind korban, mind térben.

A szálvezetőnek meghatározott kampós huzaldarab vizsgálata kapcsán feltűnő, hogy a szálvezető orsótípus meglehetősen ritkán bukkant fel a szarmata temetőkből, településekről pedig eddig nem ismerem előfordulását. E hiányosság részben betudható a tárgy igen apró méretének is, hiszen megfigyelése csak aprólékos munkával lehetséges mindkét területen. Pannonia és Noricum provinciákban azonban fordítottan tűnik a helyzet. Itt a jelek alapján a települések anyagában megvan, míg a sírok leletanyagából hiányzik a szálvezető horog.

Müller Róbert a pannoniai törékeny, jelképes bronzguzsalyok és orsók kapcsán megjegyzi, hogy azok egy része kifejezetten gazdag sírokból került elő. Ezekben az esetekben a tárgyak jelképek, a háziasság, a házi szorgalom szimbólumaiként is kerülhettek a sírba.²⁶ Szimbolikus jelentéstartalom a szarmata sírok kapcsán is felmerülhet, különösen azoknak a síroknak az esetében, ahol a sírokat a

publikálók maguk is a temető leggazdagabb temetkezéseként értékelik (Szeged-Csongrádi út 24. sír; Füzesabony-Kastély-dűlő I. 150. sír; Szentes-Nagyhegy 20. sír; Szentes-Schweidel utca 5. sír; Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag 7. sír; Mezőszemere-Kismari-Fenek 35. sír; Makó-Mikócsa-dűlő 245. sír; Csanádpalota-Sulyok-tanya 2. sír).

A sírok katalógizálása során a temetkezési szokások és a kísérőleletek is feljegyzésre kerültek. Az elhunytak minden esetben nők vagy fiatal lányok voltak. 14 esetben az elhunyt korára is vannak adatok, amely alapján a 16 és 60 év közötti egyének mellé tetten ilyen kézi orsót. Ahogy az életkorban, úgy a temetkezési szokásban sem sikerült összefüggéseket találni. A sírok hossz- (195–318 cm), szélesség- (55–120 cm) és mélységadatai (26–180 cm) igen nagy szórást mutattak. A felgyűjtött 41 orsós sír közül csupán kettő volt körárkos (Szentes-Schweidel utca 5. sír; Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag 7. sír). 3 sír ezekből rönkkoporsós, 6 pedig deszkakoporsós volt. Gyakori ezekben a sírokban a gyöngy nyaklánc (26 eset) és a fibula (19 eset), illetve az edény (20 eset), ami azonban általános a szarmatáknál. Általános tendenciát a leletek kiválasztásában tehát nem lehetett megfigyelni. Ezt a korabeli rablás okozta adatvesztés sem tette lehetővé. Az orsótípus síron belüli helyzetének tendenciáját rögzíteni ugyan lehetett, de szerepének, sírba kerülésének esetleges szimbolikus háttéréről csak sejtéseink vannak. Mivel a fonás számos kultúrában vallási jelentőséggel is bírt, a szarmatáknál is számolhatunk a tárgy szimbolikus, többek között bajelhárító szerepével.²⁷ A legtöbb esetben azonban mint egyszerű munkaeszköz kerülhetett a kézi orsó a sírba.

²⁴ KOKOWSKI 1998, 733, Abb. 59.

²⁵ KOKOWSKI 1998, Abb. 12, 17.

²⁶ MÜLLER 2009, 41.

²⁷ EIBNER 1984, 39–48; MAKKAY 2003, 59.

ÖSSZEFOGLALÁS

Korábban az alföldi szarmata Barbaricumban mindösszesen egy lelőhely kapcsán merült fel, hogy ott egy ép orsószerű kerület volt. A szóban forgó lelet az 1947 és 1955 között feltárt Nagyszénás-Vaskapu szarmata temetőjének 7. számú sírjából előkerült csont orsószerűnek meghatározott tárgy. A 2. századra, a 3. század elejére keltezett sírban horgonyfibula és üveggyöngyök mellett az elhunyt nő bal kezénél egy vaskés mellett egyik végén kanálszerűen lekerekített, míg másik végén kihegyezett, 18,9 cm hosszú csonttárgy helyezkedett el. A találok leírása alapján erre ráhúzva találták a sárgásbarna színű, aszimmetrikus, bikónikus típusba sorolható orsógombot (ma.: 2,2 cm, átm.: 4,4 cm, furat átm.: 1 cm). Utóbbi felső része vágott, az alsó kúposan bemélyített, rövidebb palástján pedig szimmetrikus elrendezésben két bekarcolt, zászló formájú tamga jel figyelhető meg.²⁸ Bár a csonttárgy helyzete és mérete megerősíti a tárgy kézi orsóként történő meghatározását, annak kiszélesedő alsó része és az elhajló hegyes szára megkérdőjelezi e funkciót.

A most közzétett Csanádpalota-Sulyok-tanya, M43 57. lelőhely 2. sírjában fekvő fiatal lány lába elé helyezett orsógomb és egy vasból készült, kampós végű tárgy *in situ* pozíciója alapján azonban sikerült összefüggést találni két, eddig külön és önállóan kezelt tárgytípus között. E megfigyelések új megvilágításba helyezik a szarmata kézi orsókról való eddigi ismereteinket. Úgy vélem, hogy a csanádpalotai sírral kapcsolatos feltevéseinket tényekkel sikerült igazolni, hiszen 41 szarmata sírleletben sikerült e tárgytípust azonosítani, a leletösszefüggést újraértelmezni. Az orsó létezését a hazai néprajzi példák is igazolták. Az elemzések azt mutatták, hogy ezek a kompozit tárgyak keleti eredetűek és a szarmata kor minden periódusában megtalálhatóak voltak. Az orsóra húzott gomb, ritkán karika és a hurkos végű huzal alapján a tárgy

hossza is kiszámítható volt. Ennek alapján kiderült, hogy ezek a fatárgyak közel 20–40 cm hosszúak voltak. Méretük a késő szarmata korban néhol nagyobbá vált. A szálvezető kampós végű huzal (idegen nyelvű szakirodalomban: *spindle hook*, *Spindelhaken*) szerkezete és mérete időben állandó volt: szára egyenes, vége kampós, hossza 1,2–4,2 cm között mozgott. Anyagát azonban rézötvözetből idővel vasra cserélték.

A sírba helyezés szokása is sajátos képet mutatott: az értékelés alapján határozott elmozdulás tapasztalható a váll és fej régióból a medence, kezek, lábfej irányába. Egyes síron belüli orsópozíciók az eddigi gyűjtés alapján kizárólagosnak tűnnek. Ez a megfigyelés akár a sír keltezésében is segítségünkre lehet. E megállapítások tendenciák, amelyek azonban viszonylag kevés sírszám adatai alapján kerültek megállapításra. Reményeink szerint a jövőbeni kutatások megerősítik a most bemutatott modellt, és támpontként szolgálnak ezen apró tárgy körülmények feltáráshoz, dokumentálásához és helyes értelmezéséhez.

Az orsó végére erősített kampós végű vas vagy bronz szálvezető a szarmata viseletben használt és tűként kezelt tárgyak meghatározását is átgondolásra készíti. Ez különösen ott lehet indokolt, ahol orsógomb található az 1,2–4,2 cm hosszú vas- vagy bronzkampó közelében, valamint ahol falenyomatot észlelünk a huzal hegyes végén. Utóbbi esetben szinte biztos, hogy szálvezető horoggal van dolgunk.

Végezetül még egy megjegyzés: a szarmata orsók kapcsán a szerzőben felmerült az igény a fa orsószerű faanyagának fajszintű meghatározására. E célból a Makó-Mikócsa 31. lelőhely 245. sírjából és a Csanádpalota-Sulyok-tanya 2. sírjából előkerült vastárgyakat vizsgáltuk meg (7. kép 5, 9). A vastól átkorrodódott famaradvány szöveteinek kutatása csak annyit derített ki, hogy a maradványok lombos fából származtak. Az orsó súlyának

²⁸ ZALOTAY 1952, 7–8; HAVASSY 1998, 171; NAGY 2003, 56, 3. kép 6.

növelése céljából keménylombos fát használhattak e célra (tölgy, bükk, kőris, juhar). Érdemes a jövőben ezen tárgyakról a feltárás

pillanatában vagy a restaurálás előtt mintát venni, amelynek alapján a jövőben az orsószerű fafajának kérdésére is választ kaphatunk.

A KÉZI ORSÓT TARTALMAZÓ SÍROK KATALÓGUSA²⁹

1–2. század

Endrőd-Szujókereszt 88. sír (4. kép 1; 6. kép 1): Bolygatlan (!) felnőtt női temetkezés (2. század első fele). T.: D–É. Akna h.: 195 cm, sz.: 55 cm, m.: 70 cm. A sírban a jobb alkar külső oldala mellé helyezték az orsót. Erre a pozícióra a jobb könyöknél előkerült, hajlított fejű bronztű (h.: 2,5 cm), valamint a jobb kézfej csontjain nyugvó, aszimmetrikus, kettős kónikus testű, fekete foltos, téglaszínű orsógomb utal (átm.: ~3,5 cm, m.: ~2,5 cm, furatátm.: ~1,5 cm). A sírrajz alapján távolságuk 20–25 cm. A sírban vaskés, vastű, gyöngy nyaklánc (üveg, korall, kalcedon), karlánc (rajta gyöngyök és csengő), övcsüngő (bronzkarika és gyöngyök), valamint láb környéki gyöngyök voltak.³⁰

Füzesabony-Kastély-dűlő I. 60. sír (4. kép 2; 6. kép 2): Bolygatlan(!) kora szarmata kori sír (1–2. század fordulója, 2. század eleje). T.: D–É. Akna h.: 218 cm, sz.: 80 cm, m.: 46 cm. A sírban egy 23–40 év körüli nő nyugodott. Az orsót a jobb felkar külső oldala mellé helyezték. Erre utalt a jobb kulcsesont mellett, a lapocka felett előkerült 2,8 cm hosszú, kampós végű bronztű, valamint a jobb könyök külső oldalán fekvő, aszimmetrikus orsógomb (átm.: 3,7 cm, m.: 2,2 cm). A köztük mért távolság alapján az orsószerű hossza 25–30 cm lehetett. A sírban ónozott bronztükrök, edény, arany fülbevaló, nyaklánc (karneol), aranyflitterek, karlánc (karneol) volt.³¹

Füzesabony-Kastély-dűlő I. 65. sír (4. kép 3; 6. kép 3): Bolygatlan (!) kora szarmata kori sír (1–2. század fordulója, század eleje). T.: D–É. Sírakna h.: 195 cm, sz.: 80 cm, m.: 90 cm. A sírban egy 40–60 év körüli nő nyugodott deszkakoporsóban. Az orsót a jobb felkar külső oldalára helyezték. Az orsó felső végét a jobb vállnál előkerült 1,8 cm hosszú, szerves anyag lenyomatával fedett, kampós végű vastű jelölte. A karcolt díszű, aszimmetrikus orsógomb a jobb könyök külső oldalán került elő (átm.: 3,7 cm, m.: 2,1 cm). A két

tárgy távolsága alapján az orsószerű 25–30 cm lehetett. A sírban ezeken felül edény, nyaklánc (karneol és borostyán) volt.³²

Füzesabony-Kastély-dűlő I. 150. sír (6. kép 4): Bolygatlan(!) kora szarmata kori sír (1–2. sz. fordulója, 2. sz. eleje). T.: D–É. Sírakna h.: 183 cm, sz.: 58 cm, m.: 67 cm. A sírban egy 16–20 év közötti fiatal lány nyugodott. Az orsót a jobb felkar külső oldalához helyezték. Erre utalt a jobb vállnál előkerült kampós végű bronz tű (h.: 3,3 cm) és a váll felső végén talált aszimmetrikus testű orsógomb (átm.: 3,3 cm, m.: 2,5 cm). A sírban bronztükrök, arany fülbevaló, csüngős gyöngy nyaklánc (üveg, borostyánkő, aranygyöngyök), karlánc (üveg, mészkő, pixis), huzalkarperec, lábkörnyéki gyöngyök voltak.³³

Szeged-Csongrádi út 25. sír (6. kép 5): Bolygatlan temetkezés (Kr. u. 1–2. század fordulója, 2. század eleje). A publikációból hiányoznak a sírra és az elhunyra vonatkozó metrikus adatok! Az orsót a mellkasra helyezhették. Erre utalt a mellkas közepén előkerült kampós végű bronztű (h.: 3,2 cm, v.: 0,15 cm), amely mellett azonban orsógomb nem került elő. A sírban nyaklánc (lunula, veder alakú csüngő, korall-, üveg-, mészkő-, és borostyángyöngyök), bronzkarika, fibula, ruhaujj kivarrásra utaló gyöngyök, övcsüngő (gyöngyök, csengő), két edény, vaskés, láb környéki gyöngyök voltak.³⁴

Szeged-Felsőpusztaszer: Móra Ferenc 1930-ban 40 sírt tárt fel a területen. A temető 7 sírjában került elő kampós orsóra utaló nyom. A sírok a leleteik alapján az 1. század végére, illetve a 2. század elejére keltezhetők.

16. sír: Női sír. Sírakna m.: 100 cm. A sírből egy kampós végű bronztű került elő. Emellett egy csiholó acéltöredéke, fülbevaló, vaskés és gyöngyök voltak a sírban.³⁵

17. sír: Női sír. Sírakna m.: 125 cm. A sírban lévő orsóra egy kampós végű bronztű utalt. A sírban

²⁹ A lelőhelyeket korszakos bontásban, azon belül ábécé sorrendben közlöm a kézi orsóra utaló leletek részletes leírásával, valamint a kísérőleletekkel együtt.

³⁰ VADAY–SZÓKE 1983, 88, 9. kép 3, 5, 18. kép

³¹ FARKAS 1998, 71–72, 3. kép, I. tábla 7, 10; FARKAS 2000, 15, 10. kép 7, 10.

³² FARKAS 2000, 16, 11. kép 4–5.

³³ FARKAS 1998, 73, 4. kép 3–4, III. tábla 12; FARKAS 2000, 17, 13. kép 10, 14. kép 12.

³⁴ VÖRÖS 1981, 128, 7. kép 6.

³⁵ PÁRDUZ 1941, 17, XIII. t. 12.

ezen kívül gyöngy nyaklánc (karneol), karperec, fibula, edény és láb környéki gyöngyök voltak.³⁶

20. *sír*: Női sír. A sírból származó kampós végű bronztű, valamint egy kettős kónikus, dőlt kereszt díszű orsógomb utalt a horoggal ellátott orsóra. A sírból fibula, vaskés és gyöngyök kerültek még elő.³⁷

24. *sír*: Női sír. Sírakna m.: 115 cm. A leletek között egy kampós végű bronztű utalt az orsóra (6. kép 6). Emellett térdfibula, gyöngyök, bronzkarika került még elő a sírből.³⁸

25. *sír*: Női sír. Sírakna m.: 90 cm. A sírban egy kampós végű bronztű utalt az orsóra, amely mellett egy vasár, gyöngyök és egy edény is volt.³⁹

33. *sír*: Női sír. Sírakna m.: 90 cm. A sírből előkerült, kampósan hajlított bronztű (6. kép 7) alakja alapján orsósárhoz tartozhatott. A sírban vaskés és gyöngyök voltak.⁴⁰

34. *sír*: Női sír. Sírakna m.: 120 cm. A sírből előkerült, kampósan hajlított bronztű alakja alapján orsósárhoz tartozhatott. A sírban vaskés, vaskarika, egy bronztárgy, bronzlemez és gyöngyök voltak.⁴¹

Szentes-Schweidel utca 5. sír: Impozáns, rabolatlan női sír (1–2. század fordulója, 2. század eleje). A körárkos sírban, a koponya bal oldalán került elő egy orsógomb (átm.: 2,8 cm, m.: 1,8 cm). Az ehhez tartozó bronz szálvezető horog szintén a bal oldalon, a felkarcsont közepe táján, annak belső oldalán, a bordák mellett feküdt, keresztben (h.: 1,7 cm). A gazdag, körárkos sírban többek között négy fibula és tükör is volt.⁴²

Szentes-Nagyhegy 20. sír: A temető leggazdagabb (!), bolygatatlan, kora szarmata kori női sírja (1–2. század fordulója, század eleje). T.: DK-ÉNy. M.: 160 cm. A sírban nem kizárt, hogy két kézi orsót helyeztek. A kampós végű bronzhuzal a bal könyök mellett került elő. Egy másik, egyszerű kézi orsóra utaló orsógomb a jobb kézcsontok belső oldalán feküdt. A sírban edény, vaskés, fülbevaló, nyaklánc (karneol, üveg, borostyánkő), aranyflitterek, aranylemezes diadém, fibula, övecsüngő, ládika, láb környéki gyöngyök voltak.⁴³

2–3. század

Abony 39. lelőhely 14. sír (4. kép 4; 6. kép 8): Részben rabolt női sír (2. század vége, 3. század). T.: D-É. H.: 272 cm, sz.: 95 cm, m.: 37–39 cm. A sírből, a jobb kézcsontoknál egy, a lábak felé falenyomatos, fej felől kampós végű vashuzal került elő (h.: 2,5 cm). A jobb combcsont térdhez közeli végén egy barna mázas edény talpgyűrűs fenéktördelékéből faragott orsókarika feküdt (átm.: 4,5 cm, m.: 2 cm). A két tárgy *in situ* került elő egymástól 20 cm-re. A sírban ezeken felül nyaklánc (lunula, mészkő, aranyfóliás üveg, karneol), edény, vastű, 2 fibula, karlánc (karneol, mészkő, üveg), vas övkarika és láb környéki gyöngyök voltak.⁴⁴

Csongrád-Határút 7. sír (6. kép 9): Felnőtt nő sírja (3. század). A sírből ismeretlen helyről egy kampós végű bronztű származik, amely mellett egy vaskés, fülbevaló, fibula volt. Orsógombról, orsókarikáról nincs adat.⁴⁵

Debrecen-Hortobágy híd (Mátai határ) 12. sír (6. kép 10): Bolygatatlan felnőtt női temetkezés (2. század vége, 3. század eleje). T.: D-É. Sírakna h.: 210 cm, sz.: 75 cm, m.: 80 cm. Az orsót a jobb kézhez rakhatták. Erre utalt a jobb kézfejnél, a combtő felett előkerült kampós végű vashuzal, valamint szintén a jobb kézfej külső oldalán kibontott orsógomb. A sírből ezen kívül üveggyöngyből készült nyak- és karlánc, vaskés, egy kézzel formált edény, láb környéki gyöngyök, valamint egy kis bronzkarika került még elő.⁴⁶

Hódmezővásárhely-Kakasszék 2. sír (6. kép 11): Felnőtt nő 1958-ban előkerült bolygatatlan sírja (2. század második fele). T.: D-É. A sírban a koponya jobb oldalához helyezték az orsót. Erre utal a jobb fülnél előkerült kampós végű bronzhuzal (szár h.: 2 cm, horog h.: 0,5 cm). Ugyanitt, a jobb váll mellett egy kettős kúpos, aszimmetrikus testű orsógomb került elő. A sírban bronzcsengő, nyaklánc (borostyán, korall, üveggyöngyök), 2 fibula, vasár, karlánc (üveggyöngyök), vaskés, vasszeg, láb környéki gyöngyök, vödör alakú csüngő volt.⁴⁷

Madaras-Halmok 597. sír (4. kép 5; 6. kép 12): 20–30 év körüli fiatal nő bolygatatlan sírja (2–3. század). T.: D-É. Akna h.: 152 cm. Az orsót a jobb comb

³⁶ PÁRDUCZ 1941, 17, XIV. t. 3.

³⁷ PÁRDUCZ 1941, XV. t. 5: 2a–b.

³⁸ PÁRDUCZ 1941, 18, XIII. t. 3.

³⁹ PÁRDUCZ 1941, 18, XV. t. 8.

⁴⁰ PÁRDUCZ 1941, 18, XX. t. 2.

⁴¹ PÁRDUCZ 1941, 18, XIII. t. 19.

⁴² A temető közlés alatt van. Az adatok Vörös Gabriella szíves szóbeli közlése alapján kerülhettek a jelen gyűjtésbe.

⁴³ PÁRDUCZ 1956, 140–144; KÖHEGYI 1982, 323.

⁴⁴ GULYÁS 2011, 127–128, 22. tábla 2, 8.

⁴⁵ PÁRDUCZ 1944, 19, XXX. t. 2.

⁴⁶ PÁRDUCZ 1941, 11–12, VII. t. 10; ISTVÁNOVITS 1990, 94, XI. t. 3.

⁴⁷ GAZDAPUSZTAI 1960, 47, XIII. t. 2, 6.

belső oldalára helyezhették, a kéz közelébe. Az erre utaló apró, kampós végű bronztű a jobb combcsont felső végén feküdt (h.: 2,1 cm). Az aszimmetrikus testű, szélesebbik végén homorú aljú orsógomb a combcsontok között, középtájon került elő (átm.: 3,2 cm, m.: 3,2 cm). A sírrajz alapján a két tárgy távolsága 25–30 cm. A sírból gyöngy nyaklánc (korall, üveg, karneol), fibula, huzalkarperec és láb környéki gyöngyök voltak.⁴⁸

Makó-Dáli ugar, M43 40. lelőhely, SNR 80. sír: Női sír (2–3. század). A 2012–2014 között kutatott lelőhelyen előkerült szarmata temető SNR 80. sírjában került elő szálvezetős horoggal felszerelt orsó. A sírban a jobb comb külső oldala mellé helyezték az orsót, amelyre a kézcsontok között előkerült bronzhorog és a tőle 21 cm-re fekvő, a jobb combcsont mellett előkerült bikónikus orsógomb utalt.⁴⁹

Makó-Járandó, M43 37. lelőhely

SNR 63. sír: Női temetkezés (2–3. század). A sírban a jobb alkar belső oldala mellé helyezték az orsót, amelyre az itt előkerült bronz horog utalt.⁵⁰

SNR 408. sír: Női temetkezés (2–3. század). A sírban a jobb comb külső oldala mellé helyezték az orsót, amelyre a kézcsontok között előkerült bronzhorog és a jobb combcsont mellett előkerült bikónikus orsógomb utalt.⁵¹

Nagybánhegyes-Tatár árok 37. sír. (Kunágota MOL vezeték 9. lh.): Női temetkezés (2–3. század). A 2010-ben előkerült sírban a bal könyöknél orsógomb, a bal kézfejnél vas szálvezető horog került elő. A sírban ezeken kívül egy pár bronz fülbevaló, karneol, borostyán- és mészkőgyöngyök, ezüstfibula, vasfibula, korszó is volt.

Orosházi-tanyák 19. sír: Feltehetően bolygatatlan női sír (2–3. század). T.: D–É. Sírakna h.: 185 cm, sz.: 86 cm, m.: 120 cm. A sírban talán két orsó feküdt. A kampós típus a jobb felkar belső oldalán, egy másik, sima végű a combok között, kézközlemben lehetett. Az elsőre egy kampós végű bronztű utalt a jobb kulcscsontnál (h.: 4 cm). A másikra egy bikónikus testű, cikkcakkmintás orsógomb utalt a combcsontok között. A sírban ezeken kívül edény és nyaklánc (üvegyöngyök) előkerüléséről van adatunk.⁵²

Szeged-Csongrádi út 24. sír (4. kép 6; 6. kép 13): Bolygatatlan temetkezés (2. század). T.: É–D. A temető leggazdagabb (!) koporsós sírjában egy 30 év körüli

nő feküdt. A kézi orsót a bal lábszár külső oldalához helyezték. Erre utalt a bal térd külső oldalán előkerült, visszahajtott végű, falenyomatos végű vastű (h.: 3,5 cm, v.: 0,3 cm), valamint a bal boka mellett kívül előkerült aszimmetrikus testű orsógomb (átm.: 3,5 cm, m.: 2,4 cm). Az orsó és horog távolsága 20 cm volt. A sírban vaskés, félhold alakú aranycsüngővel díszített gyöngy nyaklánc (üveg, arany), karlánc (karneol- és paszta gyöngyök), övcsüngő (rajta csengő, gyöngyök, bronz- és csontpaxis), láb környéki gyöngyök voltak.⁵³

Szentes-Jaksor 1. sír (6. kép 14): Bolygatatlan felnőtt nő temetkezése (2. század vége, 3. század eleje). T.: D–É; m.: 80 cm. A sírban a (jobb?) csípőnél kampós végű bronz „tű” került elő (h.: 4,2 cm). A jobb kéznél szimmetrikus átmetszetű, téglapiros színű orsógomb feküdt. A sírban edény, vaskés, nyaklánc (üveg, mészkő), fibula, karlánc (karneol), övkarika és láb környéki gyöngyök kerültek elő.⁵⁴

Szentes-Kistőke, vasútállomás 141. sír: Felnőtt nő 1936-ban előkerült sírja (2–3. század közepe). Sírakna h.: 177 cm, sz.: 74 cm. Az orsót a bal kézhez helyezhették. Erre utal a bal alkarnál előkerült kampós vashuzal, valamint a bal combcsont mellett fekvő orsógomb. A sírból ezeken kívül edény, vaskés, vaskarika, gyöngy nyaklánc, a láb környékén pasztagyöngyök is előkerültek.⁵⁵

Szolnok-Szandaszőlős-Netovább-Csárda/Szanda-Netovább 3. sír (7. kép 1): Részben feldúlt, felnőtt női sír (2–3. század). T.: D–É. H.: 160 cm, sz.: 70 cm, m.: 180 cm. A betöltésből egyik végén ívelt, másik, hegyes végén falenyomatos vastű volt. A sírból gyöngy nyaklánc, fibula, bronzcsengő és láb környéki gyöngyök voltak.⁵⁶

Tápiószéle-Pedagógusilletmény-földek 4. sír (7. kép 2): Feldúlt felnőtt női sír (3. század közepe). Sírakna h.: 235 cm, sz.: 68 cm, m.: 90 cm. A sírból, a mellkas tájáról egy kerek átmetszetű bronzhuzalból készült, egyik végén hegyes, másik végén félkörívben meghajlított, a cikkben tűnek leírt tárgy tartható orsóhorognak (h.: 2,2 cm, v.: 0,15 cm). A sírban, a bolygatatlan lábujjcsontok között egy másik vastű is feküdt, rajta hosszirányú falenyomattal (h.: 1,8 cm, v.: 0,4–0,45 cm). Mérete alapján nem kizárt, hogy ez is orsóhorog volt. A sírból egy Drag. 33. típusú terra sigillata csésze, vaskés, vasár, fülbevaló,

⁴⁸ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 157–158, 117. t. 13, 16.

⁴⁹ A sír közöletlen. Sóskuti Kornél szíves szóbeli közlése.

⁵⁰ A sír közöletlen. Sóskuti Kornél szíves szóbeli közlése.

⁵¹ A sír közöletlen. Sóskuti Kornél szíves szóbeli közlése.

⁵² NAGY 2005, 16, 15. kép 1.

⁵³ VÖRÖS 1981, 127, 5. kép 7–8; KŐHEGYI 1982, 318, 14. rajz, XII. 1–2.

⁵⁴ PÁRDUZ 1950, 19, LVII. t. 4, LVII. t. 6.

⁵⁵ PÁRDUZ 1944, 16, XIX. t. 3, 6.

⁵⁶ VADAY 1989, 267, Taf. 94. 5.

bronzfibula, karneol, üveg- és pasztagyöngyök voltak.⁵⁷

Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag 7. sír (6. kép 15): Felnőtt nő bolygatatlan, körárkos sírja (2. század vége, 3. század eleje). T.: D–É. H.: 260 cm, sz.: 110 cm, m.: 140 cm. A rönkkoporsóban eltemetett felnőtt nő mellett talán két orsó is lehetett. Az erre utaló bronz, kampós végű tű a jobb oldalon, a medence mellett került elő (h.: 2,5 cm). Egy orsógomb a bal felkarcsont külső oldalán feküdt (átm.: 3,5 cm). A sírban bronztű és tűtartó, vaskés, fülbevaló, nyaklánc (üveg és karneol), féltorques, gyűrű, övcsüngő (rajta római veretek, gyöngyök, pixis, rugós gyűrű), huzalkarperec, láb környéki gyöngyök voltak.⁵⁸

4–5. század

Apátfalva-Nagyút dűlő 139. sír, M43 43. lelőhely (5. kép 1; 7. kép 3): 2011 júniusában előkerült rabolatlan női sír (5. század). T.: D–É. Sírakna h.: 236 cm, sz.: 119 cm, m.: 28 cm. A *maturus* korú nő sírjában az orsó *in situ* helyzetben maradt meg. A jobb kézcsontokon, kampós véggel a koponya felé feküdvé került elő a bronz szálvezető horog (h.: 3 cm, v.: 0,2 cm). A tű egyenes, elvékonyodó szárán látható korródálódás mutatta, hogy mely rész érintkezett az orsó fa szárával. Az elporladt orsógomb tőle 16 cm-re, a jobb combcsont mellett, a külső oldalon feküdt. A sírban bronz fülbevalópár, nyaklánc, bronzfibula, csont tűtartó, vaskés, a lábnál üveggyöngyök és egy edény került elő.⁵⁹

Budapest XVI., Sashalom, Zalavár utca 7 (5. kép 2; 7. kép 4): 45–50 év körüli nő rabolatlan, magányos sírja (5. század első fele). T.: DK–ÉNy. M.: 96 cm. Koporsó nem volt. A bal felkarcsont mellett kívül egy kerek vashuzalból készült, kampós végű szálvezető horog került elő (h.: 2,6 cm). A bal alkarcsontnak szintén a külső oldalán bikónikus orsógomb feküdt. A távolságuk 40 cm körüli a sírrajz alapján. A sírban ezeken kívül kézi korongolt, fejhez pakolt edény, bronzkarikával záródó gyöngy nyaklánc (borostyán, karneol, üveg), vaskés volt.⁶⁰

Bugac-Pusztaháza 4. sír: Feldúlt női sír (4–5. század). T.: DNY–ÉK. H.: 330 cm, sz.: 95 cm, m.: 125 cm. A sírből két kampós végződésű vastű került elő, közelebbről meg nem határozott helyről. A sírban gyöngyök és bronzcsüngő volt.⁶¹

Bugac-Pusztaháza 8. sír: Vaskapcsos koporsóba temetett felnőtt nő sírja (4–5. század). T.: DNY–ÉK. H.: 238 cm, sz.: 98 cm, m.: 115 cm. A bal kéz ujjai között kampós végű vastű került elő. Orsógombról nincs adat. A sírban ezen kívül üveggyöngy, vaskés, vasár (?) és bronz huzalfülbevaló volt.⁶²

Csanádpalota-Sulyok tanya 2. sír, M43 57. lelőhely (1. kép 2; 2. kép 7–8; 7. kép 5): Bolygatatlan késő szarmata kori sír (4. század vége, 5. század eleje).

Füzesabony-Pusztaszikszói-gyümölcsös 1. sír (5. kép 3; 7. kép 6): Bolygatatlan késő szarmata kori sír (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. Sírakna h.: 263 cm, sz.: 111 cm, m.: 138 cm. A sírban egy 42–50 év körüli nő nyugodott. Az orsót a bal felkar belső oldalához helyezték. Erre utalt a bal vállnál előkerült 3 cm hosszú, kampós végű vastű, valamint a bal könyök belső oldalán fekvő szimmetrikus testű, kettős kónikus orsógomb, amelynek furatát rovátkolások díszítik (átm.: 3,9 cm, furat átm.: ~1,5 cm). A köztük mért távolság, azaz az orsósár hossza minimum 30 cm volt. A sírban gyöngy nyaklánc (üveg, karneol, borostyánkő, ezüst lunula, fülezett érmék, ezüst- és bronzkarikák), fibula, huzalkarperec, aranyozott bronzcsat, edény és vaskés volt.⁶³

Hódmezővásárhely-Gorzsa 20. sír (7. kép 7): Felnőtt nő késő szarmata kori bolygatatlan sírja (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. A leírás szerint a sírban vastű került elő fatokban. Ez a táblán közölt rajz méreténél fogva is orsóhorogra utal. Ennek valószínűségét erősíti, hogy egy szimmetrikus átmetszetű orsógomb is volt a sírban. Pontos helyük ismeretlen volt. Az orsó furatának pereme irdalt szélű. A sírban kiöntőcsöves edény, fülbevaló, torques, kovakő, huzalkarperec, üveg és borostyángyöngyök voltak.⁶⁴

Makó-Mikócsa-dűlő 245. sír, M43 31. lelőhely (7. kép 9): Bolygatatlan késő szarmata kori sír (4. század vége, 5. század eleje). T.: DNY–ÉK. Sírakna h.: 318 cm, sz.: 109 cm, m.: 42 cm. A koporsós sírban egy felnőtt nő nyugodott. Az orsósárat a jobb alkar külső oldala mellé helyezték. Erre a 2,8 cm hosszú, a kéz felőli oldalán falenyomatos, kampós végű vashuzal utalt, amely az alkarcsont középső harmadában került elő. Az orsógomb fából készülhetett és a kézfej környékén lehetett. A sírban tükör, veretes ládika, edény, fülbevaló, nyaklánc (üveg, borostyán, mézskő, lunula), bronz fátyolveretek, levél alakú

⁵⁷ DINNYÉS 1980, 188, 13. t. 1, 7.

⁵⁸ ISTVÁNOVITS 1990, 85, II. t. 6–7.

⁵⁹ A sír közöletlen. Ásatásvezető: Paluch Tibor.

⁶⁰ NAGY 2006, 6. kép 1, 8. kép 3–4, 9. kép 4–5.

⁶¹ PÁRDUZ 1972, 127, III. t. 4–5.

⁶² PÁRDUZ 1972, 127, III. t. 32.

⁶³ SZABÓ 1990, 176, 4. kép 9, 5. kép 5.

⁶⁴ VADAY 1994, 107–108, V. Tab. 7–8.

csüngő, bronzcsövek, fibula, huzalkarperec, láb környéki gyöngyök voltak kísérőleletként.⁶⁵

Mezőszemere-Kismari-Fenek

35. sír (5. kép 4; 7. kép 10): Rabolatlan gazdag női sír a temető I. csoportjában (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. H.: 237 cm, sz.: 100 cm, m.: 32 cm. A sírból a leírás szerint a jobb kézfejen kör átmetszetű bronzhuzalból készült, „pödrött végű tű” (*Rollenkopfnadel*), azaz orsóhorog került elő. A kampós vég a fej felé nézett. Vége letörött (h.: 2,5 cm). Szintén a jobb lábszár külső oldala és a sírfal között egy bikónikus testű, világosszürke orsógomb feküdt. Egyik vége kimetszett végű. Méretadatok nincsenek megadva, de a rajz alapján magassága 4 cm, szélessége 3 cm, a furat átmérő 1 cm közeli. A sírrajz alapján az orsógomb furatának tengelye azonos a bronzhorog tengelyével. Távolságuk eléri 40 cm-t. A sírban ezen kívül karneol nyaklánc, többtagú bronzfibula, bronz övcsat, a jobb alkarnál egy 13–14 cm magas üvegpopohár és vasdarabok kerültek elő.⁶⁶

44. sír (5. kép 5; 7. kép 11): Deszkekoporsóba temetett kislány sírja a temető II. csoportjában került elő (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. H.: 220 cm, sz.: 100 cm, m.: 62 cm. A sír betöltéséből kampós végű vastű került elő csont tűtartóban. A közölt rajz alapján egyértelműen orsóhorog (feltehetően a jobb kéz tájáról). A jobb sípesont külső oldalán bikónikus testű, kicsi, barnásfekete orsógomb feküdt. A sírban gyöngy nyaklánc (karneol, csont, üveg, ezüstcsengő, római fülezett érme), bronz övcsat és szíjvég, gyöngy karlánc (karneolból és csontból), a bal combesont mellett kívül két sorban övcsüngő gyöngyei (mészkő, üveg, *Cyprea csiga* bronzhuzalon, bronzcsüngő), láb környéki gyöngyök (karneol), két római érme, vaskés voltak.⁶⁷

Óföldaék-Ürmös, M43 9. lelőhely 161. sír: Bolygatatlan (!) késő szarmata kori sír (4–5. század).

T.: DNy–ÉK. H.: 250 cm, sz.: 95 cm, m.: 35 cm. A deszkekoporsóban eltemetett felnőtt nő lábához helyezték az orsót. Itt, a lábfejek előtt volt egy falenyomatos, kampós végű vashuzal (h.: 3,4 cm). Közeliében egy kettős kónikus orsógomb is előkerült, amely elporladt. A sírban fülbevaló, nyaklánc (korall), fibula, karlánc (borostyánkő, üveg, *Cyprea csiga*), tükör, ládika, edény volt. A sír közöletlen.

Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom-dűlő III. M5 82. lelőhely 381. sír (7. kép 8): késő szarmata kori sír (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. H.: 257 cm, sz.: 116 cm, m.: 26 cm. A deszkekoporsós sírban egy 60 évnél idősebb korú nő nyugodott. Az orsót a jobb comb mellé helyezték. A 3,2 cm hosszú, kampós végű bronztű a jobb kézfej egyik csontján került elő. A horog a külső oldal felé nézett. A szürke színű edényfalból faragott orsókarika (átm.: 5,1 cm, furat átm.: 1,5 cm) a jobb combesont mellett, kívül került elő. A köztük mért távolság, azaz az orsószár hossza minimum 20 cm volt. A sírban edény, huzalkarperec, bronzcsat, vaskés, bronzkarika, korall- és karneolgyöngyök és bronzcsövecskék voltak.

Tiszaföldvár-Téglagyár 84. sír: Bolygatatlan (!) női sír (4. század vége, 5. század eleje). T.: D–É. A sírba helyezett egy, talán két orsóra utalt a két lábszár között talált, a jobb lábszárhoz közelebb fekvő két falenyomatos, kisméretű vastű (az első h.: 3,6 cm, a második h.: 1,2 cm). A jobb lábszár külső oldalának közepén egy fekete színű, bikónikus testű orsógomb feküdt (átm.: 3,7 cm, m.: 1,2 cm). A sírban fülbevaló, gyöngy nyaklánc (korall, karneol, borostyánkő, fém, levél alakú csüngők, bronzkarika), zárt torques, tükörtöredék, karlánc (karneol), huzalkarperec, falenyomatos vasár, veretek, fibula és láb környéki gyöngyök voltak.⁶⁸

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A sírt Takács Gábor régész technikus tárta fel és rajzolta le 2011 szeptemberében. A leleteket Nagy Norbert és Gyűrösi Tímea csomagolta el, leltározta be. A tárgyakat a Móra Ferenc Múzeum restaurátora, Fekete Lajosné konzerválta. A rajzokat Czabarka Zsuzsanna, a térképet Zoltán Sándor Péter készítette. A faminták mikroszkopikus vizsgálatát Náfrádi Katalin, az antropológiai vizsgálatokat Marcsik Antónia végezte el. Munkájukért valamennyien fogadják köszönetemet.

Több kolléga közöletlen ásatási anyagát bocsátotta rendelkezésemre. Sóskuti Kornél a Makó-Dáli ugarban, Makó-Járandóban és az Óföldaék-Ürmösön, Benedek András a Nagybánhegyesen,

⁶⁵ PÓPITY 2014, 168, 10. kép 13.

⁶⁶ DOMBORÓCZKI 1997, 99–101; VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 16, Abb. 21. 3, Abb. 21. 5.

⁶⁷ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 29, Abb. 48. 11–12.

⁶⁸ VADAY 1980, 232; SCHWARZ 2011, 59.

Paluch Tibor az Apátfalván, Vörös Gabriella a Szentés-Schweidel utcában, Mészáros Patrícia, illetve Sóskuti Kornél a Kiskundorozsma-Daruhalom-dűlő III. lelőhelyen feltárt, közöletlen adataiért fogadja köszönetemet. Az Abony 39. lelőhelyről publikált adataira Gulyás Gyöngyi hívta fel a figyelmem, amiért köszönettel tartozom. Végezetül Pásztókai-Szeőke Juditnak mondok köszönetet, hogy értékes gondolataival, a közös eszmecserevel hozzájárult a dolgozat megírásához.

IRODALOM

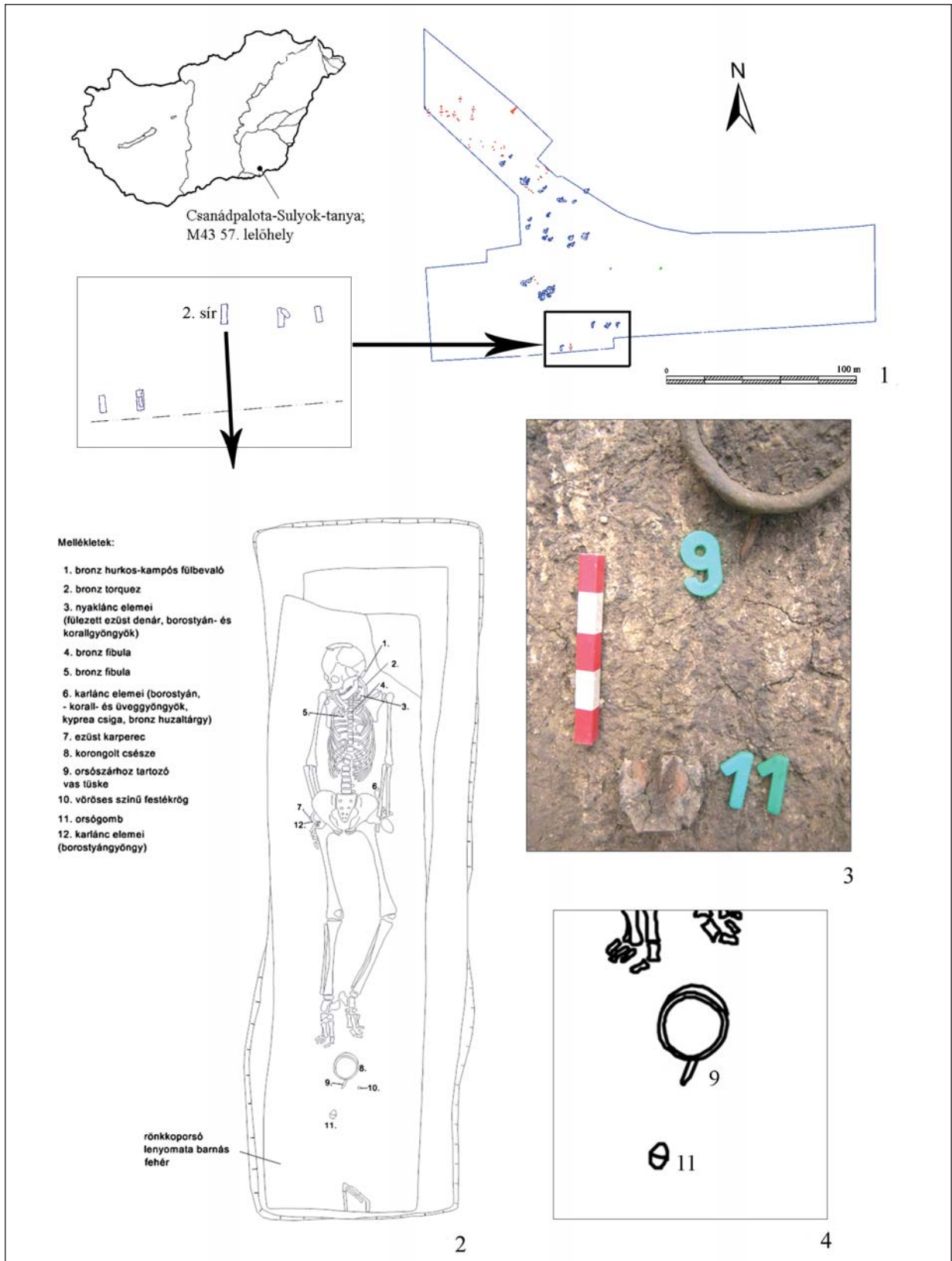
- BAUME 1968: Baume, W.: Gebrauch der Handspindel vom Altertum bis zur Neuzeit. In: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Hrsg.: Martin, C. – Werner, H. – Klaus, R. Neumünster 1968, 431–437.
- CRONYN 1996: Cronyn, J. M.: *Régészeti leletek konzerválásának alapjai*. Budapest 1996.
- DINNYÉS 1980: Dinnyés I.: I–III. századi sírok Tápíószelén (Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápíószele). *Studia Comitatus* 9 (1980) 187–234.
- DOMBORÓCZKI 1997: Domboróczki L.: Mezőszemere-Kismari-fének. Szarmata telep és temető a IV. századból. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past. Rescue Excavation on the M3 Motorway)*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 99–101.
- EIBNER 1984: Eibner, A.: Die Frau mit der Spindel. Zum Aussagewert einer Archäologische Quelle. *Antaeus* 3. Hallstatt Kolloquium. Hrsg.: Jerem, E. Veszprém 1984, 39–48.
- ENDREI 1964: Endrei W.: A fonás és szövés termelékenységének alakulása az ipari forradalomig (Messung der Produktivität Spinnens und Webens). *Technikatörténeti Szemle* III:1–2 (1964) 125–144.
- FARKAS 1998: Farkas Cs.: Korai szarmata temető aranyeletes sírjai Füzesabony határából. – Újabb adatok a szarmata kori viselet problémaköréhez. In: *Jazigok, Roxolánok, Alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 67–81.
- FARKAS 2000: Farkas Cs.: Kora szarmata sírok Füzesabony határában – Füzesabony-Kastély-dűlő I. (Frühsarmatische Gräber in der Gemarkung von Füzesabony [Füzesabony-Kastély-dűlő I.]). *Heves megye Régészeti Közleményei* 2 (2000) 15–47.
- FÜZES 2012: Füzes Zs.: *Fonás rokkán és kézi orsón*. Budapest 2012.
- GAZDAPUSZTAI 1960: Gazdapusztai Gy.: Dák-szarmatakorai temető és telep Hódmezővásárhely-Kakasszéken (Могильник и стоянка эпохи великого переселения народов Какашсеке). *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 47–51.
- GOSTENČIK 2001: Gostenčik, K.: Die Spindelhaken aus Kupferlegierung vom Magdalenberg und aus Virunum in Kärnten. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 31. Mainz 2001, 571–579.
- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–253.
- HAVASSY 1998: Havassy P.: Katalógus. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 67–81.
- HERMAN 1887: Herman O.: *A magyar halászat könyve*. Budapest 1887.
- HENDZSEL ET AL. 2008: Hendzsel, I. – Istvánovits, E. – Kulcsár, V. – Ligeti, D. – Óvári, A. – Pásztókai-Szeőke, J.: “On the Borders of East and West”: A Reconstruction of Roman Provincial and Barbarian Dress in the Hungarian National Museum. In: *Dressing the Past. Ancient Textiles* 3. Ed.: Margarita, G. – Cherine, M. – Maria, L. N. Oxford 2008, 29–42.
- ISTVÁNOVITS 1990: Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2–3. századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region. 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári.

- A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve 27–29* (1984–1986) 1990, 83–133.
- KOKOWSKI 1998: Kokowski, A.: Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen. *Bericht der Römisch Germanischen Kommission* 78 (1997) 641–833.
- KÖHEGYI 1982: Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der großen Ungarischen Tiefebene). *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve* 63 (1982) 267–355.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 1992: Köhegyi M. – Vörös G.: 3–4. századi temető és 4–5. századi település Szeged-Algyőn (Friedhof aus dem 3. und 4. Jh. und Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Szeged-Algyő). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–1990:1 (1992) 63–116.
- KÖLTŐ–ROSTÁS 2006: Költő L. – Rostás Zs.: Avar kori textilmaradványok vizsgálata. *Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 8 (2006) 125–152.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (Burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin). *Múzeumi Füzetek* 49. Aszód 1998.
- MAKKAY 2003: Makkay J.: *A vasorrú bába. Ósi hettita-összláv és ószláv-magyar kapcsolatok. A fémarcú istenszobor, a balta mint isteni attribútum és a rituális fonás (Die Hexe Eisennase. Uralte hethitische-urslawische und altslawisch-ungarische Kontakte. Das metallgesichtige Götterstandbild, die Axt als Götterattribut, und das rituelle Spinnen)*. Budapest 2003.
- MÜLLER 2009: Müller R.: Guzsalyok és orsó-gombok Pannoniában. *Zalai Múzeum* 18 (2009) 39–54.
- NAGY 2003: Nagy D. S.: Nagyszénás-Vaskapu lelőhely szarmata sírjai. *Barbaricum Szemle* 1 (2003) 53–65.
- NAGY 2005: Nagy D. S.: Az Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya szarmata temetője (Sarmatische Gräberfeld aus der MÁV-Sangrube von Orosházi-tanyák). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 11–48.
- NAGY 2006: Nagy M.: Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről (Grabfunde aus der Frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest). *Budapest Régiségei* 40 (2006) 95–155.
- ORTUTAY 1981: Ortutay Gy.: *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest 1981.
- PÁRDU CZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars I)*. Archaeologica Hungarica 25. Budapest 1941.
- PÁRDU CZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns)*. II. Archaeologica Hungarica 28. Budapest 1944.
- PÁRDU CZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungars III)*. Archaeologica Hungarica 34. Budapest 1950.
- PÁRDU CZ 1956: Párducz, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 139–182.
- PÁRDU CZ 1972: Párducz, M.: Hunkori szarmata temető Bugac-Pusztaházán (Sarmatisches Gräberfeld aus der Hunnenzeit von Bugac-Pusztaháza). *Cumania* 1 (1972) 115–131.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) (Sarmatian cemetery and a grave of unknown date at Makó-Mikócsa dűlő [Site M43 31]). In: *Avarok Pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 161–182.
- RICHTER 2005: Richter É.: Textil- és négyzetrendszeres fonatlenyomatok az Alföld neolitikumából (Woven and plaited fabrics in the neolithic of the Great Hungarian Plain). In: *Hétköznapi Vénuszai*.

- Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2005, 123–144.
- SCHWARZ 2011: Schwarz D.: Szarmata fémművesség a Tiszaföldvár-Téglagyár temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: *Hadak Útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája. Győr 2008. október 20–22.* Szerk.: Bíró Sz. Győr 2011, 57–70.
- SZABÓ 1988: Szabó J. J.: Kenderfeldolgozás és vászonfelhasználás egy szamosmenti faluban (Hanfbearbeitung und Leinenverwendung in Fülöpösdaróc). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 21–23 (1978–1980) 1988, 77–99.
- SZABÓ 1990: SZABÓ S.: Késő római kori-kora népvándorlás kori sír és települészet Füzesabony határában (Grab und Siedlungsteil aus der späten Römerzeit-frühen Völkerwanderungszeit in der Gemarkung von Füzesabony [Nordungarn]). *Agria* 25–26 (1989–1990) 1990, 175–193.
- SZOLNOKY 1991: Szolnoky L.: A kender, a len és a gyapjú népi feldolgozása. In: *Magyar Néprajz* III. Anyagi kultúra 2. Kézművészet. Szerk.: Domonkos O. Budapest 1991, 355–356.
- SZU 2002: Szu A.: *Kelta Asszonyok – római hölgyek (Celtic Women – Roman Ladies). Időszaki kiállítás a BTM Aquincumi Múzeumában. Temporary exhibition in the Aquincum Museum. 2000. május–2001. október.* Szerk.: Szu A. Budapest 2002.
- TETTAMANTI 1985: Tettamanti S.: Avar kori sírok Fótról. Régészeti tanulmányok Pest megyéből. *Studia Comitatus* 17 (1985) 345–368.
- VADAY 1980: Vaday A.: Tiszaföldvár, Ziegelei (Téglagyár) (Szolnok megye). *Antaeus* 8–9 (1978–1979) 1980, 231–233.
- VADAY 1989: Vaday A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. *Antaeus* 17–18. Budapest 1989.
- VADAY 1994: Vaday, A.: Late Sarmatian Graves and their connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská Archeológia* 42:1 (1994) 105–124.
- VADAY–DOMBORÓCZKY 2001: Vaday A. – Domboróczky L.: Mezőszemere-Kismari-fenek. Késő-császárkori-kora-népvándorláskori temetőrészlet (Mezőszemere-Kismari-fenek. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail). *Agria* 37 (2001) 5–206.
- VADAY ET AL. 1989: Vaday, A. – Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian Costume in the Carpathian Basin. *Klio* 71 (1989) 107–114.
- VADAY–SZÓKE 1983: Vaday A. – Szóke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten (Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd-Szujókereszt). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–132.
- VÖRÖS 1980: Vörös G.: Adatok a szarmatakori női viselethez (Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1980, 121–134.
- VÖRÖS 2011: Vörös G.: Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető. *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- ZALOTAY 1952: Zalotay E.: Nagyszénási-Vaskapu jazyg leletei. *Csongrád Megyei Könyvtár* 57. Szeged 1952.

AUFFINDUNG AUF EINEM HAKEN – ALSO ENTDECKUNG EINES NEUEN HANDSPINDELTYPS BEI DEN
UNGARNLAND LEBENDEN SARMATEN

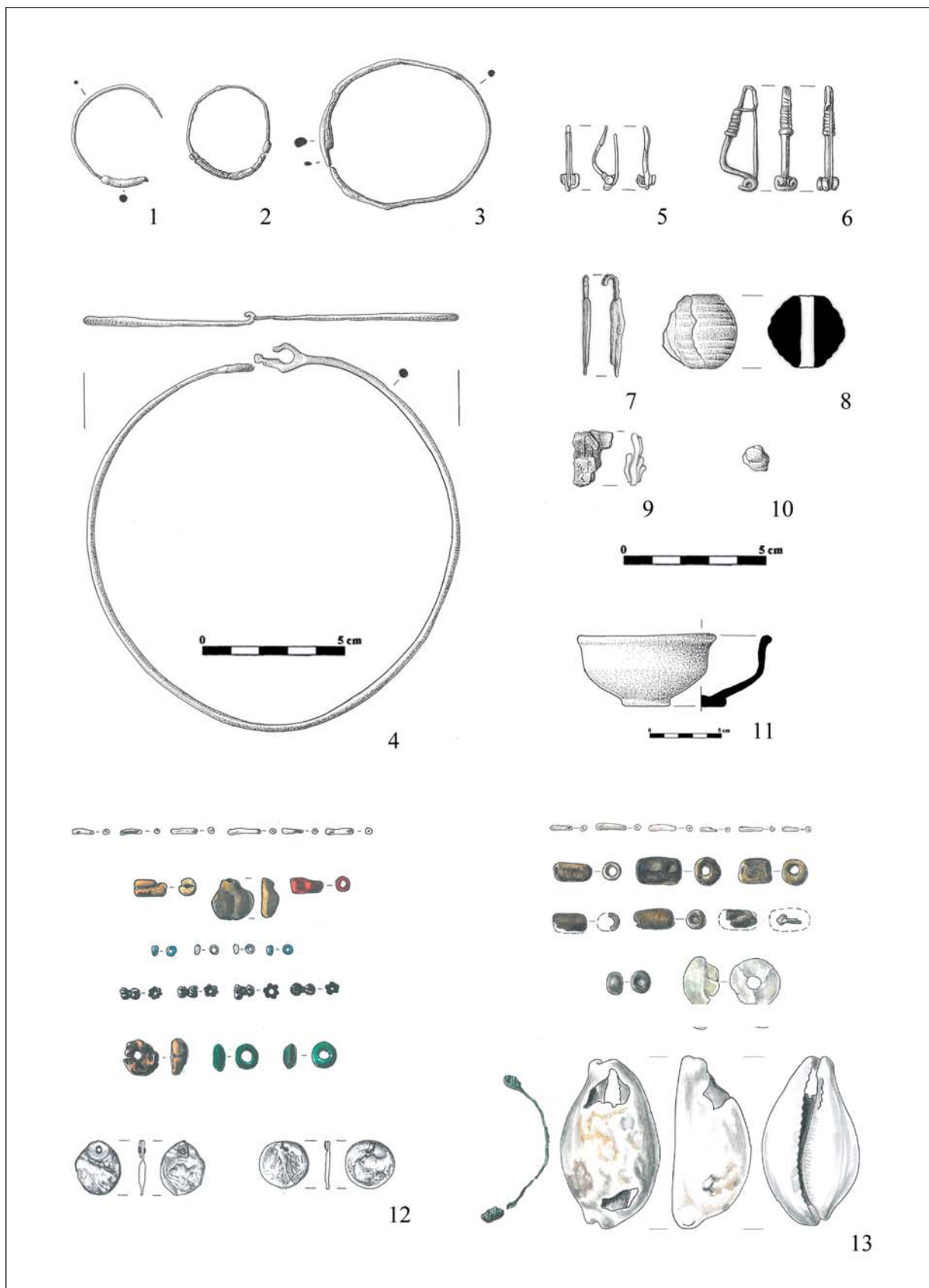
Diese Artikel begründet sich auf neuerlich entdeckte sarmatische Grabfunde. Dieser Fund beschäftigt sich mit einem neuen Handspindeltyp bei einem der Sarmaten. Diese Handspindel besteht aus einem Holzspindelstab, einem Spinwirtel aus Ton oder Holz, und einem eisernen oder bronzen Spindelhaken. Die Spinnwirteln in den Gräber sind meist kegelig oder doppelkegelig, manchmal scheibenförmig aus gebranntem Ton. Diese sind die unteren Teile der Spinnwirteln. Auf dem oberen (meist spitzen) Ende des Spindelstabes befinden sich die Spindelhacken. Diese 1,2–4,2 cm langen fragezeichenförmigen Haken dienen zur Befestigung des Fadens. Die frühere Forschung in Ungarn interpretiert diesen Fund als Nadel. Von der Abmessen in der Gräber in situ Abstand liegende Spinnwirtel und Haken weisen aus, dass diese Handspindel war 20–40 cm Lang. In der 1.–2. Jahrhundert die Sarmaten legen diese Gegenstand in die Nähe des Oberkörpers. Später, in der 4.–5. Jahrhundert wir finden diese Handspindeltyp größtenteils neben, oder vor der Beine. Diese Handspindeln waren fähig spinnen und auch zwirnen, also zusammendrehen von mehreren Fäden zu einem Faden.

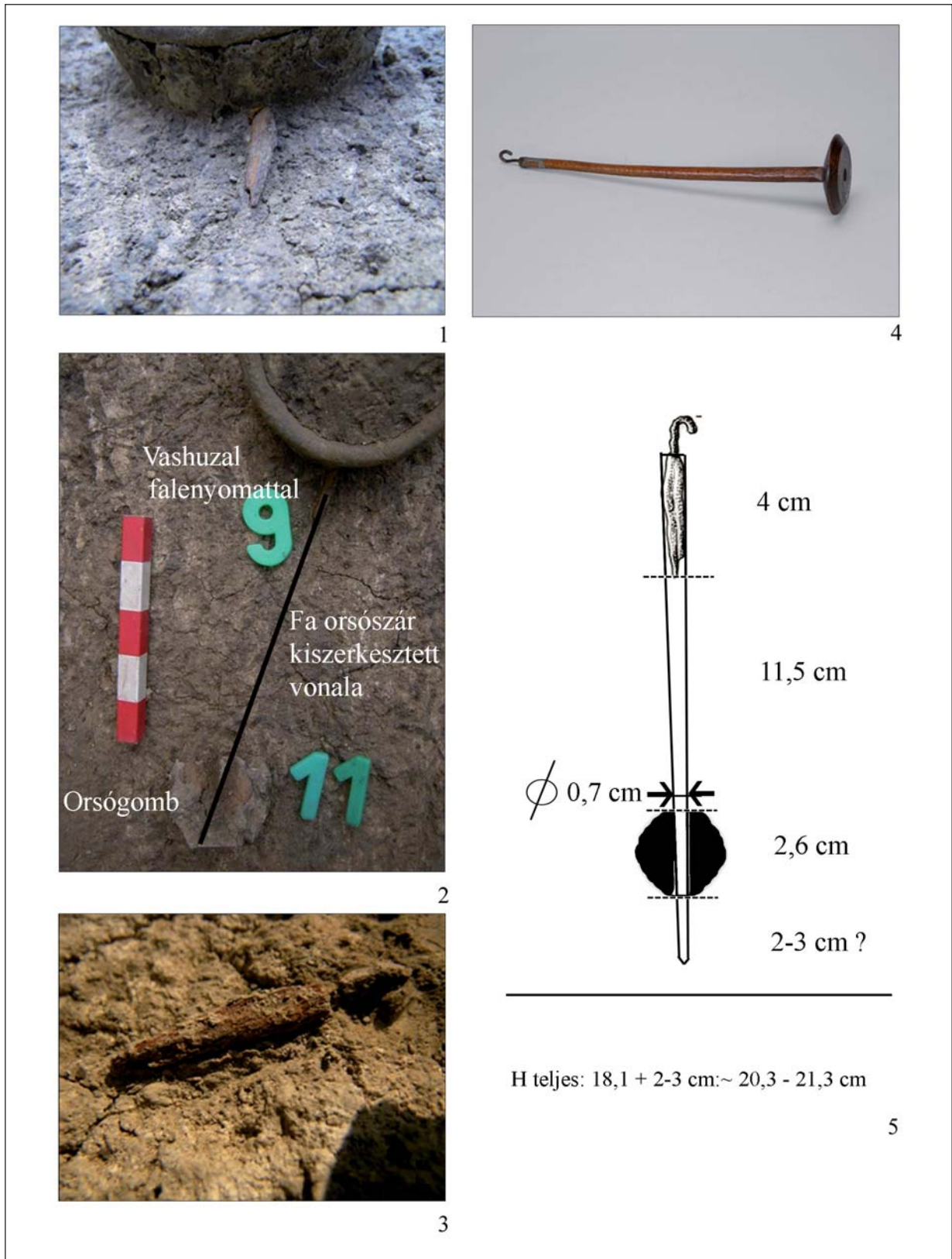
1. kép. 1: Csanádpalota-Sulyok-tanya lelőhely helyzete és a feltárt szelvény a 2. sír helyzetével;

2: A 2. sír rajza; 3–4: A lábfejek elé helyezett kézi orsó helyzete

Abb. 1. 1: Die Lage der Fundort Csanádpalota-Sulyok-tanya und die Ausgrabungs-fläche mit der Positionen der Grab 2; 2: Zeichnung der Grab 2; 3–4: Position der Handspindel

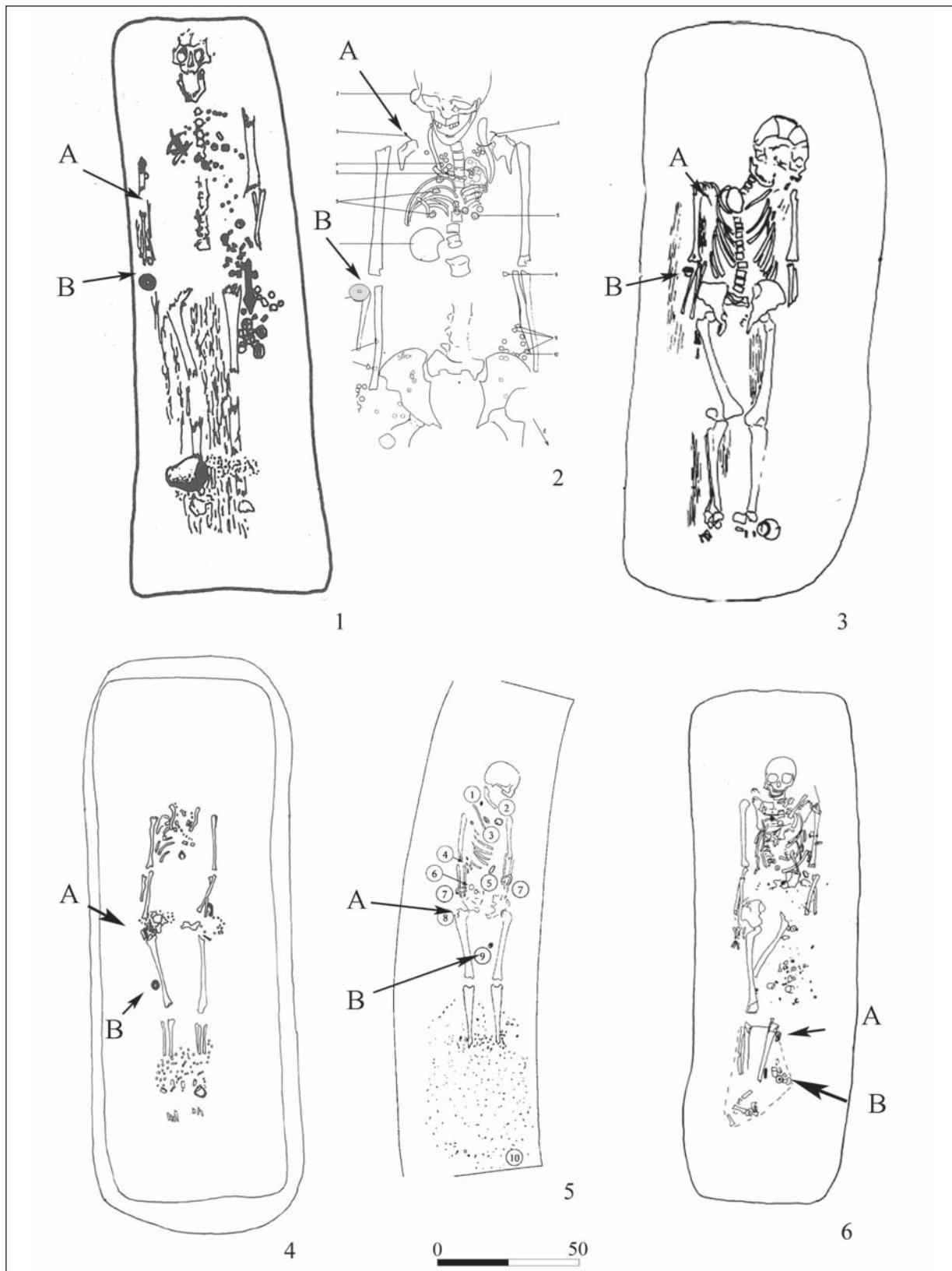

2. kép. A Csanádpalota-Sulyok-tanya 2. sír leletei
 Abb. 2. Die Funde der 2. Grab von Csanádpalota-Sulyok-tanya

3. kép. 1–3: A kézi orsó síron belüli helyzete; 4: Szálvezető kézi orsó a Magyar Néprajzi Múzeum gyűjteményéből; 5: A csanádpalotai 2. sír szálvezető kézi orsójának rekonstrukciós rajza

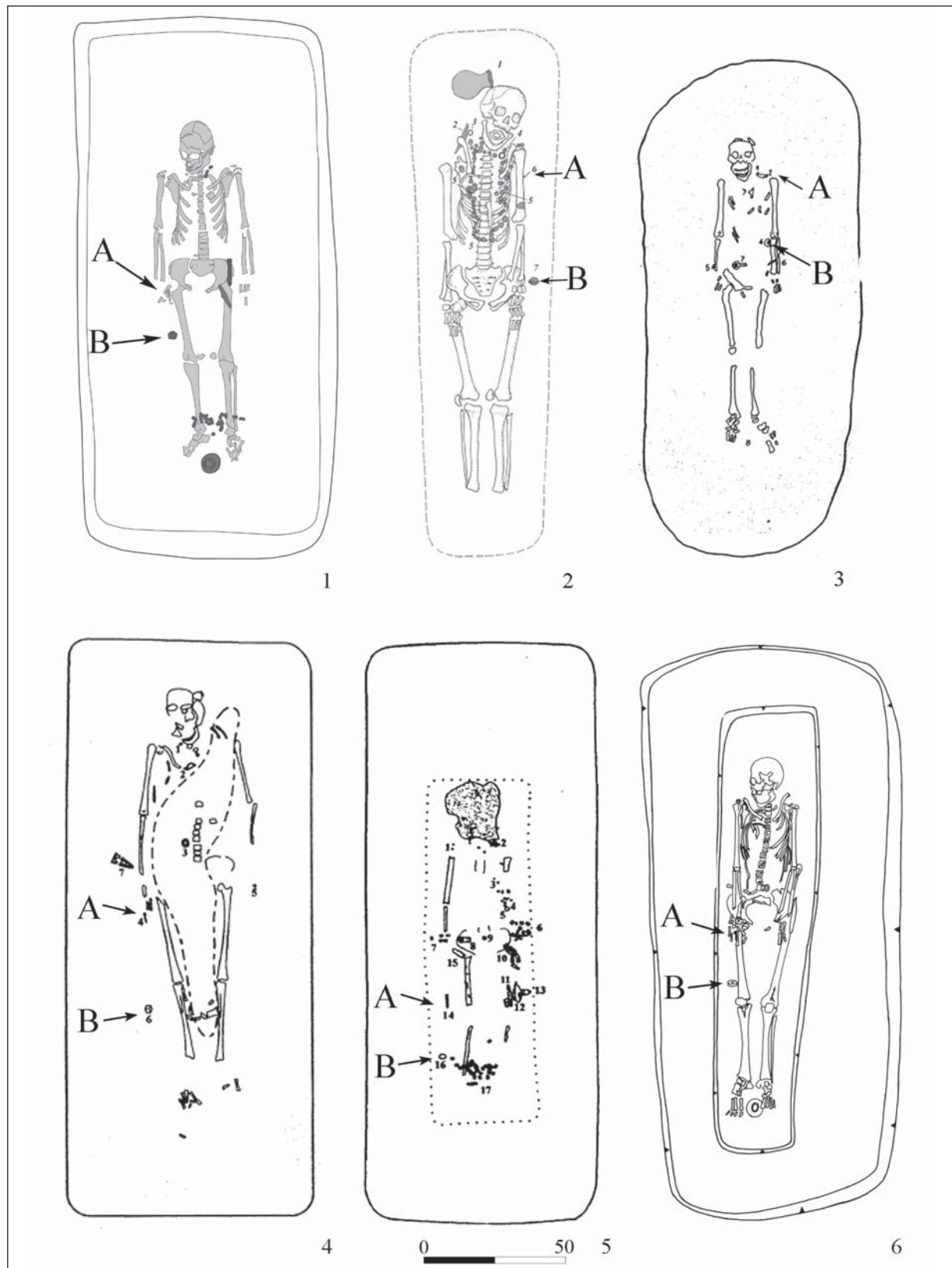
Abb. 3. 1–3: die Lage der Handspindel in der Grab 2; 4: Handspindel mit der Spindelhaken von der Sammlung der Ungarisches Volkskundemuseum; 5: Rekonstruktionszeichnung der Handspindel in der 2. Garb von Csanádpalota

4. kép. Szálvetőtő horoggal ellátott kézi orsók síron belüli helyzete (1–3. század).

Jelmagyarázat: A: a szálvetőtő helye; B: az orsógomb/karika helye

Abb. 4. Die Position der Spindeln mit Spindelhaken in der Gräber. Zeichenerklärung: A: Die Lage der Spindelhaken; B: Die Lage der Spinnwirtel

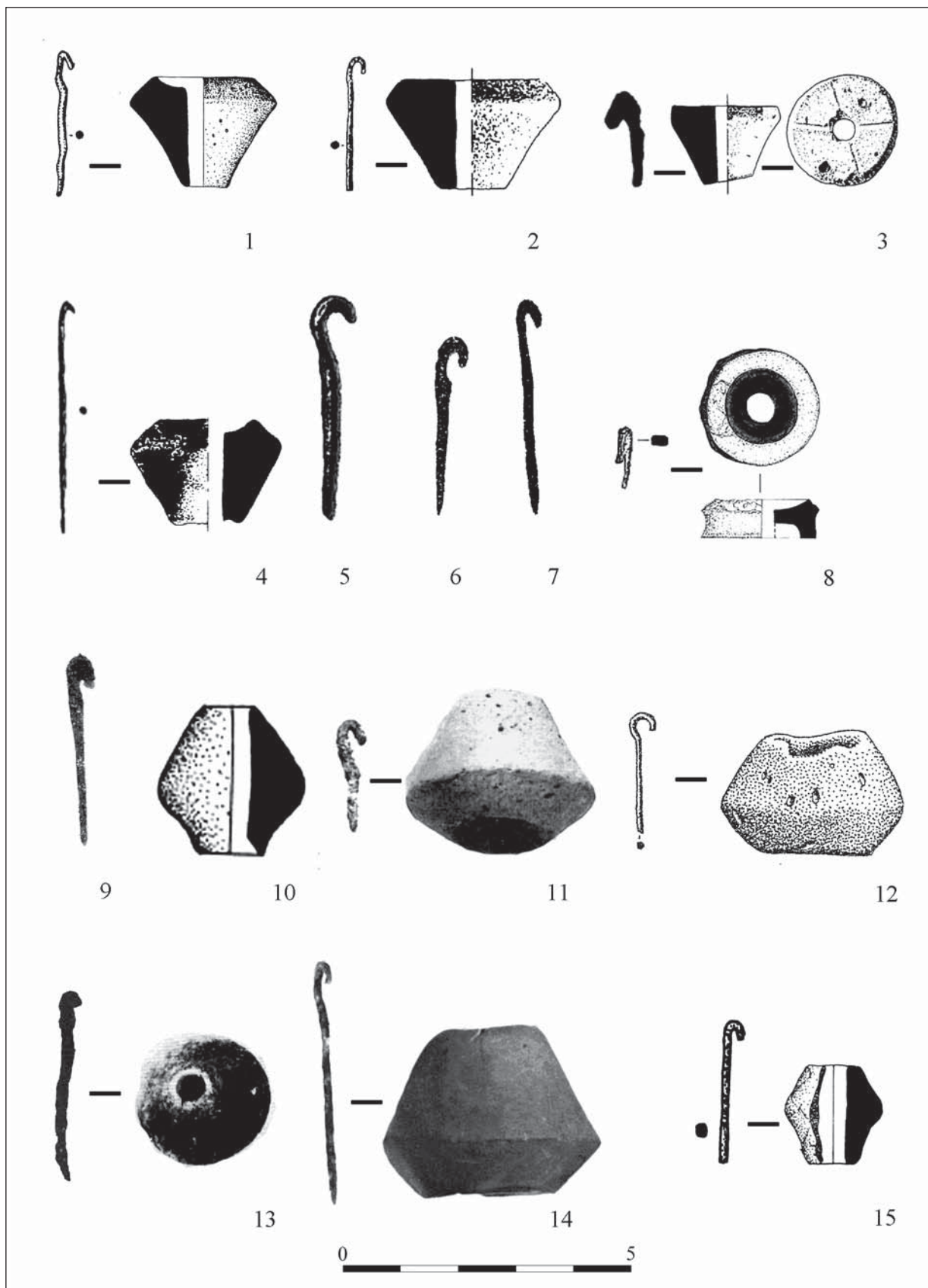

5. kép. Szálvezetős horoggal ellátott kézi orsók síron belüli helyzete (4–5. század).

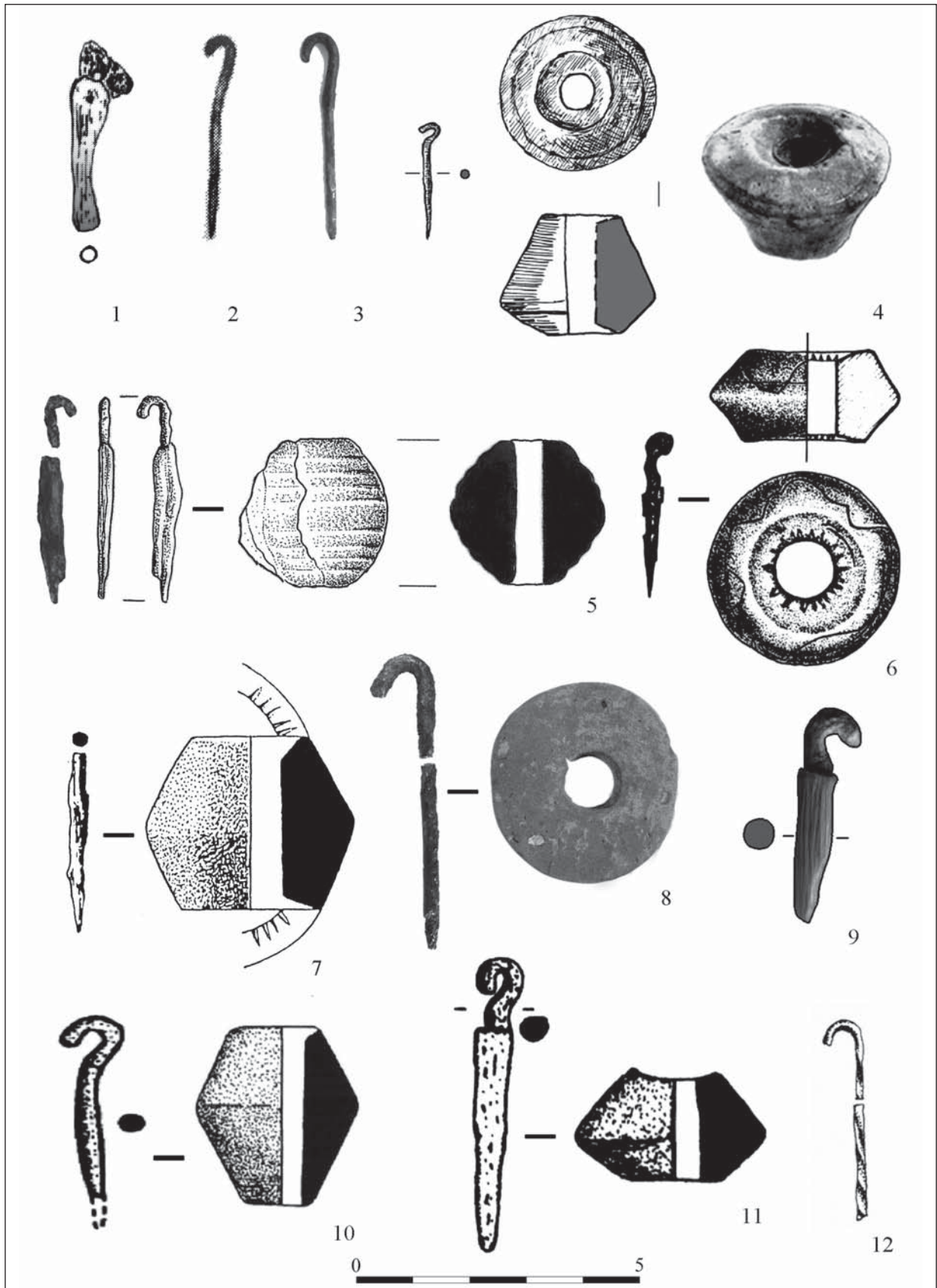
Jelmagyarázat: A: a szálvezető helye; B: az orsógomb/karika helye

Abb. 5. Die Position der Spindeln mit Spindelhaken in der Gräber.

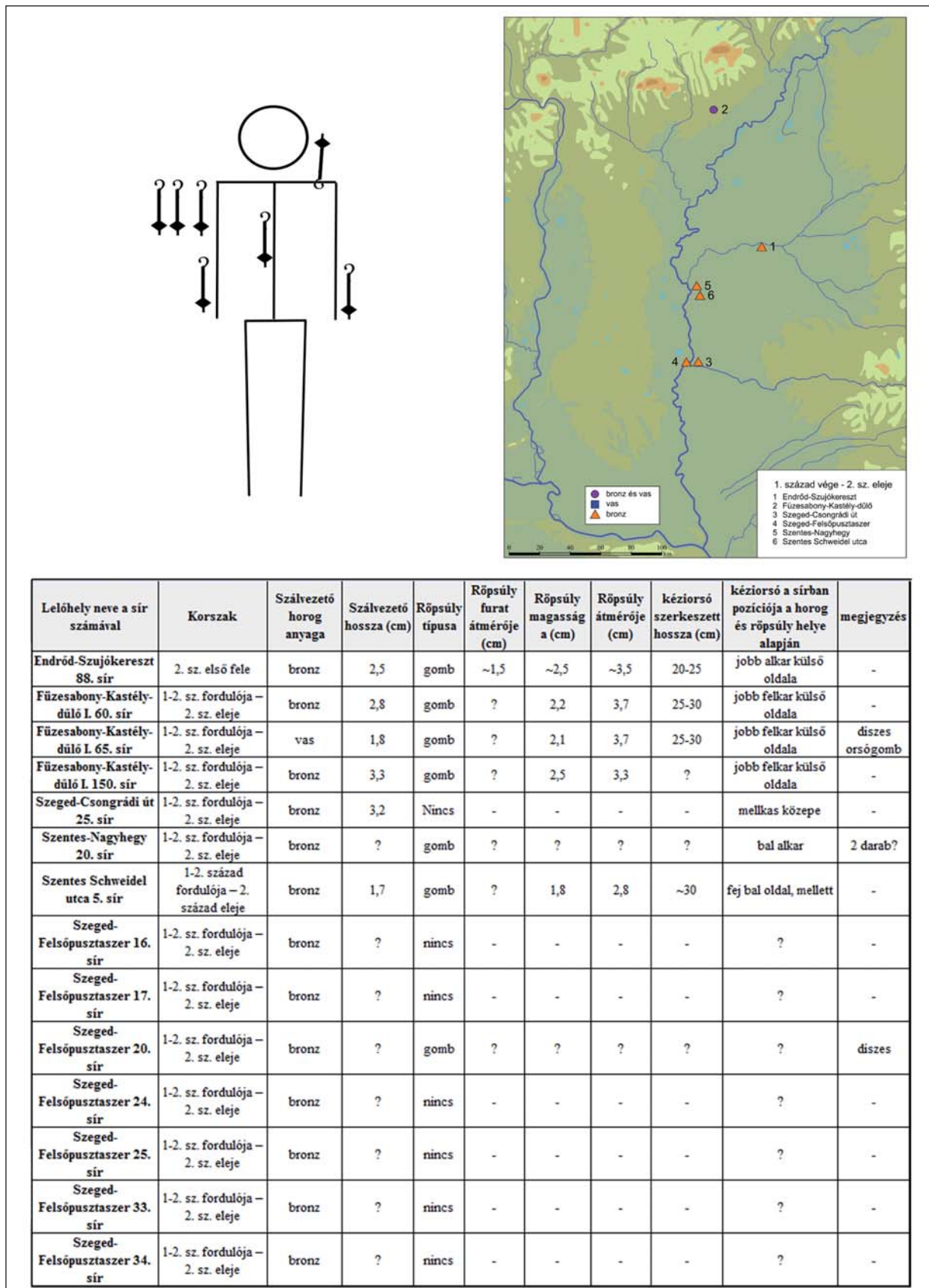
Zeichenerklärung: A: Die Lage der Spindelhaken; B: Die Lage der Spinnwirtel

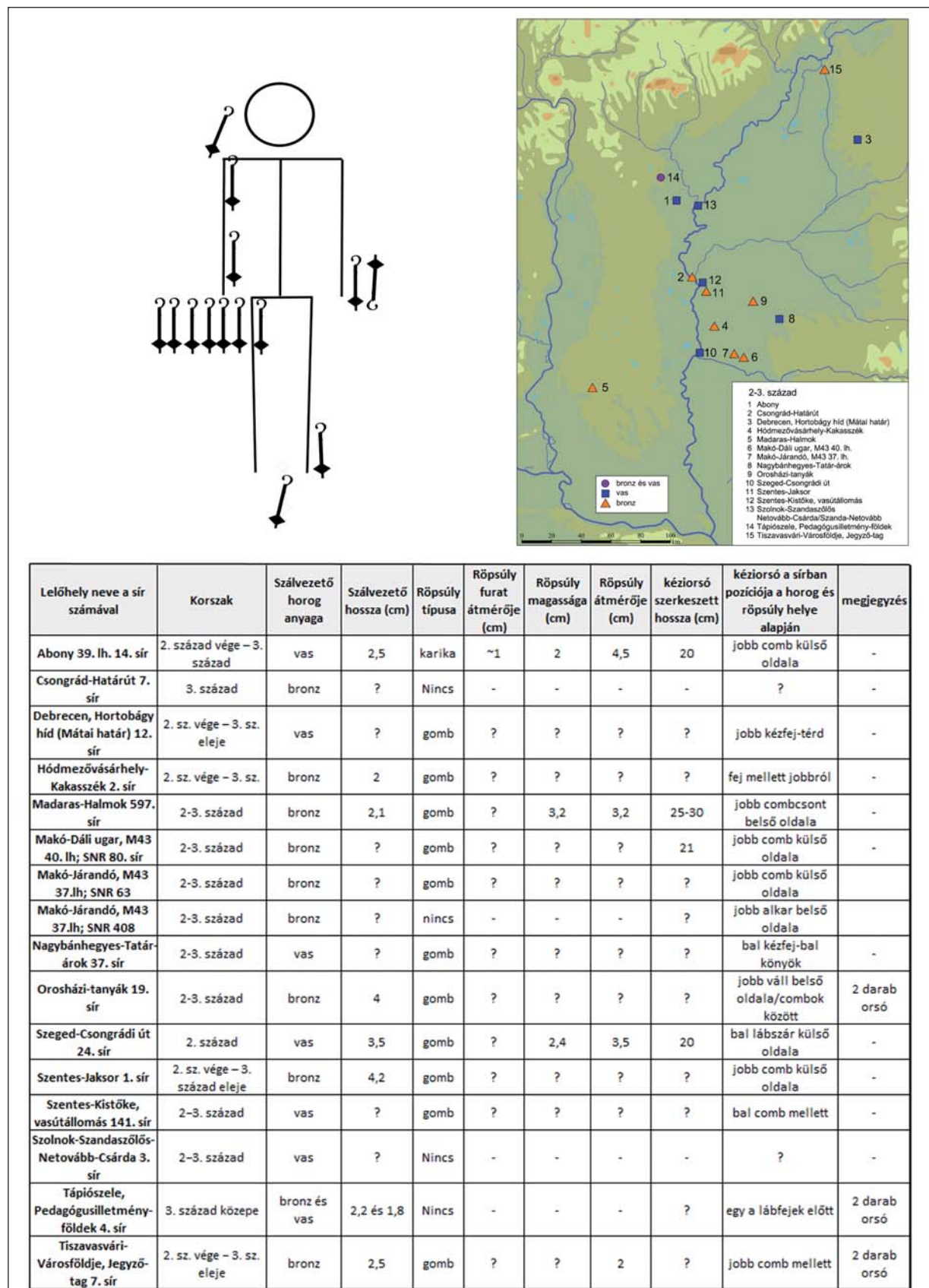
6. kép. Szarmata kori szálvezető horgok és orsók
 Abb. 6. Sarmatische Spindelhaken und Spinnwirteln

7. kép. 1–11: Szarmata kori szálvezető horgok és orsók; 12: Avar kori szálvezető horog Fóttról
 Abb. 7. 1–11: Sarmatische Spindelhaken und Spinnwirteln; 12: Awarenzeitliche spindelhaken aus Fót

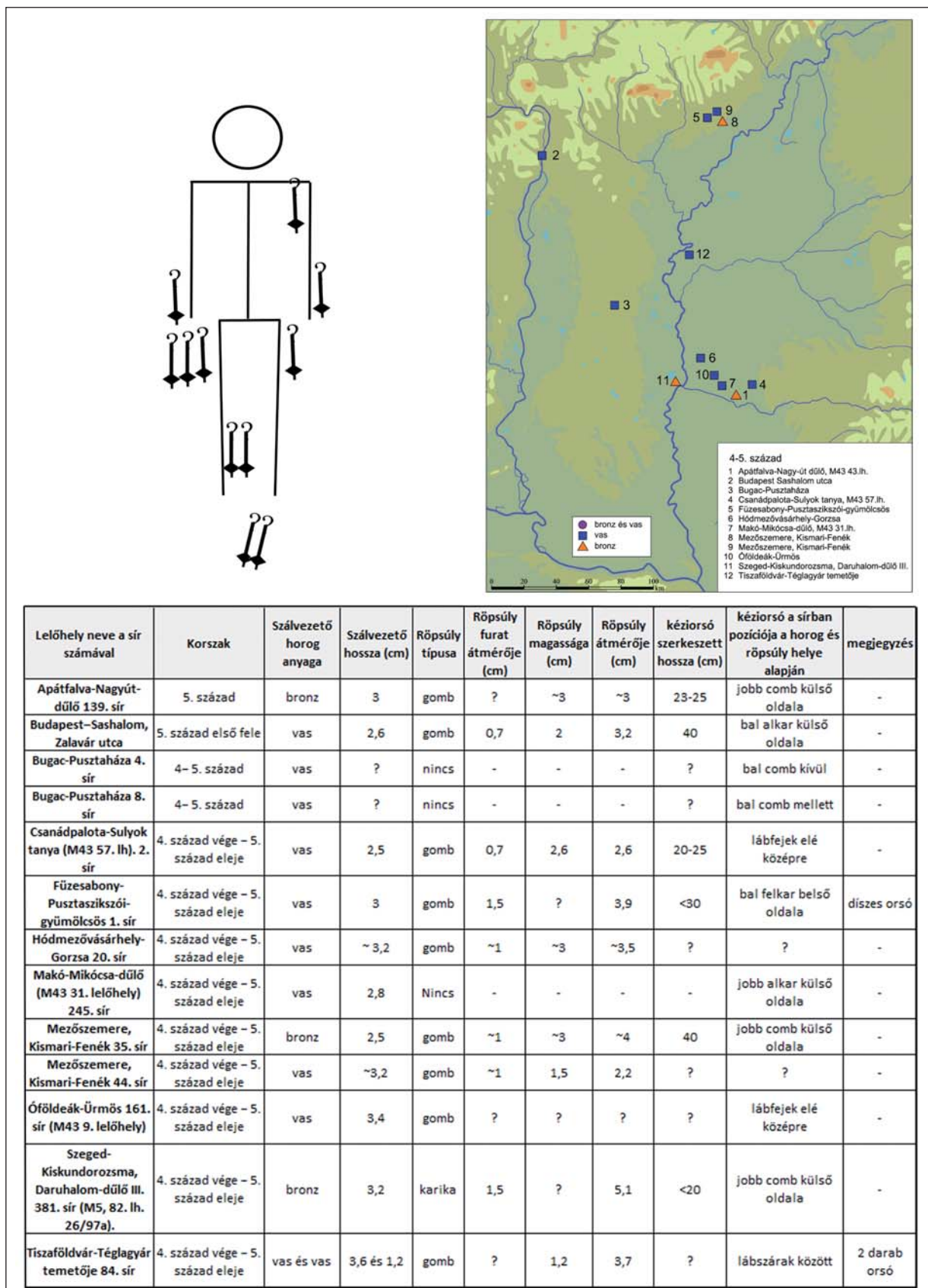

8. kép. Szalvezető horoggal szerelt kézi orsók az Alföldön az 1–2. században
 Abb. 8. Spinnwirtel mit dem Spindelhaken in 1.–2. Jahrhundert von dem Tiefebene

9. kép. Szálvezető horoggal szerelt kézi orsók az Alföldön a 2–3. században

Abb. 9. Das Vorkommen der Spinnwirtel mit dem Spindelhaken in 2.–3. Jahrhundert auf der Tiefebene

10. kép. Szálvezető horoggal szerelt kézi orsók az 4–5. században
Abb. 10. Spinnwirteln mit dem Spindelhaken in 4.–5. Jahrhundert

A BALTA ALAKÚ CSÜNGŐK A SZARMATA LELETANYAGBAN

GULYÁS GYÖNGYI*

Absztrakt: A tanulmány egy viszonylag kis számú, de a szarmata leletanyag jellegzetes ékszertípusával, a balta alakú csüngőkkel foglalkozik. A csüngőtípus az antik görög, valamint a Pontus-vidéki műveltséghez visszanyúló gyökerekkel rendelkezik, amely a szarmaták Kárpát-medencei betelepedésével, illetve a későbbi vándorlási hullámoknak köszönhetően Közép-Európa területén is elterjedt. A tanulmány kitér a balta szimbolikájára, a csüngőtípus tipológiai vizsgálatára, illetve más népcsoportoknál betöltött szerepének vázaltszerű bemutatására is.

Kulcsszavak: balta, baltacsüngők, Kárpát-medence, szarmata temetkezések, viseleti szokások

BEVEZETÉS

A Kárpát-medencei szarmata sírokból előkerült tárgytipusok közül az egyik legjellegzetesebb csoportot a különféle alakú csüngők alkotják.¹ A csüngőknek két csoportját lehet megkülönböztetni: egyrészt beszélhetünk a kultikus jelentéssel rendelkezőkről (pl. balta, vödör, félhold, üllő alakú csüngők), másrészt a viselethez tartozó ékszertípusokról (pl. lemezből kivágott rombusz- vagy szögletes ékítmények, gömbös gyűrűk, átfúrt vagy függesztőfüles pénzcsüngők). A számos csüngőtípus közül egyedül a félhold alakú csüngő eredetéről, elterjedéséről és típusairól születtek részletesebb közlemények.² Az egyéb alakú csüngőkkel ez idáig Vaday Andrea 1989-ben megjelent tanulmánya, továbbá néhány, e témát érintő szakdolgozat és TDK-dolgozat foglalkozott.³ Jelen tanulmány ennek a hiátusnak egy részletét szeretné kitölteni a balta alakú csüngő szimbolikus jelentésének és a szarmata leletanyagban betöltött szerepének ismertetésével.

A munkám célja elsősorban a hazai szarmata leletanyagban fellelhető baltacsüngők összegyűjtése és formai szempontból történő besorolása, illetve a tárgytipus viseletben betöltött szerepének bemutatása. A gyűjtés a déli határrészhez közel eső Középső-Bácska és Észak-Bánát lelőhelyeit is érintette, azonban az ettől délre eső lelőhelyek (Nagykárolyfalva/Versec/Hertelendyfalva) már csak az 1. táblázatban szerepelnek a felsorolás szintjén.

A steppei népek életében és a szarmatáknál is jelentős befolyással rendelkeznek a sírokban talált amulettek, mivel viszonylag nagy számban és sokféle formában kerülnek elő.⁴ Az amulettek olyan babonás tartalommal rendelkező, óvó-védő tárgyak, amelyek megóvják viselőjüket a szerencsétlenségtől, illetve erőt kölcsönöznek neki. Rengeteg fajtája ismert, mivel a régi néphit szerint minden amulettnek csak egy bizonyos területre terjed ki a mágikus hatása.⁵

* Ásatárs Kft., 6000 Kecskemét, Futár u. 12. gulyasgyongyi@freemail.hu

¹ A tanulmány az OTKA 104980. számú pályázatának támogatásával készült.

² KÖHEGYI 1982; VADAY 1983, 173–174; VADAY 1989, 55–57; VADAY 1994, 110–111; WERNER 1988, 241–285.

³ VADAY 1989, 54–63; GULYÁS 2002; SCHWARCZ 2009; KUIJANI 2014; KUIJANI 2015.

⁴ KOKOWSKI 2001, 201.

⁵ THRANE 1973, 268–269.

A BALTA SZIMBOLIKUS JELENTÉSE

A baltacsüngőknek két formája különböztethető meg: az egy- és a kétélű típus. A balta a valóságban és a szakrális életben egyaránt használt eszköz. A kultikus szférában egyrészt tisztelt, mágikus eszköz, másrészt személyhez kötött istenség szimbóluma. Ezt a kettős szerepet a régészet segítségével a neolitikumtól kezdve nyomon lehet követni. A következőkben a balta szimbolikus szerepének szemléltetésére csak néhány példát emelnék ki, melyek segítségével láthatóvá válik, hogy a balta a világ minden részén, különféle korszakokban milyen jelentős szereppel rendelkezett.

A Baltikum neolitikumában mocsárba dobott áldozati eszközként került elő, többek között Seelandról. Ebben az időszakban itt a kétélű balták terjedtek el. Ezek egy része biztos, hogy a szakrális életben kapott szerepet, mivel rövid nyelük vagy eltompított élük miatt használhatatlanok voltak a valós életben.

Egyes baltákon a Nap szimbolikus sugárdíszítéseit lehet megfigyelni.⁶ A hazai anyagban a hódmezővásárhely-kökénydombi telep egyik házában álló agyagláda sarkaiba élével felfelé állított kőbaltákat tapasztottak védő, bajelhárító céllal.⁷ Ehhez hasonlóan egy korabeli troldebjergi ház agyagpadlójában, egy edény mellé téve, éllel felfelé fordítva látott napvilágot egy balta.⁸

A bronzkorban születnek meg Svédországban⁹ és Dániában¹⁰ az első olyan sziklarajzok és kispasztikák, ahol férfialakok tartják kezükben a kétélű baltákat. J. Brøndsted szerint itt lehet elsőként találkozni az ember alakú istenség alakjával.¹¹ A szakértők véleménye szerint a baltát a férfi princípium, a termékenység vagy az erő, harc szimbólumaként értelmezhetjük.¹² A bronzkori kultusz nyomai a Hallstatt- és a La Tène-korban is megmaradnak.¹³

A LABRYS TÍPUSÚ (KÉTÉLŰ) BALTACSÜNGŐK ÉS A THOR-AMULETTEK SZIMBOLIKÁJA ÉS ELTERJEDÉSE

A kétélű balta vagy bárd többnyire ellentétes képességeket, pl. a teremtés–rombolás, a Föld–Ég, a szellem–anyag fogalmait szimbolizálja.¹⁴ A görög és a római mitológiában gyakran találkozhatunk ezzel az eszközzel. Krétán a Hold-istennő teremtő és romboló erejének szimbóluma. A görög mitológiában a Héphaisztosz által kovácsolt kalapács/balta csapására pattant ki Zeusz fejéből Athéné.¹⁵ Várkonyi Nándor kutatásai során fény derült arra, hogy olyan

istenségek szimbólumaként jelenik meg a kettős balta Mexikótól Egyiptomon keresztül az antik görög területekig, akiknek a szerepe a harcban, a rendfenntartásban, az időjárás szabályozásában és a földművelésben teljesedik ki.¹⁶ A földművelés-, időjárás- és viharistenek szent állata a bika és jelvényük a kettős balta. Általában bikán állva ábrázolják őket, és vagy az istenek tartják kezükben a mellkasuk előtt a szent baltát, vagy a bika szarvai között jelenik meg.¹⁷

⁶ JANKUHN 1973, 562–563.

⁷ KALICZ 1970, 37.

⁸ JANKUHN 1973, 562.

⁹ Skogstorp (JANKUHN 1973, 563).

¹⁰ Vejle (JANKUHN 1973, 563).

¹¹ JANKUHN 1973, 564.

¹² JANKUHN 1973, 563–564.

¹³ JANKUHN 1973, 565.

¹⁴ VÁRKONYI 1972, 163.

¹⁵ SZEMADÁM 1997, 31.

¹⁶ VÁRKONYI 1972, 163–164; WAMERS 1997, 85. Germaniában: Thór/Donár; Közép-Afrikában, a jorubák földjén: Sango; a Római Birodalomban és Pannonia provinciában: Jupiter Dolichenus; Indiában: Indra; Mexikóban: Quetzalcoat (VÁRKONYI 1972, 179).

¹⁷ VÁRKONYI 1972, 177–179.

Közép- és Észak-Európában a legelterjedtebb amulettek közé tartozik a Herkules-buzogány¹⁸ és a Thor-kalapács,¹⁹ amelyekről B. Svoboda megállapította, hogy hellenisztikus-római gyökerekkel rendelkeznek.²⁰ A dunai és az elbai germánok leletanyagában a Kr. u. 4. században jelennek meg.²¹ J. Werner részletesebben foglalkozott a germán sírokban talált, csontból készült, szögletes gúla és kúp alakú csüngőkkel. Egy Kölnben talált amulett *Deo Her[cvli]* felirata alapján hozta a csontcsüngőket és a Herkules-buzogányokat kapcsolatba egymással, amelyek a germán viseletnek a Kr. u. 4–7. század között jellegzetes elemét alkották.²² Ugyancsak J. Werner tételezte fel elsőként, hogy Thornak a germán népeknél egységes tisztelete lehetett, és a germánok a nemesfémből készített római-hellén Herkules-buzogányoknak készítették el csontból a másolatait.²³ Az általa felgyűjtött amulettek a medence környékéről kerülnek elő rendszeresen, ami azt jelenti, hogy azokat vagy övön, vagy karon hordták. Néhány esetben a koponya mellől előkerült darabokat fülbevalódíszként határozta meg.²⁴

A magyarországi gepida leletanyagban is megtalálhatóak a csontból készült, kúp vagy gúla alakú csüngők. A Kiszombor B temető 279. sírjában 5 db, a 131. sírban 2 db,

a szentes-kökényzugi temető 81. sírjában, a magyarcsanád-bökényi 15. sírban és a tápé-szentéglegetői 658. sírban pedig egy-egy csontcsüngő feküdt, illetve még Szentes-Berekhátról került elő szórványként egy hasonló amulett.²⁵ A szórvány kivételével elmondható, hogy a csüngők a medence környékén feküdtek. B. Tóth Ágnes hívta fel a figyelmet a tápé-malajdoki temető 52. női sírjában talált akasztófüles csonthengerre, amelynek párhuzamai a germán leletanyagban találhatóak meg.²⁶ A Kr. u. 4. századra keltezhető szarmata női sírban ugyancsak a medence alól, gyöngyök közül, egy ezüstkarikára fel-fűzve került elő a csüngő.²⁷ Hasonló csontamulettek a késő római kori ságvári 131. sírban, a csákvári 58. sírban és a faddi Arany J. utcában talált temetkezésben fordultak elő.²⁸ A langobard leletanyagból is ismerünk fémből készült Thor alabárdokat, többek között a szentendre 25. sírből, a tamási 48. sírből és a kranji 633. sírből. Ez utóbbi temető 243. sírjából csontból készült amulett került felszínre.²⁹ Egészen a Kr. u. 6. századig a germánok lakta közép-európai régióban megtalálhatóak ezek az amulettek.³⁰

A prizma vagy gúla alakú csontcsüngők a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra területén is elterjedtek germán hatásra a Kr. u. 3–4.

¹⁸ Herkules (Héraklész) a tizenkét munka végrehajtása előtt az istenektől ajándékként fegyvereket – íjat, kardot, vértet, pelyost – kapott, de buzogányát ő maga vágta ki Nemea erdejében (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL 1960, 201).

¹⁹ „...övé a csodakalapács, a Morzsoló, amellyel az istenek a jégóriások ellen küzdenek. Ha erős kalapácsát megforgatja, az emberek azt mondják, dörög az ég.” (DÖMÖTÖR 1965, 21) Egy alkalommal az óriások ellopták a kalapácsot azért, hogy jeges földjükből termékeny szántóföldet varázsolhassanak (DÖMÖTÖR 1965, 36–38).

²⁰ A görög és római kultúrában a Kr. u. 1. században jelenik meg először a Herkules-buzogány mint csüngő (IONIȚĂ 1969, 558).

²¹ VÁGÓ–BÓNA 1976, 201.

²² IONIȚĂ 1969, 555–556. A Herkules-buzogány és a Donár-csüngő kapcsolatáról ld. HARASZTI 2011, 14–17.

²³ VÁGÓ–BÓNA 1976, 201.

²⁴ IONIȚĂ 1969, 557.

²⁵ TÓTH 1994, 294–295.

²⁶ TÓTH 1994, 294–295.

²⁷ PÁRDUZ 1931, 114; PÁRDUZ–KÖREK 1948, 296, LX. t. 5; PÁRDUZ 1950, 87; TÓTH 1994, 294–295. A malajdoki csontcsüngő barbaricum párhuzamaként említhetjük meg a jászdózsa-tatárhányási és a nagykőrüi tagolt bronzcsüngőket, amelyeket Vaday Andrea a mellettük fekvő keleti leletanyag és a római importok alapján a Kr. u. 2. századra keltezett (PÁRDUZ 1931, 114, 117, XXII. t. 12–14; PÁRDUZ 1941, 19; PÁRDUZ 1944, XXXVII. t. 22; PÁRDUZ 1950, 56; VADAY 1989, 61). A tápéi darabbal azonos korú, Kr. u. 4–5. századi példány is ismert a bugac-pusztaházi 4. sírből, ahol egy bekarcolt ível díszített bronzcsüngő került elő a nyakék gyöngyei között (PÁRDUZ 1972, 125, 127, III. t. 3).

²⁸ VÁGÓ–BÓNA 1976, 201; TÓTH 1994, 294–295.

²⁹ GALLINA 1999, 96.

³⁰ WERNER 1988, 263.

században.³¹ Ezeket az amuletteket helyben készítették, amint azt a moldvai Bîrlad-Valea Seacă lelőhelyen feltárt csontmégmunkáló műhely félkész termékei is mutatják.³² A csontcsüngőket általában felső részüknél átfúrják és karikára felfűzve erősítik az övekre.³³

A skandináv területeken a késő viking korban, a Kr. u. 9–12. század között továbbra

is főleg a női, de olykor a férfi viselet részei maradnak a Thor-amulettek. A miniatűr kalapácsokat más csüngőkkel együtt a nyakban hordták, sőt a Kr. u. 10. századtól kezdve kis-méretű bronzból vagy csontból készült Thor-szobrocskákat is elhelyeztek a sírokba, amelyek E. Wamers szerint óvó-védő funkciót töltöttek be.³⁴

A SECURIS TÍPUSÚ (EGYÉLŰ) BALTACSÜNGŐK ELTERJEDÉSE

A szarmatáknál nem a *labrys*, hanem a *securis* típusú (egyélű) baltacsüngők terjedtek el. A legkorábbi példányok Kr. e. 4. századból a Pontus nyugati és északi területeiről, a görög városokból ismertek. Az itt talált példányok drágakőből, borostyánból, üvegből, csontból, féldrágakőből készültek és nyakban hordták őket. A Kr. e. 1. századból már fémből készült darabokat is ismerünk Scythica Neapolis, Szervasztopol, Tiritaki és Tanaisz vidékéről.³⁵ A Duna vonala mentén jutottak el a balta alakú csüngők a Kárpát-medencébe is. Az Alföldön

a szarmaták betelepítése után, a Kr. u. 2. században jelennek meg, és egészen a Kr. u. 5–6. századig jellegzetes viseleti tárgyai maradnak a női öltözetnek.³⁶ A szarmata leletanyagon kívül a dák-karp Poinesti-kultúrában,³⁷ a gót, a gepida hagyatékban és a Marosszentanna–Csernyahov-kultúrában³⁸ is elterjednek ezek a csüngőtípusok,³⁹ sőt a középső és a késő avar leletanyagban is megtalálhatóak. G. Diaconu véleménye szerint a dák⁴⁰ és a Przeworsk-kultúrában⁴¹ ezek az amulettek csak a szarmaták megjelenése után tűnnek fel.⁴² Hasonló

³¹ IONIȚĂ 1969, 557. Pl. Dančeny 352. és 366. sírjában, botoșani-i temetőben (WERNER 1988, 263; DIACONU 1966, 362).

³² BOBROVSKAIA 2001, 222.

³³ DIACONU 1966, 362.

³⁴ WAMERS 1997, 83–87.

³⁵ VADAY 1985, 369; VADAY 1989, 54.

³⁶ TEJRAL 1973, 43; VADAY 1989, 54.

³⁷ A Poinesti–Virteșko-kultúrát az északi thrák karp népesség hozta létre a Kr. u. 2–3. század között a Keleti-Kárpátok és a Prut bal partja között elterülő területen. A karpok egy része szövetségre lépett a gótokkal és a „szkíta háború” alatt (Kr. u. 238–270) megtámadták a Római Birodalmat. A 295-ös vereséget követően Galerius császár Pannoniába telepítette be őket. A népesség elenyésző százaléka beolvad a Marosszentanna–Csernyahov-kultúrában, nagy részük a Moldva északi részén és a Dnyeszter–Prut felső folyásánál létrejött Karpatenhügel-kultúrába asszimilálódott (MAGOMEDOV 2001, 229–231).

³⁸ Pl. A marosszentannai 43. sírban 3 db ezüstből készült, „fejsze alakú” csüngő feküdt egy-egy feltekereselt végű karikán a vállcsontoknál (KOVÁCS 1912, 293–294). A Marosszentanna–Csernyahov-kultúra etnikai összetételét nehéz pontosan meghatározni, annyi bizonyos, hogy gótok/germánok, thrák típusú népelemek (karpok), korai szlávok, illetve késő szkíta-szarmata népesség egyaránt jelen volt a kultúra összetételében. A szarmaták a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra nyugati–délnyugati peremén éltek a Kr. u. 2–3. század között, majd nyugat felé, Pannoniába vagy a Római Birodalom irányába vándoroltak (DIACONU 1966, 358).

³⁹ TEJRAL 1973, 42.

⁴⁰ A poianai geto-dák telepen egy tagból kiképzett, bronzból készült balta alakú csüngők kerültek elő. Az amulettek felső harmada át volt fúrva, illetve két példány egy-egy feltekereselt végű karikára volt felfűzve (TEODOR–NICU-ȚĂU 1997, Fig. 10. 1, 2, 12, 16, 27, 32, 36).

⁴¹ A Przeworsk-kultúrához tartozó jakuszowicei telep ásátásán, az egyik gödörből három fémből készült, balta alakú csüngő került elő, amelyeket a Kr. u. 3. század elejére kelteztek. A díszetlen amulettek közül csak az egyiknek volt átfúrva a felső része, a másik kettő félkész állapotban került a földbe (RADZIŃSKA–NOWAK 2001, 320–321, Abb. 7. 2–4). A cikk szerzője megjegyzi, hogy ezeknek az amuletteknek a viseleti szokása a szarmatákkal hozható kapcsolatba. A leletanyag alapján kimutatható, hogy a település lakói nemcsak a szarmatákkal, hanem a Római Birodalommal és a Marosszentanna–Csernyahov-kultúrával is aktív kapcsolatban álltak (RADZIŃSKA–NOWAK 2001, 311–321).

⁴² IONIȚĂ 1969, 558.

véleményt képvisel A. Kokowski is, aki megerősíti, hogy a szarmaták közvetítésével jutottak el ezek a csüngőtípusok a Kr. u. 3. század második felétől az Elba vidékére⁴³ és a Masłomęcz-csoport⁴⁴ területére. Ez utóbbi kultúrkörben azonban csak borostyánból készült,

kisméretű példányok kerültek elő ez idáig.⁴⁵ A Kr. u. 5. században a keleti germán sírokban is megjelennek, illetve Pannonián keresztül eljutnak ezek az amulettek Itália és Franciaország területére is.⁴⁶

A SZARMATA BALTACSÜNGŐK

A Kárpát-medencéből jelen ismereteim szerint 64 lelőhelyről kerültek elő baltacsüngők, melyek közül 56 lelőhely esik Magyarország területére (1. kép). Ez a szám jóval meghaladja az eddig ismert csüngős lelőhelyek számát, hiszen Vaday Andrea 1989-ben még csak 23 Kárpát-medencei, és ezen belül 19 hazai lelőhelyet említ meg.⁴⁷ A csüngők számarányának hirtelen növekedése az elmúlt 15 év alatt végbement megelőző feltárások (autópálya építések, útszélesítések, célkitermelő helyek, bányaművelés alá vont területek, gázszállító vezetékek, stb.) számának emelkedésével is magyarázható.

A CSÜNGŐK ALAPANYAGA, ELŐÁLLÍTÁSA

A baltacsüngőket ásványi anyagból (borostyán, mészkő, egyéb kő) vagy fémből készítették. Az összegyűjtött 126 db csüngő közül 63 db rézalapú, 38 db ezüstalapú, 9 vas, 2 db mészkő, 1 db arany, 1 db fehér kőzet, 1 db

kalcium és 1 db borostyán, míg további 10 darabnál az alapanyag ismeretlen volt.

A vasból készített csüngőket minden esetben lemezből vágták ki, míg a réz- és ezüstalapú tárgyak nagyobb részét öntötték, a kisebb részüket pedig lemezből vágták ki. Schwarcz Dávid a tiszaföldvár-téglagyári temető csüngőinek készítéstechnikájával is foglalkozott a szakdolgozatában. A szerző a munkájában megemlíti, hogy az öntött darabok minden esetben sokkal szebben kidolgozottak a lemezből kivágottaknál. Ettől csak a vaslemezből készített példány tért el. Az öntött csüngőkhöz hasonló minőségű tárgy azért volt olyan jól kialakítva, mert anyagából kifolyólag kovácsolással állították elő, tehát nagyobb odafigyeléssel készítették.⁴⁸ Ez a megállapítás az összes baltacsüngőre érvényes, az öntött darabok mindig szebbek, jobb megtartásúak és karakteresebbek, mint a lemezből kivágott társaik. A vascsüngők a vastag korrózióréteg miatt általában rosszabb állapotban kerülnek elő.

⁴³ Pl. Bosauban (Holstein) egy 12 éves kislány sírjában, illetve Haßleben-Leuna lelőhelyen egy tübing hercegnő sírjában találtak aranyból és bronzból készült, feltekercselt végű karikára felfűzött, bárd alakú csüngőket (JANKUHN 1973, 565, Abb. 125; WERNER 1988, 262).

⁴⁴ A Masłomęcz-csoport a Hrubieszów-medencében, Lengyelország délkeleti és Ukrajna északnyugati szegletében, a Volhíniai-hátság nyugati részén élt 150/160-tól a 4. század vége/5. század elejéig. A csoport kulturális összetételében megtaláljuk a Wielbark-kultúra, a Marosszentanna–Cserhanyov-kultúra és a szarmata kultúra népeiségét egyaránt, illetve a Kr. u. 4. század végétől a balti kultúra népeivel is közelebbi kapcsolatba kerül. A szarmaták jelenléte a 230–260-as évektől mutatható ki (pl. madár alakú fibulák, *Cypraea* kagylók, kettős kónikus orsógombok, csengők, baltacsüngők). Amikor a szarmaták a gótokkal együtt megtámadták a Római Birodalmat, akkor szarmata asszonyok telepedtek át a Hrubieszów-medencébe. A jelenlétük a csoport fennállásáig kimutatható (KOKOWSKI 1998, 704–731).

⁴⁵ KOKOWSKI 1998, 712–713, 722–723; KOKOWSKI 2001, 207.

⁴⁶ Aquasantában gazdag női sírokból kerültek elő ezüstből készült, felső részükön átfűrt csüngők (ANNIBALDI–WERNER 1963, 362). A franciaországi Balleure-ben előkerült gazdag női temetkezésben 12 db balta alakú ezüstcsüngőt találtak (ANNIBALDI–WERNER 1963, 370).

⁴⁷ VADAY 1989, Abb. 6.

⁴⁸ SCHWARCZ 2009, 41.

Az öntött és az ásványi anyagból készült csüngők köpürészét átfürták, míg a lemezből kivágott darabok végét egyszerűen visszahajlították. A csüngők felülete a legtöbb esetben díszítetlen, csupán néhány darabon figyelhető meg díszítés. Az Ócsa-Inárcs szőlő 4. sírban lelt példány mindkét oldalán 3-3 pontkör (3. kép 1),⁴⁹ a reçasi kincslelet két csüngőjén (5. kép 14–15) és a Szőreg-Iván téglagyári darabon (5. kép 12) pedig tremolórozott díszítés látható.⁵⁰ A Bükkábrány-Bánya XII. lelőhelyen szórványként lelt ezüstcsüngő fokrésze alatt egy félkör alakú mélyedés, a nyakrészén vízszintes irányú vésett vonaldíszek, a legelső és a legfelső vonalak két oldalán pedig egy-egy pontmotívum látható (2. kép 16).⁵¹

A CSÜNGŐK FORMÁJA ÉS TÍPUSAI

A szakirodalom és a leltárkönyvek a legtöbb esetben balta, ritkábban bárd vagy ásó⁵² alakú jelzővel írják le ezt a csüngőtípust. A baltacsüngők formai szempontból történő besorolása a tárgy részeinek formajegyei alapján történhet meg. A baltaféléknek az él, éllap, nyak, penge, a penge vastagsága, a köpü formája és a nyélluk alakja alapján számos variációja van.⁵³ A baltacsüngők típusainak szétválasztásában az egyik legfontosabb szempont a penge formája. A penge vagy lap formacsoportjainak meghatározásában Szücsi Frigyesnek az avar kori baltafélékről írt tanulmányát használtam fel.⁵⁴ A pengék formáit bemutató ábra alapján a szarmata csüngők esetében balta és bárd jellegű pengék fordulnak elő.⁵⁵ A két típus mellett azonban egy újabb, ezektől

teljesen elkülönülő, egyedi jellegzetességeket magán viselő típust is elkülönítettem.

A baltacsüngők osztályozása előtt lényegesnek tartom hangsúlyozni azt, hogy nem lehet egy-egy altípuson belül szigorúan vett határokkal körülírt csoportokat létrehozni, hiszen itt nem nagyméretű fegyverekről vagy mezőgazdasági eszközökről, hanem apró, néhány centiméteres tárgyakról van szó. A csüngők között nincs két teljesen egyforma darab, ami az előállításukkal, az alapanyaguk összetételével, a használatuk idejével (kopottság, sérülés), méretükkel és készítőjük egyéni ízlésével is összefügghet.

I. Balta alakú csüngők

A szarmata csüngők nagy része a balta alakúak közé tartozik. A balta és a bárd alakúak közötti legszembeütőbb különbség az él kialakításában figyelhető meg. A baltacsüngőknél az él kevésbé ívelt, mint a bárdoknál.⁵⁶

I.1. Egyszerű, tagolatlan testű baltacsüngők, amelyeknek további csoportjai különíthetők el a nyakrész szélessége és hosszúsága, valamint a penge mérete és formája alapján.

I.1.1. Széles háromszögletes pengéjű, enyhén lekerekített élű, lekerekített sarkú csüngők: Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 51. sír (2. kép 2); Bükkábrány-Bánya XV. lelőhely, szórvány (2. kép 11); Ecser 7. lelőhely 2997. sír (2. kép 14); Endrőd-Kocsorhegy 41. sír (2. kép 5); Ernőháza-Bótos, Kollinger-féle föld 4. sír (2. kép 9); Hajdúnánás-Nagy Vidi-halom, szórvány (2. kép 15); Kiskőrös-Csukás-tó, Rác kút 6. sír (2. kép 6); Mezőkövesd-Kettős kút-tava (2. kép 4); Nyíregyháza-Oros 464.

⁴⁹ SALAMON 1959, VII. t. 8.

⁵⁰ TÉGLÁS 1892, 9. kép 4–5. A szőregi lelet a szegedi Móra Ferenc Múzeumban 53.317.15. ltsz. alatt található meg.

⁵¹ Kalli-Tutkovics Eszter szóbeli közlése.

⁵² Szarmata mezőgazdasági eszközök mindezidáig csak Orosról kerültek elő (PETŐ 1971, 29). A legyező alakú, köpüs, alsó végükön félkörívesre hajló élű eszközöket Pető Mária ásonak határozta meg és formai párhuzamai között a vizesdusztai balta alakú csüngőket is megemlítette (PETŐ 1971, 31). Azonban az ásóleletek csak a penge formája alapján hasonlítanak egyes baltacsüngőkre, a köpürészük teljesen eltér tőlük. A baltacsüngők nyéllukai minden esetben merőlegesek a köpüre.

⁵³ SZÜCSI 2014, 116–120.

⁵⁴ SZÜCSI 2014, 113–186.

⁵⁵ SZÜCSI 2014, 3. ábra.

⁵⁶ Az egyes csüngőkre vonatkozó adatokat és az irodalmi hivatkozását ld. az 1. táblázatban.

objektum (2. kép 1); Pusztataskony 3. lelőhely, szórvány; Szabadka-Veresegyháza 77. sír (2. kép 3); Szeged-Öthalom 19. sír (2. kép 13); Tázlár-Templomhegy 301. sír (2. kép 12); Törökszentmiklós-Surján Újtelep, homokbánya 78. sír (2. kép 7); Üllő 5. lelőhely 5978. és 7521. sír (2. kép 8, 10).

Összesen 16 db csüngő sorolható ide, amelyek közül hatot lemezből vágta ki (2. kép 1–2, 5–7, 15), a többi pedig öntéssel állítottak elő. Ez a forma a lemezből kivágott daraboknál a második legkedveltebb. Az alapanyaguk réz, ezüstalapú fém, arany és vas. A penge vastagsága a lemezes testüknél a tárgyak előállításából kifolyólag egyenletes, az öntötteknél az él felé fokozatosan összeszűkülő. A nyéllyuk ovális alakúra van hajlítva vagy kerek alakúra átfúrva.

Viseletük változatos, a Péceli úti temetőben további négy baltacsüngő mellett, a jobb kar gyöngyei között volt,⁵⁷ mint az ernőházi sír esetében is.⁵⁸ Ugyancsak a karlanc elemeként került elő az endrődi sírból, ahol összesen 3 db baltacsüngőt találtak, melyek közül a vaslemezből készített a bal csuklón, a másik két darab a jobb csuklón volt.⁵⁹ Az üllői temető 5978. sírjában és az ecséri 2997. sírban a bal kéz környékén feküdt.⁶⁰ A kiskőrösi,⁶¹ a törökszentmiklói⁶² és a mezőkövesdi⁶³ sírokban levő darabok a nyak környékéről kerültek elő. A csüngőtípus általánosan elterjedt, és használata a sírleletek keltezése alapján a Kr. u. 2–4. század közé tehető.

I.1.2. Hosszú nyakú, megnyúlt éllapú darabok, amelyek nyakrésze jól elválízik a pengétől. A penge magassága a tárgy fele vagy kevesebb. Az élük lekerekített. A következő

lelőhelyekről kerültek elő (11 db): Bükkábrány-Bánya XII. lelőhely, szórvány (2. kép 16); Endrőd-Kocsorhegy 41. sír (2. kép 23–24); Érsekhalma-Hild-pusztá, szórvány (2. kép 26); Hajdúnánás-Mályvás, szórvány (2. kép 17); Hajdúnánás-Polgár szórvány (2. kép 18); Kiskundorozsma-Nagyszék 26/72. lelőhely 1322. sír (2. kép 19); Madaras-Halmok 13. sír (2. kép 20–22); Sándorfalva-Eperjes, Ivótavak 6. sír (2. kép 25).

Ez a forma csak az öntéssel előállított, réz- és ezüstalapú csüngőknél jelent meg, egyedül a sándorfalvi darabot faragták ki borostyánból. A főrészük lekerekített, egyenesen levágott vagy bütykös, megvastagodó. A vastagságuk az él felé fokozatosan szűkül, csak az endrődi daraboknál szűkült össze hirtelen a nyak alatti részen. A nyéllyuk kerek vagy ovális. A viseleti helyük meghatározásába három temetkezés vonható be. A kiskundorozsmai sírból a bal csukló mellett,⁶⁴ a sándorfalvi sírban a nyaklánc gyöngyei között,⁶⁵ az endrődi sírban pedig két darab a jobb, egy darab a bal csukló mellett feküdt.⁶⁶ Díszítés csak a bükkábrányi ezüst alapú tárgyon figyelhető meg. Ez a csoport tág időhatárok között (Kr. u. 2–5. század) és területen terjedt el viszonylag alacsony számban.

I.1.3. Nyújtott testű, hosszúkás háromszög alakú, alig kiszélesedő pengéjű, lekerekített élű csüngők: Békés-Vizesbánom (3. kép 11); Budapest-Soroksár, Vető VII. dűlő 255. sír (3. kép 5); Bükkábrány-Bánya XV. lelőhely, szórvány (3. kép 3); Domaszék-Nagy Mátyásdűlő 82. sír (3. kép 4); Nagyút-Göboly-járás 5. sír (3. kép 7); Madaras-Halmok 143. sír (3. kép 8); Ócsa-Inárcs szőlő 4. sír (3. kép

⁵⁷ Nagy Margit szóbeli közlése.

⁵⁸ PÁRDU CZ 1940, 262.

⁵⁹ A másik két csüngő az I.1.2. csoportba tartozik.

⁶⁰ Kulcsár Valéria szóbeli közlése. Az üllői csüngő a ceglédi Kossuth Múzeumban a 2006.3.2237.22. ltsz. alatt található meg.

⁶¹ PÁRDU CZ 1941, 20; KŐHEGYI 1982, 309.

⁶² VADAY 1985, 352; VADAY 1989, 287.

⁶³ Patay Róbert szóbeli közlése.

⁶⁴ A csüngő egy torzított koponyás, gödörbe dobott egyén mellől került elő. Szalontai Csaba és Tóth Katalin szóbeli közlése. A csüngő a szegedi Móra Ferenc Múzeumban a 2002.1.16824. ltsz. alatt található meg.

⁶⁵ VÖRÖS 1985, 144.

⁶⁶ JUHÁSZ 1978, 99–100.

1); Ócsa, szórvány (3. kép 2); Tápiószele-Pedagógusilletmény-földek 14. sír (3. kép 10); Tiszaeszlar-Ócskafalu, szórvány (3. kép 6); Törökszentmiklós-Surján Újtelep, homokbánya 36. sír (3. kép 9).

12 db öntött és egy lemezből kivágott (3. kép 4) csüngő tartozik ebbe a csoportba. Az öntéssel készített darabok közül négy ezüst-, a többi rézalapú. A fokrészük lekerekített vagy egyenesen levágott, a nyakrészük viszonylag rövid és keskeny, jól elválik a háromszögletű testtől. A vastagságuk az él felé egyenletesen szűkül, csak a tápiószelei darabok vastagsága szűkül össze hirtelen az él felett. A nyéllyuk kerek vagy ovális. Az ócsai 4. sírban lelt darab mindkét oldalán 3-3 poncolt díszítés figyelhető meg (3. kép 1).

Viseletüket egyedül a tápiószelei sírban figyelték meg, itt a jobb alkarsontok között bontották ki a három egyforma, apró csüngőt.⁶⁷ A nagyút-göboly-járású sírban esetleg az egyik kar,⁶⁸ az ócsai sírban pedig a nyak ékítménye lehetett.⁶⁹

A típus elterjedése nem koncentráliódik egyes területekre és viszonylag széles időhatáron belül (Kr. u. 2. század–5. század eleje) fordul elő.

I.1.4. Viszonylag széles nyakú, egyenes köpűfalú, hosszúkás, nyújtott, keskeny háromszög pengéjű csüngők: Budapest-Rákócscsaba, Péceli út 65/3 és 253. sír (3. kép 14–15); Ecsér 7. lelőhely 480. sír (3. kép 19); Kiskundorozsma-Subasa 138. sír (3. kép 22.); Madaras-Halmok 170., 287. és 471. sír (3. kép 13, 16–17); Pócspetri-Nyírjes, Felső-Erdőszél 200. épület (3. kép 20); Tiszaföldvár-Téglagyár 66. sír (3. kép 18); Törökszentmiklós-Surján Újtelep, homokbánya 41. sír (3. kép 12); Üllő 5. lelőhely 5619. sír (3. kép 21).

8 lelőhelyről összesen 13 db lemezből kivágott és 2 db öntött (3. kép 13, 20) példány került elő. Általában rézalapúak, de egy

ezüstalapú és három vasból készített darab is előfordult. Ez a csüngőforma a legáltalánosabban elterjedt a lemezes testűek között. Az élük enyhén lekerekített vagy egyenesen levágott. A Pócspetriből előkerült tárgy vastagsága az él felé egyenletesen szűkül, míg a madarasi temető 287. sírjában lelt darab a nyakrészén hirtelen összeszűkül. A csüngők nyéllyuka kerek vagy ovális.

Az ebbe a csoportba tartozó csüngők általánosan elterjedt formát képviselnek, ez idáig csak a Tisza–Maros–Körös vidékéről nem került elő egyetlen példánya sem. Használatának ideje a Kr. u. 2. század közepétől egészen a 4. század végéig nyomon követhető.

I.1.5. Széles, rövid, egyenes nyakú, az alsó részükön enyhe ívben kiszélesedő lapú, lekerekített élű csüngők: Budapest-Rákócscsaba, Péceli út 51. sír (4. kép 1–2); Csárdaszállás 12. sír (4. kép 6); Tiszaföldvár-Téglagyár 14. és 70. sír (4. kép 3–5).

Három lelőhelyről összesen 5 db rézalapú és egy ismeretlen alapanyagú, öntött darab került elő. A fokuk enyhén lekerekített, a nyéllyukaik kerek, hosszúkás ovális vagy lencse alakú. A vastagságuk eltérő, a csárdaszállási és a Péceli úti darabok az él felé fokozatosan szűkülnek, a tiszaföldváriak viszont a nyak alatt hirtelen összeszűkülnek. Viseletük is eltért, a Péceli útiak az elhunyt jobb csuklóját,⁷⁰ a tiszaföldváriak pedig a nyakat díszítették.⁷¹

I.1.6. Keskeny, rövid nyakú, trapézos testű, lekerekített élű csüngő, amely eddig csak két lelőhelyről került elő: Kiskundorozsma-Daruhalom III. lelőhely 250. sír (4. kép 8); Nyíregyháza-Felsősim, Gyebrás-tanyától északra 175. sír (4. kép 7).

Mindkét darab rézalapú, az egyiket lemezből vágta ki (4. kép 7), a másikat pedig öntötték (4. kép 8). A daruhalmi öntött példány foka egyenesen levágott, a vastagsága

⁶⁷ DINNYÉS 1980, 195.

⁶⁸ ÁCS 1997, 103.

⁶⁹ SALAMON 1959, 78.

⁷⁰ Nagy Margit szóbeli közlése.

⁷¹ SCHWARCZ 2009, 40.

az él felé egyenletesen szűkül össze. A nyéllyuka kerek. Ezt a darabot esetleg karon hordhatták,⁷² a nyíregyháza-felsősimai lelet viseleti helye ismeretlen.⁷³

I.2. Háromszögletes testű, nyakrészén, a nyéllyuk alatt mindkét irányban kinyúló, a nyakra merőleges kiugrással tagolt, úgynevezett szárnyas balta alakú csüngők. Kevés lelőhelyről kerültek elő: Apátfalva-Nagyút-dűlő 182., 189., 200. sír (4. kép 14–16); Csanádpalota-Sulyok-tanya, szórvány (4. kép 17); Hódmezővásárhely-Erzsébet, Új község 4. sír (4. kép 9); Makó-Innenső Jángor, szórvány (4. kép 13); Óföldrak-Ürmös I. lelőhely, szórvány (4. kép 10–12); Üllő 5. lelőhely. 4903. és 4925. sír (4. kép 18–25).

A legelső példány az 1980-as évektől ismert és közel 20 évig egyedi darabnak számított. A Hódmezővásárhely-Erzsébet, Új község területén feltárt sírok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra késő időszakához tartozó, keleti germán jellegű leletekkel rendelkeznek.⁷⁴ A 4. sz. gyermek sírjában, az elhunyt jobb kézfejenél, az egyik karperecen volt a bronzcsüngő. A sír és a temetőrészlet a Kr. u. 4. század végére keltezhető.⁷⁵ A következő darabok a 2001–2006 között feltárt Üllő 5. lelőhelyen kerültek felszínre. A területen összesen 108 sírt tártak fel, melyek közül a 4903. sírban 5 db, a 4925. sírban pedig 3 db szárnyas baltacsüngőt leltek.⁷⁶ A kis családi temetőrészletek használatát a feltárást vezető régészek a Kr. u. 4. századra helyezték.⁷⁷ Az M43-as autópálya Makót elkerülő szakaszának megelőző feltárása során az Óföldrak-Ürmös I. lelőhelyen három bronzból készített példány szórványleletként, fém-detektoros vizsgálat során került elő.⁷⁸ Az

óföldrak-i lelőhelytől mintegy 1,5 km-re, a Makó-Innenső Jángor határrészből, egy szarmata telephez köthető felszíni szórványleletből egy újabb darab került felszínre.⁷⁹ További csüngőket leltek az Apátfalva határában feltárt késő szarmata temető néhány sírjában.⁸⁰ Az apátfalva-nagyút-dűlői 47 síros temető 182., 189. és 200. sírjában feküdtek az említett csüngők. A 182. sírban a jobb karcsontok között, a 200. sírban pedig másodlagos helyen, a térdek között voltak a tárgyak.⁸¹ A legkésőbbi csüngő a Csanádpalota-Sulyok-tanya lelőhelyen végzett fém-detektoros keresés során került felszínre.⁸²

A csüngők közös jellemzője, hogy bronzból készültek és öntéssel állították elő őket. A kiszélesedő élük általában egyenesen le van vágva vagy enyhe ívű. Egyedül az apátfalvi temető 200. sírjában talált darab éle középső részén látható kiugrás. A penge vastagsága általában fokozatosan összeszűkül az él felé haladva, csak az apátfalvi temető 182. és 189. sírjából és az üllői 4903. sírből felszínre került daraboknál figyelhető meg a nyak alatti rész hirtelen összeszűkülése. A tárgyak fokrésze lekerekített vagy egyenesen levágott. A nyéllyuk kerek vagy enyhén ovális.

Viseleti helyük vizsgálatába csupán két sír vonható be. A hódmezővásárhelyi 4. sírban és az apátfalvi temető 182. sírjában fekvő elhunytak a jobb csuklójukon hordták a csüngőket.

A csüngőtípus Üllő környékén (8 db) és a Dél-Alföld területén (9 db) terjedt el a Kr. u. 4. század második fele és az 5. század eleje között. A szárnyas baltacsüngők használata a Maros-vidéki sírok sajátosságaként (is) értelmezhető. Azonban nem ez az egyetlen

⁷² Sóskuti Kornél szóbeli közlése.

⁷³ Istvánovits Eszter szóbeli közlése.

⁷⁴ B. NAGY 1984, 209.

⁷⁵ B. NAGY 1984, 212.

⁷⁶ A csüngők a ceglédi Kossuth Múzeumban a 2006.3.1393.12–16. és a 2006.3.1403.15–17. ltsz. alatt található meg.

⁷⁷ BATIZI ET AL. 2006, 42.

⁷⁸ SÓSKUTI 2013, 509, II. t. 2–4.

⁷⁹ SÓSKUTI 2013, 509.

⁸⁰ KUJÁNI 2014.

⁸¹ KUJÁNI 2014, 14.

⁸² Pópity Dániel szóbeli közlése.

jellegzetesség, amely a Kr. u. 3. század vége és az 5. század eleje közötti időszakra keltezett női sírokra jellemző. Több Maros-menti női temetkezést megvizsgálva azt fedezhetjük fel, hogy az említett időszakban általánossá válik a ruhák aljának sötétbarna színű, téglalap alapú, lecsapott sarkú, hasábos alakú üveggyönggyel való kivarrása, amelybe néhány hasonló alakú karneol és sötétkék üveggyöngyöt is elhelyeznek. Továbbá ezekben a női sírokban a legtöbb esetben nadrágviseletet lehetett megfigyelni.⁸³ Az említett körülmények alapján úgy tűnik, hogy a késő szarmata időszakban a Tisza–Maros szegletében egy helyi viselettel/divattal bíró, talán eltérő etnikumú népesség élt.⁸⁴

A szárnyas baltacsüngő előfordulása ritka, egy borostyánból készült példány az Aranyhegyi-patak melletti, Kr. u. 1–2. századi temetőrészletből ismert, ahol egy csecsemő sírjában számos csont- és borostyán csüngő között feküdt.⁸⁵

II. Bárd alakú csüngők

A bárd alakú csüngőknek két altípusa különböztethető meg a penge formája alapján:

II.1. Keskeny köpűvel és fokrészszel rendelkező, az él felé ívesen kiszélesedő pengéjű és félkörívyszerűen lekerekített élű darabok. Ez a típus az avar kori T alakú bárdokkal mutat hasonlóságot, azonban a csüngők éle sokkal ívesebb kialakítású.⁸⁶ Bárd alakú csüngők a következő lelőhelyeken kerültek elő: Abony-Fábián-tanya 9. sír (5. kép 1); Csanádpalota-Országhatár 221. sír (snr. 422) (5. kép 5); Dóc 6. sír (5. kép 2); Felsőjózsa

1. vagy 2. sír (5. kép 7); Hajdúnánás-Béres-dűlő, szórvány (5. kép 6); Kétegyháza (5. kép 8); Nagykálló-Ipari park 164. sír (5. kép 9); Nyíregyháza-Oros, Megapark, szórvány (5. kép 4); Rékás (5. kép 14–15); Szentes-Ecser 1. sír (5. kép 13); Szőreg, szórvány (5. kép 11); Szőreg-Iván téglagyár (5. kép 12); Tiszaföldvár-Téglagyár 14. sír (5. kép 10); Tiszaföldvár-Téglagyár, szórvány (5. kép 3).

Ezek a darabok az esetek nagy részében szimmetrikus kialakításúak. Az aszimmetria a tárgy sérüléséből vagy kopásából (is) származhat. A szimmetrikus pengék esetében a penge vastagsága a köpűtől nem válik el, hanem az él irányában fokozatosan keskenyedik el.⁸⁷ A hazai anyagban előforduló csüngők a fokrész alakja alapján további csoportokra oszthatók: tompa, vízszintesen levágott, kiszélesedő, lekerekített, lekerekített és bütykös végűek. A köpűfal formája lehet egyenes és tagolt, azaz a nyéllyuk melletti rész szögletes vagy íves kiugrással tagolt. Ez utóbbi forma csak három tárgynál volt megfigyelhető (Csanádpalota, Hajdúnánás, Kétegyháza). A nyéllyukak alakja igen változatos képet mutat, egyaránt megtalálható a kerek, a hosszúkás ovális és a lekerekített sarkú téglalap alakú nyéllyuk is.⁸⁸

13 lelőhelyről összesen 16 db bárd alakú csüngő került elő, de sajnos csak 4 darab esetében lehet az egykori viselet helyét meghatározni. Az abonyi sírban az elhunyt jobb csuklóját,⁸⁹ a dóci⁹⁰ és a felsőjózsa sírban fekvő nők nyakát díszítette a csüngő, ez utóbbi esetben egy torquesre felhúzva.⁹¹ A tiszaföldvár-téglagyári 14. sírban egy másik típusú baltacsüngővel együtt ugyancsak a nyaklánc része

⁸³ GULYÁS 2014, 49–51.

⁸⁴ A viselet mellett fontos megemlíteni azt is, hogy e terület két temetőjéből is felszínre kerültek Kr. u. 4. század vége – 5. század eleje közé datálható kiöntőcsöves korszok (GULYÁS 2014, 49–51).

⁸⁵ LASSÁNYI–BECHTOLD 2006, 75, 2. kép.

⁸⁶ SZÜCSI 2014, 123, 8. ábra.

⁸⁷ SZÜCSI 2014, 119.

⁸⁸ A vizsgálatba csupán 4 csüngőt lehetett bevonni.

⁸⁹ A csüngő a ceglédi Kossuth Múzeumban a 79.2.34. leltári szám alatt található meg.

⁹⁰ TROGMAYER 1960, 59.

⁹¹ PÁRDUZ 1950, 23, LXX. t. 10.

volt.⁹² A többi esetben felszíni szórványként vagy bolygatott temetkezések mellékleteiként kerültek elő. Az alapanyagukat tekintve készülhettek réz- vagy ezüstalapú fémből. A rékási tremolírozott díszítésű példányoktól eltekintve öntéssel állították elő őket. A rékási darabokat rézalapú lemezből vágták ki.⁹³ A csüngők a Kr. u. 2. század második fele és 4. század közötti időszakra keltezett sírokból vagy leletegyüttesekből ismertek.

II.2. Keskenyebb vagy szélesebb köpüs, fokrészt nélküli, a tárgy középső vagy alsó harmadától az él felé hirtelen kiszélesedő pengéjű lekerekített élű, L alakú bárd.⁹⁴ Ez a típusú csüngő csupán két lelőhelyről került elő: Óföldaék-Ürmös I. lelőhelyről 4. és 114. sír (5. kép 16–18); Tápé-Malajdok A 29. sír (5. kép 19).

A fémből készült csüngők pengemagassága és pengevastagsága is változó. Az egyik darab köpüből induló pengéje a nyéllyuk alatt elkeskenyedett, a másik két példány az él felé fokozatosan elkeskenyedik. A nyéllyukak alakja az óföldaéki csüngőnél kerek vagy ovális. A 4 db csüngő közül kettő egy sírból (Óföldaék-Ürmös I. lelőhely 114. sír) került felszínre. A tápé-malajdoki, kalciumból (mészköből) készített példány a nyaklánc gyöngyei között,⁹⁵ az óföldaéki 4. sírban a jobb alkarnál a gyöngyök között, a 114. sírban pedig mindkét darab a karcsontok között – talán a jobb csukló mellett – feküdt.⁹⁶ A réz- és ezüstalapú darabokat öntéssel állították elő. A ritkán előforduló csüngőtípus a Dél-Alföld területén került elő ideig Kr. u. 4–5. századra keltezett sírokból.

A bemutatott L alakú bárdformához hasonló típusú tárgy került felszínre Tiszadob-Ókenéz lelőhelyről egy hunkori temetkezésből is⁹⁷ és számos avar sírból.⁹⁸

III. Egyedi típusú, a baltáktól és a bárdoktól eltérő formájú csüngők

III.1. Keskeny nyakú, ívesen vagy egyenesen kiszélesedő, legyezőszerű pengéjű darabok, amelyek éle egyenes vagy enyhén ívelt. Közös jellemzőjük, hogy a köpűjük falak mindig egyenes, tagolatlan, és a nyakrész alatt hirtelen szélesednek ki. Ez a típus csupán 5 lelőhelyen került elő: Madaras-Halmok 148., 164. és 204. sír (6. kép 2–6); Budapest-Rákoscaba, Péceli út 51. sír (6. kép 1); Szeged-Óthalom 20. sír (6. kép 7); Óföldaék-Ürmös I. lelőhely 159. sír (6. kép 8); Üllő 5. lelőhely 7509. sír (6. kép 9).

A legtöbb darab fokrésze lekerekített, az óföldaéki darab ferdén levágott. A penge vastagsága is változó, az óföldaéki és a Péceli úti darab pengéje a nyéllyuk alatt hirtelen összehűkül. Hasonló a madarasi 164. sírből származó csüngő is, azonban itt az összesűkülő rész nem annyira hangsúlyos. A többi tárgy az él felé fokozatosan szűkül. A nyéllyukak alakja változatos, egyaránt megtalálható a kerek, a lekerekített sarkú téglalap, az ovális és a csak ennél az altípusnál megfigyelhető kulcslyuk alakú lyuk.

A tárgyakat réz- vagy ezüstalapú fémből öntötték, egyedül az óthalmi példányt faragták mészköből. Viseletük tekintetében igen változatosak. Madarason a 164. sírban a bordákon, a 204. sírban két egyforma darab a jobb felkar felső végénél feküdt.⁹⁹ Ennek alapján az elhunytak a nyakukban hordták őket. A Péceli úti temetőben a csüngő további négy baltacsüngővel együtt a jobb csuklót ékítette a gyöngykarkötőre felerősítve.¹⁰⁰ Hasonló viselet rekonstruálható az óföldaéki sír esetében is, ahol talán a jobb csukló dísz volt a csüngő

⁹² VADAY 2006, 46–47; SCHWARCZ 2009, 40, 42.

⁹³ TÉGLÁS 1892, 190.

⁹⁴ SZÜCSI 2014, 123, 8. ábra.

⁹⁵ PÁRDU CZ–KOREK 1948, 294.

⁹⁶ SÓSKUTI Kornél szóbeli közlése.

⁹⁷ CSALLÁNY 1958, II. t. 6.

⁹⁸ SZÜCSI 2014, 124–125.

⁹⁹ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 66, 77.

¹⁰⁰ Nagy Margit szóbeli közlése.

egy karperec és 2 db borostyángyöngy mellett.¹⁰¹ Az üllői darab a gerincoszlop jobb oldalán, a hastájékon volt.¹⁰² Az öthalmi sírban a lábi gyöngyök között került elő a balta alakúra faragott mészkőgyöngy.¹⁰³ A Péceli úti, az üllői és a szeged-öthalmi sír a Kr. u. 4. századra, az óföldről a Kr. u. 4. század végére datálható, míg a madarasi temetőt Vörös Gabriella a Kr. u. 2–3. század fordulójára és az 5. század eleje közötti időszakra keltezte.¹⁰⁴

III.2. Hosszú, keskeny, majdnem párhuzamos falú és lekerekített élű csüngők. Nagyon ritka típus, amely két lelőhelyről ismert: Kompolt-Kistéri tanya 25. objektum (6. kép 11); Nyíregyháza-Felsősimai, Gyebrás-tanyától északkeletre lh. 350. sír (6. kép 10).

Közös jellemzőjük, hogy rézalapú lemezről vágták ki őket, akasztójukat pedig körívben hajlították vissza. Mindkét darab nagyon egyszerű, a baltákra csak távolról emlékeztető csüngő. A kompolti lelőhelyről származó darab a Kr. u. 3. század második harmadára keltezhető szarmata település egyik gödréből,¹⁰⁵ a másik a Kr. u. 2–3. századi temető egyik rablott sírjából került felszínre.¹⁰⁶

III.3. Lekerekített sarkú, trapéz alakú, mészkőből vagy egyéb kőzetből faragott, felső részükön átfürt csüngők: Ecseri 7. lelőhely 1902. sír (6. kép 12); Kiskundorozsma-Subasa 121. sír (6. kép 15); Kiszombor B temető 74. sír (6. kép 13).

A kiszombori leletről annyit tudunk, hogy a gyöngyök között került elő,¹⁰⁷ míg az ecseri darab sírban elfoglalt helye ismeretlen.¹⁰⁸ A kiskundorozsma-subasai tárgy a nyak környékén, két gyöngy nyaklánc és egy torques mellett feküdt.¹⁰⁹ Mindkét temetkezés D–É-i tájolású és a mellékletei alapján a Kr. u. 3–4. századra keltezhető.

III.4. A balták és a bárdok közötti átmeneti forma, amely mindeztől egyetlen lelőhelyről ismert: Bugac-Bimbó, Juhász-tanya, szórvány (6. kép 14).

A tárgy formája aszimmetrikus, így részben hasonlít a II.2. altípusú, L alakú bárdokra, a pengéje azonban ferde, enyhén ívelt vonalú. Foka egyenesen levágott, a vastagsága az él felé fokozatosan összeszűkül. A rézalapú, öntött csüngő fémdetektoros keresés alkalmával került elő egy Kr. u. 2. század második felére, a 3. század első felére keltezett település területéről.¹¹⁰

A BALTACSÜNGŐK ELŐFORDULÁSA ÉLETKOR ÉS NEMEK SZERINT

A baltacsüngők közül 91 db került elő sírból, 22 db szórványleletként vált ismertté, a többi 13 db tárgy előkerülési körülménye ismeretlen vagy településobjektum betöltésében volt. A szarmata sírokból elsősorban női és gyermek vázak mellől kerülnek elő a csüngők, így a baltacsüngők is. Pontos életkor szerinti megoszlást a jelen adatok tükrében nem tudok felállítani, mert a gyűjtésben szereplő

sírok antropológiai vizsgálata erre nem mindig terjedt ki. A legtöbbször csak annyit tudunk a beszámolókból, hogy az elhunyt nő vagy gyermek. Abban a kevés esetben, amikor találkozunk az életkor meghatározásával, a *juvenis* és a *senium* korcsoport között oszlik meg a nők életkora. Az antropológiai vizsgálatokon átesett sírok

¹⁰¹ Sóskuti Kornél szóbeli közlése.

¹⁰² Kulcsár Valéria szóbeli közlése.

¹⁰³ PÁRDU CZ 1960, 78.

¹⁰⁴ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 358, 360.

¹⁰⁵ BÁNFFY ET AL. 1999, 56. t. 1; VADAY–HORVÁTH 1999, 207.

¹⁰⁶ Istvánovits Eszter szóbeli közlése.

¹⁰⁷ PÁRDU CZ 1950, 15.

¹⁰⁸ Nagy Andrea szóbeli közlése.

¹⁰⁹ BOZSIK 2003, 5. kép, 10. kép.

¹¹⁰ Sóskuti Kornél szóbeli közlése.

többségében a *juvenis*–*adultus* korcsoportba tartozóknál fordulnak elő nagyobb számban a baltacsüngők.¹¹¹

A gyermeksíroknál valamivel szerencsésebbek vagyunk, mert azokat már szemre is könnyebb megkülönböztetni a felnőttekétől (pl. sírgödör nagysága, vázcsontok mérete). Összesen 5 gyermeksírból került elő a tárgyalt csüngőtípus.¹¹² Madaras-Halmok 164. sírjában egy 1–2 éves,¹¹³ a péceli úti temető 253. sírjában egy 3–4 éves,¹¹⁴ az üllői 5619. sírban egy 5 éves,¹¹⁵ a hódmezővásárhelyi sírban egy gyermek¹¹⁶ és az ecseri temető 1902. sírjában egy leánygyermek¹¹⁷ mellett találtak egy-egy darabot. A gyermeksírokban három esetben bronzból, egy alkalommal vasból készített baltacsüngő, az ecseri leány mellett viszont fehér kőzetből faragott darab feküdt. A csüngők típusai különbözőek. Viseletük két esetben egyezett meg. A péceli úti és a vásárhelyi gyermek is a jobb csuklóján hordta a csüngőt, de míg az első esetben az a karperec mellett, addig a második esetben a karperecre ráhúzva került elő. Az üllői gyermek

a bal csuklóján hordta csüngőjét. A madarasi 1–2 éves gyermeknél a bordák között találták meg egy félhold alakú csüngő mellett.

Mindösszesen négy férfi sírban volt egy-egy baltacsüngő. A nyíregyháza-felsősimai 175. sír sajnos bolygatott volt, azonban az Ecser 7. lelőhely 2997. sírja érintetlennek bizonyult. Az ecseri temetkezés körárok-
kal kerített, az elhunytat pedig gazdag melléklettel temették el. A férfi nyakperecet és mindkét csuklóján karperecet viselt, mellé pedig áttört bronzveretekkel díszített római kardját és egy római edényt helyeztek.¹¹⁸ A kiskundorozsma-nagyszéki 1200. gödörbe dobott, torzított koponyás egyén (1322. sír) az antropológiai vizsgálat alapján ugyancsak férfi. Az állkapcsa alatt egy sárga üveggyöngy és egy hordó alakú mészkögyöngy, a baloldali medencéje mellett egy vaskés, illetve a bal csukló mellett egy baltacsüngő feküdt.¹¹⁹ A Kiskundorozsma-Subasa 138. sírban fekvő *adultus* korú férfi, akit vetelei- és használati tárgyival együtt temettek el, jobb csuklóján hordta a baltacsüngőjét.¹²⁰

A BALTACSÜNGŐK VISELETÉNEK HITVILÁGI HÁTTERE

A fenti számadatok alapján jól látható, hogy a baltacsüngők nem jellegzetes elemei a gyermekek és a férfiak viseletének sem, tehát ilyen módon feltételezhetjük, hogy a sírba kerülésüknek különleges szerepe lehetett. A csüngők előfordulásával és azok lehetséges patológiai összefüggéseivel legutóbb Kujáni Yvett foglalkozott, aki teljesen új szemszögből közelítette meg a csüngők használatának feltételezett

okait. Az apátfalvi temető embertani anyagának paleopatológiai vizsgálata alapján kiderült, hogy olyan egyének mellett fordultak elő csüngők, akiknél csonttani elváltozásokat lehetett megfigyelni. Így a csüngők – nem csak a balta alakúak – mint betegségelhárító, gyógyulást előidéző amulettek jelentek meg az apátfalvi temetőben. A szerző számos temető további sírjait vonta vizsgálat alá, melynek eredménye,

¹¹¹ Ez a megállapítás csak hozzávetőleges, hiszen nem történt meg az összes női temetkezés korcsoport szerinti meghatározása.

¹¹² Gyermeksírnak tartom azt a temetkezést, ahol a gyermek vagy az életkor pontos meghatározása szerepel. A fiatal vagy fiatal nő megnevezést nem sorolom ide.

¹¹³ KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 66.

¹¹⁴ Nagy Margit szóbeli közlése.

¹¹⁵ Kulcsár Valéria szóbeli közlése.

¹¹⁶ A hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum Adattára III. 1349–1350.

¹¹⁷ Nagy Andrea szóbeli közlése.

¹¹⁸ KÓVÁRI ET AL. 2006, 21.

¹¹⁹ Szalontai Csaba és Tóth Katalin szóbeli közlése.

¹²⁰ BOZSIK 2003, 2–3. kép.

hogy a csüngős sírok 16%-ban lehetett betegségre utaló csonttani elváltozásokat megfigyelni.¹²¹ Ez a vizsgálati szemszög mindenképpen újszerű, de nem feltétlenül fogadható el az, hogy a csüngőkkel eltemetett egyének minden esetben betegségtől szenvedtek volna. Nem tartom valószínűnek, hogy beteg egyének hordtak volna csak csüngőt, hiszen maga a csüngőviselet elsősorban a női és a gyermeksírok sajátja. Férfi temetkezésekből nagyon ritkán kerülnek elő. Azt azonban elképzelhetőnek tartom – mint ahogy azt a szárnyas baltacsüngőkkel foglalkozó részben megemlítettem –, hogy a Maros-menti késő szarmata temető(k)ben egy helyi szokásokkal és viselettel rendelkező népesség élt, amelynek körében a csüngők vagy bizonyos csüngőtípusok valóban a betegségek elhárításában is segíthettek.

A baltacsüngő viseletének pontos oka tisztázatlan. A baltaszimbólum a férfiasság és az erő jelképe, és ebből kifolyólag úgy gondolhatnánk, hogy elsősorban férfi vázak mellől kerülnek elő. Azonban a leletek nem ezt a képet mutatják. Hasonló probléma merült fel a germán kultúrkörben elterjedt Herkules-buzogányok hitvilági életben betöltött szerepéről

is. Ugyanis ott is női és gyermeksírok viseleti elemeiként kerülnek elő ezek az amulettek. J. Werner azonban hangsúlyozta, hogy Herkules nemcsak a férfiasság, hanem a vegetáció és a termékenység szimbóluma is volt.¹²² A baltacsüngőnek a termékenységgel történő összekapcsolása sem fogadható el egyértelműen, hiszen a gyermekeknél és az idősebb nőknél nem töltheti be ezt a szerepet. Ráadásul a szarmata csüngők között a félhold alakú tárgyakat és a *Cypraea* csigákat is a termékenységkulusszal hozzák kapcsolatba.

A sírok leleteinek áttanulmányozása során 20 olyan temetkezést találtam, ahol más kultikus jelentéssel rendelkező tárgyat is hordott az elhunyt (*I. táblázat*). További 6 sírban feltekereselt végű vagy öntött, zárt karikák feküdtek, melyek a nyaklánc részei vagy karikacsüngők lehettek. A sírok közül egybe férfit, kettőbe gyermeket, a többibe nőket temettek el. Az egyéb csüngők között fülezzet érmék, *Cypraea* csigák, félhold és vödör alakú, illetve lemezről kivágott, kerek, szív vagy levél alakú csüngők említhetők meg. Egyedül a sándorfalva-eperjesi sírból került felszínre egy kicsinyített piperekészlet.

A BALTACSÜNGŐS SÍROKNÁL MEGFIGYELT TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A sírok tájolása általában D–É-i vagy attól néhány fokkal eltér keleti vagy nyugati irányban. Ez a tájolási irány a Kárpát-medencei szarmata temetkezések kétharmadánál megtalálható.¹²³ Néhány sírnál azonban az eddigiektől eltérő tájolás is megfigyelhető volt. Az Ecser 7. lelőhelyen a 2997. sír KÉK–NyDNY-i, a kiskundorozsma-subasai 148. sír és a szabadkai sír É–D-i, az üllői temető 4925. sírja ÉK–DNY-i, az üllői 4903. temetkezés pedig ÉÉK–DDNY-i tájolású volt. A szokásostól eltérő, ellentétes tájolású sírok

semmilyen sem különböztek a többitől, minden esetben D–É-i síros többséggel rendelkező temetőkben fordultak elő.¹²⁴ Az említett temetkezések nagy részét ugyanúgy kifosztották, mint a többit, így a bennük maradt leletanyag alapján nem lehet az elhunytak társadalmi helyzetét kideríteni. Mindezek ellenére az bizonyos, hogy az Ecser 7. lelőhely 2997. sírját és a két üllői temetkezést körárok övezte, sőt a 4903. sírban ácsolt sírszerkezet nyomait is megfigyelték.¹²⁵ Az ecseri sírban férfi bolygatatlan vázát

¹²¹ KIJÁNI 2014, 22–26; KIJÁNI 2015, 42–43.

¹²² WERNER 1964, 178.

¹²³ KULCSÁR 1998, 16

¹²⁴ BOZSIK 2003, 97; KÖVÁRI ET AL. 2006, 21; SZEKERES–SZEKERES 1996, 20.

¹²⁵ Kulcsár Valéria szóbeli közlése.

bontották ki, akit felékszerezve és kardjával együtt helyeztek örök nyugalomra.¹²⁶ Ugyancsak viseleti- és használati tárgyakkal együtt temették el a subasai nőt (148. sír) és a férfit (138. sír) is.¹²⁷

A tárgyalt csüngőtípus egyaránt fellelhető jelöletlen aknasírba és körárokka övezett sírba temetett személyek mellett. A nyújtott helyzetű, háton fekvő temetkezések mellett a baltacsüngők megtalálhatóak

kettős temetkezéseknél (Szabadka-Veresegyháza 77. sír,¹²⁸ Szeged-Öthalom 19. sír¹²⁹), zsu-gorított váz mellett (Budapest-Rákosc-saba, Péceli út 65/3. sír¹³⁰) vagy „gödörhullánál” (Kiskundorozsma-Nagyszék 1322. sír¹³¹).

Összességében elmondható, hogy a temetési rítus (sírok iránya, halott fektetése, a sír körül-árkolásának szokása) és az elhunytak társadalmi szerepe nem függ össze a baltacsüngők viseletének elterjedésével.

A BALTACSÜNGŐK A VISELETBEN

A viselettörténeti vizsgálatba csak azokat a csüngőket lehetett bevonni, amelyek olyan sírokból kerültek felszínre, amelyeket bolygatás nem vagy csak részben ért. A sírok közel 70%-nál – 38 esetben – lehet rekonstruálni a csüngők eredeti helyét. Síronként általában egy-egy baltacsüngő kerül felszínre, ritkaságnak számít a több, azonos típusú csüngő viselete.

Az egy baltacsüngő viseletében a legáltalánosabb mód a jobb csukló (12 sírnál) vagy a nyak (12 esetben) környéke. Három sírban (Kiskundorozsma-Nagyszék 1322. sír, Üllő 7. lelőhely 5619. és 5978. sír) volt a csüngő a bal csukló mellett. A madarasi temető 287. sírjában az elhunyt jobb medencéjén,¹³² a szeged-öthalmi temető 20. sírjában pedig a lábi gyöngyök között feküdt egy mézskőcsüngő.¹³³

Az alkar környékén lelt csüngőknek háromféle használata figyelhető meg: gyöngyök közé felfűzve, karperecre felhúzva vagy külön zsinórra felerősítve.¹³⁴ Ha gyöngy karlánc része, akkor vagy sűrűn fűzött gyöngyök közé vagy

néhány gyöngyszem közé helyezik. Azoknál a síroknál, ahol a baltacsüngő a karcson-tok mellett feküdt, az esetek több mint felében megfigyelhető volt az egy vagy két karperec viselete.

A mellkasnál, a bordáknál, valamelyik felkar alsó végénél vagy a koponya mellett kibontott csüngők nyaki viseletre utalnak, amit összesen 12 sírnál lehetett megfigyelni. A csüngőket a legtöbb esetben a gyöngy nyaklánc közé fűzve hordták. Két sírleletben (Felsőjózsa, Kóroszentgyörgy)¹³⁵ a torquesre felhúzva kerültek elő. Ritkán, de az is előfordul, hogy a nyak környékén sem gyöngyöket, sem nyakperecet nem találnak (pl. Törökszentmiklós-Surján 78. sír, Dóc 6. sír).¹³⁶

5 sírből és további két ismeretlen lelet-körülményű leletegyüttesből került elő 2-2 db csüngő: Madaras-Halmok 148. és 204. sír; Óföldreák-Ürmös I. lelőhely 114. sír; Saágh; Tiszaföldvár-Téglagyár 14. és 70. sír; Törökkanizsa.

¹²⁶ KÓVÁRI ET AL. 2006, 21.

¹²⁷ BOZSIK 2003, 100–101, 2–3. kép.

¹²⁸ SZEKERES–SZEKERES 1996, 11.

¹²⁹ PÁRDUZ 1960, 74.

¹³⁰ Nagy Margit szóbeli közlése.

¹³¹ Szalontai Csaba és Tóth Katalin szóbeli közlése.

¹³² KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 97.

¹³³ PÁRDUZ 1960, 78.

¹³⁴ A baltacsüngő külön zsinórral történő használatát először Dinnyés István vetette fel a tápiószelei csüngők kapcsán (DINNYÉS 1980, 200).

¹³⁵ PÁRDUZ 1950, 23; PÁRDUZ 1931, 94.

¹³⁶ VADAY 1989, 287; TROGMAYER 1960, 59. A kiskundorozsma-subasai 121. sírban lelt csüngő pontos viseleti helye ismeretlen, a rekonstrukciós rajzon nem szerepel a nyak környéki ékítmények között (BOZSIK 2003, 10. kép).

A madarasi 148. sírban 2 db réz-, a 204. sírban 2 db ezüstalapú, az óföldségi sírban egy réz- és egy ezüstalapú csüngő feküdt. A tiszaföldvári 14. sírból egy rézalapú és egy vas-, a 70. sírból pedig 2 db rézalapú balta került elő. A saághi és a törökkanizsai példányok anyagát nem ismerjük. A két baltacsüngős sír közé nem soroltam a Sándorfalva-Eperjes, Ivótavak 6. sírját, mivel a nyaklánc gyöngyei között fekvő két borostyántárgy közül csak az egyik tekinthető baltacsüngőnek, a másik lekerekített sarkú, rombusz alakú gyöngy.¹³⁷ A sírokban lelt csüngők minden esetben női sírok mellékletei. A csüngők a tiszaföldvári és a madarasi 204. sírban a nyak vagy a felkar környékén feküdtek,¹³⁸ a saághi leletek pedig egy torquesre felhúzva kerültek elő.¹³⁹ Egyedül az óföldségi darabok voltak az alkarcsontok közelében.¹⁴⁰ A tiszaföldvári temető 14. sírjában a csüngők a 7 db rugóskarikából összefűzött lánc alatt, a 70. sírban pedig a gyöngyök között kerültek elő.¹⁴¹

A párosával hordott csüngők formáit megvizsgálva az derül ki, hogy általában azonos típusúakat hordtak, csupán a törökszentmiklósi 14. sírban voltak teljesen különbözőek: egy balta és egy bárd alakú. A két baltacsüngő viselete a Kr. u. 2. és az 5. század eleje közötti időszakban bármikor előfordul, azonban a Felső-Tisza-vidéken egyáltalán nem került még elő ilyen temetkezés.

4 sírből és egy kincsleletből került elő 3 db baltacsüngő: Endrőd-Kocsorhegy 41. sír; Madaras-Halmok 13. sír; Rékás; Tápiószele-Pedagógusilletmény-földek 14. sír; Üllő 5. lelőhely 4925. sír.

A madarasi és a rékási leletből ezüstalapú, az üllői és a tápiószelei sírokból rézalapú, az endrődi sírból pedig réz-, ezüstalapú és vascsüngő is előkerült. Az egy sírból származó csüngők azonos típusúak voltak, csak az endrődi darabok képviseltek kétféle formát.

Az endrőd-kocsorhegyi 41. sírban fekvő nő jobb csuklója mellett lelt két csüngő között egy kalcedon gyöngyszem volt. A vasból készült harmadik csüngő a bal csuklónál feküdt, melyet eredetileg az egyik, vasból vagy ezüsből készült karperecre fűzve viselhette az elhunyt.¹⁴² A tápiószelei sírban, a jobb alkaron fekvő bronz karperec alól került elő mind a három csüngő, amelyek Dinnyés István szerint egy közös zsinórra lehetek felfűzve.¹⁴³ A madarasi sírban lelt csüngők helye ismeretlen. A bolygatatlan tápiószelei és endrődi sírok mellékletei között hasonlóság figyelhető meg. Mindkét sírban volt ezüst torques, illetve egynél több karperec. Hasonlóságot mutat továbbá az is, hogy a bronzból készült karpereceket a jobb, a vasból készületeket a bal karon viselték.¹⁴⁴ A bal kéz és a vas hitvilági hátterének kapcsolatára Kulcsár Valéria hívta fel a figyelmet.¹⁴⁵

A rékási 80 cm hosszú, 39 db feltekerített végű karikából álló láncra 3 db ezüst baltacsüngő volt felfűzve.¹⁴⁶ A szarmaták leletanyagában nem ismeretlen az úgynevezett rugós gyűrűkből álló fém nyakláncok viselete, így feltételezhetjük, hogy a kincslelet ezüstlánc egykor talán női ékszerként funkcionált.¹⁴⁷

A háromcsüngős sírok a Kr. u. 2. és a 4. század vége közötti időszakra keltezhetők

¹³⁷ VÖRÖS 1985, VII. t. 3.

¹³⁸ SCHWARCZ 2009, 41; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 77.

¹³⁹ PÁRDUZ 1931, 79–80.

¹⁴⁰ Sóskuti Kornél szóbeli közlése.

¹⁴¹ SCHWARCZ 2009, 41.

¹⁴² JUHÁSZ 1978, 97–100.

¹⁴³ DINNYÉS 1980, 200.

¹⁴⁴ Az endrődi sírban, a jobb karon két bronz, egy ezüst karperec és gyöngy karék, a bal karon egy vas, két ezüst és ugyancsak gyöngy karék; a tápiószeleiben a bal karon egy vas, a jobb karon egy bronz karperec volt (JUHÁSZ 1978, 97–100; DINNYÉS 1980, 195).

¹⁴⁵ KULCSÁR 1998, 55.

¹⁴⁶ TÉGLÁS 1892, 190.

¹⁴⁷ VADAY 1989, 47.

és – ugyanúgy, mint a kétszüngős sírok-
nál – csak a Felső-Tisza-vidéki területeken
hiányoznak.

Nagyon ritkán fordul elő az, hogy 5 db bal-
tacsüngő kerüljön elő egy sírból, de erre is
van példa:¹⁴⁸ Budapest-Rákoscsaba, Péceli út
51. sír; Tiszaföldvár-Téglagyár 66. sír; Üllő 5.
lelőhely 4903. sír.

Mindhárom sírban levő csüngők rézalapú
példányok. A Péceli úti sírban lemezből kivá-
gott és öntéssel előállított, a tiszaföldvári sír-
ban csak lemezből kivágott, az üllői sírban

pedig csak öntött csüngők voltak. Alakjukat
tekintve Tiszaföldváron mindegyik baltafor-
májú (I.1.5.), a Péceli útiak balta- és egyedi
típusúak (I.1.1, I.1.5, III.1), az üllői csüngők
pedig szárnyas balták (I.2) voltak. A baltacsün-
gőket az első két temetkezés esetében a gyön-
gyök közé felhúzva, a jobb csuklón hordták.

Az említett sírok a Duna–Tisza közének
északi részén helyezkednek el. Az ásatók a
Péceli úti és az üllői sírokat a Kr. u. 4. szá-
zadra, a tiszaföldvári temetőt a Kr. u. 2. szá-
zad második felére és a 4. századra keltezték.

A BALTACSÜNGŐ VISELETÉNEK HAZAI PÁRHUZAMAI

A több baltacsüngő viselete egy, a Kr. u. 3.
század elejére keltezett, szalacska-szölőhegyi
pannoniai *eraviscus* vagy *hercuniates* papnő
sírletében is megtalálható. A sírban a római
importtárgyak mellett 7 db kúp alakú ezüst-
dísz, 5 db sugaras díszítésű, félhold alakú
dísz és 8 db ezüstlemezből kivágott, balta
alakú csüngőt találtak.¹⁴⁹ A balta vagy a
szerző által „bojt” alakúnak nevezett csüngők
közül 7 melldíszként funkcionált.¹⁵⁰

Ehhez hasonlóan nagyszámú csüngő került
elő a Kr. u. 5. század második felére keltezhető
szekszárd-palánki 217. sírból. A keleti germán
női váz koponyája környékéről 18 db ezüsből
készült, balta alakú csüngőt, 2 db lunulát, illetve
gyöngyöket bontottak ki. Salamon Ágnes úgy
gondolta az 1960-as években, hogy az eredeti

helyzetben talált csüngők és a gyöngyök egy
része fejdíszhez tartozó ékítmény lehetett.¹⁵¹
Valószínűbb, hogy a csüngők és a gyöngyök
egy nyaklánc darabjai voltak. Mind a germán,
mind a közép és késő avar sírokban általában
egy-egy db csüngőt találnak. Ezek nagyrészt
női vagy gyermek sírokban, a nyak környékén
feksznek. A keleti germán női csüngős temet-
kezésekre jellemző, hogy az elhunytakat igen
gazdagon felszerelve temették el.¹⁵²

Az avar korban női, gyermek- és férfi sírok-
ban egyaránt megtalálhatók a baltacsüngők.
A többi között a gátéri, a kiskörös-vágóhíd-
dülői, a Kiskörös-Város alatti, a tiszafüredi és
a zsélyi/Želovce közép és késő avar kori teme-
tők egyes sírjaiban, a nyak környékén találtak
balta/bárd alakú csüngőket.¹⁵³

¹⁴⁸ A Dél-Bánát területéről ismerünk még ismerünk 5 csüngőt tartalmazó sírt. A verseci 11. sírban ugyancsak 5 db egy-
forma baltacsüngőt találtak (VADAY 1989, 370, Abb. 6).

¹⁴⁹ THOMAS 1963, 58–72.

¹⁵⁰ A 7,5 és 8 cm nagyságú, melldíszként rekonstruált tárgyakon négyféle díszítés látható. A labirintus motívum mellett két
olyan darab is van, amelyiken szimbolikusan a négy évszakot és a hozzájuk tartozó 3-3 hónapot mintázták meg. A nyol-
cadik csüngőt, amelynek mérete megegyezik a többiével, a nyakában hordhatta a papnő. Ennek felületén egy sugaras
fővel ellátott emberi alak látható, aki valószínűleg a napistenség lehet. A szerző a csüngők, illetve a félhold és kúp alakú
fejdíszek kapcsán úgy gondolja, hogy itt egy olyan emléktárgy került elő, amely a pannoniai napkultusz létét támasztja
alá (THOMAS 1963, 58–60, Abb. 7, 8, 14).

¹⁵¹ KISS 1996, 55–57.

¹⁵² Pl. Kapolcs 1. sír (15–18 éves lány), ahol az ezüstcsüngő a koponya alatt feküdt (DAX 1980, 97–99); Mád 1. sír, ahol a
csüngő egy feltekercselt végű ezüstkarikán volt (KOVRIK 1951, 113–114).

¹⁵³ Gátér 150. női sír (KADA 1906, 145–146); Kiskörös-Vágóhídi dülő 53. gyereksír (LÁSZLÓ 1990, 86); Kiskörös-Város alatt
126. női sír (LÁSZLÓ 1990, 86, 88, 3. kép); Tiszafüred 701. női, 926. férfi, 972. női sír (GARAM 1995, 88, Taf. 29: 3, Taf. 113.
701: 7; 111, Taf. 132. 926: 5; 115, Taf. 136. 972: 5); Zsély 276. gyerek, 705. női sír (SZENTPÉTERI 1986, 160, 171, Abb. 8).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a Kárpát-medencei szarmata sírokból előkerült tárgytipusok közül az egyik legjellegzetesebb csüngővel, a balta alakúval foglakozott. A cél elsősorban a hazai szarmata leletanyagban fellelhető baltacsüngők összegyűjtése és formai szempontú besorolása, illetve a tárgytipus viseletben betöltött szerepének bemutatása.

Az összegyűjtött 126 db csüngőt a penge vagy lap formacsoportjainak meghatározása szerint soroltam be különböző típusokba, altípusokba és csoportokba. A baltacsüngők nagy része a balta alakúak közé tartozik, melyeknek két altípusa (I.1, I.2) és további 6 csoportja (I.1.1–6) különböztethető meg. A csüngők kisebb része a bárd (II.1–2) és az egyedi típusokba (III.1–4) tartozik.

A csüngők viseletének szokása a Kr. u. 2. századtól az 5. század elejéig kimutatható, azonban vannak olyan altípusok, amelyek használata egy adott területre vagy rövidebb időszakra jellemző. Az úgynevezett szárnyas baltacsüngők (I.2.) vagy az aszimmetrikus bárd alakú csüngők (II.2.) a Kr. u. 4. század második fele és az 5. század eleje közötti temetkezésekből kerülnek felszínre. Ugyancsak a késő szarmata (Kr. u. 4. századi) sírokból származnak a legyezőszerűen kiszélesedő

pengéjű baltacsüngők (III.1.) is. Az I.2. altípusú csüngők a Maros vidékén és az üllői lelőhelyen fordulnak elő, míg a II.2. altípusúak eddig csak a Tisza–Maros vidékéről ismertek.

A baltacsüngők általában női, ritkábban gyermeksírból kerülnek elő, de néhány esetben férfi temetkezésekben is megtalálhatóak. Viseleti helyük a nyak (gyöngy nyaklánc része, torquesre ráhúzva vagy gyöngyök nélkül) és a jobb alkar (gyöngy karék része, karperecre ráhúzva, külön zsinorra felkötve). Ritkán a bal csukló környékén találjuk meg őket, de arra is van példa, hogy a lábi gyöngyök között feküdt egy balta alakúra faragott mészkőcsüngő. Többnyire egy-egy darab található a vázak mellett. Ritkán két, három vagy öt példány is felszínre kerül egy-egy váz mellől. A több baltacsüngő viseletére utaló temetkezés ez idáig a Felső-Tisza-vidéken nem került elő.

A legkorábbi egyélű baltacsüngők a Kr. e. 4. századból, a Pontus nyugati és északi területeiről, a görög városokból ismertek. A csüngők a Duna vonala mentén jutottak el a Kárpát-medencébe. Az Alföldön a szarmaták betelepődése után, a Kr. u. 2. században jelennek meg, és egészen az 5–6. századig jellegzetes viseleti tárgyai maradnak a női öltözetnek.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Bacskai Istvánnak, Bálint Mariannának, Gallina Zsoltnak, Istvánovits Eszternek, Kalli-Tutkovics Eszternek, Korom Anitának, Kujáni Yvettnak, Kulcsár Valériának, Nagy Andreának, Nagy Margitnak, Patay Róbertnek, Pánya Istvánnak, Pintye Gábornak, Polgár Zoltánnak, Pópity Dánielnek, Schwarcz Dávidnak, Sóskuti Kornélnak, Szalontai Csabának, Szolnoki Lászlónak, Tóth Katalinnak és Wilhelm Gábornak, akik a még közöletlen baltacsüngőiket rendelkezésemre bocsátották.

IRODALOM

Ács 1997: Ács Cs.: Nagyút-Göboly-járás. Szarmata telep és temető a II–IV. századból. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya leletmentései (Paths into the Past.*

Rescue excavations on the M3 motorway). Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 103–105.

- ARNIBALDI–WERNER 1963: Arnibaldi, G. – Werner, J.: Ostgotische Grabfunde aus Acquasanta, Prov. Ascoli Piceno (Marche). *Germania* 41 (1963) 356–373.
- BÁNFFY ET AL. 1999: Bánffy E. – Gogáltan, F. – Horváth F. – Nagy A. – Vaday A.: Régészeti objektum- és anyagleírások. In: *Kompolt-Kistérség. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 1999, 13–128.
- BATIZI ET AL. 2006: Batizi Z. – Dinnyés I. – Kővári K. – Kulcsár V. – Nagy A. – Patay R. – Rácz T. – Simon L. – Tari E.: Üllő 5. – Üllő 9. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szerk.: Simon, L. Szentendre 2006, 42–48.
- BOBROVSKAIA 2001: Bobrovskaia, O. V.: Belt amulet sets in the female costume of the Cherniakhov Culture. *Múzeumi Füzetek* 51 – Jóna András Múzeum Kiadványai 47. Szerk: Istvánovits E. – Kulcsár V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 221–225.
- BOZSIK 2003 Bozsik K.: Szarmata sírok a Kiskundorozsma–subasai 26/78. számú lelőhelyen (Sarmatian Graves at Site 26/78. in Kiskundorozsma–Subasa). In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk. Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- CSALLÁNY 1958: Csallány D.: Hamvasztásos és csontvázas hun temetkezések a Felső-Tisza vidékén (Die hunnenzeitlichen Brand- und Skelettgräber in den Gebieten am oberen Lauf der Theiss). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 2 (1958) 85–101.
- DAX 1980: Cs. Dax M.: Keleti germán női sírok Kapolcson (Ostgermanische Frauengräber in Kapolcs). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 15 (1980) 97–106.
- DIACONU 1966: Diaconu, Gh.: Spätsarmatische Elemente in der Sintana de Mureș-Tschernjahow-Kultur. *Dacia* 10 (1966) 357–364.
- DINNYÉS 1977: Dinnyés I.: Tápiószele-Pedagógus-földek (Pest-megye). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 30 (1977) 72.
- DINNYÉS 1980: Dinnyés I.: II–III. századi szarmata sírok Tápiószele. (Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápiószele). *Studia Comitatus* 9 (1980) 187–234.
- DÖMÖTÖR 1965: *Germán, kelta regék és mondák*. Szerk.: Dömötör T. Budapest 1965.
- GALLINA 1999: Gallina Zs.: A gepidák hitvilága. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön (Die Gepiden. Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarischen Tiefebene)*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 91–106.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.
- GULYÁS 2002: Gulyás Gy.: *A balta- és a vödör alakú csüngők elterjedése a szarmata Barbaricum területén*. Szakdolgozat SzTE BTK. Szeged 2002.
- GULYÁS 2014: Késő szarmata temetőrészletek Óföldsé-Ürmös II. lelőhelyen (M43 autópálya 10. lelőhely). (Late Sarmatian cemetery at Óföldsé-Ürmös II [Motorway M43, Site 10]). *A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–104.
- HARASZTI 2011: Haraszi L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat. SzTE BTK. Szeged 2011.
- IONIȚĂ 1969: Ioniță, I. (rec.): Joachim Werner: Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Dacia* 13 (1969) 555–559.
- JANKUHN 1973: Jankuhn, H.: Axtkult. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band I*. Eds.: Beck, H. – Steuer, H. – Timpe, D. Berlin–New York 1973, 562–566.
- JUHÁSZ 1978: Juhász I.: Szarmata temető Endrődön (Sarmatisches Gräberfeld in Endröd). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1978) 87–112.

- KADA 1906: Kada E.: Gátéri (Kun-Kiszállási) temető a régibb középkorból. *Archaeologiai Értesítő* 26 (1906) 135–155.
- KALICZ 1970: Kalicz N.: *Agyag istenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon*. Budapest 1970.
- KISS 1996: Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostrogotische Fundstoff in Pannonien. In: *Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreiches IV. Traismauer, 11.–13. 10. 1993*. Zalai Múzeum 6 (1996) 53–87.
- KOKOWSKI 1998: Kokowski, A.: Die Maslomecz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises (Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 78 (1998) 641–835.
- KOKOWSKI 2001: Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreis der Gotenkultur. *Múzeumi Füzetek* 51 – *Jósa András Múzeum Kiadványai* 47. Szerk: Istvánovits E. – Kulcsár V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KOVÁCS 1912: Kovács I.: A marosszentannai népvándorlás kori temető (Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marosszentanna). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 3 (1912) 250–368.
- L. KOVRIG 1951: L. Kovrig I.: A tiszalöki és mádi lelet (Находки в сс. Тиссалёк и Мад). *Archaeologiai Értesítő* 78 (1951) 113–120.
- KÖHEGYI 1982: Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Großen Ungarischen Tiefebene). *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1982 (1985) 267–355.
- KÖVÁRI ET AL. 2006: Kövári K. – Kulcsár V. – Mérai D. – Nagy A. – Pesty K. – Voicsek V.: Ecser 7. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szerk.: Simon L. Szentendre 2006, 21–25.
- KUJÁNI 2014: Kujáni Y.: *A női és a gyermek viseletei elemek egy 4–5. századi délföldi temetőben. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében*. TDK dolgozat. Szeged 2014.
- KUJÁNI 2015: Kujáni Y.: *A női és a gyermek viseletei elemek egy 4–5. századi délföldi temetőben. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében (Female and child costume elements in a 4th–5th century cemetery from the Great Hungarian Plain Importance of the amulets in the light of paleopatology)*. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* Tomus II (2015) 33–62.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LASSÁNYI–BECHTOLD 2006: Lassányi G. – Bechtold E.: Újabb feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben (Budapest, III. ker., Keled utca, Hrsz.: 19600/3) (Recent excavations in the cemetery along the Aranyhegyi Stream [Budapest, III, Keled Street, Lrn: 19600/3]). *A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2005-ben*. Aquincumi Füzetek 12 (2006) 75–81.
- LÁSZLÓ 1990: László Gy.: *Őseinkről*. Budapest 1990.
- MAGOMEDOV 2001: Magomedov, B. V.: Die Černjachov-Marosszentanna/Sintana de Mures-Kultur in der Karpatenregion. *Múzeumi Füzetek* 51 – *Jósa András Múzeum Kiadványai* 47. Szerk: Istvánovits E. – Kulcsár V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 227–233.
- MASEK 2012: Masek Zs.: Római császárkori települések Kántorjánosi és Pócspetri határában (Kaiserzeitliche Siedlungen in den Gemarkungen von Kántorjánosi und Pócspetri). In: *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző*

- feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán.* Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 179–342.
- MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2005: Mészáros P. – Sóskuti K.: Megjegyzések a szarmata kori sírablásokhoz. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2005. Szeged 2006, 117–132.
- B. NAGY 1984: B. Nagy K.: Az i. e. I – i. sz. VI. század. A dák és a szarmata-jazig uralom. In: *Hódmezővásárhely története.* Szerk.: Nagy I. Hódmezővásárhely 1984, 190–213.
- PÁRDU CZ 1931: Párducz M.: A Nagy Magyar Alföld római kori leletei (Römerzeitliche Funde des Großen Ungarischen Alföld). *Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből* 7 (1931) 74–186.
- PÁRDU CZ 1940: Párducz M.: Ernőházi jazig leletek (Les trouvailles jazyges d’Ernőháza). *Archaeológiai Értesítő* 3:1 (1940) 261–269.
- PÁRDU CZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I).* Archaeologia Hungarica 25. Budapest 1941.
- PÁRDU CZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II).* Archaeologia Hungarica 28. Budapest 1944.
- PÁRDU CZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III).* Archaeologia Hungarica 30. Budapest 1950.
- PÁRDU CZ 1960: Párducz M.: Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon (Sarmatischer Friedhof aus der Hunnenzeit in Szeged-Öthalom). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1958–59 (1960) 71–99.
- PÁRDU CZ 1972: Párducz M.: Sarmatisches Gräberfeld aus der Hunnenzeit von Bugac-Pusztaháza. *Cumania* 1 (1972) 115–129.
- PÁRDU CZ–KÖREK 1948: Párducz M. – Korek J.: Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-zög késő szarmata emlékéanyagában (Les Éléments germaniques dans la Civilisation sarmatique Récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös). *Archaeológiai Értesítő* 8–9 (1946–1948) 1948, 291–311.
- PETŐ 1971: R. Pető M.: Szarmata kori ásólelet Orosról. *Folia Archaeologica* 22 (1971) 29–34.
- RADZIŃSKA-NOWAK 2001: Radzińska-Nowak, J.: Transkarpatische Kontakte der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der römischen Kaiserzeit am Beispiel der Funde aus der Siedlung in Jakuszowice, Gde. Kazimierza Wielka, Wojw. Świętokrzyskie. *Múzeumi Füzetek* 51 – *Jósa András Múzeum Kiadványai* 47. Szerk: Istvánovits E. – Kulcsár V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 311–323.
- SALAMON 1959: Salamon, Á.: Sarmatische Funde in Ócsa. *Folia Archaeologica* 11 (1959) 75–89.
- SCHWARCZ 2009: Schwarcz D.: *Szarmata ékszerek a Kárpát-medencében. Tiszaföldvár-Téglagyár.* Szakdolgozat. ELTE BTK. Budapest 2009.
- SÓSKUTI 2013: Sóskuti K.: Szórvány fémleletek az Óföldrak–Ürmösön (M43, 9–10. lelőhely) feltárt késő szarmata település-részletről (Metal stray finds from the Late Sarmatian settlement part investigated at Óföldrak–Ürmös [Motorway M43, Site 9–10]). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 55 (2013) 499–522.
- SZALONTAI–TÓTH 2000: Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltáráról (Vorbereitung über die sarmatenzeitlichen Siedlungs- und Gräberfeldsfreilegungen in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 59–78.
- SZEKERES–SZEKERES 1996: Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón.* Szabadka 1996.

- SZEMADÁM 1997: Szemadám Gy.: Balta. In: *Jelképtár*. Szerk.: Hoppál M. – Jankovics M. – Nagy A. – Szemadám Gy. Budapest 1997, 31–32.
- SZENTPÉTERI 1986: Szentpéteri, J.: Gesellschaftliche Gliederung des awarenzeitlichen Gemeinen Volkes von Želovce II. Innere Gruppen der Bevölkerung (Schmuck und sonstige Rangbezeichnende Beigaben). *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 147–184.
- SZÜCSI 2014: Szücsi F.: Avar kori balták, bárdok, szekercék és fokosok. Baltafélék a 6–8. századi Kárpát-medencében (Awarzenzeitliche Streitäxte und Beile Äxte im 6–8. Jahrhundert aus dem Karpatenbecken). *Alba Regia* 42 (2013–2014) 2014, 113–186.
- TÉGLÁS 1892: Téglás G.: Római korabeli ezütláncz. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 190–191.
- TEJRAL 1973: Tejral, J.: *Mähren im 5. Jahrhundert: die Stellung des Grabes XXXII aus Smolín im Rahmen der donauländischen Entwicklung zu Beginn der Völkerwanderungszeit*. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie VĚD v Brně 1:3. Praha 1973.
- TEODOR–NICU–ȚAU 1997: Teodor, S. – Nicu, M. – Țau, S.: Așezare geto-dacică de la Poiana (Jud. Galați). Obiecte de port și podabă (II). Oglinzi, ace, abiecte de os. (Tracht- und Schmuckgegenstände von der geto-dakischen Siedlung aus Poiana (II). – Spiegel, Nähadeln, Beingägenstände). *Archeologia Moldovei* 20 (1997) 27–88.
- B. THOMAS 1963: B. Thomas, E.: Ornat und Kulturgeräte einer Sol- und Luna-Priesterin aus Pannonien. *Acta Antiqua* 11:1–2 (1963) 49–80.
- THRANE 1973: Thrane, H.: Amulett. In: *Realleikon der Germanischen Altertumskunde*. 1. Eds.: Beck, H. – Steuer, H. – Timpe, D. Berlin–New York 1973, 268–269.
- TÓTH 1994: B. Tóth Á.: Kora népvándorláskori sírok Tápé-Széntégláégetőn (Gräber aus der frühen Völkerwanderungszeit in Tápé-Széntégláégető). In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 285–310.
- TRENCSENÝI-WALDAPFEL 1960: Trencsenyi-Waldapfel I.: *Mitológia*. Budapest 1960, 194–207.
- TROGMAYER 1960: Trogmayer O.: Szarmata temető Dócon (Sarmatischer Friedhof in Dóc). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–1859 (1960)* 59–69.
- VADAY 1983: H. Vaday, A.: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát-Hörsögös. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13 (1982–1983) 1983, 167–188.
- VADAY 1985: H. Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 345–390.
- VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY 1994: H. Vaday A.: Late sarmatian graves and their connections within the great Hungarian Plain (Neskorosarmatské hroby o ich vzťahy v rámci Veľkej vhorскеj nížiny). *Slovenská Archeológia* 42:1 (1994) 105–124.
- VADAY 2006: Vaday A.: Emailos fibulák a Tiszaföldvár-téglagyár szarmata lelőhelyén. Tiszavilág. *Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei* 1 (2006) 45–49.
- VADAY–HORVÁTH 1999: Vaday A. – Horváth F.: A szarmata telep értékelése. In: *Kompolt-Kisté. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 1999, 179–231.
- VÁGÓ–BÓNA 1976: B. Vágó, E. – Bóna, I.: *Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spätrömische Südostfriedhof*. Budapest 1976.
- VÁRKONYI 1972: Várkonyi N.: A kettősbalta, a Kos és a Bika. In: *Sziriat oszlopai*. Budapest 1972, 163–183.
- VÖRÖS 1985: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. – Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der

- Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–83:1 (1985) 129–172.
- WERNER 1964: Werner, J.: Herkuleskeule und Donar-amulett. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 11 (1964) 176–197.
- WERNER 1988: Werner, J.: Dančeny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjachov-Kultur zwischen Sereth und Dnester und zu den 'Reichtumszentren' auf Fünen. *Bonner Jahrbücher* 88 (1988) 241–286.

AXE-SHAPED PENDANTS AMONG SARMATIAN FINDS

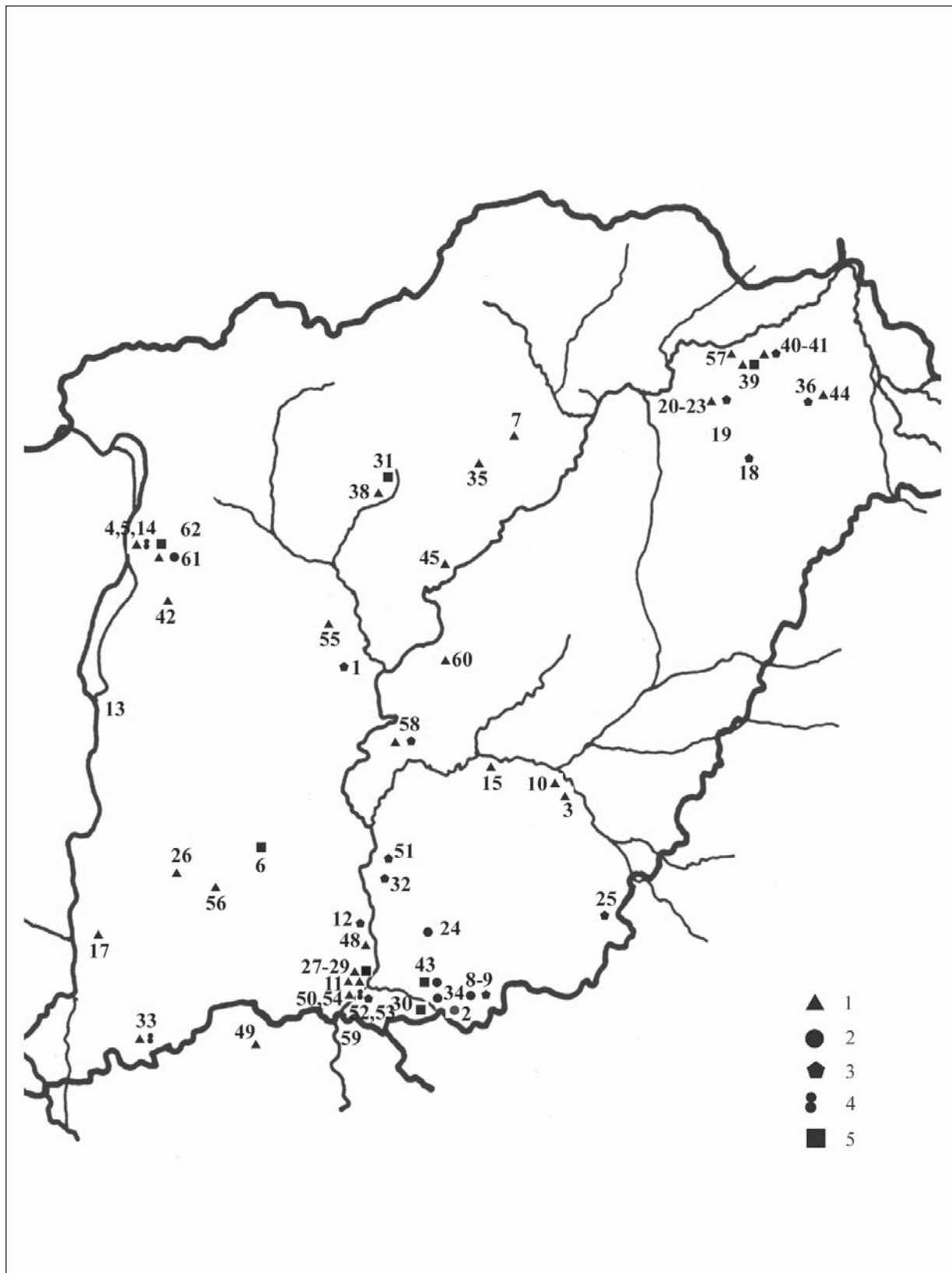
One of the most characteristic object types unearthed from Sarmatian graves in the Carpathian Basin is a group of objects consisting of pendants of various shapes. The aim of the present study is to make a survey of the axe pendants found among Sarmatian finds in Hungary and classify them according to their shapes as well as to show their role in Sarmatian wear. My survey covers the sites of Central Bačka and North Banat in the vicinity of the southern border of Hungary but sites further to the south (Banatski Karlovac, Vršac, Vojlovica-Pančevo) are merely listed in Table 1.

Two forms of axe pendants can be distinguished, the single-edged and the double-edged types. Among Sarmatians the securis-type (single-edged) axe pendant became current. This pendant type has been recovered from 64 sites in the Carpathian Basin and 56 of these are in the territory of Hungary. I classified the 124 pendants that have been assembled into types, subtypes and groupes according to the shape of blades or boards. The majority of axe pendants can be classified as axe-shaped and are further subdivided into six groups. A lesser part of the pendants belong to the poleaxe and single item types.

The use of the axe-shaped pendants is detectable from the 2nd to the early 5th century, there are, however, types that characterize a specific area or a shorter period. The so-called winged axe pendants (type I.2) or the asymmetric poleaxe-shaped pendants (type II.2) have been unearthed from burials of the latter half of 4th–early 5th century. Likewise, axe pendants with fan-like blades also come from late Sarmatian (4th-century) graves. While pendants of subtype I.2 occur in the Maros River region and the Üllő site, those belonging to subtype II.2 are only known so far from the region of the Tisza and Maros Rivers.

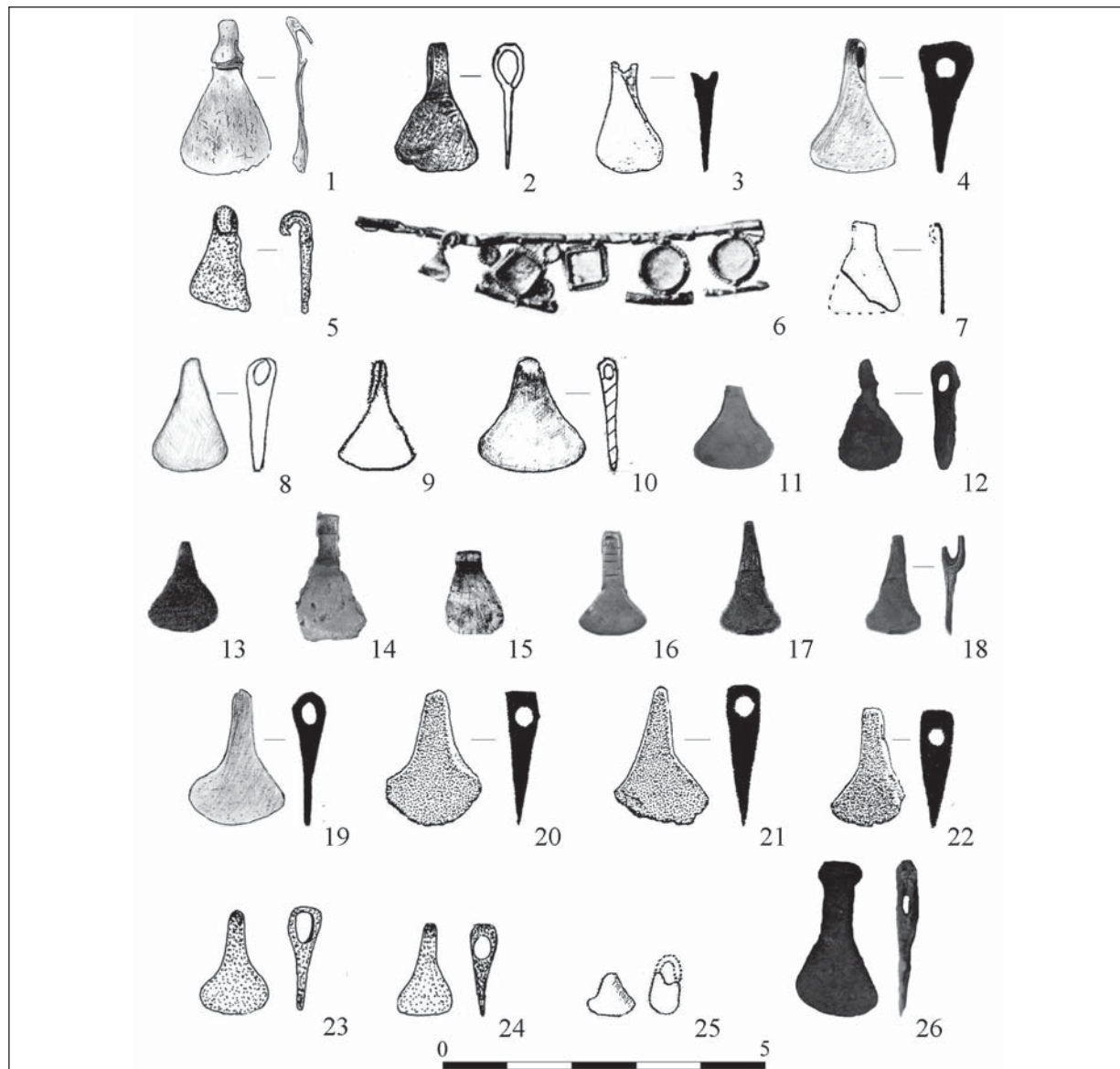
Axe pendants are generally found in women's graves, less often in children's graves and in a few cases they also occur in male burials. They are worn in the neck (as part of a bead necklace, fixed on a torques or without beads) and on the right forearm (as part of a bead bracelet, attached to a bangle, or tied on a separate cord). They are rarely located around the left wrist, but there is also an instance of a limestone pendant carved in the shape of an axe that has been found among beads at the feet. In most cases single pieces are found beside the skeleton, sometimes, however, two, three or even five specimens are observed.

The earliest single-edged axe pendants are known from 4th-century Greek cities of the west and north parts of the Pontus region. The pendants reached the Carpathian Basin along the Danube. They appeared in the Great Plains in the 2nd century, after the settlement of the region by the Sarmatians and remained a characteristic feature of female costume well into the 5th and 6th centuries.

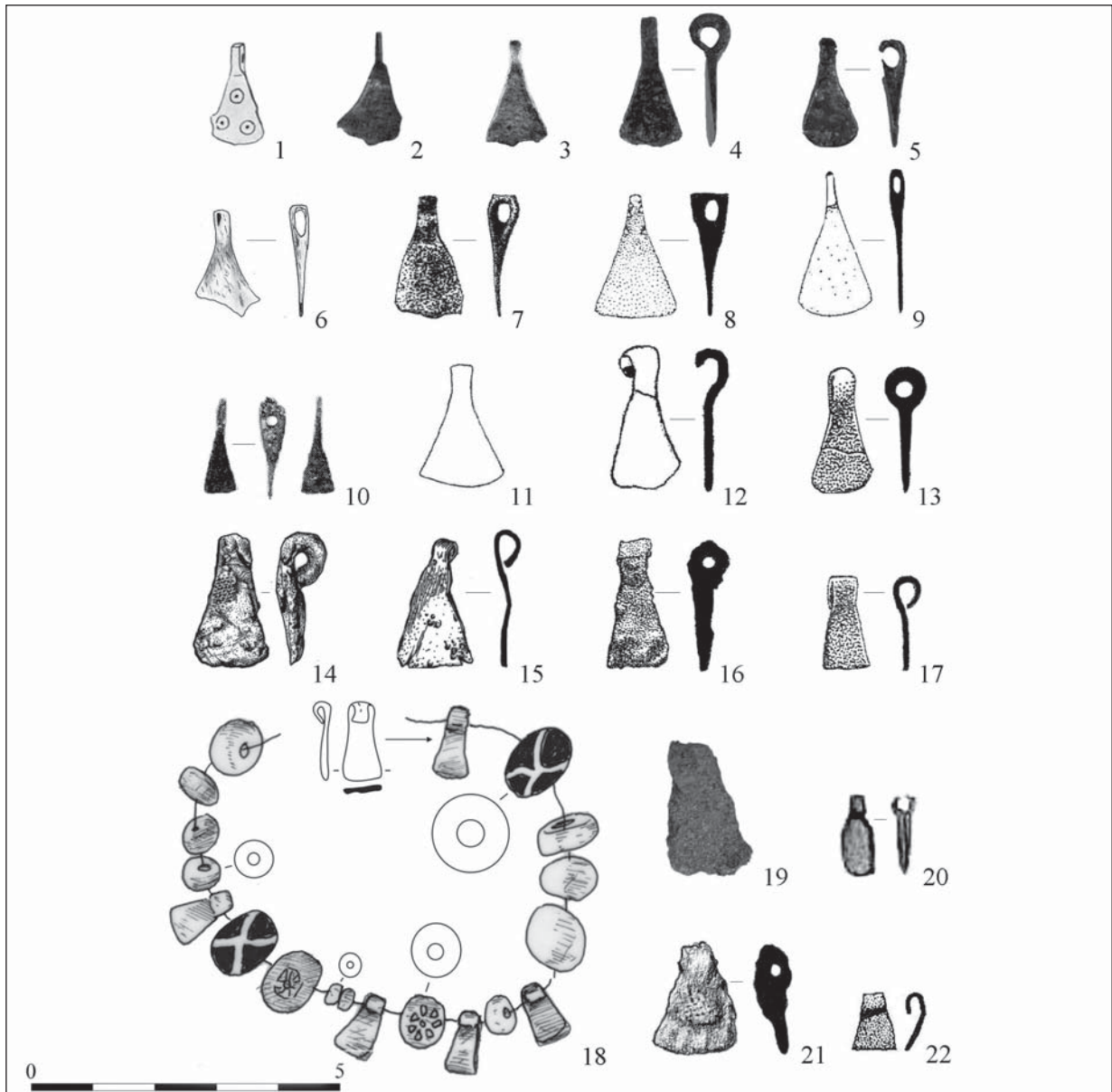
1. kép. A baltacsüngők lelőhelyei. 1: balta alakúak (I. típus); 2: szárnyas balta alakúak (I.2. altípus); 3: bárd alakúak (II. típus); 4: legyezőszerű pengéjük (III.1. altípus); 5: egyedi darabok (III.2–3. altípus)

Fig. 1. Sites with axe-shaped pendants. 1: Axe-shaped specimens (Type I); 2: Winged axe-shaped items (Subtype I.2); Poleaxe-shaped items (Type II); Items with fan-like blades (Subtype III.1); Single items (Subtype III.2–3)

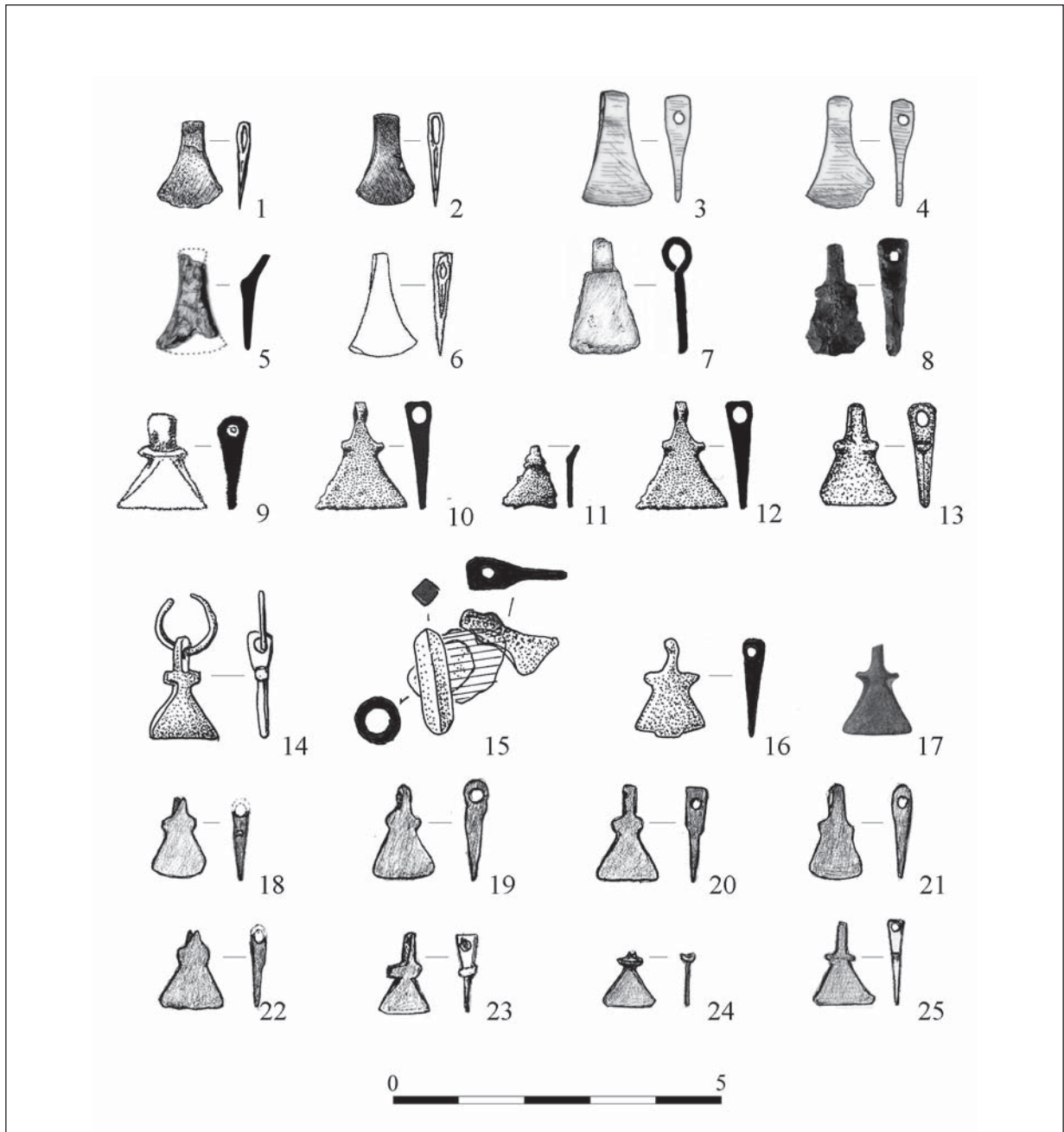
2. kép. 1–15: I.1.1. csoportba tartozó csüngők. 1: Nyíregyháza-Oros, szórvány; 2: Budapest-Rákoscaba, Péceli út 51. sír; 3: Szabadka-Veregyháza 77. sír; 4: Mezőkövesd-Kettős kút tava 1. sír; 5: Endrőd-Kocsorhegy 41. sír; 6: Kiskőrös-Csukás-tó, Rác-kút 6. sír; 7: Törökszentmiklós-Surján, Újtelep, homokbánya 78. sír; 8: Üllő 5. lh. 7521. sír; 9: Ernőháza-Bótos, Kollinger-féle föld 4. sír; 10: Üllő 5. lh. 5978. sír; 11: Bükkábrány-Bánya XV. lh., szórvány; 12: Tázlár-Templomhegy 301. sír; 13: Szeged-Óthalom 19. sír; 14: Ecsér 7. lh. 2997. sír; 15: Hajdúnánás-Nagy Vidi-halom, szórvány. 16–26: I.1.2. csoportba tartozó csüngők. 16: Bükkábrány-Bánya XII. lh.; 17: Hajdúnánás-Mályvás, szórvány; 18: Hajdúnánás-Polgár, szórvány; 19: Kiskundorozsma-Nagyszék 1322. sír; 20–22: Madaras-Halmok 13. sír; 23–24: Endrőd-Kocsorhegy 41. sír; 25: Sándorfalva-Eperjes, Ivótavak 6. sír; 26: Érsekhalma-Hild-puszta, szórvány

Fig. 2. 1–15: Pendants belonging to group I.1.1. 1: Stray find, Nyíregyháza-Oros; 2: Grave 51, Budapest-Rákoscaba, Péceli út 51; 3: Grave 77, Szabadka-Veregyháza; 4: Grave 1, Mezőkövesd-Kettős kút tava; 5: Grave 41, Endrőd-Kocsorhegy; 6: Grave 6, Kiskőrös-Csukás-tó, Rác-kút; 7: Grave 78, Törökszentmiklós-Surján, Újtelep, homokbánya; 8: Grave 7521, Site 5, Üllő; 9: Grave 4, Ernőháza-Bótos, Kollinger-féle föld; 10: Grave 5978, Site 5, Üllő; 11: Stray find, Site XV, Bükkábrány-Bánya; 12: Grave 301, Tázlár-Templomhegy; 13: Grave 19, Szeged-Óthalom; 14: Grave 2997, Site 7, Ecsér; 15: Stray find, Hajdúnánás-Nagy Vidi halom; 16–26: Pendants belonging to Group I.1.2. 16: Site XII, Bükkábrány-Bánya; 17: Stray find, Hajdúnánás-Mályvás; 18: Stray find, Hajdúnánás-Polgár; 19: Grave 1322, Kiskundorozsma-Nagyszék; 20–22: Grave 13, Madaras-Halmok; 23–24: Grave 41, Endrőd-Kocsorhegy; 25: Grave 6, Sándorfalva-Eperjes, Ivótavak; 26: Stray find, Érsekhalma-Hild-puszta

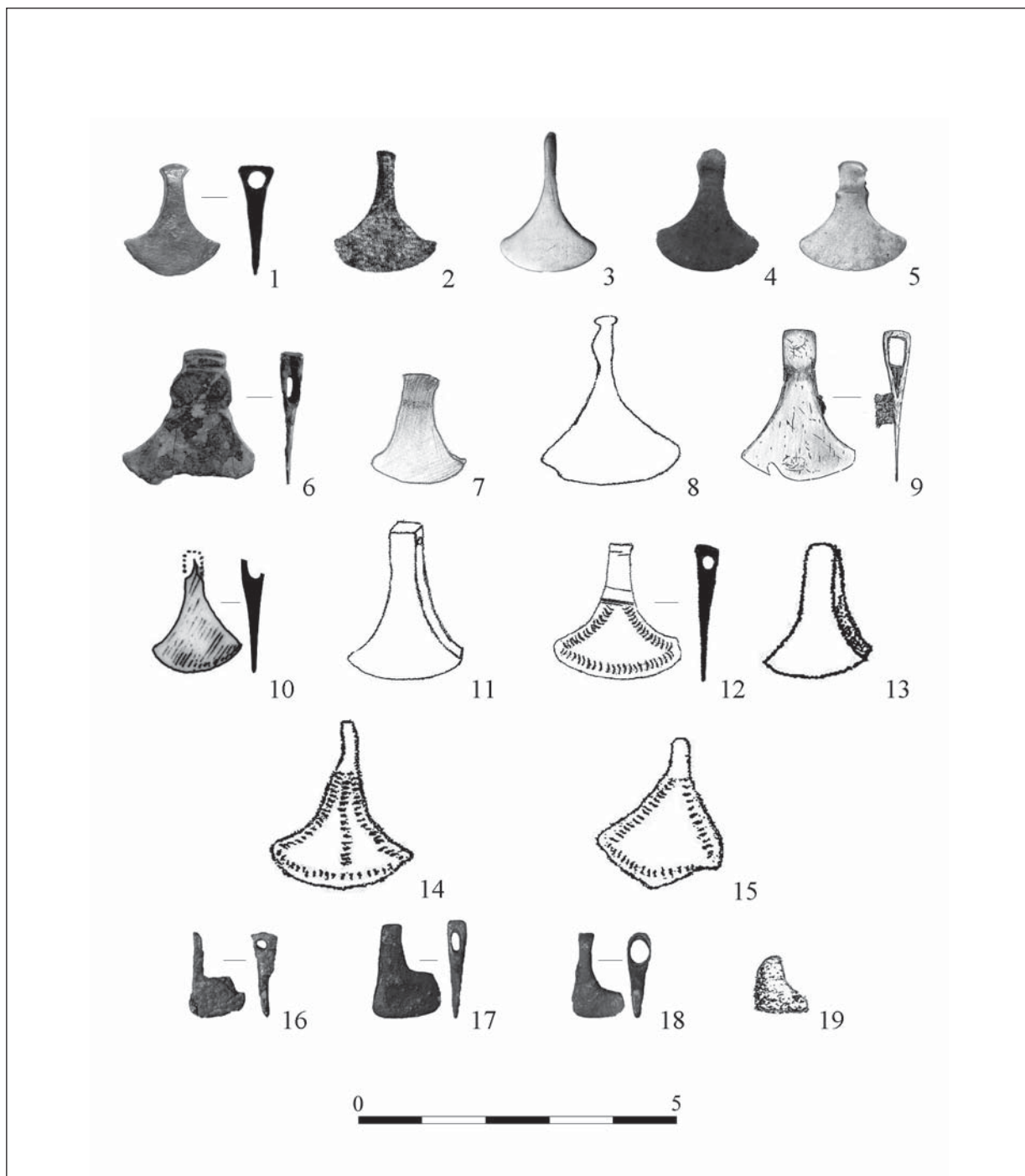
3. kép. 1–11: I.1.3. csoportba tartozó csüngők. 1: Ócsa-Inárcs szőlők 4. sír; 2: Ócsa, szórvány; 3: Bükkábrány-Bánya XV. lh., szórvány; 4: Domaszék-Nagy Mátyás-dűlő 82. sír; 5: Budapest-Soroksár, Vető VII. dűlő 255. sír; 6: Tiszaeszlár-Ócskafalu, szórvány; 7: Nagyút, Göboly-járás 5. sír; 8: Madaras-Halmok 143. sír; 9: Törökszentmiklós-Surján, Újtelep-homokbánya 36. sír; 10: Tápiószele-Pedagógusilletmény-földek 14. sír; 11: Békés-Vizesbánom. 12–22: I.1.4. csoportba tartozó csüngők. 12: Törökszentmiklós-Surján, Újtelep-homokbánya 41. sír; 13: Madaras-Halmok 287. sír; 14: Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 65. sír; 15: Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 253. sír; 16: Madaras-Halmok 170. sír; 17: Madaras-Halmok 471. sír; 18: Tiszaföldvár-Téglagyár 66. sír; 19: Ecsér 7. lh. 480. sír; 20: Pócspetri-Nyírjes, Felső-Erdőszél 200. ház; 21: Üllő 5. lh. 5619. sír; 22: Kiskundorozsma-Subasa 138. sír

Fig. 3. 1–11: Pendants belonging to group I.1.3. 1: Grave 4, Ócsa-Inárcs szőlők; 2: Stray find, Ócsa; 3: Stray find, Site XV, Bükkábrány-Bánya; 4: Grave 82, Domaszék-Nagy Mátyás-dűlő; 5: Grave 255, Budapest-Soroksár, Vető VII. dűlő; 6: Stray find, Tiszaeszlár-Ócskafalu; 7: Grave 5, Nagyút, Göboly-járás; 8: Grave 143, Madaras-Halmok; 9: Grave 36, Törökszentmiklós-Surján, Újtelep-homokbánya; 10: Grave 14, Tápiószele-Pedagógusilletmény-földek; 11: Békés-Vizesbánom. 12–22: Pendants belonging to group I.1.4. 12: Grave 41, Törökszentmiklós-Surján, Újtelep-homokbánya; 13: Grave 287, Madaras-Halmok; 14: Grave 65, Budapest-Rákoscsaba, Péceli út; 15: Grave 253, Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 65; 16: Grave 170, Madaras-Halmok; 17: Grave 471, Madaras-Halmok; 18: Grave 66, Tiszaföldvár-Téglagyár; 19: Grave 480, Site 7, Ecsér; 20: House no. 200, Pócspetri-Nyírjes, Felső-Erdőszél; 21: Grave 5619, Site 5, Üllő; 22: Grave 138, Kiskundorozsma-Subasa

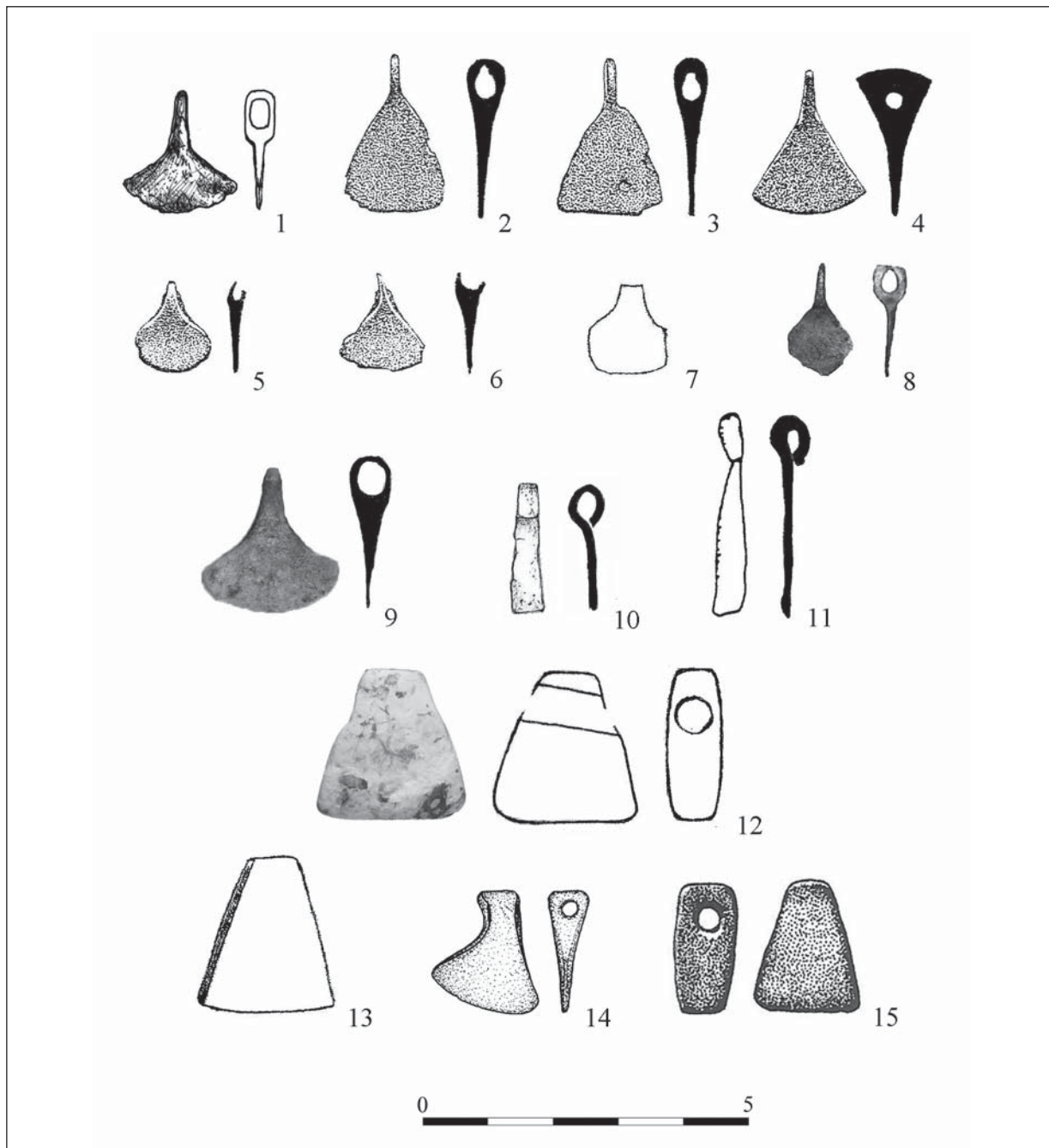
4. kép. 1–6: I.1.5. csoportba tartozó csüngők. 1–2: Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 51. sír; 3–4: Tiszaföldvár-Téglagyár 70. sír; 5: Tiszaföldvár-Téglagyár 14. sír; 6: Csárdaszállás 12. sír. 7–8: I.1.6. csoportba tartozó csüngők. 7: Nyiregyháza-Felsősim, Gyebrás-tanyától északkeletre 175. sír; 8: Kiskundorozsma-Daruhalom III. 250. sír. 9–25: I.2. altípusba tartozó csüngők. 9: Hódmezővásárhely-Erzsébet, Új község 4. sír; 10–12: Óföldséák-Ürmös I. lh., szórványok; 13: Makó-Homokbánya II, Innenső Jángor, szórvány; 14: Apátfalva, Nagyút-dűlő 182. sír; 15: Apátfalva, Nagyút-dűlő 189. sír; 16: Apátfalva, Nagyút-dűlő 200. sír; 17: Csanádpalota-Sulyok-tanya, szórvány; 18–22: Üllő 5. lh. 4903. sír; 23–25: Üllő 5. lh. 4925. sír

Fig. 4. 1–6: Pendants belonging to group I.1.5. 1–2: Grave 51, Budapest-Rákoscsaba, Péceli út; 3–4: Grave 70, Tiszaföldvár-Téglagyár; 5: Grave 14, Tiszaföldvár-Téglagyár; 6: Grave 12, Csárdaszállás. 7–8: Pendants belonging to group I.1.6. 7: Grave 175, Nyiregyháza-Felsősim, NE of Gyebrás-tanya; 8: Grave 250, Kiskundorozsma-Daruhalom III. 9–25: Pendants belonging to subtype I.2. 9: Grave 4, Hódmezővásárhely-Erzsébet, Új község; 10–12: Stray find, Site I, Óföldséák-Ürmös; 13: Stray find, Makó-Homokbánya II, Innenső Jángor; 14: Grave 182, Apátfalva, Nagyút-dűlő; 15: Grave 189, Apátfalva, Nagyút-dűlő; 16: Grave 200, Apátfalva, Nagyút-dűlő; 17: Stray find, Csanádpalota-Sulyok-tanya; 18–22: Grave 4903, Site 5, Üllő; 23–25: Grave 4925, Site 5, Üllő

5. kép. 1–15: II.1. altípusba tartozó csüngők. 1: Abony, Fábián-tanya 9. sír; 2: Dóc 6. sír; 3: Tiszaföldvár-Téglagyár, szórvány; 4: Nyíregyháza-Oros, Megapark, szórvány; 5: Csanádpalota-Országhatár 221. sír; 6: Hajdúnánás-Béres-dűlő, szórvány; 7: Felsőjózsa; 8: Kétegyháza; 9: Nagykálló-Ipari park 164. sír; 10: Tiszaföldvár-Téglagyár 14. sír; 11: Szőreg, szórvány; 12: Szőreg-Iván téglagyár; 13: Szentcsanak-Ecser 1. sír; 14–15. Rékás. 16–19: II.2. altípusba tartozó csüngők. 16: Óföldsé-Ürmös I. lh. 4. sír; 17–18: Óföldsé-Ürmös I. lh. 114. sír; 19: Tápé-Malajdok A 29. sír

Fig. 5. 1–15: Pendants belonging to subtype II.1. 1: Grave 9, Abony, Fábián-tanya; 2: Grave 6, Dóc; 3: Stray find, Tiszaföldvár-Téglagyár; 4: Stray find, Nyíregyháza-Oros, Megapark; 5: Grave 221, Csanádpalota-Országhatár; 6: Stray find, Hajdúnánás-Béres-dűlő; 7: Felsőjózsa; 8: Kétegyháza; 9: Grave 164, Nagykálló-Ipari park; 10: Grave 14, Tiszaföldvár-Téglagyár; 11: Stray find, Szőreg; 12: Szőreg-Iván téglagyár; 13: Grave 1, Szentcsanak-Ecser; 14–15. Rékás. 16–19: Pendants belonging to subtype II.2. 16: Grave 4, Site I, Óföldsé-Ürmös; 17–18: Grave 114, Site I, Óföldsé-Ürmös; 19: Grave 29, Tápé-Malajdok

6. kép. 1–9: III.1. altípusba tartozó csüngők. 1: Budapest-Rákoscsaba, Péceli út 51. sír; 2–3: Madaras-Halmok 148. sír; 4: Madaras-Halmok 164. sír; 5–6: Madaras-Halmok 204. sír; 7: Óföldrék-Ürmös I. lh. 159. sír; 8: Üllő 5. lh. 7509. sír; 9: Szeged-Óthalom 20. sír. 10–11: III.2. altípusba tartozó csüngők. 10: Nyíregyháza-Felsősim, Gyebzás-tanyától északkeletre 350. sír; 11: Kompolt-Kistéri tanya 25. gödör. 12–13: III.3. altípusba tartozó csüngők. 12: Ecser 7. lh. 1902. sír; 13: Kiszombor B 112. sír. 14–15: III.4. altípusba tartozó csüngő. 14: Bugac-Bimbó, Juhász-tanya, szórvány; 15: Kiskundorozsma-Subasa 121. sír

Fig. 6. 1–9: Pendants belonging to subtype III.1. 1: Grave 51, Budapest-Rákoscsaba, Péceli út; 2–3: Grave 148, Madaras-Halmok; 4: Grave 164, Madaras-Halmok; 5–6: Grave 204, Madaras-Halmok; 7: Grave 159, Site I, Óföldrék-Ürmös; 8: Grave 7509, Site 5, Üllő; 9: Grave 20, Szeged-Óthalom. 10–11: Pendants belonging to subtype III.2. 10: Grave 350, Nyíregyháza-Felsősim, NE from Gyebzás-tanya; 11: Pit 25, Kompolt-Kistéri tanya. 12–13: Pendants belonging to subtype III.3. 12: Grave 1902, Site 7, Ecser; 13: Grave 112, Kiszombor B. 14: Pendants belonging to subtype III.4. 14: Stray find, Bugac-Bimbó, Juhász-tanya; 15: Grave 121, Kiskundorozsma-Suba

FÜGGELÉK – APPENDIX

1. táblázat. A balta alakú csüngők lelőhelyeinek áttekintő táblázata (158–163. oldal)
 Table 1. Overview of the sites with axe-shaped pendants (pp. 158–163)

Lelőhely	A sír tájolása	Az elhunyt neme és életkora	A sír állapota	A tárgy helye a sírban	A csüngők száma, anyaga	Egyéb csüngők a sírban	A sír keltezése	Típus	Irodalom	Képi hivatkozás
1. Abony, Fábrián-tanya 9. sír	DDNy–ÉÉK	fiatal nő	bolygatott	jobb csukló belső oldalán, a gyöngyök és két karperec mellett	1 db (ezüst alapú)	2 db ezüst kör alakú csüngő, 1 db gömb alakú bronz csüngő	3. század közepe/második fele	II.1.	közöletlen	5. kép 1.
2. Apátfalva, Nagytűtűlő 182. sír	D–É	nő (16–18 éves)	bolygatatlan	jobb alkarcsontok között egy karperec mellett	1 db (réz alapú)	–	4–5. század	I.2.	KUJÁNI 2014, 39–40, 10. tábla 2; KUJÁNI 2015, 6. t. 2, 9. t. 4.	4. kép 14.
2. Apátfalva, Nagytűtűlő 189. sír	–	nő (23–25 éves)	bolygatott	–	1 db (réz alapú)	borostyán, vas és bronz csüngő	4–5. század	I.2.	KUJÁNI 2014, 11. tábla 3D; KUJÁNI 2015, 7. t. 6, 9. t. 8.	4. kép 15.
2. Apátfalva, Nagytűtűlő 200. sír	–	nő (mat.)	bolygatott	térdek között	1 db (réz alapú)	bronz és ezüst karikaesüngők	4–5. század	I.2.	KUJÁNI 2014, 12. t. 9; KUJÁNI 2015, 7. t. 14.	4. kép 16.
3. Békés-Vizesbánom	–	nő	ismeretlen leletkörülmény	–	1 db (ezüst alapú)	1 db <i>Cypraea</i> csiga, 2 db gömbös gyűrű	2–3. század (?)	I.1.3.	PÁRDUZ 1944, 25, LIV. t. 4.	3. kép 11.
4. Budapest XVII. Rákosszaba, Péceli út 51. sír	DDK–ÉÉNy	nő (sen.)	bolygatott	jobb alkar és a keresztcsont között	5 db (réz alapú)	–	4. század	I.1.1. I.1.5. III.1.	–	2. kép 2; 4. kép 1–2; 6. kép 1.
4. Budapest XVII. Rákosszaba, Péceli út 65/3. sír	DDK–ÉÉNy	nő (ad.–mat.) zsuagorított	bolygatatlan	bordák között	1 db (vas)	–	4. század	I.1.4.	–	3. kép 14.
4. Budapest XVII. Rákosszaba, Péceli út 253. sír	DDK–ÉÉNy	leány (3–4 éves)	bolygatott	jobb csuklón, két karperec alatt	1 db (réz alapú)	–	4. század	I.1.4.	–	3. kép 15.
5. Budapest XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő 255. sír	DK–ÉNy	nő (30–34 éves)	bolygatott	a sír közepéről	1 db (réz alapú)	–	2–4. század	I.1.3.	–	3. kép 5.
6. Bugac-Bimbó, Juhász-tanya, szörvény	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	2. század 2. fele–3. század első harmada	III.4.	–	6. kép 14.
7. Bükkábrány-Bánya XII. lh., szörvény	–	–	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.2.	–	2. kép 16.
7. Bükkábrány-Bánya XV. lh., szörvény	–	–	–	–	2 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.1. I.1.3.	–	2. kép 11; 3. kép 3.
8. Csamádpalota-Sulyok tanya, szörvény	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	–	I.2.	–	4. kép 17.
9. Csamádpalota-Országhátár 221. sír (Snr. 422)	DDK–ÉÉNy	felnőtt	bolygatott	betöltésből	1 db (ezüst alapú)	–	–	II.1.	–	5. kép 5.

10.	Csárdaszállás 12. sír	D-É	nő		bolygatott	–	1 db	–	4–5. század	I.1.5.	VADAY 1994, 109, Tab. VIII. 2.	4. kép 6.
11.	Domaszék-Nagy Mátyás-dűlő 82. sír	D-É	nő (ad.)		bolygatott	bolygatott csoportok között	1 db (vas)	bronzkarika	4. század vége-5. század eleje	I.1.3.	MÉSZÁROS-SOSKUTI 2005, 118.	3. kép 4.
12.	Dóc 6. sír	DK-ÉNy	félnőtt nő		bolygatott	melikason, eredetileg a nyakban	1 db (réz alapú)	–	3–4. század	II.1.	TROGMAYER 1960, 59, 61, XI. t. 7.	5. kép 2.
13.	Dunavesse-Merdzsán-dűlő, szorvány	–	–		–	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	közöletlen	–
14.	Ecsér 7. lh. 1902. sír	D-É	leány gyermek		bolygatatlan	–	1 db (fehér közet)	érme csüngő, bronzcsesngő, levél alakú bronz csüngők	4. század vége (?)	III.3.	közöletlen	6. kép 12.
14.	Ecsér 7. lh. 2997. sír	KDK-NyÉ-Ny	férfi		bolygatatlan	jobb csuklón két karperec mellett	1 db (ezüst alapú)	2 db ezüst kör alakú csüngő	4. század vége (?)	I.1.1.	KÓVARI ET AL. 2006, 21, 23.	2. kép 14.
14.	Ecsér 7. lh. 480. sír	DK-ÉNy	gyermek		bolygatott	jobb csukló mellett, gyöngyök között	1 db (vas)	–	4. század vége (?)	I.1.4.	közöletlen	3. kép 19.
15.	Endrőd-Kocsorhegy 41. sír	D-É	nő		bolygatatlan	jobb és a bal csuklón, karperecek mellett	3 db (réz alapú, ezüst alapú, vas)	kauri csigák bronzkarikán, 8 db egymásba fűzött ezüstkarika	2–4. század	I.1.1. I.1.2.	JUHÁSZ 1978, 97–100, VI. t. 2a, VI. t. 5a, VI. t. 4a.	2. kép 5, 23–24.
16.	Emőháza-Bótos, Kollinger- vác 4. sír	D-É	–		bolygatatlan	jobb karon, egy gyöngy mellett	1 db (ezüst alapú)	–	3–4. század	I.1.1.	PÁRDU CZ 1940, 262, XLIV. t. 16; VADAY 1985, 370.	2. kép 9.
17.	Érsekhalma-Hild-puszta, szorvány	–	–		–	–	1 db (réz alapú)	–	–	I.1.2.	közöletlen	2. kép 26.
18.	Felsőzsza/Debrecen-Józsa 1. vagy 2. sír	D-É	nő		bolygatott	nyakban, torquesen	1 db (réz alapú)	4 db bronzkarika	3–4. század	II.1.	PÁRDU CZ 1950, 23, LXX. t. 10; KULCSÁR 1998, 124.	5. kép 7.
19.	Hajdúbosszörmény-Hetven- egyháza	–	–		–	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	közöletlen	–
20.	Hajdúnánás-Béres-dűlő, szorvány	–	–		–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	II.1.	közöletlen	5. kép 6.
21.	Hajdúnánás-Mályvás, szorvány	–	–		–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.2.	közöletlen	2. kép 17.
22.	Hajdúnánás-Nagy Vidi-halom, szorvány	–	–		–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.1.	közöletlen	2. kép 15.
23.	Hajdúnánás-Polgár, szorvány	–	–		–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.2.	közöletlen	2. kép 18.
24.	Hódmezővásárhely- Erzsébet, Új község 4. sír	D-É	gyerek		bolygatott	jobb kézfejnél, az egyik karperecen	1 db (réz alapú)	–	3–4/5. század	I.2.	B. NAGY 1984, 209–211, 12. ábra 7–7a	4. kép 9.
25.	Kétegyháza	–	–		nem hiteles leletkörülmények	–	1 db (ezüst alapú)	–	3–4. század (?)	II.1.	PÁRDU CZ 1931, 110, XVII. t. 4; PÁRDU CZ 1950, 27, 90, LXXXII. t. 3.	5. kép 8.
26.	Kiskőrös-Csukás-tó, Rác kút 6. sír	–	nő		bolygatatlan	nyakban, gyöngyök között	1 db arany	bronz vödör alakú csüngő, arany csüngődíszek	2–3. század	I.1.1.	PÁRDU CZ 1941, 20, XXIV. t. 1; KÖHEGYI 1982, 308–310, IX. t.	2. kép 6.

27.	Kiskundorozsma-Daruhalom III. 250. sír	DK-ÉNy	nő (sen.)	bolygatott	esigolyák és combcsont között (másodlagos)	1 db (réz alapú)	–	4–5. század	I.1.6.	közöletlen	4. kép 8.
28.	Kiskundorozsma-Nagyszék 26/72. lh. 1322. sír	DDNy-ÉÉK	férfi gödörhulla	bolygatatlan	bal csukló mellett	1 db (réz alapú)	–	2. század vége-3. század első fele	I.1.2.	SZALONTAI-TÓTH 2000, 66.	2. kép 19.
29.	Kiskundorozsma-Subasa 121. sír	–	nő (ad.)	–	nyakban	1 db	Cypraea csiga, 2 db bronz csengő, szkíta nyílhegy kárikára fűzve	4. század	III.3.	Bozsik 2003, 101–102, 5. kép	6. kép 15.
29.	Kiskundorozsma-Subasa 138. sír	ÉNy-DK	férfi (ad.)	bolygatott	jobb csukló mellett	1 db	ezüst félhöld alakú csingő	4. század	I.1.4.	Bozsik 2003, 100, 3. kép 16.	3. kép 22.
29.	Kiskundorozsma-Subasa 148. sír	É-D	nő	bolygatott	jobb csuklón, két karperec mellett	1 db (réz alapú)	–	4. század	–	közöletlen	–
30.	Kiszombor B 74. sír	D-É	–	–	gyöngyök között	1 db (kálcium)	szív alakú csingő	3–4. század	III.3.	PÁRDU CZ 1950, 15, XXXVIII. t. 4.	6. kép 13.
30.	Kiszombor B 112. sír	D-É	nő	bolygatatlan	jobb kézfejnél, gyöngyök között	1 db (réz alapú)	akasztófüles római érme, Cypraea csiga akasztóval, 2 db bronzcsengő, 7 db egymásba fonódó ezüstkarika	3–4. század	–	PÁRDU CZ 1950, 17, XLV. t. 3.	–
31.	Kompolt-Kistértanya 25. gödör	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	3. század második harmada	III.2.	BÁNFY ET AL. 1999, 33, 56. t. 1.	6. kép 11.
32.	Kórószentgyörgy	–	nő	–	torquesen	1 db	–	4. század	II.1.	PÁRDU CZ 1931, 94, XVII. t. 4; PÁRDU CZ 1950, 41.	–
33.	Madaras-Halmok 13. sír	DK-ÉNy	nő	bolygatott	–	3 db (ezüst alapú)	–	2/3–5. század eleje	I.1.2.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 4. tábla 6–8.	2. kép 20–22.
33.	Madaras-Halmok 143. sír	DK-ÉNy	nő	bolygatott	–	1 db (ezüst alapú)	* akasztófüles római érme	2/3–5. század eleje	I.1.3.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 30. tábla 15.	3. kép 8.
33.	Madaras-Halmok 148. sír	D-É	nő	bolygatott	–	2 db (réz alapú)	–	2/3–5. század eleje	III.1.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 32. tábla 13–14.	6. kép 2–3.
33.	Madaras-Halmok 164. sír	DK-ÉNy	1–2 éves gyermek	bolygatott	bordákon	1 db (réz alapú)	ezüst félhöld alakú csingő	2/3–5. század eleje	III.1.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 37. tábla 13.	6. kép 4.
33.	Madaras-Halmok 170. sír	DK-ÉNy	nő	bolygatott	–	1 db (vas)	–	2/3–5. század eleje	I.1.4.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 38. tábla 13.	3. kép 16.
33.	Madaras-Halmok 204. sír	DK-ÉNy	nő (mat.)	bolygatott	jobb felkar alsó végénél	2 db (ezüst-alapú)	–	2/3–5. század eleje	III.1.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 46. tábla 11–12.	6. kép 5–6.
33.	Madaras-Halmok 287. sír	DK-ÉNy	nő (ad.)	bolygatatlan	jobb medencelapát	1 db (vas)	–	2/3–5. század eleje	I.1.4.	KÖHEGYI-VORÓ S 2011, 65. tábla 6.	3. kép 13.

		D-É	nő (ad.)	bolygatott		bolygatott		gyöngy vagy csüngő	2/3–5. század eleje	I.1.4.	KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 105. tábla 3.	3. kép 17.
33.	Madaras-Halmok 477. sír	D-É	nő (ad.)	bolygatott	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	I.1.4.	–	–
34.	Miakó-Homokbánya II, Immensó-lángor, szórvány	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	I.2.	SÓSKUTI 2013, 509.	4. kép 13.
35.	Mezőkövesd, Kettős kút tava 1. sír	D-É	nő	bolygatott	melles jobb oldalán	1 db (réz alapú)	–	–	2–4. század	I.1.1.	közöletlen	2. kép 4.
36.	Nagykálló-Ipári park 164. sír	D-É	nő	bolygatott	koporsó K-i szélénél	1 db (ezüst alapú)	–	–	2–4. század	II.1.	közöletlen	5. kép 9.
37.	Nagykárolyfalva/Banatski sír, Karlovac	–	–	–	gyöngyök alatt, huzalra felfűzve	1 db (mészke)	–	–	–	–	VADAY 1985, 370.	–
38.	Nagyút, Göböljárás 5. sír	D-É	nő	bolygatott	másodlagos helyen, a medencén	1 db (réz alapú)	akasztófüles római érme	3–4. század	I.1.3.	I.1.3.	ÁCS 1997, 103.	3. kép 7.
39.	Nyíregyháza-Felsősima, Gyebrás-tanyától észak-kelre, 175. sír	D-É	férfi (30–60 év közötti)	bolygatott	láb helyén	1 db (réz alapú)	–	2–3. század	I.1.6.	I.1.6.	közöletlen	4. kép 7.
39.	Nyíregyháza-Felsősima, Gyebrás-tanyától észak-keletre, 350. sír	D-É	–	bolygatott	térd helye felett	1 db (réz alapú)	–	2–3. század	III.2.	III.2.	közöletlen	6. kép 10.
40.	Nyíregyháza-Oros, Megapark, szórvány	–	–	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	–	II.1.	közöletlen	5. kép 4.
41.	Nyíregyháza-Oros 464. gödör	–	–	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	–	I.1.1.	közöletlen	2. kép 1.
42.	Ócsa-Inárcs szőlő 4. sír	DNy–ÉK	nő	munkások által bolygatott	melleson, a felkar végénél	1 db (réz alapú)	–	3–4. század	I.1.3.	I.1.3.	SALAMON 1959, 77–78, VII. t. 8.	3. kép 1.
42.	Ócsa, szórvány	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	I.1.3.	SALAMON 1959, 78, VI. t. 4.	3. kép 2.
43.	Óföldséák-Ürmös I. lh. 4. sír	DK–ÉNy	nő (sen.)	bolygatatlan	jobb alkarnál karperec és 2 db gyöngy között	1 db (réz alapú)	–	4. század vége	II.2.	II.2.	közöletlen	5. kép 16.
43.	Óföldséák-Ürmös I. lh. 114. sír	DK–ÉNy	nő (ad.)	bolygatott	karcsontok közelében	2 db (réz alapú, ezüst alapú)	Cypraea csiga, ólomcsüngő	4. század vége	II.2.	II.2.	közöletlen	5. kép 17–18.
43.	Óföldséák-Ürmös I. lh. 159. sír	DNy–ÉK	nő (ad.)	bolygatott	jobb csuklón, 4 db gyöngy mellett	1 db (ezüst alapú)	–	4. század vége	III.1.	III.1.	közöletlen	6. kép 8.
43.	Óföldséák-Ürmös I. lh., szórvány	–	–	–	–	3 db (réz alapú)	–	–	–	I.2.	SÓSKUTI 2013, 509, II. tábla 2–4.	4. kép 10–12.
44.	Pócspetri-Nyírjes, Felső-Erdőszél 200. ház	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	2. század második fele–3. század	I.1.4.	I.1.4.	MASEK 2012, 237–238, 35. t. 5.	3. kép 20.
45.	Pusztataskony 3. lh., szórvány	–	–	–	–	1 db (réz alapú)	–	–	–	I.1.1.	közöletlen	–
46.	Rékás (Reças), kincslet	–	–	ároküszítés közben került elő	ezüst karikára felfűzve	3 db (ezüst alapú)	–	3. századnál későbbi	II.1.	II.1.	TÉGLÁS 1892, 190; PARDUCZ 1950, 34.	5. kép 14–15.
47.	Saágh	–	nő	–	torquesen	2 db	–	2–3. század (?)	–	–	PARDUCZ 1931, 79–80.	–
48.	Sándorfalva-Eperjes, Ivótavak 6. sír	D-É	fiatal nő	bolygatatlan	melleson, gyöngyök között	1 db (borostyán)	kicsinyített piperesztők	4–5. század	I.1.2.	I.1.2.	VÖRÖS 1985, 144–145, VII. t. 3.	2. kép 25.

49.	Szabadka-Veresgyháza / Subotica-Verusić 77. sír	D-É	keftős temetés (nők)	bolygatott	–	1 db (réz alapú)	félhold alakú csüngő, 9 db egymásba fűzött rugós karika	4–5. század	I.1.1.	SZEKERES-SZEKERES 1996, I, XI. t. 4.	2. kép 3.
50.	Szeged-Óthalom 19. sír	DK-ÉNy	keftős temetés (nők)	bolygatatlan	–	1 db (ezüst alapú)	3 db zárt karika, 1 db feltekerített végű karika	4. század	I.1.1.	PÁRDU CZ 1960, 74, 78, XXVII. t. 9; VARGA-ÁRZSI 1880, 326.	2. kép 13.
50.	Szeged-Óthalom 20. sír	–	nő	–	lábszáron fekvő gyöngyök között	1 db (mészke)	–	4. század	III.1.	PÁRDU CZ 1960, 78, 94, XXVIII. t. 10.	6. kép 7.
51.	Szentes-Esmer 1. sír	–	nő	–	–	1 db	5 db feltekerített végű karika	–	II.1.	PÁRDU CZ 1931, 104, XVII. t. 4; PÁRDU CZ 1950, 45; VADAY 1985, 370.	5. kép 12.
52.	Szőreg	–	–	földút építésénél került elő	–	1 db (réz alapú)	–	–	II.1.	VADAY 1985, 370.	5. kép 11.
53.	Szőreg-Iván téglagyár	–	nő	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	3. századnál későbbi	II.1.	VADAY 1985, 370.	5. kép 11.
54.	Tápé-Malajdok A 29. sír	DDK-ÉNy	nő	bolygatott	–	1 db (mészke)	–	4–5. század	II.2.	PÁRDU CZ-KÖREK 1948, LV. t. 2; VADAY 1985, 370.	5. kép 19.
55.	Tápózele-Pedagógusilletmény földek 14. sír	DK-ÉNy	nő (ad.-mat.)	bolygatatlan	jobb alkarcsontok alatt	3 db (réz alapú)	–	2–3. század	I.1.3.	DINNYÉS 1977, 31; DINNYÉS 1980, 194–195, 21. t. 9.	3. kép 10.
56.	Tázlár-Templomhegy 301. sír	ÉK-DNy	nő	bolygatott	–	1 db (réz alapú)	–	2–4. század	I.1.1.	közöletlen	2. kép 12.
57.	Tiszaeszlár-Ócskaifalu, szórvány	–	–	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	I.1.3.	közöletlen	3. kép 6.
58.	Tiszaöldvár-Téglagyár 14. sír	–	nő	bolygatatlan	mellsonton	2 db (réz alapú, vas)	–	2. század második fele–4. század közepe	I.1.5. II.1.	VADAY 2006, 46–47; SCHWAR CZ 2009, 40, 42, V. tábla III. 14; 1–2.	4. kép 5; 5. kép 10.
58.	Tiszaöldvár-Téglagyár 66. sír	–	nő	–	jobb csuklón, gyöngyök között	5 db (réz alapú)	–	3. század második fele–4. század közepe	I.1.4.	SCHWAR CZ 2009, 40, 42, V. tábla III. 66; 1–5.	3. kép 18.
58.	Tiszaöldvár-Téglagyár 70. sír	–	nő	–	koponya jobb oldalán	2 db (réz alapú)	7 db rugós karika	4. század második fele–4. század közepe	I.1.5.	SCHWAR CZ 2009, 40, 42, V. tábla III. 70; 1–2.	4. kép 3–4.
58.	Tiszaöldvár-Téglagyár, szórvány	–	–	–	–	1 db (ezüst alapú)	–	–	II.1.	VADAY 1980, 231, Taf. 136, 3; SCHWAR CZ 2009, V. tábla III. 1974/D; 1.	5. kép 3.

A PESTI-SÍKSÁG BARBARICUMI LELŐHELYEINEK PECSÉTELT KERÁMIATÍPUSAI

KOROM ANITA*

Absztrakt: A tanulmány a pesti oldal szarmata lelőhelyeinek bepecsételt edénytípusai közül a kónikus aljú tálak kérdéskörével foglalkozik, a táltípus eredetével, datálásával, a motívumok elemzésével, felhasználva az eddig publikált párhuzamokat is. A régészeti megfigyeléseket archaeometriai vizsgálatok eredményei egészítik ki.

Kulcsszavak: Budapest, Aquincum, Üllő 5. lelőhely, szarmata, pecsételt kerámia, kónikus aljú tál, archaeometria

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedek nagy felületű ásatásainak értékelése során újabb, eddig szórványosan előforduló leletcsoportok körvonalazódnak, melyek rávilágítanak a szarmata Barbaricum lokális különbségeire. Ilyen csoport a bepecsételt kerámiák köre is.¹

A római bepecsételt edények már Rómer Flóris révén a kutatás középpontjába kerültek, ezzel szemben a provincián kívüli darabokkal elsőként Gabler Dénes foglalkozott érintőlegesen, a szarmata Barbaricum *terra sigillata* anyagának összegyűjtése kapcsán.²

A Barbaricumban viszonylag kis mennyiségben előforduló leletcsoportot a pannoniai pecsételt kerámiák vizsgálatával foglalkozó Maróti Éva határolta körül. A Pest megyei anyag értékelése során külön fejezetben foglalkozott a Barbaricum területéről előkerült

töredékekkel, párhuzamokkal alátámasztva a pannoniai vagy a feltételezett barbaricum eredetüket.³

A szarmata Barbaricumban előkerült, a római pecsételt típustól markánsan elkülönülő darabok elsőként az üllői lelőhely leletanyagának feldolgozásakor kerültek a figyelem középpontjába. Szabenyi Tamás OTDK dolgozata keretében 49 pecsételt töredék részletes elemzését végezte el.⁴ Érintőlegesen foglalkozott a kérdéskörrel Sóskúti Kornél egy gázszállító vezeték Csongrád megyei telepeinek értékelése kapcsán,⁵ és Wilhelm Gáborral közösen tartott előadásában.

Teljesen más kört képvisel a Felső-Tisza-vidék edénytípusában és mintakincsében elkülönülő csoportja, mely a daciai műhelyek termékeivel mutat erős rokonságot. A

* Budapesti Történeti Múzeum, Aquincum, H-1031 Budapest, Záhony utca 4. anita.korom@gmail.com

¹ A tanulmány az OTKA K-104980 pályázat támogatásával készült.

² GABLER 1968, 236.

³ 1985-ös munkájában 6 lelőhely anyagát ismerteti (MARÓTI 1985, 123–124), 2004-ben újabb 15 barbaricum lelőhelyet sorol fel, ezekről átlagban 1–3 pecsételt töredék került elő ásatás vagy terepbejárás során (MARÓTI 2004, 212–215).

⁴ SZABENYI 2013a.

⁵ SÓSKÚTI 2010, 178–179.

Beregsurány-Barátságkert fazekas központ feltárásakor ismertté vált szürke, bepecsételt kerámia és elterjedési köre a szarmata

Barbaricum más területével ellentétben jobban fel van dolgozva.⁶

RÓMAI IMPORT ÉS DRAG. 37-ES UTÁNZATOK

A fővárost is érintő nagy felületű feltárások jelentős mennyiségű leletanyaga unikális tárgyak tárháza. Ilyennek tekinthetők az eddig csak a pesti oldalról, Aquincumból és annak vonzáskörzetéből előkerült pecsételt edénytípusok is, melyek formájukban és díszítésükben is eltérnek a Barbaricum területéről ismert, bepecsételt díszű Drag. 37-es utánzatoktól és a pannoniai pecsételtektől. Munkámban ennek a kevésbé ismert, kónikus aljú bepecsételt edénytípusnak az elemzésével és értelmezési lehetőségeivel foglalkozom.

A feldolgozás során a Budapest XXIII. kerületében lévő Soroksár, Vető VII. dűlő lelőhely anyagát vizsgáltam át szisztematikusan, a többi esetben csak a leltárkönyvben pecsételtként jelzett töredékeket emeltem ki.⁷ Összesen 28 darabot vontam bele az elemzésembe. Három csoportba soroltam őket: (1) római importanyag, (2) Drag. 37-es utánzat és egyéb formák, valamint a (3) kónikus aljú edények.

Az anyag, a forma, a díszítésmód alapján 4 töredék római import, feltehetően aquincumi műhely terméke (*1. kép 1–4*). A III. kerület Szőlő közben előkerült kígyómotívumos edénytöredéken⁸ a bepecsételt motívumok között látható ovális minta párhuzama megtalálható a Péceli úti töredékünkön is (*1. kép 1*;

13. kép 1). A kígyós edény bepecsételt motívumai Vámos Péter szerint a Kiscelli utcai fazekasműhely anyagával mutatnak hasonlóságot. Ugyanez az ovális motívum fedezhető fel egy edényfogón is, melyet Póczy Klára a kiscelli fazekas műhely leletanyaga között ismertet.⁹ Az Antonius Pius koráig működő műhely alapján az 1. század végére – 2. század elejére keltezhető a Szőlő utcai töredék.¹⁰ A Péceli úti rozetta (*13. kép 1*) pontos mása a bepecsételt, horpasztott falú poháron is megjelenik (*1. kép 4*; *13. kép 2*). Az ezen alkalmazott tagolt, fordított U alakú pecsételés más aquincumi lelőhelyű, horpasztott falú poháron is megtalálható,¹¹ a tagolt lécelem pedig a kónikus aljú talak motívumaként is feltűnik (*3. kép 6*; *6. kép 3*). A Vető dűlői (*1. kép 2*; *13. kép 3*) töredéken látható motívum díszíti több sorban egy Albertfalváról előkerült szürke pohár oldalát.¹² Barbaricum környezetből párhuzamát az Üllő 5. lelőhelyről ismerjük, itt már rozettával kombinálva (*6. kép 6*).

A szarmata Barbaricumról ismert töredékek többsége formai szempontból két csoportba osztható. A Pesti-síkságon – az Üllő 5. lelőhelyhez képest – kisebb számban van jelen a Drag. 37-es formát utánzó tál. Ezek és a feltételeken ehhez a csoporthoz sorolható

⁶ Legutóbb a Csengersima-Petea fazekas központ feldolgozása történt meg (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011). A Hernád és a Bodrog völgyének összefoglalását Soós Eszter végezte el egy Garadna melletti telep értékelése kapcsán (Soós 2014).

⁷ Emiatt természetesen a gyűjtésem nem teljes körű.

⁸ Budapesti Történeti Múzeum, Aquincum ltsz.: RO 55566.

⁹ PÓCZY 1956, 85, Taf. II. 3. A töredék Aquincumban található, ltsz.: RO 30.260.

¹⁰ VÁMOS 2009, 545, Abb. 5. A kíséző leletanyag töredékeink keltezését biztonsággal nem támasztja alá. A Péceli úti töredék (*1. kép 1*) mellett narancsvörös bevonatos, feltehetően egy edényhez tartozó jellegtelen darabok kerültek elő (Budapesti Történeti Múzeum, Aquincum ltsz.: 2006.1.85.2–4.). Mivel a gödör nem tartalmazott szemcsés soványítású, 4–5. század elejére keltezhető, amúgy a telep kerámiaanyagára is jellemző darabokat, feltételeken a település korai fázisához sorolhatjuk. Hasonló mondható el az *1. kép 6.* töredékről, a maroknyi, kézzel formált és korongolt, jellegtelen töredék az objektum pontosabb keltezésére nem alkalmas (Budapesti Történeti Múzeum, Aquincum ltsz.: 2012.3.828.1–5.). A díszített faltenbecher (*1. kép 4*) a gödör egyedüli leletanyaga volt.

¹¹ Nagy Alexandra szóbeli közlése.

¹² NAGY 2012, 4. kép: Albertfalva-Kincsesbánya (Budapest Történeti Múzeum, Aquincum ltsz.: A56.6.617.620.).

darabok kivétel nélkül téglavörös színűek, sajnos töredékes voltuk miatt a teljes mintakincs csak egy esetben egyértelmű (*I. kép 10*), a többi apró darabon csak a tojásléc részlete látható. A motívumok jól beleilleszkednek az Üllő 5. lelőhely alapján felállított tipológiai rendszerbe.¹³ A nagyméretű Drag. 37-es utánzat tagolt ívű girland díszének (*I. kép 10*; *13. kép 8*) legjobb párhuzama Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhelyről ismert.¹⁴ Négyzetes elemekből álló rombuszmintát pecsételtek két sorban egy ívelt oldalú, vörös oldaltöredékre (*I. kép 5*; *13. kép 4*), melynek egyetlen párhuzama az üllői anyagban található.¹⁵

A publikációkban fellelhető pecsételt római import és Drag. 37-es leletek elterjedési térképét (*II. kép 2*) a lelőhelyjegyzékkel összevetve szembevetve,¹⁶ hogy az ismert lelőhelyek többségéről minimális mennyiségű – átlagosan 3–4 darab – pecsételt töredék került elő a felület nagyságától függetlenül.¹⁷ Az elemzésem

tárgyát képező Vető dülői és az Üllő 5. lelőhelyről – feltehetően a provinciahatár közelségének és az áthaladó kereskedelmi útnak köszönhetően – lényegesen több töredéket ismerünk, Üllő 5. lelőhelyről 49, a Vető dülőről pedig 15 bepecsételt edényhez tartozó töredék került napvilágra.¹⁸

A térképre vetített lelőhelyek közül kuriózumnak számít egy kiskundorozsmai, bepecsételt tojásfüzérsorral díszített tárolóedény töredéke.¹⁹ A szarmata Barbaricumban eddig szinte csak tálakon megjelenő díszítésmód Pannoniában más edénytípusokon (pohár, korsó) is megfigyelhető, de a szarmata anyaghoz hasonlóan elsősorban a tálak kedvelt díszítésmódja volt.²⁰ A pecsételt kerámiákat gyártó műhelyek újabb – 3. század első felére tehető – fellendüléséhez köti Gabler Dénes a díszített barbaricumai, főleg Drag. 37-es utánzatok megjelenését.²¹ Az Üllő 5. lelőhely *sigillata* anyaga alapján Szebenyi Tamás szerint a 3. század

¹³ Kat. 40 (*I. kép 6*), I.b. (1); Kat. 38 (*I. kép 7*; *13. kép 6*), I.c. (1); Kat. 43 (*I. kép 8*), I.c3; Kat. 44 (*I. kép 9*), II.b. (1); Kat. 45. (*I. kép 10*), I.c3. és IX.c1. SZEBENYI 2013, 30, 7. tábla.

¹⁴ SZALONTAI-TÓTH 2003, 10. kép.

¹⁵ SZEBENYI 2013, 15.

¹⁶ A térképen nem ábrázoltam a Felső-Tisza-vidék lelőhelyeit, a beregsurányi típusú pecsételt edények körét. A feltüntetett lelőhelyek jegyzéke: 1. Áporka-Homokbánya (1db) (MARÓTI 2004, 212–213, III. t. 1); 2. Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dülő (5 db); 3. Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték (2 db); 4. Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út (3 db); 5. Cegléd-Huszár-dülő (1 db) (MARÓTI 1985, 23); 6. Csemő-Hosszú-dülő (1 db) (MARÓTI 2004, 213, VIII. t. 8); 7. Dunakeszi-Alagi major (1 db) (MARÓTI 2004, 213, XXI. t. 4); 8. Felgyő-Kettőshalmi dülő (7 db) (SÓSKUTI K. szóbeli közlése); 9. Föt 8/22. lelőhely (11 db) (MARÓTI 2004, 213–214, XXI. t. 9, 11, XXII. t. 1–8, XXIII. t. 1–4); 10. Hévízgyörki templom (1 db) (MARÓTI 2004, 214, VIII. t. 9); 11. Hódmezővásárhely-Solt-Palé II. (3 db) (GABLER–VADAY 1986, Abb. 31); 12. Hódmezővásárhely-Fehértópart, Farkas A. földje (GABLER 1968, 236, 71. j.); 13. Kiskunfélegyháza-Pap dülő, 451/3. lelőhely (1 db) (SÓSKUTI 2005, 248, 3. kép 1); 14. Kondoros (1 db) (GABLER–VADAY 1986, Abb. 31); 15. Makó 32. lelőhely (1 db) (SZEBENYI 2013a, 31. kép); 16. Nagykőrös (1 db) (MARÓTI 1985, 123, XV. t. 10); 17. Nagymágyocs-Lászlótelek (1 db) (NAGY 1942, 257, 94. j.); 18. Órszentmiklós-Harasztk (1 db) (MARÓTI 1985, 123, XV. t. 12); 19. Pécel 2. lelőhely (1 db) (MARÓTI 2004, 214–215, XXI. t. 10); 20. Pusztaszer-Szárnyékalmi dülők (1 db) (SÓSKUTI 2010, 3. kép 14); 21. Pusztaszer-Csöngölei oldal II. (2 db) (SÓSKUTI 2010, 3. kép 15–16); 22. Rád (1 db) (MARÓTI 1985, 123, XV. t. 13); 23. Rákóczi-falva-Bagi-földek 5. lelőhely (1 db) (MASEK 2012, 9. kép 4); 24. Szeged-Kiskundorozsma, Tóth János dombja (5 db) (SÓSKUTI 2010, 3. kép 8–9, 11–13); 25. Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (8 db) (SÓSKUTI K. szóbeli közlése); 26. Szokolya, Fő út 44. (1 db) (MARÓTI 1985, 124); 27. Tázlár-Templomhegy (1 db) (GALLINA–WILHELM 2006, 188); 28. Tiszaföldvár-Téglagyár (1 db) (GABLER–VADAY 1986, Abb. 31. 2); 29. Törökszentmiklós, Lenin utca (1 db) (VADAY 1989, Abb. 122. 8); 30. Újhartyán (1 db) (VADAY–SZEKERES 2001, 11. kép 3); 31. Üllő 5. lelőhely (37 db) (SZEBENYI 2013); 32. Vác-Csörögi-rét (2 db) (MARÓTI 2004, 215, XXI. t. 8); 33. Vecsés 83. lelőhely (1 db) (SZEBENYI 2013a, 30. kép); 34. Veresegyház-Álomhegy (3 db) (MARÓTI 1985, 124); 35. Verseg, Kőkényesi utca 16. (1 db) (MARÓTI 1985, 124, XV. t. 11).

¹⁷ Kiemelkedik a főtői lelőhely, ahonnan a feltárt objektumok mennyiségéhez képest (50 db) viszonylag sok, 11 db töredék került elő. Ezek mindegyike anyaga, a forma és a díszítéstechnika alapján pannoniái készítmény (MARÓTI 2004, 215).²⁴

¹⁸ 2008–2009-ben 23 235 m²-en 2351 objektumot, ezen belül 146 sírt tártunk fel (KOROM ET AL. 2010, 124–146), 7440 db a leltározott telepleletek száma. Összehasonlítva ezt a leletanyagában hasonló jellegzetességgel bíró Üllő 5. lelőhellyel, 350 000 m² felületen 8750 objektum került elő, 600 000 leltározott tétellel (SZEBENYI 2013a, 7).

¹⁹ Szeged-Kiskundorozsma, Tóth János dombja (SÓSKUTI 2010, 3. kép 8).

²⁰ NAGY 2014a, Fig. 3.

²¹ GABLER 1968, 236.

első harmadától a 4. század elejéig használhatták ezt az edénytípust.²² A barbaricum pecsételt anyag 1986-os közlésekor Gabler Dénes a kísérő leletek alapján a 2. század végére – 3. század elejére datálja az ismert töredékeket.²³ Hangsúlyozta, hogy mivel az Alföldön nincs kerámiaműhely, így ezeket az edényeket valószínűleg a környező provinciákban

(Pannoniában, Daciában) és Szlovákiában gyárthatták.²⁴ A Pesti-síkság Drag. 37-es utánzatai kivétel nélkül gödrökből kerültek elő. A kevés datáló értékű kísérőlelet alapján az *1. kép 6, 9–10-es* töredékei a telep korábbi fázisához tartoztak, míg az *1. kép 5, 7–8.* tárgyai a szemcsés kerámia alapján a késői fázis horizontjába sorolhatók.

KÓNIKUS ALJÚ TÁLAK

Munkámban a bepecsételt edények közül a kónikus aljú tálak kérdéskörével foglalkozom részletesebben. Az összehasonlító vizsgálat során felhasználok az Üllő 5. lelőhely 12 töredékét, továbbá a Pannonia területéről eddig publikált 3 párhuzamot is (Balatonvilágos; Budapest, III. Bécsi út; Budapest, III. Harrer Pál utca),²⁵ így összesen 35 darab alapján végzem az elemzést.²⁶

A pecsétlés egyszerű díszítéstechnika: egy pecsételő segítségével égetés előtt a már megformázott, de még alakítható edény felületére vitték fel a motívumokat. Egy Péceli úti töredék belső oldalán lévő ujjlenyomat jól szemlélteti a folyamatot. A fazekas a deformálódás elkerülése miatt belül megtámasztotta az edényt, ha ezt nem tette meg, az erősen besüppedő díszítést eredményezett (*14. kép 5*). Minden motívumot egyesével, nem pedig pecsétlőhengerrel vittek fel az edény oldalfalára, emiatt ezek nem teljesen igazodnak egymáshoz, nem a középtengelyen fekszenek. A kónikus testű tálak díszítéséhez két pecsétlőt használtak, először az egyik mintát vitték fel,

majd a köztük lévő üres zónákat töltötték ki a másik segítségével. A pecsétlők nem szabályosak, ugyanazok a formai „hibák” figyelhetők meg minden motívumnál, ugyanazon a helyen, vagyis az eszköz forgatása nélkül dolgozott a fazekas. Ez pedig csak úgy képzelhető el, ha munka közben nem tette le a pecsétlőt. A profil és a pecsételt minták alapos vizsgálata alapján sikerült két különböző objektumból származó töredék összetartozását igazolni, egyiken csak az egyik, a lécelem látható (*3. kép 4; 3. kép 2; 14. kép 1–2*).²⁷

A töredékek kopottsága nehezíti a díszítési és felületkezelési folyamat sorrendjének megállapítását. A kevésbé kopott Vető dűlői sírkerámián a pecsételt motívumokon törés nélkül megfigyelhető a bevonat (*15. kép 5*), tehát a díszítőelemek elkészítése után történhetett a felület festése vagy az agyagbevonat felvitele.²⁸ A pesti 18 darab közül két téglavörös töredék kivételével a feldolgozott leletanyag mindegyikén megfigyelhető a bevonat nyoma is, 10 esetben mindkét oldalon, két esetben csak kívül. A többi töredék a kopottsága miatt

²² SZEKENYI 2013, 20.

²³ Három lelőhely egy-egy darabját elemzi: Kondoros; Hódmezővásárhely; Solt-Palé és Törökszentmiklós, Lenin utca (GABLER–VADAY 1986, 63).

²⁴ GABLER–VADAY 1986, 63.

²⁵ Balatonvilágos (MARÓTI 2002, 112, 3. ábra 5); Budapest, III. Bécsi út 166. (TOPÁL 1993, 30, Pl. 40. 56: 5); Budapest, III. Harrer Pál utca 42. (SZIRMAI 1988, 54, 5. kép 3).

²⁶ 8 darab a motívumok töredékessége miatt nem vonható be a teljes vizsgálatba. Elemzésembe nem vettem bele az újharthyáni szarmata telep egy szürke, igen töredékes pecsételt darabját, mert a kép alapján nem dönthető el biztonsággal, hogy a vizsgált táltípushoz tartozik-e (VADAY–SEKERES 2001, 11. kép 3).

²⁷ Az egymástól jelentős távolságban található 2285. (Kat. 18; *3. kép 4*) és 717. gödrökből kerültek elő. (Kat. 14; *3. kép 2*).

²⁸ Hasonló következtetésre jutott Szekényi Tamás is az üllői anyag vizsgálata során (SZEKENYI 2013a, 6).

nem értékelhető. Simított felületkezelést vagy besimított mintát ezen az edénytípuson nem használtak.²⁹

A KÓNIKUS ALJÚ TÁLAK MOTÍVUMKINCSENEK ELEMZÉSE

A kónikus tálak nemcsak formailag, hanem díszítéstechnika szempontjából is markánsan elkülönülnek a bonyolultabb és összefüggő motívumsorokat használó pannoniai pecsételt daraboktól és a Drag. 37-es utánzatokon alkalmazott motívumoktól. Minden esetben csak két mintát pecsételtek váltakozva az edény hangsúlyos, meredek vagy kissé ívelt nyakvonalára. A felhasznált díszítőelemeket 6 főcsoportba soroltam, és az egyes csoportokon belül feltüntettem a variánsokat is (10. kép 1).³⁰ Ha összehasonlítjuk az üllői és a pesti motívumkincset, akkor szembetűnik, hogy a motívumok egyezősége ellenére markáns különbségek is felfedezhetők a két lelőhely anyaga között. A budapesti anyag egyik fő motívumának tartható, négyzetekből álló lécminta teljesen hiányzik az üllői anyagból. Az üllői edényeken is szerepelnek eltérő díszek, ezek viszont nem tömegesen jellemezték a leletanyagot, általában csak egy-egy darabon tűnnek fel.

A motívumok egyezése mellett közös műhelyre utalhat az edényforma és a méret hasonlósága is. A vizsgált töredékek alapján elmondható, hogy mindkét szintípus sajátos

formai jegyekkel bír. A szürke töredékek közül a lécmintával pecsételtek egységesebbek mind díszítésben, mind formában. Peremátmérőjük 12–15 cm között van, peremkiképzésük is hasonló, kifelé megvastagodó, lekerekített.³¹ Az osztott, egyedi motívumokat tagolt, vízszintesen kihajló peremű, az átlagnál nagyobb, 24 cm-es szájátmérővel jellemezhető edénytípusokon figyeltem meg.³²

A téglavörös edények peremátmérője nagyobb szórást mutat, 13–26 cm között váltakozik. Peremkiképzésük is változatos, de egy hasonlóság mindenképpen van közöttük: többségükön a perem alatt 0,3–0,6 cm széles horony húzódik, ami csak ritkán figyelhető meg a szürke darabokon. A csoportokat nézve a legegységesebbnek a fordított „S” és bibés rozettavariáció tűnik (8. kép 1. csoport). Peremük kifelé megvastagodó, lekerekített, átmérőjük viszonylag nagyobb, 22–31 cm között mozog.

Megvizsgáltam az értékelhető 29 darab alapján az egyes motívumok kombinációjának előfordulási gyakoriságát, a színüket és a profilokat is figyelembe véve. Fontosnak tartom ezeknek a felgyűjtését, mivel feltevésem szerint az egyes motívumsorok műhelyeket határozhatnak meg,³³ esetleg kronológiai jelentőségük is lehet. A leggyakrabban használt díszítőelem a rozetta, az „S” és a lécelem, lelőhelyenként különböző arányban. A kombinációk alapján is különbség fedezhető fel az üllői és a pesti leletanyag között. Közös vonás, hogy az „S” és rozetta kettős elsősorban a téglavörös edények jellemzője, szürke alapon az

²⁹ Eddigi példák alapján a kónikus testű bepecsételt edényeken nem alkalmazták ezt a felületkezelést, mindössze két, más típusba sorolható darabról van tudomásom. Az üllői lelőhely egy ívelt oldalú táltöredékének felületét simították (SZEKENYI 2013, 11, 2. kép 3), a másik publikált darab Csongrád megyéből származik (SÓSKUTI 2010, 179).

³⁰ A Szebenyi Tamás által készített tipológiai tábla logikus alapkoncepcióját vettem alapul, szűkítettem le, hiszen az Üllő 5. lelőhely Drag. 37-es utánzatainak és kónikus aljú táltípusainak elemzését együttesen végezte el, közös tipológiai táblázatban ábrázolva az előforduló motívumokat (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.). Katalógusomban az üllői daraboknál minden esetben a lábjegyzetben utalok a cikkében szereplő tipológiai besorolására is.

³¹ Egyedül a Péceli úti temető területéről származó edény peremkiképzése tér el, megvastagodó, kifelé ferdén, élesen levágott formájával teljesen egyedi (2. kép 1; 12. kép 2).

³² A Péceli úti tagolt „S” és rozettadíszes darab (2. kép 5; 14. kép 5); a Vető dűlői egyedi motívumpáros, az „S” és tagolt lécmintás töredék (3. kép 6; 15. kép 9); az üllői tagolt „S” és tagolt rozetta mintás (6. kép 1) és egy tagolt lécmotívumos töredék sorolható ide (6. kép 2).

³³ Csengersima-Petea kerámia műhelyének feldolgozása során a motívumok tipologizálásával sikerült műhelykörzeteket elkülöníteni. Minden műhely sajátos, jól körülhatárolható motívumsorral rendelkezik (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 263).

alapforma bonyolultabb variációja tűnik fel vízszintesen kihajló, tagolt peremmel. A léczozetta kombináció egyenlő arányban fordul elő Pesten mindkét szinttípuson, viszont teljesen hiányzik az üllői lelőhelyről. Hasonlóan a lécz és „S” páros is, mely a pesti anyagban korszámú, de mindkét szinttípusra jellemző motívum. Érdekes, hogy a táblázat végén található unikális variációk mindegyike téglavörös edényen jelenik meg (9. kép 14–18. csoport).

Annak ellenére, hogy a vörös és a szürke tálak közös jegyekkel rendelkeznek, nem szabad a két szint egymástól elválasztva elemezni. Célravezetőbb, ha a motívumok és profilok alapján csoportosítunk, és nem a szint helyezzük előtérbe.

A pecsétlések elemzését a 10. kép 1. táblázatában elkülönített tipológiai csoportok alapján mutatom be, továbbá felhasználom a tálakon szereplő motívumpárok és peremkiképzések előfordulási gyakoriságát is – itt minden esetben jelzem az általam elkülönített motívumpár-csoportokat is (8–9. kép).

I. Rozetta

A kónikus aljú edények leggyakrabban alkalmazott díszítése a rozetta, amely a 35 közül 27 darabon tűnik fel, 10 alkalommal „S” motívummal, 8 alkalommal lécelemmel kombinálva.³⁴ A számarányok alapján egyértelműen a rozettát tarthatjuk edényeink főmotívumának, a közéjük pecsételt „S” és lécelemvariánsok térelválasztó/térkitöltő funkcióval bírtak.

I/1. Lekerekített szirmú, bibés rozetta

A csoportba csak a Bécsi úti (6. kép 10; 15. kép 4), ívelten kihajló, lekerekített peremű sírkerámia tartozik. A lekerekített szirmú, bibés rozetta motívumpárja a lécelem (9. kép 10. csoport). Két üllői töredék ebbe a csoportba sorolása kétséges, egyrészt a töredékeken csak a rozettaelem szerepel, másrészt a peremkiképzésük is jelentősen eltér, vízszintesen kihajló (5. kép 2–3). Megfigyeléseim szerint

a vízszintes peremkiképzés leggyakrabban a rozetta és „S” pecsétléssel fordul elő.

I/2. Téglalap alakú szirmok bibével

Egy Péceli úti (2. kép 3; 15. kép 3), egy dunakeszi töredék (6. kép 5) és az Ócsai úti edény (4. kép 2) tartozik ebbe a csoportba (9. kép 9. csoport). Mindhárom téglavörös és lécelemmel van kombinálva. Az Ócsai úti tál és a péceli töredék a profilt és a méretet tekintve is nagyon hasonló.

I/3a. Háromszög alakú szirmok bibe nélkül

Egyedi típust képvisel mind a három darab. Egy lekerekített peremű, téglavörös üllői töredéken fordított „S” motívummal fordul elő (5. kép 5; 8. kép 2. csoport), ugyanerről a lelőhelyről egy szintén vörös, de vízszintes peremű darabon „S” pecsétléssel van párban (6. kép 4; 8. kép 4. csoport). A harmadik szürke, Vető dűlői töredéken pedig lécelemmel van kombinálva (2. kép 2; 8. kép 8. csoport). Profiljuk, peremátmérőjük is nagyfokú szórást mutat.

I/3b. Háromszög alakú szirmok bibével

Ez a leggyakrabban előforduló rozettatípus. A térkitöltő díszek és a profilok vizsgálata alapján elmondható, hogy a fordított „S” motívummal kombinált díszítésmód fordul elő a legtöbbször, egyben ez a legegységesebb csoport is (8. kép 1. csoport). Egy üllői töredéktől eltekintve (5. kép 4) vörös színűek, és szokatlanul nagy peremátmérő és vízszintes peremkiképzés a domináns (2. kép 6; 4. kép 3; 12. kép 5). Egy Vető dűlői (3. kép 5) és egy üllői téglavörös töredék (5. kép 7) hasvonala a díszítősáv alatt erős bordával van tagolva.

Egy Vető dűlői (3. kép 2) és egy Péceli úti tál (2. kép 1; 12. kép 2) függőleges lécminta a motívumpár, ezek a profilt és a peremátmérőt tekintve is igen különbözőek. A Péceli úti tál ferdén levágott peremkiképzése unikális a bepecsételt tálaink között (8. kép 7. csoport).

Egy üllői vörös hastöredéken „S” a kísérmotívuma (5. kép 6; 8. kép 3. csoport), egy

³⁴ Öt töredéken csak rozetta van, nem ismerjük a motívumpárját.

szürke, szintén üllői lelőhelyű, vízszintesen kihajló peremű tálon tagolt lécelem a térkitöltő (6. kép 3; 9. kép 13. csoport).

I/3c. Háromszög alakú szirmok osztott bibével
Egy Péceli úti szürke, nagyméretű táltöredéken látható ez az osztott bibés rozettatípus, motívumpárja nem ismert (2. kép 4; 15. kép 8).

I/4a. Háromszög alakú szirmok bibével és fogaskerék kereteléssel

Az alapot jelentő bibés rozettát fogaskerékkel keretelték egy szürke, Péceli úti (2. kép 5) és egy üllői darabon (6. kép 1). Ez a befoglaló motívum önálló elemként is jelentkezik egy üllői táltöredéken (ld. VI/1. csoport). Egységes csoport: vízszintesen kihajló perem, hasonló átmérő, szürke szín, hornyolattal tagolt oldal és egyedi, osztott „S” minta a fő jellemzőjük (8. kép 5. csoport). A nagyfokú hasonlóság ellenére, ha a mintát részletesebben megvizsgáljuk, kiderül, hogy nem készülhettek ugyanazon eszközzel. A Péceli úti darab belső rozettája kevesebb szirmot tartalmaz, „S” motívuma több tagból áll (2. kép 5; 14. kép 5). A minta párhuzama Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhely ívelt oldalú táljáról ismert bibe nélküli variációban.³⁵

I/4b. Kétsoros rozetta szögletes szirmokkal, bibe nélkül

Mind díszítésben, mind a profilt tekintve egyedi kiképzésű a csoport egyetlen vörös, üllői töredéke (6. kép 6; 9. kép 17. csoport). A szögletes szirmosort belülről egy hasonló követi. Unikális a motívum párja is, egy amorf levél. Az edény kissé kihajló peremkiképzése és inkább ívelt, mint meredek oldala alapján csak feltételesen sorolom a kónikus testű edények csoportjába, hiszen alsó része nem maradt meg. A kónikus testű edényekre jellemző, ismétlődő páros motívum viszont megfigyelhető a darabon. Az elemzést végző Szebenyi Tamás

a kihajló peremű, egyenes falú tálak közé helyezi.³⁶

I/5a. Stilizált rozetta

Ebbe a csoportba a Vető dűlői temető két sírkerámiája tartozik (4. kép 1; 12. kép 3; 15. kép 5; 4. kép 4; 15. kép 12). Erősen stilizált rozetták közé az egyik edényre hosszúkás (9. kép 14. csoport), a másikra szőlőlevélre emlékeztető levéldísz pecsételtek (9. kép 15. csoport). Profiljukat és kidolgozásukat tekintve is teljesen különböznek. A tölcésesen kihajló, elvékonyodó peremű, fémes fényű, narancsvörös bevonatos, meredekebb falú, hosszúkás levélmotívummal és rozettával díszített tál (12. kép 3) az üllői szórvánnyal mutat rokonságot (5. kép 1).

I/5b. Amorf rozetta

Az amorf rozettaként elemzett pecsétlés párja egy stilizált levélmotívum, egyetlen téglavörös üllői tálon jelenik csak meg (5. kép 1). Tölcésesen kihajló, elvékonyodó pereme, aranyos fényű bevonata az előbbi csoportban bemutatott, Vető dűlői sírkerámia párhuzama (12. kép 3); a peremátmérője viszont nagyobb. Párhuzamát a törökszentmiklósi Drag. 37-es utánezet rozettájában találhatjuk meg.³⁷

II. „S” motívum

A kónikus testű edények második leggyakoribb díszítő motívuma az „S” különböző változata, a 35 darab közül 15 példányon tűnik fel, 11 alkalommal rozettával kombinálva. Az eddig ismert darabok alapján elmondható, hogy a fő motívumnak tartható rozetta közé általában „S” motívumot pecsételtek.

II/1. Fordított „S” pecsétlés

A fordított „S” dísz 9 tálon látható, 6 esetben rozettával, háromszor pedig lécmintával együtt. A rozetták közül a háromszög alakú

³⁵ SZALONTAI-TÓTH 2003, 10. kép.

³⁶ SZEBENYI 2013, 20, 2. csoport.

³⁷ GABLER-VADAY 1986, Abb. 31. 3.

szirmos, bibés típusal fordul elő a legtöbbször (2. kép 6; 3. kép 5; 4. kép 3; 5. kép 4, 7). A csoport eléggé egységes típusjegyekkel rendelkezik, az I/3b. típusnál erre már kitértem (8. kép 1. csoport). Egy üllői, vörös, lekerekített peremű darabon bibe nélküli rozettával szerepel (5. kép 5; 8. kép 2. csoport). Szokatlan, csak a pesti anyagra jellemző a fordított „S” kombinálása a szintén elválasztó funkcióként értelmezett lécmintával (9. kép 11. csoport). A vörös, duzzadt peremű Péceli úti töredék (2. kép 8) formailag is elkülönül a két szürke, szinte teljesen egyforma, kissé duzzadt peremű táltöredéktől, melyek a Vető dűlői (3. kép 1) és a Péceli úti (2. kép 7) lelőhelyről származnak. Ezek profiljuk, díszítéstechnikájuk alapján feltehetően egy műhely termékei. Érdekes, hogy az „S” és rozettadíszes tálak peremkiképzése általában vízszintesen kihajló, míg a lécmotívummal kombináltaké lekerekített.

II/3a. „S” pecsétlés

Mindhárom töredéken más-más motívummal szerepelnek, így sok következtetést nem lehet levonni. Egy vörös hastöredéken bibés rozettával (5. kép 6; 8. kép 3. csoport), egy szintén vörös, vízszintesen kihajló peremű töredéken bibe nélküli rozettával fordul elő (6. kép 4; 8. kép 4. csoport); mindkettő az Üllő 5. lelőhely leletanyaga. Egy Vető dűlői szürke, erősen duzzadt peremű, nagy peremátmérőjű töredéken tagolt lécelelemmel van kombinálva (3. kép 6; 15. kép 9; 9. kép 12. csoport).

II/3b. Tagolt „S” pecsétlés

Két szürke, vízszintesen kihajló peremű, hasonló átmérőjű töredék tartozik ebbe a csoportba (8. kép 5. csoport), mindkettő az I/4a. típusú rozettát kíséri, részletesebb leírására ott már kitértem. Egyik Üllőről (6. kép 1), a másik a Péceli útról került elő (2. kép 5; 14. kép 5).

II/3c. Négyzetekből álló „S” pecsétlés

Csak egy üllői töredék sorolható ebbe a csoportba (6. kép 2), szürke színű, vízszintes, tagolt peremű, unikális fogaskerek motívummal (8. kép 6. csoport). A pecsétléseknek a kónikus aljú tálak között párhuzama nincs, viszont a peremkiképzés, a profil a 8. kép 5. csoportjának párhuzama, ahol az „S” és rozettaminta összetettebb variációi tűnnek fel. Feltehetően ezek a bonyolultabb mintakincsek kronológiai különbséget is jelenthetnek.

III. Lécminta

Csak a budapesti anyagra jellemző, Üllőn nem használták ezt az elválasztó motívumot. Térkitöltő funkciójából adódóan elsősorban rozettadíszsel kombinálva tűnik fel. A motívum általában dupla sorban és ferdén alkalmazva Csengersima-Petea lelőhely kedvelt összekötő eleme is,³⁸ ezzel szemben lelőhelyeinken önálló, függőleges motívumként jelenik meg. Variánsának tarthatjuk a tagolt lécelemet, mely csak két edénytöredéken látható.

III/1. Különálló négyzetes elemek függőleges sorba rendezve alkotják a díszet

Tulajdonképpen az összetettebb rozettaelemektől eltekintve (I/4a–4b) mindegyik típusal megtalálható (2. kép 1–3, 7–8; 3. kép 1–2, 4; 4. kép 2; 6. kép 5, 10), hasonlóan az „S” pecsétléshez. Mindkét szintípusnál előfordul, általában 15 cm-es peremátmérő és lekerekített perem a jellemzője (8. kép 7–8. csoport; 9. kép 9. csoport), de a csoportokon belül a profil tekintetében eltérések vannak. Az egyes motívumoknál részletesen elemeztem a csoportokat.

Pontos párhuzammal csak a Bécsi úti, lekerekített szirmú bibés rozettás tál (6. kép 10) rendelkezik, az Ócsai útról (4. kép 2). Szürke és vörös színűek, lekerekített peremmel

³⁸ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 83.

és megegyező peremátmérővel (9. kép 10. csoport).

III/2. Tagolt lécelem

A vízszintes vonalakkal tagolt, szélesebb lécelem egy Vető dülői töredéken „S” dísszel (3. kép 6; 15. kép 9; 9. kép 12. csoport) és egy üllőin bibés rozettával együtt található meg (6. kép 3; 9. kép 13. csoport). Mindkettő szürke, peremkiképzésük teljesen más. A díszítésmód emlékeztet a pannoniai pecsételt tálaikon megjelenő, vonalakkal osztott T alakú idomokhoz.³⁹

IV. Hosszúkás levél

A sajátos, ritka, eddig csak vörös edénytöredékeken megfigyelt pecsételt mintának a kis darabszám ellenére három variánsa is van, ugyan mindegyik csak egy-egy töredéken szerepel.

IV/1. Amorflévélmotívum

Erősen stilizált levél(?)dísz, mely szintén egyedi rozettamotívummal (I/4b.) együtt látható egy szürke, ívelten kihajló peremű üllői edényen (6. kép 6), részletes jellemzésével a rozetta leírásakor foglalkoztam (9. kép 17. csoport). Nem teljesen ismeretlen, párhuzama a Vető dülői római import anyagon is megtalálható (13. kép 3). *Planta pedis* motívumként elemzi üllői dolgozatában Szébenyi Tamás,⁴⁰ véleményem szerint ez az ismert párhuzamok alapján nem igazolható.⁴¹

IV/3a. Stilizált levél vízszintes erezzel

A pannoniai pecsételt edényeken (5. kép 1; 15. kép 5) gyakran feltűnnek az egyszerűbb és

összetettebb, különböző méretű levélmotívumok.⁴² A kónikus aljú edényeken megjelenő stilizált változat előzményét jelentő levéltípus biztonsággal nem állapítható meg. A variánst egy-egy unikális motívumpárral rendelkező, fémcs fényű vörös tál képviseli (9. kép 14, 16. csoport), részletes elemzésükkel az I/5a. és az I/5b. rozetták kapcsán foglalkoztam.

IV/3b. Stilizált levél ferde erezzel

Balatonvilágosról került elő ez a párhuzam nélküli, vörös, duzzadt peremű töredék (6. kép 9). Jelen esetben nemcsak a motívum unikális, hanem a díszítésmód is, hiszen ugyanazt a motívumot pecsételték, nem két mintát változtattak (9. kép 18. csoport).

V. Szőlőlevél

Egy Vető dülői sírmelléklet kisméretű táljának oldalára pecsételték (4. kép 4; 15. kép 12) stilizált rozettával kombinálva (9. kép 15. csoport). Az érdekessége, hogy két kör alakú díszet változtattak, ami által kissé monoton a képszerkesztés, szemben a függőleges, nyújtott lécvagy „S” elemekkel, melyek jobban kiemelik a rozettákat.

VI. Fogaskerék

A motívum négyszögletes elemekből kialakított kör, a Drag. 37-es típusú tálak kedvelt pecsétlése. Egy üllői, szürke, kónikus aljú, vízszintesen kihajló peremű tálon használták, tagolt „S” motívummal kombinálva (6. kép 2; 8. kép 6. csoport). Részletes leírást lásd a II/3c. elemzésnél.

³⁹ MARÓTI 2012, 455–456. A vonalkákkal kitöltött „U” és „T” idom apró kerek rozettákkal fordul elő, a csoport gyártási helyét a szerző Aquincumban jelöli meg.

⁴⁰ SZÉBENYI 2013, 16.

⁴¹ NAGY 2014, 122, Fig. 2.

⁴² NAGY 2014, 125, Fig. 7.

AZ ELŐÁLLÍTÁSI HELY MEGHATÁROZÁSA

A kutatás a pecsételt edényeket *terra sigillata* utánzatoknak tartja,⁴³ mellyel a drágának számító luxusterméket válthatták ki. Ezt nem támasztja alá sem a római, sem a barbaricum-i lelőhelyek *sigillata*-pecsételt kerámiáinak arányszáma, az esetek többségében ugyanis a *terra sigillata* felülreprezentált.⁴⁴ Kocztur Éva a táci leletanyag feldolgozásakor a *terra sigillaták* jóval nagyobb jelenléte alapján szintén elveti a luxuskerámia kiszorításának lehetőségét.⁴⁵ Hasonló kép bontakozik ki, ha a szarmata Barbaricum telepanyagait vizsgáljuk.⁴⁶ A Vető dűlői lelőhely kivételt képez, itt szinte darabra pontosan egyforma a két lelet-típus aránya.⁴⁷

Véleményem szerint a kérdést árnyaltabban kellene kezelni a Barbaricum területén. Az import anyag összetétele nagyban függ a közösség igényétől, az adott periódus import összetételétől, a lelőhely elhelyezkedésétől, a helyi kerámiagyártás lehetőségétől és nem utolsósorban a telep korától.

Gabler Dénes szerint az egyedi mintakincs kialakulásában a *terra sigillaták*on kívül más hatásokkal is számolnunk kell, helyi hagyományok, stukkók is befolyásolhatták a lokális igényt.⁴⁸ A 2. század közepétől helyi fejlődés következtében a korábban átvett motívumok átdolgozása fedezhető fel,⁴⁹ ami a motívumkincs egyszerűsödéséhez vezet a 3. században.⁵⁰

A kónikus aljú edények feltételezett gyártási helyének meghatározása összetett feladat. A legfontosabb kérdés, hogy római importként értékeljük-e ezt a csoportot vagy szarmata fazekasok termékeként. Ha az edényprofil vizsgálgjuk, sem a szarmata, sem a római anyagban nem találunk pontos párhuzamot. Kónikus aljú, meredek felső részű, lekerekített és duzzadt peremű tálak ismertek a kiskundorozsma-nagyszéki, 2–4. századi telepről.⁵¹ Csengersima-Petea fazekas központ termékei közt is megtalálhatjuk ezt a táltípust, meredek felső részén pecsételt motívummal díszítve.⁵² A pannoniai táltípusok közül az 1–2. századra keltezett gyűrűs peremű tálak állnak hozzá formailag a legközelebb. Egy későbbi horizonttal is számol Ottományi Katalin, aki a budaörsi telep alapján ezt leletípust későbbre keltezi, minden esetben 2. századi rétegsor feletti szintől kerültek elő a meredek felső részükön tüzdeléssel díszített tálak.⁵³ A Vető dűlői anyagban négy – a pecsételt edénytípusokkal formailag teljesen megegyező – díszítetlen, téglavörös töredék és egy ép darab is előkerült (7. kép). Közülük a nagyobb méretűek telepobjektumok leletei, egy kisebb változat pedig egy bolygatott sír melléklete volt (7. kép 4).⁵⁴ Anyagában és kidolgozásában csak az egyik, hasán erős bordával tagolt töredék tér el (7. kép 3),⁵⁵ mely az előbb említett

⁴³ PÓCZY 1952, 102–103; MARÓTI 1991.

⁴⁴ Pátyon az 1997–1999-es ásatáson 100 pecsételt töredék és 450 *sigillata* került elő (MARÓTI 2002, 127).

⁴⁵ KOCZTUR 1974, 121–122.

⁴⁶ Az Üllő 5. lelőhelyen 49 darab pecsételt darab került elő és 750 darab *terra sigillata* (SZEKENYI 2013, 20). A Péceli úti szarmata telep eddig beletározott 38 000 tetele 69 darab *terra sigillatát* tartalmazott. Sajnos a leltározási adatok pontatlansága miatt a pecsételt töredékek pontos száma nem ismert, a cikkben 8 darab adatait használtam fel. Valószínűleg itt is a *terra sigillata* mennyiségi fölénye várható.

⁴⁷ 15 darab pecsételt töredék és 16 darab *terra sigillata* került elő a beletározott 7440 db tárgy közül.

⁴⁸ GABLER 1976, 34.

⁴⁹ GABLER 2006, 99–100.

⁵⁰ KOCZTUR 1974, 121–122.

⁵¹ SZALONTAI-TÓTH 2003, 262, Kat. 120, 128.

⁵² GINDELE-ISTVÁNOVITS 2011, Taf. 2. 12, Taf. 65. 2, 8, 16, Taf. 68. 13.

⁵³ OTTOMÁNYI 2012, 212, 170. kép 6–8, 12.

⁵⁴ A 255. bolygatott női sírba egy balta alakú csüngőt, számos gyöngyöt és egy kézzel formált kis edényt helyeztek.

⁵⁵ Az archaeometriai elemzés során a hivatkozott tárgy a kiscelli agyaggal való összehasonlításnál tartományon kívülre esett.

gyűrűsperemű tálak párhuzamának tekinthető. Talán ez a pannoniai gyűrűsperemű, éles hastörésű, gyakran bordával tagolt edény tartható a díszített táljaink formai előzményének.

A készítési hely meghatározását nehezíti, hogy kevés pecsételt kerámiát előállító műhely vagy műhelyre utaló nyom ismert,⁵⁶ a szarmata Barbaricumból pedig nincs tudomásunk ilyen fazekas központ létezéséről, a beregsurányi kört leszámítva. A pecsételt edények *terra sigillata* utánzatokat előállító műhelyek termékei is lehetettek, hiszen pecsétlőkre a formatálak készítéséhez is szükség volt. Nem támaszkodhatunk a műhely meghatározásnál az ismert pecsétlőkre sem, hiszen egy motívum sem ismert késztermékről.⁵⁷

Maróti Éva szisztematikus gyűjtőmunkája során nemcsak a pannoniai pecsételtet gyűjtötte össze, hanem a meredek falú, kónikus aljú típusok leírását és rajzát is közölte,⁵⁸ minden esetben ugyanazzal a véleménnyel kiegészítve: „*a típus anyaga, díszítése és az edényforma alapján egyértelműen nem sorolható a pannoniai pecsételt kerámiák közé.*” Nézete szerint eredetét Dacia provinciában kell keresnünk, a porolissumi edényformákkal és motívumokkal való nagyfokú hasonlóság alapján.⁵⁹

A mintakincs hasonlósága önmagában nem mérvadó, hiszen egyező egyszerű motívumok egyidejű felbukkanása más lelőhelyeken (esetünkben akár Pannonia és Dacia területén) egymástól függetlenül előforduló jelenség, egyfajta belső fejlődés eredménye is lehet.⁶⁰ A kónikus aljú tálak egyszerű motívumkincsel szemben a római edényeken bonyolultabb díszítéseket alkalmaztak, de Pannonián belül

is lokális különbségek mutathatók ki. Maróti Éva a puritánságot sugárzó kevés motívum alkalmazását a kelet-pannoniai csoport jellemzőjének tartja, melynek képviselői Aquincumból is ismertek. Kiemeli a 2. század elejére datálható XI. Kende utcai műhelyt is, melynek termékein a rozetta kedvelt díszítőelem.⁶¹

A törökszentmiklósi Drag. 37-es formát utánzó táltöredék elemzésekor Vaday Andrea felvetette, hogy a gyöngyökhöz hasonlóan nem lehet kizárni a bepecsételt edények daciai eredetét sem.⁶² A publikált, pecsételt kerámiát előállító műhelyek közül a kónikus aljú tálak motívumkincsel a porolissumi termékek mutatnak erős rokonságot.⁶³ Fazekas kemencéiben a *terra sigillata* jegyek utánzása mellett saját stílusú termékeket is előállított, erősen befolyásolva a környező fazekas központokat, így a Barbaricumot is. A motívumkincs és az edényformák közötti nagyfokú hasonlóság alapján a csengersimai központra is erős hatást gyakorolt. Leletanyagában porolissumi termékek is feltűnnek, bizonyítva a két térség élénk kereskedelmi kapcsolatát.⁶⁴ Feltehetően szintén daciai import anyagnak tarthatjuk az apagyai, balsai, besztercei, kálmánházi, nyíregyházi, tiszadobi, tiszavasvári és tímári leleteket.⁶⁵ A Felső-Tisza-vidéken kívül viszont a szarmata Barbaricumból nem ismerünk daciai eredetű pecsételt kerámiát. Véleményem szerint a porolissumi műhelyt a motívumkincs és az edényformák hasonlósága ellenére sem lehet edényeink előállító műhelyének tartani, hiszen Aquincum vonzáskörzetén kívül eddig az Alföldről, a feltételezett kereskedelmi út nyomvonaláról nem ismerünk hasonló leleteket (8. kép).

⁵⁶ Edényégető kemence mellett kerámiagyártásra utalnak a pecsétlők, a rontott példányok és egy edénytípus nagy előfordulási aránya.

⁵⁷ A brigetiói Gerhát fazekastelepen egy formatálon és pecsételt tálakon egyforma motívumok szerepeltek (MARÓTI 1991, 377). Pecsétlők lelőhelyei: Vindobona, Singidunum, Savaria, Gorsium, Keszthely, Maroskeresztúr (MARÓTI 1991, 380).

⁵⁸ Dunakeszi-Alagi major, MRT 9, 5/1. lelőhely és MRT 7, 5/17. lelőhely (MARÓTI 2004, 213) és Balatonvilágos, MRT 2, 11/4. lelőhely (MARÓTI 2002, 112, 3. ábra 5).

⁵⁹ MARÓTI 2004, 213.

⁶⁰ MARÓTI 1991, 373.

⁶¹ MARÓTI 2012, 458.

⁶² VADAY 1989, 170.

⁶³ GUDEA–FILIP 1997.

⁶⁴ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 282.

⁶⁵ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 282.

Az eredetkérdés vizsgálatánál a bersegsurányi kör is felmerülhetne, de Istvánovits Eszterék véleménye szerint semmilyen kapcsolat sincs a csengersimai és a barbaricumai pecsételt anyag között.⁶⁶ A barbaricumai műhelyek kutatástörténeti összefoglalásakor hangsúlyozzák, hogy az alföldi anyagban megjelenő pecsételt típus minden tekintetben különbözik a Felső-Tisza-vidék termékeitől. Véleményük szerint az ilyen típusú – *terra sigillatá*kat imitáló – pecsételt kerámiákat nem a szarmata Barbaricumban, hanem római műhelyekben gyárthatták.⁶⁷

A barbaricumai műhelyek létezését feltételezi Sóskuti Kornél. Nézete szerint a római eredetű termékek mellett számolnunk kell a helyi, szarmata műhelyekben készített pecsételt edények csoportjával is. Az általa feldolgozott, gázszállító vezeték nyomvonalán talált 4 töredék mindegyikét anyaga, égetése, festése alapján barbár terméknek tartja.⁶⁸ A pecsételés nem idegen a szarmata Barbaricumban, de kétségtelen, hogy nagyobb számban csak a késő szarmata időszakban tűnik fel a Dél-Alföldön, a lassú korongolt edényeken, zömében fazekakon. A geometrikus motívumokat általában az edények vállán, bekarcolt vonalkötegek alatt alkalmazták.⁶⁹ A technika ismerete ellenére, amíg egyértelmű bizonyítékát nem találjuk a pecsételt kerámiák gyártásának, a szarmata eredet mellett nem lehet határozottan állást foglalni. Nem utal belső „termelésre” az eddig ismert leletek kis száma, és az alkalmazott díszítések széles spektruma sem.

Szebenyi Tamás szintén felvetette a szarmata gyártás lehetőségét.⁷⁰ Nem az üllői fazekas központot feltételezi előállító helyként, hiszen a régészeti leletanyag ellentmond a felvetésnek, mivel ott pecsételt edények kis számban kerültek elő, nem ismert egy rontott példány sem, és gyakorlatilag nincs formai és díszítésbeli egyezés sem a leletek között, ami logikailag nem támasztja alá a helyi gyártás feltételezését. A kérdés eldöntéséhez archaeometriai vizsgálatokat végeztek el 15 töredéken, közte 6 kónikus aljú tálon, mely érdekes eredménnyel zárult. A szemcsés soványítású, helyben készített áru anyagtól teljesen eltér a pecsételték összetétele.⁷¹ További érdekesség, hogy a vizsgált 6 kónikus darab közül 5 töredék kalcium-oxid (CaO)⁷² tartalma miatt markánsan elkülönül az összes bepecsételt darabtól. Véleményem szerint a kónikus töredékek anyagának ilyen mértékű elkülönülése a Drag. 37-es formát utánzó tálaktól más nyersanyagot és így más előállítási központot is feltételez.

Az Üllői 5. lelőhelyen elvégzett archaeometriai vizsgálat során megfigyelt határozott elkülönülés, a földrajzi közelség, az elterjedési térkép (8. kép), a pannoniai párhuzamok kis számának ellenére is felveti az aquincumi gyártás lehetőségét. Ennek bizonyítása céljából archaeometriai vizsgálatot végeztünk el 8 töredéken.⁷³ Az elemzés során a kónikus aljú táltöredéket a kiscelli agyaggal és a korábbi üllői töredékeken elvégzett mérések eredményével hasonlítottuk össze.

⁶⁶ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 282.

⁶⁷ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 280.

⁶⁸ SÓSKUTI 2010, 178–179.

⁶⁹ SÓSKUTI 2010, 179.

⁷⁰ „A kutatás jelenlegi állása szerint az Üllőn megjelenő típust barbár eredetűnek kell tartani” (SZEKENYI ET AL. 2014, 40). Nem derül ki egyértelműen, hogy ez a kónikus aljú csoportra, a Drag. 37-es utánzatokra vagy mindkettőre vonatkozik.

⁷¹ Az üllői központ termékeinek nyersanyaga alumíniumban gazdag, a pecsételtéké viszont kalciumban (SZEKENYI ET AL. 2014, 39).

⁷² A petrográfiai elemzések a bepecsételt edényeknél hasonló eredményeket mutattak (SZEKENYI ET AL. 2014, 39). A 6 vizsgált töredék: Kat. 26–28, 30, 31, 32 (5. kép 1, 2, 4, 6; 6. kép 3, 4).

⁷³ A vizsgált pecsételt töredékek: Kat. 3, 6–8, 13–14, 20 (2. kép 2, 5–6; 3. kép 1–2, 5; 6. kép 7). Díszítetlen darabok: Kat. 47–48 (7. kép 1, 3).

AZ ARCHAOMETRIAI VIZSGÁLAT EREDMÉNYE⁷⁴

Az archaeometriai vizsgálatokból két jellemző, geokémiai ujjlenyomatként értelmezhető paraméterrel mutatjuk be a kerámiatöredékek viszonyát a jellegzetes aquincumi kerámia-nyersanyaghoz, illetve az Üllő 5. számú lelőhelyen talált pecsételt kerámiákhoz viszonyítva.⁷⁵

A helyi vagy nem helyi készítés eldöntéséhez a cirkónium (Zr) mennyiségének vizsgálata a CaO függvényében nagyon hasznos mutatónak bizonyul. Nagy mennyiségű aquincumi elemzés adataival vetettük össze a vizsgált mintákat, melyben az „aquincumi tartomány”⁷⁶ jól megfeleltethető a Schneider által publikált adatoknak.⁷⁷ Az aquincumi kerámiák tartománya Zr ~ 100–250 (ppm); CaO ~ 7–25 (%).⁷⁸ Mint az a 10. kép 2 ábráján megfigyelhető, a vizsgált anyag két minta kivételével beleesik ebbe a tartományba. Az aquincumi nyersanyag legfőképp kiscelli típusú agyag: meszes (kalcit, dolomit), illit-szericit-kloritos agyagásványok jellemzik, kvarc és földpáttartalma 45–70% között változik, vastartalma nem kiemelkedő. A vizsgált minták Zr vs. CaO értékei beleesnek az „aquincumi tartományba”. Két töredékre más érték adódott,⁷⁹ de az eltérés nem olyan mértékű, hogy ezt import idegen anyagként bizonyítottunk tekintenénk. Az mindenképpen megállapítható, hogy ez a

két kerámia az átlagtól eltérő, gyakorlatilag mészszegény nyersanyagból készült. Zr tartalma a 100–250 (ppm) tartományban van.

A pecsételt kerámiák karbonátos, illetve homokos jellegének elkülönítésére szolgáló CaO/Al₂O₃ vs. SiO₂/Al₂O₃ diagramban (10. kép 3) jól láthatóan elkülönül 3 csoport. A diagramon ábrázoltuk az Üllő 5. lelőhelyről publikált pecsételt kerámiatöredékek adatait,⁸⁰ illetve az általunk vizsgált anyag értékeit. Az üllői lelőhely anyagában, az idézett publikációban elkülönített két csoport – helyi készítésre jellemző, illetve nem helyi nyersanyag jellegű mutató – adatait vetettük össze a mi anyagunk adataival. Az általunk vizsgált kerámiatöredékek tulajdonképpen egy harmadik csoportot képeznek, nem származtathatók az üllői lelőhely anyagához hasonló nyersanyagból. A fentebb már említett „aquincumi tartománytól” kissé eltérő két minta közel esik az üllői minták karbonát-szegény, homokosabb tartományához (2. kép 6; 7. kép 3). Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a nyersanyaguk azonos lenne.

Összegzésként megállapítható, hogy a geokémiai bélyegek alapján a vizsgált kerámiatöredékek aquincumi nyersanyag-eredetűnek tekinthetők.

KELTEZÉS

A *terra sigillata* utánszatokkal szemben a kónikus aljú pecsételt tálak elsősorban telepobjektumok leletei, hasonlóan a pannoniai és a Felső-Tisza-vidéki pecsételttekhez.⁸¹ Az esetek 90%-ban gödör betöltéséből, egy-egy esetben

házból és árokból, illetve 3 darab kemence platnijából került elő.

Az üllői pecsételt edények használati idejét a feldolgozást végző Szebenyi Tamás a *terra sigillata* alapján a 3. század elejére,

⁷⁴ Az elemzést és az összefoglalót Dr. Tóth Mária készítette.

⁷⁵ Az archaeometriai kutatás eredményeit részletesen egy később megjelenő tanulmányban mutatjuk be.

⁷⁶ 10. kép 2: szaggatott vonallal körbevett fekete háromszögek jelölik ki.

⁷⁷ SCHNEIDER ET AL. 2007.

⁷⁸ SCHNEIDER ET AL. 2007.

⁷⁹ Egy Péceli úti pecsételt (Kat. 7; 2. kép 6) és egy díszítetlen kónikus aljú táltípus (Kat. 47; 7. kép 3) anyaga tért el.

⁸⁰ SZEBENYI ET AL. 2014.

⁸¹ A Felső-Tisza-vidék egyetlen ismert pecsételt sírmelléklete Nyíregyháza-Rozsátszőlő körárkos temetőjéből került elő (PINTYE 2006).

feltételesen a 4. század elejére tette.⁸² A pecsételt töredékek közül csak egy unikális díszítésű darab keltezhető pontosabban az objektumból előkerült két westendorfi töredék alapján, a 200–233 utáni időszakra (6. kép 6).⁸³ A Dunakeszi-Alagi majori és a balatonvilágosi leleteket a publikáló a 3. századra datálta.⁸⁴ A Soroksár-Ócsai úti dózerolt telep korát a 3–4. századra tette a leletmentést végző Nagy Margit.⁸⁵

A 3–5. század elejéig lakott Péceli úti és Vető dűlői lelőhelyek leletanyagát vizsgálva a következő mondható el a pecsételt töredékeket tartalmazó objektumokról: a kísérő kerámiák az újhartyáni telep anyagával mutatnak rokonságot.⁸⁶ A kézzel formált töredékek nagy aránya, a behúzott és duzzadt peremű tálak, a római importanyag a telep korai fázisához sorolja a legtöbb pecsételt és díszítetlen, kónikus aljú tálat. A 2. kép 4, 6. töredékek a szemcsés kerámia jelenléte miatt a késői horizonthoz tartozhattak. Érdekes, hogy az utóbbi volt az egyik töredék, amelyik az archaeometriai

vizsgálatok során elkülönült az aquincumi mintáktól.

Négy tálat sírba helyeztek, ezek mind formailag, mind a pecsételt mintákat tekintve igen különbözőek (12. kép 2–3; 4. kép 4; 6. kép 10).⁸⁷ A Bécsi úti 56. női sírt Topál Judit a 3. század első harmadára keltezte,⁸⁸ a pecsételt töredéket helyi gyártmánynak tartotta a 3. század első feléből.⁸⁹ A Vető dűlői temető két sírjába formailag két különböző, a díszítést tekintve viszont párhuzamot jelentő kónikus aljú tálat helyeztek. A 163. feldúlt női sír kézzel formált pohara, gyöngyanyaga és balta alakú csüngője pontosabb keltezést nem tesz lehetővé. A másik tálat a 2424. kettős temetkezés mellékleteként dokumentáltuk. A nyújtott csontvázas, bolygatott mellkasú felnőtt férfi lábfejehez helyezték a tálat. A sírt az egytagú, aláhajlított lábú, téglalap metszetű kengyellel rendelkező fibula, a körte alakú zárótagos torques és a szélesen feltekereselt végű fülbevaló a párhuzamok alapján a 3–4. századra datálja.⁹⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

A Pesti-síkság bepecsételt leletanyagának bemutatásával arra szerettem volna rávilágítani, hogy a provincia közelsége miatt a barbaricum leletanyag feldolgozásánál nagy hangsúlyt kap az aquincumi fazekasműhelyek leletanyagának ismerete. A párhuzammal rendelkező import anyagon túl számos, csak a térségre jellemző kerámiatípus esetében is feltételezhetjük a provincia hatását,

mint ez a kónikus aljú tálak esetében megerősítést nyert.

Az aquincumi *limes* közelében feltárt szarmata telepek sajátos, a szarmata Barbaricum más területein ismeretlen táltípusának elemzése során megpróbáltam a színek és a motívumkincs alapján kapcsolódási pontokat találni az egyes töredékek között. Talán a profil, a méret és a mintakincs együttes vizsgálata

⁸² SZEKENYI 2013, 20.

⁸³ SZEKENYI 2013a, 22.

⁸⁴ MARÓTI 2002, 112; MARÓTI 2004, 213.

⁸⁵ NAGY 1970, 43.

⁸⁶ Az említett telepek feldolgozása folyamatban van.

⁸⁷ A Budapest, XVII. Péceli úti tálat földmunka során találták, de az ásatást vezető Nagy Margit szerint biztosan sirmellékletnek tarthatjuk (NAGY 1996, 22).

⁸⁸ A sír további leletei: szemcsés soványítású fazék, 2 db kis szemcsés bögre, szemcsés lapos tál, vasszeg (TOPÁL 1993, 30, Pl. 40).

⁸⁹ TOPÁL 1993, 30, Pl. 40. 5.

⁹⁰ A körte alakú zárótaggal rendelkező torques párhuzamát a 3. század második felétől a 4. századig használt temetőrészben tárták fel Madarason (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 302). Az egytagú, aláhajlított lábú, téglalap metszetű kengyellel rendelkező kisméretű fibula a párhuzamok alapján a 2. század második felére – 3. század elejére keltezhető (VADAY 1989, 87).

segíthet a műhely/műhelyek és a kronológiai különbségek megállapításában. A két vizsgált térség töredékei sokban hasonlítanak, viszont a motívumok tekintetében lokális jegyek is elkülöníthetők. A kónikus aljú tálak alapmotívuma egyértelműen a rozetta, amit „S” vagy – csak Budapest területén – négyzetekből álló lécelem választ el. Csak a Bécsi úti és a pesti oldal táljain találkozunk a két térelválasztó minta együttes alkalmazásával.

Az archaeometriai vizsgálat – melynek során a kónikus aljú pecsételt töredékeket a nagyszámú aquincumi mérés eredményével hasonlítottuk össze – az aquincumi nyersanyag mellett foglalt állást. A feltételezett gyártási központ további kérdéseket vet fel. Köthetők-e egy már ismert aquincumi műhelyhez/műhelyekhez vagy még egy eddig ismeretlen fazekas központ termékei? A kisszámú töredék alapján vagy egy szűkebb időhorizonttal kell számolnunk, vagy egy hosszabb ideig működő, de nem túl nagy mennyiségben termelő kis műhelylyel, melynek felvevő piacát Aquincum

vonzáskörzetének barbár települései jelentették. A kutatás régóta feltételezi, hogy a provinciális műhelyekben a szarmata felvevőpiac számára állítottak elő edényeket,⁹¹ de a *sigillata* anyagon kívül ezt meggyőzően eddig bizonyítani nem tudták. Gabler Dénes megfigyelései szerint a barbaricumai *terra sigillata* anyag összetételében teljesen különbözik a pannoniai anyagtól, lényegesen több a Drag. 33-as típus, a lapos tálak pedig hiányoznak. Kimondottan a Barbaricumra jellemzőek az egy vagy még egy térkitöltő elemmel kombinált westerndorfi és pfaffenhofeni *sigillaták* is.⁹² Ez utalhat arra is, hogy a gyártásnál figyelembe vették a piac speciális igényeit. A *sigillaták*hoz hasonlóan a kónikus aljú tálaknál is feltételezhetjük, hogy kimondottan szarmata igényre készülhettek.

A töredékek kis száma mindenképpen óvatosságra int a következtetések levonásakor. Remélhetőleg a jövőbeni publikációk újabb adalékokkal fognak szolgálni a jelenleg még csak egy szűk körre lokalizált edénytípus elterjedési köréhez, tipológiájához és datálásához.

KATALÓGUS

1. *Balatonvilágos, MRT 2 11/4. lelőhely* (MARÓTI 2002, 112, 3. ábra 5): 1951-ben Bónis Éva telep ásátása során került elő. Téglaszínű, felületén kissé fémes fényű tál perem-és oldaltöredéke (6. kép 9). A duzzadt perem alatt, a tál függőleges oldalán ovális pecsételés, egymást metsző vonalakkal díszítve (IV/3b). 2–3. század. Perem átm.: 15 cm, h.: 4,3 cm, sz.: 5,3 cm, v.: 0,4–0,8 cm. Ltsz.: 55.251.320.
2. *Budapest, III. Bécsi út 166., 56. sír* (TOPÁL 1993, 30, Pl. 40, 56, 5): Az 56. sír mellékleteként került elő egy korongolt, jól iszapolt, szürke, kónikus testű, duzzadt, profilált peremű tál töredéke (6. kép 10; 15. kép 4). Kiegészített. Díszítő motívumok: lekerekített szirmú rozetták (I/1), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Alja profilált. 3. század első fele. Rozetta: 145 × 145 mm, lécminta h.: 200 mm, v.: 17

mm. Perem átm.: 15 cm, ma.: 7,7 cm, fenék átm.: 5 cm. Ltsz.: BTM RO 84.2.198.

3. *Budapest, III. Harrer Pál utca 4* (SZIRMAI 1988, 54, 5. kép 3): Az aquincumi 2–3. századi légiós tábortól északra fekvő terület 1975-ös ásátási publikációjában szerepel, „K–Ny-i faltól D-re” megjelöléssel (1. munkahely, 4 felület). Rétegből került elő.⁹³ Korongolt, jól iszapolt, törésfelülete nyers színű, barnásvörös, fémes fényű, pereménél sötétbarna bevonatos, vastag falú, kónikus testű tál töredéke (6. kép 7; 15. kép 10). Pereme kifelé megvastagodó, lekerekített. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló rozetta (I/3a). Rozetta h.: 210 mm, sz.: 90 mm. Perem átm.: 22 cm, h.: 3,1 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM RO 81.1.195.

⁹¹ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 337.

⁹² GABLER 2006, 109–110.

⁹³ SZIRMAI 1988, 49–54.

4. *Budapest, XVII. B1-DN400, Barátság kőolajvezeték, 11. gödör*: A 2014 májusában feltárt 2/3–5. század elejéig lakott teleprészleten több pecsételt töredék is napvilágra került.⁹⁴ Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, kónikus testű *tál*, pereme duzzadt, kifelé megvastagodó (2. kép 3; 15. kép 3). Díszítő motívumok: rozetta, téglalap alakú szirmokkal, bibével (I/2), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Rozetta h.: 120 mm, mérhető sz.: 70 mm, lécminta mérhető h.: 70 mm, sz.: 20 mm; díszítősáv h.: 1,9 cm. Perem átm.: 13 cm, h.: 2,7 cm, sz.: 2,9 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2015.1.11.57.
5. *Budapest, XVII. B1-DN400, Barátság kőolajvezeték 11. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, szürke, kívül-belül is sötétszürke bevonatos, kónikus testű *tál töredéke* (2. kép 7; 12. kép 4; 15. kép 7). Pereme duzzadt, kifelé megvastagodó, alatta mélyebb hornyolattal tagolt. Díszítő motívumok: fordított „S” alakú minta (II/1), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). „S” minta h.: 160 mm, sz.: 5–10 mm; lécminta h.: 220 mm, sz.: 20 mm; díszítősáv h.: 2,9 cm. Perem átm.: 15 cm, ma.: 8,4 cm, fenék átm.: 5,2 cm. Ltsz.: BTM 2015.1.11.56.
6. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út*,⁹⁵ réteg: Korongolt, jól iszapolt, sötétszürke, kónikus *tál töredéke* (2. kép 2; 4. kép 3). Pereme megvastagodó, egyenesen levágott, perem alatt sekély horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló bibe nélküli rozetta (I/3a), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Rozetta átm.: 170 mm; lécminta h.: 220 mm, sz.: 20 mm; díszítősáv h.: 2,7 cm. Perem átm.: 12 cm, h.: 3,3 cm, sz.: 6,9 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: BTM 2006.1.419.52.
7. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út, 713., 1222., 1272. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, koromfoltos, kónikus testű *tál töredéke* (2. kép 6; 14. kép 8). Pereme duzzadt, kifelé megvastagodó, alatta széles horonnyal tagolt, öt daraból ragasztott. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló bibés rozetta (I/3b), köztük fordított „S” alakú minta (II/1). Rozetta átm.: 240 mm; „S” minta h.: 220 mm, sz.: 10–20 mm; díszítősáv h.: 3,7 cm (+0,5 cm a horony). Perem átm.: 24 cm, h.: 9 cm, sz.: 17 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2008.1.713.1., 1222.4., 1272.1.⁹⁶
8. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út, 2269. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, szürke, kívül-belül is sötétszürke bevonatos, kónikus testű *tál töredéke* (2. kép 5; 14. kép 5). Pereme duzzadt, felfelé húzott, sekély, de széles hornyolattal tagolt. Hátlján a rozetta vonalában ujjlenyomat látható. Díszítő motívumok két sekély hornyolat között található: háromszögletes szirmokból álló, bibés rozettát háromszögű elemekből álló keret övezi (I/4a), köztük tagolt „S” alakú minta (II/3b). Rozetta h.: 260 mm, sz.: 270 mm; „S” minta h.: 280 mm, sz.: 30 mm; díszítősáv h.: 3,7 cm (+0,2 cm a horony). Perem átm.: 17 cm, h.: 5,6 cm, sz.: 8,1 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.28.2269.27.
9. *Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték*,⁹⁷ 27. gödör: Korongolt, rosszul kidolgozott felületű, sötétszürke, kónikus *tál oldaltöredéke* (2. kép 4; 15. kép 8). Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló, tagolt bibés rozetta (I/3c). A motívum alatt sekély horony. Rozetta mérhető h.: 180 mm, sz.: 320 mm. H.: 3,2 cm, sz.: 5,7 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: BTM 2014.2.27.11.
10. *Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték, 64. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, kónikus *tál töredéke* (2. kép 8; 15. kép 2). Pereme duzzadt, lekerekített. Díszítő motívumok: fordított „S” alakú minta (II/1), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). „S” mérhető h.: 120 mm, sz.: 10 mm; lécminta mérhető h.: 120 mm, sz.: 20 mm. Perem átm.: nem mérhető, h.: 2,7 cm, sz.: 2,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2014.2.64.13.
11. *Budapest, XVII. Rákocscsaba, Péceli út, sír* (NAGY 1996, 5. kép 1): 1969-ben került elő földmunka közben a Péceli úti temető területéről, egy feldúlt sírból.⁹⁸ Korongolt, jól iszapolt, szürke, kónikus testű ép *tál* (2. kép 1; 12. kép 2; 14. kép 4). Pereme kifelé megvastagodó, ferdén levágott, alja profilált. Díszítő motívumok: két hornyolat között háromszögletes szirmokból álló, bibés rozetta (I/3b), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Rozetta átm.: 215 mm; lécminta h.: 225 mm, sz.: 24 mm. Perem átm.: 13 cm, ma.: 6,7 cm, fenék átm.: 4,6 cm. Ltsz.: BTM 74.1.1.

⁹⁴ A Budapest, XVII. B1-DN400, Barátság kőolajvezeték (2014), a Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06. lelőhely, Péceli út (2005–2006) és a Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték (2013) egy 2/3–5. század elejére datálható telep különböző éveken feltárt részletei. Az eltérő lelőhelyeknek a szerződésben szereplő aktuális projektet követték (KOROM 2006; KOROM 2007; SZILAS 2015). Munkámban a XVII. Péceli út megnevezést használom. A telep délnyugati szélén 1971–1983 között Nagy Margit egy ugyanezre az időszakra keltezhető 270 síros temetőt tárt fel (NAGY 2014, 115).

⁹⁵ Ld. 94. jegyzet.

⁹⁶ A 719., 1222. és 1272. gödör leletanyagából kerültek elő az összeillő töredékek.

⁹⁷ Ld. 94. j.

⁹⁸ NAGY 1996, 22. Az 1971–1983 között feltárt, 270 síros, 2–4. századra keltezhető temető (NAGY 2014) északi felén tártuk fel a hasonló időszakra datálható telepet több szakaszban (Ld. 94. j.)

12. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 163. sír:* 2008–2009-ben 2/3–4. századra keltezhető 146 síros temetőt és egy 5. század elejéig lakott telepet tártunk fel.⁹⁹ Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, kónikus tál (4. kép 4; 15. kép 12), külső oldalán ujjenyomatokkal. Pereme megvastagodó, profilált, perem alatt sekély horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: stilizált bibés rozetta (I/5a), köztük levélminta (V/1). Rozetta 140 × 130 mm, levélminta 173 mm × 178 mm, díszítősáv h.: 2,9 cm. Perem átm.: 15 cm, h.: 6,7 cm, sz.: 13,2 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2013.1.163.1.
13. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 524. gödör:* Korongolt, jól iszapolt, sötétszürke, belül fekete bevonatos, kónikus tál töredéke (3. kép 1; 15. kép 6). Pereme megvastagodó, profilált, perem alatt sekély horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: fordított „S” alakú minta (II/1), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Lécminta h.: 230 mm, sz.: 20 mm; „S” minta h.: 170 mm, sz.: 5–10 mm; díszítősáv h.: 2,9 cm. Perem átm.: 15 cm, h.: 6,7 cm, sz.: 13,2 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.524.17.
14. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 717. gödör:* Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül-belül narancsvörös bevonatos, erősen kopott, kónikus tál töredéke (3. kép 2; 14. kép 1). Pereme duzzadt, lekerekített, alatta széles horonnyal tagolt, oldalán összeerősítést szolgáló furattal. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló, bibés rozetta (I/3b), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Rozetta átm.: 170 mm; lécminta h.: 200 mm, sz.: 20–30 mm; díszítősáv h.: 2,5 cm (+0,5 cm a horony). Perem átm.: 20 cm, h.: 6,6 cm, sz.: 6,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.717.9.
15. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 798. gödör:* Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, erősen kopott, nagyméretű kónikus tál (4. kép 3; 12. kép 5; 14. kép 7). Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített. Kónikus hasvonalát bordadisz tagolja, alja egyenesen levágott. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló rozetta (I/3b), köztük fordított „S” alak (II/1). Rozetta h.: 210 mm, sz.: 240 mm; „S” minta h.: 240 mm, sz.: 15–20 mm; díszítősáv hossza: 3,5 cm. Perem átm.: 26 cm, ma.: 13,5 cm, fenék átm.: 10 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.798.21.
16. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2276. gödör:* Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kónikus testű tál (3. kép 3; 15. kép 11), pereme duzzadt, profilált, alatta széles horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló rozetta, pontos típus nem határozható meg. Rozetta mérhető h.: 170 mm, sz.: 70 mm. Perem átm.: 26 cm, h.: 2,7 cm, sz.: 4,4 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2276.4.
17. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2280. ház:* Korongolt, jól iszapolt, sötétszürke, belül barna bevonatos, kónikus tál töredéke (3. kép 6; 15. kép 9). Pereme duzzadt, lekerekített, alatta sekély besimított hornyolattal tagolt. Díszítő motívumok: „S” alakú minta (II/3a), köztük tagolt lécmotívum (III/2). Lécminta mérhető h.: 70 mm, sz.: 50 mm; „S” mérhető h.: 50 mm, v.: 15 mm. Perem átm.: 24 cm, h.: 3,2 cm, sz.: 4,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2280.17.
18. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2285. gödör:* Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül-belül narancsvörös bevonatos, erősen kopott, kónikus tál töredéke (3. kép 4; 14. kép 2). Pereme kifelé megvastagodó, profilált, alatta széles horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: négyzetekből álló lécminta (III/1). Lécminta h.: 200 mm, sz.: 20–30 mm; díszítősáv h.: 2,5 cm (+0,7 cm a horony). Perem átm.: 20 cm, h.: 4,7 cm, sz.: 4,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2285.10.
19. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2424. sír:* Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül és belül is narancsvörös bevonatos, kónikus testű tál (4. kép 1; 12. kép 3; 15. kép 5), alja egyenesen levágott. Elvékonyodó, tölcésesen kihajló pereme alatt sekély hornyolattal tagolt. Díszítő motívumok: stilizált bibés rozetta (I/5a), köztük levélminta (IV/3a). Rozetta átm.: 140 mm; levélminta h.: 210 mm, sz.: 70–90 mm; díszítősáv h.: 2,6 cm (+0,4 cm a horony). Perem átm.: 14 cm, ma.: 8,8 cm, fenék átm.: 5 cm. Ltsz.: BTM 2015.7.2424.4.
20. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szeletor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2526. gödör:* Korongolt, rosszul kidolgozott anyagú, téglavörös, kívül-belül narancsvörös bevonatos, erősen kopott, kónikus tál töredéke (3. kép 5; 14. kép 6). Pereme szélesen kihajló, profilált. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló, bibés rozetta (I/3b), köztük fordított „S” alakú minta (II/1). Rozetta h.: 170 mm, sz.: 160 mm; „S” minta h.: 150 mm, sz.: 10–20 mm, díszítősáv h.: 2,7 cm. Perem átm.: 22 cm, h.: 7 cm, sz.: 8,2 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2526.6.
21. *Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út 17. sz. km kőnél* (MARÓTI 2004, 213, XXI. t. 5): 1969-ben felszíni leletmentés során került a múzeum

⁹⁹ BENCZE ET AL. 2009; KOROM ET AL. 2010.

- gyűjteményébe.¹⁰⁰ Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül és belül is erősen kopott narancsvörös bevonatos, kónikus testű, kiegészített *tál* (4. kép 2; 12. kép 1; 15. kép 1). Pereme kifelé megvastagodó, alatta széles horony, alja profilált. 3–4. század. Díszítő motívumok: téglalap alakú szirmokból álló, bibés rozetta (I/2), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). Rozetta átm.: 170 mm; lécminta h.: 196 mm, sz.: 17 mm; díszítősáv h.: 2,1 cm (+0,4 cm a horony). Perem átm.: 15,3 cm, ma.: 9 cm, fenék átm.: 6 cm. Ltsz.: BTM 70.1.30.
22. *Dunakeszi-Alagi major 445. objektum* (= MRT 9, 5/1. *lelőhely*): 1996-ban, a 2-es út megelőző ásatása során egy telepobjektumból került elő. Korongolt, jól iszapolt, nyersszínű, megvastagodó peremű *tál* *perem- és oldaltöredéke* (6. kép 8). Külső oldala kopott, rajta piros festés nyoma. Datálás: 3. század. Díszítő motívumok: lekerekített szirmú rozetta, töredékes, pontos típus nem határozható meg. H.: 2,1 cm, sz.: 3,6 cm, v.: 1,0–1,2 cm. Ltsz.: VTM U.98.380.8.
23. *Dunakeszi-Alagi major 314. objektum* (= MRT 7, 5/17. *lelőhely*) (MARÓTI 2004, 213, XXI. t. 6).¹⁰¹ 1996-ban, a 2-es út megelőző ásatása során egy telepobjektumból került elő. Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, kissé csillámos anyagú, kopott, fénytelen, sötétebb felületű, duzzadt peremű *tál* *perem-töredéke* (6. kép 5). Díszítő motívumok: rozetta téglalap alakú szirmokkal, bibével (I/2), köztük négyzetekből álló lécminta (III/1). 3. század. H.: 3,3 cm, sz.: 6,4 cm, v.: 0,5–1,1 cm. Ltsz.: VTM U.99.297.1.
24. *Üllő 5. lelőhely, 1138. árok* (SZEKENYI 2013, 6. kép 1): 2001 és 2006 között feltárt szarmata fazekas telep.¹⁰² Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, narancsvörös bevonatos, kopott, tölcésesen kihajló, lekerekített peremű *tál* *töredéke* (6. kép 6). Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló dupla rozetta bibe nélkül (I/4b), köztük stilizált levél(?) minta (IV/1).¹⁰³ Perem átm.: 20 cm, sz.: 12,1 cm, h.: 5,6 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: CKM 2003.1.536.119.¹⁰⁴
25. *Üllő 5. lelőhely, 4470. objektum* (SZEKENYI 2013, 4. kép 2): Korongolt, jól iszapolt, nagyon finom anyagú, szürke, kopott felületű *tál* vízszintesen kihajló, szögletes keresztmetszetű *peremtöredéke* (6. kép 1). Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló keretelt, bibés rozetta (I/4a), köztük tagolt „S” minta (II/3b). Perem átm.: 14 cm, sz.: 11 cm, h.: 4,9 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.1060.8.¹⁰⁵
26. *Üllő 5. lelőhely, 5753. gödör* (SZEKENYI 2013a, 7. kép 28): Korongolt, jól iszapolt, nagyon finom anyagú, téglaszínű *tál* *oldaltöredéke* (5. kép 6). Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló bibés rozetta (I/3b), köztük „S” minta (II/3a). H.: 5,1 cm, sz.: 5,9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2059.1.¹⁰⁶
27. *Üllő 5. lelőhely, 5904. gödör* (SZEKENYI 2013, 6. kép 5): Korongolt, jól iszapolt, szürke, kopott felületű, vízszintesen kihajló *peremtöredék* (5. kép 4), perem alatt széles hornyolattal tagolt. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló bibés rozetta (I/3b), köztük fordított „S” minta (II/1). Perem átm.: 31 cm, h.: 5,8 cm, sz.: 6,1 cm, v.: 1,1 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2188.1.¹⁰⁷
28. *Üllő 5. lelőhely, 6078/a sütőkemence rostélya* (SZEKENYI 2013, 5. kép 3): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű *tál* megvastagodó, lekerekített *peremtöredéke* (5. kép 2), perem alatt horonnyal tagolt. A külső felület erősebb színű, mint a belső, fényes kopású, rétegesre égett. Díszítő motívumok: lekerekített szirmokból álló bibés rozetta (I/1). Perem átm.: 26 cm, sz.: 8,5 cm, h.: 5 cm, v.: 0,8 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2310.1.¹⁰⁸
29. *Üllő 5. lelőhely, 6173. kemence platnija* (SZEKENYI 2013a, 8. kép 31): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, durva tapintású *tál* erősen megvastagodó, lekerekített *peremtöredéke* (5. kép 5), a perem alatt horonnyal és bordával tagolt. Díszítő motívumok: háromszögletes szirmokból álló, bibe nélküli rozetta (I/3a),

¹⁰⁰ A leletmentést végző Nagy Margit 3–4. századi telepobjektumok leletanyagát gyűjtötte össze a dózerolt felszínről, és két sírt azonosított (NAGY 1970, 43).

¹⁰¹ Az ásatást vezető Kulcsár Valéria szerint a Kat. 22. és 23. lelőhely egy telephez tartozott.

¹⁰² SZEKENYI 2013, 9.

¹⁰³ *Planta pedis* másolatnak tartja Szébenyi Tamás (SZEKENYI 2013, 16).

¹⁰⁴ SZEKENYI 2013a, 41, 3. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása: III/c2+VIII/b (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹⁰⁵ SZEKENYI 2013a, 41, 20. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/c1+VII/a2+horony (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹⁰⁶ SZEKENYI 2013a, 42, 28. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b1+VII/a1 (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹⁰⁷ SZEKENYI 2013a 42, 29. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b1+VII/b (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹⁰⁸ SZEKENYI 2013a, 43, 30. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/a (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

- köztük fordított „S” minta (II/1). H.: 6 cm, sz.: 6,2 cm, v.: 1,2 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2382.2.¹⁰⁹
30. *Üllő 5. lelőhely, 6173. kemence platnija* (SZEKENYI 2013, 4. kép 3): Korongolt, jól iszapolt, szürke, kopott felületű *tál* ferdén kihajló, szögletes keresztmetszetű *peremtöredéke* (6. kép 3). Díszítő motívumok: háromszögletű szirmokból álló bibés rozetta (I/3b), közte tagolt lécelem (III/2). Perem átm.: 14 cm, sz.: 7,5 cm, h.: 4,5 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2382.3.¹¹⁰
31. *Üllő 5. lelőhely, 6319. gödör* (SZEKENYI 2013a, 9. kép 33): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, kopott narancsvörös bevonatos, vékony falú *edény* vízszintesen kihajló *peremtöredéke* (6. kép 4). Díszítő motívumok: háromszögletű szirmokból álló, bibe nélküli rozetta (I/3a), köztük „S” minta (II/3a). Sz.: 9,6 cm, h.: 3,3 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2497.1.¹¹¹
32. *Üllő 5. lelőhely, 6172. gödör* (SZEKENYI 2013, 5. kép 1): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, nagyméretű *tál* vízszintesen kihajló *peremtöredéke* (5. kép 7), a has vonala bordával tagolt, oldalán összeerősítésre szolgáló lyuk. Díszítő motívumok: háromszögletű szirmokból álló bibés rozetta (I/3b), köztük fordított „S” minta (II/1). Perem átm.: 26 cm, sz.: 21,6 cm, h.: 9 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.2814.4.¹¹²
33. *Üllő 5. lelőhely, szórvány* (SZEKENYI 2013, 5. kép 2): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, porózus anyagú *tál* szögletes *peremtöredéke* (5. kép 3), alatta horonnyal tagolt. Díszítő motívumok: lekerekített szirmokból álló bibés rozetta (I/1). Sz.: 6,5 cm, h.: 5,4 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.3704.699.¹¹³
34. *Üllő 5. lelőhely, szórvány* (SZEKENYI 2013, 4. kép 1): Korongolt, jól iszapolt, téglaszínű, aranyos fényű barna bevonatos, kónikus testű *tál* (5. kép 1). Pereme tölcésesen kiszélesedő, elvékonyodó, alja profilált. Kónikus hasán ujjlenyomatok láthatók. Díszítő motívumok: erősen stilizált rozetta (I/5b), köztük levélminta (IV/3a). Perem átm.: 19 cm, ma.: 10,1 cm, fenék átm.: 6,5 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: CKM leltári szám nélkül.¹¹⁴
35. *Üllő 5. lelőhely, 7689. gödör* (SZEKENYI 2013a, 10. kép 38): Korongolt, jól iszapolt, szürke, vékony falú *tál* vízszintesen kihajló, árokkal tagolt *peremtöredéke* (6. kép 2). Díszítő motívumok: fogaskerek (VI/1), köztük téglalap alakú elemekből álló „S” minta (II/3c). Perem átm.: 16 cm, sz.: 4,7 cm, h.: 4 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: CKM 2006.3.3577.20.¹¹⁵
- A cikkben szereplő pecsételt római, Drag. 37-es utánzatú és díszítetlen edények*
36. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út, 85. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül és belül is barnászvörös bevonatos, vékony falú *edény oldaltöredéke* (1. kép 1; 13. kép 1). Pereme vízszintesen kihajló, profilált, perem alatt hornyolattal tagolt, két darabból ragasztott. Díszítő motívumok: rozetta motívum, közte ovális elem. Rozetta h.: 150 mm, sz.: 160 mm; ovális elem h.: 145 mm, sz.: 70 mm. Perem átm.: 9 cm, h.: 4 cm, sz.: 8,7 cm, v.: 0,3 cm. Ltsz.: BTM 2006.1.85.1.
37. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út, 597. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül és belül is narancsvörös bevonatos, gömbös testű *edény oldaltöredéke* (1. kép 5; 13. kép 4), sekély hornyolattal tagolt. Díszítő motívumok: dupla sorban szabálytalan alakú pontsorból álló rombuszmotívum. Minta h.: 110 mm, sz.: 90 mm, v.: 10 mm. H.: 4 cm, sz.: 8,8 cm, v.: 0,6 cm. Ltsz.: BTM 2006.1.597.2.
38. *Budapest, XVII. M0 Keleti Szektor 06 lelőhely, Péceli út, 1442. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, erősen kopott *edény oldaltöredéke* (1. kép 7; 13. kép 6), narancsvörös bevonat nyomával. Feltehetően Drag. 37-es utánzat. Díszítő motívumok: két belső köríves tojásfűzér.¹¹⁶ Minta h.: 165 mm, sz.: 140 mm, v.: 10 mm. H.: 4 cm, sz.: 3,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2008.1.1442.24.

¹⁰⁹ SZEKENYI 2013a 43, 31. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b2+VII/b (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹⁰ SZEKENYI 2013a, 43, 32. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b1+VIII/a+horony (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹¹ SZEKENYI 2013a 43, 33. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b2+VII/a+horony (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹² SZEKENYI 2013a 44, 35. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/b1+VII/b (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹³ SZEKENYI 2013a, 45, 41. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása III/a (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹⁴ SZEKENYI 2013a, 47, 49. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása VI+IV/a (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹⁵ SZEKENYI 2013a, 45, 38. sorszám. Szébenyi Tamás tipológiai rendszerében a motívumok besorolása II/a+VII/a2 (SZEKENYI 2013, 30, 7. t.).

¹¹⁶ Szébenyi Tamás tipológiai besorolásában I/c1. motívum. Az üllői töredékek leggyakrabban alkalmazott pecsétlése (SZEKENYI 2013, 13).

39. *Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték, 151. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, szürke, kívül sötétszürke bevonatos *faltenbecher töredéke* (1. kép 4; 13. kép 2). Díszítő motívumok: rozetta, tagolt lécminta és tagolt, fordított „U” alakú dísz. Rozetta átm.: 115 mm; tagolt lécminta h.: 100 mm, sz.: 35 mm; fordított „U” minta h.: 100 mm, sz.: 80 mm, v.: 25 mm. H.: 4,2 cm, sz.: 4,3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2014.2.151.1.
40. *Budapest, XVII. Pécel-Pesti út, szlovák-magyar gázvezeték, 148. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, erősen kopott *edény töredéke* (1. kép 6). Díszítő motívumok: egy belső köríves tojásfüzér.¹¹⁷ H.: 2,5 cm, sz.: 3 cm, v.: 0,5 cm. Ltsz.: BTM 2014.2.148.16.
41. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 828. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, erősen kopott *edény töredéke* (1. kép 2; 13. kép 3). Díszítő motívumok: ovális hosszanti tengelyében egymást keresztező négyágú minta. Minta h.: 144 mm, sz.: 75 mm. H.: 2 cm, sz.: 3,7 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2008.1.828.6.
42. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 690. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, szürke, sötétszürke bevonatos, erősen kopott *edény oldaltöredéke* (1. kép 3). Díszítő motívumok: rozetta, tagolt ívek. H.: 3,7 cm, sz.: 2,4 cm, v.: 0,4 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.690.86.
43. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 1911. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül és belül is barnászöld bevonatos *edény oldaltöredéke* (1. kép 8). Díszítő motívumok: két belső köríves tojásfüzér kiegészítő dísszel.¹¹⁸ H.: 3,6 cm, sz.: 3,6 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.1911.10.
44. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2642. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, erősen kopott, ívelt *oldaltöredék* (1. kép 9; 13. kép 5). Díszítő motívumok: két belső körös fogaskerék,¹¹⁹ háromszögű szirmokból álló, bibe nélküli rozetta. Rozetta átm.: 230 mm. H.: 6,5 cm, sz.: 4,3 cm, v.: 1 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2642.1.
45. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 581. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, narancsvörös bevonatos, kopott *Drag. 37-es utánzat* (1. kép 10; 13. kép 7–8). Díszítő motívumok: egy belső köríves tojásfüzér kiegészítő dísszel felül,¹²⁰ girland stilizált rozettával. Tojásfüzér h.: 160 mm, sz.: 220 mm, v.: 15–20 mm; rozetta átm.: 20 mm, ív h.: 320 mm. H.: 9,5 cm, sz.: 19 cm, v.: 0,9 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.581.42.
46. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 255. sír*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, közepesen kiégetett, kónikus, díszítetlen, kiegészített *tál* (7. kép 4), felülete lemezesen válik. Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített. Díszítősáv h.: 1,7 cm; Perem átm.: 12,8 cm, ma.: 6,7 cm, fenék átm.: 4,9 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2015.7.255.1.
47. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 751. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, jól kiégetett, kónikus, díszítetlen *tál peremtöredéke* (7. kép 3). Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített, perem alatt sekély horony. Az oldaltörésnél erős bordával, felette keskeny hornyolattal tagolt. Díszítősáv h.: 3,2 cm; perem átm.: 24 cm, h.: 6 cm, sz.: 14,1 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.751.4.
48. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2262. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, kívül narancsvörös bevonatos, erősen kopott, kónikus, díszítetlen *tál peremtöredéke* (7. kép 1). Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített, a perem alatt 0,5 cm széles horony. Díszítősáv h.: 2,1 cm (+0,3 cm a horony). Perem átm.: 24 cm, h.: 4,6 cm, sz.: 10,2, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2262.1.
49. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2493. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, erősen kopott, kónikus, díszítetlen *tál peremtöredéke* (7. kép 2). Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített. Díszítősáv h.: 2,4 cm. Perem átm.: 25 cm, h.: 4,7 cm, sz.: 10,4 cm, v.: 0,7 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2493.3.
50. *Budapest, XXIII. Soroksár, M0 Déli Szektor, 002–003. lelőhely, Vető VII. dűlő, 2689. gödör*: Korongolt, jól iszapolt, téglavörös, erősen kopott, lemezesen leváló felületű, kónikus, díszítetlen *tál perem- és aljtöredéke* (7. kép 5). Pereme vízszintesen kihajló, lekerekített. Díszítősáv h.: 2,9 cm (+0,7 cm a horony). Perem átm.: 27 cm, h.: 6,2 cm, sz.: 9,1 cm, v.: 0,7 cm, fenék átm.: 10 cm. Ltsz.: BTM 2012.3.2689.1.

¹¹⁷ Szabenyi Tamás tipológiai besorolásában I/b1. motívum (SZABENYI 2013, 8–9).

¹¹⁸ Szabenyi Tamás tipológiai besorolásában I/c3. motívum (SZABENYI 2013a, 9).

¹¹⁹ Szabenyi Tamás tipológiai besorolásában II/c1. motívum (SZABENYI 2013a, 10).

¹²⁰ Szabenyi Tamás tipológiai besorolásában nem szerepel, I/c3. motívum variánsa. A girland motívum rozettája is eltér az Üllő 5. lelőhely anyagától (SZABENYI 2013, 7. t.).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozom Nagy Alexandrának, aki a tárgyrajzok nagy részének elkészítésén túl hasznos tanácsaival is segítette munkámat. A grafikai munka egy részét és a rajzok másik felét Csernus Erzsébet, a fotókat Tóth Csilla készítette. Szébenyi Tamásnak köszönöm, hogy az OTDK kézirátát és archaeometriai eredményeit felhasználhattam. Sóskuti Kornélnak és Sz. Wilhelm Gábornak az előadásuk anyagának megtekintéséért, Nagy Margitnak a publikálatlan Péceli úti tárgyrajzért és fotóért és hasznos tanácsaiért vagyok hálás. Végezetül szeretném megköszönni Tóth Mária gyors közreműködését az archaeometriai vizsgálatok elvégzésében.

IRODALOM

- BENCZE ET AL. 2009: Bencze Z. – Korom A. – Terei Gy. – Tézer Z.: Régészeti kutatások az M0 autópálya soroksári nyomvonalán (Archaeological investigations in the Soroksár section of the M0 motorway). *Aquincumi Füzetek* 15 (2009) 130–149.
- GABLER 1968: Gabler D.: Terra Sigillaták a Kelet-Pannóniával szomszédos Barbaricumban. A birodalom importjának néhány kérdése (Sigillaten im Ostpannonien benachbarten Barbaricum). *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 211–219.
- GABLER 1976: Gabler D.: Importált reliefdíszű sigillaták és pannoniai utánezataik (Moulded imitations of Samian ware in Pannonia). *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 34–52.
- GABLER 2006: Gabler D.: *Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája*. Budapest 2006.
- GABLER–VADAY 1986: Gabler, D. – Vaday, A.: *Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*. Fontes Archaeologici Hungariae 27. Budapest 1986.
- GALLINA–WILHELM 2006: Gallina Zs. – Wilhelm G.: Tázlár-Templomhegy 2003–2004. évi feltárása (Előzetes közlemény). In: „Hadak útján...” XV. A népvándorlás kor fiatal kutatói 15. konferenciájának előadásai. Tatabánya, 2004. október 4–6. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Szerk.: László J. Tatabánya 2006, 187–202.
- GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011: Gindele, R. – Istvánovits, E.: *Die Römerzeitlichen Töpferöfen von Cengersima-Petea*. Satu Mare 2011.
- GUDEA–FILIP 1997: Gudea, N. – Filip, C.: Die gestempelten Gefäße von Porolissum II. Die gestempelten Gefäße aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet (Vasele stampilate de la Porolissum II. Vasele stampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet). *Acta Musei Porolissensis* 21 (1997) 9–219.
- ISTVÁNOVITS 1993: Istvánovits E.: Az apagyai császárkori telep (Die Kaiserzeitliche Siedlung in Apagy). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 33–35 (1993) 9–31.
- KOROM 2006: Korom A.: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű K-i szektorának 06. lelőhelyén (Archaeological investigations at site no. 06 in the eastern sector of the M0 ring highway). *Aquincumi Füzetek* 12 (2006) 181–195.
- KOROM 2007: Korom A.: Budapest XVII. ker., Péceli út (M0 kelet, Budapest 06. lh.). *Aquincumi Füzetek* 13 (2007) 272–273.
- KOROM ET AL. 2010: Korom A. – Szilas G. – Terei Gy.: Kr. u. 3–5. századi temető és település, valamint Árpád-kori falu az M0 körgyűrű nyomvonalán (3rd–5th century AD cemetery and settlement, and Árpád period village along the path of M0 motorway). *Aquincumi Füzetek* 16 (2010) 129–151.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged, 2011.

- MARÓTI 1985: Maróti É.: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyéből (Römerzeitliche Gefässfragmente mit Stempelmuster aus dem Komitat Pest). *Studia Comitatusiensia* 17 (1985) 97–157.
- MARÓTI 1991: Maróti É.: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés (Römerzeitliche gestempelte Keramik und die Resatus-Frage). *Studia Comitatusiensia* 21 (1991) 365–427.
- MARÓTI 1997: Maróti É.: Római kori, pecsételt edénytöredékek Komárom-Esztergom megyéből I. (Gestempelte Gefässbruchstücke der Römerzeit aus der Komitat Komárom-Esztergom I). *Komárom-Esztergom megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1997) 287–348.
- MARÓTI 2002: Maróti É.: Pannoniai pecsételt kerámia Balácán és Veszprém megyében (Pannonische gestempelte Keramik von Baláca und im Komitat Veszprém). *Balácai Közlemények* 7 (2002) 109–151.
- MARÓTI 2004: Maróti É.: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből (Neue gestempelte Gefässfragmente der Römerzeit aus dem Komitat Pest). *Studia Comitatusiensia* 28 (2004) 199–245.
- MARÓTI 2012: Maróti É.: Pecsételt kerámia Budaörsről. In: *Római vicus Budaörsön. Régészeti Tanulmányok*. Szerk: Ottományi K. Budapest 2012, 455–472.
- MASEK 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczi-földek-Bagi-földek 5.–8.–8.A lelőhelyek területén (Settlements surveys from early phase of the migration period at Rákóczi-földek [Sites 5.–8.–8.A]). In: *Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–61.
- NAGY 1970: Nagy M.: XXIII. Soroksár, Ócsai út 17. In: Az 1969. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 23 (1970) 43.
- NAGY 1996: Nagy M.: Rákosmente története a római és a népvándorlás korban. In: *Évszázadok a Rákosmentén*. Szerk.: Kézdi Nagy G. Budapest 1996, 20–31.
- NAGY 2012: Nagy A.: *Forging Samian Ware in the Pannonian way: the case of stamped pottery. Poster for the 28th Congress of RCRF, Catania, Italy 23–30 September 2012.*
- NAGY 2014: Nagy A.: Forging Samian Ware in the Pannonian way: the case of stamped pottery. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 43 (2014) 119–127.
- NAGY 2014a: Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákoscsaba-Péceli út and Madaras-Halmok [County Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 115–160.
- PINTYE 2006: Pintye G.: Egy beregsurányi típusú pecsételt edény szarmata sírból (M3 autópálya 148/b lelőhely, Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő) (A Beregsurány type vessel with stamped decoration from a Sarmatian grave [Motorway M3, site 148/b, Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő]). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 50 (2006) 271–279.
- SCHNEIDER ET AL. 2007: Schneider, G. – Daszkiewicz, M. – Zsidi, P. – Újlaki Pongrácz, Zs.: Analyses of roman pottery and lamps from Aquincum and Intercisa. In: *Vessels: inside and outside. Proceedings of the conference EMAC '07*. Eds.: T. Bíró, K. – Szilágyi, V. – Kreiter, A. Budapest 2007, 123–131.
- SOÓS 2014: Soós E.: Adatok a barbaricumibepecsételt díszítésű kerámia elterjedési köréhez. Garadna-Elkerülő út 1.

- lelőhely pecsételt töredékei (The distribution of stamped pottery in the Barbaricum. The stamped pottery fragments from Garadna-Bypass, Site 1). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday)*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 183–192.
- SÓSKUTI 2005: Sóskuti K.: Szarmata településrészlet Kiskunfélegyháza – Pap-dűlő (451/3.) lelőhelyen (Sarmatische Siedlung in Kiskunfélegyháza, Pap-dűlő [451/3]). *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 7 (2005)* 253–273.
- SÓSKUTI 2010: Sóskuti K.: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2 (2010) 171–191.
- SZALONTAI-TÓTH 2003: Szalontai Cs. – Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. In: *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 69–81.
- SZEBENYI 2013: Szebenyi T.: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica Tomus I (2013)* 9–22.
- SZEBENYI 2013a: Szebenyi T.: *Barbaricum-i pecsételt kerámia Üllő 5–9. lelőhelyen*. OTDK pályamunka. Kézirat 2013.
- SZEBENYI ET AL. 2014: Szebenyi T. – Fintor K. – Raucsik B. – Bozsó G. – Tóth M.: Archaeometriai vizsgálatok Üllő 5. lelőhelyről származó pecsételt töredékeken (Archaeometric analysis of potsherds with stamped ornamentation from Üllő 5). *Archaeometriai Műhely XI:1 (2014)* 39–46.
- SZILAS 2015: Szilas G.: Újabb régészeti kutatások a rákoscsabai szarmata településen (Recent archaeological excavations at the Sarmatian settlement in Rákosc-saba). *Aquincumi Füzetek* 20 (2015) sa.
- SZIRMAI 1988: Szirmai K.: Stratigráfiai megfigyelések az aquincumi késő római erőd északi körzetében (Stratigraphische Beobachtungen in Bereich der spätrömischen Festung von Aquincum). *Communications Archaeologicae Hungariae* 1988, 49–70.
- TOPÁL 1993: Topál, J.: *Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)* I. Budapest 1993.
- VADAY 1989: Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18. Budapest 1989.
- VADAY-SZEKERES 2001: Vaday A. – Szekeres Á.: Megjegyzések az Alföld kora szarmata telepeinek kérdéséhez (A jazyg bevándorlás és a megtelepedés kérdésköre) (Bemerkungen zur Frage der Frühsarmatischen Siedlungen in der Tiefebene [Der Fragen der Jazygischen Einwanderung und Ansiedlung]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8. (2001) 231–298.
- VÁMOS 2009: Vámos P.: Schlangengefässe in Aquincum (Kígyós edények Aquincumban). (Schlangengefäße in Aquincum). In: *Ex Officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Szerk.: Bíró Sz. Győr 2009, 537–560.

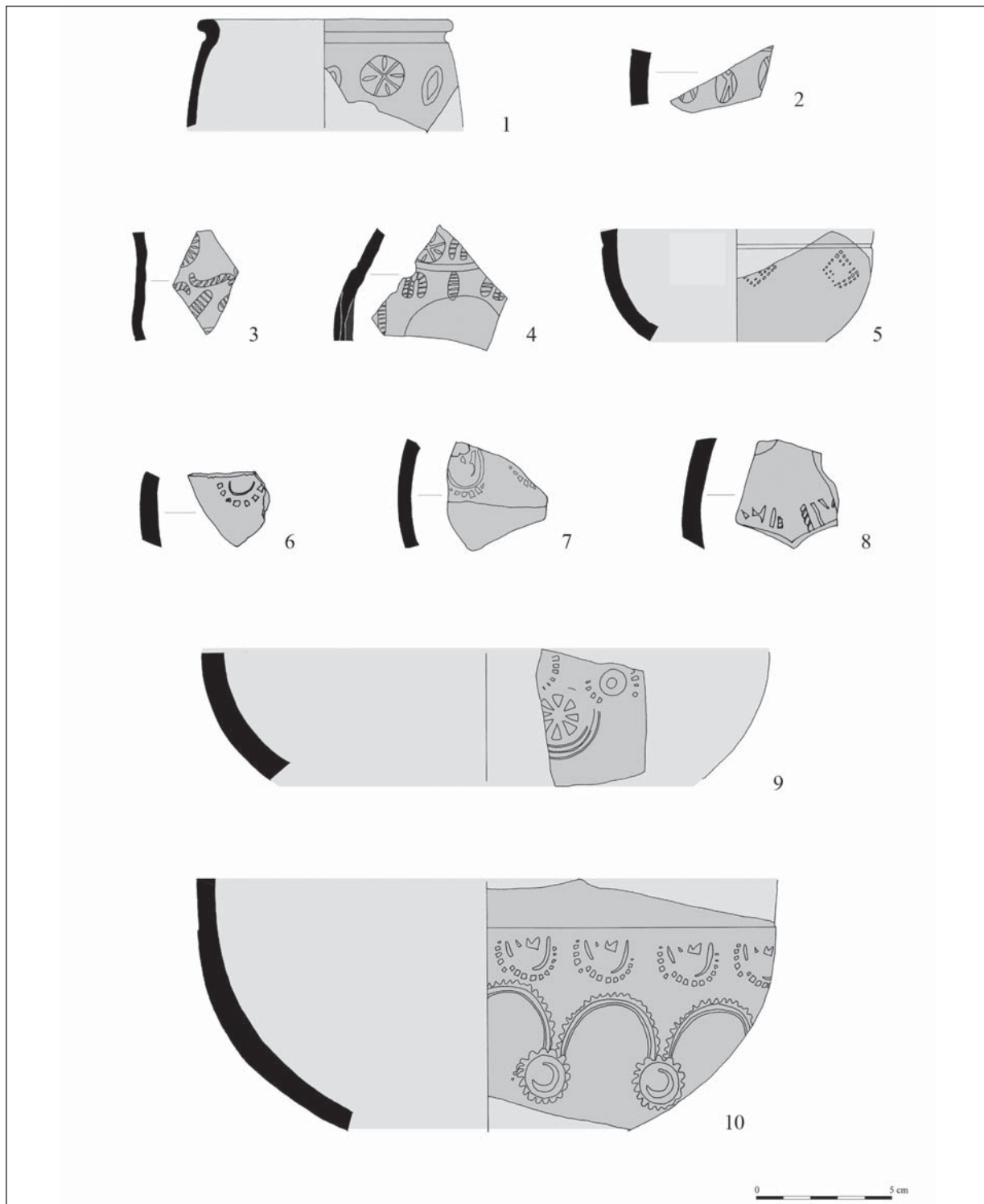
STAMPED POTTERY TYPES FROM THE BARBARICUM SITES OF THE PEST PLAIN

During the rescue excavations of the last few decades, new types of objects have been separated that reveal the local differences of the Sarmatian Barbaricum. Stamped pottery is one of them. The article focuses on the conical shape bowls which are really different from the Pannonian ones and from the imitation of Drag. 37 vessels both in their profile and ornamentation. In my analysis I used the already published twelve sherds from Üllő and three from Pannonia, so I worked with 34 fragments altogether.

In all cases, only two motives were stamped alternately on the steep, accentuated neck of the vessels. The motives of the 34 sherds were classified into five main groups and the variants of each group were also identified. In the course of the analysis, I tried to find links between the fragments on the basis of colour and decoration. The examination of the profile, dimension and ornaments might help in finding the workshop and detecting chronological differences. The stamped ceramic sherds from Budapest and Üllő are very similar, but on the basis of motives local differences could be identified. The main motif of the conical bowls, which could be dated to the 3rd–4th centuries, is clearly the rosette. They were separated by the „S” ornament or—in the area of Budapest—by vertical lines. These two ornaments only appear together on the finds from Budapest in separating function.

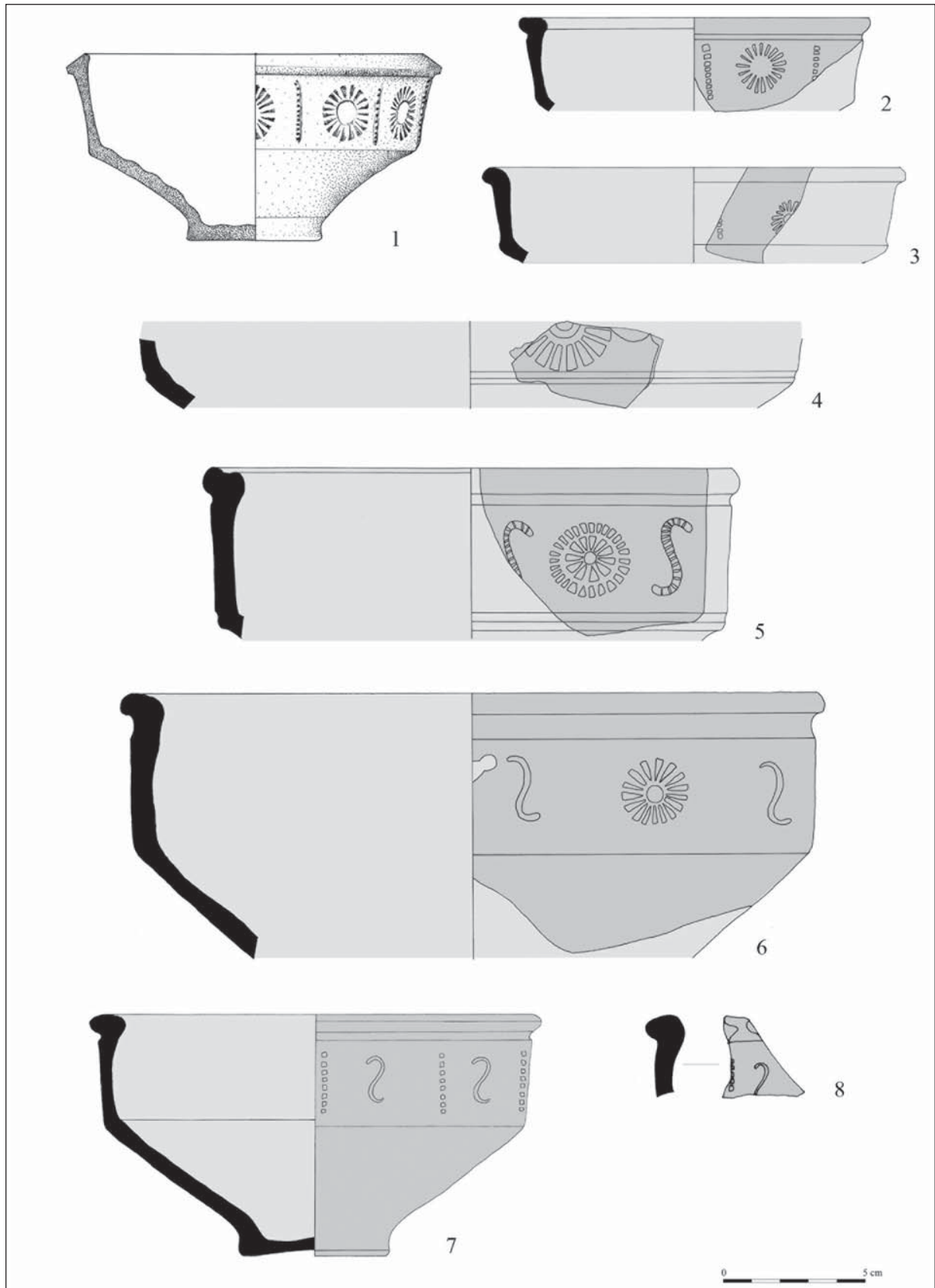
The archaeometrical tests, in the course of which the conical shaped fragments were compared to the results of numerous measurements on Aquincum ceramics, testify to a raw material from Aquincum. The hypothetical manufacturing centre raises further questions. Can the products be connected to an already known Aquincum workshop or were they produced in a yet unknown workshop? On the basis of the small amount of the sherds we could assume a limited time horizon or a longer operating small workshop producing small amounts for the barbarians living within the Aquincum area.

The small number of fragments warns us to be cautious when drawing conclusions. Hopefully, future publications will provide further contribution to the typology, dating and distribution of this vessel type which can only be localized to a small area today.

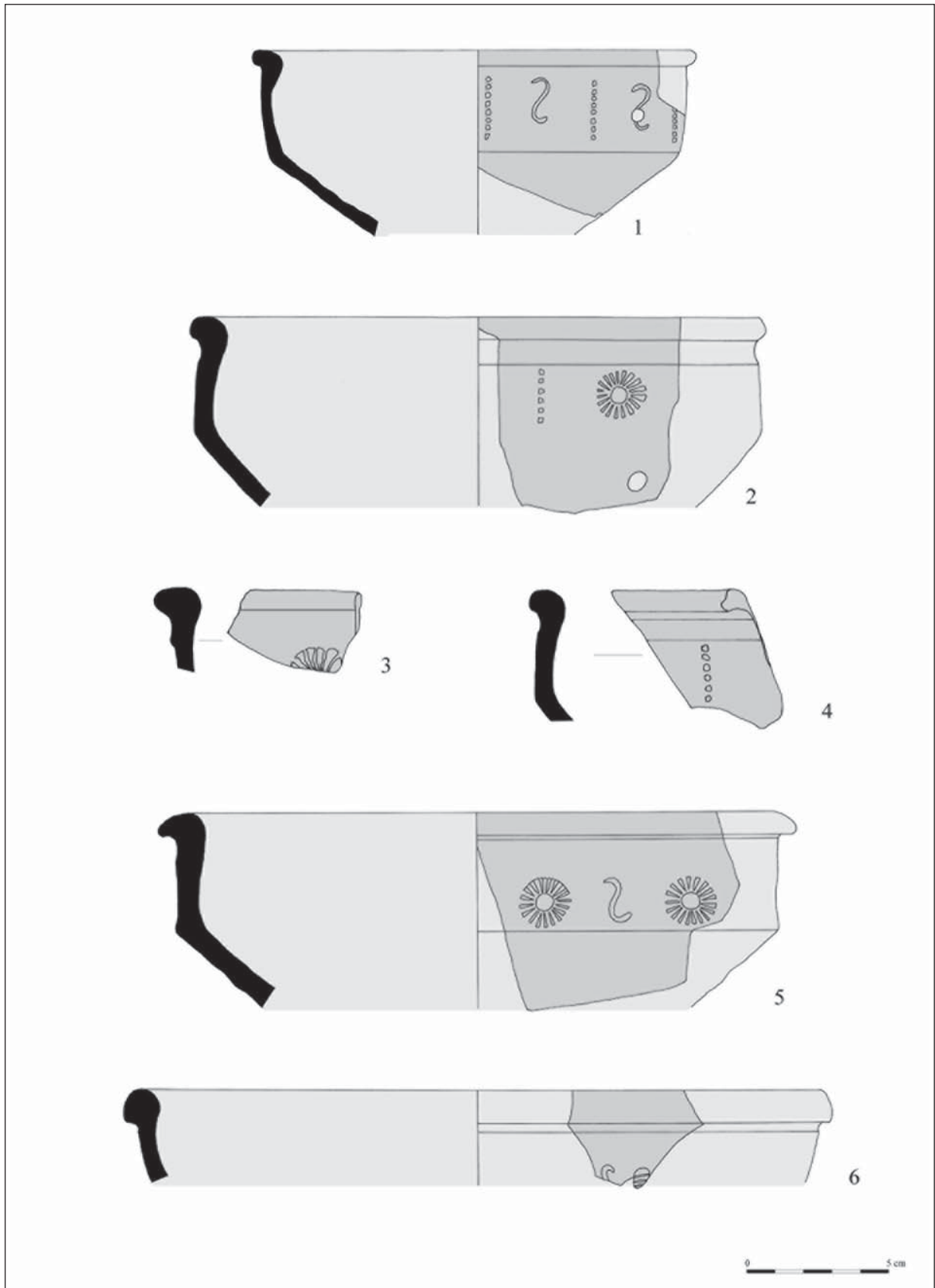

1. kép. 1–4: Római import kerámiák a Pesti-síkság területéről. 1, 4: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 36, 39);
 2–3: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 41–42). 5–10: Ívelt oldalú tálak és Drag. 37-es utáztatok a
 Pesti-síkság területéről. 5–7: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 37–38, 40);
 8–10: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 43–45)

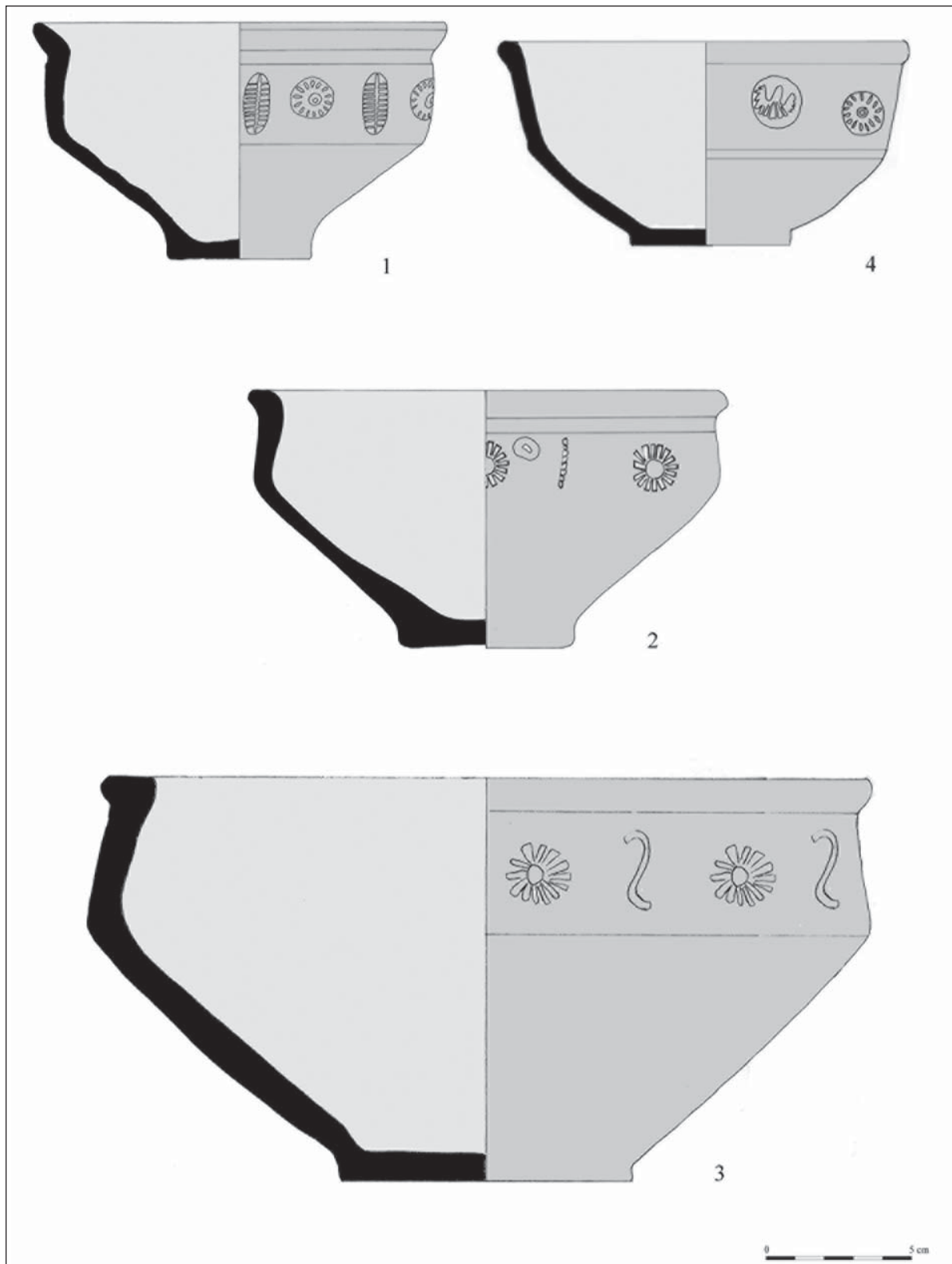
Fig. 1. 1–4: Roman import vessels from the Pest plain. 1, 4: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 36, 39);
 2–3: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 41–42). 5–10: Curved-sided bowls and imitation of Drag. 37
 type from the territory of Pest plain. 5–7: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 37–38, 40);
 8–10: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 43–45)

2. kép. Kónikus aljú tálak Budapest, XVII. Péceli úti lelőhelyről (Kat. 4–11)
 Fig. 2. Conical shaped bowls from the site Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 4–11)

3. kép. Kónikus aljú tálak Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő lelőhelyről (Kat. 13–14, 16–18, 20)
Fig. 3. Conical shaped bowls from the site Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 13–14, 16–18, 20)

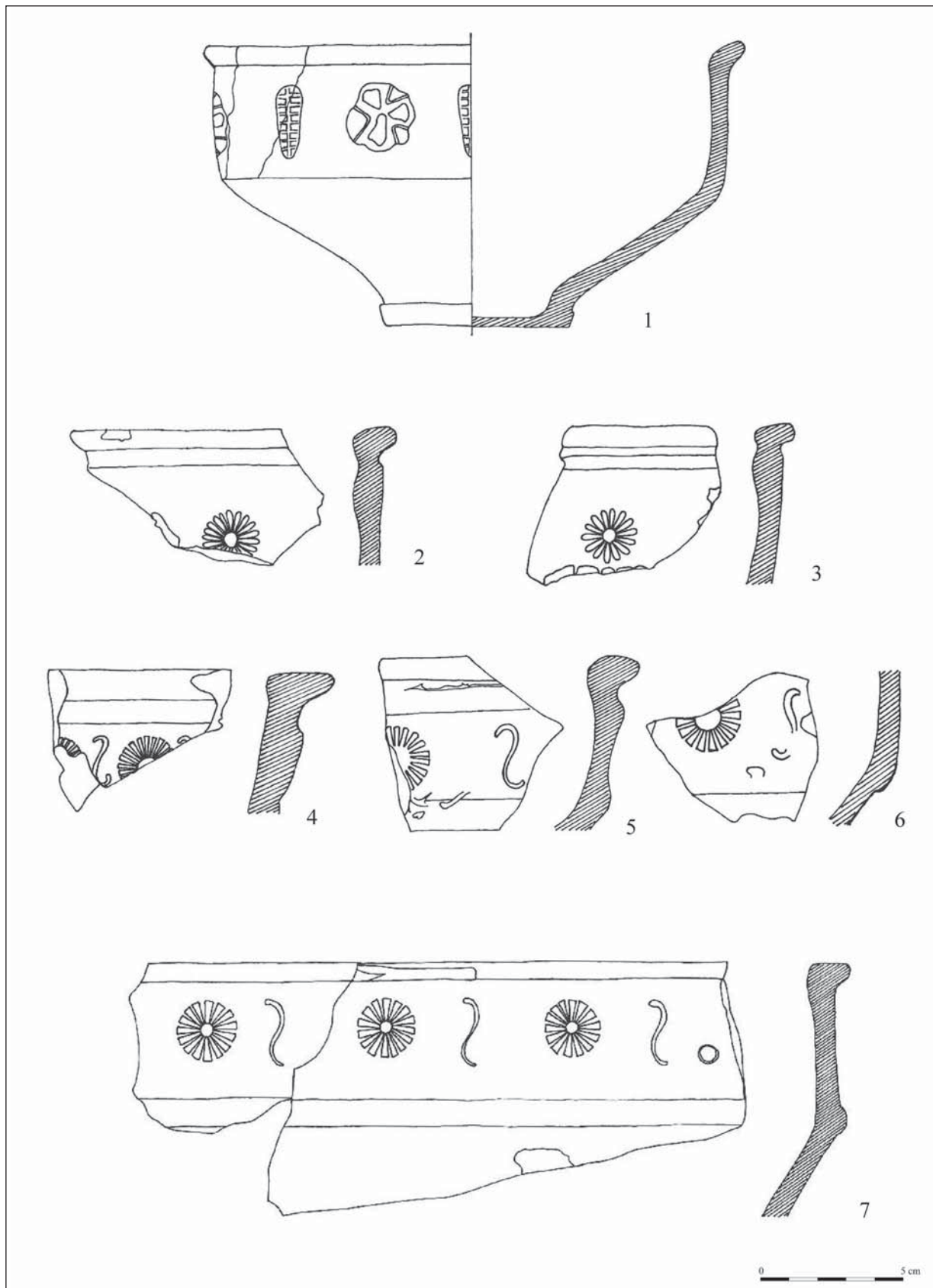

4. kép. Kónikus aljú tálak a Pesti-síkságról. 1, 3–4. Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 12, 15, 19);

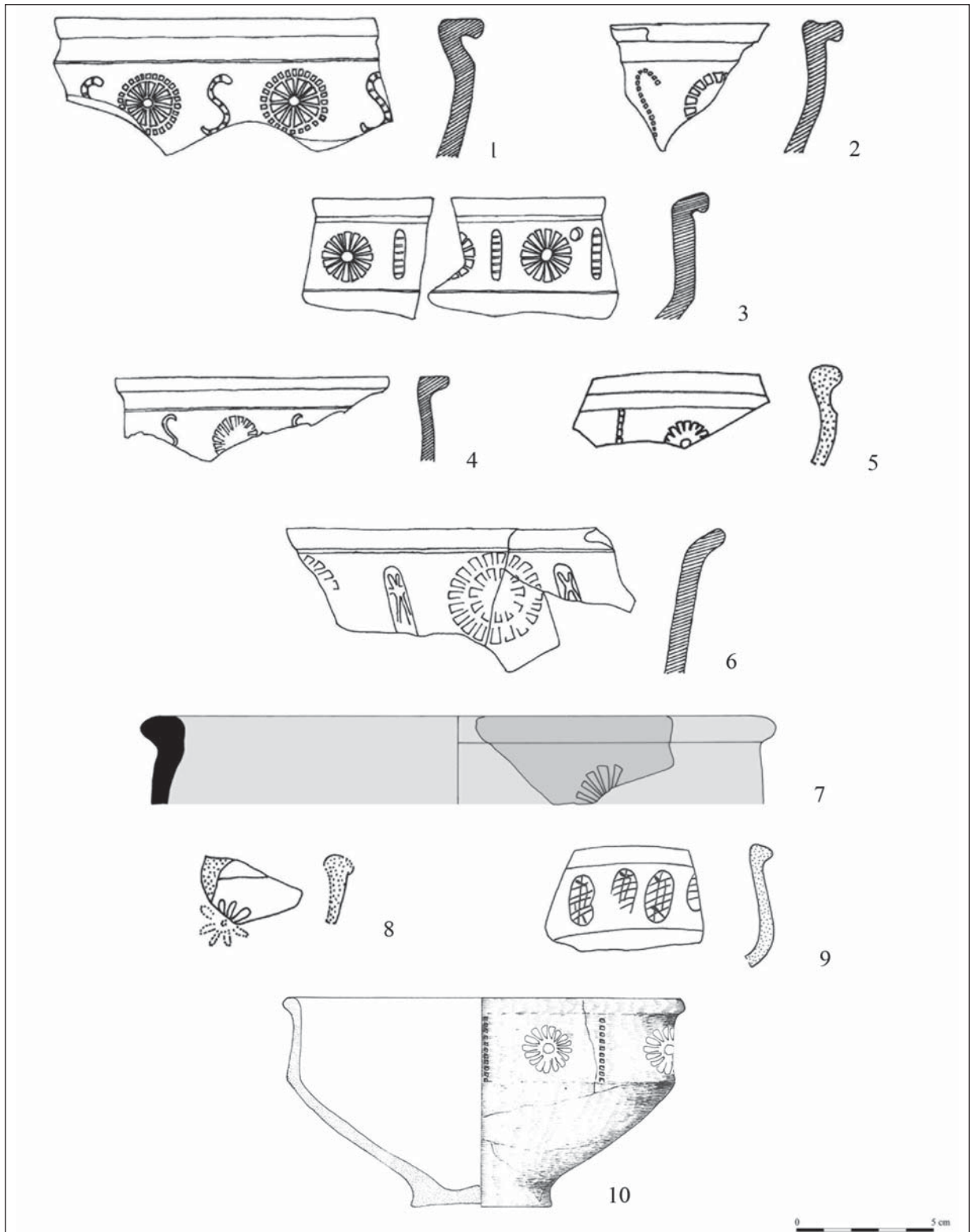
2. Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út (Kat. 21)

Fig. 4. Conical shaped bowls from the Pest plain. 1, 3–4. Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 12, 15, 19);

2. Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai Street (Cat. 21)

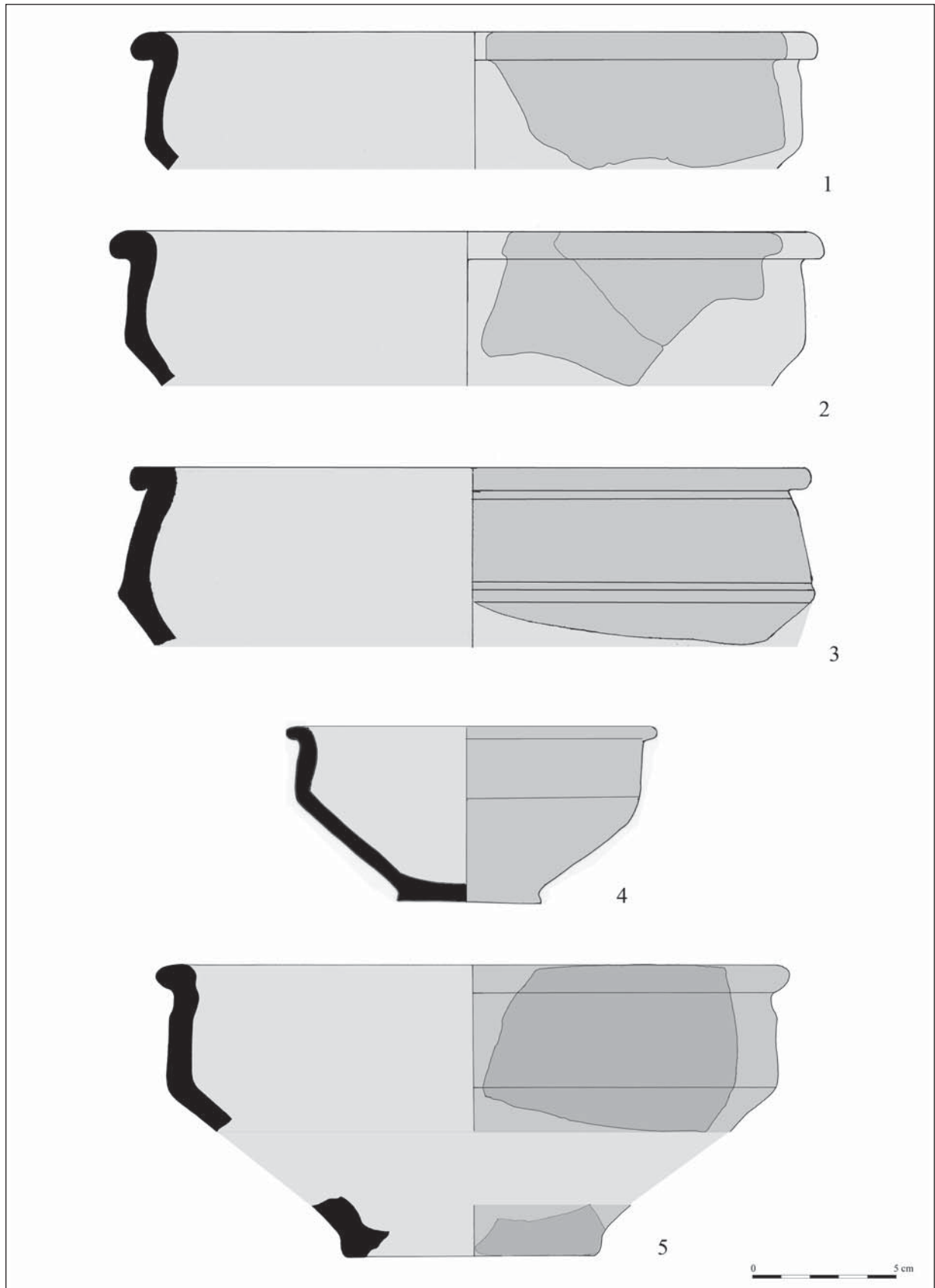

5. kép. Üllő 5. lelőhely kónikus aljú töredékei (Kat. 26–29, 32–34)
Fig. 5. Conical shaped bowls from the site Üllő 5. (Cat. 26–29, 32–34)

6. kép. Kónikus aljú töredékek. 1–4, 6: Üllő 5. lelőhely kónikus aljú töredékei (Kat. 24–25, 30–31, 35);
5, 8: Dunakeszi-Alagi major (Kat. 22–23); 7: Budapest, III. Harrer Pál utca (Kat. 3); 9: Balatonvilágos (Kat. 1);
10. Budapest, III. Bécsi út (Kat. 2)

Fig. 6. Conical shaped fragments. 1–4, 6: Conical shaped bowls from the site Üllő 5. (Cat. 24–25, 30–31, 35);
5, 8: Dunakeszi-Alagi major (Cat. 22–23); 7: Budapest, III. Harrer Pál Street (Cat. 3); 9: Balatonvilágos (Cat. 1);
10. Budapest, III. Bécsi Street (Cat. 2)

7. kép. Diszítetlen kónikus aljú tálak Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő lelőhelyről (Kat. 46–50)
Fig. 7. Undecorated conical shaped bowls from the site Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 46–50)

	Motívum 1.	Motívum 2.	Vörös	Szürke	Vörös	Szürke
1			2. kép 6 4. kép 3 3. kép 5 5. kép 7	5. kép 4	 	
2			5. kép 5			
3			5. kép 6		nincs pereme	
4			6. kép 4			
5				6. kép 1 2. kép 5		
6				6. kép 2		
7			3. kép 2	2. kép 1		
8				2. kép 2		

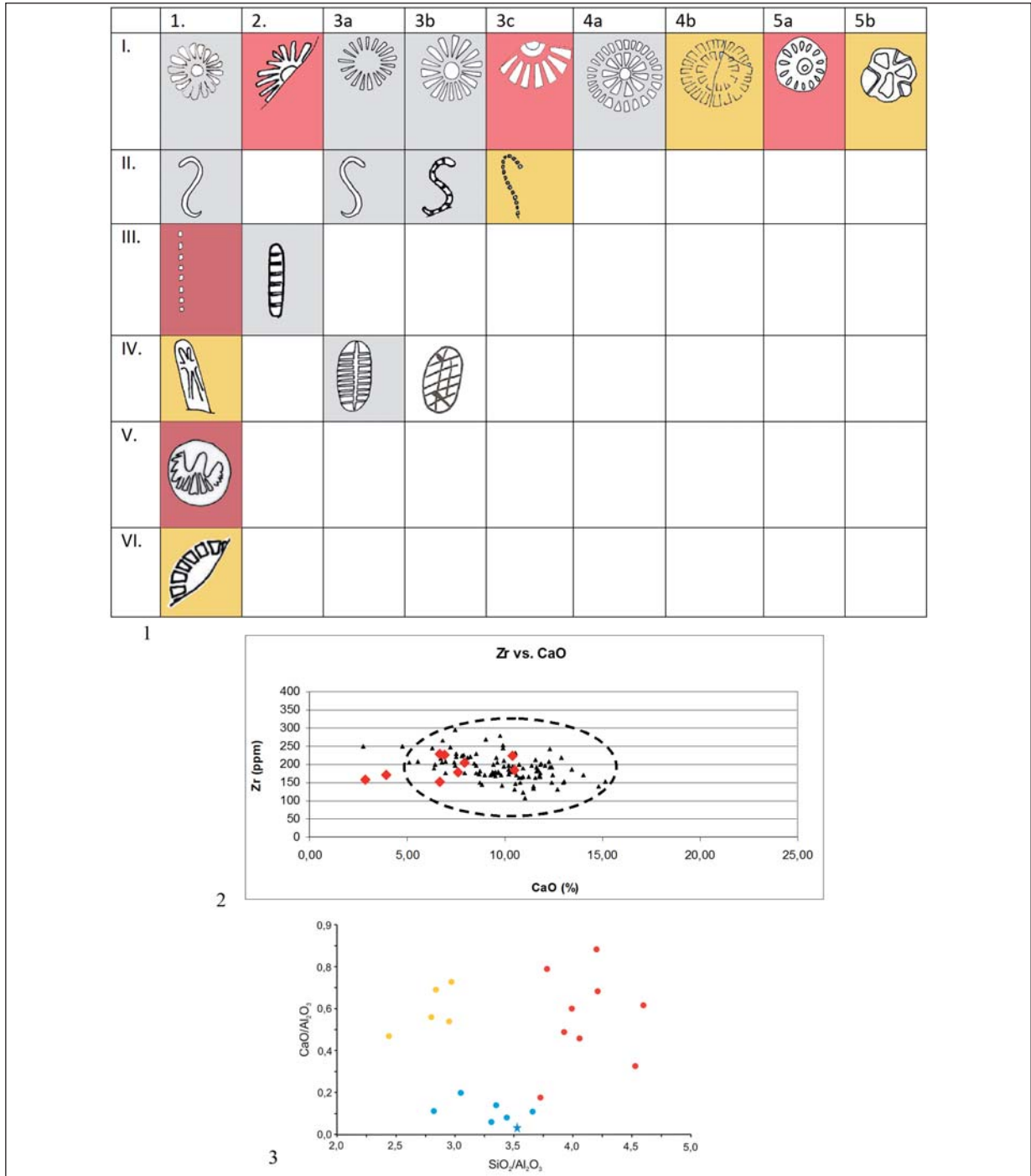
8. kép. Kónikus aljú tálak: motívumkombináció a kapcsolódó edényprofilokkal

Fig. 8. Combination of motives and profiles of conical shaped bowls

	Motívum 1.	Motívum 2.	Vörös	Szürke	Vörös			Szürke
9			2. kép 3 6. kép 5 4. kép 2					
10				6. kép 10				
11			2. kép 8	3. kép 1 2. kép 7				
12				3. kép 6				
13				6. kép 3				
14			4. kép 1					
15			4. kép 4					
16			5. kép 1					
17			6. kép 6					
18			6. kép 9					

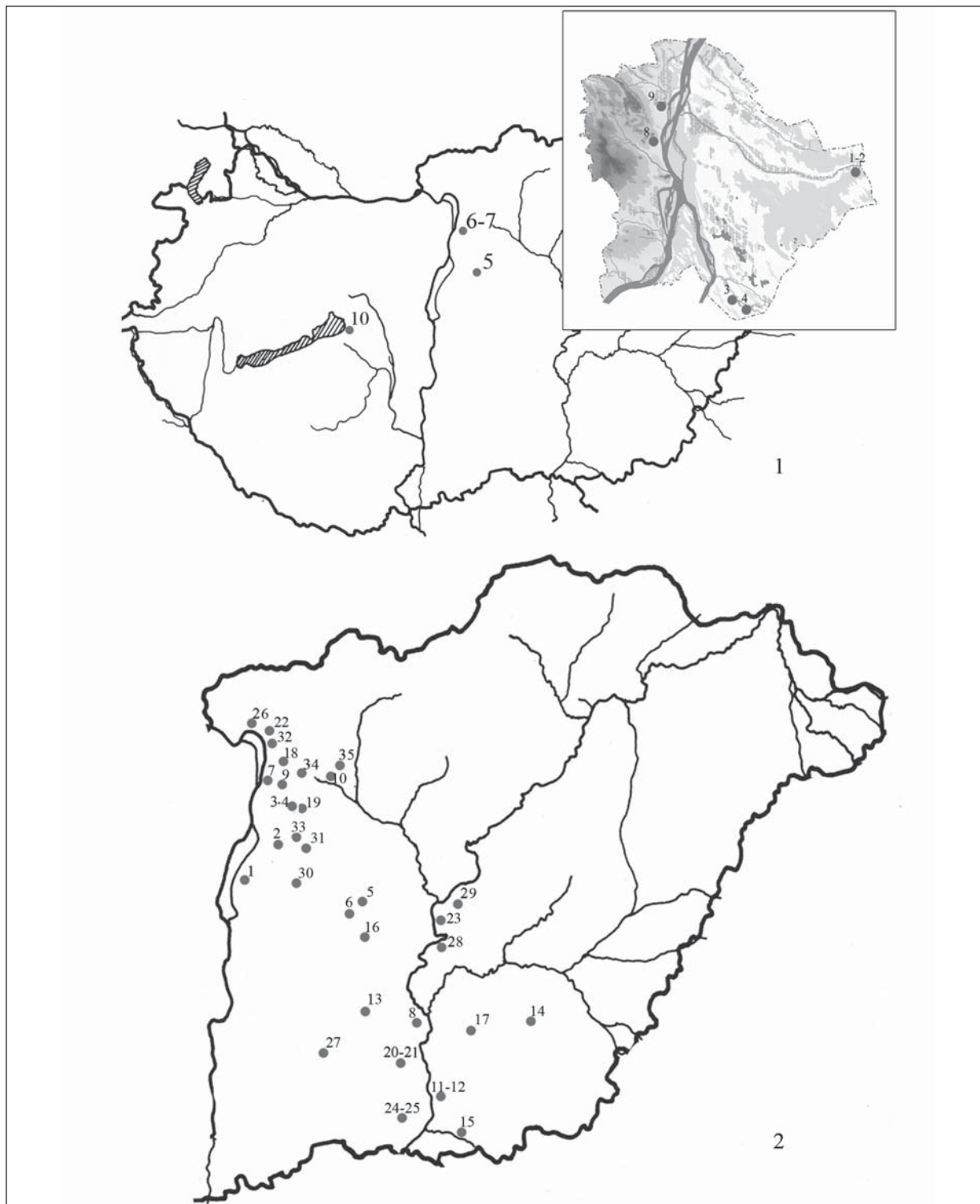
9. kép. Kónikus aljú tálak: motívumkombináció a kapcsolódó edényprofilokkal

Fig. 9. Combination of motives and profiles of conical shaped bowls

10. kép. 1: Kónikus aljú tálak motívumainak tipológiai táblája. Szürke – az Üllő 5. lelőhely és a budapesti anyag közös mintái; vörös – csak a Pesti-síkságon fordul elő; sárga – csak az Üllő 5. lelőhely jellemző motívuma.
 2: Pecsételt kerámiák Zr vs. CaO diagramja. Fekete – aquincumi kerámiák; vörös – pecsételt kerámiák.
 3: Az Üllő 5. lelőhelyen talált pecsételt kerámiák CaO/Al₂O₃ vs. SiO₂/Al₂O₃ diagramja (SZEBENYI ET AL. 2014), az általunk vizsgált minták adataival. Kék – biztosan helyi kerámiák; sárga – nem helyi kerámia; vörös – az általunk vizsgált kerámiák

Fig. 10. 1: Typology of the motives. Grey – common motives in site Üllő 5 and sites of Budapest; red: occurs only in Budapest; yellow – feature of the site Üllő 5. 2: Zr. vs CaO diagram of the stamped pottery. Black triangles – pottery from Aquincum; red triangles – stamped pottery. 3: CaO/Al₂O₃ vs. SiO₂/Al₂O₃ diagram of the sherds found in Üllő 5 (SZEBENYI ET AL. 2014) with our measures. Blue – local pottery; yellow – not local pottery; red – newly examined fragments

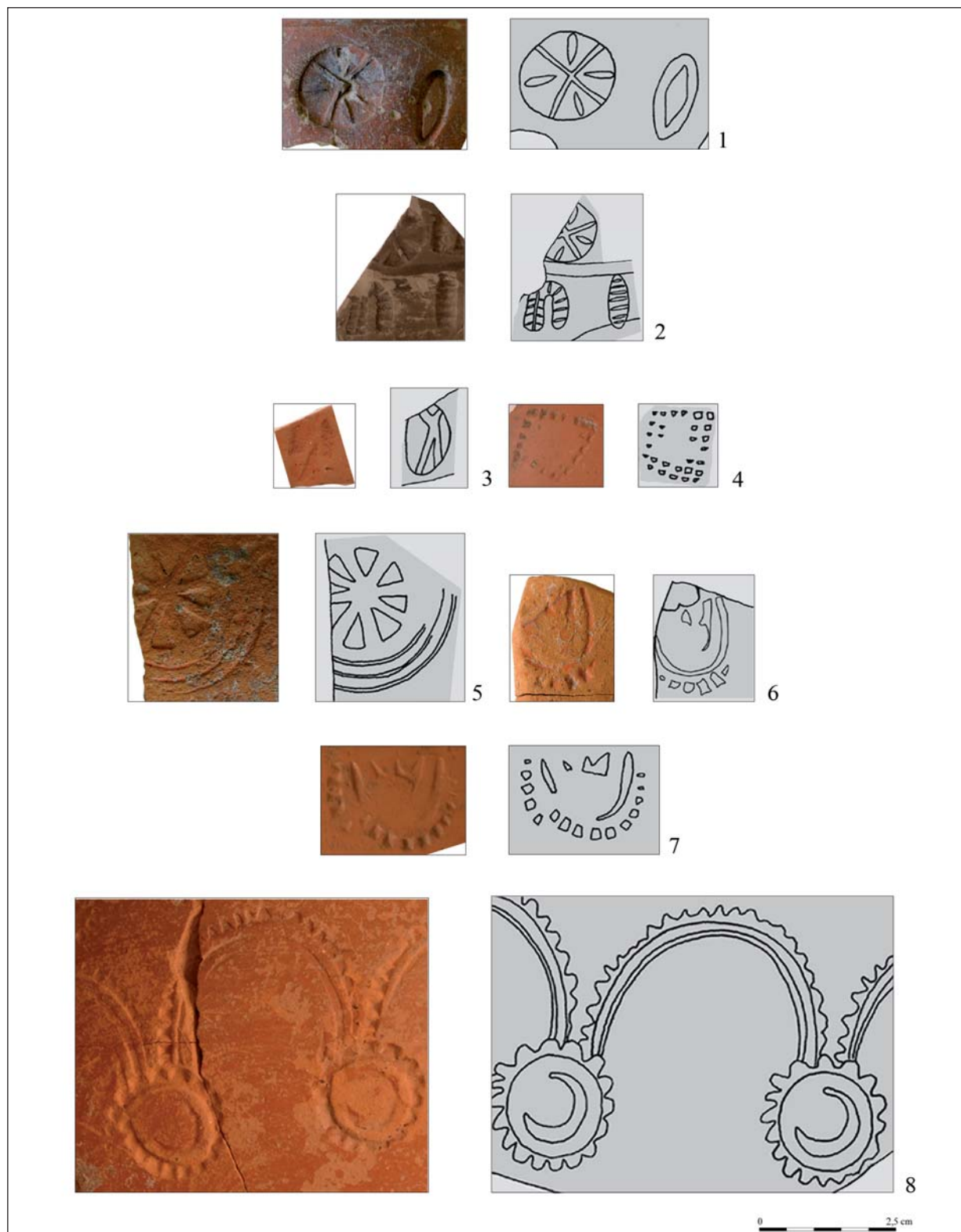
11. kép. 1. A kónikus aljú tálak elterjedési térképe: 1–2: Budapest, XVII. Péceli út; 3: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út; 4: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő; 5: Üllő 5. lelőhely; 6–7: Dunakeszi-Alagi major; 8: Budapest, III. Bécsi út 166.; 9: Budapest, III. Harrer Pál utca 42.; Balatonvilágos. 2: A Drag 37-es utánzatok és egyéb formák elterjedési térképe (a lelőhelylistát ld. 16. j.)

Fig. 11. 1: Distribution map of conical shaped bowls: 1–2: Budapest, XVII. Péceli Street; 3: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai Street; 4: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő; 5: Üllő 5. site; 6–7: Dunakeszi-Alagi farm; 8: Budapest, III. Bécsi Street 166.; 9: Budapest, III. Harrer Pál Street; 42.; Balatonvilágos. 2: Distribution map of Drag. 37 imitations and other types (see list in footnote 16)

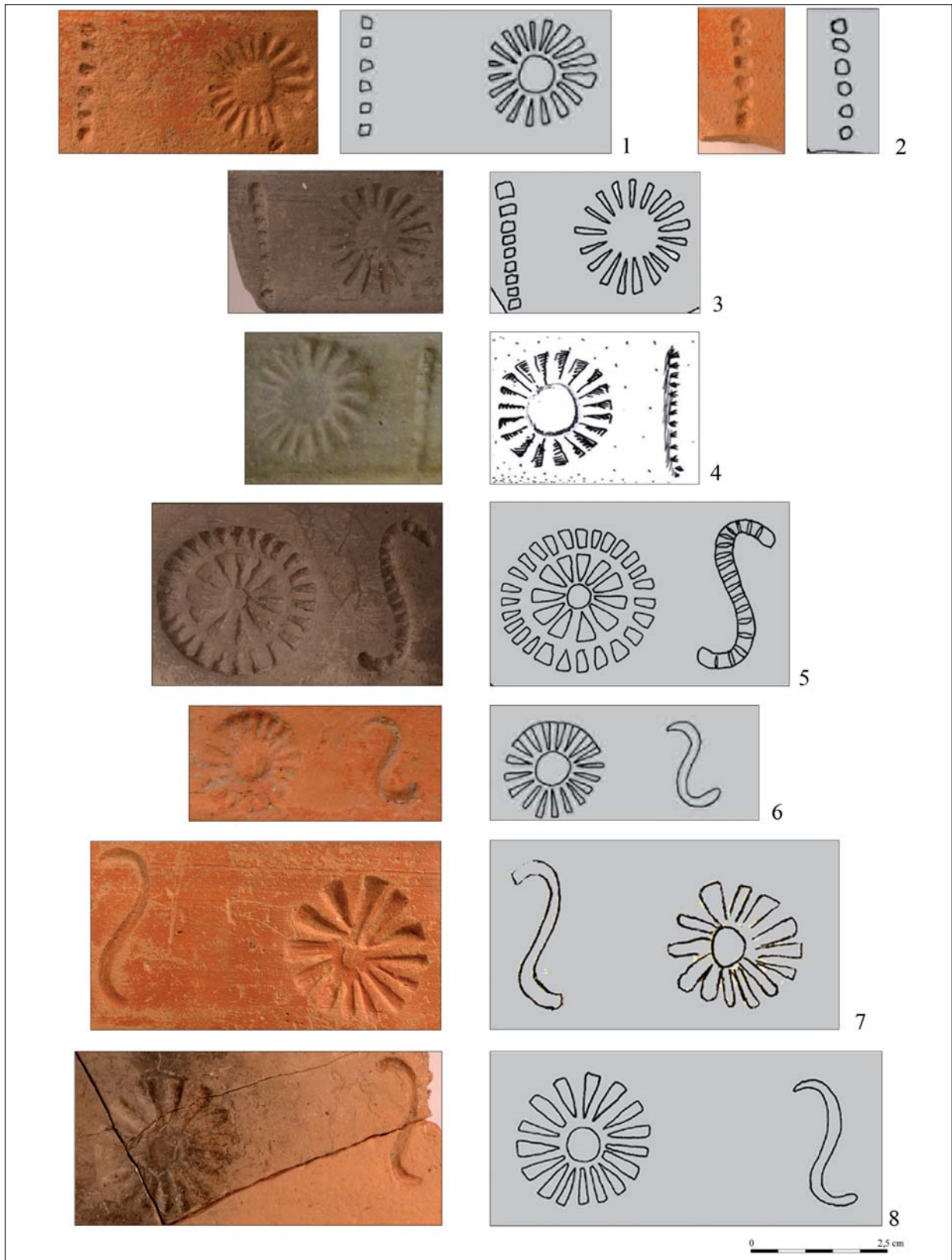
12. kép. Kónikus aljú tálak a Pesti-síkságról. 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út (Kat. 21); 2, 4: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 5, 11); 3, 5: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 15, 19)

Fig. 12. Conical shaped bowls from the Pest plain. 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai Street (Cat. 21); 2, 4: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 5, 11); 3, 5: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 15, 19)

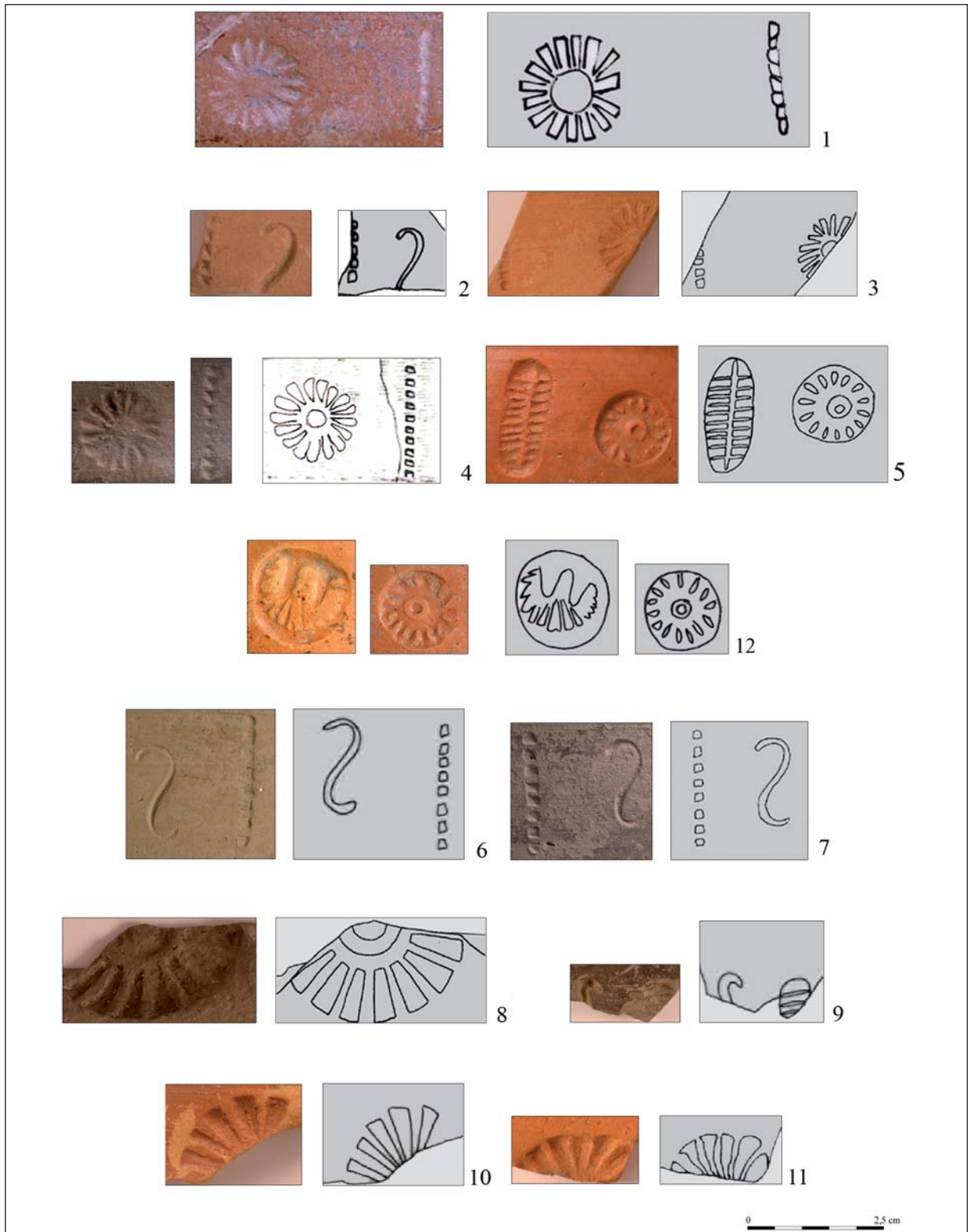
13. kép. 1–3: A római import kerámiák motívumai. 1–2: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 36, 39); 3: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 41). 4–8: Ívelt oldalú tálak és Drag. 37-es utánzatok motívumai. 4, 6: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 37–38); 3, 5, 7–8: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 41, 44–45)

Fig. 13. 1–3: Motives from imported bowls. 1–2: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 36, 39); 3: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 41). 4–8: Motives from curved-sided bowls and the imitation of Drag. 37 type. 4, 6: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 37–38); 3, 5, 7–8: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 41, 44–45)

14. kép. Kónikus aljú tálak motívumai. 1–2, 6–7: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 14–15, 18, 20);
3–5, 8: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 6–8, 11)

Fig. 14. Motives from conical shaped bowls. 1–2, 6–7: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő
(Cat. 14–15, 18, 20); 3–5, 8: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 6–8, 11)

15. kép. Kónikus aljú tálak motívumai. 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út (Kat. 21); 2–3, 7–8: Budapest, XVII. Péceli út (Kat. 4–5, 9–10); 4: Budapest, III. Bécsi út (Kat. 2); 5–6, 9, 11–12: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Kat. 12–13, 16–17, 19); 10: Budapest, III. Harrer Pál utca (Kat. 3)

Fig. 15. Motives from conical shaped bowls. 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai Street (Cat. 21); 2–3, 7–8: Budapest, XVII. Péceli Street (Cat. 4–5, 9–10); 4: Budapest, III. Bécsi Street (Cat. 2); 5–6, 9, 11–12: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő (Cat. 12–13, 16–17, 19); 10: Budapest, III. Harrer Pál Street (Cat. 3)

SZARMATA EDÉNYÉGETŐ KEMENCÉK AZ M43 AUTÓPÁLYA NYOMVONALÁN

BENEDEK-BENE ZSUZSANNA* – BENEDEK ANDRÁS**

Absztrakt: A tanulmány célja elsősorban az M43 autópálya 38. lelőhelyének feltárása során előkerült két, 2–3. századi, szarmata kori edényégető kemence ismertetése és párhuzamainak bemutatása. A szerzők elemzik és értékelik a kemencék készítésének módjait, a kemencék formai sajátosságait, felépítését és a települések szélén történő elhelyezkedésének okait.

Kulcsszavak: Makó-Dáli ugar, M43 autópálya, szarmata, edényégető kemence

BEVEZETÉS

A kelta La Tène-műveltség által kialakított ipari újítások, a fazekaskorong és az összetett, épített edényégető kemencék használatával a Kárpát-medencében először a vaskor folyamán számolhatunk. A korábbi gödörégetésnél jóval hatékonyabb, ún. alsóhuzatú, vertikális, kétosztatú edényégető típust, melyet a rostély oszt két részre, a Pannoniát elfoglaló rómaiak is átvették az őslakos kultúra hordozóitól,¹ majd, hogy ipari méretű igényeiket ki tudják elégíteni, tovább is fejlesztették.² Az eredeti működési elven azonban ők sem változtattak, ahogyan azt a népvándorlás kori fazekások sem tették³ (pl. avar edényégető kemencék: Szekszárd,⁴ Kompolt-Kistéri-tanya⁵). Sőt, egyes esetekben az ilyen típusú kemencék

használata még az Árpád-kor folyamán is megfigyelhető.⁶

A hazánkban előkerült kelta típusú edényégető kemencék száma az elmúlt években, évtizedekben a különböző nagyberuházásokat, elsősorban az autópálya-építéseket megelőző leletmentések nyomán jelentősen megemelkedett (pl. Ecser 7. lh.,⁷ Üllő 5. és 9. lh.,⁸ Balatonlelle-Rádpusztza,⁹ Sávoly-Balatonring 7. lh.,¹⁰ Bátaszék-Körtvélyes-dűlő¹¹).

Az M43 autópálya második szakaszának (Makótól Nagylakig) építését megelőző feltárások során összesen öt fazekaskemence (M43 36. lh. – 1 db; M43 38. lh. – 2 db; M43 40. lh. – 2 db), és egy fazekaskemence omladéka (M43 39. lh.) került elő (*l. kép 1*). Ezen

* Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, H-1014 Budapest, Táncsics M. u. 1. zsuzsa.bene@forsterkozpont.hu

** Móra Ferenc Múzeum, H-6721 Szeged, Roosevelttér 1–3. benedek.79@gmail.com

¹ KELEMEN 1980, 55.

² OTTOMÁNYI 1990, 26–27; BÓNIS 1981, 11.

³ SZÖLLÖSI 2008, 326.

⁴ ROSNER 1978; ROSNER 1981.

⁵ TAKÁCS–VADAY 2004.

⁶ VÁGNER 2002, 314, Fig. 9.

⁷ KÖVÁRI ET AL. 2006, 22.

⁸ BATIZI ET AL. 2006, 42; KULCSÁR–MÉRAI 2011.

⁹ HONTI 2007, 27.

¹⁰ GUTAY 2010, 19; KIS–GUTAY 2012, 101.

¹¹ CZIFRA 2008, 45.

a szakaszon az összes előkerült darab római kori, s ez jelentősen növeli a szarmatákhoz köthető, fazekassággal foglalkozó települések eddig ismert számát, hiszen a közismerten nagy mennyiségű szarmata településnyom ellenére a fazekas tevékenységre utaló nyomok viszonylag csekély számú lelőhelyen összpontosulnak.

Az elmúlt évtizedekben feltárt kemencék közül kevésről jelent meg részletekben gazdag leírás és feldolgozás, a legtöbb ismert adat a *Régészeti Füzetek* vagy a *Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* rövid, szűkszavú

jelentéseiből ismert. Azonban, szerencsés módon, a párhuzamként használható vas-kori és pannoniai edényégetőkkel foglalkozó publikációkban tett technikai és technológiai megfigyelések alapján az újonnan előkerülő, átlagos részletességgel dokumentált régészeti objektumok hasonlóságot mutató jelenségei is könnyen értelmezhetőek.

Jelen tanulmányunk célja elsősorban az M43 autópálya 38. lelőhelyén előkerült két szarmata kori edényégető kemence ismeretése, a teljes közlésre való törekvés nélkül, hiszen a leletanyag feldolgozása, mosása és restaurálása még folyamatban van.

A LELŐHELY RÖVID LEÍRÁSA

A Makó és Nagylak között épült M43 autópálya építése kapcsán 2013. április 11. és június 27. között megelőző feltárást végeztünk a nyomvonal 38. lelőhelyén, Makó-Dáli ugar területén (*I. kép 1*). A lelőhely Makó északkeleti részén, a Dáli ugarnak nevezett határrészben, a Száraz-ér meanderei által körbevett, félszigetszerűen kiemelkedő, két ÉK–DNy-i irányú, a környezetből jelentősen kimagasodó dombhát területén helyezkedik el. Ebből a nyomvonallal érintett, lehumuszolt terület elérte a 15 045 m²-t, amely területen a 20 és 125 cm között váltakozó humusztakaró alatt 370 objektum került elő (*I. kép 2*).

A feltárást során láthatóvá vált, hogy a terület délkeleti oldalán elhelyezkedő magaspart az északnyugati részhez képest jóval intenzívebben volt lakott. A munkálatokat a terület délkeleti végén kezdtük meg, ahol sűrűn elhelyezkedő bronzkori és római kori településobjektumokat és egy szarmata temetőrészletet tártunk fel. Ez az objektumsűrűség a teljes délkeleti magasparti részen, egészen a lelőhely közepén elhelyezkedő meder széléig érzékelhető volt. E szakasz után egy mederrel tagolt rész következett, ahol csak egy égetőkemencével és egy füstölővel, illetve egy sütőkemencével és egy füstölővel összekapcsolt objektum került elő. Ezzel szemben, a terület északnyugati magaspartos szakaszán

csak elszórtan kerültek elő főleg bronzkori kerámiával datálható tároló vermek. A délkeleti magasparti részen előkerült egy 2–3. századi szarmata temető- és településrészlet, illetve egy középső bronzkori (Szőreg–Perjámos-kultúra) teleprészlet is. A terület e részén 15 félig földbe mélyített, Ny–K-i tájolású épületet tártunk fel. A házak környékén 287 kisebb-nagyobb vermet is dokumentáltunk. A szarmata gödrök betöltéséből nagy mennyiségű omladék, hamu és patics, illetve többségében a helyi hagyományos kerámiaműveség emlékei kerültek elő (tál, hombár, korsó, fazék, fedő). 15 objektumból *terra sigillata* és amfora töredékei is napvilágot láttak, melyek a Római Birodalommal történő kereskedelmi kapcsolatokra utalnak.

A bronzkori objektumokból nagy mennyiségben és nagyon jó állapotban kerültek elő a kisméretű, vékony falú, perem fölé magasodó, kétfülű, gömbös testű, tipikus középső bronzkori edények. Ezekben a gödrökben nagy mennyiségben jelentkeztek állatcsontok is, azon belül szarvas, őz és vaddisznó csontjai.

A terület északkeleti részén került elő a három sírsorból, 20 sírból álló 2–3. századi szarmata temetőrészlet. A sírok D–É-i tájolásúak voltak. Három sírgödör kivételével a sírokat kirabolták, a korabeli rablógödröket pedig szinte minden esetben a sír közepére

ásták rá. A sírokból bronz fülbevalók, gyöngy nyakláncok, bronz- és vasfibulák, vascsatok és vaskések kerültek elő. Egy sírban (296. objektum) szép, szabályos sorokban szoknyára varrt gyöngyöket tudunk megfigyelni.

Öt méhkas alakú bronzkori gödörből kerültek elő – valószínűleg egy támadás nyomait magukon hordozó – őskori csontvázak

és vázrészecskék. Több csontváz esetében, főleg a hosszú csontokon, megfigyelhető volt egy éles tárgy által történt csonkítás nyoma.

A terület két, közel legmélyebben fekvő részén, amelyek egyben a szarmata település két szélét is jelölték, előkerült egy-egy különböző méretű és formájú kerámiaégető kemence (275. és 363. objektum).

AZ EDÉNYÉGETŐ KEMENCÉK LEÍRÁSA

363. objektum (4. és 7. kép): A lelőhely középső, legmélyebben fekvő részén (1. kép 2), a humuszolás során előkerült egy edényégető kemence tapasztott, keményre kiégett rostélyá és az égetőtér falának egy kisebb részlete a rostély északi oldalán, illetve a hozzá kapcsolódó munkagödör föltja. A kemencéhez északról csatlakozott egy közepes méretű (258 × 422 cm), ovális alaprajzú munkagödör. A munkagödör legnagyobb mélysége a nyesett felszíntől számítva 66 cm volt. Keleti oldalát padkásra alakították, ahol a mélysége 37 cm volt, míg az északi oldalát rézsűsre, alját pedig egyenesre képezték ki. A bontása során a gödör falának nyugati oldalában egy újabb, ovális alakú átégés föltját figyeltük meg. Ebből egyértelművé vált, hogy egy többfunkciós objektumról van szó.

A munkagödör nyugati oldalába egy füstölő kürtőjét (376. snr) vájták, melynek hossza 220 cm volt. A kürtő a munkagödör irányából 128 cm hosszúságban volt átégve. Betöltéséből leletanyag nem került elő. Az ovális keresztmetszetű kürtő a föltban téglalap, 14 cm mélységben ovális alakúra összeszűkülő, meredek falú és egyenes aljú füstölőtérhez (375. snr) csatlakozott, melynek hossza 213 cm, szélessége 137 cm, mélysége 68 cm volt. Betöltéséből kis mennyiségű kerámia és állatcsont került elő (4. kép 2; 7. kép 1). A kibontott objektumrészecskék dokumentálását követően „pozitívban” kezdődött meg az égetőkemence kibontása. A teljes épségben megmaradt rostély megtisztítása után láthatóvá vált, hogy a talajművelés csak az égetőtérrel érintette meg. A konstrukció égetőtéréről sajnos bővebb információval nem rendelkezünk, hiszen csak egy 20 cm magas és 12 cm vastagságban (kívül 6 cm vörösre, belül pedig 6 cm szürkére) átégett részlete volt megfigyelhető.

A kemence 120 × 120 cm átmérőjű, 20–25 cm vastagságú, lyukakkal szabdalt rostéllal rendelkezett, mely az alépítmény déli végében kapott helyet. Az erőteljesen átégett, szürke színű rostélyt a támasztófalra keresztben elhelyezett gallyak segítségével tapasztották a tüztér fölé. Rajta kb. 5–6 cm átmérőjű, a hő egyenletes áramlását biztosító, szabálytalanul elhelyezett lyukakat lehetett megfigyelni. A

legtöbb lyuk függőleges állású volt. Kivételt képeztek azok, melyek közvetlenül a támasztófal mellett helyezkedtek el, ezek ferde futásúak voltak. Az ily módon kialakításra került lyukak egyébként a falba fúródtak volna és ezáltal elvesztenék a funkciójukat. A rostély közepén félig átfúrt lyukakat figyeltünk meg, melyek kialakítását a helytelen elhelyezés miatt félbehagyták (4. kép; 7. kép 3–4).

A kemence bontását az alépítmény hossz-, majd keresztirányban történő metszetelésével folytattuk (4. kép 1, 3; 7. kép 4–6). A feltárás során kiderült, hogy egy két fűtőcsatornás fazekaskemence alépítményéről van szó, melyet a rostély alátámasztására szolgáló, a kemence szájára merőlegesen kialakított támasztófal oszt ketté. A központi támasztóborda érdekessége, hogy nem húzódott el a tüztér hátsó faláig. Ezen a részen egy 40 × 40 cm átmérőjű lyukat hagytak az építők, melynek segítségével cirkulálni tudott a hő a fűtőcsatornákon keresztül (4. kép 3; 7. kép 5–6). A csatornák legnagyobb szélessége 86 cm, hosszuk pedig 216 cm volt. A közel ovális alakú, „laposan elterülő” alépítmény legnagyobb szélessége 252 cm, hosszúsága 358 cm. Tapasztásra utaló nyomokat lehetett megfigyelni a tüztérben (mind az oldalán, mind az alján) és a támfalon is, vastag, szürkére égett réteg formájában. Az alépítmény hátsó falán jól megfigyelhető volt a korabeli építőmester ujjainak a lenyomata, ahogyan a tapasztást vitte fel a falra. A kemence alja a tüztér hátsó falától a tüzelőcsatornák kezdeti szakaszáig folyamatosan lejtett. Itt egy fekete, kormos réteg volt észlelhető, majd enyhe emelkedés volt dokumentálható az objektum szájnyílásáig. Utóbbit az alépítmény északi oldalán alakították ki, szélessége 72 cm, magassága 44 cm volt. A konstrukció felfűtése a szájnyílás előtt, illetve a tüzelőcsatornák kezdeti szakaszában zajlott, ahol a már említett fekete kormos réteg volt dokumentálható. Sem a kemence, sem a hozzá kapcsolódó munkagödör környékén nem sikerült olyan jelenségeket megfigyelni, melyek a műhely esetleges befedésére, tetőszerkezet meglétére utaltak volna. A kemencéből leletanyag nem került elő, és a hozzá kapcsolódó munkagödörből is csak csekély mennyiségű

anyag látott napvilágot. Elmondható tehát, hogy a jelenség felhagyása után, melyre indokot nem sikerült megfigyelni, természetes módon töltődött fel.

275. *objektum* (2–3. és 5–6. kép): A lelőhely délkeleti, mélyebb fekvésű részén (1. kép 2) került elő egy alsóhuzatú edényégető kemence, melyhez keletről csatlakozott egy nagyméretű (320 × 370 cm), ovális alaprajzú, ívelt oldalfalú munkagödör. A munkagödör legnagyobb mélysége, a nyesett felszíntől számítva 190 cm volt. Bontása során a gödör nyugati falának alján, kb. 190 cm mélységben egy ovális alakú, erősen átégett elváltozás nyomát figyeltük meg. Sajnos a gyorsan feltörő talajvíz miatt egy időre fel kellett hagynunk a gödör bontásával, és így nem tudtuk értelmezni a megfigyelt jelenséget. Azonban a gödör nyugati végétől 20 cm-re, a nyesett felszínen egy kerek, gödörszerű objektumra lettünk figyelmesek. A területet újra átnyelve a kemence égetőterének agyaggal kitapasztott, szürke színű, 2 cm vastagságú oldalfala és paticsos, faszenes, kormos, fekete humuszos betöltődésű foltja rajzolódott ki. A két megfigyelést összekapcsolva már egyértelművé vált, hogy egy edényégető kemencét rejt a föld. A talajvíz mélyebbre húzódásával és a nyári melegek beköszöntével kezdődhetett meg a kemence „pozitívba” bontása, amelynek során kb. 160 cm mély munkagödört kellett kialakítani, hogy a kemencéhez teljes egészében hozzá lehessen férni. A bontás után egy hengeres égetőteret, egy „körte” alakú alépitményt és az őket összekötő, az altalajból kialakított „furatokat” sikerült dokumentálni.

E konstrukció esetében az égetőtérrel több információ maradt meg. Az égetőtér nyesett felszínen mért átmérője 162 × 160 cm volt. Ebben az esetben megfigyelhető volt az égetőtér nyesett felszíntől számítva 60 cm-es mélysége és a közel 6 cm-es – kívül 4 cm vörösré és belül 2 cm szürkére átégett – vastagsága is. A nyesett felszíntől számítva kb. 60 cm mélységben alakították ki a kemence égetőrácsát, melynek átmérője 163 × 170 cm, vastagsága 3–4 cm volt. A rostélyon 6 darab, megközelítőleg kerek (23 × 30 cm) lyukat képeztek ki (5. kép 2).

A kemence égetőrácsának délnyugati oldalán egy felnőtt csontváza feküdt. A hason fekvő váz koponyája a jobb oldalán nyugodott. Bal karja könyökben

behajlítva a vállánál, míg a jobb a testétől kicsit távolabb, azonban könyökben szintén behajlítva volt megfigyelhető. A lábak térdben behajlítva, a kemence égetőterének falát követve feküdtek. A koponyán az égetőtér oldalfalának szürke darabjait figyeltük meg (3. kép 4; 5. kép 3). A rostélyt az alépitménnyel 5, sugarasan kialakított és egy központi járat kötötte össze, melyeket az agyagos altalajból alakítottak ki. A tűztérben ezeken a járatokon keresztül áramlott a meleg levegő az égetőtérbe. Ezek hossza változó volt, a szélsők elérték a 70 cm hosszúságot, míg a központi járat ezzel szemben csak 40 cm volt. Mindez azzal magyarázható, hogy a középen elhelyezett furat függőleges állású volt, míg a szélén megfigyelt 5 másik enyhén befelé dőlt. A furatok átmérője az alépitménynél volt a legkisebb (kb. 15 cm), majd fokozatosan a rostély felé szélesedtek, itt enyhén tölcseres kiképzésűvé váltak. Ez alól a szájnnyílás fölött elhelyezett furat képez kivételt, amely éppen fordított kialakítású volt (3. kép 2–3; 6. kép). A „körte” alakú alépitmény, melyben központi rostélytámasztó fal nem volt megfigyelhető, az aljától a rostélyig (a furatokkal együtt) elérte a 130 cm-es magasságot. Szélessége 80–210 cm között váltakozott, hosszúsága 240 cm volt. Az alépitmény középmezőben két oldalon „szögletesen” kiszélesedett. E kiszélesedések funkciója egyelőre ismeretlen (3. kép 1; 5. kép 1–3).

A kemence teljes belső részében, az alépitménytől egészen az égetőtérig vastag, szürkére égett réteg volt megfigyelhető. A szürke agyagréteg teljes felületén szerszám nyomait figyeltük meg. A kemence szájnnyílását 61 cm szélességűre és 85 cm magasságúra alakították ki. Szájánál az átégés vastagsága 3–9 cm között váltakozott. Sem a kemence, sem a hozzá kapcsolódó műhely környékén nem sikerült olyan jelenségeket dokumentálni, melyek arra utaltak volna, hogy a konstrukciót védték az időjárás viszontagságaitól.

Mind a fazekaskemencéből (első sorban a kemence alépitményéből), mind a hozzá kapcsolódó munkagödörből rengeteg kerámia és állatcsont került elő, melyek mosása és restaurálása jelenleg is folyik. A kemence szerkezeti teljesen ép, felhagyására indokot nem sikerült megfigyelni (hacsak a benne talált csontvázat nem tekintjük annak).

A MAKÓI LEŐHELYEN FELTÁRT EDÉNYÉGETŐ KEMENCÉK FORMAI SAJÁTOSÁGAI

A 363. sz. kemence (4. kép 2; 7. kép 1–3) az úgynevezett kelta típusú edényégetők „ideáltípusához” tartozik.¹² Az alsóhuzatú kemencében az áttört rostély választotta el egymástól

az alsó tűzteret és a felső égetőteret. A laposan elterülő, földbe mélyített alépitményen belül képeztek ki a rostély alátámasztására szolgáló, a kemence szájnnyílására merőlegesen

¹² BÓNIS 1981, 11; SZÖLLŐSI 2008, 345.

álló támfalat, melyet az altalajból alakítottak ki. Ez a konstrukció a T. Szőnyi Eszter által meghatározott A/1 típusba sorolható, mivel a középső tartófal a tüzelőnyílást nem osztotta ketté.¹³ Ilyen típusú fazekaskemencék már több szarmata lelőhelyről előkerültek (pl. Sándorfalva-Eperjes,¹⁴ Gyula-Kálvária-dűlő 4.,¹⁵ Gyula, Gyulavári¹⁶). A makói kemence érdekességét az adja, hogy a központi alátámasztó fal nem ért el az alépítmény hátsó faláig, hanem egy 40 × 40 cm-es nyíláson (4. kép 3; 7. kép 5–6) szabadon áramolhatott a forró levegő a fűtőcsatornák között. Elképzelhető, hogy ezzel a technikai megoldással próbáltak hasonló hatást elérni, mint amelyet a két tüzelőtérrel rendelkező kemencék esetében feltételez a kutatás. Az ilyen kialakítású kemencéknél a rostélytartó fal két részre osztotta a tüzelőnyílást, így alakítva ki két tüzelőteret, melyek segítségével a hő áramlását egyenletesebbé lehetett tenni.¹⁷

Ezzel ellentétben a 275. sz. kemence jelenlegi tudásunk szerint egyedülálló az alföldi szarmata Barbaricum területén. Legközelebbi párhuzama az a 12–13. századra keltezhető edényégető kemence, amely a batidai IX. homokbánya leletmentése során került

elő (Pópity Dániel ásatása, közöletlen). A két kemence között szembetűnő méretbeli különbség figyelhető meg, illetve, feltehetően ebből adódóan, míg a makói lelőhelyen előkerült szarmata kemencénél 6 furat kötötte össze a tűzteret és az égetőteret (6. kép 1), addig az Árpád-kori kemencénél csupán 5 ilyen furatot alakítottak ki.

A makói lelőhelyen előkerült két kemence felépítésbeli különbsége miatt felmerült a lehetőség, hogy a két különböző konstrukció esetlegesen nem azonos funkciót töltött be. Ugyan véleményünk szerint a két kemencét azonos módon használhatták, azonban egészen valószínűnek látszik, hogy a két eltérő felépítésű kemencében, már csak méretükből és az égetőrácsra kiképzett lyukak helyzetéből adódóan is, másfajta edényeket égethettek ki. Ezen kívül különbözőségükre magyarázat lehet, hogy a Kárpát-medencében helyi előzményekhez nem köthető, idegen hatást mutató fazekaskemencetípust¹⁸ a keletről ideköltöző szarmaták hozták magukkal. Természetesen a kérdés további, átfogó kutatást igényel, amelybe a szarmaták keleti szállásterületein előkerült, és a szomszédos törzsek által használt edényégető kemencetípusokat is be kell vonni.

A KERÁMIAÉGETŐ KEMENCE MEGÉPÍTÉSE

Egy fazekaskemence megépítésének első lépése a hozzá kapcsolódó munkagödör kiásása volt. Ezt a műveletet minden valószínűség szerint egyszerre kezdték meg a kemencéhez kapcsolódó munkagödör oldalánál és a későbbi égetőtér felől. Gyakran megfigyelhető jelenség az edényégető kemencéknél is,

ahogyan azt már a sütőkemencék esetében is számos alkalommal dokumentálta a kutatás (pl. Kecskemét-Belsőnyír¹⁹), hogy egy munkagödörhöz több kemence is csatlakozott (Kazár,²⁰ Csengersima-Petea,²¹ Kunszentmárton, Szelevény-Telekpart,²² Tiszafüred-Tiszaszőlős, Aszópart²³). Ez egyrészt hatékonyabb

¹³ SZŐNYI 1981, 19.

¹⁴ VÖRÖS 1982, 28.

¹⁵ IMPLÓM 1935, 234.

¹⁶ NIKOLIN 1982, 59.

¹⁷ SZŐNYI 1981, 19.

¹⁸ BÓNIS–GABLER 1990, 167.

¹⁹ GALLINA 2000, 39.

²⁰ VADAY 2004, 205.

²¹ GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 85.

²² MADARAS 2007, 58.

²³ TÁRNOKI ET AL. 1988, 23.

munkabeosztást tett lehetővé,²⁴ másrészt elég volt csak egy munkagödrt kiásni. Hasonlóan gyakori megoldás lehetett, amikor egy korábban kiásott, de már nem használt objektum (gödör vagy ház) oldalába vájták bele a kemencét (pl. Szentes, Schweidel József utca,²⁵ Doboz-Hajdúirtás²⁶). A makói lelőhelyen a 363. fazekaskemence munkagödre egy füstölő tüzelőtereként is szolgált (4. kép 2; 7. kép 1). Hasonló jelenség volt megfigyelhető az M43 autópálya 40. lelőhelyén is, ahol egy munkagödörből működtettek két edényégető kemencét és egy füstölőberendezést is.

Következő lépésként a kemence tűztereként szolgáló gödrt kellett kialakítani a rostélytámasztóként szolgáló fal meghagyásával, már amennyiben azt nem külön építették fel. Néhány esetben külön építették agyagból és esetleg kővel (pl. Esztergom, Kossuth L. utca, 2. kemence,²⁷ Kazár²⁸) vagy más anyagokkal megerősítették (pl. egy korábbi kemence rostélyával, mint ahogyan azt Ordacsehi-Cserefdön, az 570. kemence esetében megfigyelték²⁹). A rostély megtámasztására alapvetően a berakott kemence rakományának megtartása végett volt szükség. A fűtőtér alját és az oldalát, illetve a központi alátámasztó falat gyakran kitapasztották, és még a rostély megépítése előtt ki is égethették. Mindez a szerkezet tartósságát szolgálta.³⁰ A 363. kemence esetében a szerkezet alépítményét vastagon kitapasztották, sőt a kemence tűzterének hátsó falán az egykori építőmester ujjainak a lenyomata is megfigyelhető volt. A 275. sz. kemence belső részén szintén egy vastag, szürkére égett réteg volt dokumentálható, melyről azonban egyértelműen nem állapítható meg, hogy tapaszta vagy csak egy, az égetés során kialakult jelenség. A

réteg érdekessége, hogy vastagsága az alépítménytől az égetőtérig fokozatosan nő. Mindez a hőmérséklet változásával függhet össze, hiszen a tűztér az égetés redukciós szakaszában jobban lehül, mint a kerámiákkal megakart, lefedett égetőtér. Azonban a mindkét kemencében megfigyelt szürke szín meglétére egyféle magyarázat adható: mindkét edényégetőben redukciós égetés történt. Ebben az esetben a kemencék belső falai ugyanúgy viselkedtek, mint a kiégetni kívánt edények, és az égetés redukciós szakaszában ugyanazok a kémiai folyamatok zajlottak le a falakban, mint az edényekben.

Ezután kerülhetett sor a rostély, majd pedig az égetőtér végleges kialakítására. A régészeti leletek tanulsága alapján az égetőrácot a rostélytámasztóra és az alépítmény szélén kialakított peremre helyezett deszkákból és/vagy ágakból kialakított zsaluzatra tapasztták rá. Természetesen ez a fajta szerves anyag tartószerkezet a kemencekonstrukció megszilárdítása érdekében végzett tüzelés folyamán elégett, a rostély pedig a helyére került.³¹ A 363. kemence rostélyának az alján jól megfigyelhetőek voltak a gallyak lenyomatai. Ugyan ez volt tapasztalható az M43 40. lelőhelyen feltárt kemencéknél is. A rostély alsó felén vastagabb, 3–4 cm szélességű áglenyomatok, illetve az arra keresztbe helyezett nádkötegek kiégett nyomai voltak megfigyelhetőek. A központi tartó bordára először a vastagabb ágakat fektették, majd erre helyezték a nádat. A rostélyon, hogy a forró levegő szabad áramlását biztosítani tudják, lyukakat kellett kialakítani, melyeket feltehetően valamilyen kerek átmetszetű tárggyal, például kihegyezett végű bottal végeztek el.³² Ezeknek az átfúrásoknak az elrendezése változatos

²⁴ KATONA 1983, 68.

²⁵ SZABÓ 2007, 283.

²⁶ KOVALOVSKI 1989, 127.

²⁷ KELEMEN 1999, 90.

²⁸ VADAY 2004, 205.

²⁹ HONTI ET AL. 2002, 20.

³⁰ IMPLOM 1935, 235.

³¹ KREITER 2008, 142; VÖRÖS 1982, 29.

³² SZÓNYI 1981, 19.

képet mutat. Leggyakrabban a kerek átmeteszettű lyukakat koncentrikus körökben helyezik el, az első sort az égetőrács fala mentén, egymástól nagyjából szabályos távolságra (pl. Ózd,³³ Balatonfűzfő, 1. kemence,³⁴ Sándorfalva-Eperjes³⁵). Hasonlóan gyakori, hogy a lyukak minden rendszer nélkül, nagyjából egyenletesen elszórva helyezkednek el a rostélyon (pl. Vrsac-Crvenka³⁶). A 363. kemencénél a lyukak rendszertelen elhelyezése volt megfigyelhető (4. kép 2).

A 275. kemence esetében a megépítés folyamata egy kicsit másféleképpen rekonstruálható. Az égetőtér gödrének kiásása után alakíthatták ki a rostély helyét zsaluzat segítségével nélkül. Ezután kerülhetett sor az 5 szélső és az egy központi furat kialakítására. A furatok felülről való leásását bizonyítja az azok tölcéses kiképzése az égetőrács felé eső részükön (6. kép 1). Ezt követően történhetett a tüztér gödrének kivájása a rostély alátámasztására szolgáló tartófal meghagyása nélkül, a kemencéhez kapcsolódó munkagödör felől. Utolsó lépésként kerülhetett sor a kemence boltozatának a megépítésére. Attól függően, hogy az égetőberendezés milyen mélyen volt a földbe ásva, a boltozat egészét vagy csak az alsó szakaszát a számára kiásott gödör oldalához tapasztották,³⁷ ami a 275. kemence esetében is megfigyelhető volt.

A kupola további részének a megépítését különbözőképpen rekonstruálta már a kutatás. Sajnos a régészeti korú kemencék boltozata többnyire nagyon rossz állapotban, beomolva vagy egyáltalán nem kerül elő – egyrészt a talajművelésnek, másrészt a nagyberuházások során használt munkagépek tevékenységének tulajdoníthatóan –, ezért egyértelműen nem foglalhatunk állást egyik lehetőség mellett sem. Az egyik rekonstrukció szerint a

kupola önálló részét gyékény- vagy vesszőfonat segítségével alakíthatták ki, tetején lyukat hagyva. Azonban az ilyen támasztékok meglétére egyelőre nincs konkrét bizonyíték.³⁸ Egy másik elképzelés szerint az égetőtér földbe ásott része fölé már nem építettek önálló boltozatot, hanem a már összetört edények cserépdarabjaival fedték le.³⁹ Talán ezt a lehetőséget támasztják alá a 275. kemence alépítményéből előkerült kerámiatöredékek, melyek az égetés során eshettek a tüztérbe. A törött cserépdarabok tüztérben való előke-rülésére egy másik lehetséges magyarázat az, hogy az égetőrácson kialakított 6 nagyobb méretű lyukat kerámiákkal részben le kellett fedni. Erre egyrészt azért volt szükség, hogy a tűz közvetlen hatását tompítsák, másrészt hogy a lyukak fölé is tudjanak edényeket helyezni. Ha mindezt nem tették volna, az égetőtér jelentős részét szabadon kellett volna hagyni, és így nem lett volna gazdaságos a konstrukció működtetése. Egy épített kerámiaégető kemence működtetéséhez jóval több tüzelőanyagra volt szükség, mint a korábban évezredekig alkalmazott gödörégetéshez. A tüzelőanyag mennyiségének és a hőveszteség csökkentésének egyik módja a hőszigetelés, amely a konstrukció földbe mélyítésével oldható meg. A földbe mélyítés mértékéről azonban különbözőképpen foglalnak állást a kutatók.⁴⁰ Sajnos a nagyberuházások során alkalmazott humuszosolási technikák sem kedveznek a pontos régészeti megfigyeléseknek, ahogyan a Kárpát-medencében folyó intenzív földművelés, esetleges mélyszántás sem. Azzal is számolnunk kell, hogy a legjobb esetben is a kemencék égetőtere már az elhagyásukat követően beomlott, hacsak nem azért hagyták fel őket, mert beszakadtak akár a helytelen égetés, akár az elhasználódás

³³ KOREK 1958, 79, 1. kép.

³⁴ KELEMEN 1980, 6–7. ábra.

³⁵ VÖRÖS 1982, 36, 1. kép 5. alaprajz.

³⁶ RASAJSZKI 1957, Plan Nr. III.

³⁷ SZÖLLŐSI 2008, 353.

³⁸ SZÖLLŐSI 2008, 354.

³⁹ ROSNER 1981, 44.

⁴⁰ SZÖLLŐSI 2008, 346.

következtében. Úgy tűnik, hogy az M43 autópálya 38. lelőhelyén is különböző mértékű földbe mélyítéssel számolhatunk a két kemence esetében. A 275. kemence égetőtérének egy kb. 60 cm mély és 6 cm vastagon átégett, az altalajban kialakított falát sikerült dokumentálni. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a kemence legnagyobb hányadát a föld alá ásták. Ezzel szemben a 363. kemence égetőrácsát kb. 40 cm-rel a nyesett felszín fölött, a humuszban alakították ki, ami arra mutat, hogy kevésbé volt a földbe mélyítve, mint a terület másik szélén előkerült fazekaskemence.

Ahogy más szabadban álló műhelyekkel kapcsolatban (például szabadtéri kemencék),

úgy a fazekaskemencék esetében is felmerülhet egy esetleges műhelyépület meglétének a kérdése. Ez a műhelyépület egyrészt védhette a fazekast az időjárás viszontagságaitól, másrészt csökkenthette a hirtelen légmozgás okozta hőingadozás lehetőségét, amely akár edénytörés vagy az egyenetlen kiégetés okozója is lehetett. E műhelyépületeket már számos alkalommal és különbözőképpen rekonstruálták (pl. Sárvár, Móka-dűlő 2. objektum,⁴¹ Ordacsehi-Csereföld 567. számú objektum⁴²) a kemencékhez kapcsolódó munkagödör körül feltárt cölöphelyek és egyéb jelenségek alapján.⁴³ Ilyen nyomokat azonban sem az M43 autópálya 38., sem a 40. lelőhelyén nem sikerült megfigyelniük.

A KEMENCÉK ELHELYEZKEDÉSE A LELŐHELYEN

Egy gölöncsérműhely felépítéséhez és működtetéséhez elengedhetetlen néhány, a természetben könnyen beszerezhető nyersanyag.⁴⁴ Az egyik ilyen nyersanyag a jó minőségű agyag, amelyet egyaránt használtak az edények elkészítéséhez és a fazekaskemence egyes részeinek a megépítéséhez. Több lelőhelyen (pl. Sándorfalva-Eperjes⁴⁵), ahogyan az M43 autópálya 38. lelőhelyén is, a fazekasműhelyek mellett amorf formájú gödörkomplexum helyezkedett el, melyet a fazekasok által használt agyagnyerő helyként tartja számon a kutatás. Azonban úgy gondoljuk, hogy a természettudományos vizsgálatok korában bátor kijelentés volna bármelyik ilyen objektum összekapcsolása az edényégető kemencével. Egy nemzetközileg elfogadott tézis szerint ugyan a 7 km-en belülről szerzett nyersanyag már helyinek számít,⁴⁶ felmerül a kérdés, hogy ha helyben, a falu határában is hozzá tudtak

jutni a jó minőségű agyaghoz, miért hozták volna azt messzebből, hiszen Magyarország szinte egész területén található kerámia-gyártására alkalmas agyag (ha nem is minden típusú edény készítéséhez).⁴⁷

Az agyag előkészítéséhez, megformázásához mindenképpen szükség volt vízre, illetve a tűzveszélyesség miatt sem volt elhanyagolható szempont a víz közelsége. Megszerzésére több módszert dokumentált a kutatás. Talán a legkézenfekvőbb megoldás az, amikor jelentősebb vízfolyások mellé – legyenek azok természetesen vagy mesterségesen kialakított árkok – telepítette a fazekas a műhelyét. Egy másik, több energia befektetésével járó megoldás, amikor az edényégető kemencék mellé kutakat, ciszternákat ástak.⁴⁸ Esetünkben a 275. kemence munkagödrének közvetlen közelében is egy nagyobb méretű kút (99. objektum) helyezkedett el. Bár az

⁴¹ SZILASI 2006, 249, 37. tábla.

⁴² HONTI ET AL. 2002, 23.

⁴³ SZÖLLÖSI 2008, 339–340.

⁴⁴ OTTOMÁNYI 1990, 26; BÓNIS–GABLER 1990, 166; SZÖLLÖSI 2008, 329.

⁴⁵ VÖRÖS 1982, 28; VÖRÖS 1987, 186.

⁴⁶ SZAKMÁNY 2008, 55.

⁴⁷ SZAKMÁNY 2008, 49.

⁴⁸ SZÖLLÖSI 2008, 329–330.

objektumokból előkerült leletanyag feldolgozása még nem kezdődött meg, valószínűsíthető, hogy összetartozó jelenségekről beszélhetünk. Hasonló kapcsolatot feltételezett a Sándorfalván feltárt kút és edényégető között Vörös Gabriella is.⁴⁹

A kemence megépítése során használt gallyak és deszkák mennyisége csak egy kis töredékét teszi ki annak a famennyiségnek, amely a műhely működtetéséhez szükséges volt. Mivel az edények szakszerű kiégetése mindenképpen időigényes folyamat, rengeteg tüzelőanyagra volt szükség.⁵⁰ Ráadásul mérésekkel igazolták, hogy a különböző égetőanyagok (eltérő fafajták, szalma, tőzeg) használata jelentősen befolyásolja az égetőkemencében lezajló kémiai folyamatokat, és ezáltal a kiégetett edények színét is.⁵¹ A makói két kemence felépítésének különbözőségéből adódóan arra is gondolhatunk, hogy a 275. kemence működtetéséhez, felfűtéséhez jóval több tüzelőanyagra volt szükség. Mindez abból következik, hogy a kemence tűzterét és égetőterét 6 furat kötötte össze (6. kép 1–4), és ezáltal lassabban történhetett a hőátadás, mint a 363. objektum esetében, ahol az alépitményt csak a rostély választotta el az égetőtértől (4. kép 1). Így, ugyan több tüzelő elégetésére volt szükség ugyanannak az eredménynek az eléréséhez, azonban a lassabb hőátadásnak köszönhetően biztosabban elkerülhető volt a helytelen tüzelés okozta edénytörés.

Az úgynevezett kelta típusú fazekaskemencék működési elve a huzaton alapult. Az égetés egyes fázisainak megfelelően szükséges volt a kellő hőmérséklet elérésére és fenntartására, amit az egyenletes tüzelés mellett a légmozgás tett lehetővé. Természetesen a kemence felépítéséből adódóan bizonyos

intenzitású légáramlás mellett a folyamat beindult magától, és a meleg levegő a rostélyon kiképzett lyukakon keresztül az égetőtérbe áramlott.

Tehát a fentebb említett természeti források, az agyag, a víz és a fa mellett fontos kérdés lehetett a kerámiaégető kemencék szájának irányítása, tájolása is egy-egy gölöncsér műhely telepítése során.⁵² A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a szarmata Barbaricumban előkerült edényégető kemencék tájolása és a Kárpát-medencében uralkodó széljárás között semmiféle összefüggés sem mutatható ki. Előfordulnak az előtér-gödör keleti oldalán nyíló szájnyílású kemencék (Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag⁵³), ahogyan nyugati (Vršac-Crvenka⁵⁴) irányú, de déli (M43 38. lelőhely 363. objektum) és északi tájolású (Sándorfalva-Eperjes⁵⁵) konstrukciók is. Feltehetően a helyi adottságoknak, esetleg az adott mikrorégióban uralkodó széliránynak megfelelően, illetve a munkagödör tájolásához igazodva építették meg őket. Akár egy lelőhelyen belül is megfigyelhető több tájolási irány, ahogyan az az M43 38. lelőhelyén is előfordult (275. objektum: nyugati, 363. objektum: déli tájolás). Logikusan az egy munkagödörből működtetett konstrukciók esetében a hatékony munkabeosztás és a kényelem szempontjait is szem előtt kellett tartani a kemence elkészítése során.

A fentebb említett, üzemeltetéshez szükséges feltételek mellett természetesen egy műhely telepítésekor több, nem természeti tényezőt is figyelembe kellett venni: a műhely helyzetét a település más, már meglévő épületeihez, objektumaihoz képest, illetve a kereslet és értékesítés lehetőségeit is.⁵⁶ A fazekaskemencéknek a telephez viszonyított elhelyezkedésében megfigyelhető tendencia – ahogyan azt már számos

⁴⁹ VÖRÖS 1982, 28.

⁵⁰ SZÖLLŐSI 2008, 337.

⁵¹ MASEK 2011, 253.

⁵² SZÖLLŐSI 2008, 337.

⁵³ ISTVÁNOVITS 1999, 3. kép.

⁵⁴ RASAJSZKI 1957, Plan Nr. III.

⁵⁵ VÖRÖS 1982, 36, 1. kép 5. alaprajz.

⁵⁶ BÓNIS–GABLER 1990, 166; KELEMEN 1980, 61; OTTOMÁNYI 1990, 26.

alkalommal dokumentálta a kutatás egyéb tűzveszélyes műhelyek és komplexumok (pl. füstölők, külső kemencék) esetében⁵⁷ –, hogy azokat a lakóépületektől távolabb vagy elkülönítve, rendszerint a település szélén építik fel. E jelenség mögött elsősorban tűzvédelmi okok keresendők.⁵⁸

A makói lelőhelyen a 363. fazekaskemencéből, füstölőből és közös munkagödrökből álló objektumot minden oldalról széles, üres sáv fogta körbe (*I. kép 2*); minden bizonnyal ezek a szabadon hagyott zónák is a könnyen lángot fogó lakó- és egyéb épületek védelmét szolgálták egy esetleges műhelytűz esetén. Ezzel szemben a 275. kemence ugyan a falu másik szélén került kialakításra, azonban számos más objektum fogta közre (*I. kép 2*). Ezeknek egy része biztosan nem a szarmata korra keltezhető (középső bronzkor), míg a többi kemencéhez viszonyított időbeli helyzete nem határozható meg a leletanyag vizsgálata nélkül.

Éppen a fazekasműhelyek település szélén való elhelyezkedése, telepítése nehezíti meg a kereslet és értékesítés kérdésének vizsgálatát. A kereskedelmi céllal nagyobb mennyiségű kerámiát gyártó fazekastelepek (pl. Üllő 5. és 9. lelőhely⁵⁹) mellett minden bizonnyal léteztek csak a helyi igényeket kielégítő, egy-két kemencét működtető kis gölöncsérműhelyek is. Ezek azonosítását nehezíti, hogy kevés az olyan teljesen feltárt szarmata település, amelyről biztonsággal elmondható, hogy nem tartozott hozzá a feltárt(ak)nál több, a telep periferiájára telepített edényégető kemence.⁶⁰ Hasonló a helyzet a régi ásatásokból, leletmentésekből ismerté vált kemencék esetében is (pl. Hódmezővásárhely-Újváros, Franciszti-téglagyár,⁶¹ Gyula-Kálvária-dűlő 4. lelőhely⁶²), ahol sok esetben csupán a földmunkák során előkerült kemencék kerültek feltárássra, dokumentálásra, és a hozzájuk kapcsolódó telep vagy már a munkagödrük sem került kibontásra.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt évek nagyberuházásaihoz kapcsolódóan az Alföld területén számos új szarmata településrészlet látott napvilágot, melyeken több, kézművességre és egyéb ipari tevékenység üzésére utaló nyom került elő. Ezek számos gazdasági és társadalomtörténeti kérdést vetnek fel, ezért a lelőhelyek feldolgozása mindenképpen közelebb juttathat a jelenleg kevésbé ismert társadalmi struktúrák egyes elemeihez. Elmondható, hogy az M43 38. lelőhelyen feltárt kemencék segítségével tovább tudtuk bővíteni a szarmatákhoz

köthető edényégető kemencék számát, illetve egy, az alföldi szarmata területeken eddig teljesen ismeretlen, új típust dokumentálhatunk. Mindkét kemence az előzetes ásatási megfigyelések alapján a 2–3. századra keltezhető, azonban sem a felhagyásukra utaló jelet, sem a felépítésükből adódó esetleges funkcióbeli különbséget nem sikerült megfigyelnünk. Természetesen a leletanyag vizsgálata és az esetleges természettudományos vizsgálatok eredményei tovább tudják majd árnyalni az itt előzetesen felvázolt képet.

⁵⁷ GALLINA 2000, 43.

⁵⁸ MADARAS 2007, 58; KELEMEN 1980, 61.

⁵⁹ KULCSÁR–MÉRAI 2011; BATIZI ET AL. 2006, 42.

⁶⁰ SZÖLLŐSI 2008, 336.

⁶¹ PÁRDU CZ 1937.

⁶² IMPL OM 1935.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez úton is szeretnénk megköszönni az M43 autópálya feltárási munkáiban részt vevő régész kollégáknak (Pópity Dániel, Szarka József és Sóskuti Kornél), hogy a területükön előkerült edényégető kemencékről információt nyújtottak, Bóka Péternek és Pópity Richárdnak áldozatos munkáját, Koncz Margitnak kiváló rajzait, valamint Varga Róbertnek és Zoltán Sándor Péternek a képtáblák elkészítésében nyújtott segítséget. Véninger Péternek a kemencék felépítésével és működésével kapcsolatos építő jellegű megjegyzéseiért tartozunk köszönettel.

IRODALOM

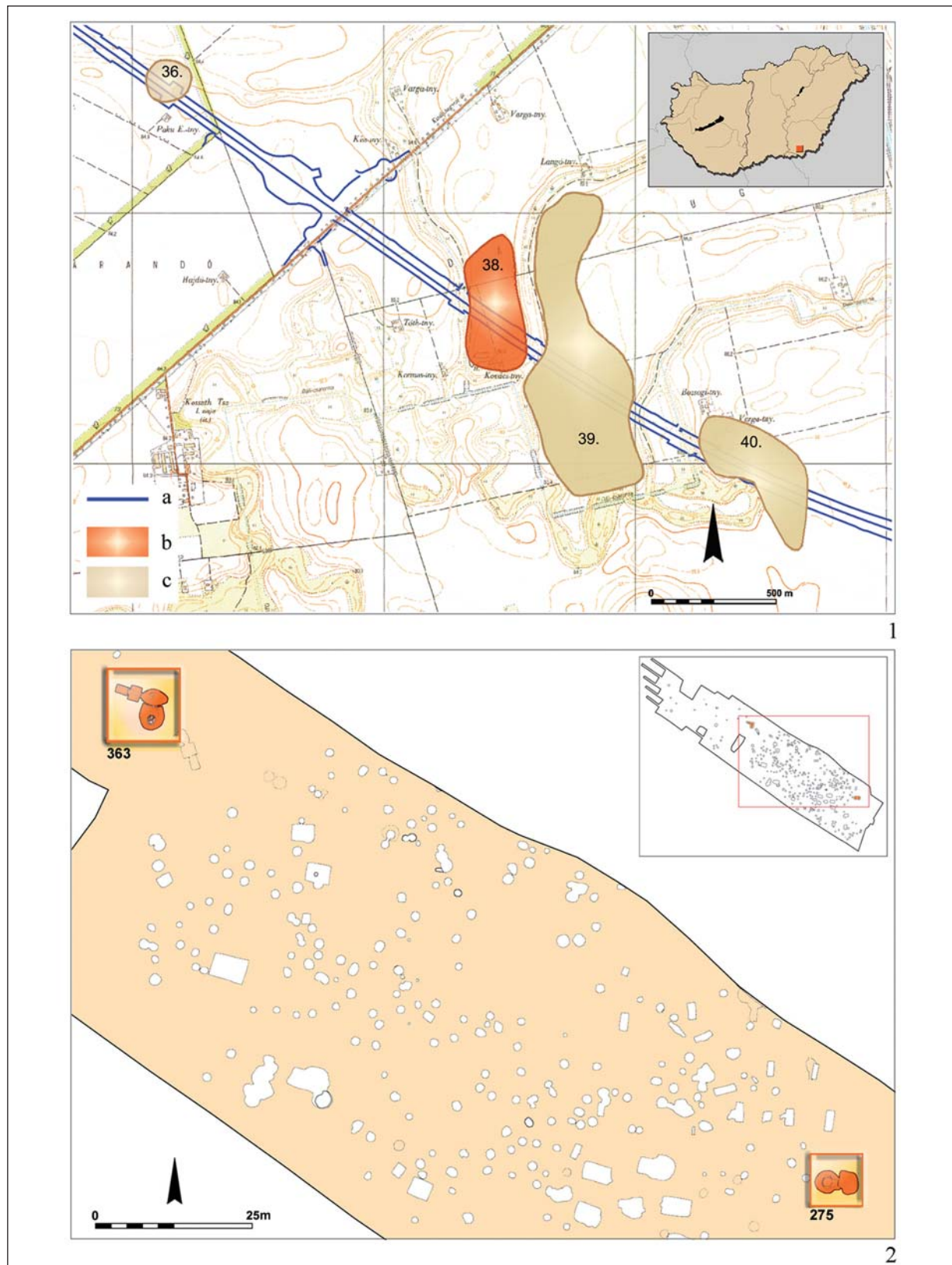
- BATIZI ET AL. 2006: Batizi Z. – Dinnyés I. – Kővári K. et al.: Üllő 5. – Üllő 9. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szerk.: Simon L. Szentendre 2006, 42–43.
- B. BÓNIS 1981: B. Bónis É.: A pannoniai római kori fazekaskemencék (Roman pottery kilns in Pannonia). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplinális kutatása (Research in Industrial Archaeology in Hungary. Archaeological and Interdisciplinary Researches on Kilns and Furnaces)*. Szerk.: Gömöri J. Veszprém 1981, 11–18.
- B. BÓNIS–GABLER 1990: B. Bónis É. – Gabler D.: Fazekasság. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk.: Mócsy A. – Fitz J. Budapest 1990, 166–184.
- CZIFRA 2008: Czifra Sz.: Bátaszék-Körtvélyesdűlő (Tolna megye). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól (Field Service for Cultural Heritage 2008 Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2008, 44–45.
- GALLINA 2000: Gallina Zs.: Tüzelőberendezések egy szarmata településen (Kecskemét-Belsőnyír, M5 autópálya 52/E lelőhely) (Feuerungsanlagen einer sarmatischen Siedlung [Kecskemét-Belsőnyír, Autobahn M5, Fundort 52/E]). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 35–57.
- GILDELE–ISTVÁNOVITS 2011: Gildele, R. – Istvánovits, E.: The Roman-age Settlement at Csengersima – Petea and Pottery Workshops from the Upper Tisza Basin. In: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. British Archaeological Reports, International Series 2236. Eds.: De Sena, C. E. – Dobrzanska, H. Oxford 2011, 85–104.
- GUTAY 2010: Gutay M.: Késő római bennszülött telep Sávolyban. *Örökség* 14:2 (2010) 18–19.
- HONTI 2007: Honti Sz.: Régészeti kutatások az M7-es autópálya nyomvonalán Somogy megyében (Archaeological Research on the Track of the Planned M7 Motorway in Somogy). *Magyar Múzeumok* 1 (2007) 25–30.
- HONTI ET AL. 2002: Honti Sz. – Belényesy K. – Gallina Zs.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. (Rescue Excavations in 2000–2001 on the Planned Route of the M7 Motorway in Somogy County. Preliminary Report II). *Somogyi Múzeumok Közleményei* 15 (2002) 3–36.
- IMPLÓM 1935: Implóm J.: Érdekes gyulai lelet (Ein interessanter Fund in Gyula). *Dolgozatok* 11 (1935) 234–237.
- ISTVÁNOVITS 1999: Istvánovits, E.: Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag. A settlement of

- the 5th century (Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén). *A Jósza András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 173–254.
- KATONA 1983: Katona Gy. Zs.: Római kori edényégető kemencék Pécs belvárosában (Töpferöfen in der Innenstadt von Pécs). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 28 (1983) 61–82.
- H. KELEMEN 1980: H. Kelemen M.: Római kori fazekaskemencék Balatonfüzfőn (Töpfereiöfen aus der Römerzeit in Balatonfüzfő). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 15 (1980) 49–72.
- H. KELEMEN 1999: H. Kelemen M.: Az Esztergom-Kossuth Lajos utcai későkelta fazekaskemencék (Die spätkeltischen Töpferöfen in der Lajos Kossuth Straße in Esztergom). *A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1999) 89–118.
- KIS–GUTAY 2012: Kis A. – Gutay M.: Sávolly-Kerekes-kúti- és Basa-réti-dűlő (Somogy megye, Balatonring 7. lelőhely). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feladatairól (Field Service for Cultural Heritage 2009 Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 101.
- KOREK 1958: Korek J.: Kelta edényégető kemence Ózdon. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 2 (2012) 79–82.
- KOVALOVSKI 1989: Kovalovszki J.: Doboz történetének vázlatja a legrégebb időktől a középkor végéig. Dobozi tanulmányok. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 14 (1989) 115–147.
- KÖVÁRI ET AL. 2006: Kövári K. – Kulcsár V. – Mérai D. et al.: Ecsér 7. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Szerk.: Simon L. Szentendre 2006, 21–22.
- KREITER 2008: Kreiter, A.: A Celtic Pottery Kiln and Ceramic Technological Study from Zalakomár-Alsó Csalit (S-W Hungary) (Kelta edényégető kemence és kerámia technológiai megfigyelések Zalakomár-Alsó Csalit lelőhelyről). *Zalai Múzeum* 17 (2008) 131–148.
- KULCSÁR–MÉRAI 2011: Kulcsár, V. – Mérai, D.: Roman or Barbarian? Models in a Sarmatian Pottery Center on the Danube Frontier. In: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. British Archaeological Reports, International Series 2236. Eds.: De Sena, C. E. – Dobrzanska, H. Oxford 61–80.
- MADARAS 2007: Madaras L.: Régészeti feltárások Szelevény-Telekparton (Előzetes ástási beszámoló a Kunszentmártoni Szilárd Hulladéklerakó területén végzett kutatásokról). Tiszavilág. *A Tiszazugi Földrajzi Múzeum Közleményei* 2 (2007) 54–68.
- MASEK 2011: Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz (Date privind relațiile ceramicii culturii Sântana de Mureș–Cerneahov și a ceramicii sarmatice târzii – epocii hunice din Câmpia Maghiară. Angaben zu den Beziehungen der Sântana de Mureș–Černjavhoh-Kultur und des spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Keramikmaterials auf der Ungarischen Tiefebene). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2011, 249–292.
- NIKOLIN 1982: Nikolin E.: Gyula, Gyulavári, Gelvác I. (Békés megye). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 35 (1982) 59.
- OTTOMÁNYI 1990: Ottományi K.: Késő római kerámiaagyártás a Dunakanyarban. Kutatások Pest megyében. Tudományos Konferencia II. *Pest Megyei Múzeumi Füzetek* 5 (1990) 25–47.
- PÁRDU CZ 1937: Párducz M.: Újabb jazig leletek Hódmezővásárhely határában (Neuere Jazygenfunde bei Hódmezővásárhely). *Dolgozatok* 13 (1937) 78–88.

- RASAJSZKI 1957: Рашајски, Р.: Сарматска лончарска радионица из Црвенке крај Вршца (Die sarmatische Töpferwerkstatt in Crvenka bei Vršac). Рад Музеја Војводине 6 (1957) 39–56.
- ROSNER 1978: Rosner Gy.: Avar kerámiaközpont Szekszárd környékén (Keramisches Zentrum der Awaren in der Umgebung von Szekszárd). *Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 8–9 (1977–1978) 1978, 97–108.
- ROSNER 1981: Rosner Gy.: Fazekaskemencék a Szekszárd-Bogyiszlói úti avar faluban (Pottery kilns in an Avar village beside the Szekszárd-Bogyiszló road). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplinális kutatása (Research in Industrial Archaeology in Hungary. Archaeological and Interdisciplinary Researches on Kilns and Furnaces)*. Szerk.: Gömöri J. Veszprém 1981, 43–49.
- SZABÓ 2007: Szabó J. J.: Szentes, Schweidel József utca (Csongrád megye). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 283.
- SZAKMÁNY 2008: Szakmány Gy.: Kerámia nyersanyagok, kerámiák a mai Magyarország területén a neolitikumtól a XVIII. század végéig. *A Miskolci Egyetem Közleménye* 74 (2008) 49–90.
- SZILASI 2006: Szilasi A. B.: Kelta település részlete Sárvár határában (Parts of a Celtic Settlement on the Edge of Sárvár). *Savaria* 30 (2006) 231–290.
- SZÖLLÖSI 2008: Szöllösi Sz.: Egy kelta edényégető műhely működése a régészeti leletek tanulsága alapján. *Első Század* 1 (2008) 325–374.
- T. SZÖNYI 1981: T. Szőnyi E.: Kora római fazekaskemencék Mursellán (Early Roman pottery kilns in Mursella). In: *Iparrégészeti kutatások Magyarországon. Égetőkemencék régészeti és interdiszciplinális kutatása (Research in Industrial Archaeology in Hungary. Archaeological and Interdisciplinary Researches on Kilns and Furnaces)*. Szerk.: Gömöri J. Veszprém 1981, 19–26.
- TAKÁCS–VADAY 2004: Takács M. – Vaday A.: Avar edényégető kemencék Kompolton (The Avar kilns at Kistértanya, Kompolt. Awarzeitliche Töpferöfen in Kompolt-Kistértanya). *Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 40 (2004) 5–102.
- TÁRNOKI ET AL. 1988: Tárnoki J. – Siklódi Cs. – Cseh J.: Tiszafüred–Tiszaszőlős, Alsórétipart és Aszópart (Szolnok megye). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 41 (1988) 23.
- VADAY 2004: Vaday A.: Kazár (többkorszakú régészeti lelőhely feltárásának előzetes jelentése). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 27–28 (2004) 203–215.
- VÁGNER 2002: Vágner, Zs.: Medieval pottery kilns in the Carpathian Basin. *European Journal of Archaeology* 53:2 (2002) 309–341.
- VÖRÖS 1982: Vörös G.: Késő szarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében* 1982. Szeged 1982, 27–36.
- VÖRÖS 1987: Vörös G.: A Late Sarmatian Pottery Kiln at Sándorfalva-Eperjes, Hungary. *Masca Journal* 4:4 (1987) 185–189.

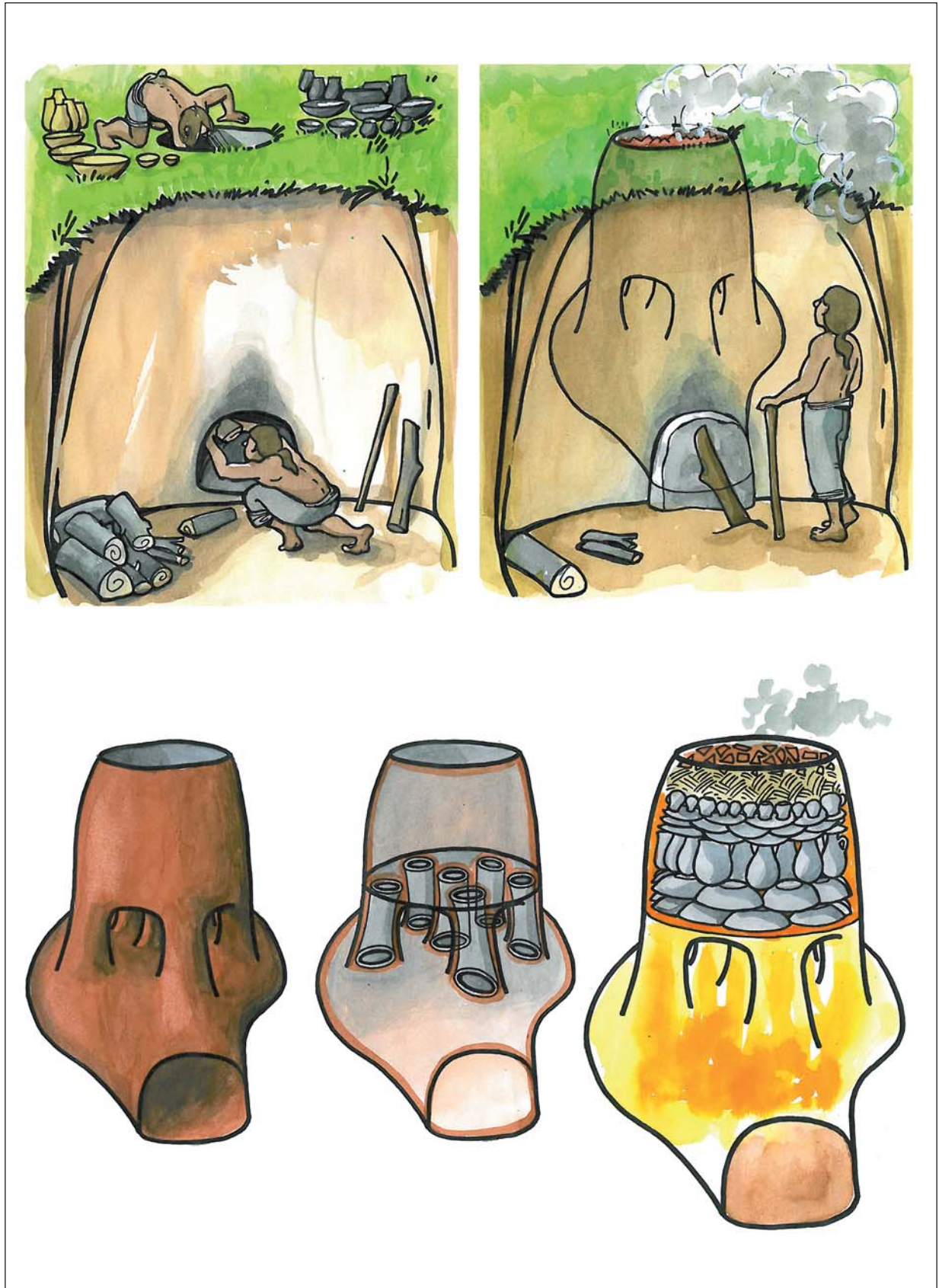
SARMATIAN POTTERY KILNS ON THE TRAIL OF THE M43 HIGHWAY

Our study principally presents and discusses the similarities between two pottery kilns originating from the Sarmatian Age and found during the excavations of archaeological site no. 38 on the M43 highway. During our work, we analyzed and interpreted the methods of kiln-making, the formal features and structure of the kilns, and the reasons behind their location in the outskirts of settlements. The kiln feature no. 363 belongs to the group of the so-called Celtic-type pottery kilns. The particularity of this kiln in Makó is that the central supporter wall does not hit the back wall of the substructure. By contrast, the kiln feature no. 275 is, to the best of our knowledge, a unique piece in the territory of the Sarmatian Barbaricum in the Great Hungarian Plain. The construction's muffle is developed approximately 60 cm deep beneath the subsoil. There are 6 near-round holes in the muffle connected to the substructure through a central tube with 5 radial tubes. The hot air flowed through these tubes from the firebox to the firing chamber. In our opinion, the two kilns were used in the same way, but it seems quite possible that the different structures of the two pieces—deriving from their size and the position of the holes in the muffles—served for burning different types of pots.

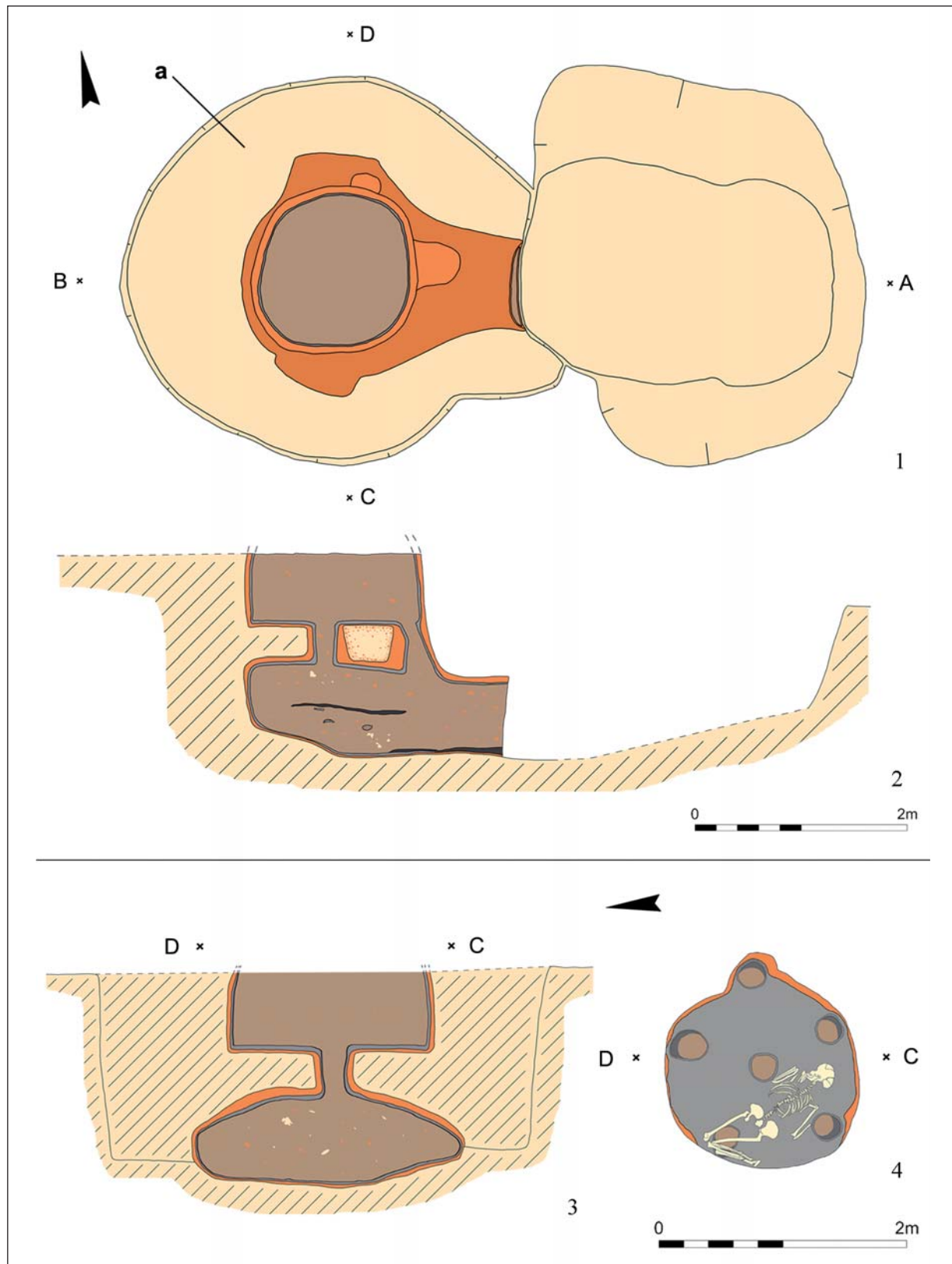

1. kép. 1: A lelőhelyek földrajzi elhelyezkedése; 2: Makó-Dáli ugar: A feltárt terület összesítő felszínrajza.
Jelmagyarázat: a – Az M43 autópálya nyomvonala; b–c – Lelőhely kiterjedése

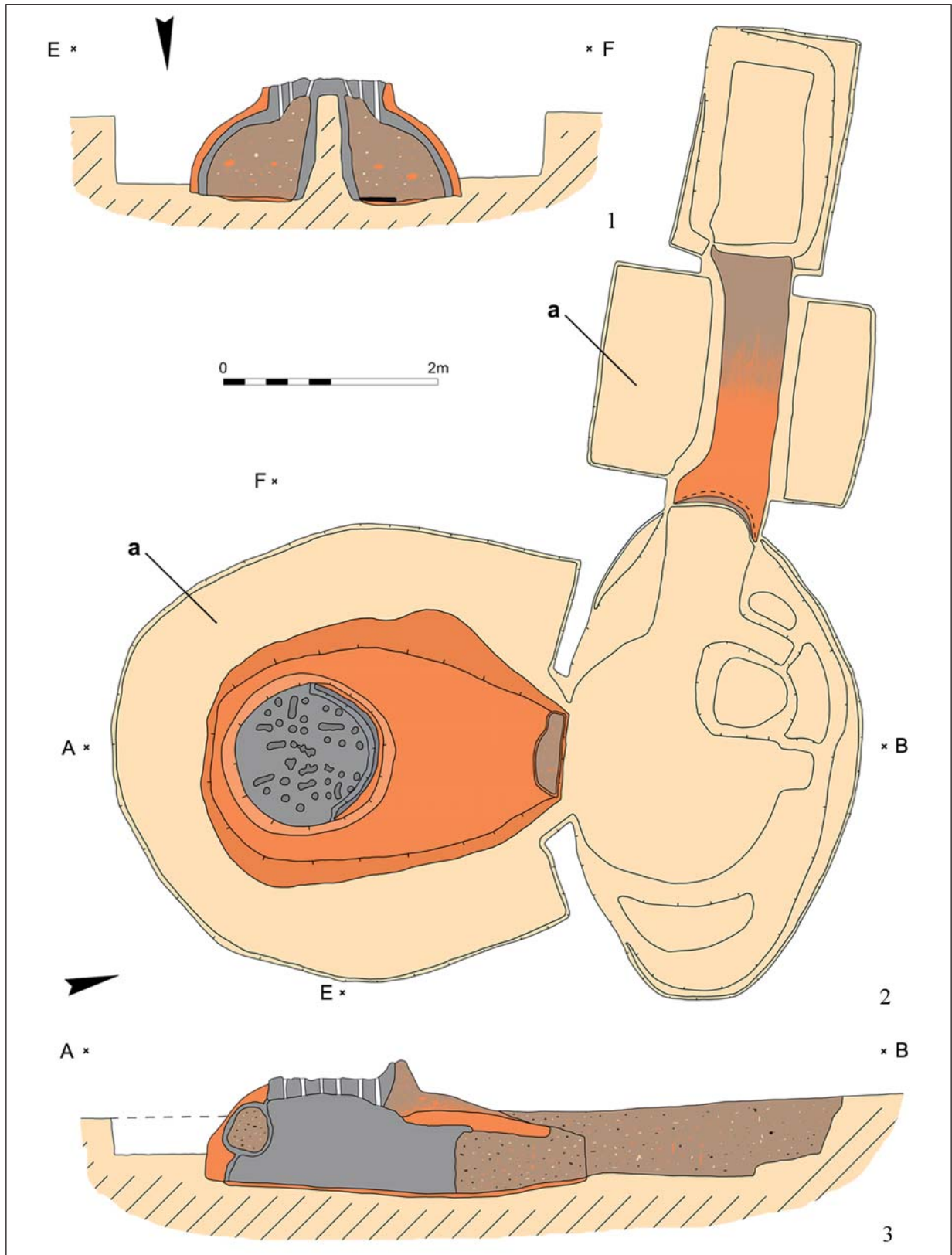
Fig. 1. 1: The geographical position of the archaeological sites; 2: Makó-Dáli ugar: Summarized topography of the excavated area. Notation: a – Trace of the M43 highway; b–c – Extent of the archaeological site

2. kép. A 275. égetőkemence rekonstrukciós rajzai
 Fig. 2. Reconstruction drawings of the pottery kiln no. 275

3. kép. A 275. égetőkemence metszet-, részlet- és bontás utáni rajzai.
 Jelmagyarázat: a – A „pozitívba” bontás során kialakított mesterséges munkagödör
 Fig. 3. Profile, detail and full-digging drawings of the pottery kiln no. 275
 Notation: a – Artificial pit excavated during digging into “positive”

4. kép. A 363. égetőkemence metszet és bontás utáni rajzai.
 Jelmagyarázat: a – A „pozitívba” bontás során kialakított mesterséges munkagödör

Fig. 4. Profile and full-digging drawings of the pottery kiln no. 363
 Notation: a – Artificial pit excavated during digging into “positive”

5. kép. A 275. égetőkemence részletfotói
Fig. 5. Details of the pottery kiln no. 275

6. kép. A 275. égetőkemence részlet- és metszetfotói
 Fig. 6. Detail and profile of the pottery kiln no. 275

7. kép. A 363. égetőkemence metszet-, részlet- és bontás utáni fotói
 Fig. 7. Profile, detail and full-digging photos of the pottery kiln no. 363

RANGOS SZARMATA TEMETKEZÉS SZOLNOK-SZŰCS-TANYA LELŐHELYRŐL

SCHILLING LÁSZLÓ* – BENDŐ ZSOLT** – VÁCZI TAMÁS***

Absztrakt: *A tanulmány egy 2–3. századi szarmata temetőrészletben feltárt sírral foglalkozik. A sír körárkos, halmos, férfitemetkezés, mely rablottsága ellenére újabb adatokkal szolgál a fa sírkamrák szerkezetére vonatkozóan. A sír jellegzetes leletei: egy gyűrűs markolatú kard töredéke és a lábbeli szíjzatának berakásokkal díszített ezüstveretei. A berakások anyagát természettudományos vizsgálatok során variszcitént azonosítottuk.*

Kulcsszavak: *Szolnok, szarmata kor, körárok, halom, fa sírkamra, gyűrűs markolatú kard, úgynevezett szarmata csatok, pásztázó elektronmikroszkóp (SEM) vizsgálat, Raman mikrospektrometriai vizsgálat, variszcitént*

BEVEZETÉS

2013 őszén a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ az M4 gyorsforgalmi út Abony–Fegyvernek között tervezett szakaszán több helyszínen végzett próbafeltárásokat. Szolnok-Szűcs-tanya lelőhely a város határától 3,35 km-re északnyugati irányban, a Zagyva folyó egyik oldalágának partjától 450 m-re, nyugatra fekszik, és a Jászberény felé vezető 32-es út osztja két részre (*I. kép 1*).¹ A terepbejárási adatok alapján a tervezett felhajtó építési munkái a lelőhely központi részét érintették, ahol késő bronzkori, szarmata és Árpád-kori

jelenségekre lehetett számítani.² A 32-es út közvetlen közelében, annak nyugati oldalán egy kisebb északi és egy nagyobb déli árok segítségével összesen 479,71 m² nagyságú területen végeztünk kutatást.³ Néhány ismeretlen korú jelenség között két vaskori, valószínűleg szkíta,⁴ valamint egy Árpád-kori (kb. 11–12. század) ház⁵ mellett egy szarmata (előzetesen 2–3. századra keltezett) temető 20 sírját tártuk fel (*I. kép 2*).⁶ A sírok egyike bolygatott, a többi – két kivételtől eltekintve – rablott volt.⁷

* Magyar Nemzeti Múzeum, H-1113 Budapest, Daróczi út 3. schilling.laszlo@hnm.hu

** Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Földtudományi Központ, Közzettan-Geokémia Tanszék, H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C. bendozs@caesar.elte.hu

*** Eötvös Loránd Tudományegyetem TTK, Földrajz- és Földtudományi Intézet, Ásványtani Tanszék, H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C. vaczitam@caesar.elte.hu

¹ A lelőhely szerződés szerinti neve: M4–4. lelőhely, M4–RL 04; nyilvántartási azonosító száma: 81413.

² A terepbejárást 2013-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ I. sz. Regionális Iroda Topográfiai Osztályának munkatársai végezték.

³ A területet a humuszolást követően vettük át. A humuszolási munkákat Bóka Gergely régész, terepi koordinátor felügyelte. A próbafeltárást György Lászlóval közösen végeztük.

⁴ A vaskori anyag feldolgozását Czifra Szabolcs vállalta.

⁵ Az Árpád-kori anyag feldolgozását Skriba Péter végzi.

⁶ A szarmata anyag feldolgozását a 2014-ben zajlott megelőző feltárás vezetőjével, Szakos Évával közösen tervezzük. Az ismeretlen korú sírokat előzetesen a szarmata temető sírjai közé soroltam.

⁷ A bolygatott sír alig 40 cm-es mélységben, a mezőgazdasági művelés által érintett humuszrétegben feküdt.

A lelőhely kutatása 2014 nyarán megelőző feltárás keretei között folytatódott. Ennek

során, más jelenségek mellett, a szarmata temető további sírjai kerültek napvilágra.⁸

A RANGOS SZARMATA TEMETKEZÉST TARTALMAZÓ OBJEKTUMCSOPORT

A próbafeltárás nagyobb, ÉNy–DK-i irányú árkának déli végén, a humuszoslást követően egy kisebb területre koncentrálnak, több objektum foltja rajzolódott ki. A csoport északnyugati tagja az O26/S26, szabálytalan alakú jelenség, amely megközelítőleg Ny–K-i irányban, a próbaárok délnyugati és északkeleti fala között feküdt. Ettől délkeleti irányban, a próbaárok délnyugati fala által részben fedve feküdt az O27/S27 kerek jelenség. Ehhez északkeleti irányból kapcsolódva, a próbaárok északkeleti fala által részben fedve feküdt az O28/S28 jelenség. A jelenségek bontása során tisztázódott, hogy az O26/S26 jelenség valójában két, egymást vágó sír. Az új jelenség az O40/S45 számot kapta. Az O28/S28 és az O40/S45 jelenség között egy újabb, a próbaárok északkeleti fala által részben fedett további folt került elő, mely az O41/S46 számot kapta.

A próbafeltárás eredményei alapján az objektumcsoport időrendje az alábbi módon rekonstruálható (2. kép):

1. Az O26/S26 egy Ny–K tájolású, melléklet nélküli, ismeretlen korú, valószínűleg szarmata sír. Az objektumcsoport legkorábbi tagja, melyet az O40/S45 sír a halott könyökének vonalától bolygatott. 2. Az O40/S45 egy ÉK–DNy tájolású, melléklet nélküli, ismeretlen korú, valószínűleg szarmata sír. Lábszárcsontjainak középső vonalától az O41/S46 sír bolygatta. 3. Az O41/S46 D–É-i tájolású, fa

sírkamrás, rönkkoporsós, rangos szarmata férfisír. A sírgödör délkeleti oldalához csatlakozott a próbaárok ÉNy–DK-i fala által részben fedett O28/S28 rablógödör. A sárga altalaj színétől alig különböző betöltése a rablógödör betöltésétől határozottan elvált. 4. Az O28/S28 amorf, ismeretlen korú, minden bizonnyal szarmata rablógödör. Érintette az O41/S46 sír déli felét, valamint északkeleti oldalát, és a próbaárok ÉNy–DK-i falában folytatódott.⁹ Többnyire humuszos talajjal volt kitöltve, fekete színű, rendkívül kötött betöltése a sír betöltésétől egyértelműen elkülönült. 5. Az O27/S27 egy kerek, sekély, leletanyag nélküli, ismeretlen korú, méhkas alakú gödör. Az O41/S46 sír délnyugati sarkára ásták. A gödört a próbaárok délnyugati fala részben fedte. Az objektumcsoport legkésőbbi tagja.

Jelenleg nem tudjuk meghatározni, hogy az O26/S26 és az O40/S45 sír, illetve e két sír és az O41/S46 sír között lehetett-e akár rokoni vagy egyéb kapcsolat, vagy az általuk okozott bolygatás a véletlen eredménye. A próbafeltárás jellege miatt a kutatóárok alapján nem meghatározható, hogy az O41/S46 sír a temetőn belül hol helyezkedett el. Annyi azonban kétségtelen, hogy nem a temető legszélére ásták, mivel az objektumcsoporttól északnyugatra és délkeletre is tártunk fel további sírokat. Ez a kérdés a 2014-ben végzett megelőző feltárás eredményeinek ismeretében válik jobban vizsgálhatóvá.

⁸ Szakos Éva szíves szóbeli közlése.

⁹ A próbafeltárás keretei között a rablógödör teljes feltárására nem kaptunk engedélyt. Erre a 2014-ben végzett megelőző feltárás során került sor. A rablógödör kelet–északkeleti irányban folytatódott. Északkeleti nyúlványa a felszín felé vezető, lépcsős kialakítással zárult. Szakos Éva szíves szóbeli közlése.

AZ O41/S46 SÍR LEÍRÁSA

T.: D–É (183–3°).¹⁰ H.: 292–334 cm, sz.: 178–196 cm, m.: 120–132/178–182 cm.¹¹ Oldalfalai lefelé haladva enyhén szűkültek,¹² téglalap alakú sírgödör, sarkain kisméretű ívelt „fülekkel”. A sírgödörben talált maradványok és elszíneződések ácsolt fa/deszka sírkamraszerkezetre utaltak. Ehhez tartozhatott a sírgödör hosszabbik oldalának középső tengelyében, közvetlenül a sír oldalfala mellé ásott egy-egy 12 cm átmérőjű, 30 cm mélységű oszlogödör is. A rönkkoporsót a sírgödör rövidebbik oldalának tengelyétől nyugati irányban helyezték el, maradványaiból – valószínűleg – nyújtott helyzetű, háton fekvő, 30–45 éves (*adultus/maturus*) férfi töredékes, rossz megtartású csontjai kerültek elő. A férfi becsült testmagassága 159 cm. A sírindex 313 cm-es átlagos hosszúsággal és 187 cm-es átlagos szélességgel számolva alacsony: 1,67.¹³ A sír nagysága azonos adatok alapján 5,85 m² felületű (2. kép).¹⁴

A bontás során a faelemek három különböző elszíneződéssel jelentkeztek. Fekete volt a sír délnyugati negyedében előkerült oldalfal, a nyugati oldalfalnál eredeti helyzetében megfigyelt oszlop, a sír északi végéből induló széles, hosszanti deszka; fehér színű elszíneződéssel borított fekete betöltéssel jelentkezett a sír északnyugati oldalfalnál eredeti helyzetben megfigyelt, hosszanti gerenda vagy deszka; és sárgás szürkék voltak a sír északnyugati sarkában megfigyelt keresztirányú deszka, a rönkkoporsó maradványai és a koporsó alatti, annak tengelyére merőleges, K–Ny irányban elhelyezkedő deszkák.¹⁵

A bontás során a különböző megjelenésű famaradványokból vettünk mintát a későbbi természettudományos vizsgálat céljára. Sajnálatos módon a faanyag a több mint másfél évezred alatt lebomlott, eredeti szerkezetét és anatómiai bélyegeit elvesztette, így a sírban felhasznált fa vagy fák faj- és/vagy nemzetségszintű meghatározása nem volt lehetséges, de így is számos információval szolgált. A fekete színű maradványok

részben a fa egykori kérgének nyomaiként értelmezhetők. Az egyes esetekben megjelenő fehér színű lera-kódás, a lebomlott fa helyére beépülő sárgásszürke anyag, a talajban vízzel mozgó és kiváló mészként (CaCO₃) azonosítható.¹⁶

Mikroszkópos vizsgálat során megállapíthattuk, hogy egyes faelemek valószínűleg hasítással kerültek megmunkálásra. A sárgásszürke maradványok felületén megfigyelt kisebb járatok a szű faanyagban tett károsítására emlékeztetnek.¹⁷

A rablott sírból kevés, de jellegzetes leletanyag került elő. Északi felében, a rönkkoporsón belül mindössze a bal lábszár és lábfej, valamint a jobb lábfej csontjai maradtak meg a rablás során bolygatatlan állapotban. Mell.: 1. A halott bal lábszárának és lábfejének találkozásánál, csatkarikával a jobb boka irányában, viseleti helyzetben lábbeli szíjzatarához tartozó, csuklós *ezüstcsat* (5. kép 1; 6. kép 1; 7. kép 1). A téglalap alakú csattestet három hosszanti, téglalap alakú foglalatban elhelyezett köberakással díszített elem képezi, melyeket rovátkolt drót keretez. H.: 5,1 cm, sz.: 0,9 cm, legnagyobb sz.: 1,5 cm, v.: 0,3–0,5 cm, tömeg: 8,532 g. 2. A halott bal lábfejének külső oldalánál, ívelt végével a lábujjak irányában, viseleti helyzetben lábbeli szíjzatarához tartozó, csuklós ezüst *szíjvég* (5. kép 2; 6. kép 2; 7. kép 1). Felső tagját 5 keresztirányú, téglalap alakú foglalatban elhelyezett köberakással díszített, alsó tagját 5 keresztirányú, téglalap alakú és egy félkör alakú köberakással díszített elem képezi, melyeket rovátkolt drót keretez. H.: 6,3 cm, sz.: 0,8 cm, v.: 0,3–0,5 cm, tömeg: 7,195 g. 3. A halott bal lábszárának és lábfejének találkozásánál, csatkarikával a jobb boka irányában, viseleti helyzetben lábbeli szíjzatarához tartozó, csuklós *ezüstcsat* (5. kép 4; 6. kép 4; 7. kép 1). A téglalap alakú csattestet három hosszanti, téglalap alakú foglalatban elhelyezett köberakással díszített elem képezi, melyeket rovátkolt

¹⁰ A Kárpát-medencei szállásterületen időben és földrajzilag általánosan elterjedt, hagyományos szarmata tájolási irány (KULCSÁR 1998, 16–17). A Kulcsár Valéria által vizsgált sírok többsége (65%) ide tartozik.

¹¹ A feltüntetett méretek a humuszolási/jelentkezési szinten és a mai felszínen mért adatok.

¹² A feltüntetett méretek mindkét esetben a sírgödör alján és a humuszolási/jelentkezési szinten mért adatok.

¹³ A módszert szarmata környezetben elsőként alkalmazta ISTVÁNOVITS 1991, 35. Ez az alacsony index főként a halmok alatti sírokra jellemző.

¹⁴ „A sírgödör mérete tehát, az árokkal jelöléshez hasonlóan utal a halott kiemelt (társadalmi?, családi?) helyzetére.” (KULCSÁR 1998, 24–25). A sír méretével kapcsolatban azonos véleményt fogalmazott meg Nagy Margit, kiegészítve azzal a megállapítással, hogy a sírnagyság az eltemetett életkorával is kapcsolatban lehet (NAGY 2014, 120).

¹⁵ Fontos megjegyezni, hogy különböző fa, illetve fára utaló elszíneződés csak a sírrablás által érintetlenül hagyott részen volt megfigyelhető, ahogy ez pl. a Kiskunfélegyháza-Kövágóér 485. sírjának esetében is tapasztalták (GALLINA 1999, 12, 21, 13–14. ábra).

¹⁶ Hasonló vizsgálatot a szegvár-omrodülői szarmata temetőből vett meszes anyagon végeztek; a vizsgálat eredménye szerint kalcium-hidroxid, Ca(OH)₂, azaz mész (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 94. j.).

¹⁷ Azon kevés esetben, ahol sikerült vizsgálatra alkalmas faanyagot feltárni, ott minden esetben tölgyet (kocsányos *syn.* mocsári tölgyet, *Quercus robur*, illetve molyhos tölgyet, *Quercus pubescens*) azonosítottak (KULCSÁR 1998, 29).

drót keretez. H.: 5,1 cm, sz.: 0,9 cm, legnagyobb sz.: 1,5 cm, v.: 0,3–0,5 cm, tömeg: 7,975 g. 4. A halott bal lábfejének külső oldalánál, ívelt végével a lábujjak irányában, viseleti helyzetben lábbeli szíjzatához tartozó, csuklós ezüst *szíjvég* (5. kép 3; 6. kép 3; 7. kép 1). Felső tagját 5 keresztirányú, téglalap alakú foglatban elhelyezett köberakással díszített, alsó tagját 5 keresztirányú, téglalap alakú és egy félkör alakú köberakással díszített elem képezi, melyeket rovátkolt drót keretez. H.: 6,4 cm, sz.: 0,9 cm, v.: 0,2–0,4 cm, tömeg: 7,667 g. 5. A halott bal combcsontjának feltételezett felső végénél, látszólag másodlagos helyzetben *vaspenge töredéke* (5. kép 6; 6. kép 6). Mandula metszetű, felületén hosszanti irányú famaradványokkal. H.: 4,5 cm, sz.: 1,9 cm, v.: 0,7 cm, tömeg: 7,701 g. 6. Azonosíthatatlan *vastárgy töredéke* (5. kép 8; 6. kép 8). H.: 3,5 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 1,3 cm, tömeg: 9,582 g. 7. A halott

jobb könyökének feltételezett külső oldalánál, látszólag másodlagos helyzetben gyűrűs végű *vastárgy töredéke* (5. kép 5; 6. kép 5), a karika felületén textil-, a markolat felületén hosszanti irányú famaradványokkal. Teljes h.: 8,9 cm, gyűrű $3,7 \times 3,4$ cm, v.: 0,7–0,9 cm; markolat h.: 5,3 cm, átm.: $1,1 \times 0,5$ cm, tömeg: 25,273 g. 8. Az O28/S28 rablójárat betöltéséből lapos, háromszög alakú, töredékes *vastárgy* (5. kép 7; 6. kép 7). A sír egykori mellékletei közé sorolása bizonytalan. H.: 3,7 cm, sz.: 3,4 cm, v.: 0,2–0,3 cm, tömeg: 9,582 g. 9. A sír és a rablójárat betöltéséből szórványosan előkerült *állatcsont-töredékek* nem azonosíthatóak ételmellékletként vagy áldozati céllal sírba helyezett állati maradványokként, mivel nem köthetőek egyértelműen a temetéshez. Sem vágás, sem rágás nyoma nem volt a felszínükön megfigyelhető.¹⁸

A SÍRKAMRA REKONSTRUKCIÓJA

A sírban előkerült maradványok helyzete alapján lehetőség adódott a sírkamra szerkezetének elméleti rekonstrukciójára, valamint az építés lehetséges menetének meghatározására.¹⁹ A sírgödör kiásását követően²⁰ a hosszanti oldal tengelyében egy-egy oszlogödröt ástak.²¹ A sírgödör alján, annak rövidebbik oldalával

párhuzamosan, 10 cm távolságra egymástól 14 db 10 cm szélességű, 160 cm hosszúságú deszkát helyeztek el.²² Az oszlogödrök között nem, vagy talán egy rövidebb deszkát fektettek le (3. kép 1).²³ Miután az oszlogödrökbe elhelyezték az oszlopokat, először a hosszanti, majd a rövidebb oldalon a sír oldalfalával azonos síkban

¹⁸ Mivel többségében nem fogyasztható állati maradványok kerülnek a sírba, a vágás- és rágásnyomok hiánya nem lehet perdöntő (KULCSÁR 1998, 70). A sír betöltéséből előkerült töredékek: ló, juh/kecske, sertés, kispatac, nagypatac, kagyló, kismelős. A rablógödör betöltéséből előkerült töredékek: szarvasmarha, kismelős. A kismelős csontok a temetkezéssel nem állnak kapcsolatban, a megfigyelt számos állatjarral hozhatók összefüggésbe.

¹⁹ Vörös Gabriella a gerendakamrás sírok esetében úgy véli, hogy a sírkamra, azaz a halott háza hasonlíthatott a településen álló, fából épült házakhoz (VÖRÖS 2002, 165). Rekonstrukciós javaslatait ld. VÖRÖS 2002, 175–176, 8–9. kép.

²⁰ A sírgödör szélére kitermelt föld valószínűleg a sírnak legalább egyik, feltehetőleg valamely hosszanti oldalát szabadon hagyta, hogy az a későbbiekben – a fa sírkamra készítése, illetve a temetés során – ne jelentsen akadályt. Amennyiben a rönkkoporsót kötelek segítségével engedték le, akkor mindkét hosszanti oldalt szabadon kellett hagyniuk, vagy olyan állapotúra alakítani, hogy onnan a koporsót a sírkamrába akadály nélkül le tudják engedni.

²¹ A kötött, sárga altalaj az oszlopok leverését valószínűleg nem, vagy csak nehezen teszi lehetővé.

²² Ez a lépés a sírkamra oldalfalainak emelésével felcserélhető! A deszkák lenyomata a sír északnyugati részén, a rönkkoporsó nyugati oldalán és alatta jól megfigyelhető volt. A bolygatott részen ilyen lenyomatok nem kerültek elő, a sír aljának teljes felületben történő deszkaborítása, a sír alját borító deszkák, illetve a köztük lévő távolság nem feltétlenül állandó. A rekonstrukciós rajzon látható szabályosság kiszerkesztés eredménye. A deszkák vastagsága szintén ismeretlen. „...ezeknek a kamráknak nem volt aljuk, sőt több alkalommal megfigyelhető volt, hogy egy meszes, máshol hamus réteggént leírt, többször tapasztásnak nevezett réteg borította a kamra alját... a gerendakamrának nem volt fenéke. A sír alján 1–2 cm vastagságú pernyés-hamus mérszréteg volt, amely megfigyelés szerint, szilárd réteggé állott össze.” (VÖRÖS 2002, 164). Utóbbi ismétlődik: KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 260–261. További meszelt felületre utaló sírok említése: KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 251–252.

A tanulmány témájával szolgáló szolnoki sír feltárása során tett megfigyelések, valamint a minták természettudományos vizsgálata alapján egyes esetekben elképzelhetőnek tartom, hogy az ásatók, a lebomlott fa helyére beépült meszes lerakódást értelmezték ilyen réteggént. A rekonstrukciós javaslattal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a gerenda- és a deszkakamrák eltérő módon épültek, valamint előfordulhattak egyedi megoldások is.

²³ Erre utaló nyom a sírrablás okozta bolygatás miatt nem került elő. A rekonstrukciós rajzon közel azonos távolságra fekszik a többi hosszanti deszka között, szélessége is azokkal megegyező, 10 cm.

deszkákat helyeztek el, melyek sarkait valószínűleg csapolással rögzítették (3. kép 2).²⁴ A sírkamra minimum magassága a rönkkoporsó magasságával azonos vagy azt meghaladó lehetett.²⁵ Ezt követően helyezték el a rönkkoporsót a sírkamrában.²⁶ Megválaszolhatatlan kérdés, hogy a rönkkoporsót a halottal együtt vagy esetleg külön-külön, elemenként helyezték-e el a sírba. Kétségtelen, hogy könnyebb lehetett elemenként és a holttest nélkül mozgatni. Elképzelhető-e, hogy a sírkamrába először a koporsó alsó részét engedték le, majd a halott elhelyezését követően tették rá a koporsó felső részét?

A sírból vas koporsókapocs nem került elő, ami esetleg arra utalhat, hogy a koporsót nem

koporsókapocs segítségével zárták le, hanem esetleg más módon, vagy nem is zárták le.²⁷

A rönkkoporsó, illetve a halott a sír nyugati oldalfalához közelebb került elő. Ennek egyik oka lehet, hogy a koporsó a sír középső tengelyéből a rablás során elmozdult, vagy esetleg a koporsót a temetés során szándékosan ott helyezték el, hogy a keleti oldalon nyert szabad térben maradjon hely a további mellékletek, a halottnak szánt útravaló számára.²⁸ Az oldalsó oszlopok felső végeit vízszintesen összekötő elemre utaló nyomot nem tártunk fel, a rekonstrukción ez statikai okból szerepel (3. kép 3).

A következő lépésben megkezdődött a sírkamra tetejének keresztirányú deszkákkal történő befedése (3. kép 4).²⁹ Ezt követően a

²⁴ Ez a lépés a sírkamra aljának deszkaborításával felcserélhető! Az oszlopok kezdetben az ácsolt sírkamra hosszanti deszkáit tarthatták. A sír oldalfalának esetleges beomlás elleni védelemére nem volt szükség, mivel az altalaj rendkívül kötött. A sírgödör sarkain található „füleket” értelmezhetjük a sarkokon történt csapolás nyomaiként. A deszkák hossza a sír méretével azonos vagy azt alig meghaladó, kb. 304–308 cm lehetett. Vastagságuk és szélességük nem ismert. A sír délnyugati oldalfalán dokumentált maradványok alapján széles, egyes esetekben talán kéreggel borított deszkákat használtak fel.

²⁵ Az ácsolt sírkamra eredeti magasságára vonatkozó adattal nem rendelkezem. Az ásatási megfigyelések szerint, a nyugati oszlop fekete színű elszíneződése alapján a 90 cm-t biztosan elérte. A rönkkoporsó sírban mért, sírföld súlya által torzított szélessége 95 cm. Nem tudjuk, hogy a rönkkoporsó átmérője állandó volt-e. 95 cm-es átmérővel számolva a fatörzs kerülete 298,3 cm (ennél valójában kisebb lehetett, ahogy a törzs és a koporsó átmérője is), a koporsó hosszát figyelembe véve pedig a fatörzs hossza jóval meghaladta a 220 cm-t. A rönkkoporsó készítéséhez tehát közelben kitermelhető, nagyméretű fa (szarmata környezetben vizsgált rönkkoporsó maradványok alapján) tölgyfa törzsét használták fel (ld. 19. j.), amit valószínűleg a temetés előtt röviddel vágtak, majd alakítottak ki. A kivágott fa kora, 284 cm-t meghaladó törzskerület, azaz kb. 90 cm törzsméret esetében min. 85 év lehetett (<http://bocs.hu/kornev/halozat/knh0/7OLDAL.HTM> [elérés ideje: 2015.01.06.]). Utóbbi számítás több bizonytalansági tényező miatt kizárólag tájékoztató jellegű!

²⁶ A keresztmetszetében ívelt rönkkoporsó megmaradt részének sírban mért hossza 107 cm, teljes becsült hossza 220 cm. Ez az adat, a halott lábánál előkerült koporsó maradványok és a sírfaltól való távolság kiszervezésén alapul. A rönkkoporsó hosszát, a halott becsült testmagassága nem indokolja. Hasonló arányok figyelhetőek meg Kiskunfélegyháza-Kővágóér 207. sírjának esetében is (GALLINA 1999, 20, 10. ábra). Bár a koporsó hossza a halott életkorával, testmagasságával volt összefüggésben, a Vörös Gabriella által vizsgált lelőhelyeken több esetben is jóval meghaladta a sírgödör a koporsó hosszát, valamint a koporsóban fekvő halott testmagasságát is (VÖRÖS 2002, 162–163). Érdekes kérdés, hogy a koporsó hossza milyen okból haladta meg több esetben ilyen nagymértékben a holttest hosszát? „E koporsó úgy készült, hogy egy kívánt méretűre fűrészelt nagyobb rönkfát hosszában kettévágtak, teknőszerűen kivájták, majd a halott és mellékleteinek elhelyezése után összekapcsolták.” (GALLINA 1999, 11) Összekapcsolásra utaló bizonyíték nem került elő.

²⁷ „A markomann háborúkat közvetlenül követő korszakból, a II. század végétől–III. század elejéről vasalkatrész nélküli rönkkoporsót több lelőhelyen is sikerült megfigyelni: Tiszavasvári-Városföldje-Jegyző-tag, Szeged-Csongrádi út stb.” (KULCSÁR 1998, 28). Elképzelhető, hogy a – kronológiai jelentőséggel bíró – vasból készült koporsókapcsok is a sírrablás áldozatául estek (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 254). Vaskapocs nélküli rönkkoporsóra ld. VÖRÖS 2002, 175, 8. kép = KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 256, 251. kép. Azoknál a síroknál, ahol a sírgödör kis mérete nem tette lehetővé, hogy a koporsót/koporsó végeit vaskapcsok segítségével a sírgödörben zárják le, ott ez a lezárás kétségtelenül a koporsó sírgödörbe történő leengedését megelőzően történt.

²⁸ Mindkét lehetőség esetén érdekes egybeesés, hogy a rablógödört kelet–délkeleti irányból nyitották a sírra. Tehát a koporsó a sír rablása során is elmozdulhatott, vagy a sírrablók szándékosan a feltételezett mellékleteket tartalmazó oldalon ástak rá a sírra. Természetesen az is elképzelhető, hogy olyan irányból közelítettek a sírhoz, amelyik egy közeli útról, településről, stb. nem volt (könnyen) észlelhető. További szempontok ld. KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 238.

²⁹ A sír északnyugati sarkában, térben a rönkkoporsó felett, keresztirányú lefedésre utaló deszka lenyomata került elő. A deszkák szélessége lehetett változó, hosszuknak minimum a sírkamra szélességével (164 cm) kellett megegyeznie. A deszkák végei vagy a sírkamra hosszanti oldalfalának deszkáira, esetleg a sírgödör oldalában kialakított lépcsőre vagy a sírgödör felső szélére támaszkodhattak. A Vörös Gabriella által készített rekonstrukción a lefedés első lépése ezzel megegyező, keresztirányú (VÖRÖS 2002, 176, 9. kép 3).

sírkamrát hosszanti irányban is deszkákkal borították (3. kép 5), végül földdel fedték be. A sír méretéből és sírkamrás szerkezetéből adódik, hogy a sír felett nagyobb hantot vagy halmot emelhettek. A hant/halom mérete részben a sírkamra magasságának függvénye.³⁰ Nagyobb méretű hant/halom meglétére utal a rablógödör helyzete is; azt ugyanis nem a sír „foltjára”, hanem annak oldalából kiindulva nyitották. Ennek magyarázata az lehet, hogy a hant/halom oldalát megbontva kevesebb földmunkát kellett végezni, valamint ebből az irányból a fa sírkamra tetejét és oldalát megbontva valószínűleg sem a halom, sem a sírkamra nem szakadt be és nem omlott a rablókra.³¹

A halmos temetkezési mód az elit sírjainak jellemzője, ebben a korszakban a jólét és a hatalom egyfajta kifejezője. Alföldi származata környezetben az árokkal keretelt halomok alatti sírok, fa sírkamrák átlagos mérete 2–4×2 m, 4–8 m² közötti. A sír mérete az eltemetett rangjának és életkorának függvénye.³² A Nagy Margit által a sírok mérete alapján

végzett elemzés eredménye szerint az O41/S46 számú sír 5,85 m²-es nagyságával a Budapest-Péceli úti temető legrangosabb, míg a Madaras-Halmok esetében a felső társadalmi réteg alsóbb rétegének felel meg.³³ Mivel a próbafeltárás során a temető területének csak egy részét ismertük meg, így nem tudunk következtetni arra, hogy a korabeli társadalom temetőre vetített képe szerint a halott milyen pozíciót foglalt el, illetve hogy a Madaras-Halmok temetőjéhez hasonlóan sírja egy külön sírcsoport részét képezi-e. Annyi azonban bizonyos, hogy a 2013-ban feltárt sírok közül ez a legnagyobb alapterületű. A Budapest-Péceli úti temetőben a hasonló méretű sírok a 20–40 éves nők és férfiak nyughelyei, akik a helyi, megbecsülésnek örvendő, férfiak esetében a hadra fogható elit tagjai lehettek. Madaras-Halmok temetőjében ez a sír méret az alacsonyabb rangú vezetőkhez és családtagjaikhoz köthető. Az 1–2 közötti index, ahogy ebben az esetben az 1,67, a sírkamrás temetkezések arányait jelenti.³⁴

AZ O41/S46 SÍR KÖRÁRKA

A próbafeltárás során az O41/S46 sírtól közel azonos távolságra két kisebb, ÉK–DNy-i irányú árokszakaszt került elő. A sírtól északnyugati irányban az O24/S24 235 cm hosszú, 110–140 cm széles, 28 cm mély, részben kettős árkot (4. kép 1), a sírtól délkeleti irányban az O29/S29 210 cm hosszú, 60 cm

széles, 14 cm mély, északkeleti végén lekerékített végű árokszakaszt tártuk fel (4. kép 2). Akkor még sem korukat, sem funkciójukat nem tudtuk meghatározni. A megelőző feltárás során napvilágra került további szakaszaik alapján egyértelműen a rangos sír körárkának részleteként azonosíthatóak.³⁵ A

³⁰ A sírkamra szerkezetének rendkívül masszívnak kellett lennie, mivel nagy tömegű földet kellett elbírnia: a sírt részben a sírgödör ásásakor, részben pedig a körárokból kitermelt földdel fedték. A sírkamra hossza kb. 304 cm, szélessége kb. 164 cm, magassága pedig minimum 90 cm lehetett. A sírkamra térfogata ezen adatok alapján 4,48 m³. 1 m³ föld tömege kb. 1,3–1,4 tonna. Csak a sírkamrából tehát kb. 5,824–6,272 tonna föld nehezedett a fászerkezetre. Ha a sír mélységét a mai felszínhez képest határozzuk meg, akkor 180 cm-es átlagmélységgel számolva 8,96 m³ föld tömege kb. 11,648–12,544 tonna. Ehhez hozzá kellene adnunk a körárokból kitermelt föld egy részének tömegét is. A hant/halom méretével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a fellazított föld térfogata nagyobb. A számítás több bizonytalansági tényező miatt (pl. a csapadéktól nedves föld tömege nagyobb) kizárólag tájékoztató jellegű.

³¹ A sírrablók „ismereteiről” ld. KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 238. A sírrablás idejére vonatkozóan közvetett adat, hogy a bal láb térdtől, a jobb láb pedig bokától lefelé érintetlen maradt, a holttestet nem egyben mozgatták, tehát már bomlási fázisban vagy azt követő állapotban volt.

³² Ld. 16. j. és ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014, 437–445.

³³ Az 5–6 m² közötti kategória a Péceli úton a 4., Madarason a 7. helyen szerepel a rangsorban (NAGY 2014, 148, 5. táblázat).

³⁴ NAGY 2014, 119–123.

³⁵ A próbafeltárás során dokumentált árokszakaszkok további részleteit 2014-ben, a megelőző feltárás során Szakos Éva tárta fel.

körárok kiserkesztett átmérője 24 m. A körárokba kitermelt földdel minden bizonnyal a középső, sírkamra felett emelkedő halom méretét növelték.³⁶ Bejárata bizonytalan, valószínűleg délkeleti irányból nyílhatott.³⁷

Az árokszakaszokból korhatározó lelet nem, mindössze bizonytalan korú állatsont töredékek kerültek elő.³⁸ Az árok funkciója a halott elhatárolása lehetett,³⁹ mérete pedig a halott kiemelt helyzetére utal.⁴⁰

A GYÜRŰS VÉGŰ VASTÁRGY

A halott jobb könyökének feltételezett külső oldalánál, látszólag másodlagos helyzetben egy gyűrűs végű, töredékes vastárgy került elő.⁴¹ A jellegzetes, enyhén ovális, kerek átmetszetű, közel egyenlő vastagságú, gyűrűs kiképzéssel ellátott tárgyat nagy valószínűséggel egy szarmata típusú, gyűrűs markolatú kard vagy tör töredékeként azonosíthatjuk.⁴² A gyűrű felületén három ponton korrózió által megőrződött textilmaradványok láthatóak.⁴³

A gyűrűhöz kapcsolódó hosszanti, egyenes, téglalap metszetű nyúlvány a kard/tör markolatának töredékeként értelmezhető. A markolatra korrodálódott famaradványok az egykori faborítás nyomai (5. kép 5; 6. kép 5).⁴⁴ Bár egyenes, rövid keresztvasa nem maradt ránk, az analógiák alapján a gyűrűvel és a markolattal együtt, a pengével egyben kovácsolhatták.⁴⁵ Pengéje az eddigi leletek alapján rövid lehetett.⁴⁶ Jelenleg nem tudjuk megválaszolni

³⁶ A halomemelés szokása a 2. század végétől a szarmata kor végéig követhető, többségük a 3. századra tehető (VÖRÖS 2002, 161). A jelöletlen sírokhoz képest jóval kisebb arányban fordulnak elő, valószínűleg az arisztokráciához köthetők (KULCSÁR 1998, 43–46).

³⁷ „Leggyakoribb alakjuk kör, ...a bejárta általában D-ről van, tehát a D-É-i tájolású halottak feje felől. [...] Az Alföldön egyenesen elterjedt rituselem a II. század elejétől az V. század elejéig folyamatosan jelen van.” (KULCSÁR 1998, 35–36) Kőhegyi Mihály Madarason tett megfigyelései alapján a szokványos sírok árokkeretei délkeleten mindig nyitottak (KULCSÁR 1998, 39).

³⁸ Szarvasmarha, juh/kecske, valamint kis- és nagypatás csontok töredékei. „Az árok... szerepet kapott a temetést kísérő vagy követő rituális cselekményekben, a halotti torban... [erre utal] magában az árokban előkerülő állatsont[anyag]... [mint] egyetlen olyan temetkezéssel összefüggő régészeti jelenség, amely utal az eltemetés utáni – halotti tor?, áldozatok? – rituális cselekményekre.” (KULCSÁR 1998, 39)

³⁹ KULCSÁR 1998, 39.

⁴⁰ KULCSÁR 1998, 24–25, 34. j.

⁴¹ A síron belüli látszólag másodlagos helyzete ellenére valószínűsíthető, hogy a temetés során a rönkkoporsón belül, a halott jobb oldalán helyezték el. Az eddig feltárt sírok többségében is a halott jobb oldalán kerültek elő (KULCSÁR 1998, 65; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 63; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 95). A boszporuszi sírsztélék figurális ábrázolásain a gyűrűs markolatú kardot/tört a könnyűlovasok minden esetben a jobb combjuknál viselik (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 96, Fig. 4. 1–2; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63, 71, 4. kép).

⁴² Felhívja a figyelmet a típus elnevezésének félrevezető voltára (MIKS 2009, 136). Véleménye szerint a kardok/török besorolásának alapjául elsősorban a pengét, illetve annak jellemzőit kell tekinteni. Ez jelen esetben nem lehetséges.

⁴³ A kard/tör vagy annak töredéke(i) valószínűleg a halott ruházatának közelében, esetleg textilbe csomagolt állapotban került(ek) elhelyezésre. Férfisírok esetében a fegyverek rituális törése kultikus szerepet tölthetett be (KULCSÁR 1998, 65). Szándékosan megrongált kard sírba tételéről egy késő szarmata sír kapcsán ld. ISTVÁNOVITS 1993, 137. Talán a rablás során került a tárgy valamilyen textília, esetleg a kardhüvely belső textilborítása közelébe (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 95; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63).

⁴⁴ E faborítás – ahogy a mainzi lelet esetében is – eredetileg két hengeres félből állhatott, amelyet bőrrrel vonhattak be (MIKS 2009, 134, 142–143).

⁴⁵ Az üllői gyűrűs markolatú tör/kés nem rendelkezik keresztvassal. 20 cm körüli pengehosszát figyelembe véve az eddigi legrövidebb, fontos különbség továbbá, hogy pengéje egyélű (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 98–99, Fig. 9; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 64–65, 75, 9. kép).

⁴⁶ Eddig egyetlen szarmata gyűrűs markolatú kard/tör hosszúsága sem haladta meg az 50 cm-t (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 95; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63). A római változatok pengehossza is rövid. Többségük a török és gladiusok, kisebb számban az úgynevezett semispathák közé sorolható (MIKS 2009, 136).

azt a kérdést sem, hogy a sírból előkerült pengetőredék lehet-e a kard/tőr pengéjének részlete, vagy egy másik tárgy, esetleg egy fatokos kés pengéjének a töredékeként azonosítható (5. kép 6; 6. kép 6).

A gyűrűs markolatú kard/tőr földrajzilag és időben egyaránt széles körben ismert, ázsiai eredetű fegyvertípus, mely a szarmaták megjelenésével került a Kárpát-medence keleti felébe, ahol igen ritka leletnek számít.⁴⁷ Fontos megjegyeznünk, hogy a rómaiak valamikor a 2. század elején átvették a szarmatáktól ezt a fegyvertípust. A szarmata és a római

változatok azonban eltérő technikai kivitelük miatt jól elkülöníthetőek egymástól.⁴⁸ A sírban talált töredék tipológiai jellegzetességei alapján a szarmata gyártmányok közé sorolható.⁴⁹

A fegyvertípus időrendje bizonytalan. A legkorábbi példány az 1–2. század fordulójáról származik, a legkésőbbi darabok a 4. századig maradtak használatban.⁵⁰ A legnagyobb számban azonban – elsősorban a római változat képviselői – 2. századi környezetből kerültek elő.⁵¹ Kárpát-medencei szarmata lelőhelyekről többségük, ahogy az itt bemutatott töredék is, az Aquincum–Porolissum útvonal közeléből ismert.⁵²

A LÁBBELI SZÍJAZATÁNAK REKONSTRUKCIÓS JAVASLATAI⁵³

In situ helyzetüknek köszönhetően lehetőség nyílt a lábbeli és a szíjzat elméleti rekonstrukciójának rajzos elkészítésére.⁵⁴ A férfisírokban a láb környékéről előkerülő csat–szíjvég együttesek nem a lábbeli, hanem a lábbeli szíjzat részei.⁵⁵

A minden bizonnyal bőrből készült, magas szárú lábbeli a boka környékén lehetett jelen esetben veretes szíjjal rögzítve, mai funkcióját tekintve egyfajta cipőfüzőként.⁵⁶ A szíj szabadon körbefuthatott a boka környékén, így

⁴⁷ Eredetéről ld. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 95; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63; MIKS 2009, 143–144. A fegyvertípus ritkaságának okát nem a szűk körű használatban, hanem a temetkezési szokásokban látják (vö. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 96, 101; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63–64, 67). A fegyver ebben a környezetben általában ritka. A katonai arisztokrácia, illetve kiemelkedő katonai szerepet játszó harcosok mellélete (VADAY 1989, 117).

⁴⁸ A két típus közti különbségre korábban már Vaday Andrea is felhívta a figyelmet (VADAY 1989, 111). A jóval nagyobb számban ismert római változat önálló eleme a markolatra utólag rögzített, megvastagodó gyűrű és az eltérő kialakítású keresztvas. Mindkét elem előfordulhat díszítés is, ld. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 100–101, Fig. 10–11; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 66, 76, 10–11. kép; MIKS 2009, 136–143, 152, Abb. 14, 156, Abb. 15, 159, Abb. 16.

⁴⁹ A markolatötredék az úgynevezett „A” formai csoportba tartozik, melynek jellemzői: kerek, azonos vastagságú gyűrű, lapos, rövid keresztvas, minden elem egy alapanyagból került kialakításra (azaz nem különálló elemekből állították össze), szarmata településterületre jellemző (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 95–96, 102; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63, 67; MIKS 2009, 137–138, 144).

⁵⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 98–99; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 65; MIKS 2009, 143–148.

⁵¹ A típus átvételét egyfajta divatjelenségként értelmezték, melyre a markomann–szarmata háborúk által létrejött kapcsolat lehet a magyarázat (MIKS 2009, 147–148).

⁵² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 97, Fig. 5; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 67, 72, 5. kép. A fegyverleletek száma a stratégiailag fontos helyeken, pl. a határvidéken vagy folyami átkelők közelében magasabb. Többnyire körárokossal övezett halomsírokból kerültek elő (VADAY 1989, 109).

⁵³ A rekonstrukció alapjául – az O41/S46 sír leletei mellett – a Budapest XVII. Rákocsaba-Péceli út 40. sír leletei és az ott tett megfigyelések szolgáltak.

⁵⁴ A szolnoki leletekkel azonos korú kunszentmárton-bábockai leletek alapján az „Y” alakú veretekkel és sarkantyúval ellátott szarmata lábbeli szíjzat rajzos rekonstrukcióját ld. VADAY–KULCSÁR 1984, 258, ris. 8, valamint egy rekonstruált változat látható a Magyar Nemzeti Múzeum „Kelet és Nyugat határán” c. kiállításában (ÓVÁRI ET AL. 2002, 150–151; LIGETI 2003, 60). A 300 körüli, díszes korongokkal és sarkantyúval ellátott, előkelő germán lábbeli rekonstrukciója, a leunai 3. sír leletei alapján (SCHULZ 1953, 24, Abb. 41).

⁵⁵ Ahogy manapság, úgy a szarmata korszakban is többféle megoldással, többféle lábbeli (férfi/női, nyitott/zárt, stb.) lehetett használatban (VADAY 1989, 106–107). Az itt bemutatott rekonstrukció az előkerültek leletek alapján felvázolható három lehetőséget mutatja be. Természetesen ezen megoldásokon kívül más viseleti/használati lehetőség is elképzelhető.

⁵⁶ Vaday Andrea szerint a szarmata lábbeli szára – a szkíta lábbelihez hasonlóan – boka fölé magasodott, ahogy erre az endrődi leletek is utalnak (VADAY–SZŐKE 1983, 116–117), valamint ahogy az egyes szkíta ábrázolásokon is látható (VADAY–KULCSÁR 1984, 257, ris. 3, ris. 10; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003, 57).

azonban viselet/mozgás közben elcsúszhatott, elmozdulhatott a lábszár irányába (7. kép 2.1).

A szíj rögzítésének egy módja lehetett, ha azt közvetlenül (pl. varrással) a lábbeli szárához rögzítették.⁵⁷ Így a szíj ugyan nem mozgult el, a hátránya mégis az volt, hogy a lábbeli és a szíj nem vagy csak nehezen volt egymástól elválasztható, ami megnehezítette, esetleg akadályozta bármelyik elem cseréjének lehetőségét (7. kép 2.2).

A szíjat egy (vagy több), függőleges állású bújtatón is átvezethették. A bújtató – melyet a lábbeli anyagából alakíthattak ki vagy a lábbelihez utólag rögzítettek – feladata volt, hogy

megakadályozza a szíj elcsúszását a lábszár irányába, valamint így a szíj és a lábbeli akár külön-külön cserélhetővé vált (7. kép 2.3). A szíj szélessége 0,9 cm lehetett, azaz feltehetően megegyezett a veretek szélességével. Hossza – a lelőköri körülmények alapján – a veretekkel együtt kb. 40 cm, vastagsága 0,1–0,2 cm között lehetett. A szíjazat csatjai a 0,9 cm szélességű szíjvégeknek az 1 cm belső szélességű csatkarikákon történő átvezetését követően a jobb és a bal láb esetében is a csattüske segítségével befelé záródtak.⁵⁸ A csat és a szíjvégek esetében is a csuklós kialakítás a csatkarikán történő átvezetést könnyíthette meg.

KÉSZÍTÉSTECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK A LÁBBELI SZÍJAZAT VERETEIN

Bár a szarmata Barbaricumból több hasonló készlet ismert,⁵⁹ jól dokumentált lelőköri körülményei, és átlagon felüli kivitele miatt érdemes e tárgyakat a szokásostól eltérő módon, részletesen leírni.

A készlet készítésekor felhasznált anyagok: nagy tisztaságú ezüst, kőberakások és a berakásokat rögzítő, ismeretlen összetételű maszsa(?). A csuklós csatok három fő részből állnak: csattest, csatkarika, csattüske. A csatkarika vastag, masszív, szögletes metszetű. A csattüske a csatkarika hosszanti tengelyében kialakított vajatba illeszkedik. A csattüske töve rendkívül pontosan illeszkedik a csatkarikába, valószínűleg egy függőleges tengelyen mozog.⁶⁰ Hasonló, nagyobb méretű, ezzel párhuzamos, függőleges, süllyesztett tengelyhez kapcsolódik a csattest is. A csattüske metszete téglalap alakú, a hegy felé elvékonyodik. A csattüske bőrszíjon átbújtatott fele ötszög alakban van megmunkálva, hegye téglatest alakban végződik. A csattest alapja egy ezüstlemez, melynek szélessége a csatkarikával történő

találkozási pontnál elkeskenyedik, a csatkarika tengelyén visszahajlítva a csattest végéig nyúlik. Ezt a nyelvet a csattest két hosszanti felülete közé fogott bőrszíjra hajtották vissza. A bőrszíjat a csattesttől legtávolabbi berakás alatt induló, visszahajtott alsó lapon átvezető szegeccsel rögzítették. Az elkalapálás nyoma jól látszik az elvékonyodó és enyhén kiszélesedő, visszahajlított lapon. A csattest felületét három, hosszú, keskeny lapokból hajlított, megközelítőleg téglalap alakú foglalatba illesztett kőberakással díszítették. A foglalatok minden esetben egy darabból készültek, a hajlítás következtében három sarkuk enyhén ívelt, a negyedik, illesztési ponton – ahol a lapok végei összeérnek – szögletes. A foglalatok minden esetben egyedileg, a kövek méretéhez igazodva kerültek kialakításra. A foglalatokat rovátkolt drótszegély veszi körül; a foglalatok között és a csattest végein négy rövidebb, a csattest hosszanti oldalán két hosszabb drótdarab. A csatpár kialakítása azonos technikával készült (5. kép 1, 4; 6. kép 1, 4).

⁵⁷ Másik lehetőség, hogy a szíjat magából a bőr lábbeli anyagából, attól elválaszthatatlan módon alakítják ki. Ez azonban a szíjak 0,1–0,2 cm-es vastagságát figyelembe véve kevésbé valószínű. A kérdésre egy újabb lelet, vagy a kísérleti régészet segítségével kipróbálható, esetleg használható rekonstrukció készítésével lehetne pontosabb választ adni.

⁵⁸ A szíjazat, valamint a csat és a szíjvég szélessége nem feltétlenül állandó (VADAY–SZÓKE 1983, 116–117).

⁵⁹ VADAY–KULCSÁR 1984, 239–261. A 2014-es megelőző feltárás során további lábbeli szíjazat-veretek kerültek elő. Szakos Éva szíves szóbeli közlése.

⁶⁰ A csattüske tengelyének vége(i) a csatkarika hosszanti külső oldalán nem látható(ak).

A csuklós szíjvégek két fő részből állnak: egy felső szögletes és egy alsó félköríves végződésű tagból. A szíjvég felső és alsó tagjának alapja egy-egy ezüstlemez. A felső tag szélessége az alsó taggal történő találkozási pontnál elkeskenyedik. Az alsó tag a felső részén kialakított téglalap alakú nyíláson át visszahajlítva a felső tag végéig nyúlik. Ezt a nyelvet a felső tag két hosszanti felülete közé fogott bőrszíjra hajtották vissza. A bőrszíjat a felső tag alsó tagtól legtávolabbi berakása alatt induló, visszahajtott alsó lapon átvezető szegeccsel rögzítették. Az elkalapálás nyoma jól látszik az elvékonyodó és enyhén kiszélesedő, visszahajlított lapon. Az alsó és a felső tag felületét hosszú, keskeny lapokból hajlított foglalatokba illesztett kőberakásokkal díszítették. A felső tag 5, megközelítőleg téglalap alakú, az alsó tag szintén 5 azonos alakú, valamint az ívelt lezárásnál egy félkör alakú berakással van díszítve. A foglalatok minden esetben egy darabból készültek, a hajlítás következtében három sarkuk enyhén ívelt, a negyedik, illesztési ponton – ahol a lapok végei összeérnek – szögletes. A félkör alakú foglalatok eltérő módon készültek. Az egyik szabályos D-alakú, egy egyenes és egy ívelt elemből áll, két illesztési pontja jól látható, a berakás pontosan illeszkedik a foglalatba. A másik szabálytalanabb, egy átalakított téglalap alakú foglalat lehet, mely egy darabból áll, egyetlen illesztési ponttal, és a berakás alakja inkább ötszögre emlékeztet. A foglalatokat minden esetben egyedileg, a kövek méretéhez

igazodva alakították ki. A felső tag esetében a foglalatokat az egyes foglalatok között és a test végein 6 rövidebb, a test hosszanti oldalán két hosszabb, rovátkolt drót szegélyezi. Az alsó tag esetében a felső taghoz kapcsolódó, téglalap alakú nyílás egyik rövidebb oldalát egy rovátkolt drót szegélyezi,⁶¹ a foglalatokat az egyes foglalatok között 5 rövidebb és a test hosszanti oldalán két hosszabb rovátkolt drót szegélyezi, mely az ívelt vég esetében ívelt, rovátkolt drótlezárással egészül ki. A szíjvégpár kialakítása szinte azonos technikával készült. Egyetlen különbség a szíjvégek alsó tagjainak alsó záródásában látható: míg az egyik esetben ez félkör (5. kép 2; 6. kép 2), addig a másik esetben szögletes kialakítású, ami a berakásokon és az ezüstlemez alapon is jól látható (5. kép 3; 6. kép 3).

A lábbeli szíjazat veretei részben az úgynevezett szarmata csatok, illetve a készlethez tartozó szíjvégek csoportjába tartoznak. A Vaday Andrea és Kulcsár Valéria által létrehozott csoportosítás szerint a csatok az I. típus 2. csoportjába, azaz a kéttagú, ovális keretes csatok közé tartoznak.⁶² A kéttagú szíjvégek a szíjvégek II. típusába sorolhatók.⁶³ Hasonló készletek gazdagabb, valószínűleg katonai szerepet is betöltő férfiak sírjaiból egyes esetekben kardmelléklettel együtt kerültek elő.⁶⁴ Hasonló készlet, bár későbbi időszakból, előkelő germán temetkezésből is ismert.⁶⁵ Párducz Mihály 141 és 222 közé keltezte darabjait, ezt a datálást később a 2. század utolsó két évtizedére és a 3. század első

⁶¹ Mindkét szíjvég esetében a szögletes nyílás rövidebbik oldalán egy rovátkolt drót található. A felület vizsgálata alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy ezen a ponton szándékosan egy rovátkolt dróttal díszítették a tárgyat, vagy pedig a rovátkolt drót párja mindkét esetben elveszett.

⁶² Tipológiájukat 54 lelőhely anyagának gyűjtése alapján hozták létre (VADAY–KULCSÁR 1984, 246–260, ris. 8). A rekonstrukciós rajzot ld. VADAY–KULCSÁR 1984, ris. 3; kéttagú csatokat ld. VADAY–KULCSÁR 1984, ris. 4. 1, 2, 4, 6, 8, 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 22, 26, 28, 30, 32, 35, 36, 38; hiányos darabok is, csak alsó résszel: VADAY–KULCSÁR 1984, ris. 4. 7, 9, 23, 25, 29, 33, 39.

⁶³ A kéttagú szíjvégek az úgynevezett szarmata csatokkal együtt 2. és 3. századi anyagból kerülnek elő. Számuk a 3. század közepétől csökken, a 4. századra helyüket római típusok veszik át (VADAY 1989, 70).

⁶⁴ Előfordulásuk általános az alföldi szarmata területeken (VADAY–KULCSÁR 1984, 259, ris. 9 = VADAY 1989, 301, Abb. 9).

⁶⁵ Későbbi, de szemléletes példa a 300 körüli időszakból származó, 1926-ban Leunában feltárt, rangos 3. sír, szintén viseleti helyzetben előkerült ezüstcsat, szíjvég, díszkorong és sarkantyú párral (SCHULZ 1953, 23–25, Taf. XVIII).

negyedére szűkítették.⁶⁶ Gyártásukat római műhelyekhez kötötték.⁶⁷

Rendkívül finom ötvösmunka, a csatok és a szíjvégek készítésénél azonos technikai megoldásokat alkalmaztak. A rovátkolt

drót díszítést a természettudományos vizsgálat szerint öntéssel alakították ki (9. kép 2).⁶⁸ Egy időben, egy műhelyben, egy mesterkéz által készülhetett. Nincs nyoma javításnak vagy pótlásnak, eredeti állapotú készlet.⁶⁹

A BERAKÁSOK ANYAGA

A lábbeli szíjazat veretei előkerülésük pillanatában eredeti színükben bukkantak elő. A fémalap ezüstösen csillogott, a berakások pedig zöld színűek voltak. A tárgyak felülete a bontást követően, a levegővel érintkezésbe lépve rövid idő alatt – kb. egy-két perc elteltével – megváltozott: a fém alapon sötétlila, a berakásokon pedig hófehér színű korróziós réteg jelent meg (7. kép 1). Eredeti színüket a restaurálásnak köszönhetően nyerték vissza (6. kép 1–4).

Eddigi tapasztalataim alapján, a jelenséget látva biztos voltam benne, hogy a berakások anyaga üveg. Ezt a megállapításmat pásztázó elektronmikroszkóp (SEM) és Raman-mikrospektroszkópiai mérésekkel kívántam igazolni. A természettudományos vizsgálatok során nem volt lehetőségünk mind a 4 veret, valamint a teljes 28 berakás vizsgálatára. A vizsgálat céljára a restaurálást követően egy csatot választottunk ki, és

a csatkarikától legtávolabbi berakást vizsgáltuk (5. kép 1; 6. kép 1), így a levont következtetések ezen az egy tárgyon alapulnak. Mindkét vizsgálat eredménye alapján a berakások anyaga variszcit. A vizsgálatok részletes leírása később olvasható.

Mi a variszcit? A díszítés céljára felhasznált variszcit egy kékeszöld színű ásvány.⁷⁰ Sok tulajdonsága megegyezik a türkizzel, gyakran azonos a természetes előfordulásuk.⁷¹ Tudományos igénnyel első ízben 1837-ben írták le. Elnevezését németországi lelőhelye, (Vogtland, korábbi nevén Variscia) után kapta. Képletét – $AlPO_4 \cdot 2H_2O$, hidratált alumínium foszfát – 1896-ban határozták meg. A variszcit jól faragható, csiszolható, színének köszönhetően régóta kedvelt alapanyag. Belőle készült ékszerek (gyöngyök, nyakláncok, csüngők) Spanyolország, Portugália és Franciaország területéről számos újkőkori lelőhelyről ismertek. Kitermelése Kr. e. 4500–3000 közötti időszakra, az

⁶⁶ A szarmata csatok a 2. században jelentek meg (VADAY–SZÓKE 1983, 117; VADAY–KULCSÁR 1984, 258; VADAY 1989, 66).

⁶⁷ Az úgynevezett szarmata csatokat római műhely(ek) termékének tartják (VADAY–KULCSÁR 1984, 252), de a Tiszaföldvár-Téglagyár lelőhelyen azonosított, ötvöstechnológiai eljárások alapján szarmata ötvösműhelyként meghatározott együttes leletei (SCHWARCZ 2011, 57–66; SCHWARCZ 2013, 121–138) alapján elképzelhetőnek tartom, hogy ilyen készleteket – római mintára – helyi ötvösök is gyárthattak. A veretek akár római, akár szarmata műhelyben készültek, a berakásként felhasznált kőanyag előre megmunkált formában, importként, távolsági kereskedelem révén került az ötvösműhelybe. Hemel Hempsteadben (1. táblázat Nr. 7) előkerült gyűrűtörédék anyagának feltételezett lelőhelye Közép-Európa (Szászország, Ausztria, Csehország) (NEAL 1974, 138). Az újkőkori környezetben előkerült darabokat Spanyolországból származtatják (MIDDLETON ET AL. 2007, 32). Római kori környezetből legnagyobb számban szintén a mai Spanyolország területén kerültek elő (1. táblázat Nr. 8–9, 11, 13).

⁶⁸ A rovátkolt drót öntéssel történő készítése szokatlan megoldás. A rovátkolt drótot (Kerbdraht) általában egyélű eszközzel készítik oly módon, hogy a „gyöngyök” közötti felületet munkálják meg, ezáltal két „fél részt” – egy gyöngy első és egy másik gyöngy második felét – hozva létre, majd haladnak folyamatosan tovább. Így jön létre a kissé szabálytalan, nyomott gyöngysor. Ezekre a technikai részletekre Schwarcz Dávid hívta fel a figyelmet.

⁶⁹ A tárgyak felületén látható javítások nem korabeliek, hanem a restaurálás nyomai.

⁷⁰ A variszcit színe világostól a smaragdzig, kékeszöld, színtelentől a fehérig, barna vagy a sárga halvány árnyalata, ritkán vörös, átvilágítva színtelentől a halványzöldig (<http://www.mindat.org/min-4156.html> [elérés ideje: 2015. 01. 06.]).

⁷¹ Díszítésre nem használható, gyengébb minőségű változata gyakori (WILLIG ET AL. 2008, 122). Ma szerte a világon 284 lelőhelyről ismert (<http://www.mindat.org/show.php?id=4156&ld=1#themap> [elérés ideje: 2015. 01. 06.]).

Ibériai-félszigetre vezethető vissza, ahol egészen a középkorig bányászták. Római kori környezetben előfordulása ritka.⁷²

Legnagyobb számban a mai Spanyolország területéről, természetes lelőhelyének közeléből ismert, de variszcitból, illetve variszcit felhasználásával készült ékszerekkel Britanniától Cyprusig találkozunk. Eddigi a tanulmányunkban szereplők az első és egyetlen római kori, birodalmon kívül előkerült darabok.⁷³ Többségük önállóan került elő, különböző metszetű gyöngyök formájában (*1. táblázat Nr. 5, 8–9, 13–15*), vagy ugyanilyen

gyöngyök nemesfém ékszerek elemeiként (*1. táblázat Nr. 1–4, 6, 10, 16*) fordulnak elő. Korabeli elnevezése vitatott. Talán *Caius Plinius Secundus: Naturalis Historia, Liber XXXVII. LVI, 151: callais* kövével azonosítható.⁷⁴ Régészeti és korai ásványtani munkák egyaránt használták e kifejezést.⁷⁵

Azonosítása nehéz. Minden mikroszkópos vizsgálatot pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) és röntgendiffrakciós (XRD) vizsgálattal kell megerősíteni.⁷⁶ Szabad szemmel könnyen összetéveszthető az üveggel vagy más ásványokkal.⁷⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Jász-Nagykun-Szolnok megye római kori leletanyaga, a Vaday Andrea által negyedszázaddal ezelőtt végzett feldolgozásnak köszönhetően mind a mai napig könnyebben áttekinthető, mint az ezen kívül eső területeké.⁷⁸ Bár a Szolnok-Szűcs-tanya lelőhelyen végzett próbafeltárásunk során ismertté vált felületen több korszak mellett, a szarmata temetőnek is csak egy részét ismerhettük meg, egy rangos temetkezésnek

köszönhetően mégis újabb, egyedi adatokkal gyarapodott tudásunk. A bemutatott sírkamra és lábbeli szíjzat rekonstrukciók sokkal inkább ösztönző, mint egyedüli és végleges megoldásként kerültek bemutatásra.

A tanulmány témáját adó temetkezés pontos időrendjének meghatározása számos nehézségbe ütközik. Ennek oka részben kutatástörténeti, részben a szarmata temetkezések

⁷² Ritkasága lehet a magyarázata, hogy természettudományos vizsgálat nélkül biztosan nem határozható meg (WILLIG ET AL. 2008, 111–112). Erre utal nagyon találóan MIDDLETON ET AL. 2007 tanulmányának címében az ‘elusive’, azaz ‘nehezen megfogható’ kifejezés használata is.

⁷³ A variszcit természetes lelőhelyén, illetve annak közelében, ahogy a leletek mennyiség is mutatja, nem volt ritkaság, valószínűleg nem képviselt akkora értéket sem. Innen távolodva a kövek egyre ritkábbak és megítélésüket tekintve értékesebbek lehettek. Ez lehet a magyarázata annak, hogy többségük nemesfém ékszerek elemeiként került elő.

⁷⁴ Plinius forráshely azonosításáról SANZ MINGUEZ ET AL. 1990, 747; MIDDLETON ET AL. 2007, 29, 31; WILLIG ET AL. 2008, 114. A forráshelyek fordítását és feldolgozását ld. GÁBLI 2004, 82, 72, 81. „*A callais* („*halványzöld kő*”) a *zafírt utánozza, csak fehérebb és a partséli tengerhez hasonló színű.*” Plinius művében a callais mellett szerepel a callaica (XXXVII. LVI, 151. „*világoszöld kő*”, a callinum zavaros változata), valamint a callaina (XXXVII. XXXIII, 110. „*tengerzöld kő*”, zöld kövekhez képest halvány, szennyeződésekkel és likacsokkal teli, legjobb változata smaragdszínű) is. Utóbbtól sok tekintetben nem tér el az augitis (XXXVII. LIV, 147. „*nagyobbító kő*”), hogy miben hasonlítanak, arra a forrás nem tér ki. A felsoroltak közül részletesebb leírása miatt egyedül a callaina azonosítható a malachittal. Érdekes adat, hogy a callainat a római korban üveggel helyettesíthették. Plinius leírása jól érzékelteti, hogy a különböző zöld színű köveket a római korban megkülönböztették egymástól, ezek azonosítása azonban manapság a malachit kivételével nem lehetséges vagy rendkívül bizonytalan. További kérdés, hogy a római korban a gyakran türkiz kíséretében előforduló variszcitet meg tudták-e különböztetni, illetve az egyedi vagy hasonló megjelenés mennyire befolyásolta meghatározásukat. A lábbeli szíjzat veretek berakásain is jól látható, hogy a berakások színe nem egységes (6. kép 1–4). Mint fentebb a *callainával* kapcsolatban olvasható, egyes esetekben ezeket a köveket a megjelenésben hasonló, könnyebben beszerezhető, olcsóbb üveggel is helyettesíthették. Ezek meghatározása, illetve megkülönböztetése természettudományos vizsgálatok nélkül a mai napig nehézséget okoz.

⁷⁵ WILLIG ET AL. 2008, 114.

⁷⁶ WILLIG ET AL. 2008, 116; valamint ld. az *1. táblázat* vizsgálat típusa oszlopát.

⁷⁷ MIDDLETON ET AL. 2007, 29. A Metropolitan Múzeumban őrzött tárgyakat a természettudományos vizsgálat elvégzése előtt tévesen üveggként vagy kalcedonként határozták meg és vették leltárba (FRANTZ ET AL. 2009, 24).

⁷⁸ VADAY 1989.

nagy számban rablott voltával magyarázható. A halmos, körárkos temetkezések szarmata környezetben a 2. század végétől a korszak végéig általánosak.⁷⁹ Amennyiben a vas koporsókapcsok nem estek a rablás áldozatául, úgy a rönkkoporsó a 2. század végére, 3. század elejére jellemző típus.⁸⁰ A látszólag másodlagos helyzetből előkerült gyűrűs markolatú kard/tőr, és talán ennek pengetőredéke az analógiák alapján önmagában tág időhatárok közé, az 1. század vége és a 4. század közötti időszakra keltezhető.⁸¹ A viseleti helyzetben megőrződött, variszcit berakásokkal díszített lábbeli szíjzat vereteinek használatát a 2. század végére, 3. század elejére teszi a szarmata korról foglalkozó kutatás.⁸² Minden felsorolt elem figyelembevételével a

síregyüttes a „közép szarmata, római felügyelet időszakára”, a markomann–szarmata háborúk lezárását követő, katonai és gazdasági érdekek által meghatározott, s a 3. század elejéig, közepéig terjedő fél–háromnegyed évszázadra tehető.⁸³

A Szolnok-Szücs-tanya lelőhelyen feltárt O41/S46 sír egy olyan fegyveres férfi nagyméretű körárokkal övezett, halmos, fa sírkamrás, rönkkoporsós temetkezése, aki egyedi kivitelű lábbeli szíjzat veretei alapján a helyi arisztokrácia tagja lehetett.

A berakások anyagának azonosítása révén, újabb természettudományos vizsgálatok elvégzésével remélhetőleg további variszcit vagy egyéb anyagok felhasználásával készült tárgy pontosabb meghatározása válik lehetővé.

A LÁBBELIVERETEK BERAKÁSÁNAK MŰSZERES VIZSGÁLATA

A fém, illetve a berakások vizsgálatára a leletek jó állapota és egyedi kivitele miatt kizárólag roncsolásmentes vizsgálati módszereket használtunk. Egy tárgy (5. kép 1; 6. kép 1) vizsgálatára adódott lehetőség.

PÁSZTÁZÓ ELEKTRONMIKROSKÓPOS VIZSGÁLATOK

Ezzel a vizsgálati típussal mind a fém, mind a berakás anyaga vizsgálható. Segítségével a nagy felbontású morfológiai és rendszámkontrasztos (visszaszórt elektron) képi információk kívül elemi kémiai összetételi információt kaphatunk. Utóbbi rutinszerűen a 11-es rendszámú (Na) képes detektálni az elemeket, körülbelül 0,1% kimutatási határral.

A pásztázó elektronmikroszkópi vizsgálatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajz- és

Földtudományi Intézetének Kőzettan-Geokémiai Tanszékén készültek. A vizsgálatok során használt műszer egy AMRAY 1830 típusú volfrámkatódos pásztázó elektronmikroszkóp, mely EDAX PV9800 típusú energiadiszperzív spektrométerrel van felszerelve. A vizsgálatok során alkalmazott gyorsítófeszültség 20 kV, a sugáráram 1 nA, a sugárátmérő megegyezik a fókuszált elektronsugár átmérőjével (~50 nm). A mérési idő 100 másodperc (livetime). Minden bemutatott kép visszaszórt elektron (BSE) detektorral készült. Az ásványkémiai elemzések kiértékelése nemzetközi sztenderdek segítségével történt (Wilbforce apatit, Glen Innes kaersutit, kromit: Australia, C. M. Taylor Company; titanit: C. M. Taylor Company). A vizsgálatok vákuumban, 10^{-3} Pa nagyságrendű nyomáson történtek, ezért a minták felületét vezető szénréteggel kellett ellátni. Ehhez a művelethez egy JEOL JEE-4B típusú vákuumgőzölőt

⁷⁹ VÖRÖS 2002, 161.

⁸⁰ KULCSÁR 1998, 28.

⁸¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 95; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 63; MIKS 2009, 143–144.

⁸² VADAY–SZÓKE 1983, 117; VADAY–KULCSÁR 1984, 258; VADAY 1989, 66.

⁸³ Ebben az időszokban – a római importtárgyak mellett – éppen a gyűrűs markolatú kardok és az úgynevezett szarmata csatok megjelenését hangsúlyozza (VADAY 1989, 206–207; ISTVÁNOVITS 1990, 92–93).

használtunk. A leletekre gőzölt szénréteget a vizsgálat után azonnal eltávolítottuk vattapamacs, illetve szerves oldószer (petroléter) segítségével.

A vizsgálat során mind a fém alkatrészek, mind a berakás elemzése megtörtént (8. kép 2). A fémek vizsgálata során kiderült, hogy a tárgyat készítő ötvös nagy tisztaságú ezüsttel dolgozott. A fém ezüsttartalma az összes mérési pontban meghaladta a 97 tömegszázalékot, egyes esetekben pedig csak ezüstöt tudtunk kimutatni (9. kép 1; 2. táblázat). Az eltérő nyomelemtartalom utalhat arra, hogy a fém két különböző forrásból származhatott, amelyek közül az egyikből nagyon tiszta ezüst érkezett. A másik csoportra kis mennyiségű réz- és aranytartalom volt jellemző, de ezek együttes mennyiség sem haladta meg a 3 tömegszázalékot (2. táblázat). Néhány helyen egy kevés klórtartalom is megfigyelhető volt, utóbbi az ezüst átalakulására utal.

A fémtárgyat keretező rovátkolt drót vizsgálata során feltűnő volt az öntéses készítésre utaló dendrites szerkezet jelenléte (9. kép 2).

A berakások vizsgálata is több eredményt hozott. A visszaszórt elektron (rendsámkontrasztos) képen – a berakás zöld és fehér sávos megjelenése ellenére – nem volt látható különbség a kémiai összetételben, amit később az EDX mérések is megerősítettek. Utóbbiak szerint a berakás anyaga alumínium-foszfát. A képen látható kálium és klór csúcsok valószínűleg utólag a berakás felszínére kristályosodott sókból származtak (10. kép 1; 3. táblázat). Analógiák alapján arra következtettünk, hogy az ásvány a római korban sem ismeretlen variszcit lehet.⁸⁴ Feltételezésünket a kémiai számítások is megerősítették. Ennek ellenére további vizsgálatokra volt szükség, mivel az ásványtan jelenleg 12 ásványfajt ismer, amelyeknek fő elemei az alumínium és a foszfor.

A berakások felszínén látható függőleges, mély karcok valószínűleg a tárgy készítése vagy annak viselése során keletkeztek (10. kép 2).

RAMAN-SPEKTROSZKÓPIA

A Raman-spektrum a Raman-aktív (látható fényvel kölcsönható) rezgésekről szóródó fény összessége, a teljes spektrum egyedi azonosítója minden anyagnak, ezért ujjenyomat-technikaként alkalmazható ismeretlen anyagok fázisazonosítására.

A vizsgálatokat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Központi Kutató és Műszer Centrumában végeztük el egy HORIBA JobinYon LabRAM HR típusú készüléken. A vizsgálatok során 532 nm-es lézert használtunk. A kapott eredmények értelmezéséhez használt referenciaspektrumot az University of Arizona Mineral Museum 12853 számú variszcit példányán mérték (532 nm unoriented adatsor) (<http://rruff.info/variscite/display=default/R040180> [elérés ideje: 2015. 01. 06.]).

A mérések során a restaurálást követően felvitt paraloidtól megtisztított berakást mértük meg több helyen. A mérések igazolták feltételezésünket, a berakások variszcitnek bizonyultak. A variszcit-1 spektrum a megtisztított kő zöld, a variszcit-2 a fehér területének spektrumát mutatja be. A harmadik spektrumot ellenőrzésként, az ásvány másik részén mértük. Készült egy spektrum az egyik paraloiddal borított köről is. Utóbbi esetben megállapítottuk, hogy felismerhető ugyan a variszcit spektruma, de a csúcsintenzitások sokkal alacsonyabbak voltak, mint a megtisztított berakás esetében, illetve a paraloidnak is megjelent csúcsa a spektrumban, ezért ezt nem illesztettük be az ábrába.

A 8. kép 1. ábrán a berakáson mért spektrumokat látjuk egy hasonló mérési körülmények között mért, referenciának használt variszcit spektrumával összehasonlítva. Látható, hogy az egyezés – néhány kisebb csúcstól eltekintve – szinte teljes. A különbségeket valószínűleg a kristályok eltérő orientációja okozza.

⁸⁴ WILLIG ET AL. 2008, 112–114; <http://www.mindat.org/min-4156.html> (elérés ideje: 2015. 01. 06.).

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A bemutatott szarmata sír antropológiai anyagának meghatározását László Orsolya antropológus, a sírból és a körárokból származó állatsontokét Biller Anna Zsófia archeozoológus, a faanyag vizsgálatát Saláta Dénes környezetgazdálkodási agrármérnök végezte. A próbafeltárásból származó leletanyag restaurálása Cserepkei Csilla és Péter-Hóbor Szabina restaurátorok munkája. Az ásatási rajzokat Ritly Jenő és Zsiga Zsolt, a tárgyrajzokat Kazsóki Ágnes, a tárgyfotókat Bicskei József készítette. Munkájukat ezúton is köszönöm. Köszönettel tartozom Szakos Éva régésznek a lelőhely általa feltárt részére vonatkozó adatokért, Nagy Margitnak a publikálatlan kéziratából a Budapest XVII. Rákoscsaba-Péceli út 40. sír leletei alapján készített rekonstrukciós rajzának rendelkezésemre bocsátásáért, mely a lábbeli szíjzat vereteinek rekonstrukciójához alapul szolgált. A vereteken lévő rovátkolt drót készítéstechnikai sajátosságai meghatározásában Schwarcz Dávid volt segítségemre. A vereteken lévő berakások anyagával kapcsolatban rendkívül hasznosnak bizonyult természettudományos vizsgálatok elvégzésére ösztönöztek Masek Zsófia baráti észrevételei. Segítségükért mindketten fogadják köszönetemet.

IRODALOM

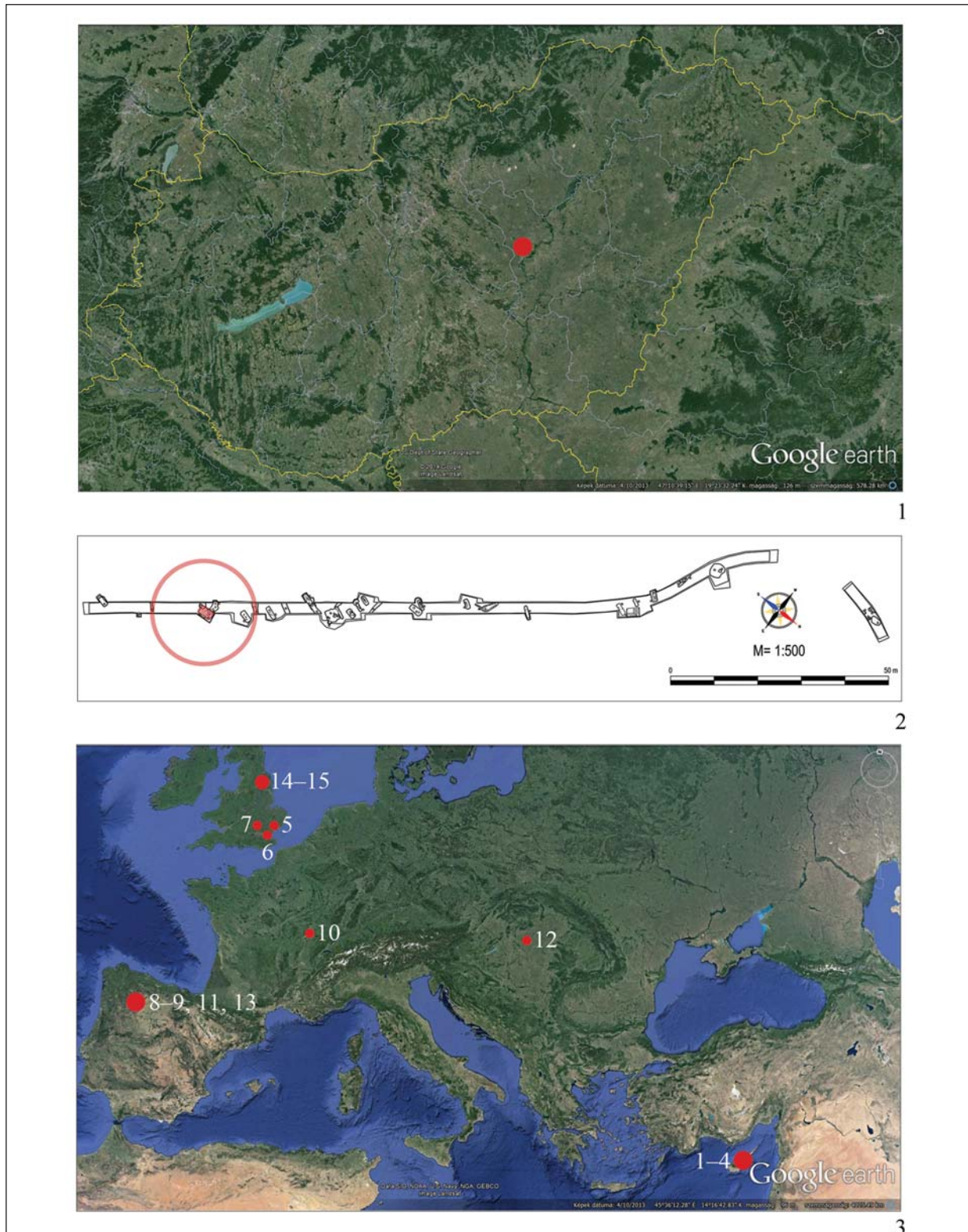
- CRUMMY 1983: Crummy, N.: *Colchester Archaeological Report 2. The Roman small finds from excavations in Colchester 1971–9*. Colchester 1983.
- FRANTZ ET AL. 2009: Frantz, T. – H. Abramitis, D. – Borsch, L. – T. Wypiski, M.: Roman Variscite Beads: In Situ Analysis by X-ray Microdiffraction. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 62:1 (2009) 20–25.
- GALLINA 1999: Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza-Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírablások kérdéséhez. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 7–27.
- GÁBLI 2004: Gábli C.: *Caius Plinius Secundus Természettudományának 37. könyve*. Fordítás és feldolgozás. Szeged 2004.
- ISTVÁNOVITS 1990: Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2–3. századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region – 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 27–29 (1984–1986) 1990, 83–133.
- ISTVÁNOVITS 1991: Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján (Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebietes in dem 4–5. Jahrhundert). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:2 (1991) 29–54.
- ISTVÁNOVITS 1993: Istvánovits, E.: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1993) 91–146.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Szarmata viseletrekonstrukciók a Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán. A viseletrekonstrukció forrásai. *Ókor* 2:4 (2003) 55–57.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian swords with ring-shaped pommels in the Carpathian Basin. In: *The enemies of Rome*. Journal of Roman Military Equipment Studies 16 (2008) 95–105.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011: Istvánovits E. – Kulcsár V.: A Kárpát-medencei szarmaták gyűrűs markolatú kardjai. In: *A Barbaricum ösvényein. A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia*

- előadásai*. Archaeologia Cumanica 1. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2011, 63–78.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian chamber graves in the Great Hungarian Plain and their steppe antecedents. In: *Kammergräber im Barbaricum*. Hrsg.: Abegg-Wig, A. – Lau, N. Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Ergänzungsreihe 9 (2014) 437–446.
- KŐHEGYI–VÖRÖS 2011: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LIGETI 2003: Ligeti D.: Szarmata viseletrekonstrukciók a Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállításán. A szarmata pár öltözékének kiegészítői. *Ókor* 2:4 (2003) 59–60.
- MIDDLETON ET AL. 2007: Middleton, A. – La Niece, S. – Ambers, J. – Hook, D. – Hobbs, R. – Seddon, G.: An elusive stone: the use of variscite as a semi-precious stone. *The British Museum Technical Research Bulletin* 1 (2007) 29–34.
- MIKS 2009: Miks, C.: Ein römisches Schwert mit Ringknaufergriff aus dem Rhein bei Mainz. *Mainzer Archäologische Zeitschrift* 8 (2009) 129–165.
- NAGY 2014: Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákoscsaba-Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz (Remarks on the burial custom noted in the Roman period cemeteries uncovered at Budapest, District XVII, Rákoscsaba-Péceli út and Madaras-Halmok [County Bács-Kiskun]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. – *Avarum solitudines*. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 115–160.
- NEAL 1974: Neal, D. S.: *The excavation of the Roman Villa in Gadebridge Park. Hemel Hempstead 1963–8*. London 1974.
- ÓVÁRI ET AL. 2002: Óvári A. – Hendzsel I. – Ligeti D. – Szeőke J.: Öltözékrekonstrukciók. Reconstruction of Attires. In: *Kelet és Nyugat határán. On the Borders of East and West*. Szerk.: Vasáros Zs. – Rezi Kató G. Budapest 2002, 116–165.
- SANZ MÍNGUEZ ET AL. 1990: Sanz Mínguez, C. – Campano Lorenzo, A. – Rodríguez Marcos, J. A.: Nuevos datos sobre la dispersión de la variscita en la Meseta Norte: Las explotaciones de época romana. *Primer congreso de historia de Zamora*. Zamora, marzo 1988. Prehistoria e Historia Antigua 2. Zamora 1990, 747–764.
- SCHULZ 1953: Schulz, W.: *Leuna ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit*. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 1. Berlin 1953.
- SCHWARCZ 2011: Schwarcz D.: Szarmata fémművesség a Tiszaföldvár-téglagyári temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. konferenciája*. Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatósága Tanulmányok 3. Szerk.: Bíró Sz. Győr 2011, 57–70.
- SCHWARCZ 2013: Schwarcz D.: Buntmetallverarbeitung in der sarmatischen Siedlung in Tiszaföldvár-Téglagyár – Fragen zum Beginn der sarmatischen Buntmetallverarbeitung im Karpatenbecken. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáská, O. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2 (2013) 121–138.
- H. VADAY 1989: H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. Ein Beitrag zur Archäologie und

- Geschichte des sarmatischen Barbaricum*s. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY–KULCSÁR 1984: H. Vaday, A. – Kulcsár, V.: К вопросу о так называемых сарматских пряжках. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1984) 239–261.
- H. VADAY–SZÓKE 1983: H. Vaday A. – Szóke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén (Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd-Szujókereszt). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–132.
- VÖRÖS 2002: Vörös G.: A vaskúti szarmata halmok leletei. Adatok a szarmata koporsók és gerendakamrák köréhez (Die Funde der sarmatischen Hügel von Vaskút. Angaben zum Kreis der sarmatischen Särge und Balkenkammern). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica* 8 (2002) 157–176.
- WILLIG ET AL. 2008: Willig, M. – Stöcklmayer, S. – Wells, M.: Ornamental variscite: A new gemstone resource from Western Australia. *The Journal of Gemmology* 31:3–4 (2008) 111–124.

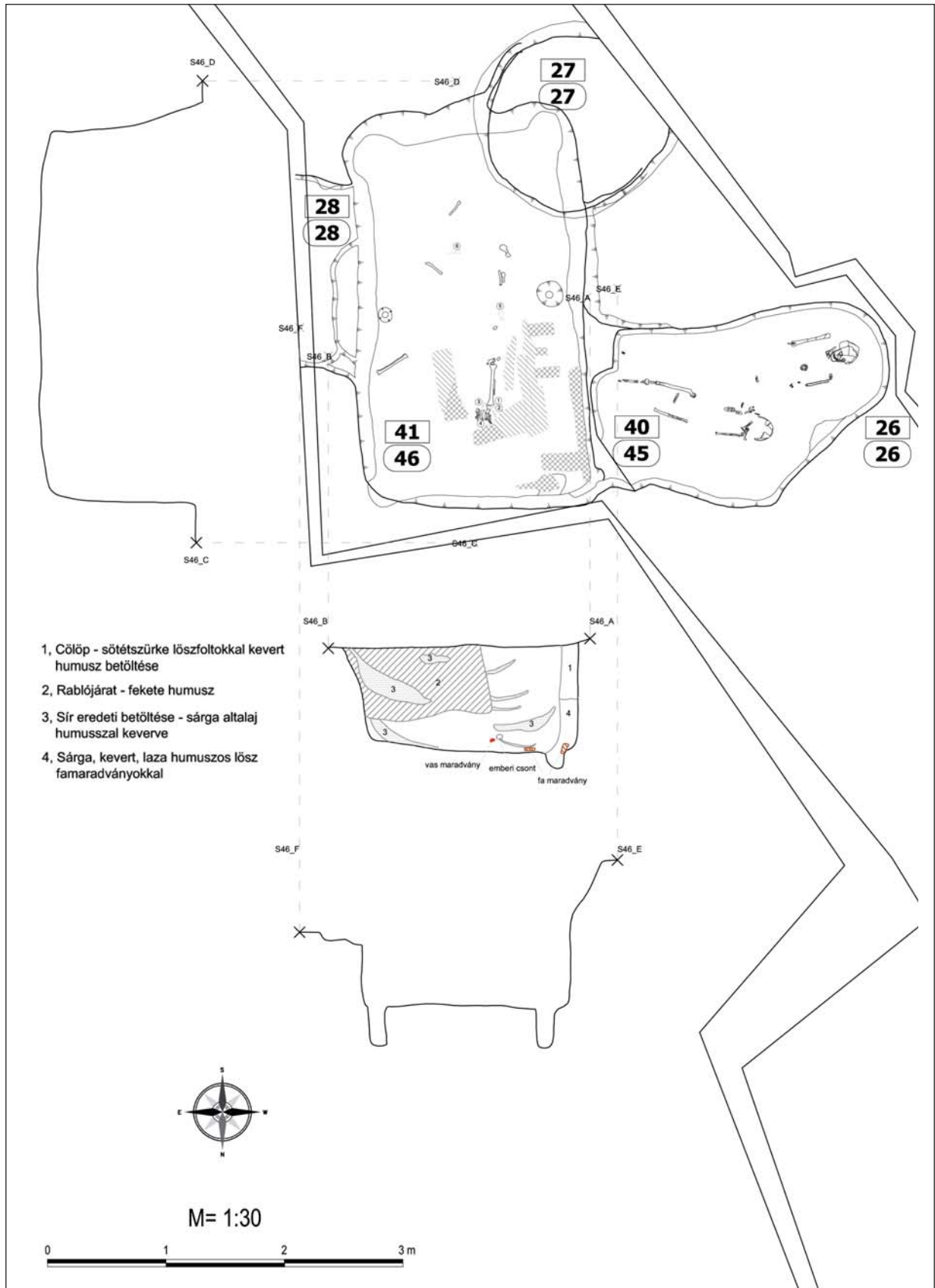
EIN SARMATISCHES ADELGRAB AM SZOLNOK-SZÜCS-TANYA

Während der Probegrabung am Szolnok-Szücs-tanya (Komitat Jász-Nagykun-Szolnok, Ungarn) wurde ein Teil eines sarmatenzeitlichen Gräberfeldes aus dem 2.–3. Jahrhundert mit einem Adelsgrab eines Mannes freigelegt. Das Grab war ursprünglich mit einem Grabhügel bedeckt und mit einem Kreisgraben versehen. Das Grab – trotz der zeitgenössischen Plünderung – liefert neue Angaben zu den hölzernen Grabkammerkonstruktionen. Charakteristische Grabfunde waren das Bruchstück eines Eisengegenstands mit Ringknäuf – wahrscheinlich Fragment eines Ringknäufschwertes – und mit Steineinlagen verzierten Schuhriemenwerkbeschläge, die glücklicherweise in originaler Tragweise erhalten worden sind. Die naturwissenschaftlichen Untersuchungen mit Rasterelektronenmikroskop und Raman-Mikrospektrometrie haben ermöglicht, das Steinmaterial der Einlagen als Variscit ($\text{AlPO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) zu identifizieren.

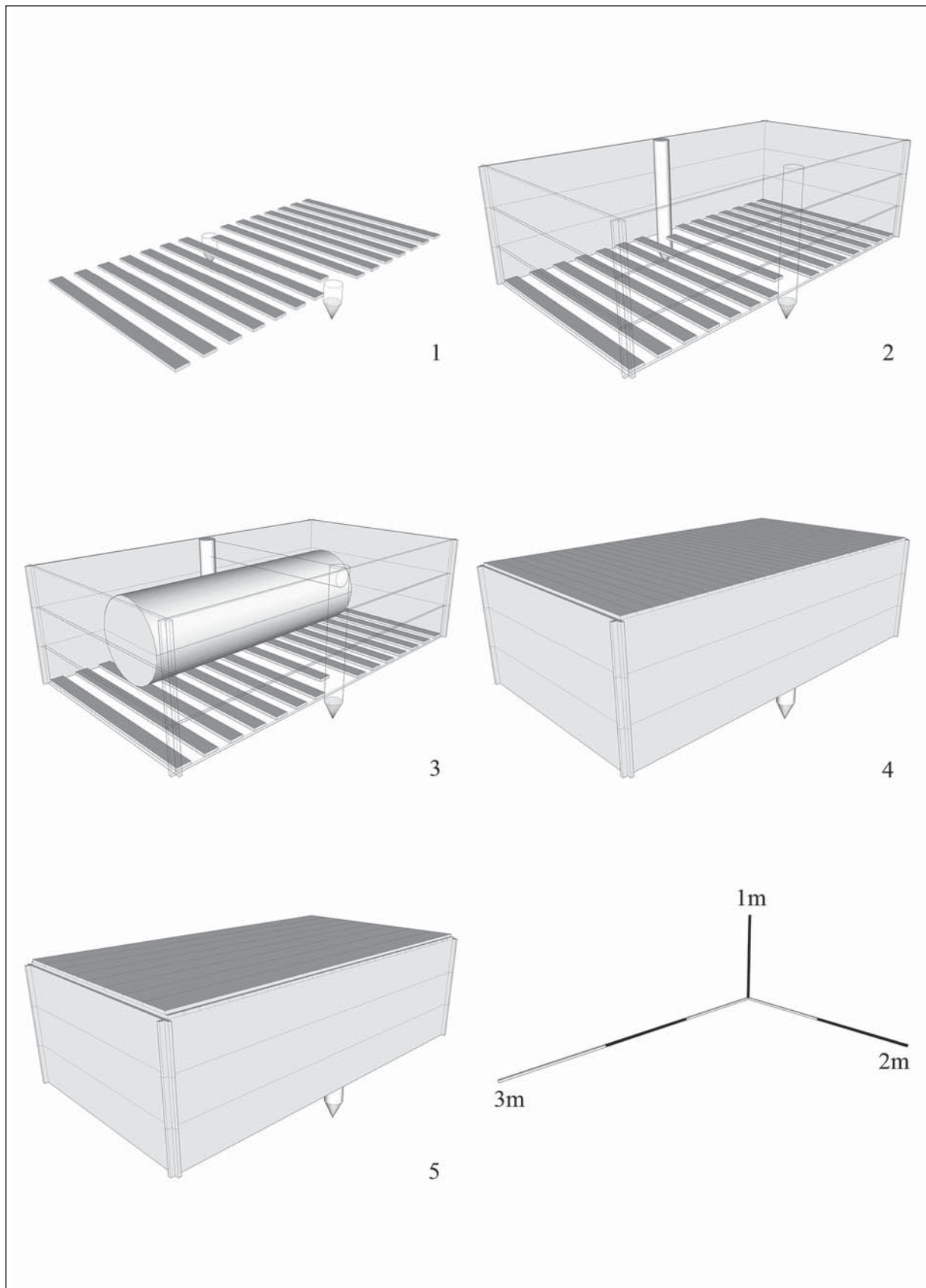

1. kép. 1: Szolnok-Szűcs-tanya lelőhely földrajzi fekvése; 2: A próbafeltárás összesítő térképe (Az O41/S46 sír és az O24/S24–O29/S29 körárok vörös színnel jelölve); 3: Római kori variszcit vagy variszcit felhasználásával készült ékszerek elterjedési térképe

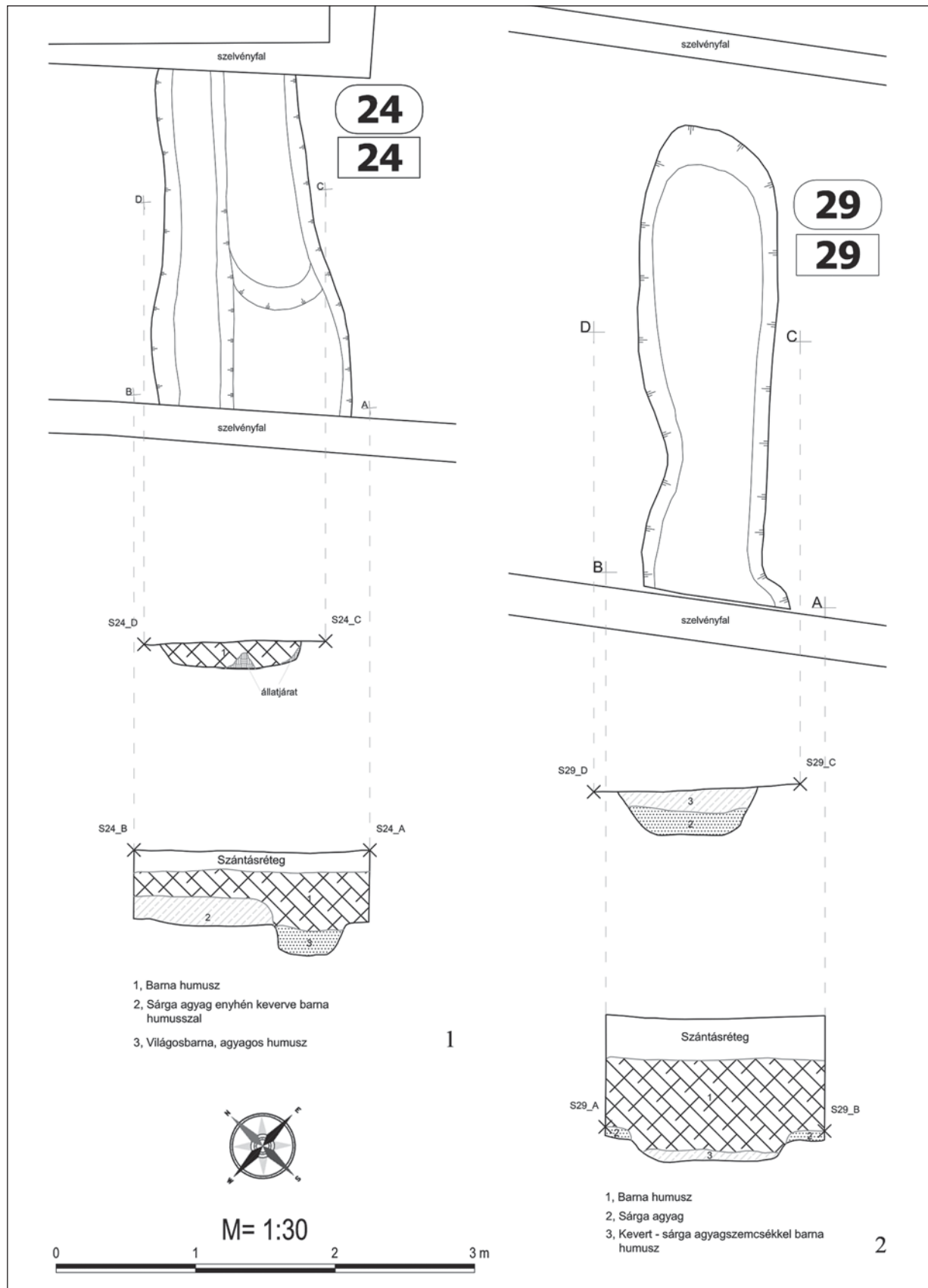
Abb. 1. 1: Die geographische Lage des Fundortes Szolnok-Szűcs-tanya; 2: Übersichtskarte der Probegrabung (Das Grab O41/S46 und der O24/S24–O29/S29 Kreisgraben sind rot markiert); 3: Verbreitungskarte römerzeitlichen Schmuckes aus Variscit oder mit Variscitelementen

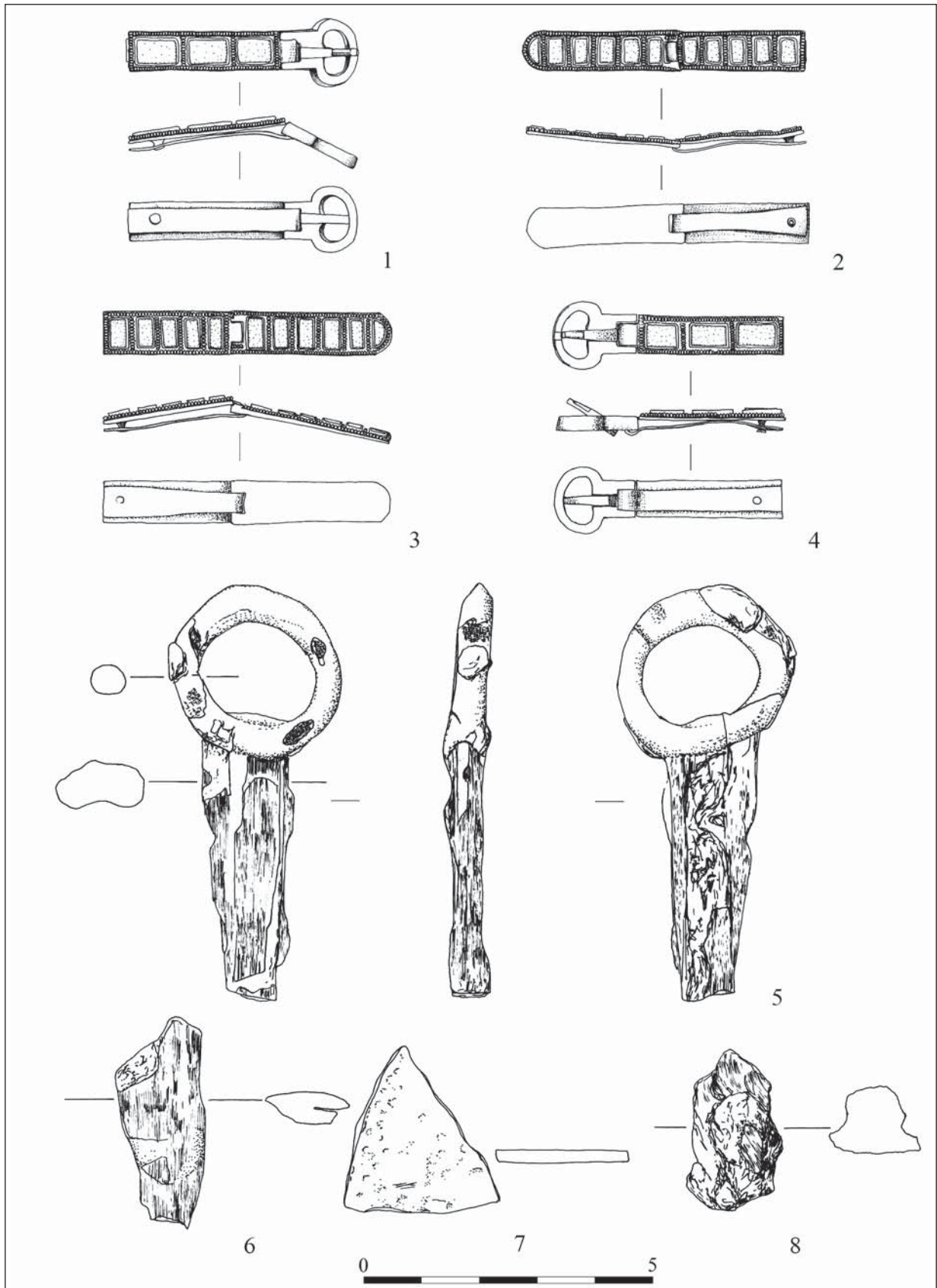
2. kép. Szolnok-Szücs-tanya O26/S26–O27/S27–O28/S28–O40/S45–O41/S46 objektumcsoport
 Abb. 2. Szolnok-Szücs-tanya, Objektgruppe O26/S26–O27/S27–O28/S28–O40/S45–O41/S46

3. kép. Szolnok-Szücs-tanya O41/S46 sírkamra szerkezetének elméleti rekonstrukciója
 Abb. 3. Szolnok-Szücs-tanya, O41/S46 theoretische Rekonstruktion der Grabkammerstruktur

4. kép. Szolnok-Szücs-tanya O24/S24–O29/S29 körárok szakaszai
Abb. 4. Szolnok-Szücs-tanya, die Strecken des O24/S24–O29/S29 Kreisgrabens

5. kép. Szolnok-Szűcs-tanya O41/S46 sír leletei
 Abb. 5. Szolnok-Szűcs-tanya, die Funde des Grabes O41/S46

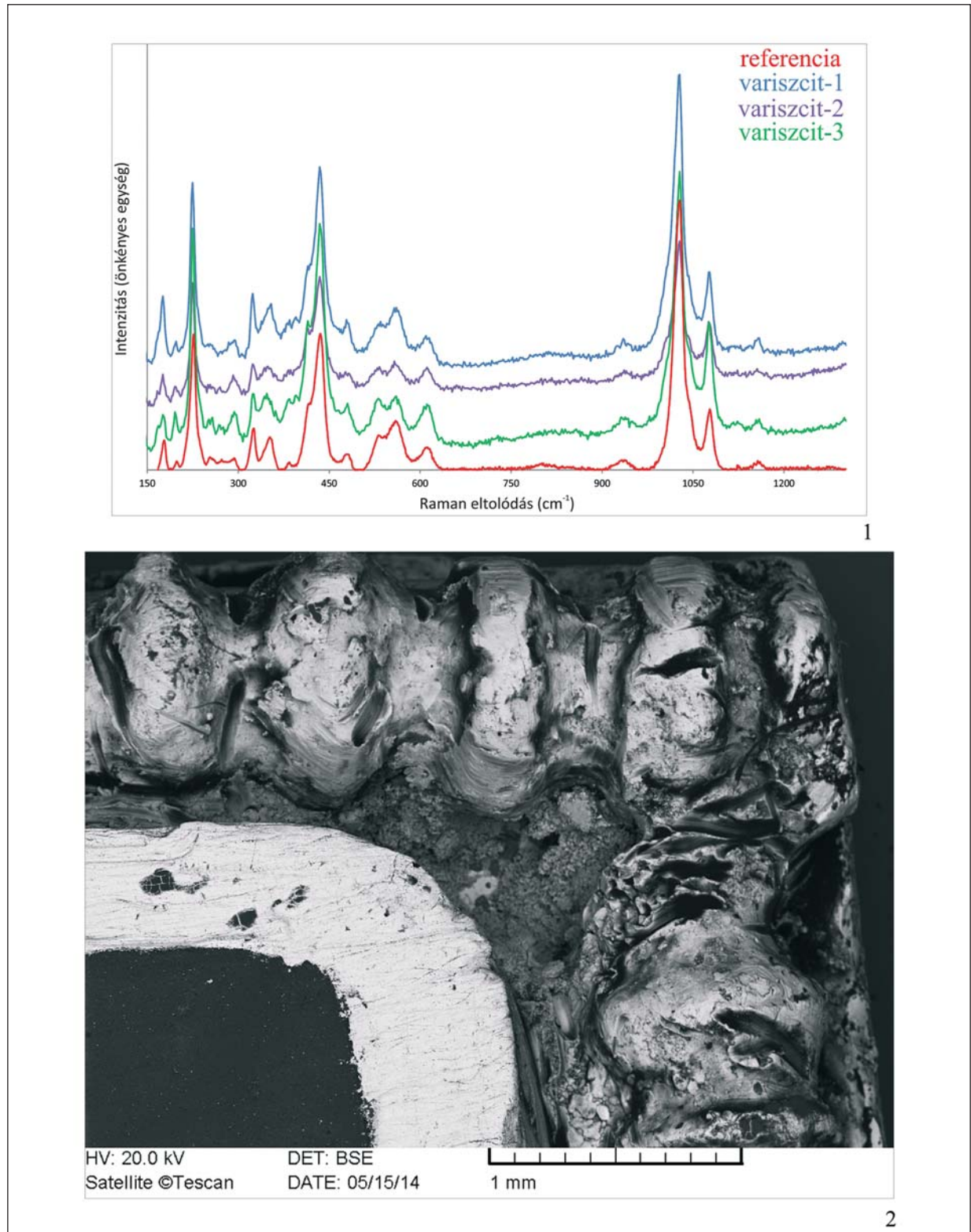

6. kép. Szolnok-Szücs-tanya O41/S46 sír leletei
Abb. 6. Szolnok-Szücs-tanya, die Funde des Grabes O41/S46

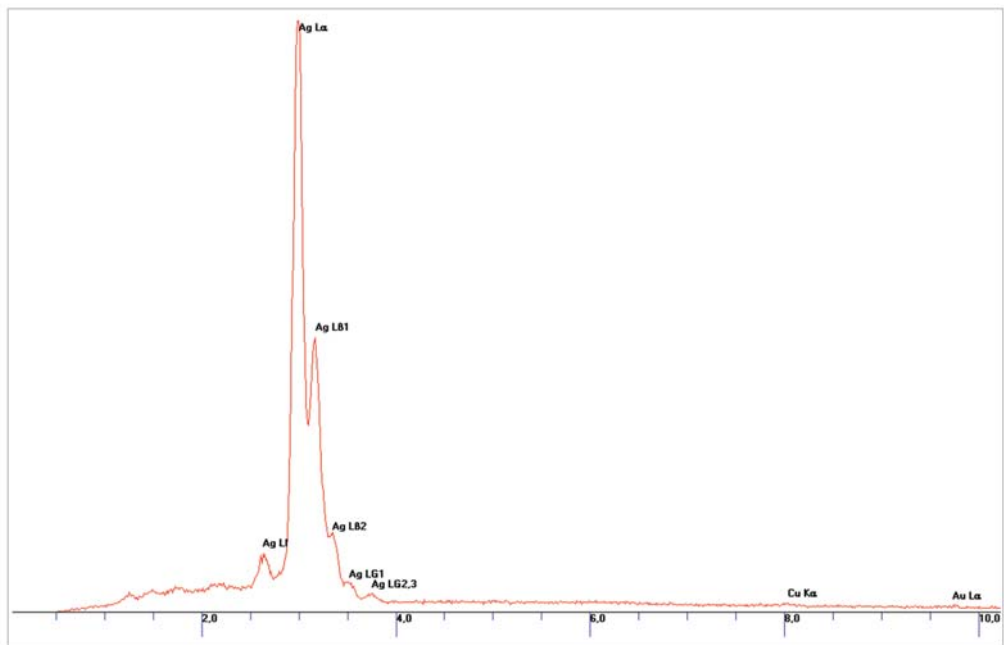
7. kép. Szolnok-Szücs-tanya O41/S46 szarmata sír. 1: Részletfotó a lábbeli szíjazat in situ vereteiről; 2: A lábbeli szíjazat rekonstrukciós javaslatai (Nagy Margit, Budapest XVII. Rákoscsaba-Péceli út 40. sír leleteinek rekonstrukciós rajza nyomán)

Abb. 7. Szolnok-Szücs-tanya, sarmatenzeitliches Grab O41/S46. 1: Detailaufnahme von den Beschlägen des Schuhriemenwerkes in situ; 2: Rekonstruktionsvorschläge des Schuhriemenwerkes (anhand der Rekonstruktionszeichnung des Fundes von Budapest XVII. Rákoscsaba-Péceli út, Grab 40 von Margit Nagy)

8. kép. Szolnok-Szücs-tanya, lábbeli szijazat-csatja. 1: A variszcit berakáson végzett Raman-spektroszkópiai vizsgálat eredményei és referencia spektrum; 2: Visszaszórt elektron kép a csat sarkáról. A bal alsó sarokból jobbra haladva a következő részletek láthatók: a kőberakás; a berakás ezüstkerete; a berakást keretező rovátkolt ezüstdrót

Abb. 8. Szolnok-Szücs-tanya, Schuhriemenwerkschnalle. 1: Das Raman-Mikrospektrometrie Resultat der Variscit-Einlage und die Referenzspektren; 2: Rasterelektronenmikroskop-Aufnahme der Ecke der Schnalle. Von links nach rechts sind die folgenden Details sichtbar: Steineinlage; Silberrahmen der Einlage; Silberumrahmung aus Kerbdraht

1

HV: 20.0 kV
Satellite ©Tescan

DET: BSE
DATE: 05/15/14

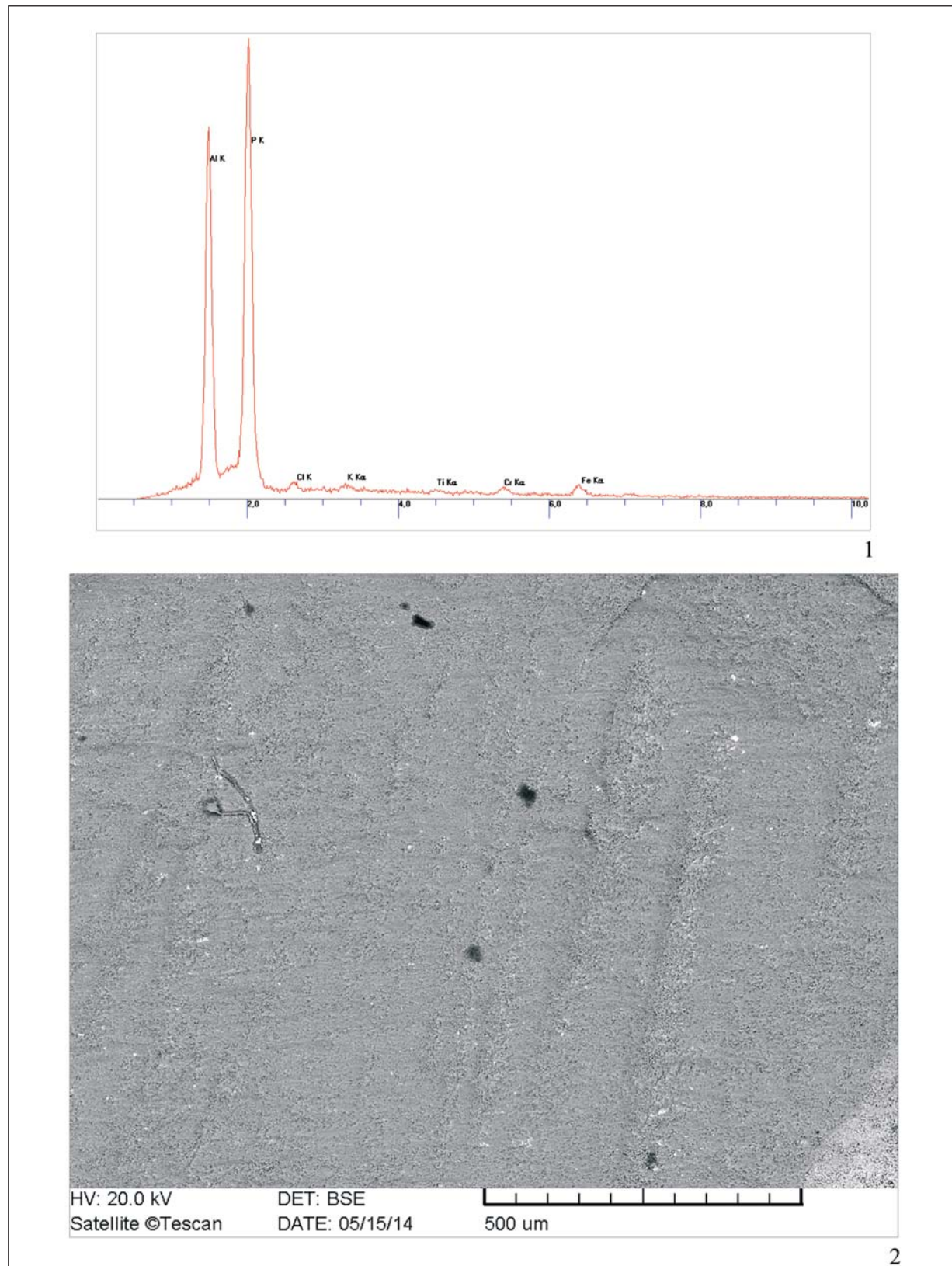
200 μm

2

9. kép. Szolnok-Szűcs-tanya, lábbeli szijazat csatja. 1: A tárgy fém alapjának tipikus spektruma;

2: Visszaszórt elektron kép a berakást keretező rovátkolt ezüstdrótról

Abb. 9. Szolnok-Szűcs-tanya, Schuhriemenwerkschnalle. 1: Auf dem Bild ist das typische Spektrum des Grundmetalls sichtbar; 2: Rasterelektronenmikroskop-Aufnahme der Silberumrahmung aus Kerbdraht

10. kép. Szolnok-Szücs-tanya, lábbeli szíjazat csatja. 1: A variscit anyagú berakás tipikus spektruma;
2: Visszaszórt elektron kép a variscit berakásról

Abb. 10. Szolnok-Szücs-tanya, Schuhriemenwerkschnalle. 1: Typische Spektrum der Variscit Einlage;
2: Rasterelektronenmikroskop-Aufnahme der Variscit Einlage

Nr.	Lelelőhely	Tárgytípus	Anyag	Kelkezés	Vizsgálati típusa	Őrzési hely	Hivatkozás
1.	"Ciprus"	fülbegaló pár	arany, tüveg, variszcit	2. század vagy később	röntgen mikrodiffrakció, SEM	Metropolitan Museum, New York (USA)	FRANTZ ET AL. 2009, 20-25.
2.	"Ciprus"	fülbegaló pár	arany, variszcit	3. század	röntgen mikrodiffrakció, SEM	Metropolitan Museum, New York (USA)	FRANTZ ET AL. 2009, 20-25.
3.	"Ciprus"	fülbegaló	arany, kameol, variszcit	3. század	röntgen mikrodiffrakció, SEM	Metropolitan Museum, New York (USA)	FRANTZ ET AL. 2009, 20-25.
4.	"Ciprus"	fülbegaló pár	arany, variszcit	2. század	röntgen mikrodiffrakció, SEM	Metropolitan Museum, New York (USA)	FRANTZ ET AL. 2009, 20-25.
5.	Colchester–Bakerne Lane, Essex (GB)	gyöngyök	variszcit	kb. 150–250, kb. 100/125–400+	nincs adat	Colchester and Essex Museum, Colchester (GB)	CRUMMY 1983, 34, Fig. 36, 1444–1446; MIDDLETON ET AL. 2007, 31.
6.	Gillingham–Grange Farm, Kent (GB)	kar- vagy nyaklánc töredék	arany, variszcit	3. század eleje–3. század közepe	Raman spektroszkópia, XRD, XRF	Maidstone Museum, Kent (GB)	MIDDLETON ET AL. 2007, 29–33; http://finds.org.uk/ database/artefacts/record/id/491752 (elérés: IDEJE: 2014.12.27.)
7.	Henel Hempstead–Gadebridge Park, Hertfordshire (GB)	gyűrűi töredék	variszcit	4. század második negyede	qualitative spectrographic analysis, XRD	nincs adat	NEAL 1974, 136, Fig. 60, 151, 138; MIDDLETON ET AL. 2007, 31.
8.	Morvelna de Tabara–Dehes de Misco, provincia de Zamora (E)	lapocska	variszcit	2–3. század	nincs adat	nincs adat	SANZ MINGUEZ ET AL. 1990, 750, 751, Fig. 2, 6–11, 752.
9.	Palazuelo de las Cuevas–El Castro, provincia de Zamora (E)	gyöngyök, lapocska, töredékek	variszcit	2. század–3. század második felének eleje	nincs adat	nincs adat	SANZ MINGUEZ ET AL. 1990, 752–753, 754, Fig. 3, 16–44.
10.	Pouilly-sur-Saône, Côte-d'Or (F)	nyaklánc	arany, variszcit	gallo-római	nincs adat	Saint-Germain-en-Laye, Musée d'Archéologie Nationale (F)	MIDDLETON ET AL. 2007, 29; http://www.culture.gouv.fr/ public/mistral/joconde.f?ACTION=RETRouver &FIELD=TOUT&VALUE_98=variscite&NUM BER=1&GRP=0&REQ=%28%28variscite%29%20 %3aTOUT%29%29&USRNAME=tooboo&USRP WD=4%24%2534P&SPEC=5&SYN=1&IMLY=&M AX1=1&MAX2=1&MAX3=100&DOM=All (elérés ideje: 2014.12.27.)
11.	San Vitero–El Castro de las Viñas, provincia de Zamora (E)	töredékek	variszcit	római	nincs adat	nincs adat	SANZ MINGUEZ ET AL. 1990, 755, 756, Fig. 4, 52–53, közöletlen
12.	Szohok–Sztics-tanya, Jász-Nagykun-Szolnok megye (H)	lábhalli szti- jazai veretei	ezüst, variszcit	2. század második fele, 3. század eleje	Raman mikrospektrometria, SEM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (H)	
13.	Vinas de Aliste–El Castrejo, provincia de Zamora (E)	gyöngyök, töredék	variszcit	1–5. század	nincs adat	nincs adat	SANZ MINGUEZ ET AL. 1990, 759, 760, Fig. 6, 91–93, 761.
14.	York, North Yorkshire (GB)	gyöngy	variszcit	2. század vége, 3. század eleje	XRF, XRD	nincs adat	MIDDLETON ET AL. 2007, 31.
15.	York–Rougier Street, North Yorkshire (GB)	gyöngy	variszcit	3. század közepe, vagy később	nincs adat	nincs adat	MIDDLETON ET AL. 2007, 31.
16.	Ismeretlen lelőhely (GB)	nyaklánc	arany, smaragd, variszcit	3. század	röntgen mikrodiffrakció, SEM	Metropolitan Museum, New York (USA)	FRANTZ ET AL. 2009, 20–25.

1. táblázat. Római kori variszcit vagy variszcit felhasználásával készült ékszerek

Tabelle 1. Römischerzeitliche Schmuck aus Variscit oder mit Variscitelementen

	<i>Ag1</i>	<i>Ag2</i>	<i>Ag3</i>	<i>gyöngy1</i>	<i>gyöngy2</i>	<i>gyöngy3</i>	<i>keret1</i>	<i>keret2</i>	<i>keret3</i>	<i>keret4</i>
Cu	0,51	–	0,25	–	2,66	0,98	–	–	0,85	–
Ag	98,34	98,38	97,84	100	97,34	98,62	100	100	97,78	100
Au	1,15	1,62	1,92	–	–	0,39	–	–	1,37	–
total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

2. táblázat. Szolnok-Szücs-tanya, lábbeli szíjzgat csatja: fémösszetétele
 Tabelle 2. Szolnok-Szücs-tanya, Schuhriemenwerkschnalle: Metallzusammensetzung

	<i>TiO₂</i>	<i>Al₂O₃</i>	<i>Cr₂O₃</i>	<i>FeO</i>	<i>P₂O₅</i>	<i>total</i>	<i>Ti</i>	<i>Al</i>	<i>Cr</i>	<i>Fe</i>	<i>P</i>	<i>sumcat</i>
berakas1	0,19	30,18	0,63	1,12	44,89	77	0	0,95	0,01	0,02	1,01	2
berakas2	0,31	30,32	0,63	1,13	44,62	77	0,01	0,95	0,01	0,03	1,01	2
berakas3	0,28	30,07	0,76	1,16	44,74	77	0,01	0,94	0,02	0,03	1,01	2

3. táblázat. Szolnok-Szücs-tanya, lábbeli szíjzgat csatja: a variscit kémiai összetétele
 Tabelle 3. Szolnok-Szücs-tanya, Schuhriemenwerkschnalle. Chemische Zusammensetzung des Variscits⁸⁵

⁸⁵ A számolás során 77 tömegszázalékra normáltuk a mért értékeket, hogy a magas kristályvíz-tartalom ellenére az adataink összehasonlíthatók legyenek az irodalmi adatokkal. (Der Messwert wurde rechnerisch auf 77 Gewichtsprozent normalisiert, um unter Ausklammerung des hohen Kristallwasser-Gehalts die Werte mit anderen fachliterarischen Angaben vergleichbar machen zu können).

SZARMATA TEMETŐ MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓBAN

BALOGH CSILLA*

Absztrakt: A tanulmány egy Makó határában található, kis sírszámú, teljesen feltárt szarmata temetővel foglalkozik. A temetkezési szokások elemzésén túl bemutatjuk a temető különleges ékszeranyagát, a viseletre vonatkozó megfigyeléseinket. A leletanyag kiemelkedő darabjai, elsősorban a fibulák, az üveg orsógombok és a változatos gyöngyanyag alapján vizsgáljuk a temető leletanyagának kapcsolatrendszerét. A Kr. u. 2. század második fele és a 3. század első évtizedei közötti időszakban használt, a Maros közelében létesült temető egy olyan szarmata közösség tagjainak temetkezőhelye, akiknek emlékényagában a Fekete-tenger melléki kapcsolatok mellett a felső-germaniai–raetiai limes menti és a dél-pannoniai, dalmatiai területekkel is szoros kapcsolatok tükröződnek.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, Barbaricum, szarmata temető, dobozos csüngő, erősprofilú fibula, csüngős öviselet, üveg orsógomb

BEVEZETÉS

Az M43 autópályához kapcsolódó, Makót észak–északkelet felől elkerülő út nyomvonalán, Makó, Igási járandó elnevezésű határrészében 2008-ban egy nagy kiterjedésű, több korszakos lelőhely feltárására került sor (1. kép 1–3).¹ 16 500 m²-t kutattunk meg, 467 objektum került elő. Az intenzíven fedett lelőhelyen

a kora bronzkort a Makó-kultúra, a későit a halomsíros kultúra telepjelenségei képviselték, valamint szkíta, kelta és Árpád-kori településobjektumok is előkerültek. Ezekon kívül feltártunk egy kora Árpád-kori szállástemetőt² és egy szarmata temetőt is (1. kép 4). A következőkben ez utóbbi bemutatására kerül sor.

A SÍROK LEÍRÁSA

1. sír (261. snr): T.: D–É (178–358°). H.: 242 cm, sz.: 67–55 cm, m.: 59 cm. Egy Árpád-kori ház (287. snr) bontása közben keskeny, ívelt végű, sötétbarna betöltésű folttal jelentkezett a rönkkoporsó, melynek ívelt alját is sikerült megfigyelni (2. kép 7). A sírgödör nem volt megfogható. A koporsóban hanyatt, nyújtott helyzetben 40–45 éves nő csontváza nyugodott (2. kép 1, 6). Koponyája jobbra előrebillent, állkapcsa leesett. Vállai

kissé felhúzott helyzetben voltak. Karjai a felsőtesthez szorultak, alkarjai a medencében nyugodtak. Lábai párhuzamosan feküdtek. A csigolyák, a lábfejcsonatok és a hosszúcsontok ízületi részei, valamint a medencecsontok nagy része felszívódott. Mell.: 1. 15 db gyöngy (2. kép 2) hevert elszórtan a mellkason és a nyakcsigolyák körül, valamint néhány gyöngy állatjáráttal a bal könyök tájára került: 1-1 db korall- és hordó alakú

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék, H-6722 Szeged, Egyetem utca 2./ İstanbul Üiversiteti Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 34080 Fatih-Istanbul, Horhor Cad. Kavalalı Sok. 5/4. csillabal@gmail.com

¹ Makó-Igási járandó I., M43 25. lelőhely. A feltárásról rövid jelentés BALOGH 2009, 223; BALOGH 2009a, 30–33.

² A temető feldolgozása: Balogh Csilla: *Kora Árpád-kori szállástemető Makó-Igási járandóban (A Campsite Burial Ground from the Early Árpadian Age)*. Kézirat.

borostyángyöngy töredéke; 3 db zöldeskék, hasáb alakú; 1 db lilásbarna színű, lecsapott sarkú hasáb alakú; 1 db sárgászöld, rövid henger alakú; 1 db halványzöld színű, apró hengeres; 1-1 db apró gömb és hosszú henger alakú, fehér és 2 db fehér, irizáló felületű, nyújtott gömbös alakú monokróm gyöngy. 3 db gyöngy elporladt. 2. A koponya jobb oldala mellett vörösesbarna színű, szürke foltos, kerámiazúzalékkal soványított agyagból kézzel formált, aszimmetrikusan bikónikus *orsógomb* (2. kép 3) feküdt. Ma.: 2,7 cm, átm.: 3,9 cm. 3. A lábfejek végénél barna színű, koromfoltos, kerámiazúzalékkal soványított, kézzel formált *fazék* (2. kép 4–5, 8) állt. Pereme lekerekített, rövid nyaka tölcseres, nyújtott hengeres teste aszimmetrikus, alja egyenesen levágott. Ma.: 13 cm, perem átm.: 8 cm, fenék átm.: 7 cm. 4. A sír betöltéséből *vas-kés* töredékei kerültek elő, melyek a konzerválás során szétmorzsalódtak.

2. sír (265. snr): T: D–É (170–350°). H.: 235 cm, sz.: 98 cm, m.: 32–40 cm. Egy Árpád-kori árok (254. snr) bontása során, a nyesett felszíntől 30 cm mélységben a koponya került elő, majd annak szintjétől még 5 cm-rel lejjebb nagyméretű, téglalap alakú, sötétbarna betöltésű sírfolt jelentkezett. A sírakna oldalai függőlegesen haladtak, alja egyenes volt. A gödör közepén hanyatt, nyújtott helyzetben 35–39 éves nő csontváza nyugodott (3. kép 1, 7–8). A koponya balra hátrabilent. A vállak erőteljesen felhúzott helyzetben voltak. Jobb karja a felsőtesttől kissé távolabb, nyújtva feküdt, a bal kar könyökben enyhén behajlítva a medencében nyugodott. Lábai párhuzamosan helyezkedtek el. A csontváz alatt 3–5 cm vastagságú barnás, kevert, szerves betöltés húzódtott. Mell.: 1. Az állkapocs alatt ismeretlen rendeltetésű *vastöredék* (3. kép 3) került elő. 2. A bal könyöknél kerek átmetszetű, vas *huzalkarperec* (3. kép 2) töredékei voltak, felületükre textil korrodálódott. 3. A bal combtő külső oldalánál világosszürke, koromfoltos, kerámiazúzalékkal soványított, kézzel formált, aszimmetrikusan bikónikus *orsógomb* (3. kép 4) hevert. Ma.: 3,9 cm, átm.: 4 cm. 4. A lábfejek végénél egy *fazék* (3. kép 5–6) állt. Világosbarna színű, felső harmadában és a belsejében fekete koromfoltos, kerámiazúzalékkal és durva szemcséjű homokkal soványított, kézzel formált edény. Perem ívelten kihajlik, ferdén levágott. Rövid nyaka ívelt. Teste aszimmetrikus, tojásdad alakú, alja egyenesen levágott. Az edényttest felső harmadánál egy utólag rátett, függőleges bevagdosással tagolt, egyenetlen bordadisz fut. Ma.: 15 cm, perem átm.: 10,8 cm, fenék átm.: 9 cm.

3. sír (266. snr): T.: DNy–ÉK (220–40°). H.: 225 cm, sz.: 83 cm, m.: 16 cm. Szabálytalan téglalap alakú, függőleges oldalú, egyenes aljú aknasír közepén szűk koporsóba eltemetett 50–59 éves nő csontváza nyugodott hanyatt fekve, nyújtott helyzetben (4. kép 1, 5). A koponya a bal oldalán feküdt. A vállak

felhúzott helyzetben voltak. A felsőtest kissé balra fordult, ezért a bal karcsontok a mellkas alá szorultak. A jobb kar nyújtva, a törzs mellett feküdt. A lábak párhuzamosan nyugodtak. A csontváz alatt barna, szerves betöltés húzódtott. Mell.: 1. A bal vállnál kéttagú, öntött *bronzfibula* (4. kép 2–4) volt. A fibula kengyele félkör alakú, felső oldalán hosszanti borda húzódik, a láb felőli végét keresztben két borda tagolja. A fejlap háromszögletű, olyan kicsi, hogy a rugótekereszt nem fedti el. A lábész a kengyelnél rövidebb, trapéz alakú. A tütartója hosszirányú, magas, a tűfészek visszahajlított. A rugótekereszt alsó húrozású, egy része letört. A fibula tüje hiányzik. H.: 4,5 cm, fej sz.: 1,6 cm, láb sz.: 2,1 cm. 2. A jobb térd külső oldalánál egy kisebb *kődarab* (4. kép 6) hevert. 3. A jobb medencén, a szeméremcsontokon keresztben, a jobb combcsonton és a bal combcsont és a sír fala között *ló lábcsont* töredékei feküdtek, nem anatómiai rendben.

4. sír (291. snr): Sírgödör T.: DDNy–ÉÉK (210–30°), váz T.: DDNy–ÉÉK (210–30°). H.: 258 cm, sz.: 90 cm, m.: 97 cm. A sárgásbarna löszös altalajban a sír foltja kevert szürkésbarna, humuszos betöltéssel jelentkezett. A jelentkezési szinttől 65 cm mélységben, a sír hossz tengelyétől dél–észak irányba elmozdult, 230 cm hosszú és 63 cm széles koporsóban hanyatt, nyújtott helyzetben 35–39 éves nő rossz megtartású csontváza nyugodott (5. kép 1–2, 13). A koponyája jobbra billent, állkapcsa a nyakcsigolyákra leasett. Karjai szorosan a törzs mellett nyugodtak. Lábai párhuzamosan feküdtek. A bordák, csigolyák és a jobb medencelapát felszíródott. Mell.: 1. A jobb felkarcsont alatt kerek átmetszetű *bronz fülkarika* (5. kép 3) feküdt. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,2 cm. 2. A koponya alatt keskeny, ívelt *bronzpánt* töredéke (5. kép 4) volt. H.: 0,9 cm, sz.: 0,2 cm. 3. Az állkapocs alatt, a nyakcsigolyák mellett egy öntött *bronzlunula* (5. kép 7) feküdt. Szára közepén megvastagodik, a szemben lévő oldalon, a száraz vége bordával tagolt és tölcseresen kiszélesedik. A két szárvéget vékony bronz tengely köti össze, melyre egy vöröses színű, lecsapott sarkú hasáb alakú opakgyöngyöt húztak. A csüngő bordázott bronzpántból hajlított füle (5. kép 6) letört, és a csüngő közelében, a nyakcsigolyák alatt hevert. H.: 2,1 cm, sz.: 1,8 cm. 4. A nyakcsigolyák körül vastag, négyszögletes átmetszetű ezüst huzalból készült, tordírozott *torques* (6. kép 1–2; 10. kép 1–2) került elő töredékes állapotban. A két vége egy darabon nincs megcsavarva, hurkosan végződik, melynek tövére a huzalvéget feltekeresztették. Átm.: 14,2 cm, v.: 0,3–0,1 cm. 5–8. Az állkapocs jobb oldalánál és a bal halánték mellett két-két kerek, dobozos *bronzcsüngő* (6. kép 3–6) volt. Vékony bronzlemezről készültek, az elő- és a hátlapok egy lemezből lettek kinyírva, s az ezeket összekötő, keskenyebb lemezrész képezte a függők fülét. A csüngők oldala vékony szalagból készült. Az egyik elülső oldala beütögetett pontokkal díszített. Átm.: 1,7 cm, v.: 0,4 cm. 9–10. A jobb kéznél

és a koponya vonalában, a sírgödör nyugati falánál egy-egy *bronzgyűrű* (5. kép 8–9) került elő, mindkettő töredékes állapotban. A gyűrűk vékony, kerek átmetsetű huzalból készültek, melyet a két szél felé fokozatosan kiszélesedő pánttal kalapáltak. Az így kialakult pántot többszörösen feltekerték. A kiszélesedő szakaszok két szélét hátulról beütögetett pontokból álló gyöngysor keretezi, melyek között a legszelebb részeken egy köztes gyöngysort is beütöttek. Sz.: 0,7 cm. 11. A nyakcsigolyák alatt és a mellkas felső részén, valamint ezek fölött, a koporsó szintjében elszórtan 44 db *gyöngy* (7. kép 1) került elő: 4 db korallgyöngy; 1 db hordó alakú, pusztult mészkőgyöngy; 1-1 db fehér és világoskékén irizáló, nagyobb méretű, nyomott gömb alakú; 2 db vörös, szintén nyomott gömb alakú; 1 db fehér színű, rövid henger alakú; 1-1 db apró, gömbös és bikónikus, lila színű; 5 db kisebb, henger alakú, fehér színű és 2 db lilás; 6 db nagyméretű, zöld; 1 db lilásan irizáló és 2 db barnás lila, hasáb alakú; 3 db nagyobb méretű, hatszög átmetsetű, zöld színű; 1 db nagyméretű, zöld színű, kékesen irizáló felületű; 5 db közepes méretű, szabálytalan gömb alakú és 7 db kisebb, nyújtott gömbös opakgyöngy. 12. A torquesen belül, középen a nyakcsigolyákon egy ötkorongos emailos *fibula* (6. kép 7; 10. kép 1–2) feküdt, előlappal felfelé. A fibula alapja bronzból öntéssel készült. A két, egymást keresztező bronztengety középpontjában egy kis négyzet alakú mező van, a tengelykarok végén négy nagyobb, tömör, kerek mező, melyek külső ívét 3-3 kis tüske tagolja. Ezeket 4 kisebb, 8-as alakú tag köti össze, melyek alsó, nagyobb része áttört, felső, kisebb része tömör, zöld email-betéttel van kitöltve. Az ötödik, középső, a többinél kissé nagyobb korong a fibulaalap közepén lévő négyzetes talpra forrasztott nyakon ül, külső ívét 8 kis tüske tagolja. A fibula 5 kerek mezejét sötétkék email tölti ki, középen kisebb kerek, zöld betétes mezővel, amelyet körben apró, sárgásfehér színű pontbetétek vesznek körül. A fibula hátoldalán az egyik korongra egy négyzet alakú lemezre forrasztott két, párhuzamos állású fület applikáltak, amely a csuklós tüszerkezetet tartotta. A bronzú a szemben lévő korong hátoldalára forrasztott, bronzlemezről hajlított tűtartóba járt. Átm.: 5,2 cm. 13. A bal kulcsont alatt egy kéttagú, rugós *T-fibula* (7. kép 2) volt. A fibula bronzból készült, a kengyel erőteljesen ívelt, a kengyelnél rövidebb láb a vége felé elhegyesedik, ennek oldalra hajlításával alakították ki a tűtartót. A bronz rugótekeres ívelten hajlik. A fibula rossz állapotú, erősen korrodálódott. H.: 3,8 cm. 14. A bal alkarcsontok alatt nagyméretű, kerek átmetsetű, öntött *bronzkarika* (7. kép 4; 10. kép 3) feküdt. Átm.: 5,4 cm, v.: 0,8 cm. 15. A derécsigolyáknál, a váz körül, kisebb csoportokban, négy soros elrendezésben apró, erősen pusztult *gyöngyök* (7. kép 7) hevertek, melyek közül csak 27 db-ot tudunk megmenteni: 6 db gömb és 2 db

rövid hasáb alakú, zöld színű; 11 db kékeszölden irizáló, ugyancsak rövid hasáb alakú; 2-2 db világoskék és lila színű, apró gömb alakú és 4 db narancsszínű, gyűrű alakú opakgyöngy. 16. A bal medencecsont és a combcsont külső oldala mellett további 32 db *gyöngy* (9. kép 1, 9; 10. kép 4) feküdt: 9 db bordó, 4 db kék és 6 db fehér, irizáló felületű, nagyméretű, lecsapott sarkú hasáb alakú; 3 db nagyobb, henger és 1 db gömbös, fehér színű; 2 db kisebb, henger alakú, fehér színű; 3 db apró, gömb alakú, zöldesen irizáló felületű; 1-1 db nagyméretű, fehér és zöld színű, barázdált felületű opakgyöngy (ma.: 1,3–1,8 cm, átm.: 1,3 cm, furat átm.: 0,6–0,5 cm); 1 db nagyméretű, kopott fekete színű, gömb alakú gyöngy (ma.: 1,8 cm, átm.: 2 cm, furat átm.: 0,7 cm) és 1 db nagyméretű, henger alakú mészkőgyöngy (h.: 1,7 cm, átm.: 1,2 cm, furat átm. 0,4 cm). 17. Ugyanitt került elő egy nagyméretű, türkizzöld színű, bikónikus, két szélén bemélyedő, körbefutó vonalpárral, középen két hullámvonallal díszített üveg *orsógomb* (9. kép 8). Ma.: 2,7 cm, átm.: 2,8 cm, furat átm.: 0,6 cm. 18–19. A bal combcsont külső oldalánál, a gyöngyök között két sárgás színű, nagyméretű *üveggömb* (9. kép 4–6) volt. Az egyik gömböt vékony, egymást keresztező bronzpánt fogja körbe. Átm.: 3,7–3,8 cm, bronzpánt sz.: 0,7 cm. 20. Közvetlenül mellettük egy rossz megtartású, átfúrt *kauri* (9. kép 3) került elő. 21. Alatta egy kerek átmetsetű huzalból készített, bronz *rugóskarika* (9. kép 2) töredéke volt. Átm.: 3,2 cm. 22. A jobb kéztőcsontok helyén 11 db *gyöngy* (7. kép 5) volt: 2 db fehér és 1 db zöld színű, apró gömb alakú; 1 db zöld színű, apró és 2 db nagyobb, hasáb alakú; 1 db irizáló, nagyobb méretű, hasáb alakú; 1 db fehér, nagyobb, nyomott gömb alakú opakgyöngy és 3 db korallgyöngy. 23. A bal kéztőnél 8 db *gyöngy* (7. kép 6) hevert: 4 db fehér, kisebb henger alakú; 1-1 db kisebb és nagyobb hasáb alakú, zöld színű opakgyöngy és 2 db pusztuló felületű korallgyöngy. 24. A lábszárak alsó végénél, a bokák körül 391 db *gyöngy* (8. kép) került elő: 90 db zöld, 11 db világoskék, 119 db lila és lilásbarna, 2 db narancssárga és 9 db halványsárga színű, apró gömb alakú; 1-1 db fehér és lila színű, apró, bikónikus alakú és 149 db okker, valamint 9 narancs színű, gyűrű alakú opakgyöngy. 25. A sír betöltésében vékony *bronzdrót* töredéke (5. kép 5) volt. 26. A bal combtő külső oldalánál *vaskés* pengetőredéke (5. kép 10) feküdt. 27–28. A bal combtő külső oldalánál csont *tűtartó* és benne *bronzú* (9. kép 7) volt. A tűtartó apró szilánkjait nem sikerült megmenteni. A tűnek mindkét vége letört. Tű h.: 4,1 cm, átm.: 0,15 cm. 29. A jobb lábfej végénél, szájával a lábujjcsontokra dőlve narancssárga színű, homokkal soványított agyagból készített, korongolt kis füles *bögge* (5. kép 11–12) feküdt. Pereme ívelten kihajlik, párnásan megvastagodik. Az edény nyaka ívelt, teste nyújtott, tojásdad alakú, alja egyenesen levágott. A peremből félkör

átmetszetű fül indul, mely a has vonala fölött támaszkodik meg az edény testén. Felületén kopott vöröses festés nyoma látható. Ma.: 6,7 cm, perem átm.: 5,2 cm, fenék átm.: 4,1 cm.

5. *sír (297. snr)*: T.: DDNy–ÉÉK (195–15°). H.: 240 cm, sz.: 107 cm, m.: 73 cm. A sír foltja a löszös altalajban bizonytalan körvonalú, világosbarna betöltéssel jelentkezett. A gödör déli vége bizonytalan volt. A sírban rönkkoporsóba eltemetett, 25–35 éves nő jó megtartású csontváza feküdt, hanyatt, nyújtott helyzetben (11. kép 1; 13. kép 1). A koponyája jobbra billent, állkapcsa előre, a nyaki csigolyákra leesett. Vállai enyhén fel voltak húzva. Karjai a törzs mellett nyugodtak, a bal karcsontok egészen szorosan a bordák mellett voltak. A lábak párhuzamosan feküdtek. Mell.: 1. A nyaknál 20 db gyöngy (11. kép 4) hevert elszórtan: 2 db nagyobb és 6 db egészen apró, bordó színű, hasáb alakú; 1 db fehér, 2 db világoskék és 5 db narancssárga színű, hasáb alakú; 1 db fehér, kisebb, gömbös; 2 db zöld színű, hosszúkás, hatszög átmetszetű opakgyöngy és 1 db nagyméretű, henger alakú mézskögyöngy (h.: 1,2 cm, átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,3 cm). 2. A bal könyök körül 7 db gyöngy (11. kép 9) került elő: 1 db lapos, hatszög átmetszetű, téglalap alakú, vörösesbarna színű; 2 db nagyobb méretű, gömb alakú, fehér színű; 1 db kisebb, gömb alakú, szintén fehér; 1 db henger alakú, zöld színű és 1-1 db zöld és kék színű, hatszög átmetszetű, hosszúkás opakgyöngy. 3. A derékcsigolyák bal oldalán nagyméretű, bikónikus kalcedonygyöngy (11. kép 5–6; 13. kép 3) volt. Ma.: 1,8 cm, átm.: 2,7 cm, furat átm.: 0,7 cm. 4. A bal kulcsonton bronz térdfibula (11. kép 2–3; 13. kép 2) került elő. Öntött bronz, kéttagú. A rugótekereszt hengeres tok borítja, melyen a kengyel tövénél keskeny gallér húzódik. A rugója alsó húrozású. A tűtartója hosszirányú, magas, a tűfészek visszahajlított. H.: 3,5 cm, rugótok sz.: 2,3 cm. 5. A bal medencecsonton kerek átmetszetű vaskarika (12. kép 3) feküdt. Átm.: 3,4 cm, v.: 2,4 cm. 6. Egy kisebb méretű, ovális átmetszetű, öntött bronzkarika (11. kép 7–8) a jobb oldali bordák mellől került elő. Átm.: 2,5 cm, v.: 0,5 cm. 7. A bokák körül és a lábszárcsontok környékén 249 db gyöngy (12. kép 5; 13. kép 4) feküdt: 17 db sötétbarna, 14 db fehér és 33 db zöld, apró, hasáb alakú; 9 db zöld és 7 db világoskéken irizáló, apró, lecsapott sarkú hasáb alakú; 1 db apró, lila, bikónikus; 14-14 db fehér és zöld, 3 db bordó és 24 db világoskéken irizáló, apró, nyomott gömb alakú; 27 db lilás bordó, 3 db zöld, 7 db kékesen irizáló, 7 db barnásbordó, nagyobb, hasáb alakú; 3 db barnáslila és 6 db zöld, nagyobb, hatszög átmetszetű; 1 db kékesen irizáló zöld, 12 db zöld és 3 db fehér, nagyobb, henger alakú; 10 db sötétbarna, 7 db zöld, 5 db fehér és 22 db erősen pusztuló felületű, irizáló, nagyobb, lecsapott sarkú hasáb alakú opakgyöngy. 8. A sírgödör délkeleti sarkánál, másodlagos helyzetben (állatjártban)

egy kerek átmetszetű vastű (12. kép 4) feküdt, melynek mindkét vége letörött. H.: 4,6 cm. 9. A jobb lábfejtől kb. 20 cm-re észak felé, kissé az oldalára dőlve egy barnásszürke színű, finom szemcséjű homokkal soványított anyagú, gyorskorongolt, kívül felfényezett felületű füles edény (12. kép 1–2) feküdt. Pereme lekerekített, rövid nyaka ívelten kihajló. Az edény bikónikus, a has törésvonala nagyjából középre esik. Az edény alsó fele gömbszelet, felső része csonka kúp alakú. A perem alól vastag hurkafül indul, amely a has vonalára támaszkodik. Alja egyenesen levágott. Ma.: 8,1 cm, perem átm.: 6,1 cm, fenék átm.: 3,4 cm.

6. *sír (312. snr)*: T.: DNy–ÉK (220–30°). H.: 255 cm, sz.: 126–97 cm, m.: 58 cm. A sírgödör foltja szabálytalan alakú volt, a déli felénél gödørszerűen kiszélesedett. Ezen a részen, az erősen kevert betöltés a rablógödörre utalt. A sír jelentkezési szintjétől 48 cm mélységben, a gödör közepén 210 cm hosszú és 70 cm széles koporsó foltja látszódtott (14. kép 1). A koporsóban hanyatt, nyújtott helyzetben eltemetett, 60 évesnél idősebb nő csontvázáinak maradványai voltak (15. kép 5). A sír bolygatása a medencétől felfelé a vázat megsemmisítette. A koponyatető kis töredéke *in situ* helyzetben feküdt. Ezen kívül néhány csigolya és egy karcsont másodlagos helyzetben került elő. A lábsontok nagyon gyenge megtartásúak voltak, a bokák felé összetartottak. A medence tájékról a bal lapát kisebb darabja maradt meg. Mell.: 1. A jobb mellkas helyén kéttagú, öntött bronzfibula (14. kép 4–5; 15. kép 7) került elő. A fibula kengyele félkör alakú, felső oldalán hosszanti borda húzódik. A fejlap háromszögletű, amely eltakarja a rugótekeresztet. A lábész a kengyelnél rövidebb, rombusz alakú. A tűtartója hosszirányú, magas, a tűfészek visszahajlított. A rugótekereszt alsó húrozású. H.: 4,4 cm, fej sz.: 2,8 cm, láb sz.: 2,2 cm. 2. Körülötte 13 db gyöngy (14. kép 2) hevert elszórtan: 2 db zöld színű, apró bikónikus; 7 db bordósbarna és 1 db fehér színű, lecsapott sarkú hasáb alakú; 1 db kék színű, hasáb alakú és 2 db fehér, pusztuló felületű, nyomott gömb alakú monokróm gyöngy. 3. A koporsó délnyugati sarkában nagyméretű, pusztuló felületű, nyomott gömb alakú borostyángyöngy (14. kép 3) volt. Ma.: 1,8 cm, átm.: 2,3 cm, furat átm.: 0,7 cm. 4. A bokák és a lábszárcsontok környékén 332 db gyöngy (14. kép 6; 15. kép 8) került elő: 5 db zöld színű, apró bikónikus; 3 db sárgásbarna színű, apró, többtagú rúdgyöngy; 68 db zöld, 85 db barna, és 6 db barnásvörös színű, gyűrű alakú; 78 db sárgásfehér és 63 db kék és késezöld színű, apró gömb alakú; 1-1 db fekete, narancssárga és barna színű, kisebb, szabálytalan gömb alakú; 4 db világoskék, irizáló felületű, hasáb alakú; 17 db sötétkék, lecsapott sarkú hasáb alakú, monokróm gyöngy. 5. A mellkas közepén ívelt hátú, egyélű, széles pengéjű vaskés (14. kép 7) volt. Nyele letört, a penge egyik oldalához nagyobb felületen textil korrodálódott. H.: 11 cm, sz.: 2 cm. 6. A bal combtól

belső oldalán kerek átmetszetű *bronztű* kis töredéke (14. kép 9) került elő. 7. A jobb combtól alatt szögletes átmetszetű *vasár* darabjai (14. kép 8) heverték a fanyél maradványával. 8. A térdek között sötétbarna színű, foltos felületű, durva szemcséjű homokkal soványított, kézzel formált, aszimmetrikusan bikónikus *orsógomb* (15. kép 3) volt. Ma.: 2,8 cm, átm.: 3,3 cm. 9. A sír betöltéséből egy *kova* (15. kép 4) került elő. H.: 4 cm, sz.: 2 cm. 10. A koporsón belül, a jobb lábfej végénél füles kis *bögre* (15. kép 1–2) feküdt oldalára dőlve. Narancssárga színű, finom szemcséjű homokkal soványított agyagból készített, korongon formált csupor. Pereme elvékonyodik, rövid nyaka ívelten kihajlik, teste nyomott gömbös. A perem alól vastag hurka-fül indul, mely a hasvonal fölött támaszkodik meg az edénytesten. Alacsony korongtalpon áll. Ma.: 8,4 cm, perem átm.: 6 cm, fenék átm.: 3,8 cm. 11. A térdek között égett *szerves maradványt* (magvakat) figyeltünk meg.

7. sír (340. snr): T.: DDNy–ÉÉK (210–30°). H.: 263 cm, sz.: 88 cm, m.: 80 cm. A sárgásbarna löszös altalajban a sír nagyméretű, szabályos téglalap alakú, barnásszürke betöltésű folttal jelentkezett. A gödör oldalai függőlegesek voltak, az alja egyenes. A sír jelentkezési szintjétől 78 cm mélységben, a gödör hossz tengelyétől dél–észak irányba elmozdult, 235 cm hosszú, 80 cm széles koporsó foltja jelentkezett. A koporsó közepén, hanyatt, nyújtott helyzetben 50–59 éves nő rossz megtartású csontváza nyugodott (16. kép 1, 6). A váz alatt foltokban deszkamaradványokat figyeltünk meg. A koponya a jobb oldalára fordult. A koponyatető állatjáráttal kimozdult. Az állkapocs gyenge megtartású volt, felszedni nem lehetett. A bal karcsonatok a test mellett nyugodtak, a lábak bokánál összezártak. A bordák felszívódtak és a csigolyák is rendkívül gyenge megtartásúak voltak. A jobb karcsontokat állatjárat bolygatta, kimozdultak eredeti helyzetükből. Töredékes állapotban találtuk őket. Mell.: 1. A gerincoszlopon, a szegycsont helyén tekerceselt bronz *fülkarika* töredéke (16. kép 4) volt. Átm.: 2 cm, v.: 0,15 cm. 2. A jobb váll környékén és a mellkas felső részén 17 db *gyöngy* (20. kép 3) feküdt: 2 db nagyméretű, kékesen irizáló, hasáb alakú és 1 db világoskék és 8 db téglaszínű, kicsi, lecsapott sarkú hasáb alakú; 1 db nagyobb, világoskék, henger alakú és 1-1 db, piros, kék és zöld, hatszög átmetszetű, lapos hasáb alakú és 2 db bordó, apró, henger alakú opakgyöngy. 3. A jobb könyök helyén 2 db nagyméretű, hordó alakú és egy kisebb hengeres *mészkögyöngy* (20. kép 5) volt. H.: 1,5–1,3 cm, átm.: 1,3–1–1 cm, furat átm.: 0,5 cm. 4–5. Mellettük 2 db kerek, ezüst *dobozos csüngő* (16. kép 2–3, 5) feküdt. A kerek csüngők vékony lemezből készültek, az elő- és a hátlapok egy lemezből lettek kinyírva, s az ezeket összekötő, keskenyebb lemezrész képezte a függők fülét. A két lap közé vékony bronzszalagból készült az oldalpánt. Az egyik kisebb. Átm.: 1,7 cm, 1,9 cm, v.:

0,3 cm. 6. A jobb medencecsont felett és a kéztöcsontok helyénél 21 db *gyöngy* (20. kép 1) került elő: 4-4 db gömb és hasáb alakú, fehér színű; 1 db kisebb, nyomott gömb alakú, szintén fehér színű; 1 db kék, apró, nyomott gömbös; 2 db kék, kicsit nagyobb méretű, henger alakú opakgyöngy és 9 db korallgyöngy. 7. A lábszárak felett és alatt 130 db *gyöngy* (20. kép 2, 4) volt: 1 db nagyméretű, vörös színű, nyomott gömb alakú; 1 db nagyméretű és 5 db kisebb, henger alakú, fehér színű; 5 db fehér, 7 db kék és 1 db világoszöld színű, apró, gömb alakú; 30 db narancssárga, 5 db kék és 1 db bordó, lecsapott sarkú hasáb alakú; 5-5 db bordó és kék, hasáb alakú; 1 db kék, nagyobb henger alakú; 18 db narancssárga, 7 db bordóslila, 1 db sötétbarna színű, kisebb, szabálytalan hasáb alakú; 5 db okkersárga, orsó alakú; 3 db sötétbarna, 12 narancssárga és 15 db bordó színű, apró, szabálytalan hasábos, monokróm opakgyöngy és 2 db korallgyöngy. 8. A jobb medencecsont felső szélénél öntött *bronzkarika* (16. kép 10) került elő. Átm.: 3,5 cm, v.: 0,6 cm. 9. A bal comb külső oldalánál és a jobb combcsont mellett 15 db *gyöngy* (19. kép 1–2, 4) hevert: 3 db kisebb, fehér színű, henger alakú; 1 db nagyméretű, élénkzöld színű, forgatott felületű, lapos gyűrű alakú (ma.: 0,5 cm, átm.: 1,6 cm, furat átm.: 0,4 cm); 1 db nagyméretű, vörös színű, orsó alakú (h.: 3,6 cm, átm.: 2,2 cm, furat átm.: 0,8 cm); 2 db sötétbarna, sárga-kék-fehér inkruztációval díszített, orsó alakú (h.: 1,7–2,1 cm, átm.: 1,2–1,4 cm, furat átm.: 0,4 cm), 2 db nagyméretű, erősen pusztuló felületű, szürkésbarna színű, irizáló felületű, nyomott gömb alakú (ma.: 1,5–1,8 cm, átm.: 1,8–2,5 cm, furat átm.: 0,7–0,8 cm); 1-1 db nagyméretű, zöld, kék és fehér színű, nyomott gömb alakú üveggyöngy (ma.: 1–1,2–1,5 cm, átm.: 1,7–1,5–1,7 cm, furat átm.: 0,7–0,6–0,5 cm); 1 db nagyméretű, nyomott gömb alakú kalcedongyöngy (ma.: 1,5 cm, átm.: 2,4 cm, furat átm.: 0,8 cm); 2 db henger alakú mészkögyöngy (h.: 1,5–1,7 cm, átm.: 1,2–1,1 cm, furat átm.: 0,4–0,6 cm). 10. A bal combcsont mellett, a gyöngyök között egy nagyméretű, sötétbarna alapon fehér vonal és hullámvonal-, valamint vörös-fehér pontdíszes, nyomott gömb alakú üveg *orsógomb* (19. kép 3) volt. Ma.: 2,2 cm, átm.: 2,9 cm, furat átm.: 0,7 cm. 11. A koporsó délkeleti sarkában, előlappal lefelé öntött, kéttagú, kereszt alakú *bronzfibula* (16. kép 8–9) feküdt. A fibulatest egyenlő szárú, ívelt oldalú keresztforma, az ágak vége vízszintes barázdával tagolt, félgömbös végződésű. A keresztcsárazakon hosszanti borda húzódik, melyek a fibula közepén lévő, ívelt oldalú rombusz alakú központi mezőbe futnak bele. A fibulatest hátoldalán, az egyik szár végén egybeöntött fül tartja a rugótekerceset. A szemben lévő szár végére forasztással egy bronzpántból hajlított tűtartó került. A rugó egy része és a fibula tüje hiányzik. H.: 3 cm, sz.: 3 cm. 12. A bal vállnál nagyméretű, erősprofilú *ezüstfibula* (17–18. kép) volt. A magasan ívelődő kengyel

fej felőli része széles, két oldalt rövid karral tagolt. A kengyel ívének közepét két keskeny bordával keretezett, kiemelkedő, vastag gyűrű tagolja. Innentől a láb végéig a szár közepén hosszanti él húzódik. Közvetlenül a gyűrűdész mögött egy öntött, stilizált madár van, kissé a fibula tengelyétől elfordult helyzetben. A csőre tagolt, a testét és a farkát vésett vonalak díszítik. A figura egy öntött gömbös fejű ezüstcsavarral van a fibulára rögzítve. Ehhez hasonló módon, szintén csavarozással került a fibula lábvégre is egy nagyobb, öntött gömbdész. A hosszú, vastag ezüsthuzalból készített rugótekeresztet vastag lemezből hajlított tok takarja, amelynek két végét külön felforrasztott, préselt félgömbös taggal zárták le. A lemeztok két végére egy-egy öntött gömbdész került, melyek velük egybeöntött, keresztben bordázott, kúpos nyakon ülnek. Ezek is csavarozással kerültek rögzítésre. A tütartója hosszirányú, magas, a tűfészek visszahajlított. A tütartó oldala apró, beütögetett poncokból áll geometrikus sormintával, az alsó része vésett párhuzamos vonalpárok között húzódó ferde vonalpárokkal van díszítve. H.: 10,4 cm, fej sz.: 11 cm. 13. A jobb combcsont mellett apró *bronzlemez* töredéke (16. kép 11) hevert. 14. A bal combcsont külső oldalánál, hegyével a lábak felé fordulva egy ívelt hátú, egyélű *vaskés* (16. kép 7) feküdt. A lapos téglalap átmetszetű nyéltüskén a famarkolat maradványa látható. H.: 12,7 cm, sz.: 1,6 cm. 15. A koporsón belül, a lábfejek és a koporsó vége között kis füles *bögre* (16. kép 12–13) került elő oldalára dőlve. Szürkésbarna színű, homokkal soványított agyagból készült, korongolt edény. Pereme lekerekített, az edény nyaka hosszú, ívelt, teste nyomott gömb alakú, a hasvonala enyhe töréssel hangsúlyozott. Alja egyenesen levágott. Az edény perem alól induló vastag hurkafüle a has vonala fölött támaszkodik meg az edénytesten. Ma.: 7,7 cm, perem átm.: 5,5 cm, fenék átm.: 3,5 cm.

8. sír (362. snr): T.: D–É (170–350°). H.: 194 cm, sz.: 77 cm, m.: 21 cm. A sírgödör kevert, szürkésbarna humuszos betöltésű, szabálytalan téglalap alakú folttal jelentkezett. Az akna oldalai függőlegesek voltak, az alja egyenes. A sír északi felében elszórtan 20–22 éves *egyén* néhány csontja (koponya- és állkapocstörredék, 2-2 borda, csigolya, valamint karcsont) hevert (24. kép 1).

9. sír (400. snr): D–É (175–355°). H.: 215 cm, sz.: 112–80 cm, m.: 47 cm. A sír nagyméretű, szabálytalan téglalap alakú, déli része felé kiszélesedő, ívelt végű, szürkésbarna humuszos betöltésű foltja jól elvált a sárgásbarna löszös altalajtól. A sír oldalai függőlegesek voltak, alja egyenes. A teljesen feldúlt és kirabolt sírban 25–30 éves *nő* összedobált csontjai hevertek, nagyrészt a sírgödör déli felében (22. kép 1). A koponya a nyugati sírfal közelében, középtájon, a két medencelapát a gödör déli végében feküdt. A hosszúcsontok és a bordák egymásra hanyva kerültek elő. A

bokacsontokat azonban *in situ* helyzetben találtuk. A sír északi felét vágta egy kora Árpád-kori sír (22. kép 2). Azonban valószínű, hogy a szarmata temetkezés bolygatása még e sír ásása előtt történt. Mell.: 1. A sír keleti fala mellett öntött bronz, kúp alakú *csengő* (22. kép 4) hevert. A tetején kör alakú áttörés van, valószínűleg ez a fül számára kialakított nyílás. A palástját az alján és a felső harmadában körbefutó vonalpárok díszítik. Ma.: 1,2 cm, átm.: 2 cm. 2. A sír betöltéséből egy vékony ezüst *pánttörredék* (22. kép 3) került elő. 3. Az összedobált csontok között egy négyszögletes keresztmetszetű *vasár* töredéke (22. kép 5) volt a fanyél maradványával. 4. A sír délnyugati sarkából egyélű, középső nyélállású, kisméretű *vaskés* (22. kép 7) került elő. A nyélnyúlvány tövével és a penge alsó részénél egy-egy vaspánt húzódik körben, melyek a késtok merevítői és díszei voltak. A nyélnyúlványon az egykori famarkolat maradványai maradtak meg. Hegye letörött. H.: 9,1 cm, sz.: 1,5 cm.

10. sír (491. snr): T.: D–É (180–0°). H.: 207 cm, sz.: 87 cm, m.: 19 cm. A sárgásbarna löszös altalajban homogén sötétbarna betöltésű folttal jelentkezett a sír. A gödör rövidebb oldalai íveltek voltak, falai függőlegesen haladtak, alja egyenesen húzódott. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben 30–35 éves *nő* rossz megtartású csontváza feküdt (21. kép 1, 3). A váz a sírgödör tengelyétől dél–észak felé elcsúszva helyezkedett el. A koponya jobb oldalra fordult, a föld súlya alatt összeroppant. A felsőtest enyhén a jobb oldalára dőlt. A jobb kar nyújtva, a törzs mellett feküdt, a bal könyökben enyhén be volt hajlítva, a váll erőteljesen felhúzva. A lábak a bokánál összezártak, a jobb térd kissé be volt hajlítva. A bordák, csigolyák és a lábfejcsonatok nagyrészt felszívódtak. Mell.: 1. A két kulcs-csonton, a csontváz felszedésekor 4 db *gyöngy* (21. kép 4) került elő: 1-1 db nyomott gömb és lecsapott sarkú hasáb alakú, vörösesbarna színű, és szintén 1-1 db keskeny henger és zömök hasáb alakú monokróm gyöngy. 2. A bokák környékén 474 db *gyöngy* (21. kép 5–6) hevert: 1-1 db lila és vörös színű, nagyobb orsó alakú; 4 db barnászörös és 1 db lila színű, lecsapott sarkú hasáb alakú; 33 db zöld és kék színű, gyűrű alakú; 1 db zöld színű, apró bikónikus; 433 db zöld, kék, barna és fekete színű, kisebb gömbös és hasáb alakú monokróm gyöngy, valamint 1 db barna színű, összetett rúdgyöngy. 3. A lábszárcsontok között, a bal láb csontjaira dőlve egy világosbarna színű, durva szemcséjű homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, kézzel formált *edény* (21. kép 2) volt. Az edény összeroppant a föld súlya alatt és eldeformálódott, ezért összeállítására nem volt lehetőség. Pereme lekerekített, ívelten kihajlik. Az edény alsó része gömbszelet alakú, a felső részén az edényfal függőleges. Az edény alacsony, profilált talpon áll, alja egyenesen lehúzott. Ma.: 14,5 cm, perem átm.: 10,4 cm, fenék átm.: 8,2 cm.

11. sír (492. snr): T.: DDNy-ÉÉK (195–15°). H.: 203 cm, sz.: 56 cm, m.: 14 cm. A sárgásbarna löszös altalajban a sír foltja szabályos téglalap alakú, homogén, szürkésbarna betöltéssel jelentkezett. A sírgödör oldalai függőlegesek voltak, alja egyenes. A gödör közepén, a tengelytől kissé dél-észak irányba elcsúszva, hanyatt, nyújtott helyzetben 10–12 éves gyermek csontváza feküdt (24. kép 2, 5). A koponyája előrebillent, állkapcsa a nyakcsigolyákra leesett. A karjai a felsőtesttől kissé távolabb feküdtek, a bal váll erőteljesen fel volt húzva. A jobb alkarcsontot állatjárat kimozdította az eredeti helyéről, a bal lábszárcsonton keresztben került elő. Néhány borda ugyancsak emiatt a jobb térd és a bal lábszár mellé került. A lábai párhuzamosan nyugodtak.

12. sír (507. snr): T.: DDNy-ÉÉK (210–30°). H.: 239 cm, sz.: 76 cm, m.: 6 cm. A sárgás löszös altalajban barna betöltésű, szabályos téglalap alakú folttal jelentkezett a sír. A gödör oldalai meredeken haladtak, alja egyenes volt. A sírban a déli vége felé csúszva, hanyatt, nyújtott helyzetben 35–39 éves nő gyenge megtartású csontváza feküdt (24. kép 3, 6). A koponyája előretekintett, összeroppant. A jobb karja enyhén behajlított helyzetben feküdt. Valószínűleg a bal is hasonló helyzetben volt, azonban csak a felkarcsontot találtuk *in situ*, az alkarcsontok nem kerültek elő. A lábcsontok párhuzamosan nyugodtak. A bordák, a csigolyák és medencecsontok felszívódtak.

13. sír (519. snr): T.: DDNy-ÉÉK (200–20°). H.: 236 cm, sz.: 98–107 cm, m.: 14. cm. A sírgödör foltja kevert betöltésű, barnás folttal jelentkezett. A gödör oldalai függőlegesek voltak, az alja egyenesen haladt. A feldúlt sírban fiatal felnőtt nő koponyamaradványai kerültek elő (23. kép 1). Mell.: 1. A koponyatöredékek jobb oldalánál bronzkarika (23. kép 7) került elő. Átm.: 2,1 cm, v.: 0,3 cm. 2. A koponyacsontok közelében bronz rugósgyűrű (23. kép 3–4) volt. Átm.: 2,3 cm, v.: 0,15 cm. 3. Ugyanott egy öntött bronzkarika (23. kép 10, 12) is előkerült. Átm.: 2,6 cm, v.: 0,3 cm. 4. A bal medence táján nagyméretű, öntött bronzkarika (23. kép 11, 13) feküdt. Átm.: 7,4 cm, v.: 1 cm. 5. A sír közepén nagyméretű, nyomott gömb alakú kalcedongyöngy (23. kép 5–6) volt. Ma.: 1,5 cm, átm.: 2,2 cm, furat átm.: 0,7 cm. 6. A sír délnyugati részéből, a koponyatöredékek közeléből 6 db gyöngy (23. kép 2) került elő: 2 db nagyobb, hatszög átmetszetű mészkögyöngy, az egyik töredékesen (h.: 1,9 cm, sz.: 1 cm, furat átm.: 0,3 cm); 1 db fehér színű, henger és 3 db barnás színű, lecsapott sarkú hasáb alakú monokrom gyöngy. 7. A sírgödör északkeleti végében egy bögre (23. kép 8–9) volt, félig az oldalára dőlve. Narancssárga színű, homokkal soványított agyagból

korongon formált kisméretű edény. Pereme elvékonyodik, szája széles, rövid nyaka tölcéses. Az edény teste nyomott gömb alakú, alacsony korongtalpon áll. A perem alól vastag hurkafül indul, mely a has vonalára támaszkodik. Ma.: 6,5 cm, perem átm.: 6,5 cm, fenék átm.: 3 cm.

14. sír (530. snr): T.: DDNy-ÉÉK (210–30°). H.: 221 cm, sz.: 62 cm, m.: 14 cm. A keskeny és hosszú téglalap alakú, sekély aknasír foltjának betöltése nem vált el a sárgásbarna löszös altalajtól. A sírban hanyatt, nyújtott helyzetben 40–50 éves férfi (?) igen rossz megtartású csontváza nyugodott (24. kép 4, 7). A koponya jobbra fordult, a föld súlya alatt összeroppant. Az állkapocs a vállra leesett. A karjai behajlítva, a hason feküdtek. Lábai párhuzamosak voltak.

15. sír (299. snr): T.: NyÉNy-KDK (300–120°). H.: 85 cm, sz.: 50 cm, m.: 7 cm. A sárgásbarna löszös altalajban szürkésbarna, homogén betöltésű, rövid téglalap alakú folt jelentkezett. A sekély, függőleges oldalú, egyenes aljú gödröt részben a 8. sír keleti oldalára ásták rá. A gödörben 23 évesnél idősebb egyén bordacsontjai heverték.

16. sír (304. snr): T.: ÉNy-DK (315–135°). H.: 103 cm, sz.: 66 cm, m.: 53. A 303. újkori gödör aljában egy kevert betöltésű, szabálytalan beásás jelentkezett, melyben egy *infans I. életkorú gyermek* alkarcsontja került elő. Mell.: 1. Egy fehér, henger alakú mészkö (h.: 1,5 cm, átm.: 1,2 cm, furat átm.: 0,5 cm) és egy pusztuló felületű, rövid henger alakú, fehér fóliás gyöngy (25. kép 1). 2. Sötétszürke színű, foltos, finom szemcséjű homokkal soványított, gyorskorongon formált edény (25. kép 2–3) szájával lefelé fordulva. Pereme ívesen kihajló, enyhén megvastagodó. Alatta bekarcolt párhuzamos vonalpár fut. Teste bikónikus, alja egyenesen levágott. Ma.: 8,1 cm, perem átm.: 8 cm, fenék átm.: 7 cm.

411. obj. (522. snr): gödör. Átm.: 167 cm, m.: 89 cm. A sárga löszös altalajban szabályos kerek folttal jelentkezett az objektum. Oldali íveltek voltak, alja teknős. Az aljától 36 cm-rel magasabban, DK-ÉNy irányban hasra fektetett, nyújtott helyzetű, 12–14 éves gyermek csontváza feküdt (25. kép 4–5). A csontváz jó megtartású volt. A váz enyhén a jobb oldalára billent, vállai fel voltak húzva, karjai könyökben behajlottak, de a test mellett feküdtek. Lábai térdben kissé be voltak hajlítva, balra fordultak, míg lábfejei a gödör szélénél támaszkodtak. A csontváz alatt homogén világosbarna betöltés jelentkezett, közvetlenül a váz felett pedig vékony fekete, égett, keményre döngölt réteget találtunk. E felett a gödör betöltése világosszürke, humuszszal kevert löszös talaj volt. A gödör betöltéséből régészeti anyag nem került elő.

A LELOHELY ÉS A SÍROK ELHELYEZKEDÉSE

A lelőhely Makó belterületétől északra, az Igási úttól dél–délkeletre, az út és a vasút kereszteződésétől 400 m-re délkeletre, az egykori Jángor-ér (ma Jángori-csatorna) ÉK–DNy-i irányú, időszakosan vízzel teli szakaszának nyugati magaspartján, a környezetből erőteljesen kiemelkedő, nagy kiterjedésű löszplatón terül el, és lehúzódik a hát nyugati lejtőjére is (*1. kép 1–3*).

A lelőhely lokalizálására az M43-as gyorsforgalmi autópályát és a Makót elkerülő út nyomvonalának tervezési fázisában került sor az örökségvédelmi hatástanulmány készítéséhez kapcsolódó terepbejárások során.³ A régészeti feltárás a lelőhely déli szélét érintette (*1. kép 3*). A tanulmányban bemutatott szarmata sírok és a lelőhelyről származó Árpád-kori temetkezések is a tervezett út nyomvonalának déli szélénél kerültek elő. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat együttműködésével és a nyomvonal melletti, kisajátítás alá már nem eső terület tulajdonosának engedélyével a sírok közelében a feltárt területet

kb. 600 m²-rel bővítettük ki annak érdekében, hogy megbizonyosodjunk arról, nincs arrafelé több temetkezés.

A kis sírszámú temető vagy sírcsoport a környezetből markánsan kiemelkedő löszplató legmagasabb részén és a Jángor-ér felé lejtő oldalon helyezkedett el, a magaspárt ÉK–DNy vonulatára keresztben, ÉNy–DK irányban húzódott. A temetőnk közvetlenül élővíz mellett létesült, mert a Jángor-ér minden bizonnyal állandó jellegű vízfolyás lehetett még a szárazabb éghajlatú szubatlanti fázisban is, mely a római kortól és a kora népvándorláskort is magába foglalja.

A Jángor-ér medrének déli oldalán, hasonló természetföldrajzi adottságú helyen, közvetlenül az egykori víz partján létesült a lelőhelyünkől légvonalban kb. 2 km-re, nyugatra lévő Makó-Innenső Jángor 3. lelőhelyen ismertté vált szarmata temető is.⁴ A Maros egykori mederágainak magaspartjain további szarmata temetőrészek, temetkezések is előkerültek az elmúlt években.⁵

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

TÁJOLÁS

A 16 sírből 14 a Kárpát-medencei szarmata Barbaricum szarmata temetkezései körében általános,⁶ fejjel délnek fektetett vagy annak változata. D–É tájolású 5 sír (31%), további két sír (12%) déltől nyugat felé nagyobb mértékben tér el, DNy–ÉK tájolású, míg 7 temetkezés (44%) eltérése csak kisebb mértékű, ezek DDNy–ÉÉK irányításúak (*1. ábra*).

A főégtájtól való kisebb-nagyobb mértékben eltérő tájolás okát eddig nem sikerült a kutatásnak tisztázni. Kulcsár Valéria – a Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásait átfogóan tárgyaló munkájában – a DK–ÉNy és DNy–ÉK irányítást a D–É tájoláshoz sorolta, mint annak változatát tekintette, és úgy vélte, hogy a fő égtájtól 45°-on belüli eltérések mögött nem kell a temetés szellemi hagyományának különbségét keresni.⁷

³ A Makót elkerülő út nyomvonalának bejárását 1998-ban Harkai István és Türk Attila, majd 2002-ben Szalontai Csaba végezte. A terepbejárás dokumentációk a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Adattárában 2298/98–2300/98, 3858/2002 és Ad/4809-2005 leltári számokon találhatóak.

⁴ SÓSKUTI 2012, 297.

⁵ Makó-Igási járandó II., MOL 26. lelőhely (GULYÁS 2012, 270) és Makó-Mikócsa dűlő, M43 31. lelőhely (PÖPITY 2014, 161).

⁶ VADAY 1987, 354–358; KULCSÁR 1998, 16.

⁷ KULCSÁR 1998, 15.

A szarmata temetkezések körében a tájolási szokás, a mögöttük meghúzódó etnikai különbségek, a tájolás változása egyelőre nehezen kutatható kérdés, részben a régi feltárások során nem vagy csak nagyon ritkán feljegyzett fok pontosságú tájolás, a teljes temetők feltárásának hiánya és természetesen a feltárt temetkezések nagyfokú közöletlensége miatt. Addig, amíg nagyobb szériák közzétételén alapuló újabb elemzésekre lehetőség nyílik, magunk is elfogadhatónak véljük Kulcsár Valéria megállapítását, hogy a szarmata temetkezések körében a fő égtájaktól való kisebb-nagyobb eltéréseket, mint változatokat tekintsük.

A D–É iránytól két sír (15. és 16. sír) esetében jelentkezett eltérő tájolás; a 15. sír gödre NyÉNy–KDK, a 16. síré ÉNy–DK irányban volt megásva.

A 15. sír esetében két probléma merül fel, amely az objektum értelmezését terheli: az egyik a sírgödör szokatlan rövidege (a hossza mindössze 85 cm), és a másik, hogy belőle csak emberi bordamaradványok kerültek elő. A gödör a 8. sír délkeleti oldalára volt részben ráásva, mégis önálló sírmaradványként értelmeztük, mert a gödör határozott folttal jelentkezett, s az elvált nemcsak az altalajtól, hanem a 8. sír foltjától is. A gödör betöltése teljesen homogén volt, ezért nem tartottuk megalapozottnak, hogy a 8. sír rablógödre lenne. A benne talált csontok 23 évesnél idősebb felnőtt vázmaradványai voltak, így azok nem valószínű, hogy a 8. – egyébként rabolt – sírből származtak, melyben egy fiatalabb, *juvenis* életkorú egyén csontjait találtuk. A helyszíni megfigyeléseink alapján úgy gondoljuk, hogy a 15. objektum a mezőgazdasági

munkák során teljesen elpusztított temetkezés maradványa, a rövid gödör alapján feltehetően zsugorított helyzetben volt eltemetve benne a felnőtt egyén.

A 16. gyermeksírt a 303. recens gödör ásásakor megbolygatták, így a sírban maradt karsonton és a másodlagos helyzetben talált 2 db gyöngyön és edényen kívül más adatunk e temetkezésről nem maradt.

A Ny–K és az ettől kisebb-nagyobb mértékben eltérő tájolás gyakorta előfordul a korszakban, de általában egy vagy csak néhány jelenik meg egy-egy temetőben.⁸ Előfordulásuk főként a Barbaricum Balkán felé eső részén jellemző. Kulcsár Valéria Csongrád környékén, Bácskában és Bánát egyes részein figyelte meg gyakoribb előfordulásukat.⁹ Ezt a fektetési irányt egyesek a továbblő La Tène lakossághoz,¹⁰ mások a szarmatákkal együtt bevándorolt keleti néptörödékhöz köthették.¹¹ A kérdést ma még nem tekinthetjük eldöntöttnek, ahogyan azt sem, hogy mivel magyarázható, hogy a 4. századtól e tájolás fokozatosan kiszorította a D–É fektetést, majd az 5. századtól az egész Kárpát-medencében általánossá vált. Ezt egyes kutatók a kereszténység terjedésével magyarázták.¹²

A Maros környékéről az elmúlt évtized nagyberuházásainak következtében több új, korszerűen feltárt és dokumentált szarmata temetőrészletet, sírcsoportot is megismertünk. Ezek megbízható, fokpontosságú tájolásai alapján ezen a területen inkább a déltől keletre való kisebb-nagyobb eltérés jellemzi a temetkezéseket.¹³ Az Igási járandói sírokhoz hasonló, déltől nyugatra való eltérés csak ritkábbnak mondható.¹⁴

⁸ KULCSÁR 1998, 20; újabban KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 249; BÉRES–CSELÉDES–RÁCZ–SZABÓ 2014, 92.

⁹ KULCSÁR 1998, 20.

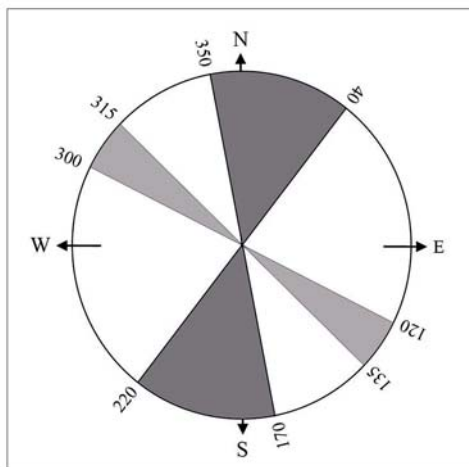
¹⁰ PÁRDU CZ 1956, 182.

¹¹ KULCSÁR 1998, 22.

¹² IONIȚĂ 1971, 59; BÓNA 1986, 114.

¹³ Pl. Makó-Innenső Jángor 3. lelőhely (SÓSKUTI 2012); Makó-Pap-hát I., MOL 19. lelőhely (GULYÁS 2012, 253–270); Óföldaák-Ürmös I. lelőhely (SÓSKUTI 2009, 22); Óföldaák-Ürmös II. lelőhely (GULYÁS 2009, 24).

¹⁴ Makó-Mikócsa dűlő, M43 31. lelőhely (PÓPITY 2014); Makó-Pap-hát I., MOL 19. lelőhely 6., 7., 11. és 14. sír (GULYÁS 2012, 253–270).

1. ábra. A tájolások foktartománya
Diagram 1. The orientation of the graves

Sírszám	Sírgödör		
	alapterület (m ²)	paraméterindex	köbtartalom (m ³)
1.			
2.	2,30	2,39	0,92
3.	1,86	2,71	0,29
4.	2,32	2,86	2,25
5.	2,56	2,24	1,87
6.	2,46	2,02	1,86
7.	2,31	2,98	1,85
8.	1,49	2,51	0,31
9.	2,40	1,91	0,80
10.	1,80	2,37	0,34
11.	1,13	3,62	0,15
12.	1,81	3,14	0,10
13.	2,31	2,20	0,35
14.	1,37	3,56	0,19
15.	0,42	1,70	0,02
16.	0,67	1,56	0,36
átlag	1,78	2,56	

1. táblázat. A sírok méretei
Table 1. The size of the graves

A SÍRGÖDRÖK ALAKJA, MÉRETE

A sír gödre az 1. sír kivételével, valamennyi esetben dokumentálható volt. A 10. sír ovális alakú, a többi téglalap formájú, függőleges oldalú és egyenes aljú aknasír volt.

A sírgödrök jellegéről a méreteik és az azokból számolt paraméteradatok (1. táblázat) elemzésével alkothatunk képet. A sírgödrök mérhető adataiból számított értékek közül a köbtartalomra vonatkozó adatok csak tájékoztató jellegűnek tekinthetők, mivel a korabeli felszínről nincsen információnk. A sírok többsége a humusz és a szubhumusz eltávolítása után az altalajban jelentkezett, illetve az 1. és 2. sírok magasabban jelentkező Árpád-kori objektumok bontása közben kerültek elő. Ezért a sírok mélységadatait csak a jelentkezési szinttől ismerjük. Az egykori humusz vastagsága a környezetből markánsan kiemelkedő löszplató erősen erodált felszíne miatt nem becsülhető.

A sírok mélységadataiból tendenciaként az olvasható ki, hogy a leletekben leggazdagabb 4. és 7. sír mélysége jelentősen meghaladja a többiét, illetve a melléklet nélküli sírokat alig mélyítették az altalajba.

A sírgödorméretek elemzése azt mutatja, hogy kiemelkedik a 4. sír, amely köbtartalma alapján a legnagyobb, s alapterülete szerint is a legnagyobbak közé sorolódik. Közel azonos az alapterülete és a köbtartalma az 5., 6. és 7. sírnak, melyek közül a 6. sír esetében a magasabb érték a rablógödör sírgödörnél nagyobb szélességének tudható be. Ugyancsak a rablógödör okozta a 9. sír torzulását, az alapterület növekedését. A 4., 5. és 7. sír nagyobb alapterülete

és köbtartalma annak a következménye, hogy e sírgödrök a többinél hosszabbak.

A sírok felének alapterülete meghaladja az alföldi szarmata sírok 1,5–2 m²-es átlagát,¹⁵ 6 síré az átlagos mérettartományba esik. A 15. és 16. sír alapterülete azonban jóval elmarad az átlagtól; az előbbi a gödör szokatlan rövidségének, az utóbbi pedig a bele eltemetett kisgyermek méretének következménye.

Az aknák hosszúságának és szélességének hányadosából képzett paraméterindex és ezeknek a sírok egészére vonatkozó átlaga (2,56) jól mutatja, hogy a temető sírjainak többsége hosszú és keskeny, néhány pedig közepes szélességű gödör.

TÜZNYOMOK A SÍRBAN

A 6. sírban nyugvó *senium* korú nő térdei között nagyobb felületen égett szerves maradványt dokumentáltunk. A fekete hamu között szenült magvak is voltak, azonban ezek meghatározására eddig sajnos nem került sor.

A szarmata sírokban a temetés előtt a gödör előkészítő rítusaként értelmezett tűznyomokat, égett szerves maradványokat már más lelőhelyeken is megfigyeltek, kizárólag úgynevezett jelöletlen, azaz halom és/vagy körárok, árokkeret nélküli sírokban.¹⁶ Máig igen kevés esetet ismerünk,¹⁷ ami azt mutatja, hogy a rítus nem volt általánosan alkalmazott. A makói lelőhelyünkhöz legközelebb esik a Kiszombor B temetőben való előfordulása, ahol három sírnál figyelték meg.¹⁸ Az eddig ismertté vált adatok többsége a dél-alföldi régióban található.¹⁹

¹⁵ KULCSÁR 1998, 25.

¹⁶ KULCSÁR 1998, 27; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 251.

¹⁷ Kulcsár Valéria mindössze 4 lelőhely 7 sírját sorolta fel (KULCSÁR 1998, 27), újabb adatokat Madaras-Halmok temetőjéből tettek közzé (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 144, 251).

¹⁸ Vö. KULCSÁR 1998, 27.

¹⁹ Számolnunk kell azzal is, hogy e regionalitás elsősorban a korszak kutatási helyzetének és a leletek közöletlenségének tudható be. A hivatkozott irodalmakban szereplő adatokon túl faszén és pernyenyomokat az alábbi lelőhelyekről ismerünk: Abony 39. lelőhely, Tatárhányás-dűlő 34. sír (GULYÁS 2006, 89); Orosháza-Tanyák, MÁV-homokbánya 8., 10. és 23. sírjából (NAGY 2005, 18); Hajdúdorog, Csárda-domb (FODOR 1997, 111).

A nagyobb számú és változatos keleti szarmata példánál a hasonló jelenséget általában a tűzkultusszal kapcsolták össze.²⁰

RABLÁS, BOLYGATÁS

Három sír (8., 9. és 13. sír) teljesen, a 6. sír részlegesen volt bolygatva. További két sír (15. és 16. sír) esetében recens bolygatásról van szó.

A 8. és 13. sír esetében pontosan a gödörre ástak rá, ezek teljes betöltése kevert föld volt. A rablógödör pontos sírra ásása arra utal, hogy a rablók számára valamilyen jelzés, pl. sírhant pontosan mutatta a sír helyzetét.

A 6. és 9. sír esetében a rablógödör a déli, délnyugati részt érintette, a sírok északi felének betöltése homogén volt. Mindkét esetben a rablógödör túllógott a sírgödör szélén. A 6. sírnál a rablógödörrel érintett medencét és felsőtestet rabolták ki.

A 9. sír esetében a sírgödör déli felében összedobálva heverő csontok arra utalnak, hogy a csontokat a sír északi részéből valamilyen eszközzel húzhatták a rablógödör felé. A lábfejek *in situ* helyzetben maradtak, s ez alapján a sír feldulására feltehetően akkor került sor, amikor az izmok és az inak már elbomlottak.

KOPORSÓHASZNÁLAT

Három sírban (4., 6. és 7. sír) deszkakoporsók nyomát figyeltük meg, melyek barnás elszíneződéssel jelentkeztek. Mindhárom esetben a koporsók hossza lényegesen meghaladta a váz hosszát, 210, 230 és 235 cm hosszúak voltak.

Az 1. és az 5. sír esetében rönkkoporsót feltételezünk, az előbbi sír esetében a koporsó ívelt vége, az utóbbinál a váz alatt megfigyelt íves koporsóalj alapján. Az 1.

sír rönkkoporsója igen szűk lehetett, mert a csontváz karjai erőteljesen a mellkashoz szorultak.

Az eddigi kutatások alapján a hasonló, vasalat nélküli rönkkoporsók alkalmazása csak a Kr. u. 2. század végétől/3. század elejétől terjedt el a szarmata kori Barbaricumban.²¹

Koporsó nyomát ugyan nem sikerült megfigyelnünk, de a 3. sírban a csontváz alatt húzódó barna, szerves betöltés és a váz helyzete arra utal, hogy a sírba eltemetett *maturus* korú nőt szintén koporsóba fektették. A 2. sír esetében az erőteljesen felhúzott vállak helyzete alapján szintén gondolhatunk koporsóba való temetésre.

A VÁZAK HELYZETE

A sírokba csak egyetlen halottat temettek el, mind hanyatt, nyújtott helyzetben feküdt. 6 sírnál (1., 4., 5., 7., 10. és 14. sír) a koponya jobbra billent, illetve jobbra fordult, a 3. sírban balra. Ezek esetében valószínűnek tartjuk, hogy nem a halott sírba helyezésekor vagy a bomláskor történő elmozdulásról van szó, hanem a halott fektetési módjával, az oldalra billent koponyáknál valamilyen alátámasztással hozható összefüggésbe a koponyák helyzete. A Szeged-Csongrádi úti sírok esetében megfigyelt, romlandó anyagból lévő párnához hasonlatosra gondolhatunk.²²

5 sírban a karokat behajlított helyzetben találtuk. A 12. sírnál a jobb kar enyhén hajlítva volt, a 14. sírban nyugvó halott mindkét karját a hasra fektették. Az 1. sírnál mindkét kéz a medencén nyugodott, azonban ebben az esetben valószínűnek tartjuk, hogy a karok helyzete a túl szűk koporsóval volt összefüggésben. A 2. és a 10. sírban a bal kar kissé hajlított helyzete is inkább a halott sírba helyezésével hozható kapcsolatba.

²⁰ SZMIRNOV 1975; SZMIRNOV 1989.

²¹ KULCSÁR 1998, 28.

²² VÖRÖS 1983, 126.

A karok behajlított helyzete nem egyedi jelenség, az alföldi szarmatáknál²³ és sztyeppei rokonaiknál a középső és a késő szarmata időszakban (Kr. e. 2. – Kr. u. 4. század)²⁴ is előfordul.

KERÁMIA A SÍRBAN

Edény 9 női sírban volt (1., 2., 4., 5., 6., 7., 10., 13. és 16. sír), melyeket a lábfejek végében, a 10. sírban a lábszárakra téve találtuk. A szarmata temetkezések körében ez az edények „megszokott” helye.²⁵ Az edények a koporsóba kerültek. Az edények földtartalmának vizsgálata nem adott arra választ, hogy ezekbe került-e valamilyen étel vagy ital halotti útravalóként. Néhány virágpollenen kívül egyebet e vizsgálatok során nem sikerült azonosítani.²⁶

A három, kézzel formált edényt tartalmazó sír (1., 2. és 10. sír) egymás közelében, a temető északnyugati sarkában helyezkedett el. A kézzel formáltak között két fazék és egy széles szájú, merőleges falú tál található. Ezek az edényformák a szarmata temetkezések minden kronológiai fázisában megtalálhatók, ugyanakkor a 2. sír fazekának oldalát díszítő, függőleges bevagdolásokkal tagolt, rátett bordadísz a szarmata tárgyi hagyaték régebbi csoportjára jellemző, a dák kultúrkörből táplálkozik.²⁷ A késő szarmata anyagban már nem fordul elő.

A korongolt edényeket a gyöngyös viseletet és/vagy csüngős öveket tartalmazó sírokban találtuk. Köztük 5 kisméretű füles bögre van, a 4., 6. és 13. sírből származó téglaszínű

edények római formák barbár utánzatai. Festés nyomát egyedül a 4. sír bögréjén sikerült felfedeznünk. Ezek az edények gyengébb minőségűek, felületük porózus, mállékony. Az 5., 7. és 16. sírből szürkés árnyalatú edények kerültek elő. Az 5. sír bögréjének felső, csonka kúpos részén függőleges simításnyomok láthatók.

ÁLLATCSONT A SÍRBAN

Egyetlen sírban találtunk állatcsontot: a 3. sírban nyugvó *maturus* korú nő medencéjén és jobb combcsontján, valamint a bal combcsont külső oldalánál ló lábközépcsontjának darabjai hevertek, nem anatómiai rendben.

Az alföldi szarmatáknál az esetek döntő többségében nem találunk állatcsontot, a síroknak alig egy tizedében fordul elő.²⁸ Ez jelentős különbség a keleti szarmata sírokra jellemző temetkezési szokásokhoz képest, ahol a legtöbb esetben került állati melléklet a halott mellé.²⁹

A 3. sírban a lócsontok értelmezése nem egyértelmű, nehéz eldönteni, hogy ételmelléklet vagy áldozati állat volt-e. A lábközépcsont nem tartozik a húsos csontok közé, ehetetlen állati rész. Ezért valószínűleg nem ételmellékletként, húsadományként tették a sírba. Ezt némileg alá is támasztja, hogy az alföldi szarmata temetkezések esetében általában az ételmellékletként sírba helyezett hús csontmaradványát a lábfejek környékén találták.³⁰ A szarmata telepek állatcsont anyagában csak kis arányban tűnik fel lócsont, ami arra enged

²³ KULCSÁR 1998, 31.

²⁴ MOSZKOVA 1989, 192.

²⁵ ZOLTAI 1941, 322; PÁRDUZ 1950, 104–106; KULCSÁR 1998, 67.

²⁶ A földminták vizsgálatát a Szegedi Tudományegyetem Földtani és Őslénytani Tanszék munkatársai végezték.

²⁷ PÁRDUZ 1941, 34–35; VISY 1970, 20, 1. típus. Hasonló edényekre kiragadott példa a Kr. u. 1–3. századból: Békéscsaba-Fényesi szőlők; Debrecen; Szeged-Alsótanya; Szeged-Kenyérváros-halom (PÁRDUZ 1941, 12, 15, VIII. t. 9, 18, XX. t. 8–9); Békéssámson, Erdőhát-halom 4. sír (RÓZSA 2005, 11. kép 4); Hódmezővásárhely-Gorzsa (PÁRDUZ 1944, 17, XXV. t. 4); Hódmezővásárhely-Kakasszék (GAZDAPUSZTAI 1960, 49, XVI. t. 1, 10); Jánosszállás 5. sír (PÁRDUZ 1956, 16, III. t. 8); Martfű-Új homokbánya 192. sír (VADAY 1989, Taf. 67. 2); Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) 61. sír (BUGARSKI 2009, Сл. 116); Tápiószéle-Pedagógusföld 8. sír (DINNYÉS 1980, 16. t. 1).

²⁸ KULCSÁR 1998, 70.

²⁹ KULCSÁR 1998a, 114.

³⁰ KULCSÁR 1998, 71.

következtetni, hogy a lóhúst ritkán fogyasztották,³¹ inkább a kultikus cselekedetekben volt szerepe.

A szarmata temetkezésekben a hasonló, ehetetlen állati részeket (fej, állkapocs,

szarvtöredék, lábcson, ujjcsontok) általában attribútumként értelmezik.³² A sírunk esetében azonban az, hogy a csontok darabokra törve és a koporsón belülré kerültek, az áldozati állat szerepet is kérdésessé teszi.

A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

A 16 sír közül 3 (11., 12. és 14. sír) melléklet nélküli volt, melyek a temető szélső sírjai között helyezkedtek el (26. kép 1). Leletet ezeken kívül csak a teljesen feldúlt 8. és 15. sírban nem találtunk.

ÉKSZEREK

A feltárt temetőt változatos ékszeranyag jellemzi. A 8 sír között, melyben ékszer volt, a temetőben előforduló valamennyi életkorcsoportú halott képviselve volt. Mindkét, a leletanyag gazdagságában és összetételének változatosságában a többi közül kiemelkedő sírban (4. és 7. sír) az idősebb korosztály képviselői (*adultus*–*maturus* korúak) nyugodtak.

FÜLBEVALÓK

Csak két sírban volt fülkarika. A 4. sír sima bronzhuzalból hajlított karikaékszere (5. kép 3) ritka típusnak számít a szarmata emlékszeranyagban. Ezzel szemben a 7. sírban lévő tekerces fülkarika (16. kép 4) az egyik legáltalánosabb fülbevalótípus. A bontáskor a hurkos-kampós záródását még meg tudtuk figyelni, de a letört végeket a felszedéskor nem tudtuk megőrizni.

A keleti sztyeppe szarmata ékszerei között is nagyszámban előforduló³³ hurkos-kampós

zárszerkezetű fülbevalókat a hazai szakirodalomban egyesek kizárólag a késő szarmata időszakra tették,³⁴ azonban jó néhány, a Kr. u. 2. század közepétől kezdődő időszakra keltezhető darab is ismert.³⁵

NYAKÉKSZEREK

A 4. női sírban torques és gyöngnyakláncot is találtunk, további 6 nő (1., 5., 6., 7., 10. és 13. sír) csak gyöngyökből fűzött láncot viselt.

Torques

A 4. sírban nyugvó *adultus* korú nő nyakában vastag ezüsthuzalból készített féltorques volt (6. kép 1–2). A tordírozott nyakperec mindkét vége hurokban végződött, azonban eltérően a gyakoribb, rövid ívet alkotó féltorquesektől, ebben az esetben a karika két vége majdnem összeért. A két vég között gyöngyök nem voltak, az alsó nyakcsigolyák alatt lelt gyöngyök a mellkason elszórva találtakal együtt a gyöngnyakláncához tartoztak. Valószínűleg a torques két végét csak egy egyszerű zsinórral, szalaggal zárták össze, de a masszív tartású nyakperecnél ilyen összekötésre nem is feltétlenül volt szükség.

Hasonló, a hurkos végekkel majdnem teljes karikát alkotó torques volt a Kunhegyes, Szondy L. kertjéből származó női

³¹ BÖKÖNYI 1976, 62; VÖRÖS 1993.

³² KULCSÁR 1998, 73; VÖRÖS 2011, 445.

³³ SZIMONYENKO 1977, 226.

³⁴ VÖRÖS 1986, 28.

³⁵ DINNYÉS 1980, 199; VADAY 1985, 361, 367; VADAY 1987, 26; VADAY 1989, 45–46; ISTVÁNOVITS 1990, 90.

sírleletben.³⁶ A féltorquesek között viszonylag ritka típus. A háromnegyednyi karikaívét kitevő változat a leggyakoribb, mint amilyen a Törökszentmiklós-Surján, Újtelep 54.,³⁷ Abony 29. lelőhely 23. és Cegléd 4/12. lelőhely A temető 42. sírjában,³⁸ illetve a tiszalök-vásárhalmi leletben³⁹ fordult elő.

A féltorquesek felbukkanásánál felmerült egy viszonylag kései, Kr. u. 3. századi keltezés lehetősége,⁴⁰ de korábbi megjelenésüket számos példával támasztotta alá a kutatás.⁴¹

Gyöngnyakláncok

7 sírban találtunk gyöngyöket a mellkas és a nyakcsigolyák táján. Egyik esetben sem tudtuk a gyöngyök felfűzésének sorrendjét, mikéntjét megfigyelni, így azt sem állíthatjuk, hogy minden esetben nyakláncok voltak és nem a ruha nyakkivágásának díszítményei. Talán azokban az esetekben épp ez utóbbi a valószínű, amikor csak néhány szem gyöngy került elő, mint a 10. sírban.

A mellkasi részen és környékén talált gyöngyök száma 4–47 között változott, igen eltérő számban kerültek elő. Egyetlen esetben sem tudjuk biztosan megmondani, hogy eredetileg hány gyöngyből álltak a gyöngysorok, mert a bolygatatlan sírokban is az állatjáratok következtében igen sok gyöngy másodlagos helyzetben volt.

A gyöngysorokat vegyes összetétel és változatos színösszeállítás jellemzi. A gyöngyök között dominálnak a monokróm opakok, főként a hasábos formák és változataik. A fehér mellett a téglavörös és a lilásbordó színek az uralkodóak. A 4. sír nyakláncán a fehér mellett a zöld szín a hangsúlyos, s így a nyaklánc és a fehér-zöld összeállítású karláncok szépen harmonizáltak.

Nagyobb méretű gömbös formák csak a 4. sír füzérébe kerültek (4 db). Szintén csak elvétve találkozunk az apró, bikónikus formájú üveggyöngyökkel; a 4. sírban 1 db, a 6. sírban 3 db fordult elő.

Az opakgyöngyökön kívül egyetlen hengeres borostyán (1. sír), két esetben 1–3 korallgyöngy (1. és 4. sír) és 3 sírban (5., 7. és 13. sír) 1–3 mészkőgyöngy fordult elő.

Az 1. sírban a borostyán a mellkas közepén feküdt, a gyöngysor közepén helyezkedett el. Az ókorban a borostyánt nemcsak díszként, hanem a neki tulajdonított mágikus gyógyító erő miatt amulettként is viselték.⁴² Valószínűleg a makói sírban nyugvó nő nyakláncára is amulettként került.

A 7. sír mészkőgyöngyei – és a közvetlen mellettük lelt két kerek, dobozos függő – a nyakláncához és a karláncához is tartozhatott. Hasonló a helyzet a feldúlt 16. gyermek sír két mészkőgyöngyével is, melyek viseleti helyét nem ismerjük.

Csüngők

A temető anyagában három csüngőtípus fordult elő: kerek, dobozos csüngő, félhold alakú csüngő és bronzcsüngő.

A 4. sírban négy, a 7. sírban két dobozos csüngő volt (6. kép 3–6; 16. kép 2–5), melyek közül 5 méretben megegyezik, a 7. sír egyik darabja kissé nagyobb. A csüngők azonos módon, egyetlen lemezből kinyírt, piskóta alakú lemezdarab összehajlításával készültek, s az így kialakított elő- és hátlap közé vékony pántot forrasztva alakult ki a belül üreges, alacsony falú, kerek doboz.

A kerek, dobozos csüngők ritka leletek a szarmata anyagban, s hogy egy sírban több is van, ahhoz hasonló jelenségre nem ismerünk

³⁶ PÁRDUZ 1944, 22, XL. t. 3.

³⁷ VADAY 1989, 286, Taf. 141. 3.

³⁸ GULYÁS 2011, 23. t. 10, 52. t. 8.

³⁹ ISTVÁNOVITS 1990, XXIII. t. 1.

⁴⁰ PÁRDUZ 1957, 106; PÁRDUZ 1967, 124; KÓHEGYI 1985, 337.

⁴¹ DINNYÉS 1980, 199; VADAY 1983, 172–173; VADAY 1985, 367–368; VADAY 1987, 32–35.

⁴² PLINIUS XXXVII. könyv 44–51.

példát. A makóiakhoz hasonló csüngőt Kecskemét-Mária városi téglagyárból,⁴³ Kiskunfélegyházáról,⁴⁴ Csongrád-Határútról,⁴⁵ Madaras-Halmok 597.⁴⁶ és Szeged-Tápé 21. sírjából⁴⁷ ismerünk, ezüstből Törökszentmiklós-Surján, Újtelep 54. sírjából látott napvilágot egy fazettált díszítésű darab.⁴⁸ A makói 4. sír egyik csüngőjének előlapja beütögetett pontokkal van díszítve, amely a tápéi sír csüngőjének díszítésével rokon.

A csüngők formailag a római lapított gömb alakú bullákkal rokoníthatók. Vaday Andrea ezeket a csüngőket kanná formájú (*dosenförmig*) csüngőnek nevezte és előképeiket a Przeworski-kultúrában vélte felfedezni. Úgy vélte, hogy ezek a csüngők a Przeworski-kultúrának a szarmatákra gyakorolt hatása egyik mutatójaként értékelhetők.⁴⁹

A lapított gömbös bullatípus Pannoniában a Kr. u. 2. századtól tűnt fel, de az akkor még meghatározó hamvasztásos temetési rítus következtében korai példányok csak kevés számban ismertek.⁵⁰ Etruszk eredetűek, a fiúgyermek nyakába szabad születésük kifejezéséül kerül.⁵¹ Később nemcsak a gyermekek, de a nők körében is általánossá vált a viseletük. A 3. századtól a római kor végéig a csontvázas temetkezésekben és a településleletek között is nagyobb számban található meg. Belsejükben varázsfeliratok, apotropikus tulajdonságokkal felruházott növények, magvak (szőlőszem, koriander, oroszlánszaj termése), illóolajjal átitatott textildarabok voltak,⁵² így a bullák bajelhárító szerepet töltek be. Ezzel szemben azonban

az alföldi barbaricumiban felbukkanó kerek csüngők belseje üres, ezért a római bullákkal való formai hasonlóságuk ellenére sem lehetünk biztosak abban, hogy ezek is bullák voltak.

A lapított gömb alakú bulla és a kerek dobozos csüngő forma is hosszú életű volt, még a Kárpát-medence 6–7. századi avar kori lelethorizontjában is felbukkan mindkettő.⁵³

A Makó-Igási járandói 4. sír négy kerek csüngőjét állatjárat kimozdította eredeti helyéről, de valószínű, hogy a torquesre voltak felfűzve. A római bullák többsége gyöngyök között csüngött,⁵⁴ de Albertfalva *limes* menti auxiliáris tábor *vicus*ából is ismerünk torquesre fűzött példányt.⁵⁵ A római anyagban találunk példát arra is, hogy egy nyakperecre több bulla is került.⁵⁶

A 7. sírunk két csüngőjének *in situ* helyét nem ismerjük, mert a felsőtest jobb oldalát több állatjárat is bolygatta. A csüngők egymás mellett, a jobb karcsontrészeinél, a jobb könyök környékén kerültek elő hordó alakú mészkőgyöngyök társaságában, de közelükben további színes, apró gyöngyök is heverték elszórtan. Így nem dönthető el, hogy a csüngők a mellkason talált gyöngyökkel együtt a nyaklánc vagy a jobb kéztő helyének környékén talált, karláncot alkotó gyöngyök közé fűzve ékesítették a sírba eltemetett idősebb nőt.

A 4. sírban nyugvó nő nyakcsigolyái mellett egy félhold alakú, öntött bronzcsüngő is volt (5. kép 7). A külön felforrasztott, bordázott bronzlemezből hajlított füle letört és a

⁴³ PÁRDUZ 1931, 128, XV. t. 12.

⁴⁴ PÁRDUZ 1931, 131.

⁴⁵ PÁRDUZ 1944, Taf. XXXI. 15.

⁴⁶ KÖHEGYI-VÖRÖS 2011, 117. t. 15.

⁴⁷ VÖRÖS 1983, 115, 2. kép.

⁴⁸ VADAY 1989, 286, Taf. 141. 1.

⁴⁹ VADAY 1989, 54.

⁵⁰ Ld. SZILÁGYI 2005, 3. j.

⁵¹ GEOTTE 1986, 133–164; FACSÁDY 2009, 63.

⁵² SZILÁGYI 2005, 25–26.

⁵³ VIDA 2002, Taf. 9. 1, 4–6, Taf. 12. 1–3.

⁵⁴ SZILÁGYI 2005, 154.

⁵⁵ SZIRMAI 1995, Kat. 24; SZILÁGYI 2005, 6. kép. További római példa: MARSCHALL 1911, Nr. 2766.

⁵⁶ MARSCHALL 1911, Nr. 2271.

lunulától kissé távolabb került elő. A csüngő sírbéli helyzete alapján nem tudjuk eldönteni, hogy a lunula a dobozos csüngők mellett, a torquesen volt-e, vagy a nyaklánc gyöngyei között csüngött. Csak annyit tudunk biztosan, hogy a nő a nyakában viselte.

A félhold alakú csüngőket amulettként viselték a kelta-eraviszkusz bennszülött nők és a rómaiak is,⁵⁷ egészen a késő császárkorig népszerűek voltak. Viseletmódjuk ábrázolását az egyiptomi múmiaportrékról ismerjük.⁵⁸ Ez a csüngőtípus nagyobb arányban a Kr. u. 1. századra keltezett korai szarmata lelethorizontban tűnik fel⁵⁹ préselt változatban, gyakran granulációval, illetve üveg, email vagy kőbetéttel ékesítve. A mi csüngőkhöz hasonló öntött darabot csak keveset ismerünk, a Szedged-Csongrádi úti temető 25.,⁶⁰ Orosházitanyák, MÁV-homokbánya 11.,⁶¹ Abony 39. lelőhely 14. sírjában,⁶² a geleji női⁶³ és Budapesten, a Rákos-patak északi partján előkerült férfi sírban⁶⁴ fordul elő.

A makói lunula végei közé egy lecsapott sarkú hasáb alakú gyöngyöt foglaltak. Anatólógiai római, arany példányok között találhatóak meg.⁶⁵

Már Kőhegyi Mihály rámutatott arra, hogy a lunulák öntött, általában gömbös végű változatai a Fekete-tenger vidéki görög lakosság viseletében tűntek fel.⁶⁶ A szarmaták ezeket a lunula-amuletteket így akár a Fekete-tenger vidéki görögöktől, vagy a Kaukázus előterének alánjaitól, de akár a pannóniai bennszülött eraviszkuszoktól is átvehették.

A 9. feldúlt sírból származik egy öntött bronz, csonka kúpos csüngő (22. kép 4). A hasonlók elsősorban a korai és a középső szarmata időszak női és gyermeksírijainak jellegzetes leletei, a bronz példányok valószínűleg római gyártmányok.⁶⁷ A csüngőknél megszozott, hogy a paláttal egybe van öntve a fülük. A makói csüngő esetében azonban a palást tetején egy kerek áttörést alakítottak ki, valószínűleg a csüngő felfüggesztését szolgáló fül számára. Ez a szokatlan megoldás és a csüngő gyengébb minősége alapján inkább barbár gyártmányról lehet szó.⁶⁸

A kisméretű bronzcsüngők a nyakban,⁶⁹ a csuklón, gyöngyök közé fűzve⁷⁰ vagy az övről lecsüngő gyöngyök között⁷¹ is előfordultak. Sajnos a makói csüngő esetében a teljesen feldúlt és kirabolt sírban a viselet helyéről és mikéntjéről nem nyerhettünk információt.

KARÉKSZEREK

Három sírban találtunk gyöngyből fűzött karláncot. A 4. sírban mindkét csuklónál (7. kép 5–6), a 7. sírban a jobb kéztőnél kerültek elő annak gyöngyei (20. kép 1), az 5. sírban a bal könyököt vették körül (11. kép 9).

Karláncok

A temetőnkben e karláncokat 7–21 db gyöngyből fűzték. Gyöngyeik egyes összetételűek, dominál közöttük az opakgyöngyök száma

⁵⁷ GABELMANN 1985, 521.

⁵⁸ DOXIADIS 1995, Nr. 48., 52., 54., 76. és 80.

⁵⁹ KŐHEGYI 1985, 332; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006, 211–229.

⁶⁰ VÖRÖS 1983, 20. grafikai melléklet.

⁶¹ NAGY 2005, 13, 9. kép 1.

⁶² GULYÁS 2011, 21. t. 9.

⁶³ HATHÁZY–VADAY 1980, 94, Taf. I. 1.

⁶⁴ NAGY 2006, 95, 1. kép 1–1a, 2. kép 1.

⁶⁵ MARSHALL 1911, 315, Nr. 2719–2720., 2723., 2743., 2935.

⁶⁶ KŐHEGYI 1985, 332.

⁶⁷ VADAY 1989, 59.

⁶⁸ Önálló barbár fémművesség kialakulásával a Kr. u. 2. századtól számolhatunk. A témáról VADAY 2005; SCHWARZ 2013.

⁶⁹ Pl. Szentes-Sárgapart 22. sír (PÁRDUZ 1950, XI. t. 4); Szentes-Rákóczi u. 2. (PÁRDUZ 1950, LXXI. t. 1).

⁷⁰ Pl. Kiskundorozsma-Subasa 121. sír (BOZSIK 2003, 6. kép, 8. kép 5); Madaras-Halmok 590. sír (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 274); Szentes-Sárgapart 3. és 35. sírok (PÁRDUZ 1950, 7. II. t. 1, XXIII. t. 1).

⁷¹ Pl. Endrőd-Szujókereszt 88. és 93. sírok (VADAY–SZÖKE 1983, 88, 93, 9. kép 2, 12. kép 7).

(33 db), a 4. és a 7. sír esetében is jellegzetes a korallgyöngyök előfordulása (14 db).

Színösszetételük kevésbé tarka, dominál közöttük a fehér és annak árnyalatai. A 4. sír két karláncán a fehér opak- és a halvány rózsaszínes árnyalatú korallgyöngyök egyhangúságát zöld színű gyöngyökkel törték meg. A 7. sír karláncán a fehér opakgyöngyök és a korallok közé 3 db kék gyöngy került.

A karláncok esetében egy-egy szín dominanciája feltehetőleg közösségfüggő lehetett; míg itt jellemzően uralkodó a fehér szín, Madaras-Halmok szarmata sírjaiban pl. a kék szín dominanciáját figyelték meg.⁷²

A temető gyöngygyöngyáncainak kisebb méretű, élénk téglala és bordósbarna színű, hasáb alakú gyöngyei nem fordulnak elő a karláncokon.

A gyöngyökből álló karékszerek nem általánosak a szarmata ékszerdivatban, de ritkább előfordulásuk valószínűleg azzal is összefüggésbe hozható, hogy a korszak temetkezései között nagy a bolygatott, feldúlt sírok aránya, ami megnehezíti a gyöngyletek értelmezését, rekonstrukcióját.

Karperec

A 2. sírban nyugvó nő bal könyökénél kerek átmetszetű vas huzalkarperec került elő több darabra törve. Általánosan megfigyelt jelenség a szarmata gyermek és női sírok esetében is, hogy a vaskarpereceket gyakrabban viselték a bal karon.⁷³

GYŰRŰK

A 4. sírből származó két, töredékes állapotban megmaradt bronzgyűrű (5. kép 8–9)

közül egyik a viseleti helyén, a jobb kéz ujjcsontjainál feküdt, a másik másodlagos helyzetben volt, valószínűleg állatjárat következtében került a koponyától balra, a nyugati sírfalhoz.

A drótból kialakított és a két vége felé széles szalaggá kalapált, majd spirálisan feltekert gyűrűtípus ritka lelet az alföldi szarmata anyagban. Martfű-Zsófia major 1. sír⁷⁴ és Tiszavasvári-Városföldje, Jegyzőtag 7. sír⁷⁵ leletei között találunk egy-egy formailag hasonló darabot, valamint Vaday Andrea Zomborról említ még egy gyűrűt. A párhuzamos példányok keltezése a kísérőleleteik alapján a Kr. u. 2. század vége/3. század eleje.⁷⁶

A martfűi és a tiszavasvári gyűrűk díszítése hasonló, kiszélesedő részük vésett halsszálka mintás. A makói gyűrűkön sorokba rendezett, hátulról beütögetett pontokból áll a díszítés. Ez sem idegen a szarmata emléktárgytól, feltűnik a legkorábbi horizont arany ruhaflitterein, a korongfibulák fedlapján, pixisek, doboz alakú kerek csüngők előlapján, mint amilyen a 4. sírunk egyik példánya, és pl. a törökszentmiklós-surjáni 12. sír nagy üveg gömbcsüngőjét átfogó bronzpántokon.⁷⁷

VISELETI ELEMÉK

6 sírban nyílt lehetőségünk a viselettel, annak részeivel kapcsolatos megfigyelésre, és nemcsak bolygatatlan, hanem a 6. és 13. bolygatott sírokban is. Ugyanakkor az egykori ruházat nyomát nemcsak a melléklet nélküli sírokban, hanem a bolygatatlan 1. és 2. sírban sem találtuk.

A viselettel kapcsolatba hozható leletek köre a fibulákra és ruhatűre, az övekre és a ruházat gyöngyös díszítmenyeire terjedt ki.

⁷² KÖHEGYI-VÖRÖS 2011, 274.

⁷³ KULCSÁR 1998, 55; KÖHEGYI-VÖRÖS 2011, 273, 304.

⁷⁴ VADAY 1989, 64, Taf. 68. 1.

⁷⁵ ISTVÁNOVITS 1990, 85, II. t. 5.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 1990, 91.

⁷⁷ VADAY 1989, Taf. 131. 6.

Tű és fibulák

A 6. sírból származó apró bronz tűtöredék *in situ* helyzetben feküdt, a bal combcsont belső oldalánál (14. kép 9). Feltehetően ebben az esetben a tű a ruházat összetűzésére szolgált.

A ruhatűk, bár elsősorban az első betelepülők emlékanyagára, a Kr. u. 1. századi lelethorizontra jellemzők,⁷⁸ s viseletük szokását a 2. századtól a szarmaták körében egyre inkább kedvelté vált fibulák visszaszorították, használatukkal szórványosan a korszak végéig számolhatunk.⁷⁹

A ruha megtűzésére 5 sírban fibula szolgált. A legegyszerűbb típust a 4. sírből származó kéttagú, oldalt hajlított lábú, rugós T-fibula (7. kép 2) képviselte. Hosszú ideig használt típusról van szó, melynek feltűnése a szarmata emlékanyagban a 3. század közepe tájára tehető, amikor a római gyártmányok eltűnésével váltás történt a barbaricum fibulaviseletben.⁸⁰ Míg előtte a római fibulák széles választéka előfordult, ezután az egyszerűbb és barbár gyártmányok lettek a meghatározók.

A 4. sírban nyugvó nő mellkasának közepén lévő ötkorongos fibula (Almgren 222 típus = Riha I.7.20 típus; 6. kép 7) az alföldi szarmata anyagban 18 lelőhelyről ismert.⁸¹ A lelőhelyeik súlypontja a Tisza mentére, a Köröstől délre és a Duna–Tisza köze középső harmadára esik. A Makó melletti, Marosmenti előfordulás jól beleillik a barbaricum elterjedéséről eddig kialakult képbe.

A fibulatípus nagyobb számú barbaricum példányaival szemben Pannoniából csak egyetlen sisciai töredéket ismerünk.⁸² A Birodalom területéről Galliából, a felső-germaniai–raetiai *limes* mentéről kerültek elő hasonló darabok. A legkeletibb előfordulása Damaszkuszról származik.⁸³ A Rajna mentén kialakult fibulatípust a Kr. u. 2–3. századra keltezik.⁸⁴

Az 5. sírban lévő öntött bronz, rugótokos térdfibulát (11. kép 2–3) a nyaki csigolyákon, a gerincoszlopra merőleges helyzetben leltük, a tű állása szerint balról jobbra tűzte össze a ruhaszárnyat vagy a ruha nyakát.

A térdfibula a középső császárkorban volt különösen kedvelt forma, mely nagy területen elterjedt, Britanniától Szíriáig.⁸⁵ A szarmata Barbaricumba legnagyobb számban a félkörös fejlapú típusa jutott el, főként a Kr. u. 2/3. század fordulójáig, de ritkán későbbi leletkörnyezetben is feltűntek.⁸⁶

Az 5. sír példánya nem ez a félkörös fejlapú típus, hanem hengeres tok fedi a rugót. Ezek ritkák a szarmata emlékanyagban, elsősorban a szarmata szállásterület déli részén fordulnak elő.⁸⁷ A típus elsősorban a germaniai–raetiai *limes* mentén és a noricum–pannoniai térségben, valamint Daciában volt elterjedt.⁸⁸ A makói fibulán a kengyel és a rugótok találkozásánál egy gallérszerű tagolás látható, ami a noricum és a pannoniai példányok felé mutat.⁸⁹ A típus elterjedését a Kr. u. 2. század közepe és a 3. század első évtizedei közé teszik.⁹⁰

⁷⁸ VADAY 1989, 122; FARKAS 2000, 13, 27.

⁷⁹ VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, 16.

⁸⁰ VADAY 1989, 89–90.

⁸¹ A barbaricum lelőhelyeik listáját elsőként Vaday Andrea állította össze, 16 lelőhelyről 17 db-ot sorolt fel (VADAY 2003, 356). Listáját a makói darabon kívül egyetlen darabbal egészíthetjük ki: Péterréve/Bačko Petrovo Selo, Čik (Srb) 26. sír (BUGARSKI 2009, 15–16, T. V. 26: 1).

⁸² SELLYE 1939, Pl. VIII. 26.

⁸³ KATALÓGUS LINZ 1993, Kat. 21.

⁸⁴ FEUGÉRE 1985, 372.

⁸⁵ JOBST 1975, 59; BOJOVIĆ 1983, 52–53.

⁸⁶ SELLYE 1939, 40; THOMAS 1963, 347; BÖHME 1972, 19–21, 52–53.

⁸⁷ VADAY 1989, 79. Néhány további példa: Békéssámszon–Erdőháti-halom 1. sír (RÓZSA 2005, 3. kép 2); Madaras-Halmok 157. és 165. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 34. t. 8, 38. t. 2).

⁸⁸ MERCZI 2011, 25.

⁸⁹ MERCZI 2011, 26.

⁹⁰ VADAY 1989, 79; COCIŞ 2004, 94–96.

A 3. és a 6. sírban két nagyon hasonló kéttagú, öntött bronz, felső húrozású fibula volt (4. kép 3–4; 14. kép 4–5). Mindkettő háromszögletű fejlappal rendelkezik, az egyiké teljesen elfedi a rugót, a másiké viszont olyan kicsi, hogy mindkét oldalon kilóg a rugótekercs. A fibulák kengyele ívelt, melyen hosszanti gerinc fut. Az egyik fibula kengyelének láb felőli végét két párhuzamos, keresztirányú borda zárja. A lábrész mindkettőnél rövidebb, mint a kengyel, trapézformán kiszélesedik. A magas, középszéles tűtartón a tűfészek egyszerűen csak vissza van hajlítva.

A fibulákhoz sem a római tartományok, sem a Barbaricum anyagában igazán jó párhuzamot nem sikerült fellelni. A háromszögletű fejlapjukhoz hasonló a lelőhelyüinktől légvonalban néhány km-re, északnyugatra lévő Makó-Pap-hát I., MOL 19. lelőhely 9. férfisírjából előkerült, nem túl gondos kivitelű fibula lekerekített háromszögletű fejlapja.⁹¹ A kengyelének íve, a kengyel közepén húzódó él és a háromszögletű átmetszete is hasonló a mieinkhez. Ugyanakkor ennek a fibulának láb-része nincs, a kengyel két sekély barázdában végződik.

Háromszögletű fejlapja van a Békéssámszon, Erdőháti-halom 13. és 64. sírjaiból származó fibuláknak.⁹² Ezeknél is ívelt, közepén éllel tagolt a kengyel, amelynek vége öntött, tömör gombban végződik.

Mindhárom fibulát térdfibulaként írták le, azonban ezek egyikén, s a most bemutatott két Igási járandói darabon sem fedezhető fel a térdfibulák jellegzetes, erősen profilált ívű kengyele.

A két sírunk fibuláin a trapézszerűen kiszélesedő láblemezhez sem könnyű analógiát találni. A barbaricum anyagban csak egyetlen példányt sikerült fellelni; Kunszentmárton-Péterszög, Szabó J. földje lelőhelyről.

A kengyel íve, háromszög átmetszete, az azon hosszában húzódó él rokonítja a mi fibuláinkkal, azonban feje a kengyellel egybeöntött, hosszú, ívelt tokkal takart.⁹³

A római analógiák hiányában nemcsak a két fibulánkat, de a felsorolt további háromszögfejlapos darabokat és a trapéz láblemez kunszentmártonit is barbár készítménynek tartjuk.

A temető fibulái közül kiemelkedik a 7. sír különleges, kiváló minőségű ezüsből készült darabja (17. kép). Méretében és a kengyel és a láb együttes hosszát meghaladó, extra hosszúságú, 11 cm-es rugótekercsével unikális példány a szarmata Barbaricum leletei között. Összképében és egyes részleteiben – mint pl. a hosszú, lemeztokkal fedett rugótekercs és az annak végén egykor felforrasztott dísztag és a kengyel hátán ülő, kacsacsőrű madárfigura – a Szarvas 23. lelőhely 9. sírjának ezüstfibulájához⁹⁴ hasonlít.

A fibulánk formailag az erősprofilú fibulák (*Kräftige Profilierte Fibeln*: Almgren IV. típus) csoportjába tartozik, melyeket a Kr. u. 1. század elejétől a 3. század közepéig kelteznek.⁹⁵

A fibula fejének alsó része trapéz alakú. A kialakításhoz pontos analógiáit Asseria (Dalmatia) fibulaanyagában találtunk,⁹⁶ bár ezek a bronzfibulák méretben és a kivitelezés minőségében is nagyon elmaradnak a mi példányunktól.

Az ezüstfibulánk és a dalmatiai darabok morfológiailag az Okorag-típusú fibulákra emlékeztetnek. Markáns különbség a fejrész kialakításában jelentkezik, mert ez utóbbiak fejrészének alsó része lapos. Az Okorag fibulák főként Dél-Pannoniában, azon belül is Siscia környékén voltak különösen elterjedtek,⁹⁷ ahol gyártásukat is valószínűsítik. Pannonián kívül elsősorban attól délre, illetve keletre terjedt el,

⁹¹ GULYÁS 2012, 257, II. ábra 2.

⁹² RÓZSA 2005, 51, 55, 5. kép 1, 13. kép 1.

⁹³ PÁRDUCZ 1950, 47, CXXIV. t. 15–16.

⁹⁴ HAVASSY 1998, Kat. 22.

⁹⁵ IvČEVIĆ 2009, 95.

⁹⁶ IvČEVIĆ 2009, Kat. 11, 12, T. II. 11–12.

⁹⁷ KOŠČEVIĆ 1980, 21–22, 48–50, T. XI. 74–79, T. XII. 80–88, T. XIII. 89–94, T. XIV. 95–100, T. XV. 101–105.

így Felső-Moesiában,⁹⁸ Dalmatiában⁹⁹ és Daciában¹⁰⁰ fordul elő nagyobb számban. A változatot a Kr. u. 1. század közepe és a 2. század közepe közötti időszakra keltezik.¹⁰¹

A makói fibula egyenes vezetésű lábrésze és magas tűtartója, valamint zárszerkezetének kialakítása ugyanakkor a horgonyfibulákkal is hasonlóságot mutat. A horgonyfibulák az Okorag-típusú fibulákkal azonos területen terjedtek el (Dél-Pannonia, Észak-Dalmatia, Északnyugat-Moesia Superior), azonban Dél-Pannoniában nem tűnik olyan népszerűnek, mint az Okorag-típus.¹⁰² Használatát a Kr. u. 2. századra és a 3. század elejére teszik.¹⁰³

Bár a fibulánk pontos tipológiai meghatározását – szoros analógiák hiányában – egyelőre nem adhatjuk meg, de azok a típusok, melyekkel kapcsolatba hozható, arra mutatnak, hogy a kivételes szépségű ezüsthímbulánk a Kr. u. 2. század és a 3. század első évtizedei közötti időszakban készülhetett.

A Makó-Igási járandó 7. sírból származó másik fibula analógiáinak és kapcsolatainak feltárása sem könnyű feladat. A bronzból öntött, kereszt alakú, a végén félgömbösen kiszélesedő fibulához (16. kép 8–9) hasonlót a Barbaricum fibulaanyagában nem ismerünk. Egyetlen hasonló kivétel, de nyolckarú fibulát Singidunumból közöltek,¹⁰⁴ melynek zárszerkezete is azonos a makói példányéval. Ennek gömbös szárvégei nem tagoltak.

A négyágú fibula formájával rokon darabokat a római militáris lószerszámveretek közötti szíjelosztók körében találtunk. A makói fibulánkkal gyakorlatilag minden részletében azonos szíjelosztó veretet közöltek a felső-germaniai–raetiai *limes* menti weissenburgi római

erőd anyagából.¹⁰⁵ Területileg távol esnek a mai Szíria keleti csücskében található Dura Europosból előkerült, teljesen azonos felépítésű veretek.¹⁰⁶ A száraz végén árkolással tagolt, félgömbös díszítésű, az egykori Raetia területén található Miltenberg-Altstadt római erőd mellett feltárt egyik lovassírból származó szíjelosztó is, de ennek közepét a veret síkjából kiemelkedő félgömb díszíti.¹⁰⁷

A pannoniai római anyagban félgömbös végződésű, kereszt alakú szíjelosztó veretet csak Brigetio anyagából ismerünk.¹⁰⁸

A 7. sír keresztfibulája eredetileg is ruhatűnek készült, a fibulatest tengelyével párhuzamos állású, a rugóját tartó szerkezet a fibulával egybe van öntve. Formai analógiái alapján római készítmény.

A Makó-Igási járandóban feltárt sírokból származó változatos és különlegesnek mondható fibulaanyagban sokoldalú kapcsolatrendszer mutatkozik meg. Az 5. sírből való rugótokos térdfibula és a 7. sír unikális, erősprofilú ezüsthímbulája Dél-Pannonia és Dalmatia, a 4. sír ötkorongos emailos és a 7. sír keresztfibulája pedig a Rajna menti tartományok felé mutat kapcsolatot. A 4. sír oldalt hajlított lábú T-fibulája és a 3. és 6. sírok háromszög fejlemezű, trapéz lábú darabjai pedig a barbár fémművesség emlékei.

A fibulák helyzete alapján három sírban (3., 4. és 7. sír) a bal vállon megtűzött felsőruházatot feltételezhetünk. A 4. sírban a gyenge megtartású, rugós T-fibula szolgálhatott a felsőruha rögzítésére. Kérdéses a 7. sír esetében a nagyméretű, masszív ezüsthímbula pontos viseleti módja, mert a fibulát a bal vállnál találtuk ugyan, de felfordított helyzetben, a kengyelén

⁹⁸ BOJOVIĆ 1983, 35, 105, T. IX. 78.

⁹⁹ BUSULADŽIĆ 2010, 53–54, 163–172, Kat. Nr. 144–190.

¹⁰⁰ COCIŞ 2004, 52–53, 170, Pl. XII. 168–178, Pl. XIII. 179–191, 171, Pl. XIV. 202, Pl. XVI. 226.

¹⁰¹ BOJOVIĆ 1983, 35; BUSULADŽIĆ 2010, 54.

¹⁰² COCIŞ 2004, 105–111, Type 20.

¹⁰³ COCIŞ 2004, 111.

¹⁰⁴ BOJOVIĆ 1983, 137–138, T. XXIX. 280. Тип. 25/4.

¹⁰⁵ FABRICIUS ET AL. 1914, Taf. 72. 23.

¹⁰⁶ JAMES 2004, Fig. 45. Dura Europost 255–256-ban rombolták le a sasszanida-perzsa hadak, s az ott előkerült leletekről Simon James úgy véli, hogy a megostromolt rómaiak felszereléséhez tartoztak (JAMES 2004, 99, 353–354).

¹⁰⁷ BECKMANN 2004, 183.

¹⁰⁸ SELY 2010, Kat. 12, 2. t. 4.

állt, vagyis a tő felőli alsó része nézett felfelé (*18. kép*). A helyszíni megfigyelések nem adtak magyarázatot arra, miként kerülhetett ebbe a helyzetbe, a fibula súlyára való tekintettel az állatjárat általi bolygatást kizárhatjuk. Csak úgy tudjuk egyelőre magyarázni a jelenléteket, hogy feltevésünk szerint a fibulát eleve megfordítva helyezték a halottra.

Az alföldi szarmatákra döntő többségében az egy fibula viselete a jellemző, ezért külön érdekesség, hogy itt két sírban is két-két fibula került elő. Hasonló kétfibulás viseletet figyeltek meg Abony 39. lelőhelyen,¹⁰⁹ Madaras-Halmok temetőjében egy gyermek és 8 női sírban.¹¹⁰ Egészen ritka a tiszadobi temető 18. és 19. sírja, ahol pedig 3-3 fibula volt.¹¹¹

Az ismert kettős fibulaviseletes leletegyüttesek többsége esetén az egyik, de gyakrabban mindkét fibula római gyártmány. Így van ez a makói példánál is. A 4. sírban a jó minőségű, igényes kivitelezésű ötkorongos emailos fibula – annak ellenére, hogy a Barbaricumban nagyobb számú előfordulásuk alapján helyi másolásuk lehetősége is felmerült¹¹² – biztosan római műhelyben készült. Ez a fibula a mell közepén balról jobbra a ruha nyakkivágásának szárnyait tűzte össze. A sír T-fibulája viszont a felsőruhát rögzítette, mégpedig a bal vállon.

A 7. sír esetében mind az erősprofilú ezüstfibula, mint a kereszt alakú bronzfibula római készítmény volt. Helyzete alapján az előbbi szolgált a vállnál a felsőruha megtűzésére. A kereszt alakú fibulát a koporsó délkeleti sarkában találtuk, azonban a 4. sír analógiájára elképzelhető, hogy eredetileg az is a mellkas közepén volt.

A Barbaricumban a kétfibulás viseletnél a római fibulák előfordulásának magas aránya arra utal, hogy a szarmaták körében ezzel a viseleti móddal gyakrabban a 3. század közepe tájáig számolhatunk, a korszak késői

szakaszában csak kivételesen ritkán jelenik meg – mint pl. a példaként idézett tiszadobi síroknál –, hiszen nagyjából ekkor van vége az alföldi szarmata emlékanyagban a római fibuladömpingnek.

Övek és övcsüngők

A szarmata nők övviselésének nyomát 5 sírban figyeltük meg. A 4., 7. és 13. sírban öntött bronz-, az 5. sírban vasból készült karika kapcsolta az övet. A karikák gyakrabban a medence, illetve a derék bal oldalán kerültek elő, a 7. sírban a jobb medence felső szélénél találtuk. A karikákkal záródó övekről többféle rekonstrukció készült már eddig,¹¹³ melyekkel a makói megfigyeléseink is összecsengenek.

A 4. sírban a derék körül apró gyöngyöket is találtunk, amelyek az övet díszítették. Az öv anyagának nem maradt nyoma a sírban, de az apró gyöngyökkel való díszítés textilszalagra enged következtetni. Megfigyelésünk szerint az övre az apró gömbös és gyűrű alakú gyöngyöket négyes sorokba, kettős és hármas oszlopokba, váltakozva varrták fel (*7. kép 3*).

Az övzáró karikák feltűnésével az alföldi Barbaricum anyagában a Kr. u. 2. század vége/3. század eleje időszakától számol a hazai kutatás. Az övkarikás, de gyöngyözés nélküli övek viseletének divatja valamivel tovább, a 4. század végéig követhető nyomon.¹¹⁴

Mind a 4 övkarikás sírban az övekhez gyöngyös csüngők is tartoztak. A 6. sírban az öv fémszerelék nélküli volt. A sírban lelt nagyméretű borostyángyöngy arra utal, hogy ebben a sírban is volt öv, amelyről a gyöngy csüngött. A füzéres övek divatját a Kr. u. 1–3. századra tartják jellemzőnek.¹¹⁵

A 4. és 7. sírokban a medencék és a combcsontok környékén nagyobb számban találtuk

¹⁰⁹ RÉGKUT 2006, 89.

¹¹⁰ 148., 162., 174., 285., 291., 421., 597. és 622. sírok (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 297).

¹¹¹ ISTVÁNOVITS 1991, 90.

¹¹² BEREZ 2008, 133.

¹¹³ VÖRÖS 1981, 9. kép; VADAY–SZÖKE 1983, 22. kép.

¹¹⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002, 95.

¹¹⁵ VÖRÖS 1996, 127.

az övről lecsüngő díszeket. A 4. sírban a bal comb külső oldalánál 32 db gyöngy került elő (9. kép 1). A gyöngyök monokrómok, többségük opak, kevesebb az üveg. Anyaga szerint csak az egyetlen mészkőgyöngy lóg ki a sorból. Nagyrésztük hasábos és hengeres forma.

A temető gyöngyanyagában csak ebben a sírban találunk gerezdelt gyöngyöt. Hasonló gyöngyök díszítették a Szeged-Csongrádi út 24. sírban az övről lecsüngő zsinórt is.¹¹⁶

A szarmaták leletanyagában leggyakrabban fehér és halványzöld, áttetsző színekben feltűnő gerezdelt üvegyöngyök kereskedelmi áruk voltak, s az alföldi szarmatákhoz a Fekete-tenger keleti partjain lévő üvegműhelyek termékeiként kerültek.¹¹⁷ Az átlátszatlan egyiptomi fajanszgyöngyök utánzataként készültek, és a Kr. u. 2. századtól egészen a 6. századig népszerűek voltak a császárkori germánok, a Fekete-tenger keleti partvidékén az alánok és később a germán népek körében is. Egyes elképzelések szerint ezek többségét szerencsehozó amulettként viselték.¹¹⁸

A 4. sírban a gyöngyökkel együtt talált, rugósgyűrűvel felfüggesztett kauri és a két nagy üveggömb is az övről csüngő díszek közé tartozott (9. kép 2–3, 4–6).

A kauri csüngők nemcsak a Kárpát-medence szarmata, hanem a dák és a germán anyagában is feltűnnek. A szarmata emléanyagban a Kr. u. 2. századtól terjedtek el és vált később általánossá viselésük.¹¹⁹

A nagyméretű üveggömbök a korszak nagyon ritka leletei közé tartoznak. A bemutatott anyagban lévő egyik gömböt különlegessé teszi, hogy vékony bronzpánt fogja körbe (9. kép 5–6). Ennek párhuzamát Török-szentmiklós-Surján 12. sírjából ismerjük,¹²⁰

ahol szerencsésen a felfüggesztését szolgáló dróttekeres is megmaradt. Makón nem sikerült megfigyelnünk a gömb felfüggesztésének módját, de legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy a gömböt a bronzpántoknál fogva egyszerűen ráhurkolták az övről lecsüngő zsinórra vagy egy vékony bőrszíjra.

A sír másik gömbcsüngője sokkal rosszabb állapotban került elő. Ezt nem vette körül fémpánt, függőleges furatán keresztül volt felfüggesztve (9. kép 4).

A 7. sírban eltemetett 50–59 éves, idős nő övét 15 db gyöngyből fűzött csüngő díszítette (19. kép 1). A gyöngyök között egy nyomott gömb alakú kalcedon és két kisebb, henger alakú mészkőgyöngy mellett három, kék és zöld színű, áttetsző üvegyöngy és monokróm, valamint inkrusztációs opakok találhatók. Az élénk, forgatott felületű üvegyöngyök és a hordó alakú inkrusztált darabok is Fekete-tenger melléki eredetű kereskedelmi áruk,¹²¹ melyek csak ritkán bukkannak fel a szarmaták emléanyagában, és akkor is általában csak egyesével. Jászdósa-Hosszúhát, Kunhegyes-Vörös Csillag TSz, Kunszentmárton-Péterszög és Tiszaigar lelőhelyeket említjük kiragadott példaként.¹²²

A nagyméretű, élénk korall színű, hordó alakú gyöngy közvetlenül a kés markolata mellett feküdt, esetleg annak díszgombja lehetett.

Mindkét csüngős öv kiemelkedő darabja az övcsüngők között lelt egy-egy üveg orsógömb. Ezeket a kivételes leleteket a temető többi, agyag orsógömbjével együtt alább érintjük.

A szarmata női övekről lecsüngő, gyöngyös díszeket több lelőhelyen megfigyelték, azokat különböző módokon rekonstruálták; 1–3 vagy több bőrszalagra, más anyagból lévő

¹¹⁶ KÖHEGYI 1985, 321, XI. t. 1–2.

¹¹⁷ IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006, 72–73.

¹¹⁸ NAGY 2005, 100–101.

¹¹⁹ A csüngőtípus részletes tárgyalását és katalógusát ld. KOVÁCS–VADAY 1999; KOVÁCS 2001.

¹²⁰ VADAY 1989, 283, Taf. 131. 6. Hasonló lemezpántokkal vagy fémszerelésekkel körbevett hegyikristály és opál csüngőket a Kárpát-medence 5. századi germán anyagában Balatonszemes-Szemesi berek 150. sírjából (BONDÁR ET AL. 2007, 116. kép), a langobard leletek közül Szentendre-Pannoniatelep 40., 54. és 56., valamint Tamási-Csikólegelő 52. sírjából (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 113, Taf. 44. 40: 1, 119, Taf. 49. 13, 122, Taf. 50. 17, 166, Taf. 79. 11) ismerünk.

¹²¹ ALEKSZEJEVA 1979.

¹²² VADAY 1989, 239, Taf. 30. 9, 249, Taf. 51. 4, 251, Taf. 53. 13, 275, Taf. 102. 8.

szálra felfűzve,¹²³ textilszalagra felvarrva.¹²⁴ A makói sírokban az előbbi megoldás előfordulását tartjuk valószínűbbnek.

A 4. sírban az öv lecsüngő díszének mind-egyike a baloldalon függött. Legalább három, de inkább négy külön futó szálát feltételezünk, melyek közül egynek-egynek a végét a két üveggömb zárta, a másik kettő végén a kauri és egy üveg orsógomb csüngött (9. kép 9). Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a tütartó is az övcsüngők között volt felfüggesztve, ugyanis a bal combtő mellett találtuk.

A 4. sírral ellentétben a 7. sírban a csüngők gyöngyei részben a jobb combcsont külső oldalánál, részben a jobb combcsont mellett, a térd felett feküdtek (19. kép 4). A gyöngyök helyzetéből a csipő két oldalán lelógó övcsüngőkre gondolhatunk, a baloldalon csak egy, a jobb oldalon legalább két szála. Ez utóbbiak egyikével lehetett a kés is felfüggesztve.

Az 5., 6. és 13. sírban is csüngős övviselet volt, azonban szerényebb díszítéssel: ezeken a 6. sír nagy, nyomott gömb alakú borostyángyöngye (14. kép 3), valamint az 5. és 13. sírok kalcedon gyöngyei (11. kép 5–6; 23. kép 5–6) lógtak. Az utóbbi sírban valószínűleg a sírban lelt rugógyűrű is az öv csüngőjéhez tartozott.

Ezeknek a borostyán- és kalcedon gyöngyöknek bajelhárító funkciója volt, és mellesleg a szépen csiszolt kövek díszítettek is.¹²⁵

Gyöngyös viselet

A sírok közül ötben, a lábszárak környékén a ruházat gyöngydíszítésének maradványát találtuk. Három sírban (6., 7. és 10. sír) a gyöngyök helyzete alapján a halottat szoknyás viseletben temették el; köztük két idős asszony mellett a harmadik egy középkorú nő volt. A 4. és 5. sírban a lábi gyöngyöket csak szorosan a bokák körül leltük, így ezekben az esetekben nadrágviseletre gondolunk.

Gyöngyös viseletbe a felnőtteket és az idősebb korosztály képviselőit temették. Ezek a sírok a temető északi sávjában helyezkedtek el (26. kép 3). Az 5. sírből négyben a ruhát derékon övkarikás–csüngős övek fogták körbe.

A 4. sírban a lábszárak környékéről 391 db gyöngy került elő (8. kép), melyek között dominálnak az apró gömbös formák, főként zöld és lilásbarna és fehér árnyalatú színekben, és az okkersárgás, szabálytalan gyűrű alakúak. Csak kis részleteken maradt meg az egykori gyöngyhímzés *in situ* helyzetben, mert a lábvégeket állatjárat bolygatta. A jobb bokánál négy vízszintes gyöngysor részletét figyeltük meg. Két sorban a zöld és lilásbarna gömbös gyöngyök hármásával váltakoztak. A gyöngyhímzés alsó záró sora hasonló fehéres gyöngyökből állt. Az okkersárga, gyűrű alakú gyöngyök szorosan egymás mellé fűzve a legfelső sort alkották.

Az apró gömbös gyöngyök dominanciája jellemzi a temető legidősebb halottja, a 6. sírban nyugvó nő ruháját díszítő gyöngyanyagot is (14. kép 6). A 332 db gyöngyből fűzött sorok számát nem tudtuk megállapítani, de a gyöngyök száma alapján legfeljebb három sorral számolhatunk. A hímzés felső sorát a különböző árnyalatú fehér, kis gömbös gyöngyök alkották. A kissé nagyobb méretű, sötétkék, lecsapott sarkú hasáb alakú gyöngyöket és a kék, apró gömbösöket egymás közelében találtuk. Az okkersárga, gyűrű alakú gyöngyök unalmát az élénkzöld színűek törték meg.

A 10. sírban találtuk a legtöbb, szám szerint 474 db gyöngyöt, melyek között zöld, bordós és barnáslila, valamint fekete színű, gömbös formák domináltak (21. kép 6). Nem tudtuk megfigyelni ezek és a néhány, méretben és formában is eltérő darab (lecsapott sarkú hasáb, lapított gömb, orsó alakú és egyetlen többtagú rúdgyöngy) rendszerét. A bolygatatlan sírban a váz nyakánál előkerült 4 db gyöngy kettesével a jobb és a bal

¹²³ VÖRÖS 1981, 129, 9. kép; DINNYÉS 1991, 147.

¹²⁴ VADAY–SZÓKE 1983, 22–23. kép.

¹²⁵ A borostyánokról már feljebb Plinius munkájára hivatkoztunk. A kalcedon amulettként való viselésére ld. SCHUMANN 2004, 126.

kulcsontoknál feküdt. Helyzetük alapján valószínűnek tartjuk, hogy ezeket nem nyakláncként felfűzve viselték, hanem a ruha nyakának a szegélyét díszítették.

Az 5. és a 7. sírból származó lábi gyöngyök színüket és jellegüket tekintve is eltérőek voltak az eddigiektől. A pasztell árnyalatok helyett ezeket döntően a markáns, élénk színek jellemzik, s a gömbös gyöngyformák helyett a hasábos és hengeres típusok a meghatározók.

Az 5. sírban 249 db gyöngyöt számoltunk. Közöttük a barnásbordó és a zöld színű apró hasábok és nagyméretű henger, hasáb és lecsapott sarkú hasáb alakú gyöngyök az uralkodók (12. kép 5).

A 7. sírban találtuk a legkevesebb gyöngyöt a lábszáraknál, csak 130 db került elő. Az előző sír komor árnyalatú gyöngyeivel ellentétben ezeket az élénk téglaszín uralja (20. kép 4). Emellett kék, bordó, valamint fehér színűek fordulnak még elő. A gyöngyök többsége kisebb, rövid lecsapott sarkú hasáb és apró, szabálytalan hasáb. A fehér színű gyöngyöket ezzel ellentétben a gömbös és hengeres formák jellemzik. A gyöngyök között a legfeltűnőbb darab az egyetlen nagyméretű, szabálytalan, nyomott gömb alakú, bordó gyöngy.

A lábi gyöngyök között találtunk néhány korallgyöngyöt is, ami azért érdekes, mert ez a gyöngytípus a ruha aljának gyöngyözésében szokatlan. A sírunkon kívül csupán egyetlen példát ismerünk arra, hogy a ruházat aljának díszeként alkalmazták: a Csongrád-Kettőshalom 55. sírban a nadrág alján voltak.¹²⁶

A többsoros gyöngyös díszítés a Krímben, az Al-Duna és a Prut vidéken már a Kr. u. 1. századtól általánosan jellemzővé vált,¹²⁷ azonban a Kárpát-medencében a Kr. u. 2. századtól számolhatunk a ruházat ilyen díszítésének divatjával, virágkora pedig a 2–3. század időszakára volt.¹²⁸

A temető gyöngykészletének nagy részét, az ékszerként és a ruha, illetve öv díszeként alkalmazott gyöngyöket is tekintve, a szarmata emlékanyagot általánosan jellemző típusok alkotják. A gyöngyök döntő többsége opak, a hosszú életű hasáb, hengeres és gömbös formák is nagyobb számban fordulnak elő, de a lecsapott sarkú hasábforma a meghatározó. Ez is hosszú életű típus, a Kr. u. 2. századtól egészen az 5. századig kedvelt volt, azonban divatjának virágkora csak a 2–3. századot íveli át.¹²⁹

Színüket tekintve az ékszerként viselt gyöngyök között a fehér, és emellett a kék és zöld színek az uralkodók. A ruhák aljának gyöngydíszei között a kisebb gömbös és a nagyobb hasáb és lecsapott sarkú hasáb alakú, fehér, zöld és lilásbordó színű gyöngyök a meghatározók. Csak egyetlen sír (7. sír) gyöngyös viseletében uralkodnak az élénk téglavörös és bordó színű, apró hasábos és kisebb lecsapott sarkú hasábos formák.

Az opakgyöngyök között a döntően a 4. századtól jellemző,¹³⁰ rövid hengeres formájúakat nem találjuk meg. Hiányoznak a karneolgyöngyök, s borostyánból is mindössze egyetlen darab fordul elő, az 1. sír nyakláncán.

A kevés mézskőgyöngy – melyeket a nyakban, talán a 7. sírban a karon viseltek – hengeres formájúak, közepes nagyságúak. A 16. sírban lévő két mézskőgyöngy hatszög átmetszetűre van csiszolva.

A korallgyöngyök a nyak- és karláncokban is felbukkannak, de arányuk nem jelentős, azonban érdekesség, hogy néhány darab egy esetben (7. sír) a ruhaalj gyöngyhímzésében is megjelenik.

A gyöngyök között kb. 25%-ot tesznek ki a római készítmények. Ezek közé tartozik 4. és a 6. sírban, a nyakláncan és a ruha gyöngydíszei között is megbújó néhány darab apró, kettős csonka kúpos, áttetsző zöld színű és

¹²⁶ BÉRES–CSELÉDES–RÁCZ–SZABÓ 2014, 86–87, 3. kép 5–6.

¹²⁷ GUDKOVA–FOKEJEV 1984, 29.

¹²⁸ KULCSÁR 1992, 10. A gyöngyös viselettel eddig már többen foglalkoztak, pl. PÁRDU CZ 1931, 143; VÖRÖS 1981; VADAY–SZÖKE 1983, 107–113; ISTVÁNOVITS 1986; VADAY ET AL. 1989, 111–114; DINNYÉS 1989, 70; KULCSÁR 1992.

¹²⁹ PÁRDU CZ 1950, 51; VADAY 1981, 8.

¹³⁰ VADAY 1989, 103; DINNYÉS 1991, 158.

egyetlen lilás árnyalatú üvegyöngy. A szarmata gyöngyanyagban ez a Kr. u. 2–3. századi füzérekben csak ritkán, a késői szakaszban gyakrabban fordul elő kísérgyöngyként.¹³¹

Szintén római készítmények a 7. és 10. sírban a lábak környékén feltárt gyöngyök között található, világosbarna, narancssárga és lilásbordó árnyalatú, hólyagos gyöngyök és a legapróbb, köles méretű gyöngyök,¹³² melyek a 4. sírban a textilövet és a 6. sírban a ruhaaljat díszítő gyöngyök között fordulnak elő.

A 6. és 10. sír gyöngykészletében felbukkan pár darab összetett, fóliás rúdgyöngy is. Itt számuk elenyésző, s más lelőhelyek gyöngyanyagában is csak ritkán feltűnő és kis számban előforduló gyöngytípus. Békéssámson-Erdőháti-halom 1.,¹³³ Jászdózsa-Hosszúhát, Kápolna-halomtól északra 6., Törökszentmiklós-Surján 5. sírokban,¹³⁴ Nagyrév-Zsidóhegy¹³⁵ és Tiszaföldvár-Lenin TSz¹³⁶ lelőhelyű sírletekben találjuk meg ezeket.

Az ezekkel együtt szintén a ruhaaljra varrt okkersárga és zöldes színű, gyűrű alakú gyöngyök is római gyöngyműhelyek termékei. A szarmata emlékanyagban Kenderes,¹³⁷

Jászberény-Csegelapos, Martfű-Zsófia major 1. sír és Tiszaigar¹³⁸ gyöngysorai között leltük fel további előfordulásukat.

A temető gyöngyei keleti kapcsolatot mutatnak, elsősorban a Fekete-tenger környékére vezetnek a 7. sírban az övről csüngő díszgyöngyök közt fellelhető inkrusztált darabok és a nagyméretű, áttetsző, zöld és kék színű üvegyöngyök. A hosszúkás, hordó vagy orsó alakú betétes gyöngyeink a korszakban a ritka gyöngytípusok közé tartoznak, más lelőhelyeken is legfeljebb egy-egy, főként gömbös, nyomott gömbös formájú példány tűnik fel. Jászdózsa-Hosszúhát, Kunhegyes-Vörös Csillag TSz, Kunszentmárton-Péterszög és Tiszaigar¹³⁹ lelőhelyek gyöngyanyagában akadhatunk rájuk. Hosszúkás orsó alakjával a makói darabokhoz a tiszaszőlős-császárszegi lelet gyöngye a legjobb párhuzam.¹⁴⁰

A 4. sírban hasonló funkcióban szereplő gerezdelt üvegyöngyök is a Fekete-tenger keleti partvidéke felé vezetnek,¹⁴¹ a nagyméretű, nyomott gömbös formájú kalcedonygyöngyök pedig az Észak-Kaukázus csi-szolóműhelyeiből kerülhettek ki.¹⁴²

ESZKÖZÖK

7 sírből 14 db eszköz került elő, három sírban (1., 2. és 5. sír) egy-egy, szintén háromban (4., 7. és 9. sír) kétféle és a 6. sírban négyféle volt.

Vaskés

4 sírban találtunk kést. A 4. és 9. sírban egyes hátú, a 6. és 7. sírban ívelt hátú és pengéjű

kések voltak. A 4. és 7. sírban a bal combcsont külső oldalánál feküdtek. Helyzetük alapján az övről voltak lelógatva, bár a tokra és a felfüggesztés mikéntjére semmi nem utalt. A 9. sír késén, a peremen és középtájon vaspánttal körbefogott fatok maradványa maradt meg, s ennek alapján szintén arra gondolunk, hogy a kés eredetileg a toknál függesztve volt

¹³¹ DINNYÉS 1991, 158.

¹³² PREDÁ 1980, 73.

¹³³ RÓZSA 2005, 3. kép 3, 11. kép 2.

¹³⁴ VADAY 1989, 240, Taf. 31. 3, 282, Taf. 132. 5.

¹³⁵ PÁRDUCZ 1950, XC. t. 3.

¹³⁶ VADAY 1989, 272, Taf. 106. 5.

¹³⁷ PÁRDUCZ 1944, 23, XLVII. t. 1–4.

¹³⁸ VADAY 1989, 236, Taf. 23. 5, 256–257, Taf. 69. 1, 275, Taf. 102. 8.

¹³⁹ VADAY 1989, 239, Taf. 30. 9, 249, Taf. 51. 4, 251, Taf. 53. 13, 275, Taf. 102. 8.

¹⁴⁰ VADAY 1989, 277, Taf. 120. 8.

¹⁴¹ IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006, 72–73.

¹⁴² MASTYKOVA 2009, 314, ris. 114. 1–2.

viselve. A 6. sírban a kés a bolygatott mellkasi részen feküdt. Mivel e sírban a lábak *in situ* feküdtek, a bolygatás csak a medencéket és attól felfelé érte a vázat, ezért valószínűnek tartjuk, hogy a kés eredetileg is valahol a felsőtesten vagy annak környékén volt.

Orsógomb

Legnagyobb számban az orsógombok voltak képviselve a leletek között. Az 1., 2. és 6. sírba agyagból készült darabok kerültek. A 2. sírból származó szimmetrikusan, a másik két darab aszimmetrikusan bikónikus, kézzel formált.

Az alföldi szarmata temetkezésekben leggyakrabban a kéz mellett vagy a jobb térd külső oldalánál fordulnak elő az orsógombok,¹⁴³ a makói temetkezésekben kevésbé megszokott helyen – a jobb halántéknál (1. sír), a bal combtőnél (2. sír) és a térdek között (6. sír) — találtuk őket.

A 4. és 7. sírban az öv csüngői között egy-egy üveg orsógomb volt. A 4. sírban lévő darab áttetsző, türkizzöld színű, bikónikus alakú (9. kép 8). A két vízszintes és a köztük futó, bemélyedő hullámvonalpárban is foltokban fehér és/vagy sárgás színű betétek nyoma látszik. A 7. sírből származó darab nyomott gömb alakú. A sötétbarna alapot fehér betétes egyenes és hullámos vonalak és berakott vörös pontok díszítik (19. kép 3).

Az üvegből készült orsógombok rendkívül ritka tárgytypust képviselnek, olyannyira, hogy a szarmata anyagban hasonlót nem is sikerült fellelnünk. Formailag ezekkel csak nehezen rokonítható a hajdúböszörményi, bizonytalan lelőkörményű, gömbszelet alakú darab és a Kr. u. 2. század végére – 3. század elejére tehető tiszalök-rázompusztai üveg kardgomb.¹⁴⁴

Az üvegből és féldrágakövekből, ritkán mészkőből készített kardgombok a Kárpát-medence hun kori, gepida és langobard emlékszerkezetében tűnnek fel nagyobb számban.¹⁴⁵ Ezeknek és az üveg orsógomboknak is az eredetét Keleten kereshetjük.¹⁴⁶ Joachim Werner a szarmaták fegyverzetében való feltűnésüket a Kr. e. 1. században perzsa hatással magyarázta, nyugati elterjedését pedig a hunokkal hozta összefüggésbe.¹⁴⁷ Nyugati elterjedésüknél az alföldi szarmatáktól a római auxiliáris alakulatok közvetítésével történt 2. századi megjelenés lehetősége is felvetődött,¹⁴⁸ amit különösen most a két makói üveg orsógomb fényében érdemes komolyabban fontolóra venni.

A 4. és 7. sírban az üveg orsógombok az övről egyéb gyöngyök és csüngők társaságában lógtak lefelé. Viseleti helyzetük az amulettgömbökét és kapszulákét idézi, s így azok analógiájára az üveg orsógombok esetében mágikus szereppel is számolhatunk.¹⁴⁹

Bronz- és vastű

A 4. és az 5. sírből egy-egy tű, pontosabban tűtöredék került elő. Az 5. sír vastűje állatjártából származik, vége letörött. Eldönthetetlen, hogy varrótű vagy a ruházat rögzítésére szolgáló tű volt-e.

A 4. sírban nyugvó nő bal combtövének külső oldalánál feküdt egy bronztű, eredetileg csontból készített tűtartóban, melyet azonban nem sikerült megmentenünk. A felszedéskor szétporladt vékony csontszilánkok alapján valószínűleg madár csöves csontjából készült a tűtartó. Hasonló csont tűtartók a szarmata leletanyagban ritkán fordulnak elő, főként a

¹⁴³ VADAY 1989, 126.

¹⁴⁴ KOVÁCS 2001a, 15–16.

¹⁴⁵ Korszakanként példákat hoz KOVÁCS 2001, 22–26.

¹⁴⁶ LICHTER 1998, 44.

¹⁴⁷ WERNER 1956, 26–37.

¹⁴⁸ HAGBERG 1967, 45. Ezen kívül a kelta eredeztetés (MEANEY 1981, 196) és a hun közvetítés (RADDATZ 1958, 84) lehetősége is felmerült.

¹⁴⁹ WERNER 1956, 36.

3. század végétől mutatható ki használatuk, és gyakorivá a 4. században váltak.¹⁵⁰

Vasár

A 6. és a 9. sírban egy-egy négyszögletes átmetszetű vasár apró töredékét találtuk. Az előbbi *in situ* helyzetben, a jobb combcsont alatt hevert, az utóbbi a feldúlt csontok között feküdt. A korszak temetkezéseiben az árak

inkább a férfiak mellékletei között tűnnek fel, de a női sírokban sem ritkák.¹⁵¹

Kova

A kovák gyakrabban kerülnek elő férfi sírokból, de a mi esetünkben a 6. sírban nyugvó, *maturus* korú nő melléklete volt. Női sírban való feltűnése nem egyedi jelenség.¹⁵²

A TEMETŐ DEMOGRÁFIAI KÉPE ÉS SZERKEZETE

A Makó-Igási járandóban feltárt 16 sírból 13-ban nyugodott nő és két sírban gyermek. A 14., melléklet nélküli sír váza kérdőjelesen lett férfinek meghatározva. Nemcsak a nemek szerint kiegyensúlyozatlan ez a közösség, de életkorok szerint is. Az *infans* I. és II., a *juvenis* és a *senium* életkorcsoportot csak egy-egy váz képviseli, a három *maturus* korú egyén mellett 8 váz *adultus* életkorú volt. Annak ellenére, hogy a temető teljesen feltárt, DNS vizsgálatok hiányában a közösség értelmezésére, családi kapcsolatok feltérképezésére nem tehattünk kísérletet.

A sírok egy kb. 20 m hosszú és 12–14 m széles területen belül helyezkedtek el. A sírok közül 7 két Ny–K irányú, szabálytalan sort alkotva feküdt. Az északi, első sorban lévő négy sír (1., 2., 6. és 11. sír) közötti távolság megközelítőleg azonos volt, 5,5–6 m. Az ezektől délre, alig 1 m-re húzódó második

sorban csak három sír volt (3., 5. és 10. sír) egymástól 9,5 és 7 m távolságra. Ettől délre helyezkedett el egymástól 3 m-re a 4. és a 7. sír, amelyek mellékletekben a legváltozatosabbak, a temetőben a leggazdagabbak voltak. Rablás nem bolygatta őket. Ezekről délkeletre, egymás közelében három fiatal felnőtt sírja helyezkedett el szabálytalan rendben (8., 9. és 13. sír), melyekben az a közös, hogy mindhárom teljesen feldúlták, kirabolták. A 4. és 7. sírtől délre, több mint 4 m-re, közel egymáshoz két melléklet nélküli temetkezés volt (12. és 14. sír).

A sírok látszólag szabálytalan, hol sorokba, hol csoportokba rendeződött helyzete ellenére a temető koncentrikus szerkezetű, a temetkezések a 4. és a 7. sír köré szerveződtek. Körülöttük melléklet nélküli (11., 12. és 14. sír; 26. kép 1) és egyszerűbb mellékletű temetkezések (1., 2., 3. sír) voltak.

¹⁵⁰ VADAY–DOMBORÓCZKY 2001, 108. Néhány példa: Füzesabony-Kettőshalom 1. sír (KÖHEGYI 1985, VIII. t. 6); Makó, Mikócsa-dűlő 215. sír (PÓPITY 2014, 168, 8. kép 2–3); Sándorfalva-Eperjes 6. sír (VÖRÖS 1983, 159, VI. t. 1); Tiszadob-Sziget 11. és 28. sír, valamint egy szórvány (ISTVÁNOVITS 1991, 38).

¹⁵¹ Madaras-Halmok szarmata temetőjének monografikus feldolgozásakor Vörös Gabriella az árákat a pásztorkészségek között tárgyalja, bár az idézőjel használatával utal a kifejezés bizonytalanságára (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 314). Szerintünk az árak nem tartoznak a hagyományosan a tűzgyújtáshoz szükséges eszközök együttesét (kova, acél, tapló) jelölő pásztorkészség körébe (vö. LÜKÖ 1938, 107), annak ellenére, hogy gyakorta azok közelében kerülnek elő; feltehetőleg azokkal együtt, közös erszényben, tarsolyban voltak.

¹⁵² Pl. Madaras-Halmok 88., 160. és 614. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 314); Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya 22. sír (NAGY 2005, 21); Törökszentmiklós-Surján, Újtelep 54. sír (VADAY 1989, 286, Taf. 141. 8).

A TEMETŐ HASZNÁLATI IDEJE

A bemutatott temető használatának idejét a változatos ékszertípusok analógiái, a megfigyelt viseleti elemek eddig kimunkált kronológiai helyzete és elsősorban az import tárgyak, főként a fibulák alapján határozhatjuk meg.

A gyönggyel kivarrt ruházat és a gyöngyanyag összetétele, az övkarikával záródó és füzérekkel díszített övek, az ékszerek közül a kerek, dobozos csüngők és a féltorques alapján a temető Kr. u. 2–3. századi keltezése látszik megalapozottnak, e tárgyaknak és divatjelenségeknek ez az időszak a virágkora.

E két évszázados, tág intervallum alsó határát az ötkorongos emailos és a rugótokos térdfibula-típusok elfogadott, 2. század vége – 3. század elejére való keltezése által rövidíthetjük le. Ezzel egybevág a 7. sír kereszt-fibulájához felsorolt római militáris lószerszámveretek datálása, valamint az erősprofilú ezüsfibulánkkal formai kapcsolatba hozható Okorag-típusú fibulák kronológia helye is. Bár az igaz, hogy a horgonyfibulákat, amelyekkel ez a fibula ugyancsak kapcsolatba hozható, csak a 2. század közepe tájáig kelteznek.

Az előkerült fibulák közel azonos időszakra keltezhetőek, ami arra utal, hogy a temetőnél viszonylag rövid használati idővel számolhatunk. A fibulák 2. század végén/3. század elején való készülését és a viselőik *adultus–maturus* életkorát is figyelembe véve úgy gondoljuk, hogy a temetkezéseket legfeljebb a 3. század közepe tájáig áshatták meg. Ezt az időpontot jól alátámasztja, hogy nagyjából eddig számolhatunk a szarmaták körében a római fibulák „dömpingjével”, a változatos, többnyire római fibulákkal kombinált

kettős fibulaviselettel. A 3. század közepe táján a fibuladivat átalakul, az egyszerűbb kivitelű, helyi (barbár) készítmények kiszorítják a római gyártmányokat. Amint fentebb azt érintettük, a temetőnk három, egyszerűbb kivitelű fibuláját (a 3. és a 6. sír háromszög fejlapos és rombusz lábú, öntött darabjait és a 4. sír T-fibuláját) már barbár gyártmánynak, a szarmaták önálló fémművessége termékének tartjuk. Ennek feltűnésével ugyancsak a század közepe tájától számol a hazai kutatás.

A temető tárgytípológiai érvek által kimunkált, a Kr. u. 2. század közepétől a 3. század közepe tájáig terjedő használatát a ¹⁴C kalibrált adataink kellőképpen támogatják. A leletekben leggazdagabb két sírból, a temető 4. és 7. központi temetkezéséből és az 5. és 9. sírből¹⁵³ származó humán csontanyagból került sor mintavételre és mérésre. A sírok embertani anyaga viszonylag jó megtartású volt, a temetkezések pedig bolygatlanok.

A kétszigmás értékek mindhárom sírnál Kr. u. 50/60–240 közötti tartományokat adtak meg (10. kép 5; 13. kép 5; 20. kép 6; 22. kép 6). Az eddig ismertté vált történeti adatok, a Dél-Alföldön a legkorábbi szarmata emlékegyettség hiánya, valamint a jazigok Dél-Alföldre való betelepülésének elfogadott, 2. századi meghatározása alapján a kalibrált értékek által megrajzolt két évszázados intervallumból a Kr. u. 1. századra eső periódust kizártuk. A megmaradó másfél évszázadot felölelő időszakon belül a pontosítást a tárgytípológiai érvek alapján el lehetett végezni. A ¹⁴C adatainkat más dél-alföldi méréssel nem tudtuk harmonizálni, a megbízhatóságukat nem tudtuk vizsgálni, mert ebből a régióból publikált adatot nem találtunk.

A TEMETŐ ÉS A „GÖDÖRHULLA” VISZONYA

A feltárt temető délkeleti szélén, a Jángor-ér felé lejtő partfalban került elő a 411. objektum, és a jelentkezési szintjétől kb. 50 cm mélységben egy hason fekvő, kissé behajlított térdű, 12–14

éves gyermek csontváza (1. kép 4; 25. kép 4–5). A gyermek fogain jelentkező zománcfejlődési rendellenesség feltehetően hosszantartó, magas lázzal járó megbetegedés következtében alakult

ki. Nem sikerült megállapítani, hogy a halálát ez a betegség okozta-e.¹⁵⁴

A szarmata telepeken – főként a korszak késői szakaszában – gyakran előforduló jelenség a gödörbe hajított holttest. A jelenség értelmezésében nem alakult ki egységes álláspont: egyesek az Alföld területén lezajlott politikai események nyomait vélik felfedezni bennük,¹⁵⁵ mások a gödörbe bedobott hullát áldozatnak tartják.¹⁵⁶

A gödör és a bele dobott gyermekváz, valamint a szarmata temető viszonyát és a gödör korát a feltárás során nem tudtuk megállapítani, mivel a gödörből egyéb régészeti leletanyag nem került elő. A gödör környezetében a szarmata sírokon kívül szkíta és Árpád-kori településobjektumokat találtunk. Az Árpád-korból nem ismert hasonló jelenség, ezért a gödör e kései keletkezését kizártuk. Szkíta településeken azonban találunk példát hasonló jelenségre,¹⁵⁷ ezért felvetődött a gödör és a „gödörhulla” vaskori keletkezésének lehetősége. Ezt részben azért is lehetségesnek tartottuk, mert a gödörbe dobott vázak a szarmata lelőhelyek közül csak a telepek velejárai, temetőben való előfordulására példát eddig nem találtunk.

Ugyanakkor a Makó-Igási járandó I. lelőhelyen és a közelében lévő M43 24. és 23. lelőhelyen szarmata településobjektum nem került elő, a feltárandó nyomvonalnál nagyobb

területre kiterjedő terepbejárás során sem utalt semmi a közelben szarmata településre. Így, ha a gödör és benne a váz szarmata kori, akkor telephez nem, csak a temetőhöz tartozhat. Szarmata temetőkben lévő gödrökre egyéb lelőhelyekről is ismerünk példát.¹⁵⁸

A szkíta és a szarmata kori „gödörhullák” is általában hulladékgödörként hasznosított objektumokban fordulnak elő. A mi esetünkben szokatlan jelenségnek tűnik, hogy a gödörből más lelet nem került elő.

A váz alatt homogén barnás betöltés, felette viszont egy keményre taposott, égett réteg jelentkezett. Mivel a csontvázon égésnyomok nem jelentkeztek, ezért ez utóbbi réteg biztosan nem a gödörbe dobott halott felett gyújtott tűz maradéka, hanem az égett anyagot utólag rádobták a hullára, majd ledöngölték. A jelenséghez ugyancsak nem találtunk a korszakból analógiát.

Azt reméltük, hogy a gödör és benne a csontváz szarmata temetőhöz való tartozását ¹⁴C mérésel tisztázhatjuk. Azonban a mérés eredménye és a kalibrált értékek nem hozták meg a várt eredményt, ugyanis a kétszigmás érték Kr. e. 40–Kr. u. 130 közötti intervallumot adott meg (25. kép 6). Összességében tehát sem kizárni, sem bizonyítani nem tudjuk a jelenleg rendelkezésre álló adataink alapján a szarmata temető és a „gödörhulla” viszonyát.

ÖSSZEFOGLALÁS

Makó-Igási járandóban egy rövid ideig használt temető egésze került feltárássra. A temetőben a Kr. u. 2. század közepe – 3. század közepe közötti intervallumban került sor a sírok

megásására. A 16 sírból álló temetőbe főként egy jazig közösség nőtagjait temették. Különösen a temető centrumában elhelyezkedő két női sírban (4. és 7. sír), de a többi temetkezésben

¹⁵³ A 9. sír mérése hibás értéket eredményezett, mely szerint a temetkezés újkori. Ezt a lehetőséget a leletanyag és a statigrafia alapján is egyértelműen kizárhatjuk.

¹⁵⁴ Ld. Marcsik Antónia munkáját jelen kötetben!

¹⁵⁵ VADAY 1997.

¹⁵⁶ ISTVÁNOVITS 1999, 177. Ezt látszik alátámasztani – még ha egy esetből nem is lehet általánosítani – a Tiszabura-Pusztataskony I. 3. lelőhelyről közzétett késő szarmata gödörben lelt három férfi vázmaradvány, mert mindegyik koponyán traumanyomok láthatók (HAJDU–MARCSIK 2012).

¹⁵⁷ Pl. Ecsér 6. lelőhely 632. obj., Gyál 9. lelőhely 433. obj., Maglód 1. lelőhely (RÉGKUT 2006, 18, 31, 37).

¹⁵⁸ Pl. Madaras-Halmok (KÖHEGYI 1971, 210–211) és Szeged-Tápé (VÖRÖS 1996, 111).

is számos, az alföldi Barbaricum anyagában ritka vagy eddig ismeretlen tárgytypus fordult elő, pl. kerek, dobozos csüngők, szalagfejes spirálgűrűk, üveggömbamulettok, üveg orsó-gombok, inkrusztált gyöngyök és különleges fibulák.

A sokszínű régészeti anyag és a temetkezések bolygatatlansága lehetővé tette a viselet egyes részleteinek rekonstruálását, megfigyeltük a gyöngyökkel kivarrt szoknyát és nadrágot, a gyöngyökkel kivarrt textilövet és az övekről lecsüngő, díszes füzéretet.

A temetőnek az ad igazán jelentőséget, hogy a fibula és gyöngyanyag sokszínűsége széles kapcsolatrendszer feltárását tette lehetővé, ugyanis ezek között a helyi/barbár készítményeken kívül távoli tartományok felé mutató jelenségek mutatkoztak. A sírok

gyöngyanyagának egy része a római, egy része a Fekete-tenger keleti partvidékének üvegműhelyeiből kerülhetett ki. A fibulák között egyes darabok a helyi fémművesség emlékeinek tarthatók. Különleges viszont, hogy más darabok a felső-germaniai–raetiai *limes* menti és dél-pannoniai–dalmatiai területek felé mutatnak kapcsolatokat. Feltehetően a temető anyagában feltűnt idegen tárgyak kereskedelmi áruként kerültek ide.

A temető anyagában kibontakozó összetett kapcsolatrendszer részben a Maros és környéke római korban betöltött, frekventált geopolitikai helyzetével, a Marostól délre húzódó, Erdélyből Pannoniába haladó szárazföldi és a marosi vízi út e korszakban betöltött jelentős szerepével hozható kapcsolatba.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A lelőhely feltárása során Heipl Mónika, Kerekes Orsolya és Törőcsik István régésztechnikusok voltak segítségemre. A 24. és a 25. lelőhely közötti terület kutatását az Ásatárs Kft. végezte. A szarmata temetkezések embertani anyagát Marcsik Antónia antropológus, a 33. sír állatsontjait Kőrösi Andrea archeozoológus határozta meg. A tárgy és részletrajzokat Szabó Zsanett, a 7. sír ezüstitűlájának viseleti rekonstrukcióját Koncz Margit grafikus készítette. Munkájukért mindannyian fogadják köszönetemet. Külön köszönet illeti Merczi Mónika régészt, aki a fibulák közti eligazodásban nyújtott segítséget.

IRODALOM

FORRÁS

PLINIUS: id. Plinius: *Természetrész. Az ásványokról és a művészetekről*. Ford.: Darab Á. és Gesztelyi T. Budapest 2001.

ALEKSZEJEVA 1978: Алексеева, Е. М.: *Античные бусы северного Причерноморья*. Археология СССР. Москва 1978.

ALMGREN 1897: Almgren, O.: *Studien über nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Stockholm 1897.

BALOGH 2009: Balogh Cs.: Makó, Igási járandó I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk./Ed.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 223.

BALOGH 2009a: Balogh Cs.: Telepek és temetők Makó, Igási járandó I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti kutatások az M43-as autópályán és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 30–33.

BECKMANN 2004: Beckmann, B.: *Neuere Untersuchungen zum römischen Limeskastell Miltenberg-Altstadt*. Materialhefte

- zur Bayerischen Vorgeschichte A 85. Kallmünz 2004.
- BERECZ 2008: Vida Tivadarné Berecz K.: *Aucissa és emailos fibulák Pannoniában és a szomszédos Barbaricumban*. Doktori Disszertáció. Budapest 2008.
- BÉRES ET AL. 2014: Béres M. – Cselédes Sz. – Rácz-Szabó K.: Újabb szarmata sírok Csongrád megye északi részében (New Sarmatian graves in northern County Csongrád). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarorum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy of his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Szeged 2014, 85–114.
- BOJOVIĆ 1983: Bojović, D.: *Rimske fibule Singidunuma. Muzej grada Beograda serija – zbirke i legati*. Katalog XII. Beograd 1983.
- BÓNA 1986: Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: *Erdély története I*. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1986, 107–234.
- BONDÁR ET AL. 2007: Bondár M. – Honti Sz. – Márkus G. – Németh P. G.: Balatonszemes-Szemesi berek. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között (Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi)*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–133.
- BOZSIK 2003: Bozsik K.: Szarmata sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen (Sarmatian Graves at site 26/78 in Kiskundorozsma-Subasa). In: *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106.
- BÖHME 1972: Böhme, A.: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972) 5–112.
- BÖKÖNYI 1976: Bökönyi, S.: Animal remains of Sarmatian sites from Bács-Kiskun county. *Cumania* 4 (1976) 41–72.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: *Nekropole iz goda antike i ranoj sredn'ej veka na lokaliteti Čik. – Cemeteries from Antiquity and Early Middle Ages at Čik*. Belgrad 2009.
- BUSULADŽIĆ 2010: Busuladžić, A.: *Morfologija antičkih fibula iz zbirke zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (The morphology of antique fibulae in the collection of the National Museum of Bosnia and Hercegovina)*. Sarajevo 2010.
- COCIŞ 2004: Cociş, S.: *Fibulele din Dacia Romană. The Brooches from Roman Dacia. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca*. Bibliotheca Epemeris Napocensis 3. Cluj-Napoca 2004.
- DINNYÉS 1980: Dinnyés I.: II–III. századi szarmata sírok Tápíószelén (Sarmatische Gräber aus dem 2–3. Jahrhundert von Tápíoszele). *Studia Comitatusia* 9 (1980) 187–234.
- DINNYÉS 1989: Dinnyés I.: Szarmata sírok a templom alatt (Sarmatengräber unter der Kirche). In: *A hévízgyörki középkori templom*. Múzeumi Füzetek 39. Aszód 1989, 67–76.
- DINNYÉS 1991: Dinnyés I.: A hévízgyörki szarmata sírok (Sarmatian Graves from Hévízgyörk). *Studia Comitatusia* 22 (1991) 145–223.
- DOXIADIS 1995: Doxiadi, E.: *The Mysterious Fayum. Portrait Faces from Ancient Egypt*. London 1995.
- FABRICIUS ET AL. 1914: Fabricius, E. – Kohl, W. – Trölsch, J.: Das Kastell Weissenburg. In: *Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches*. Abt. B. Band 7. Heidelberg 1914, 71–75.
- FACSÁDY 2009: R. Facsády A.: *Aquincumi ékszerek (Jewellery Aquincum)*. Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye 1. Sorozatszerk.: R. Facsády A. Budapest 2009.
- FARKAS 2000: Farkas Cs.: Koraiszarmatatemető aranyleletes sírjai Füzesabony határából. Újabb adatok a szarmata kori viselet

- problémaköréhez. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 67–81.
- FEUGÈRE 1985: Feugère, M.: *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.* Revue archéologique de Narbonnaise Suppl. 12. Paris 1985.
- FODOR 1997: Fodor I.: Hajdúdorog-Csárdadomb. Szarmata temetkezések a II–III. századból (Sarmatian burials from the A.D. 2nd–3rd century). In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway)*. Budapest 1997, 110–113.
- GABELMANN 1985: Gabelmann, H.: Römische Kinder sin tiga praetexta. *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 100 (1985) 521.
- GAZDAPUSZTAI 1960: Gazdapusztai Gy.: Dák-szarmatakorai temető és telep Hódmezővásárhely-Kakasszéken. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 47–51.
- GEOTTE 1986: Geotte, H. R.: Die Bulla. *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 186 (1986) 133–164.
- GUDKOVA–FOKEJEV 1984: Гудкова, А. В. – Фокеев, М. М.: *Земледельцы и кочевники низовьях Дуная I–V. вв. н.э.* Киев 1987.
- GULYÁS 2009: Gulyás Gy.: Szarmata temetők Óföldaék-Ürmös II. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti kutatások az M43-as autópályán és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 24–25.
- GULYÁS 2011: Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011) 125–285.
- GULYÁS 2012: Gulyás Gy.: Szarmata temető-részletek Makó környékéről (Csongrád megye) (Sarmatian cemetery sections in the vicinity of Makó [Csongrád County]). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól (2009 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Szerk./Ed.: Kvassay J. Budapest 2012, 253–296.
- HAGBERG 1967: Hagberg, U. E.: *The archaeology of Skedemoose* I. Stockholm 1967.
- HAJDU–MARCSIK 2012: Hajdu T. – Marcsik A.: Késő szarmata/hunkori gödör ember-tani leleteinek vizsgálata Tiszabura-Pusztataskony I. 3. lelőhelyről (The Study of date Sarmatian/Hunnic Period Anthropological Finds of the Pit from Tiszabura-Pusztataskony, Site Nr. I. 3). In: *Hadak útján XX: Népvándorlaskor Fialat Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 61–70.
- HATHÁZY–VADAY 1980: Hatházy, G. – Vaday, A.: Neuere Angaben zur Frage der Verbreitung des sog. Schildkopfarmringes. *Slovenská Archeológia* 38 (1980) 91–100.
- HAVASSY 1998: Havassy P.: Katalógus. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 147–174.
- IONIȚĂ 1971: Ioniță, I.: Contribuții cu privire la cultura Sîntana de Mureș-Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialista România. *Archeologie Moldovei* 4 (1966) 189–259.
- ISTVÁNOVITS 1986: Istvánovits E.: *Északkelet-Magyarország területének római kori története*. Kandidátusi értekezés. Budapest 1986.
- ISTVÁNOVITS 1990: Istvánovits E.: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei. 2–3. századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 27–29 (1984–1986) 1990, 83–133.
- ISTVÁNOVITS 1991: Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján (Beiträge zur Geschichte des Oberen Theißgebiets in dem 4–5. Jahrhundert). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85:2 (1991) 29–53.

- ISTVÁNOVITS 1999: Istvánovits E.: Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag. A settlement of the 5th century (Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 173–254.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Csata a szarmata viseletben és a temetési rítusban (Buckles in the Sarmatian costume and burial rite). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 44 (2002) 95–111.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az első szarmaták az Alföldön. Gondoltok a Kárpát-medencei jazig foglалásról (The first Sarmatian in the Great Hungarian Plain. Some notes on the Jazigian immigration onto the Great Carpathian Basin). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 48 (2006) 203–237.
- IVANIŠEVIĆ ET AL. 2006: Ivanišević, V. – Kazanski, M. – Mastykova, A.: *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migration*. Collège de France–CNRS, Monographies 22. Paris 2006.
- IVČEVIĆ 2009: Ivčević, S.: Neobjavljene fibule iz Aserije u Archeološkom Muzeju u Splitu. – Unpublished fibulae from Asseria in the Archaeological Museum in Split. *Asseria* 7 (2009) 81–114.
- JAMES 2004: James, S.: *Excavations at Dura Europos 1928–1937. Final Report VII. The Arms and Armour and other Military Equipment*. Oxford 2004.
- JOBST 1975: Jobst, W.: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. Forschungen in Lauriacum 10. Linz 1975.
- KATALÓGUS LINZ 1993: *Syrien. Von den Apostolen zu den Kalifen. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Ruprechtsberger, E. Linz 1993.
- KOŠČEVIĆ 1980: Košćević, R.: *Antičke fibule s područja Siska*. Zagreb 1980.
- KOVÁCS 2001: Kovács, L.: Sarmatenzeitliche Glaskauri aus der Gemarkung von Hajdúböszörmény. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2001) 283–302.
- KOVÁCS 2001a: Kovács L.: Szarmata kori üvegkauri Hajdúböszörmény határából (Glaskauri aus der Sarmatenzeit in der Gemarkung Hajdúböszörmény). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 10 (2001) 5–46.
- KOVÁCS–VADAY 2000: Kovács, L. – Vaday, A.: On the problem of the marine gastropod shell pendants in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Anteus* 24 (1997–1998) 2000, 246–277.
- KÖHEGYI 1971: Köhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata-hunkori temetőjének ásatásáról (Vorläufige Mitteilung über die Freilegung des Spätsarmatisch-hunnenzeitlichen Gräberfeldes von Madaras-Halmok). *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 210–215.
- KÖHEGYI 1985: Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön (Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1982 (1985) 267–355.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- KULCSÁR 1992: Kulcsár V.: Megjegyzések a szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez. Gyöngyös viseletű kislány sírja Kiskunfélegyháza, Pákáról. *Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében. Kecskemét 1990*. Kecskemét 1992, 6–12.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- KULCSÁR 1998a: Kulcsár V.: A szarmaták temetkezési rítusának jellegzetességei az Alföldön. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 105–115.
- LÜKŐ 1938: Lükő G.: A hortobágyi pásztorművészet. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 35 (1938) 101–130.

- MARSCHALL 1911: Marschall, F. H.: *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscans and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum*. London 1911.
- MASTYKOVA 2009: Mastykova, B. A.: *Female Costume of the Central and Western Ciscaucasia in the late 4th–mid 6th centuries A.D.* Moszkva 2009.
- MEANEY 1981: Meaney, A. L.: *Anglo-Saxon amulets and curing stones*. British Archaeological Reports – British Series 96. Oxford 1981.
- MERCZI 2011: Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17 (2011) 7–79.
- MOSZKOVA 1989: Москова, М. Г.: Позднесарматская культура. In: *Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Археология СССР. Москва 1989, 191–202.
- NAGY 2005: Nagy D. S.: Az Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya szarmata temetője (Sarmatisches Gräberfeld aus der MÁV-Sandgrube von Orosháza-tanyák). *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 11–48.
- NAGY 2006: Nagy M.: Kora népvándorláskori leletek Budapest területéről. *Budapest Régiségei* 40 (2006) 95–155.
- PÁRDU CZ 1931: Párducz M.: *A nagy magyar Alföld római kori leletei (Römerzeitliche Funde des Grossen Ungarischen Alföld)*. Dolgozatok 7. Budapest 1931.
- PÁRDU CZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I)*. Archaeologia Hungarica 25. Budapest 1941.
- PÁRDU CZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II)*. Archaeologia Hungarica 28. Budapest 1944.
- PÁRDU CZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III)*. Archaeologia Hungarica 30. Budapest 1950.
- PÁRDU CZ 1956: Párducz, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 139–182.
- PÁRDU CZ 1957: Párducz, M.: Der spätsarmatische Friedhof von Törökkanizsa. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1957, 93–106.
- PÁRDU CZ 1967: Párducz M.: Cegléd környékének régészeti emlékei. *Ceglédi Füzetek* 16–17 (1967) 93–142.
- PREDA 1980: Preda, C.: *Callatis. Necropola romano-bizantina*. Bucurest 1980.
- PÓPITY 2014: Pópity D.: Szarmata temetőrészlet és ismeretlen korú sír Makó-Mikócsa dűlőben (M43 31. lelőhely) (A Sarmatian cemetery and a grave at Makó-Mikócsa dűlő [Site M43 31]). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára (Avarorum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy of his sixtieth birthday)*. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MŰT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 161–182.
- RADDATZ 1958: Raddatz, K.: Zu den „magischen“ Schwertanhängern der Thorsberger Moorfundes. *Offa. Berichte und Mitteilungen des Museums Vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel* 16 (1957–1958) 1958, 81–84.
- RÉGKUT 2006: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest Megyében 2001–2006*. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7. Sorozatszerk.: Simon L. Szentendre 2006.
- RIHA 1979: Riha, E.: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 3. Augst 1979.
- RÓZSA 2005: Rózsa Z.: Szarmata telep- és temetőrészlet Békéssámsón, Erdőhāti-halom lelőhelyen (Sarmatische Siedlung und Sarmatisches Gräberfeld in Békéssámsón, Erdőhāti-halom). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 49–83.
- SCHWARZ 2013: Schwarz, D.: Buntmetallverarbeitung in der sarmatischen Siedlung in Tiszaföldvár-Téglagyár (Ungarn). Fragen zum Beginn der sarmatischen

- Buntmetallverarbeitung im Karpatenbecken. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M.– Heinrich-Tamáska, O. Weinstadt 2013, 211–229.
- SCHUMANN 2004: Schumann, W.: *Drágakő Biblia. A világ összes drágaköve és ékköve egy kötetben 1500 kő színes fényképével*. Budapest 2004.
- SELY 2010: Sely N.: Brigetioi áttört bronzveretek a Sellye-hagyatékból (Durchbrochene Bronzebeschläge aus Brigetio im Sellye-Nachlass). *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (2010) 7–12.
- SELLYE 1939: Sellye I.: *Császárkori emailmunkák Pannoniából (Les bronzes émailées de la Pannonie romaine)*. Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 8. Budapest 1939.
- SÓSKUTI 2009: Sóskuti K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldséák-Ürmös I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti kutatások az M43-as autóút és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 22–23.
- SÓSKUTI 2012: Sóskuti K.: Szarmata temetkezés Makó-Innenső Jángor 3. lelőhelyen (Csongád megye) (Sarmatian cemetery sections at Makó-Innenső Jángor 3 [Csongrád County]). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól (2009 Field Service for Cultural Heritage Yearbook and Review of Archaeological Investigations)*. Szerk./Ed.: Kvassay J. Budapest 2012, 297–307.
- SZILÁGYI 2005: Szilágyi M.: Bullák és amulettkapszulák az aquincumi múzeum gyűjteményében (Bullae and tubular amulet capsules in the collections of the Aquincum Museum). *Budapest Régiségei* 39 (2005) 151–171.
- SZIMONYENKO 1977: Симоненко, А. В.: Новые сарматские погребение Нижнего Поднепровья. In: *Скифы и сарматы*. Отв. ред.: Тереножкин, А. И. Киев 1977, 221–230.
- SZIRMAI 1995: Szirmai, K.: Small Bronze and Iron Finds from the Vicus of the Military Fort Budapest-Albertfalva. *Nederlandse Archeologische Rapporten* 18 (1995) 427–433.
- SZMIRNOV 1975: Смирнов, К. Ф.: *Сарматы на Илеке*. Москва 1975.
- SZMIRNOV 1989: Смирнов, К. Ф.: Савроматская и раннесарматские культуры. In: *Стены европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Археология СССР. Москва 1989, 165–177.
- THOMAS 1963: Thomas, S.: Zur Verbreitung und Zeitstellung der fünfscheibigen Emailfibeln. *Germania* 41 (1963) 344–350.
- VADAY 1981: H. Vaday A.: Szarmata sírok Martfű-Zsófia majorban. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981, 5–9.
- VADAY 1983: H. Vaday, A.: Das Gräberfeld der Jaziges Metanastae in Mezőcsát-Hörsögös. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12–13 (1982–1983) 1983, 167–188.
- VADAY 1985: H. Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 345–390.
- VADAY 1987: Vaday A.: *A Közép-Tiszavidék a római korban*. Kandidátusi disszertáció. Budapest 1987.
- VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Anteus 17–18 (1988–1989). Budapest 1989.
- VADAY 1997: Vaday A.: Atipikus szarmata telepjelenségek Kompolt, Kistéri-tanya 15. lelőhelyen (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15.) *Agria* 33 (1997) 77–107.
- VADAY 2003: Vaday, A.: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Acta Archaeologica*

- Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 315–421.
- VADAY 2005: Vady A.: Adatok a szarmaták fémművességéhez (Tiszaföldvár-téglagyár) (Angaben zur Metallurgie der Sarmaten [Tiszaföldvár-Téglagyár/Ziegelei]). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 151–197.
- VADAY–DOMBORÓCZKY 2001: Vaday, A. – Domboróczky, L.: Mezőszemere, Kismarifenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail (Mezőszemere-Kismarifenék. Késő császárkori, kora népvándorláskori temetőrészlet). *Agria* 37 (2001) 5–206.
- VADAY ET AL. 1989: Vaday, A. – Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatian costume in the Carpathian Basin. *Klio* 71:1 (1989) 107–114.
- VADAY–SZÖKE 1983: Vaday A. – Szöke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén (Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab on Endrőd-Szujókereszt). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–132.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 2002, 179–209.
- VISY 1970: Visy, Zs.: Die Daker am Gebiet von Ungarn. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1970/1 (1970) 5–29.
- VÖRÖS 1981: Vörös G.: Adatok a szarmata kori női viselethez (Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 121–135.
- VÖRÖS 1983: Vörös G.: A korai szarmata időszak tárgyi hagyatéka. In: *Szeged története I/1*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 124–131.
- VÖRÖS 1996: Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé) (Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der Südlichen Tiefebene [Szeged-Tápé]). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 111–176.
- VÖRÖS 1993: Vörös I.: Apagy barbaricum császárkori település állatcsontmaradványai (Animal bones from the Roman Imperial Period Settlement at Apagy in Barbaricum). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 33–35 (1990–1992) 1993, 33–65.
- VÖRÖS 2011: Vörös I.: Madaras-Halmok szarmata temető állatcsont leletei. In: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 445–457.
- ZOLTAI 1941: Zoltai, L.: *Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy*. Dissertationes Pannonicae Ser. II. No. 11. Budapest 1941.

SARMATIAN CEMETERY AT MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓ (COUNTY CSONGRÁD, HUNGARY)

On the border of Makó, Igási járandó (SE-Hungary) we excavated a Sarmatian cemetery consisting of sixteen graves. Its special finds, i.e. box-pendants worn around the neck, cast bronze lunula and unique strap rings highlight this cemetery, only consisting of a few graves, among Sarmatian cemeteries known to date. Besides, we observed pearl embroidered clothing characteristic for Sarmatian women as well as their special belts and exotic hanging ornaments. Beads, a marine gastropod shell pendant (*kauri*), glass-amulets and a glass-spindle were attached to the threads hanging from the belts.

The high quality of the silver “kraeftige profile” brooch (Almgren IV) from Grave 7 is particularly significant. It can be formally related to the Okorag-type brooches. It may have been manufactured, therefore, in their spread area (i.e. in South-Pannonia, North-Dalmatia, Upper Moesia, Dalmatia, Dacia), and concurrently with them, i.e. between the 2nd and 3rd centuries AD.

The cast bronze cruciform brooch from Grave 7 is a rare type. The parallels of the cross shape can be found among Roman type military harness mounts along the limes in Upper Germania and Raetia and in Dura Europos.

The brooches of the cemetery show a variety of relationships; besides local metalwork, contact with South-Pannonia, Dalmatia and the provinces along the Rhine are indicated.

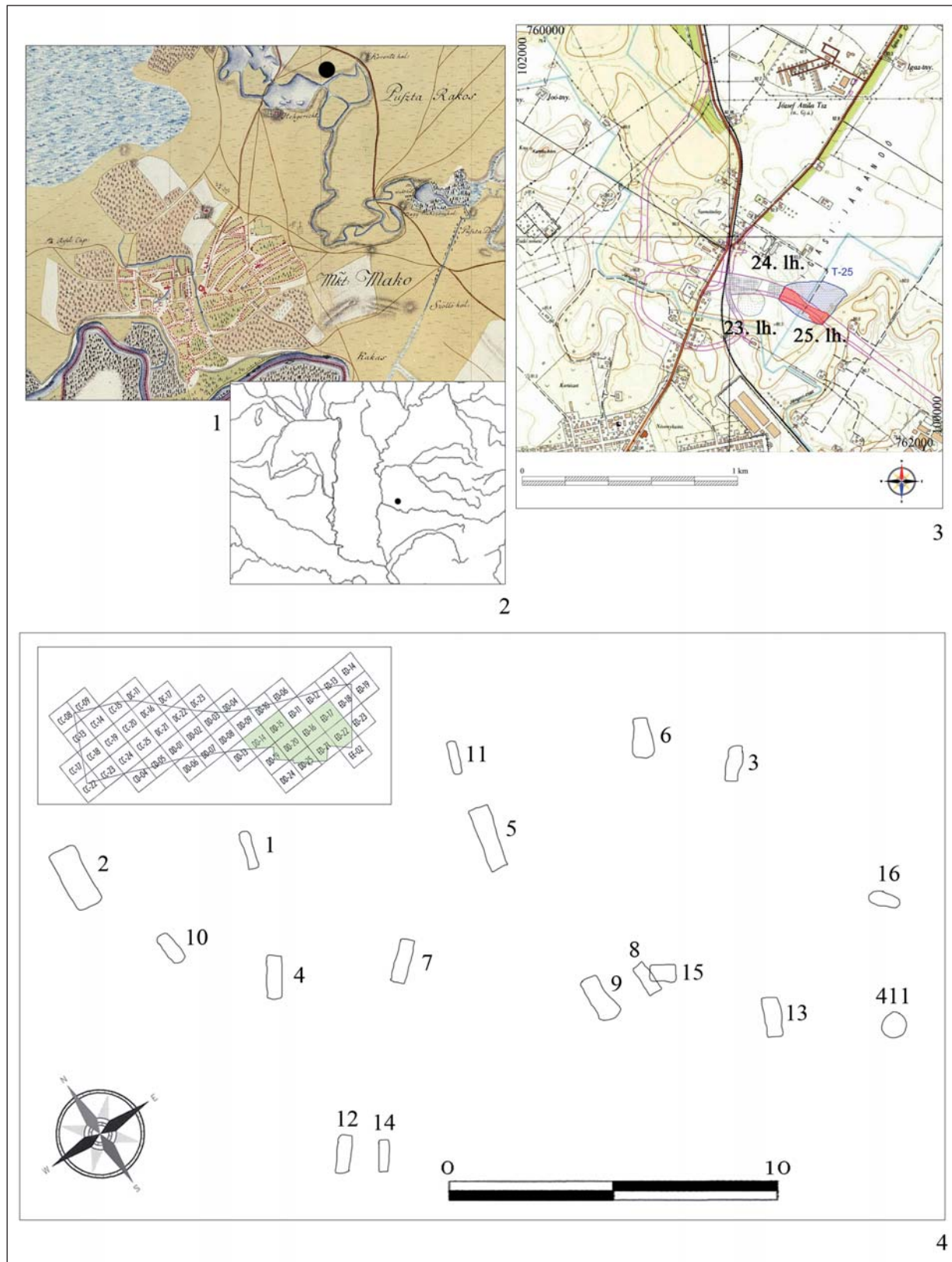
The burial customs observed in these graves show the general rites of the period. The orientation of the graves is SW–NE. On the basis of their parameter index they are long and narrow. Some of them, however, are pit graves of medium width. There was a general tendency of coffin burials. Apart from those at the feet, we observed vessels placed in the coffin for the journey of the deceased. Bone in meat can be found only in one grave (Grave 3). In this grave we also observed traces of a custom that can be associated with fire cult. Namely, we found traces of organic material and seeds burning at the bottom of the grave.

The gender distribution in the cemetery was uneven. Thirteen women’s and two children’s graves and an uncertain male grave have been excavated. Most of the buried people belonged to the *adultus* and *maturus* age range.

The cemetery was centrally structured. The burials were located around two rich tombs (Graves 4 and 7). The children’s graves were without any goods. Poor burials were located at the edge of the cemetery.

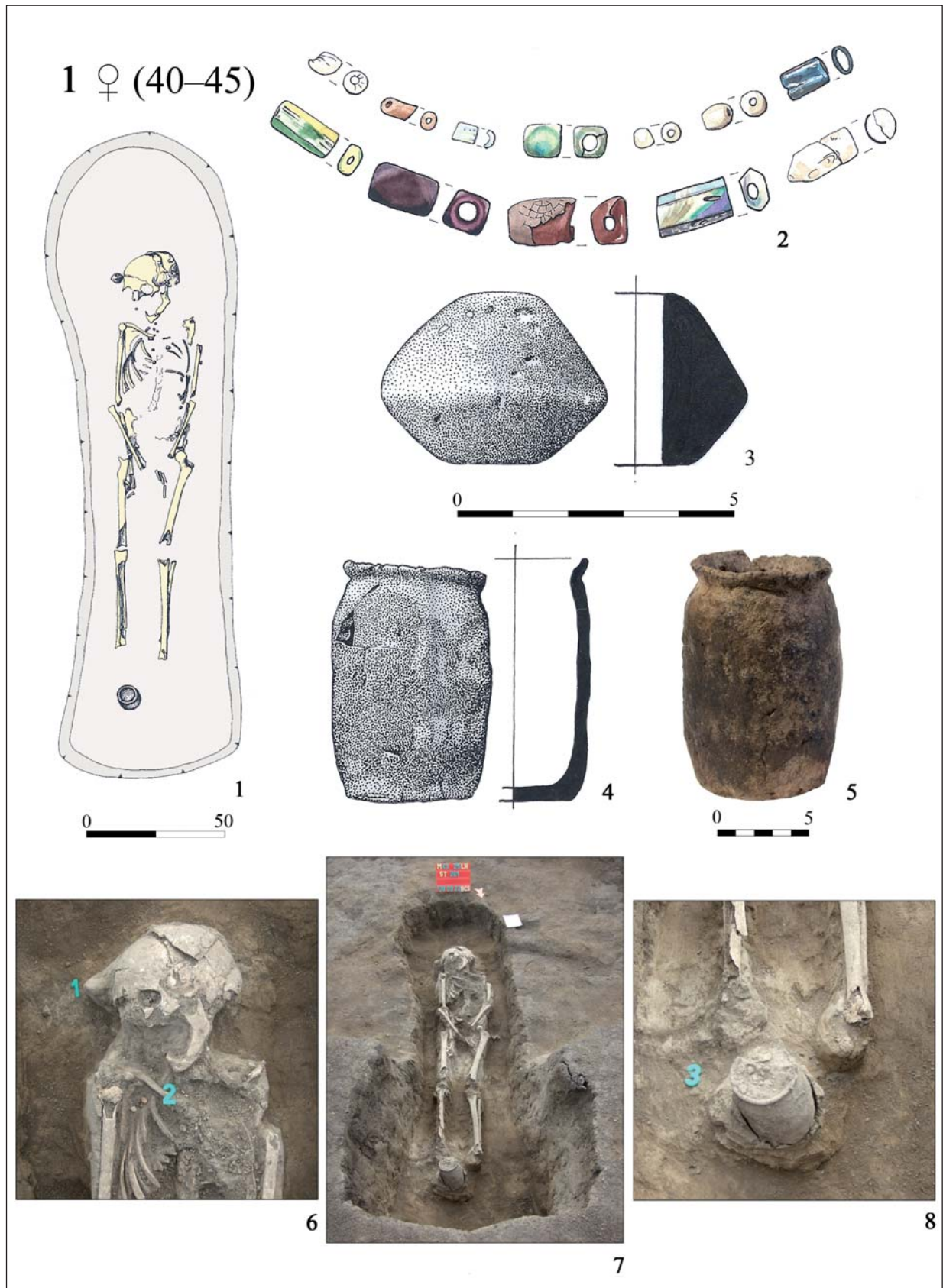
The usage time of the cemetery can be dated on the basis of the archaeological material to the period between the second half of the 2nd century and the first decade of the 3rd century AD. ¹⁴C data also support this dating.

Based on the grave goods it was a burial place of the female members of a community who came from the East during the 2nd century AD to the southern part of the Great Plain in today’s Hungary. They preserved the heritage brought from the East in their costumes and burial habits and also maintained their eastern relations. They settled down along the Maros River, close to the road connecting Dacia and Pannonia. Due to the frequented nature of the region and the proximity of a commercial and military road, there is a connection between the grave goods of the cemetery and the archeological materials of the remote Roman provinces.

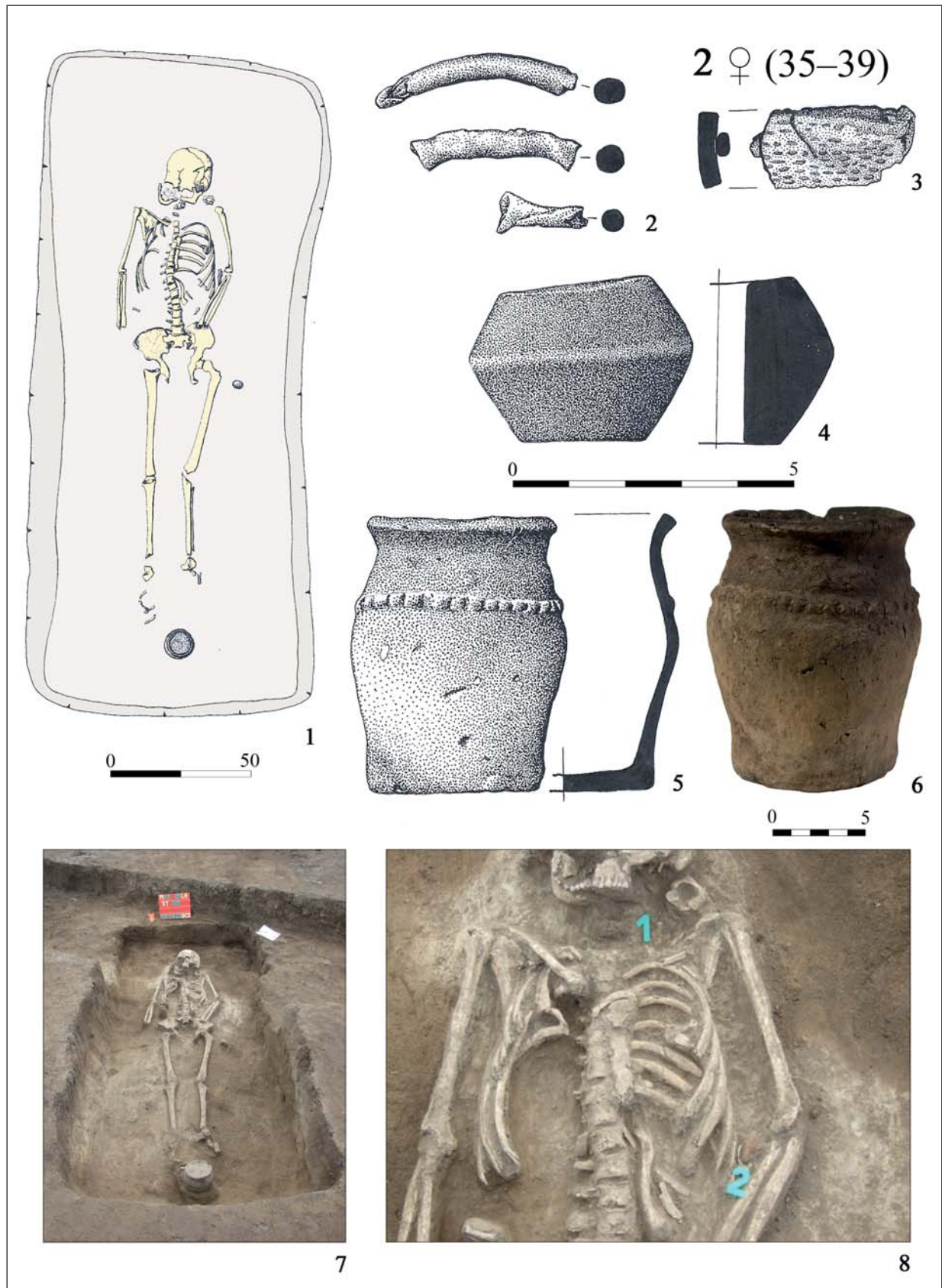

1. kép. 1: A lelőhely az első katonai felmérésen; 2: A lelőhely elhelyezkedése;
3: A lelőhelyből feltárt terület; 4: A temető térképe

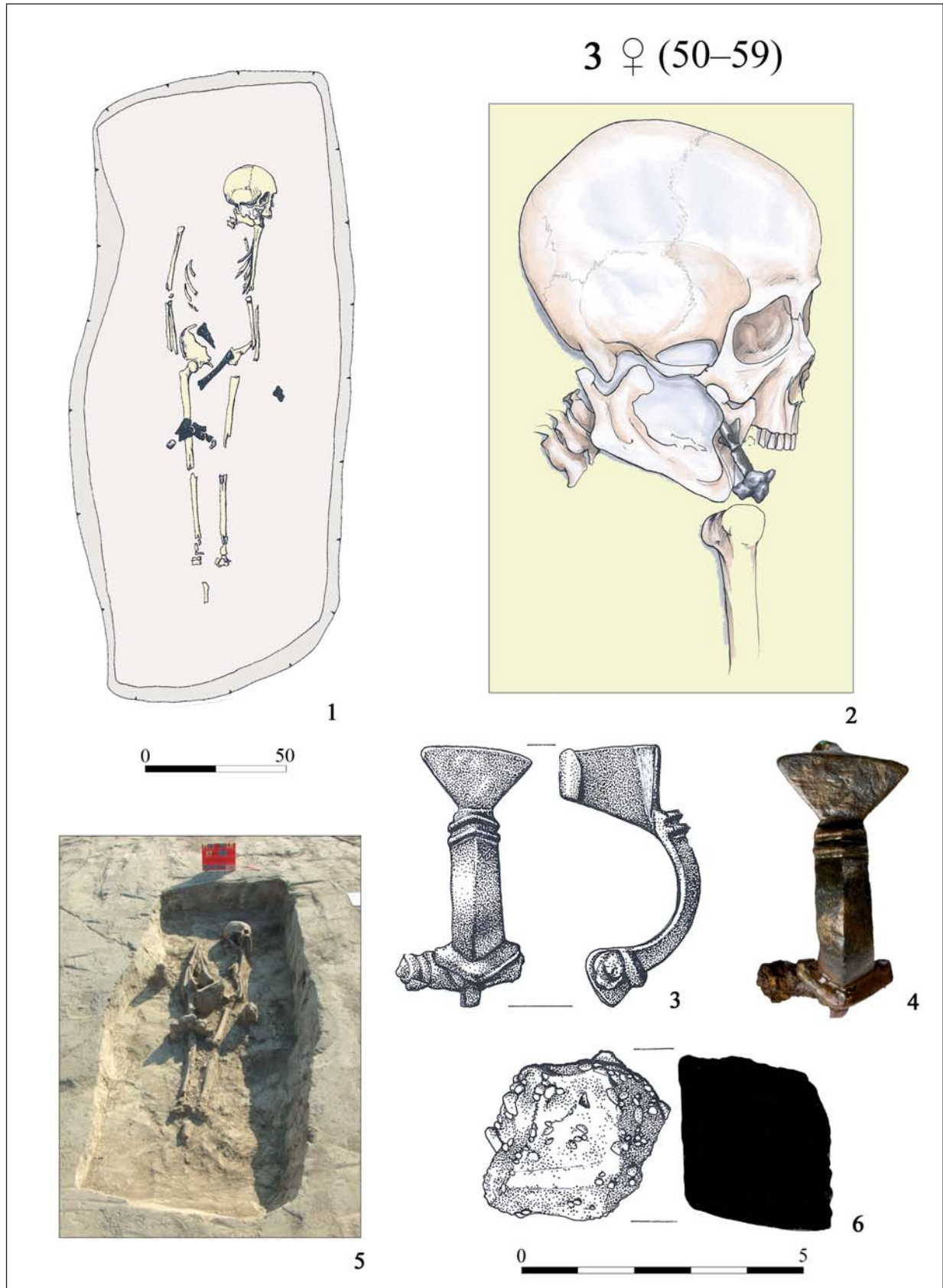
Fig. 1. 1: Archaeological site on the map of the first military survey; 2: Location of the archaeological site;
3: The excavated area of the archaeological site; 4: Map of the cemetery

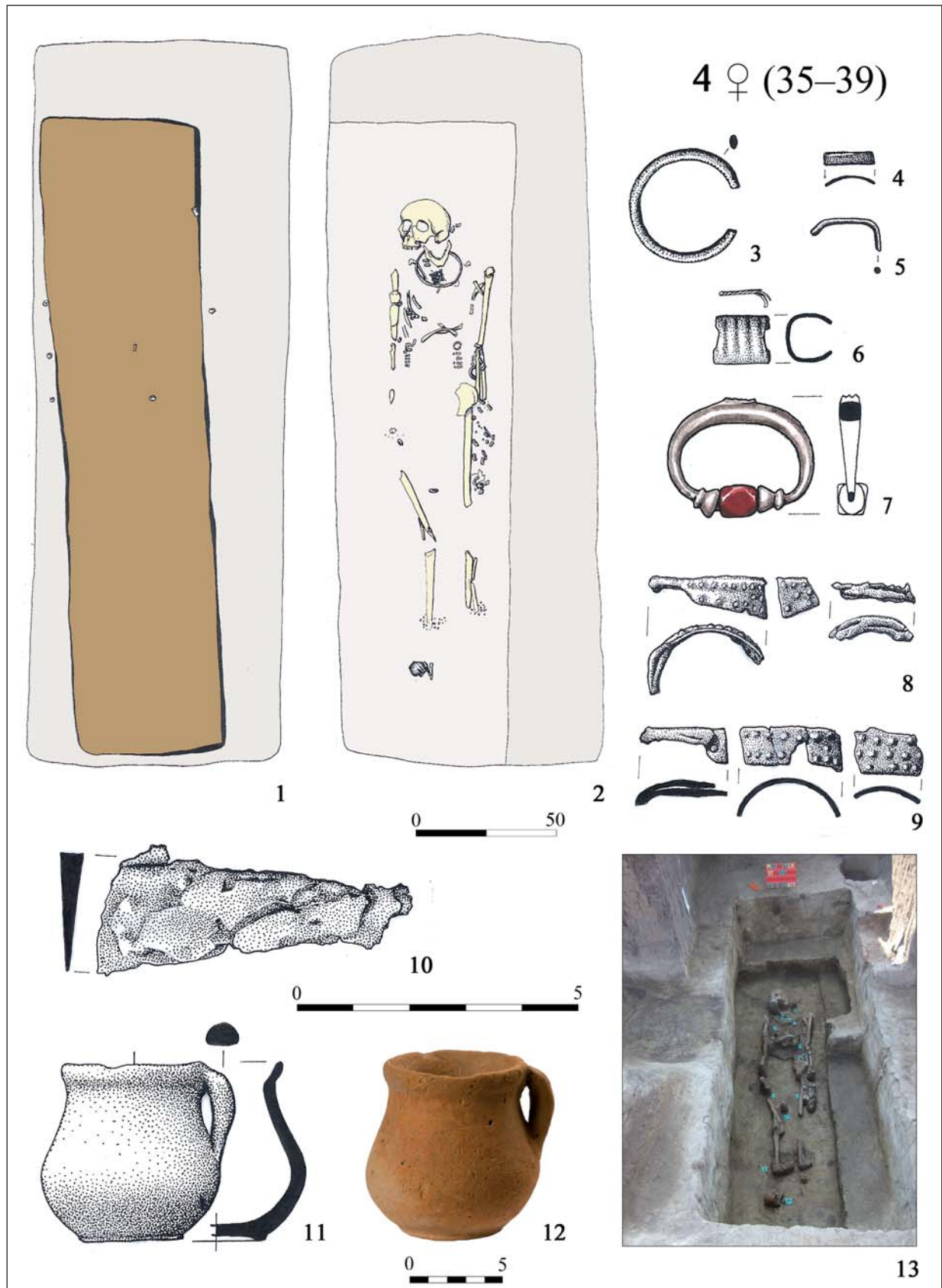
2. kép. Makó-Igási járandó 1. sír
Fig. 2 Makó-Igási járandó, Grave 1

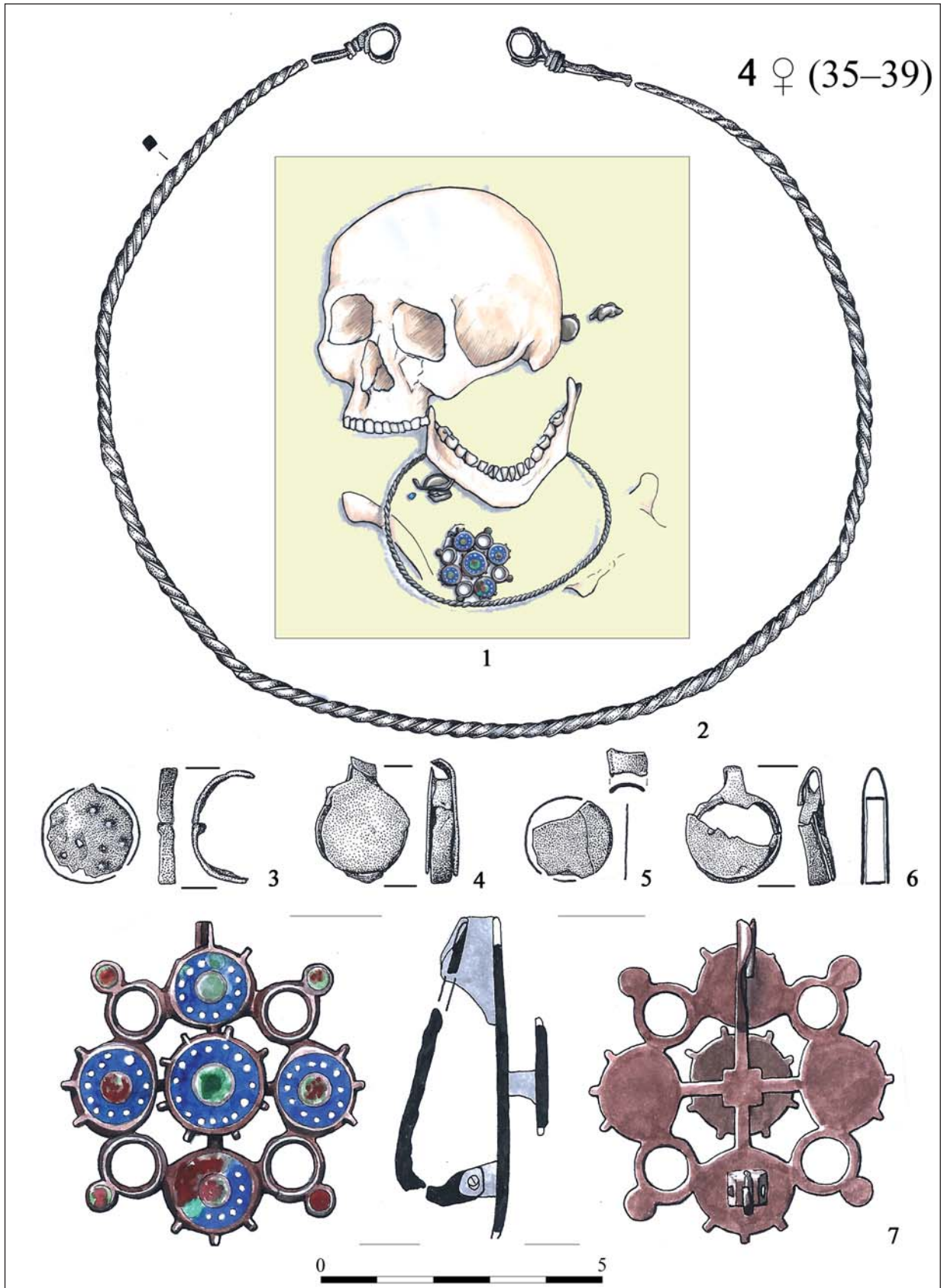
3. kép. Makó-Igási járandó 2. sír
 Fig. 3. Makó-Igási járandó, Grave 2

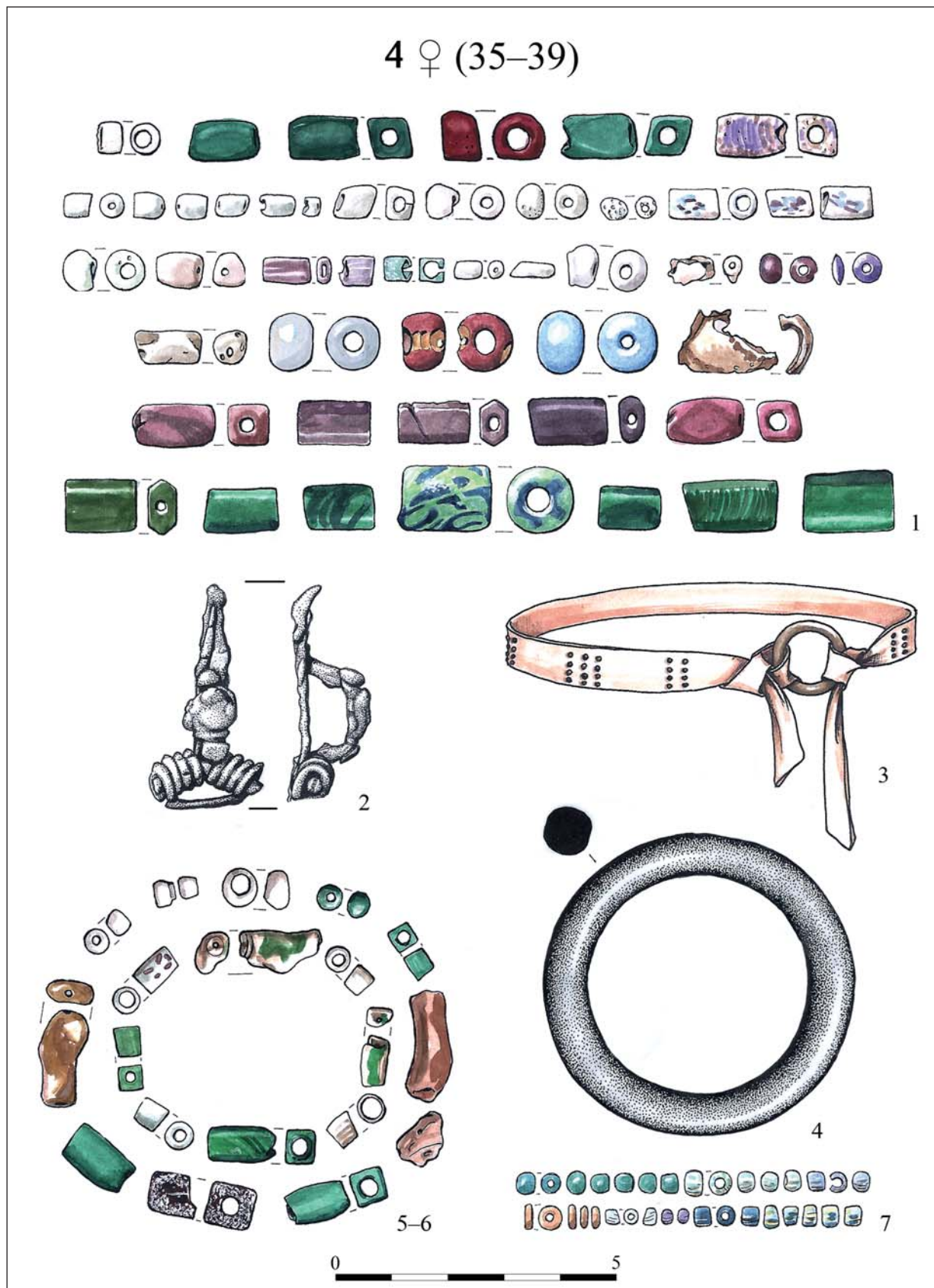
4. kép. Makó-Igási járandó 3. sír
 Fig. 4. Makó-Igási járandó, Grave 3

5. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
 Fig. 5. Makó-Igási járandó, Grave 4

6. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
 Fig. 6. Makó-Igási járandó, Grave 4

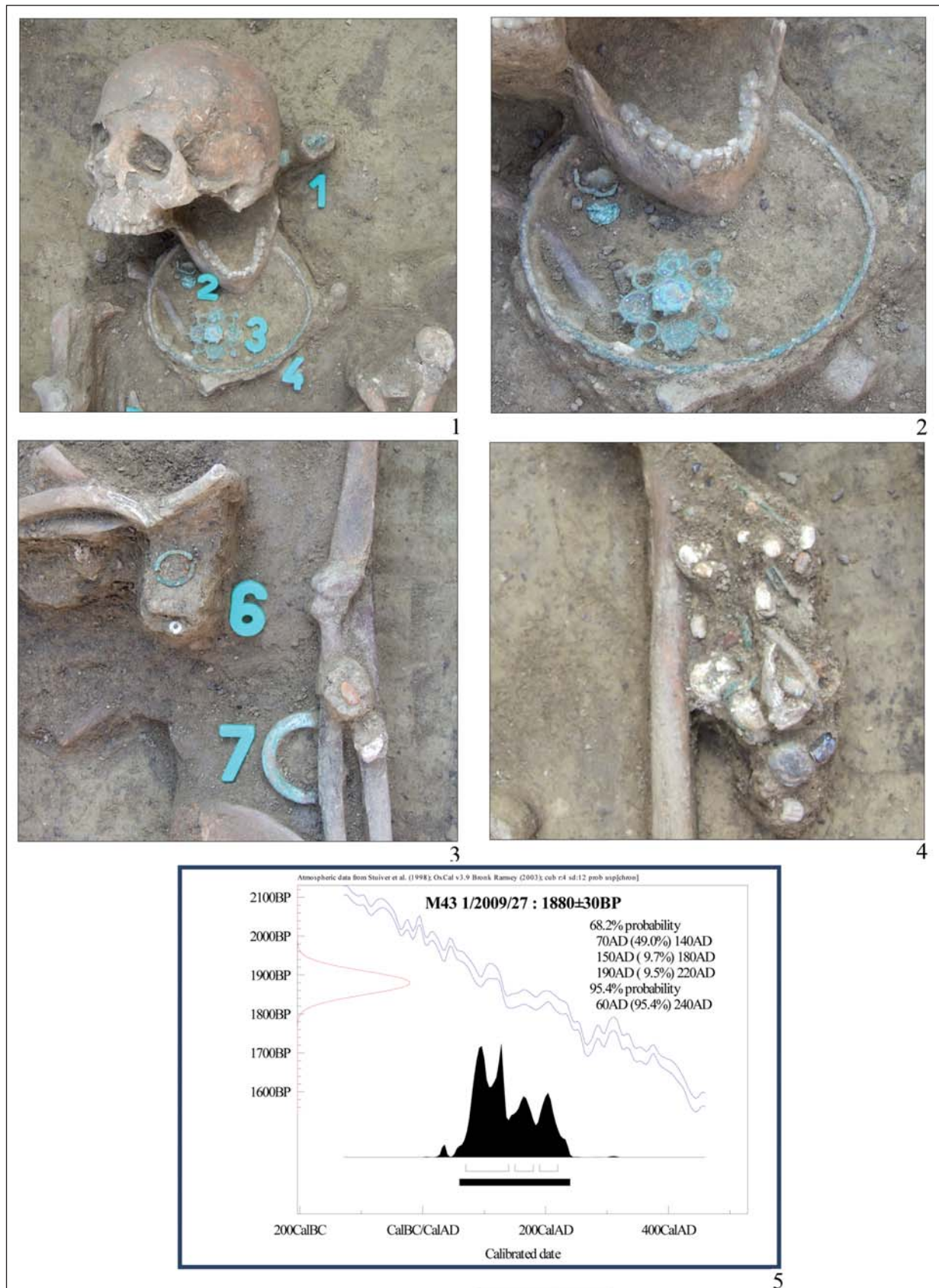
7. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
Fig. 7. Makó-Igási járandó, Grave 4

8. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
 Fig. 8. Makó-Igási járandó, Grave 4

9. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
Fig. 9. Makó-Igási járandó, Grave 4

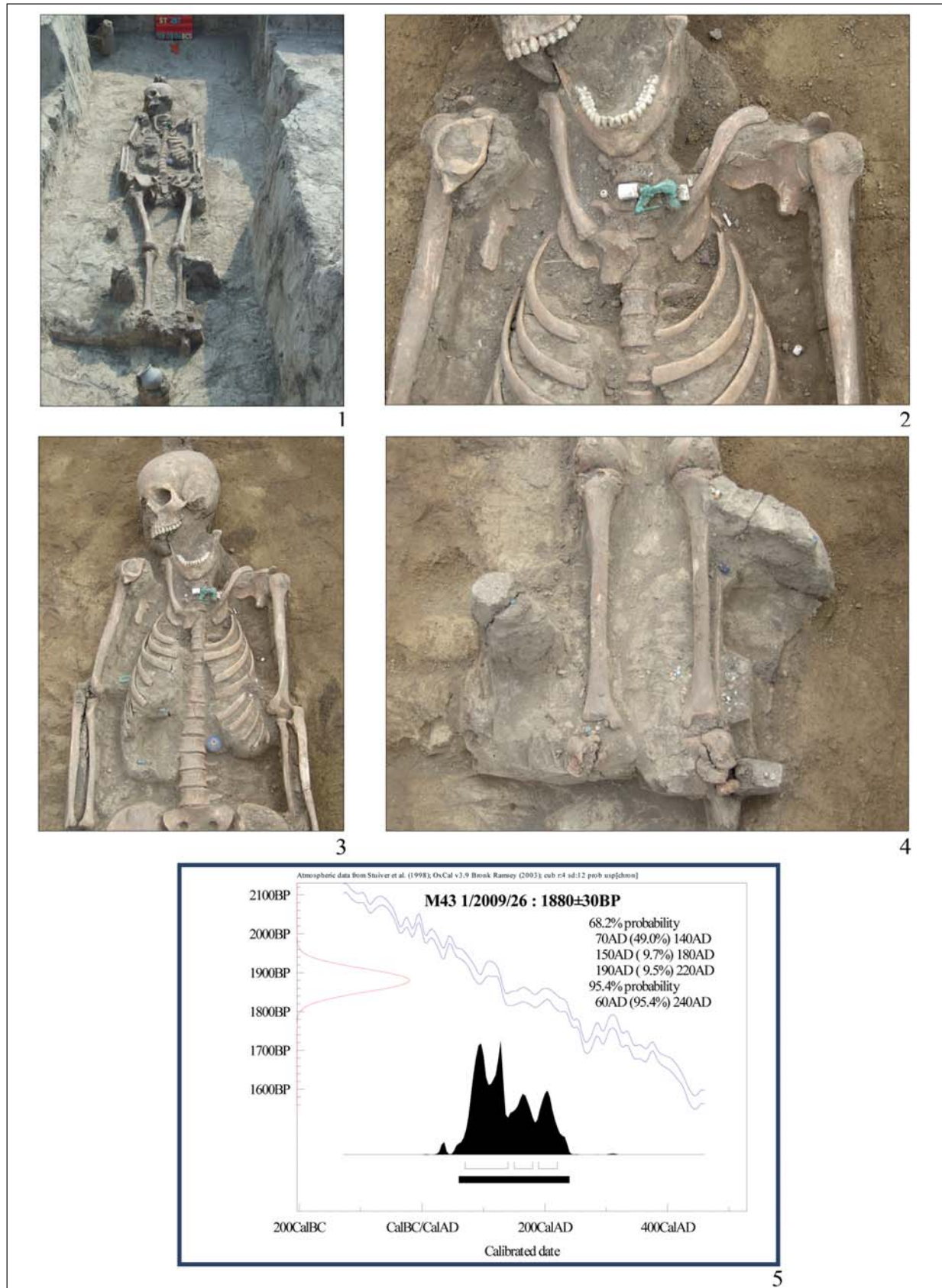
10. kép. Makó-Igási járandó 4. sír
 Fig. 10. Makó-Igási járandó, Grave 4

11. kép. Makó-Igási járandó 5. sír
 Fig. 11. Makó-Igási járandó, Grave 5

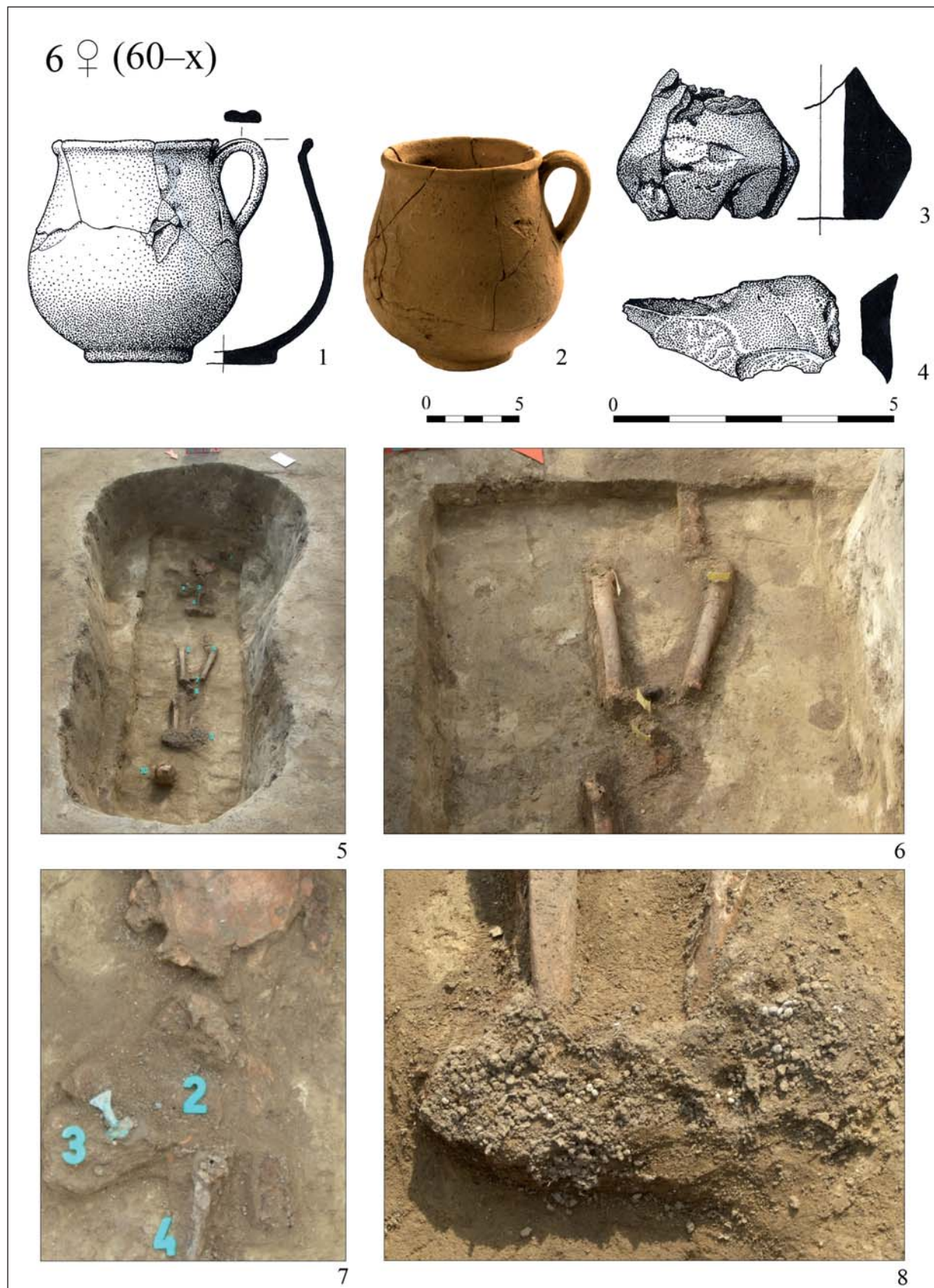
12. kép. Makó-Igási járandó 5. sír
 Fig. 12. Makó-Igási járandó, Grave 5

13. kép. Makó-Igási járandó 5. sír
 Fig. 13. Makó-Igási járandó, Grave 5

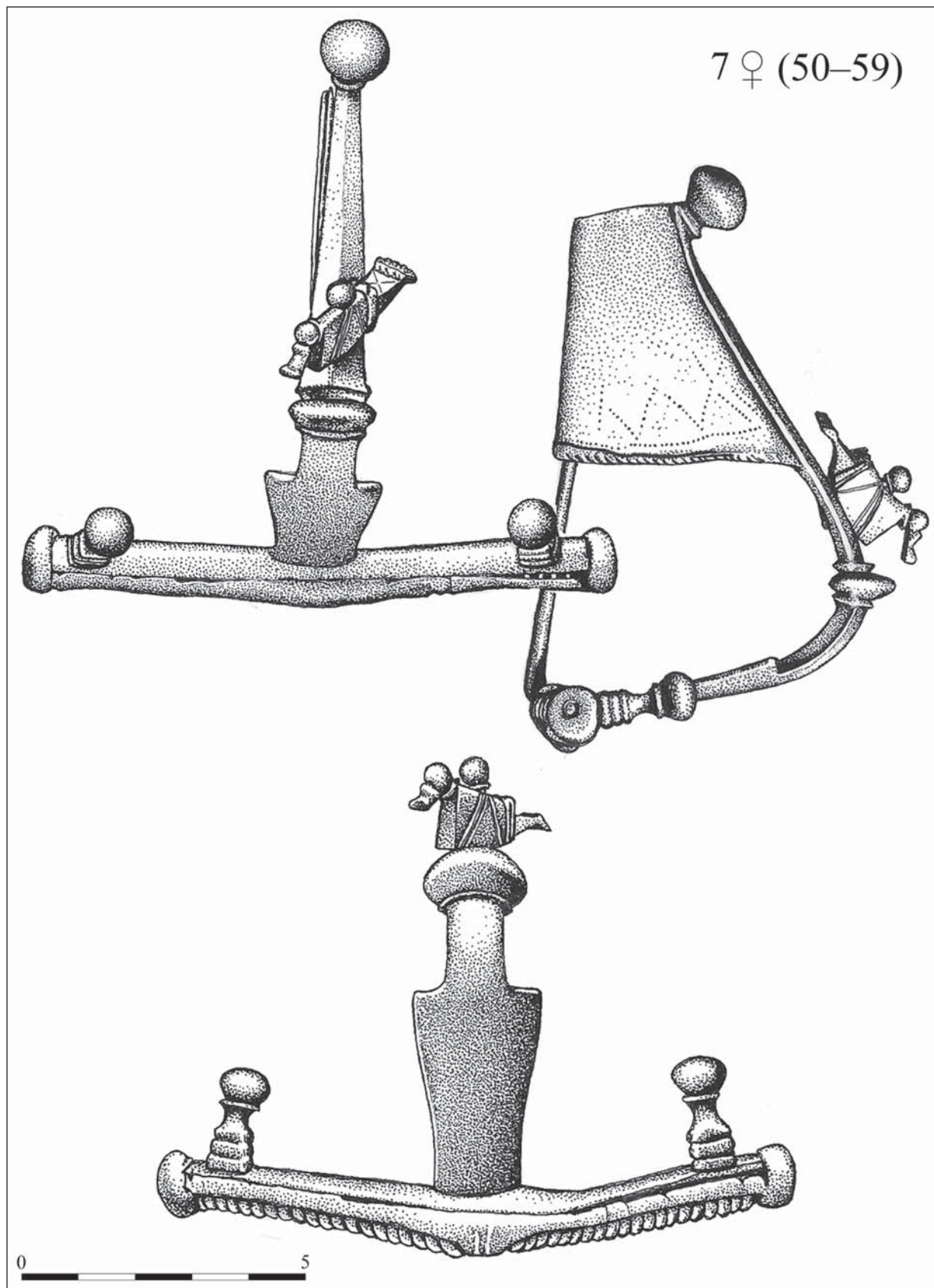
14. kép. Makó-Igási járandó 6. sír
 Fig. 14. Makó-Igási járandó, Grave 6

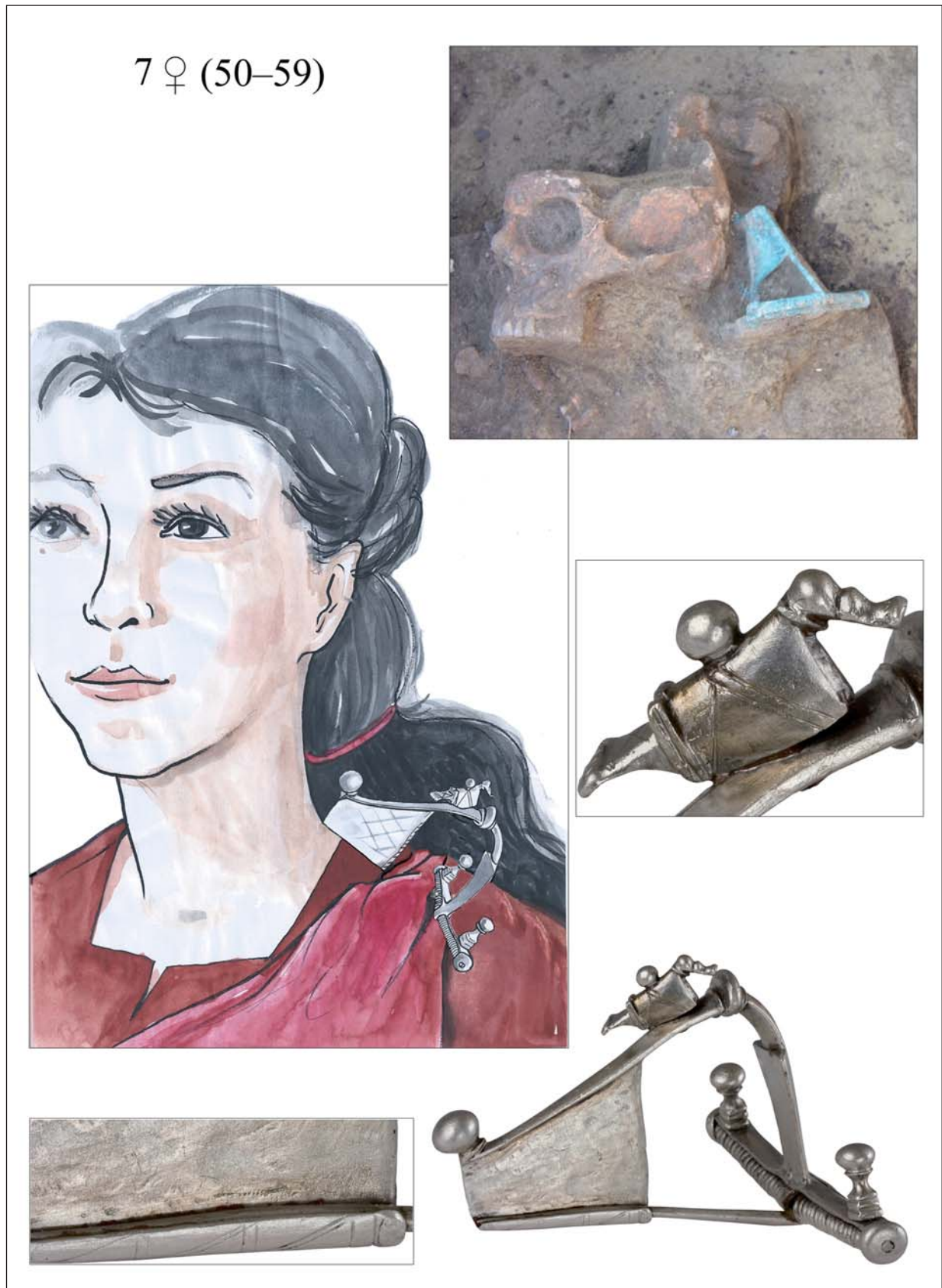
15. kép. Makó-Igási járandó 6. sír
 Fig. 15. Makó-Igási járandó, Grave 6

16. kép. Makó-Igási járandó 7. sír
 Fig. 16. Makó-Igási járandó, Grave 7

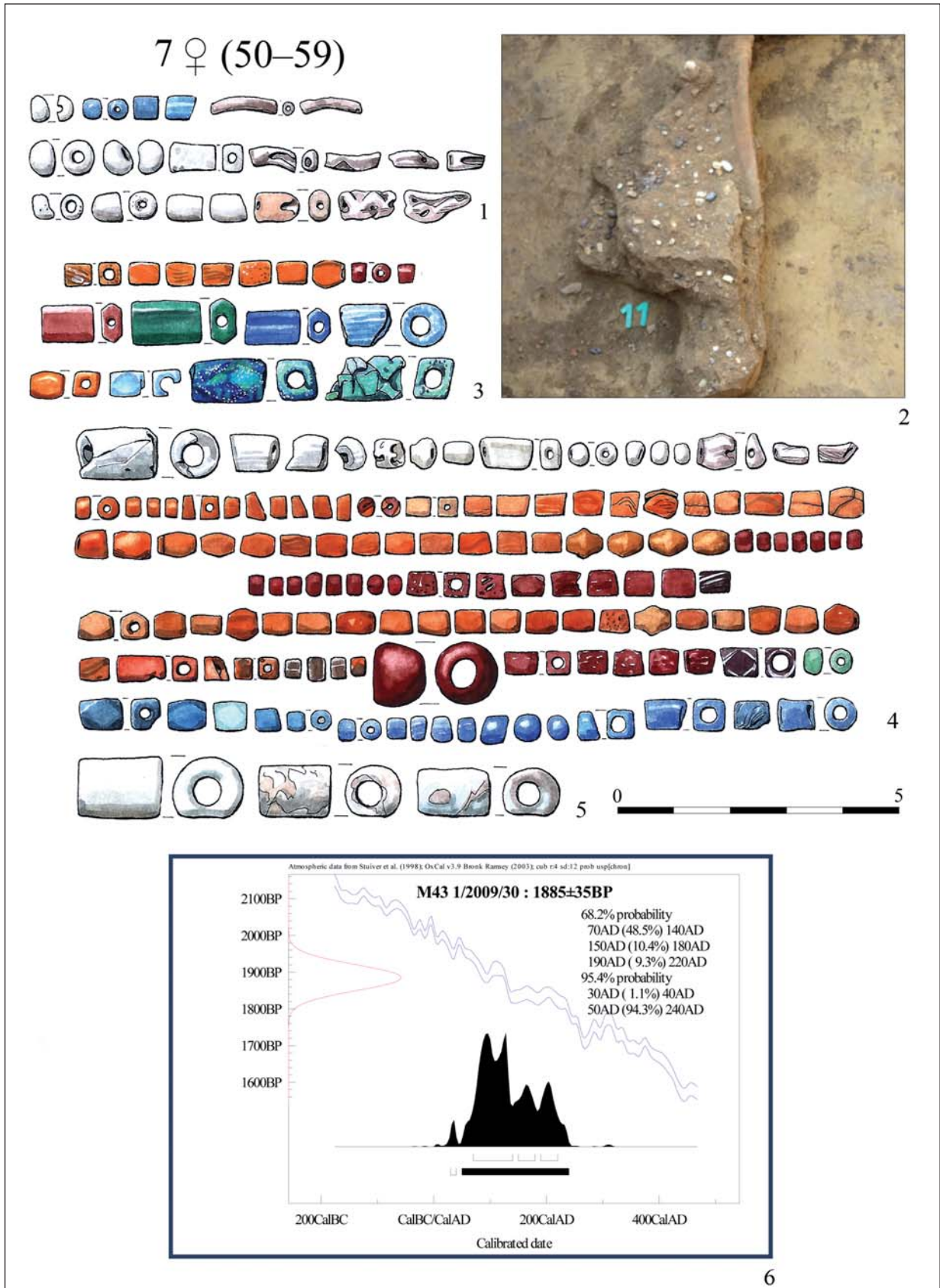
17. kép. Makó-Igási járandó 7. sír
Fig. 17. Makó-Igási járandó, Grave 7

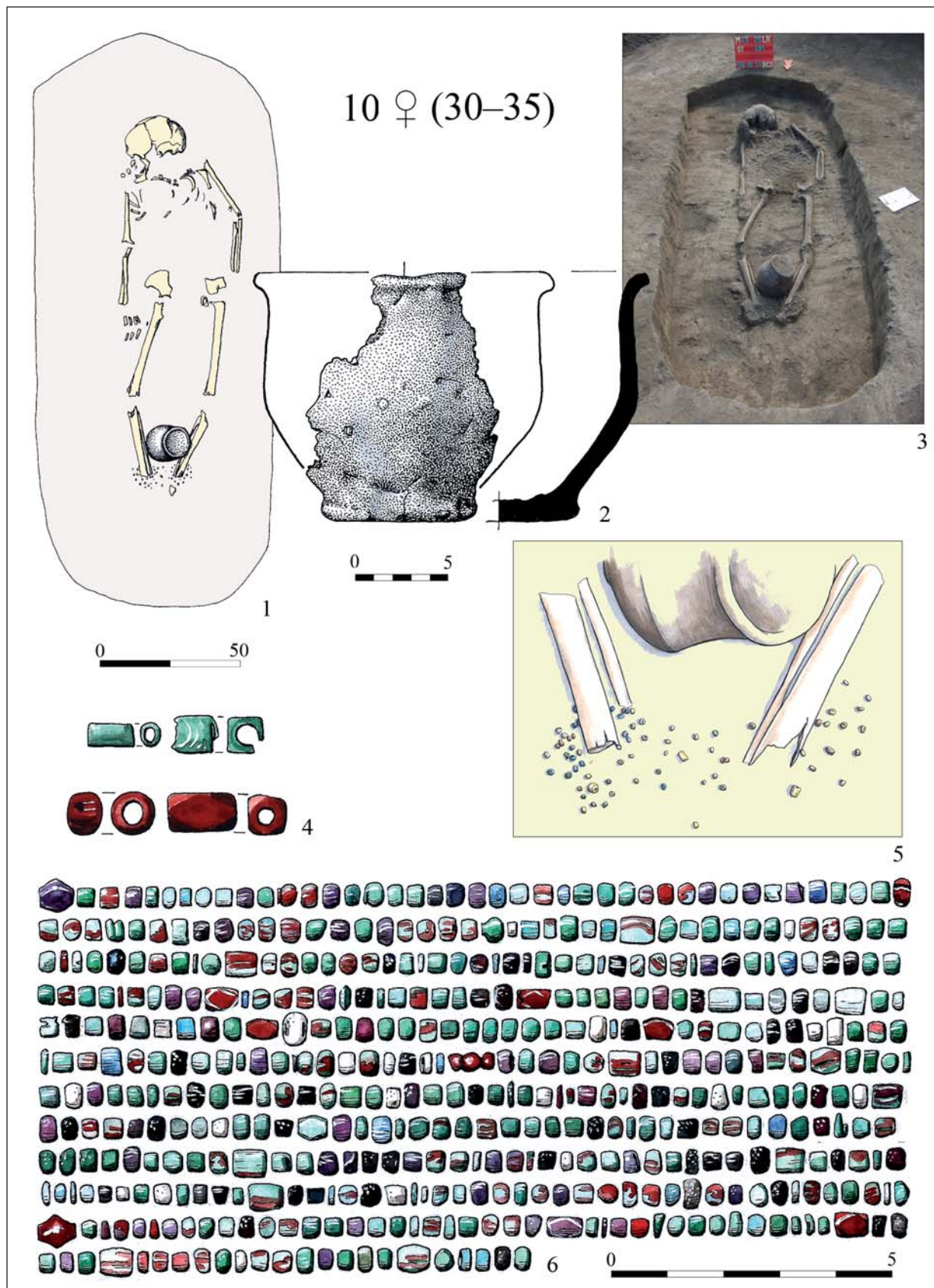
18. kép. Makó-Igási járandó 7. sír
 Fig. 18. Makó-Igási járandó, Grave 7

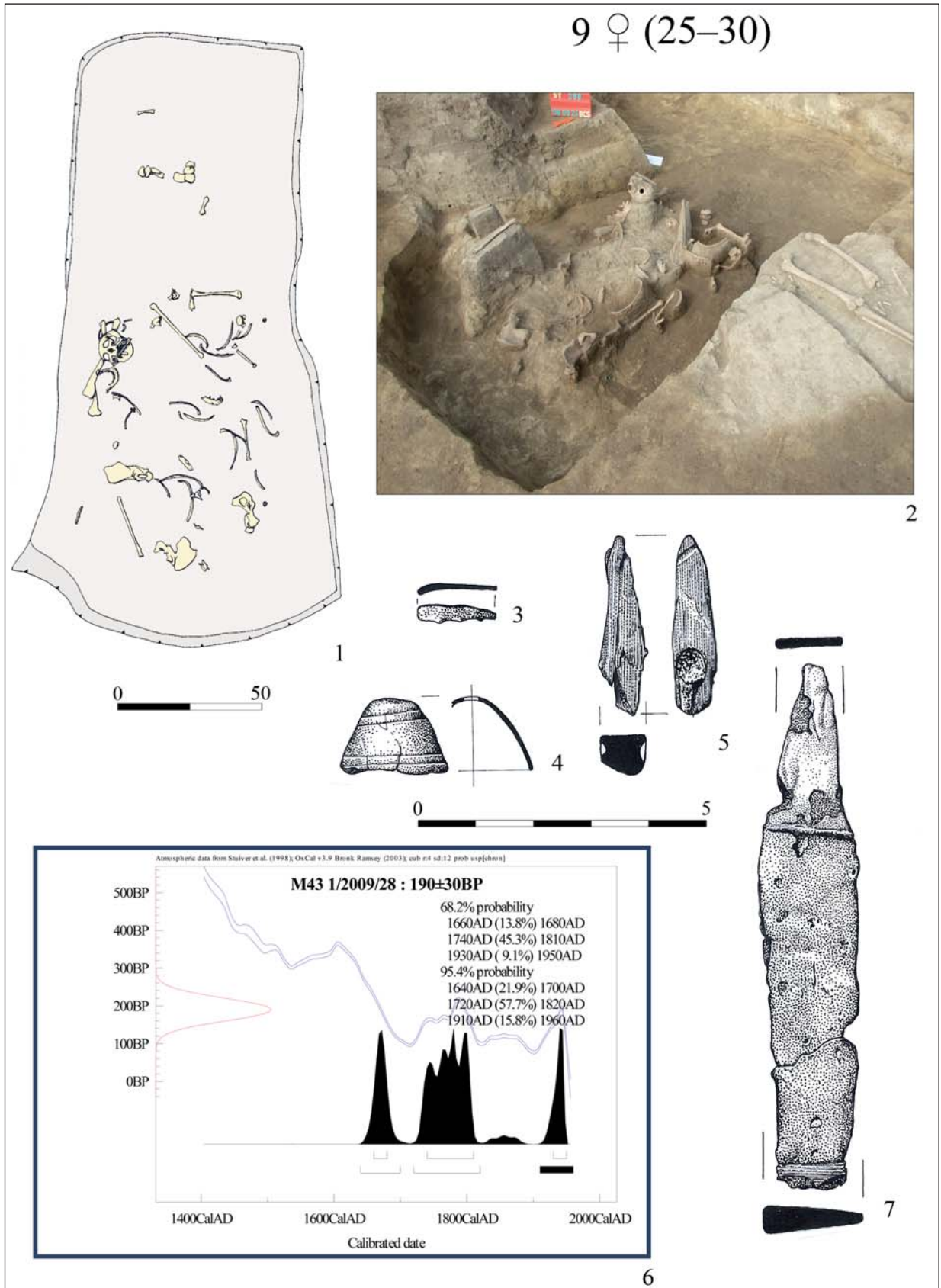
19. kép. Makó-Igási járandó 7. sír
 Fig. 19. Makó-Igási járandó, Grave 7

20. kép. Makó-Igási járandó 7. sír
 Fig. 20. Makó-Igási járandó, Grave 7

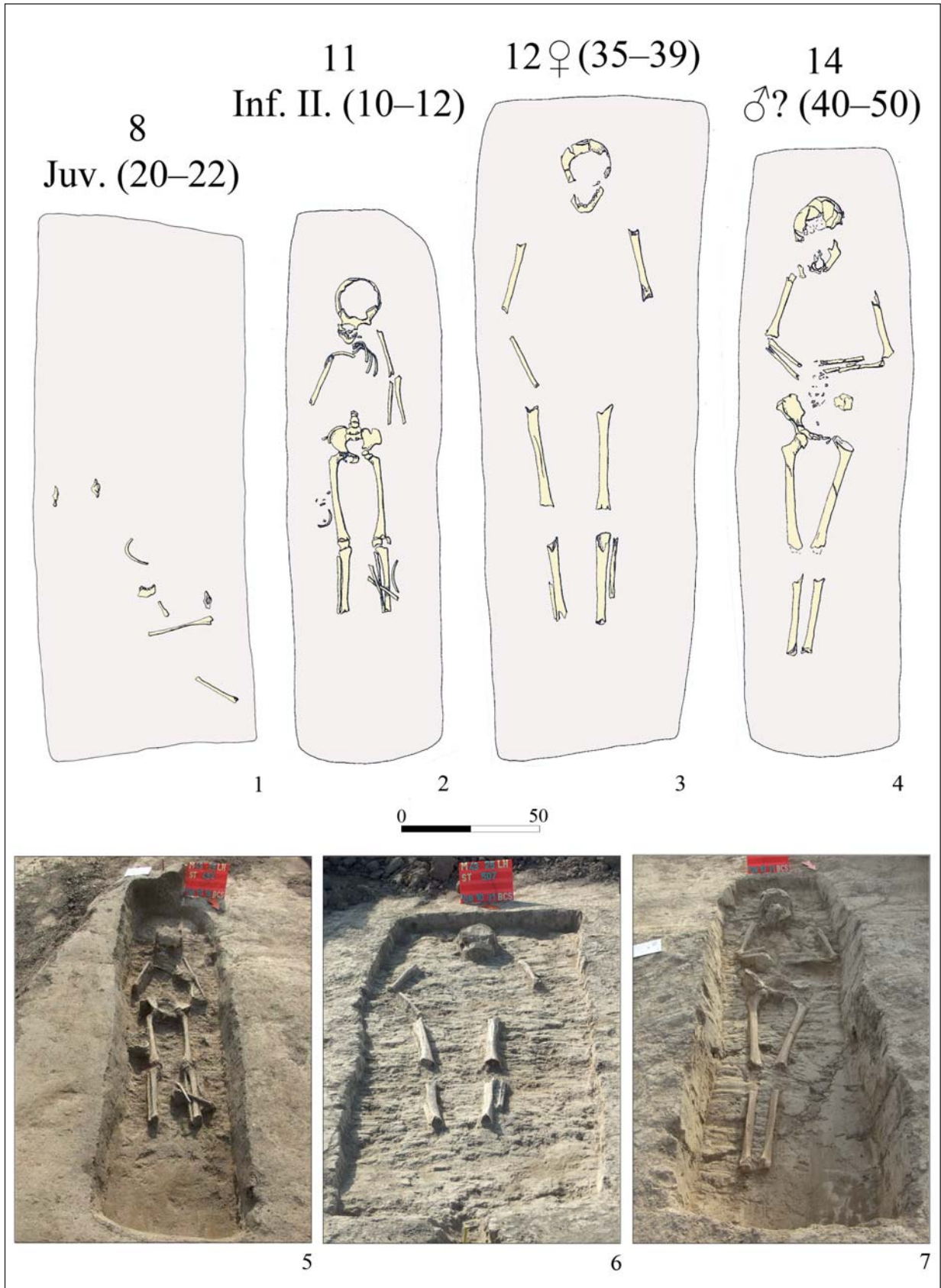
21. kép. Makó-Igási járandó 10. sír
Fig. 21. Makó-Igási járandó, Grave 10

22. kép. Makó-Igási járandó 9. sír
 Fig. 22. Makó-Igási járandó, Grave 9

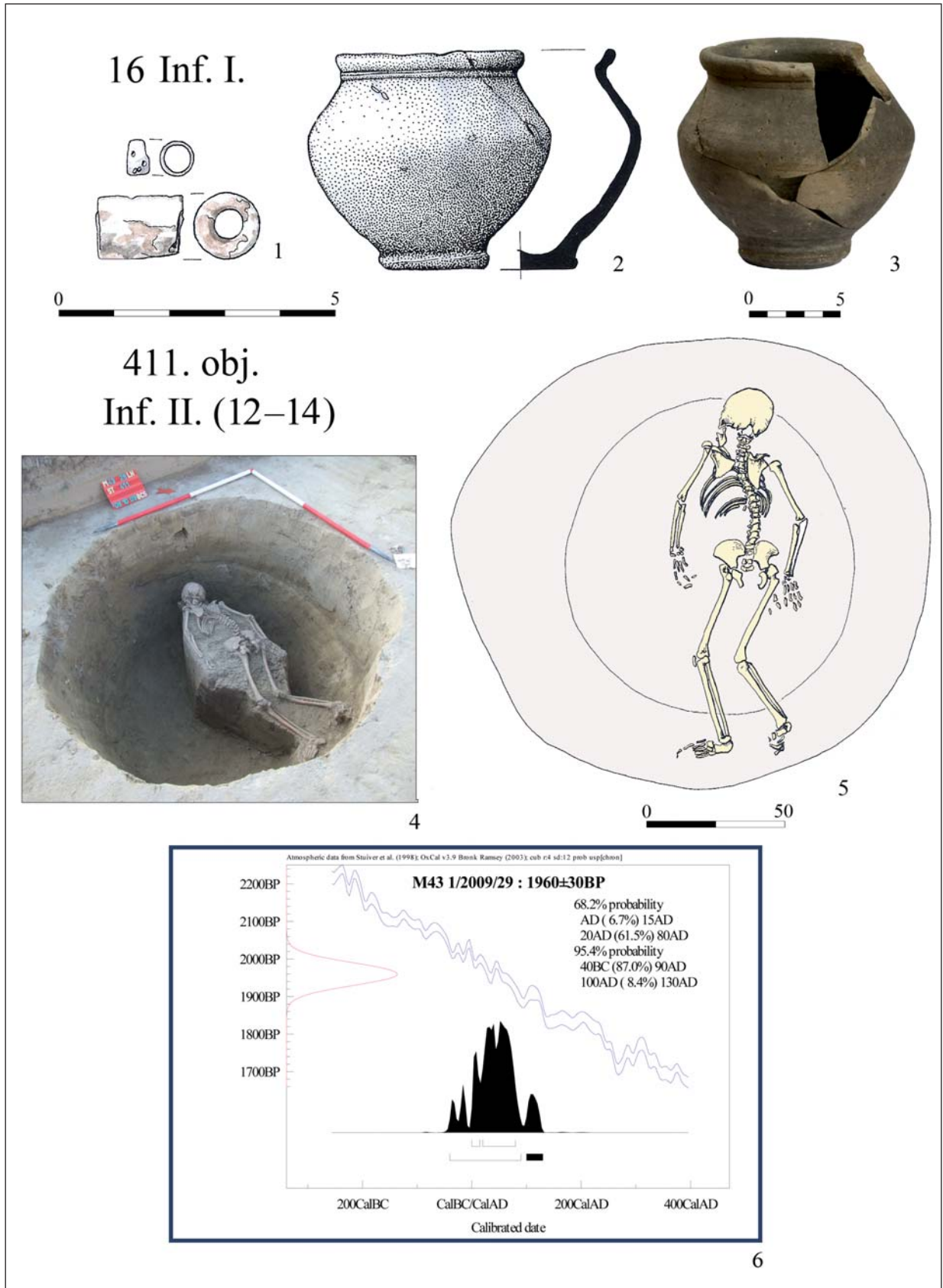

23. kép. Makó-Igási járandó 13. sír
 Fig. 23. Makó-Igási járandó, Grave 13

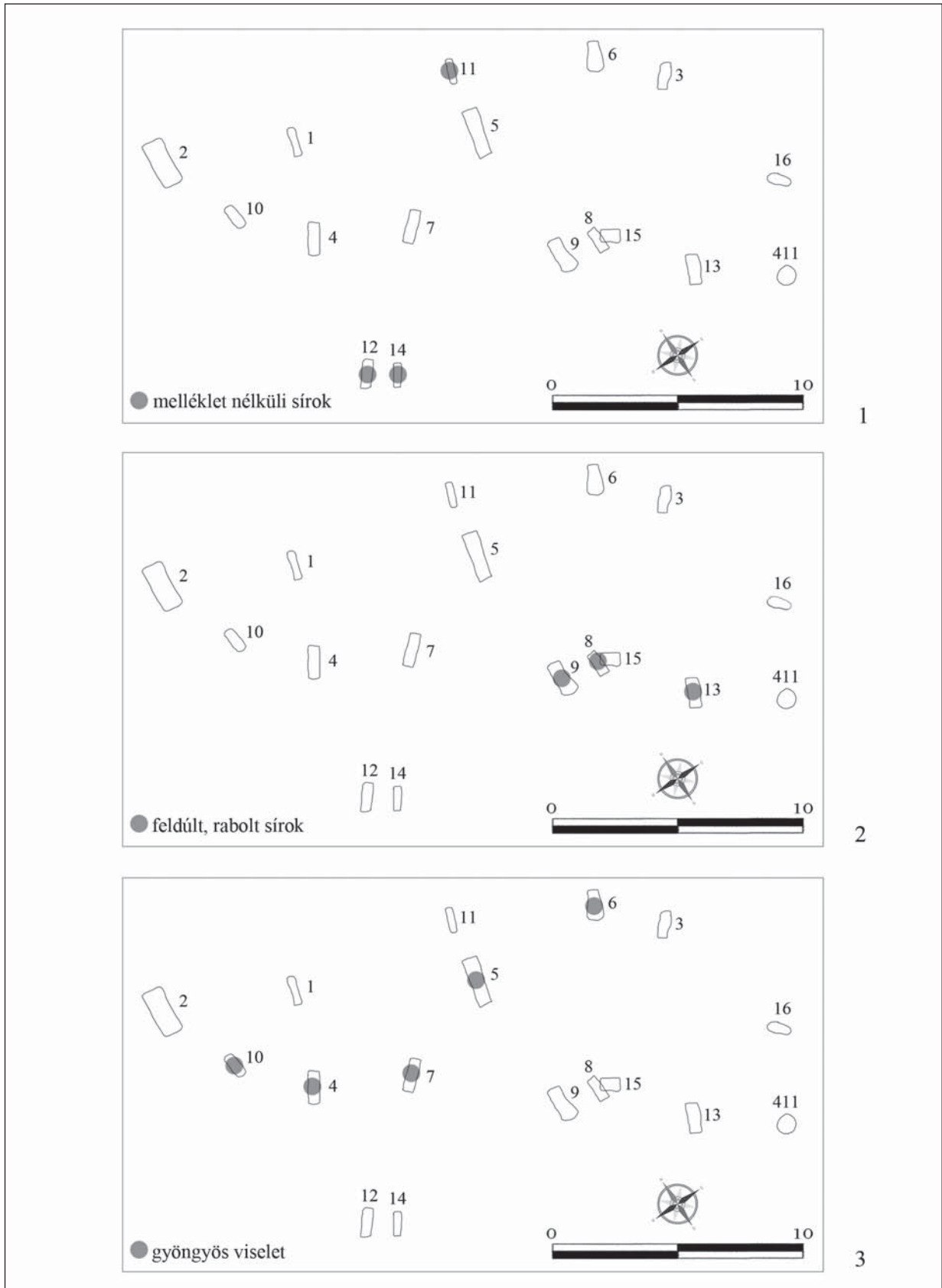

24. kép. Makó-Igási járandó. 1: 6. sír; 2, 5: 11. sír; 3, 6: 13. sír; 4, 7: 14. sír

Fig. 24. Makó-Igási járandó. 1: Grave 6; 2, 5: Grave 11; 3, 6: Grave 13; 4, 7: Grave 14

25. kép. Makó-Igási járandó. 1–3: 16. sír; 4–6: 411. obj.
Fig. 25. Makó-Igási járandó. 1–3: Grave 16; 4–6: 411. obj.

26. kép. Elemző térképek. 1: Melléklet nélküli sírok; 2: Rabolt, feldúlt sírok; 3: Gyöngyös viselet
 Fig. 26. Analytic maps. 1: Graves without archaeological finds; 2: Robbed graves; 3: Dress decorated with pearls

A MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓ I. LELŐHELY (M43 25. LH.) SZARMATA CSONTVÁZANYAGA

MARCSIK ANTÓNIA*

Absztrakt: A rövid tanulmányban egy Makó mellett feltárt, 16 sírból álló, a 2–3. századra keltezhető szarmata temető és egy gödörbe dobott csontváz általános embertani feldolgozására és az antropológiai anyag részletes leírására kerül sor.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, embertani anyag, szarmata, Europid

BEVEZETÉS

Az Alföldön feltárt szarmata kori szériák embertani arculatának bemutatása egy összefoglaló munka keretében történt meg.¹ Ez a tanulmány tartalmazza a Madaras-Halmok 2–5. századi szarmata temető embertani anyagának vizsgálati eredményét, továbbá kisebb lelőhelyek anyagának feldolgozását, néhány régészeti közleményben megjelent embertani adatot, és – megemlítve – a nagyobb, általános következtetést levonó munkákat is. Ezen kívül további kisebb jellegű szériák feldolgozására és publikálására is sor került.²

Ezekről a lelőhelyekről származó csontvázanyag megtartása általában megegyezik a 3–4. századi szarmatákra jellemző, hiányos és töredékes megtartással. Kivételt képez a dusnoki telepen előkerült, a Nemesnádudvar-Papföldről (különösen a gödörbe dobott nő), a Solt-Csukáshátról és a Kiskunfélegyháza környékéről származó csontvázanyag. Feltehetőleg más csoporthoz (vagy etnikumhoz) tartozhattak, más környezeti hatás érthette őket, és/

vagy szokásaik eltérőek lehettek a 3–4. századi szarmatákétól. Az is elképzelhető azonban, hogy kronológiailag korábbi csoportot képviselnek.

Metrikus értékek alapján agykoponyájuk általában rövid (*brachykran*), arckoponyájuk hosszú (*leptoprosop*). Kisebb gyakoriságban előfordul a hosszú (*dolichokran*) koponya széles (*euryprosop*) arccal, valamint némely esetben a *dolichokrania* a feltűnően magas agykoponyával (*hypsikran*) és keskeny (*stenometop*) homlokrégióval. Termetük megegyezik az időszakban élt népességek termetátlagával. A metrikus és a formai elemzések eredménye alapján általában europidok, jelentős a pamíri típus (rövid agykoponya hosszú arckoponyával), és némely esetben a cromagnoid (crA) jellegű típus (hosszú agykoponya és széles arckoponya). Alaposabb morfológiai elemzés alapján rendkívül fontos az a tény, hogy a mongoloid típusal kapcsolatos variánsok is – néhány esetben – megfigyelhetők, azonban a rendkívül

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52. antonia.marcsik@gmail.com

¹ MARCSIK 2011a, 419–436.

² Balástya, Sópál-halom (MARCSIK 2010, 168–170); Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. lelőhely (27/71.) (MARCSIK 2011a); Dusnok-Szúnyogosi dűlő, Kecskemét-Belsőnyír 52/c és 52/e lelőhelyek, Nemesnádudvar-Papföld, Solt-Csukáshát, Kiskunfélegyháza környéke (MARCSIK 2011b); Pócspetri, Tiszabura-Pusztataksony I. 3. lelőhely (HAJDU ET AL. 2012; HAJDU–MARCSIK 2012); Kiskunfélegyháza-Félegyházi tanyák (MOL 5. lh.), Kiskunfélegyháza-Csányi tanya (MOL 7. lh.), Kiskunfélegyháza (MOL 2. lh.) és Kiskunfélegyháza-Pajkos tanya (MOL 8. lh.) (MARCSIK 2013). A megjelent tanulmányokon kívül meg kell említenünk a Makó-Igási járandó M43 33. lelőhely szarmata sírjainak régészeti és antropológiai feldolgozását is egy szakdolgozat keretében (LIPTÁK 2013).

robustus (archaikus) koponyaforma (feltűnően hajlott homlok, *linea nuchae superior*/*inferior* „helyettesítő” *torus occipitalis*, erősen kiemelkedő *glabella*, *arcus superciliaris*, nagy abszolút méretek) ezen temetők anyagában nem figyelhetők meg.

Ezen szériákban a patológiás elváltozások nem mutatnak gyakoriságot.³ Fontossága miatt megemlíthetjük a kiskundorozsmai 296. sír egyénének kalcifikálódott *pleura* maradványát, amely feltehetőleg tuberkulotikus eredetű lehet. Általában megállapítható, hogy több esetben a *femurok*, *tibiák* elvékonyodtak⁴

és némely esetben meggörbültek. Ezek a jelenségek anyagcsere megbetegedéssel (táplálkozással) állhatnak összefüggésben. Bár nem tartozik a patológiás elváltozások közé, de jelentős a kiskundorozsmai 359. sír (nő, *maturus*) enyhén torzított koponyája, mivel növeli a szarmata kori torzított koponyák számát.⁵

Az M43-as autópálya építését megelőző feltárások során a 25. lelőhelyről a szarmata korra datálható csontvázak is előkerültek. E tanulmány célkitűzése ezen csontvázak bemutatása.⁶

ÁLTALÁNOS EMBERTANI FELDOLGOZÁS

Az M43 25. lelőhely szarmata időszakából 17 egyén töredékes megtartású csontváza került elő. Jobb megtartású koponyának mondható a 4. (291. snr), 5. (297. snr) és a 9. (400. snr), míg a vázcsontok közül az utóbbi két sír anyaga.

Módszerként felhasználtuk az elhalálzási életkor (életkorcsoport) becslésére a gyermekek és fiatalok esetében J. Schour és M. Massler, valamint M. Stloukal és H. Hanáková,⁷ a felnőtteknél Acsádi Gy. és Nemeskéri J., valamint M. Y. Isçan, S. Loth és R. Wright, továbbá R. S. Meindl és C. O. Lovejoy munkáit,⁸ a nemek meghatározásánál Acsádi Gy. és Nemeskéri J.⁹ összefoglaló tanulmányát.¹⁰ A koponyák és vázcsontok mérésénél és értékelésénél R. Martin

és K. Saller,¹¹ a termet megállapításánál T. Sjøvold,¹² a taxonómiai elemzésnél Lipták P.¹³ és a morfológiailag észlelhető patológiás elváltozások megállapításánál D. J. Ortner¹⁴ munkája volt az elsődleges.

Az elhalálzási életkor és a nem meghatározásának eredményét az 1. táblázat mutatja, amely alapján kitűnik, hogy a szériát elsősorban *adultus* és *maturus* korcsoportba tartozó nők alkotják,¹⁵ míg a 14. (530. snr) férfi és a 12. (507. snr) női sírból származó váz nemi hovatartozása kétséges. A gyermekek száma nagyon kevés, a 16. sír (304. snr) feltételesen tartozik az *infantia* I. korcsoportba. A gödörből származó egyén (411. obj.) elhalálzási életkora 12–13 évre tehető.

³ Meg kell azonban említenünk, hogy a csontok töredékes megtartása határt szabott a vizsgálatnak.

⁴ A *tibia* esetében kicsi a *transversalis* szélesség értéke a *sagittalis* átmérő rovására, a *femurnál* fordítva.

⁵ BERCZKI–MARCSIK 2006; HAJDU–BERNERT 2007.

⁶ Az egyének csontvázainak leírását lásd lejjebb!

⁷ SCHOUR–MASSER 1941; STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978.

⁸ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970; ISÇAN ET AL. 1984; MEINDL–LOVEJOY 1985.

⁹ ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

¹⁰ Külön említést érdemel, hogy a sok módszer ellenére több esetben a csontvázak általános és egymáshoz viszonyított állapota alapján döntöttünk azok nemiségének és életkorának megállapításánál.

¹¹ MARTIN–SALLER 1957.

¹² SJØVOLD 1990.

¹³ LIPTÁK 1965.

¹⁴ ORTNER 2003.

¹⁵ Három csontváz esetében a nagyobb életkorcsoportokat sem lehetett megállapítani.

Nem	Életkor						
	<i>infantia I.</i>	<i>infantia II.</i>	<i>juvenis</i>	<i>adultus</i>	<i>maturus</i>	<i>senium</i>	<i>meghatlan</i>
Férfi					14		
Nő				2, 4, 5, 9, 10	1, 3, 7	6	12, 13
Meghatlan	16	11, 411	8				15

1. táblázat. Nemek és életkorcsoportok megoszlása

Table 1. Distribution of the age at death and sex

A metrikus értékeket a 2. és a 3. táblázatban foglaltuk össze. A néhány koponya és vázcsont értékei alapján az alábbi rövid összefoglalást adhatjuk a szériáról: Koponyájuk általában rövid (*brachykran* tendencia), kivétel a 1. és 3. sír vázainak hosszú (*dolichokran*), illetve magas (*hypsikran*) vagy közepesen magas (*orthokran*)

koponyája.¹⁶ A homlok területe közepesen széles (*metriokran*), kivétel a 2. sírban nyugvó keskeny (*stenometop*) homloka, az arckoponya változó (széles – *euryprosop* és keskeny – *leptoprosop*), a szemüreg nagy (*hypsikonch*), az orr régió inkább keskeny (*leptorrhin*). A termet értéke a nőkre vonatkozólag 153 és 156 cm közötti.

Méretszám (MARTIN)	Sírszám					
	1. (261. SNR)	2. (265. SNR)	3. (266. SNR)	4. (291. SNR)	5. (297. SNR)	9. (400. SNR)
1	(191)	(170)	193!	(175)	172	168
5	-	-	-	-	96	96
8	(140)	(145)	130!	140	139	132
9	-	94	87	95	93	89
17	-	-	-	-	134	126
40	-	-	-	-	92	88
45	-	-	-	-	(122)	126
46	-	-	-	(90)	90	92
47	-	-	-	(115)	111	105
48	-	-	-	75	69	65
51	-	-	40	38	39	37
52	-	-	35	28	34	32
54	-	-	25	28	25	24
55	-	-	47	52	49	48
62	-	-	-	41	44	40
63	-	-	-	37	35	36
65	-	125	-	-	115	-
66	-	98	85	-	94	-
69	-	28	28	33	30	30
70	53	62	52	60	55	-
71	30	26	30	36	30	-

2. táblázat. Metrikus értékek (koponya)

Table 2. Measurements of the skulls

¹⁶ A 3. (266. snr) koponya kitűnik az átlagos méretektől eltérő értékekkel: rendkívül hosszú, keskeny és magas (20. méret=115), feltehetőleg idegen etnikum lehet.

sírszám	humerus		radius		ulna		femur		tibia		fibula		termet
	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	jobb	bal	
2. (265. SNR)								407					(156)
5. (297. SNR)	281		215	217	238		416	418	332				156
9. (400. SNR)	282	280	209	207	-	227	412	409	-	-	-	-	153

3. táblázat. Metrikus értékek (vázcsontok)

Table 3. Measurements of the postcranial bones

A morfológiai jellegek közül anatómiai variáció a *lambda* mérőpontnál fellépő „csúcs-csont” (*os apicis*), amely a 2. sírnál figyelhető meg, míg a *lambda* varratban jelentkező járulékos csontok (*ossa Wormiana*) három koponyán (3., 4. és 9. sír) észlelhetők. A *processus mastoideus* kettéosztottsága egy esetben (14. sír) figyelhető meg, a *trigonum mentale* fordított T alakja erősen kiemelkedő két esetben (3. és 14. sír).

Taxonómailag europidok (közelebről meghatározhatatlan europid az 1., meghatározhatatlan *brahcykran* a 2., pamíri a 4. és 5., gracilis mediterrán a 9. sír). Enyhe mongoloid jelleg figyelhető meg a 7. (*foramen infraorbitale* felett *exostosis*, lapát alakú metszők, félköríves lefutású kemény szájpad) és a 9. (sekély *fossa canina*) sír koponyáján.

Kóros elváltozások nem jellemzőek, csupán 5 esetben figyelhetünk meg súlyosabb elváltozásokat. Az 1. női koponya az *os parietale* és az *os frontale* területén (főleg a *tubera parietalia et frontalia* régióban) meglehetősen vastag, az *endocranialis* felszínén a *crista interna* mentén lencse nagyságú vagy annál kisebb kiemelkedések („*en plaque*”)

figyelhetők meg. Ezek a morfológiai elváltozások a HFI (*hyperostosis frontalis interna*) csonttani tüneteivel tartoznak. Ugyanilyen csonttünetekkel jellemezhető a 6. női koponya is azzal a különbséggel, hogy a *crista interna* mentén az új csont képződése jóval nagyobb. Minor fejlődési rendellenességek figyelhetők meg a 9. váz keresztcsontján és *lumbalis* csigolyáján (részleges *sacralisatio* +L5, valamint kétoldali *spondylolysis* az L4-en), valamint koponyáján, a *sutura sagittalis* mentén (közel a *lambda* ponthoz) trauma (ütés?) utáni gyulladás nyoma.

Fontosnak ítéltetők a 411. gödörbe dobott, 12–14 éves gyermek koponyáján lévő elváltozások. A koponya belső felszínén, a *sulcus sagittalis* mentén nagyon sok a „gödör” („*pit*”) képződmény. Fiatal életkora ellenére több a Pacchioni-féle benyomódás és megfigyelhető a *cribra orbitalia poroticus* típusa. Az első *molaris occlusios* felszínén *tuberculumok* és barázdák sokasága („*mulberry*” *molaris*), valamint a *buccalis* felszínén különálló gödrös képződmények (*zomanchypolasia*) észlelhető, melyek a gyermek kb. 5–6 éves korában alakultak ki.¹⁷

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalásként a következőket említhetjük. Anyagunk – 2–3 csontváz kivételével – rendkívül töredékes és hiányos. A széria demográfiai profilja deformált: a csontvázak felnőttekre

(női nemre és egy feltételes férfire), kisebb számban gyermekekre és egy fiatalkorúra oszlanak. A rendkívül kis esetszámra korlátozódó metrikus elemzés rövid és magas koponyát

¹⁷ A *zomanchypolasia* kialakulása különböző életkorokban történik (KERR 1988).

mutat, a két hosszú (*dolichokran*) koponya fel-tűnő. A hosszú koponya ritka a szarmata időszakban, általában az europid csoporton belül a rövid vagy közepes méretű (*brachykran–metriokran*) koponyájú pamíri rasszkomponens a domináló hosszúkás arckoponyával és magasabb termettel. Ebben az anyagban az úgynevezett *archeomorph* típus – az utóbbi időkben publikált szériákhoz hasonlóan – hiányzik, amely a szarmata időszakban, kisebb gyakoriságban, de megfigyelhető.¹⁸ Taxonómiai kép alapján a 4. és az 5. sír csontváza teljesen hasonló, mindkettő pamíri típusú.

Patológiai szempontból az 1. és a 6. sírból való koponyán lévő elváltozás (*endocranialis* felszínen) a *hyperostosis frontalis interna*, amely anyagcsere/hormonális megbetegedésre vezethető vissza. Ez a megbetegedés elsősorban a nőket érinti érett/idősebb felnőtt korban. Általában történeti embertani anyagban kisebb gyakoriságban szerepel.¹⁹ A gödörben eltemetett gyermek (411.) első *molaris* foga súlyos *zomanchypoplasiát* mutat, durva, szabálytalan bemélyedések, kiemelkedések formájában („mulberry” *molaris*). A jelenség

kialakul kongenitális szifiliszben, *rachitisben* és egyéb fertőző megbetegedésekben. Anyagunkban a kongenitális szifilisz további megjelenési formája a *Hutchinson’s incisivus* hiányzik, és hiányzik a *rachitis* csontokra vonatkozó morfológiai jellegegyüttes is (gömbült *tibiák*, *femurok*, *quadrát* koponya).²⁰ Esetünkben feltételezhető etiológiai faktorként egy magas, hosszantartó lázzal járó fertőző megbetegedés (vagy egyéb megbetegedés).²¹ Történeti anyagban – irodalmi adatok alapján – ennek a súlyos *zomanchypoplasiának* a megjelenése rendkívül ritka.²²

A röviden bemutatott anyag nagy általánosságban megegyezik a dél-alföldi 3–4. századi temetők csontvázanyagával, elsősorban a Balástya, a Szeged és a Kiskundorozsma környékiekkel.²³

A szarmatákkal foglalkozó eddigi embertani munkák, megjelent tanulmányok sok szempont szerint történet jelentős feldolgozások. Tény azonban, hogy a szarmata időszak csontvázai nagy többségükben töredékes megtartásúak, így a legkisebb esetszámú feldolgozás is jelentőséggel bír.

A CSONTVÁZAK LEÍRÁSA

1. sír (261. snr): nő, *maturus* (40–50) nagyon töredékes megtartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -1.4 (*mandibula* jellegei -1, *glabella* +1); *obliteráció*: III–IV (fogak nagyrésze *ante*, illetve *post mortem* hiány a *mandibulában* I1-től); metrikus értékek: agykoponya hosszú (*dolichokran*); morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), homlok egyenes lefutású. Taxon: europid. Patológia: HFI (*hyperostosis frontalis interna – en plaque*), vastagabb koponyafal a *tubera parietalia* és a *frontalia* területeken.

2. sír (265. snr): nő, *adultus* (35–39) jó/közepes megtartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -2 (11 jelleg alapján); *obliteráció*: I–II, fogkopás enyhe; a koponya rövid (*brachykran/hyperbrachykran*), homlok keskeny (*stenometop*); anatómiai variáció: *os apicis*; morfológiai

jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), homlok egyenes lefutású. Termet: 156 cm. Taxon: europid (*brachykran*). Fogstátusz: *post mortem* hiány 13, 21–23, 26, 41–48, 31–32, 38, *ante mortem* hiány 18, 28, *caries*: 36 (*profunda*).

3. sír (266. snr): nő, *maturus* (50–59) közepes megtartású koponyája és nagyon töredékes vázcsontjai; sex jelző: -1.7 1 (1 jelleg alapján), *trigonum mentale* +2(!); *obliteráció*: IV, fogkopás közepes/erős; agykoponya nagyon hosszú (*hyperdolichokran*), keskeny (eu-eu: 130), magas (*hypsikran*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); anatómiai variáció: *ossa Wormiana*; morfológiai jellegek: nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* mérsékelt, homlok

¹⁸ Madaras-Halmok, valamint a tanulmányban ismertetett (publikált) szarmata kori szériák (MARCSIK 2011).

¹⁹ HAJDU ET AL. 2009.

²⁰ ORTNER 2003, 289–297, 393–398.

²¹ MARCSIK–KOC SIS 1992; MARCSIK–KOC SIS 2002.

²² MARCSIK–KOC SIS 2002.

²³ Ld. 2–3. j.

egyenes. Fogstátusz: *post mortem* hiány: 12–13, 22–23, 44–45, 34–35–36, *ante mortem* hiány: 17–18, 27–28, 48, 37–38.

4. sír (291. snr): nő, *adultus* (35–39) közepes megtartású koponyája és vázcsontjai; néhány jelleg *feminin*, a *facies malaris*, az *angulus mandibulae* és a *caput mandibulae masculin*; a *clavicula extremitas sternalis* felszíne alapján 35–39 éves; agykoponya rövid (*brachykran*), homlok közepes (*metriometop*), szemüreg alacsony (*chamaekonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); anatómiai variáció: *ossa Wormiana* (*multiplex*), nyakszirt lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *alveolaris prognathia* nincs. Taxon: europid (pamíri-x). Patológia: *cribra orbitalia* (*poroticus*). Fogstátusz: *post mortem* hiány: 14, 21–22, 33–34, 44–45.

5. sír (297. snr): nő, *adultus* (25–35) jó megtartású koponyája és vázcsontjai; sex jelző: -2 (19 jelleg alapján); *obliteráció*: I, *facies symphysialis*: III, abrázió nincs; agykoponya rövid (*brachykran*), magas (*hypsikran*), homlok közepes (*metriometop*), arckoponya hosszú (*leptoprosop-lepten*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió széles (*chamaerrhin*); nyakszirti régió lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* kifejezett, homlok egyenes. Termete: 156 cm. Taxon: europid (pamíri-x). Fogstátusz: *post mortem* hiány 11–12, 22, 41.

6. sír (312. snr): nő, *senium* (60–x) koponya (*os frontale*, *os parietale* db) és vázcsontok (2 *femur*, 2 *tibia corpusának corticalis* állománya); *obliteráció* V; *femuron* a *linea aspera* nagyon erőteljes és kettős lefutású. Fogstátusz: *post mortem* hiány valamennyi fog. Patológia: *os frontale* belső felszínén HFI (*hyperostosis frontalis interna* 0151 – kifejezett).

7. sír (340. snr): nő, *maturus* (50–59) koponyacsontok (*maxilla*, *os zygomaticum*, *os temporale* darabjai) és vázmaradványok; arckoponya széles (*euryprosop*), *alveolaris prognathia* mérsékelt. Fogstátusz: *post mortem* hiány 41–48, 31–38. Taxon: europid? (+mongoloid jellegek: *foramen infaorbitale* felett „nyelv” alakú *exostosis*, ívelt szájpad az *incisivusok* területén, lapát alakú metszők, kitöltött *fossa canina*). Patológia: dsp (degeneratív *spondylitis* a *lumbalis* csigolyákon – közepes fokú).

8. sír (362. snr): *juvenis* (20–22) koponyacsontok, vázmaradványok; M3 csontban. Fogstátusz: *post mortem* hiány: 11–18, 21–28, 31–38, 41, 42, 43.

9. sír (400. snr): nő, *adultus* (25–30) jó megtartású koponyája (*mandibulából* mindkét oldali *ramus* felső része hiányzik) és vázcsontjai; sex jelző: -2 (16 jelleg alapján); *obliteráció*: I–II, *facies symphysialis*: III, abrázió: enyhe (M3 csontban); agykoponya közepesen hosszú (*mesokran*), magas (*hypsikran*), homlok

közepes (*metriometop*), arckoponya széles/közepes (*euryprosop/mesen*), szemüreg nagy (*hypsikonch*), orr régió közepes (*mesorrhin*); *ossa Wormiana*, nyakszirti régió lekerekített (*curvoccipital*), *apertura piriformis anthropin*, *fossa canina* sekély, *alveolaris prognathia* nincs, homlok egyenes. Termete: 153 cm. Taxon: europid (gracilis mediterrán-x). Patológia: L5 részleges *sacralisatio*, L4 kétoldali *spondylyolysis*; *sutura coronalis* mentén (közel a *sutura lambdoidea* találkozásához) gyulladás, érbevágódás nyoma (trauma, ütés utáni elváltozás). Fogstátusz: minden fog (M3 csontban).

10. sír (491. snr): nő, *adultus* (30–35) koponya és hosszú csontok darabjai (koponyából bal *os temporale*, 2 *os zygomaticum*, *os frontale*, *os occipitale*, *mandibula* darab, *humerus*, *radius*, *ulna*, *femur*, *tibia* darab *corticalis* állományok). Fogstátusz: *post mortem* hiány: 32–33, 37–38, 42–43, 47–48.

11. sír (492. snr): gyermek (*infantia* II. 10–12) koponya és vázcsontok darabjai (*os frontale*, *os parietale*, *os temporale*, *mandibula* darab, bordák, csigolya maradványok, 2 *femur*, *tibia*, *humerus*, *ulna*, *radius* darab); *synchondrosis sphenoccipitalis* nyitott, M2, PM2 csontban.

12. sír (507. snr): nő?, *adultus* (35–39) koponya és vázmaradványok, + 33, 36–38.

13. sír (519. snr): nő, felnőtt (23–x) koponyacsontok maradványai (*os temporale*, bal *ramus mandibulae*, bal *os zygomaticum*, *os occipitale* alapi része, *maxilla* darab); *basis ossis occipitalis* vízszintes mély, hosszanti barázdák. Fogstátusz: *ante mortem* hiány 36–38, *post mortem* hiány: 11–18, 21–28, 31–35, 41–48.

14. sír (530. snr): férfi?, *maturus* (40–50) koponyacsontok és vázcsontok maradványai és néhány fog; sex jelző: +2 (*trigonum mentale* erőteljes, fordított T-alak kifejezett); *obliteráció*: IV–III, fogkopás közepes; kettős *processus mastoideus*, *mandibula* belső felszínén M1–M3 alatti területen hosszanti *linea* kiemelkedés; hosszú csontok maradványai magas termetre utalnak. Taxon: europid (?).

15. sír (299. snr): felnőtt (23–x) borda maradványok.

16. sír (304. snr): gyermek (*infantia* I?), egy *femur* (?) középső része (csak *corticalis* állomány).

411. obj. (gödör): gyermek (*infantia* II. 12–14) hiányos, de jó megtartású koponya és vázcsontjai (*humerus* = 219, *radius* = 172, *femur* = 325, *tibia* = 258). Patológia: „gödör” („*pit*”) képződmények a koponya *endocranialis* felszínén a *sulcus sagittalis* mentén, *cribra orbitalia* (*poroticus*), sok Pacchioniféle *granulum*; M1 (alsó–felső) *occlusio* felszínén *zomanchyoplasia* („mulberry” típus) *buccalisan* „*pit*” képződménnyel, a *zomanchyoplasia* 5–6 éves korban alakulhatott ki). Fogstátusz: *post mortem* hiány 15, 11, 21, 22, 24, 45–35 (M3 csontban).

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970: Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- BERECZKI–MARCSIK 2006: Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Artificial cranial deformation in Hungary. In: *Artificial deformation of human head in Eurasian past*. Ed.: M. Mednikova. OPUS Moskva 5 (2006) 96–114.
- ÉRY 1998: Éry, K.: Length of limb bones and stature in ancient populations in the Carpathian Basin. *Humanbiologia Budapestinensis* 26 (1998) 11–88.
- İŞCAN ET AL. 1984: İşcan, M. Y. – Loth, S. – Wright, R.: Age estimation from the rib by phase analysis: White Males. *Journal of Forensic Sciences* 29 (1984) 1094–1104.
- HAJDU–BERNERT 2007: Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza-vidék szarmata és gepida korához (Anthropological data to Sarmatian and Gepid age of the Tisza region). *Tisicum* 16 (2007) 327–344.
- HAJDU–MARCSIK 2012: Hajdu T. – Marcsik A.: Késő szarmata/hunkori gödör ember-tani leleteinek vizsgálata Tiszabura-Pusztataskony I. 3. lelőhelyről. In: *Hadak Útján XX. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 61–70.
- HAJDU ET AL. 2009: Hajdu, T. – Fóthi, E. – Bernert, Zs. – Molnár, E. – Lovász, G. – Kóvári, I. – Köhler, K. – Marcsik, A.: Appearance of hyperostosis frontalis interna in some osteoarchaeological series from Hungary. *Homo* 60:3 (2009) 185–205.
- HAJDU ET AL. 2012: Hajdu T. – Balassa T. – Pap I.: A Pócspetri határában feltárt római császárkori szarmata sírok embertani leletei. In: *Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán.* Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 395–406.
- KERR 1988: Kerr, N. W.: Childhood health of two Scottish Mediaeval populations as revealed by enamel (hypoplastic) defects. *Journal of Paleopathology* 2:1 (1988) 23–32.
- LIPTÁK 2013: Lipták G.: A Makó-Igási járandó M43/33. lelőhely szarmata sírjainak régészeti és antropológiai elemzése. Szakdolgozat. Szeged 2013.
- LIPTÁK 1965: Lipták, P.: On the taxonomic method in paleoanthropology (Historical Anthropology). *Acta Biologica* 11 (1965) 169–183.
- MARCSIK 2010: Marcsik A.: A Balástya, Sospálhalom mellett feltárt szarmata sírok humán csontvázanyagának rövid ismertetése. Appendix Balogh Cs – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sospálhalom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez (Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sospálhalom. Neue Ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenem Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene). In: *Pusztaszer-től Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2 (2010) 168–170.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In: Köhlegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 419–436.
- MARCSIK 2011a: Marcsik A.: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. (27/71.) lelőhelyen feltárt humán csontvázanyag. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 493–504.

- MARCSIK 2011b: Marcsik A.: „Millió fehér csont meséli...”. Történeti embertani elemzések. *Múzeumőr* IX:1 (2011) 21–23.
- MARCSIK 2013: Marcsik A.: Kiskunfélegyháza környéki szarmata lelőhelyek humán csontvázanyagának rövid jellemzése. *Cumania* 26 (2013) 81–84.
- MARCSIK–KOC SIS 1992: Marcsik, A. – Kocsis, S. G.: Occurrence of enamel hypoplasia in prehistoric and historic skeletal samples (Hungary). *Journal of Paleopathology – Monographic Publications* 2 (1992) 219–229.
- MARCSIK–KOC SIS 2002: Marcsik A. – Kocsis S. G.: Fogak alaki anomáliái a 8. századból (Balmazújváros-Hortobágy-Árkus). *Anthropologiai Közlemények* 43 (2002) 39–46.
- MARTIN–SALLER 1957: Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. Stuttgart 1957.
- MEIND–LOVEJOY 1985: Meindl, R. S. – Lovejoy, C. O.: Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985) 57–66.
- ORTNER 2003: Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.
- SJØVOLD 1990: Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5 (1990) 431–447.
- SCHOUR–MASSLER 1941: Schour, J. – Massler, M. 1941: The Development of the Human Dentation. *Journal of American Dental Association* 28 (1941) 1153–1160.
- STLOUKAL–HANAKOVÁ 1978: Stloukal, M. – Hanáková, H.: Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen. Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen. *Homo* 29 (1978) 53–69.

SARMATIAN SKELETAL MATERIAL AT MAKÓ-IGÁSI JÁRANDÓ (M43 SITE 25)

At the Makó-Igási járandó (site no. 25 on the M43 highway), 16 specimens were excavated (and one from the pit-grave) by Csilla Balogh, archaeologist at the Móra Ferenc Museum, Szeged. The material has been dated to the Sarmatian Period. The skeletons have been identified as European types by general anthropological investigation, however, two specimens show Mongolian characteristics too. The material contributes to the Sarmatian period in the Great Hungarian Plain and shows similarity to the 2nd–3rd centuries.

SZARMATA SÍROK A MAGYAR–HORVÁT GÁZSZÁLLÍTÓ VEZETÉK NYOMVONALÁRÓL – PALEOPATOLÓGIAI ELEMZÉS

PAJA LÁSZLÓ*

Absztrakt: A tervezett magyar–horvát gázz szállító vezeték Bács-Kiskun megyében húzódó nyomvonalán 8 lelőhely esetében kerültek feltárással embertani maradványokat is tartalmazó szarmata objektumok. A humán csontanyag zöme temetkezésekhez köthető, de bizonyos esetekben települési objektumok is szolgáltatottak csontmaradványokat. Az igen hiányos és rossz-közepes megtartási állapotú oszteoarcheológiai minták elemzése során az elhalálozási kor becslését és a csonttani nem meghatározását követően többek között olyan, a csontokon megfigyelhető patológiás léziók (cribra orbitalia et cranii, hosszúcsontok és bordák csonthártya elváltozásai, koponya endocranialis léziói, vonalas zománc hypoplázia) vizsgálata történt meg, amelyek valamely stresszfaktor (pl. éhezés, parazitizmus, ásványi anyagok felszívódási zavarai, nem specifikus és specifikus fertőzések) jelenlétére utalhatnak.

Kulcsszavak: *szarmata, paleopatológia, stresszfaktorok, tuberkulózis, spondylarthritis ankylopoetica*

BEVEZETÉS

A tervezett magyar–horvát gázz szállító vezeték Drávaszerdahely és Városföld között húzódó nyomvonalának Bács-Kiskun megyei szakasza mentén 2009 és 2010 között zajlottak a leletmentő feltárások, amelyek során 76 lelőhely nyomvonalba eső részének feltárással került sor. A feltárások eredményeként előkerült

leletek az őskor és középkor közti összes korszakot felölelték.¹ 8 lelőhely esetében szarmatához köthető antropológiai anyag is előkerült (*1. kép*).² Az oszteoarcheológiai minták egy szériát (Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kigyós csatornától K-re, HT 40. lh.) leszámítva igen kis egyénszámú vizsgálati anyagot

* Szegedi Tudományegyetem TTIK Embertani Tanszék, H-6726 Szeged, Közép fasor 52./Magyar Nemzeti Múzeum, Nemzeti Örökségvédelmi Központ IV. Regionális Iroda, H-6724 Szeged, Árvíz utca 61. pajalaca2000@yahoo.com

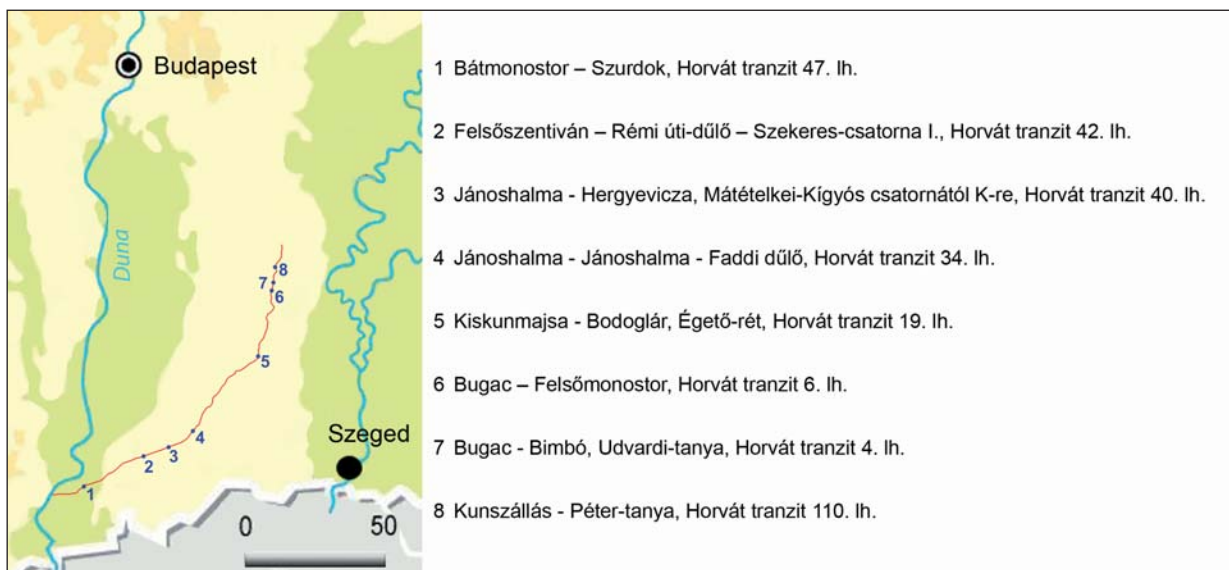
¹ GERGELY ET AL. 2013.

² Deák A.: Összefoglaló jelentés. Kiskunmajsza-Bodoglár-Égető rét lh.; Horvát tranzit 19. lh. 2009. október 2–2009. november 6. 2009; Deák A.: Összefoglaló jelentés. Kunszállás-Péter tanya, HT-110. lh. 2009; Gulyás Gy.: Szakmai zárójelentés Városföld-Drávaszerdahely DN 800-as földgáz szállítóvezeték, a horvát tranzit gázvezeték nyomvonalán található Bugac-Bimbó, Udvardi-tanya, HT-4 lelőhelyen (KÖH: 69213) a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat által végzett régészeti feltárások eredményeiről. 2009; Gulyás Gy.: Szakmai zárójelentés Városföld-Drávaszerdahely DN 800-as földgáz szállítóvezeték, a horvát tranzit gázvezeték nyomvonalán található Bugac-Felső-Monostor, HT-6. lelőhelyen (KÖH: 69213) a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat által végzett régészeti feltárások eredményeiről. 2009; Gulyás Gy.: Szakmai zárójelentés Városföld-Drávaszerdahely DN 800-as földgáz szállítóvezeték, a horvát tranzit gázvezeték nyomvonalán található Felsőszentiván, Rémi-úti-dűlő, Szekeres-csatorna I., HT-42. lelőhelyen (KÖH: 69465) a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat által végzett régészeti feltárások eredményeiről. 2009. szeptember 2–11. 2009; Gulyás Gy.: Az ásatás rövid leírása. Bátmonostor-Szurdok, HT-47. lelőhely. 2009. szeptember 15–október 2. 2009; Gulyás Gy.: Az ásatás rövid leírása. Bátmonostor-Szurdok, HT-47. lelőhely. 2010. május 12–június 14. 2010; Pópity D.: Összefoglaló Jelentés. Jánoshalma-Faddi-dűlő, Horvát tranzit 34. régészeti lelőhely feltárással. 2009; Pópity D.: Összefoglaló jelentés. Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kigyós-csatornától K-re, HT-40. (Bővítés). 2010. március 29–április 1. 2010.

jelentenek (1. táblázat). A maradványok a legtöbb esetben sírokból kerültek elő, de 7 esetben települési objektumok (pl. gödrök, füstölő kürtő) is rejtettek csontelemeket. A humán csontanyag a szarmatákhoz köthető számos, egyéb lelőhelyhez hasonlóan (pl. Madaras-Halmok,³ M5 autópálya Csongrád megyei szakaszának szarmata lelőhelyei⁴) igen rossz megtartású. Az emberi maradványok sokszor csak pár csonttöredékre korlátozódnak, a minőségi állapot rossz–közepesnek mondható. A tafonómiai folyamatoknak köszönhetően az antropológiai elemzés nehezebbé,

bizonytalanabbá vált, ez vizsgálataink mind a négy szintjét (elhalálzási életkor becslése, csonttani nem meghatározása, metrikus elemzés, paleopatológiai megfigyelések) érintette.

Jelen dolgozat a 8 lelőhely antropológiai anyagát a földrajzi távolság ellenére együtt vizsgálja. Közös paleodemográfiai profilt a minta széttagolt volta miatt nem készítettünk, de az azonos korszak és a hasonló környezeti tényezők okán a paleopatológiai vizsgálatok statisztikai elemzését – noha több kisebb, és részlegesen előkerült populációról van szó – együtt végeztük.

1. kép. A magyar–horvát gázz szállító vezeték Bács-Kiskun megyei nyomvonala mentén feltárt, szarmata antropológiai anyagot tartalmazó lelőhelyek elhelyezkedése és elnevezése

Fig. 1. Localization and name of archaeological sites containing anthropological remains dated to the Sarmatian period

PALEODEMOGRÁFIA

A 8 lelőhely esetében 42 egyén csontmaradványait sikerült azonosítani (1. táblázat). A demográfiai eredmények elemzésére nem került sor. A lelőhelyek részleges feltártságának

és a kis esetszámnak az esetlegesen jelentkező torzító hatása ugyanis nem teszi lehetővé pontos következtetések levonását.

³ MARCSIK–PAJA 2009; MARCSIK 2011.

⁴ PAJA 2003; PAJA 2003a; PAJA–MARCSIK 2009.

	magzat / újszülött	Inf I	Inf II	Inf I-II.	Juvenis			Adultus			Ad-Mat			Maturus			Senium			felölt			Összes
					F	N	I	F	N	I	F	N	I	F	N	I	F	N	I	F	N	I	
1. HT 47 lh.	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	1	7
2. HT 42 lh.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
3. HT 40 lh.	-	1	1	-	-	4	2	-	2	-	1	-	1	1	-	-	1	-	2	1	-	17	
4. HT 34 lh.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
5. HT 19 lh.	-	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	7	
6. HT 6 lh.	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4	
7. HT 4 lh.	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	
8. HT 110 lh.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
Összes	2	3	5	0	0	4	3	1	5	1	1	1	0	6	3	0	0	1	0	2	2	2	42

1. táblázat. A szarmata lelőhelyekről előkerült embertani maradványok elhalálozási életkor becslésének és csonttani nem-meghatározásának eredményei

Table 1. Palaeodemographical data of anthropological remains belonging to Sarmatian sites

PALEOPATOLÓGIA

A paleopatológiai vizsgálatok során makroszkópos elemzésre volt lehetőségünk, a csontokon megfigyelhető elváltozások alapján történő diagnózis felállítása a szakirodalmi források alapján (pl. BARNES 1994,⁵ PÁLFI ET AL. 1999,⁶ ROBERTS-MANCHESTER 2010,⁷ AUFDERHEIDE-RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998,⁸ WALDRON 2009⁹) történt.

Fejlődési rendellenesség egyetlen esetben fordult elő: a Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kígyós csatornától K-re, HT 40. lelőhely 38. objektumában (SNR 85) azonosított 15–16 éves (*juvenis* korcsoport) nőies vázmaradványok koponyáján a nyílvarrat teljes hosszában elcsontosodott. Az elváltozás mind az ekto- és endokraniális oldalon megfigyelhető, de a koponya formája nem torzult (2. kép 1).

Traumás elváltozások kis számban láthatók a csontokon, egyik sem utal a népességhez köthető erőszakos cselekedetekhez. A Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kígyós csatornától K-re, HT 40. lelőhely 94. objektumából (SNR 161) előkerült idős női váz esetében a jobb singsont könyökízületi nyúlványa torzult, ami gyógyult törésre utal. Ugyancsak törés

állhat az OBNR 64/SNR 125 sírból származó, 18–19 éves nő vázmaradványain, a bal sípcsont disztális ízfelszínén megfigyelhető elváltozásnak a hátterében (bár a fejlődési rendellenesség sem kizárt). A bokaízületi végdarab erősen torzult, és ennek következtében az egyén fiatal kora ellenére peremképződmények jelentkeztek az alsó végtagi csontok ízfelszínein.

A Felsőszentiván-Rémi úti-dűlő, Szekerescsatorna I., Horvát tranzit 42. lelőhely egyetlen egyénének (40–45 éves férfi) robusztus vázán is gyógyult törésre utaló jel látható, a folyamat a jobb 1. kézközépcsont kismértékű torzulását eredményezte.

A legnagyobb számban a degeneratív, kopásos eredetű ízületi elváltozások jelentkeztek a vázmaradványokon. 10 egyén vázán figyelhető meg az ízfelszínnek torzulása; felritkulások, peremképződmények formájában jelentkeznek az elsősorban az alsó végtagokon és a nyaki csigolyák kis ízületeinél megfigyelhető elváltozások. A léziók egy kivétellel az idősebb személyeket érintik, ez utóbbi esetben (HT 40. lelőhely, OBNR 64/SNR 125) trauma degeneratív hatása okozhatta másodlagos

⁵ BARNES 1994.

⁶ PÁLFI ET AL. 1999.

⁷ ROBERTS-MANCHESTER 2010.

⁸ AUFDERHEIDE-RODRÍGUEZ-MARTÍN 1998.

⁹ WALDRON 2009.

formaként az *osteoarthrosis*. Különösen erőteljes torzulás jelentkezik a Bátmonostor-Szurdok, Horvát tranzit 47. lelőhely egyik, 40–50 éves férfi vázának bal combízületi vápájánál; az *acetabulum* részben kitöltött, sekélyebb, a *periacetabularis* részeken jelentős mértékű újabb csontképződés is jelentkezik (2. kép 2). A bal combcsonti fej erőteljesen torzult, rajta kifejezett peremképződmények alakultak ki. Az elváltozás nem önállóan jelenik meg, torzult ízfelszínnek észlelhetők a két kulcsfont sternális végén, a jobb kulcsfont acromiális végénél. A két térdkalács hátsó oldalán, a C3–C4 nyakcsigolyák közti bal oldali és a T3–T4 hátsigolyák közti jobb oldali kisízületeken és egy jobb lábujjperc disztális végén ugyanilyen léziók láthatók; mindezek degeneratív eredetű kopásos folyamatokra utalnak.

Vizsgálataink során számos könnyen felismerhető, nem specifikus stresszmarker: *cribra orbitalia et cranii*, a koponya endocraniális felszínének csontképző és csonthiányt okozó léziói, a bordák és hosszúcsontok *periostitise* (csonthártyagyulladás) (2. kép 3–4), a csigolyatestek oldalsó és elülső területein megjelenő, apró nyílások (*hypervascularisatio*), vonalas *zomanchypoplasia* jelenlétét és fokozatait, megjelenési formáit is szisztematikusan feljegyeztük. Ezek az elváltozások sokféle kórfolyamatokhoz kapcsolhatóak, többek között okozhatja ezeket beviteli hiány vagy felszívódási probléma okozta hiánybetegség, fertőzés (nem specifikus és specifikus – pl. tbc – fertőzések), parazitizmus. Ezen elváltozások jelenléte valamely, az egyén életében jelenlévő betegségre utalhat, szisztematikus elemzésükkel a populáció életkörülményeire, táplálkozási mintáira, megbetegedéseire, azok fokozataira, megjelenési formáira következtethetünk.

A vizsgált 42 egyén megtartási állapotából következően sok esetben az egyes elváltozástípusok lokalizációs területei nem voltak megfigyelhetőek, de a kisebb mintaszám ellenére számos esetben sikerült leírni a fenti léziókat (2. kép 5).

A legnagyobb gyakorisággal a vonalas *zomanchypoplasia* jelentkezik (40%), ezt

követi a *hypervascularisatio* (36,4%) és a *cribra orbitalia* (35,7%). Ugyanakkor mindegyik általunk feljegyzett marker az anyag rossz mennyiségi és minőségi megtartási állapota ellenére jelentős számban van jelen. Noha a sok helyen hiányzó predilekciós helyekből adódó kis esetszám miatt a mintára vonatkozó gyakoriságok torzak lehetnek, de mindenképpen meg kell említeni a fentiek ellenére is jelentős számban megjelenő léziókat. Sajátos trend jelentkezik az elváltozások és az érintett korcsoportok között. Míg a *cribra orbitalia* és a vonalas *zomanchypoplasia* elsősorban a felnőtt vázokon látható, addig a fertőzésekkel közvetlenebb kapcsolatba hozható, négy lokalizációban leírt, sokszor aktív periosztális patológiás folyamatok nagyobb gyakorisággal jelentkezik fiatal gyermekeken vagy ifjú, *juvenis* korcsoportú egyéneken. Az elváltozások gyakran nem önállóan, hanem egymás mellett jelennek meg; ez a jellegzetesség különösen a Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kígyós csatornától K-re, HT 40. lelőhely anyagán ismerhető fel.

A Bátmonostor-Szurdok, Horvát tranzit 47. lelőhely anyagából a vázon megfigyelhető patológiás elváltozások közül több is említésre érdemes lehet, de ezek közül is kiemelkednek az SNR 258 szarmata gödörből előkerült, igen töredékes, hiányos gyermekváz elváltozásai. A váz több csontján erőteljes, és a szervezet egészére kiterjedő fertőzés nyomait lehet felismerni, mely a bal csípőlapátra, három bal oldali bordára, a bal singsontra lokalizálható (a többi csont nincs meg) a csonthártyára ráépülő újcsontképzés (*periostitis*) formájában. A singsont esetében elnyújtott nyílás is látható a csont közepdarabján, ami akár egy erőteljesebb, a csont belső területét érintő fertőzés (*osteomyelitis*) során felhalmozódó genny eltávozásának pontjaként is értékelhető. Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy az előkerült koponyatető darab mindkét oldalán erőteljes elváltozások ismerhetők fel: az ektokraniális oldalon *pitting*, illetve néhol egybeolvadó csoportos lyukak jelentkezik. Emellett az endokraniális oldalon szintén *pitting* és néhol szabálytalan alakú, de sima

szélű apró nyílások láthatók, illetve a cseppkőfüggönyökre hasonlító, egy adott területről sugárirányban kifelé futó, illetve egymással párhuzamos újcsont-képletek is kialakultak. A sok csontot érintő folyamatok hátterében valamiféle fertőzés állhat.

Ugyancsak fertőzés jelenlétét valószínűsítik a Jánoshalma-Hergyevicza, Mátételkei-Kígyós csatornától K-re, HT 40. lelőhely két egyénéhez tartozó vázmaradványok léziói. A vizsgált anyagban két esetben figyelhetők meg olyan elváltozások, amelyek összefüggésben állhatnak csonttuberkulózissal. Noha a tbc patognomikus (az adott betegségre egyértelműen utaló) jele, a csigolyatestek elülső részének kimarodásából, kollapszusából, és gyógyulás esetén bizonyos esetekben a csigolyák fúzióját is eredményező elváltozásokból adódó kifejezett gerincgörcsület (*Pott-gibbus*)¹⁰ nem látható ezeken a maradványokon, több minor/atipikus elváltozás együttes jelenléte mégis a tbc diagnózisát veti fel.¹¹

A tuberkulózis nem ismeretlen a Kárpát-medence népeiségeinél. A régészeti szempontból legkorábbra datált eset Hódmezővásárhely-Gorzsa neolitikus temetőjéből került elő, az egész vázon megfigyelhető periosztális reakciók hátterében álló patogént molekuláris biológiai módszerek segítségével is sikerült kimutatni.¹² A betegség számos régészeti periódusból ismert, de a szarmatákhoz kapcsolható kontextusból eddig egy esetben publikáltak tbc-s megbetegedést.¹³

Az OBNR 39/SNR 86 sírban fekvő, középes megtartású váz egy 14–15 éves emberhez tartozik, a medence nőies jelleget mutat. A maradványokon számos patológiás elváltozás látható (3. kép 1). A jobb első borda sternális vége felritkult, vastagabb csontgerendákkal tagolt. A borda több helyen kis kerekded-ovális, lekerekített szélű nyílásokkal átluggatott (3. kép 2–3). Három jobb oldali borda nyakának tüdő felé mutató felszínén erőteljes,

2–3 mm vastagságban megjelenő *periostitis* figyelhető meg; az eredeti csontfelszín és az újonnan képződött csont közötti határvonal felismerhető (3. kép 5).

Ugyanezen jobb oldali bordák testének elülső felszínein, közelebb a sternális véghez mintegy 5–6 cm hosszúságú benyomódások láthatóak. Ezek a léziók valószínűleg nem a fertőzéshez kapcsolódnak, hanem attól független elváltozások, valamilyen trauma eredményei lehetnek.

A szegycsont testének viscerális oldalán, az egész csontelemre kiterjedő mikro- és makroporozitás jelenik meg. Valamely ágyéki csigolya (L2–L4?) testének alsó része üregekkel kimart (3. kép 6–7), amely a csigolyalyuk felé is kiterjed, illetve a test elülső–oldalsó felszínén csontraépülés és erőteljes mértékben megnövekedett litikus léziók (*hypervascularisatio*) láthatók (3. kép 7).

A gerincoszlop és a bordaketrec mellett, a medenceöv és az alsó végtag hosszú csontjai is mutatnak fertőzésre utaló elváltozásokat. A bal sípcsont közepdarabján (*facies medialis*) és a bal szárcapocscsont közepdarabján szivacsos-lemezes csontújképzés utal a *periosteum* érintettségére. A jobb csípőcsonti lapáton, annak laterális felszínén, mintegy 3×1,5 cm-es területen mikroporotikus felritkulás és vékony szivacsos újcsontképzés látható. *Cribrá orbitalia et cranii*, illetve endocraniális elváltozás nem észlelhető. A fenti elváltozás-együttes alapján a diagnózisunk csonttuberkulózis.

Az OBNR 102/SNR 167 objektumban beazonosításra került 50–60 éves (*maturus*) férfi csontja számos elváltozást mutat (4. kép 1). A homlokcsont belső oldalán csoportos granulás felritkulások fedezhetők fel. A keresztcsont felső lemeze és két másik ágyéki csigolya egymás felé tekintő lemezei hullámos lefutásúak, kissé „szuvas” jelleget mutatnak (4. kép 3, 6). A csigolyatestek elülső

¹⁰ WALDRON 2009.

¹¹ MACZEL 2003; SORREL–DEJERINE 1932; ORTNER 2008.

¹² MASSON ET AL. 2013.

¹³ SZELEKOVSKÍ–MARCSEK 2010.

felszínén szivacsos csontraépülés jelentkezik és szabálytalan alakú litikus léziók csoportja (*hypervascularisatio*) is felismerhető (4. kép 2, 4). Az 1. keresztcsonti csigolya felső lemezén, a test elülső részének bal oldalán, éles szélű, kb. 3 cm magas csontképlet figyelhető meg (4. kép 5–6). Ez jellegzetesen az SPA-ra jellemző görbülettel jellemezhető, a törött csigolyák miatt a test belseje felől is feltárul a csontos híd. Így látható, hogy az L5

felé mutató intervertebrális rés ép, beszűkülés nem észlelhető (4. kép 6). Két bordatöredék sternális végénél kismértékű szivacsos csontraépülés látható. A fentiek alapján a diagnózis *spondylarthritis ankylopoetica* vagy csonttuberkulózis, bár ezen kórfolyamatok együttes előfordulása sem kizárt. Erre korábbi vizsgálatok már bizonyítékkal szolgáltak, recens és régészeti anyagon is megfigyelték a két betegség együttes jelenlétét.¹⁴

ÖSSZEGRÉS

A magyar–horvát gázszállító vezeték tervezett Bács-Kiskun megyei szakaszának nyomvonala mentén elvégzett leletmentő ásatások eredményeként 42 szarmata egyént sikerült megvizsgálni. Annak ellenére, hogy a minta nem egyazon populáció tagjait képviselte, az antropológiai vizsgálatok eredményeinek paleopatológiai szempontból történő értékelését elvégeztük. A más temetők anyagához több szempontból hasonló mintázatot (magas degeneratív eredetű ízületi elváltozásszám, gyógyult, erőszakra nem utaló traumás elváltozások jelenléte) mutató minta két tényező szempontjából fontos leletanyagként minősül. Az azonos szempontok alapján végzett, nem specifikus stresszmarkerek vizsgálata viszonylag rossz életkörülményekről, a népesség erőteljes érintettségéről árulkodik, ahol a fertőzések jelen voltak.

A csontvázmaradványok vizsgálata során két esetben feltételezhető a csonttuberkulózis, amely betegség a korábbi antropológiai beszámolókból, e korszakban csak egyszer fordult elő. Ez részben a szarmata csontmaradványok általános rossz megtartási állapottával, hiányos voltával magyarázható, de vizsgálataink arra is rámutattak, hogy a korábban csak részleteiben feljegyzett nem specifikus és/vagy minor elváltozások együttes leírásával és elemzésével pontosabb képet kaphatunk az adott népesség életkörülményeiről, egészségi állapotáról. A fentiek ismeretében a korábban már megvizsgált antropológiai szériák újraellenőrzése szükséges a minél pontosabb és teljesebb biológiai rekonstrukció érdekében.

IRODALOM

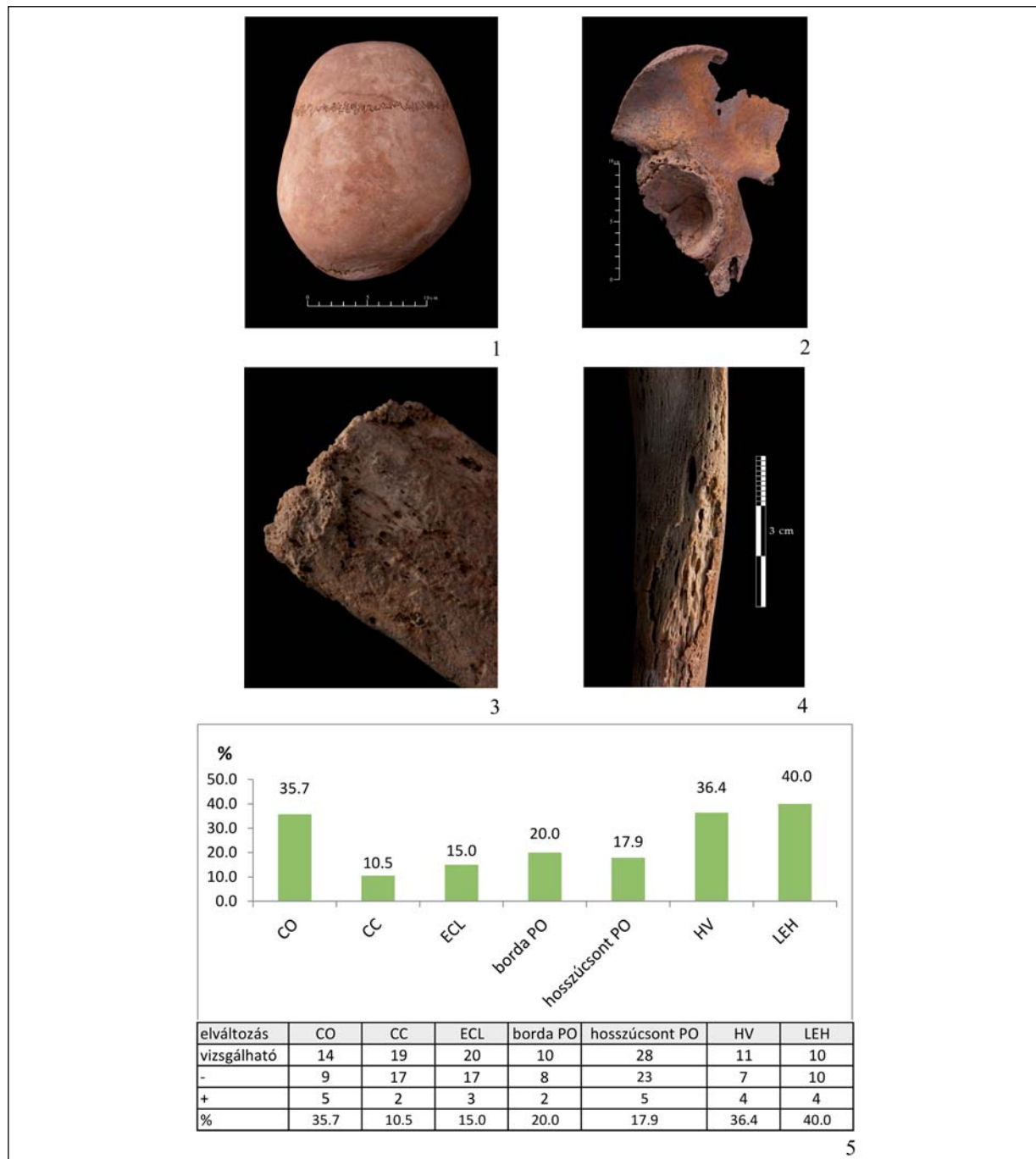
- AUFDERHEIDE–RODRÍGUEZ 1998: Aufderheide, A. C. – Rodríguez-Martin, C.: *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*. Cambridge 1998.
- BARNES 1994: Barnes, E.: *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Denver 1994.
- GERGELY ET AL. 2013: Gergely O. – Gulyás Gy. – Gyucha A. – Wilhelm G.: Horvát Transzít gázvezeték megelőző régészeti feltárás, szakfelügyelet (Bács-Kiskun megye). *Tájékoztató az MNM NÖK 2010–2011. évi tevékenységéről*. Budapest 2013, 29.
- HO ET AL. 2009: Ho, H-H. – Lin, M-C. – Yu, K-H. – Wang, C-M. – Jan Wu, Y-J. – Chen, J-Y.: Pulmonary Tuberculosis and Disease-Related Pulmonary Apical Fibrosis

¹⁴ PÁLFI ET AL. 1999; HO ET AL. 2009.

- in Ankylosing Spondylitis. *J Rheumatol* 36:2 (2009) 355–360.
- MACZEL 2003: Maczel, M.: ‘Sur les Traces de la Tuberculose’. Critères diagnostiques des atteintes infectieuses du squelette humain et leur application dans des séries anthropologiques françaises et hongroises. *PhD Thesis, University of Szeged–University of La Méditerranée*. Szeged 2004.
- MARCSIK 2011: Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras-Halmok). In.: Kőhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011, 419–444.
- MARCSIK–PAJA 2009: Marcsik A. – Paja L.: Examination of Sarmatian Age Human Skeletal Remains from the Madaras Graves. In.: *Social History and Anthropology. Proceedings of the Symposium*. (Acta Universitatis Carolinae CLVI) Eds.: Smrcka, V. – Walker, PhL. 2009, 65–72.
- MASSON ET AL. 2013: Masson, M. – Molnár, E. – Donoghue, H. D. – Besra, G.S. – Minnikin, D. E. – Wu, H. H. T. – Lee, O. Y. C. – Bull, I. D. – Pálfi, Gy.: *Osteological and Biomolecular Evidence of a 7000-Year-Old Case of Hypertrophic Pulmonary Osteopathy Secondary to Tuberculosis from Neolithic Hungary*. Public Library of Science ONE 8(10) 2013.
- ORTNER 2008: Ortner, Dj.: Differential diagnosis of skeletal lesions in infectious disease. In.: *Advances in Human Palaeopathology*. Eds.: Pinhasi, R. – Mays, S. Chicester 2008, 191–214.
- PAJA 2003: Paja L.: Kiskundorozsmai 26/78-as számú lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése. In.: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 157–163.
- PAJA 2003a: Paja L.: Röszei (48/60, 48/75) és kiskundorozsmai (26/60, 26/72) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése. In.: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 165–168.
- PAJA–MARCSIK 2009: Paja, L. – Marcsik, A.: Paleopathological and Paleodemographical Analysis of Sarmatian Osteological Series Originating from Southern Hungary. In.: *Social History and Anthropology. Proceedings of the Symposium*. Eds.: Smrcka, V. – Walker, PhL. Acta Universitatis Carolinae 156 (2009) 57–64.
- PÁLFI ET AL. 1999: Pálfi, Gy. – Ardagna, Y. – Molnár, E. – Dutour, O. – Paniel, M. – Haas, CJ. – Zink, A. – Nerlich, A. G.: Coexistence of tuberculosis and ankylosing spondylitis in a 7–8th century specimen evidenced by molecular biology. In: *Tuberculosis: Past and Present*. Eds.: Pálfi, Gy. – Dutour, O. – Deák, J. – Hutás, I. Szeged 1999, 401–409.
- PÁLFI ET AL. 1999: Pálfi, Gy. – Dutour, O. – Deák, J. – Hutás, I.: *Tuberculosis: Past and Present*. Budapest–Szeged 1999.
- SORREL–DEJERINE 1932: Sorrel, É. – Sorrel-Dejerine, Y.: *Tuberculose osseuse et ostéo-articulaire* 1–3. Paris 1932.
- SZELEKOVSZKI–MARCSIK 2010: Szelekovszki, M. – Marcsik, A.: Anthropological analysis of human skeletal material (7–9th century AD, East Hungary). *Annuaire Roumain d’Anthropologie* 47 (2010) 3–15.
- WALDRON 2009: Waldron, T.: *Paleopathology. Cambridge Manuals in Archaeology*. Cambridge 2009.

SARMATIAN GRAVES FROM THE HUNGARIAN-CROATIAN GAS PIPELINE
– PALAEOPATHOLOGICAL ANALYSIS

Osteoarchaeological material belonging to Sarmatian objects were excavated at 8 sites along the planned track of the Hungarian-Croatian gas transport pipeline crossing Bács-Kiskun County. The majority of human remains are linked to inhumations, but settlement objects (e.g. pits) also included anthropological material in some cases. During the analysis of bones of moderate/bad state of preservation, both classical anthropological examinations (determination of sex, estimation of age at death) and systematic palaeopathological analyses were carried out. Among pathological bony changes we focused on the group of those lesions (cribra orbitalia et cranii, periosteal changes of long bones and ribs, endocranial alterations, linear enamel hypoplasia) that might be in association with some kind of stress factors (e.g. starvation, parasitism, failure in absorption of minerals, non-specific and specific infections).

2. kép. 1: Nyilvarrat idő előtti záródása (HT-40. lelőhely, OBNR 38/SNR 85, juvenis nő); 2: Bal medencecsont combízületi vápájának erőteljes, degeneratív eredetű torzulása (HT-47. lelőhely, OBNR 177/SNR 221, maturus férfi);

3–4: A bordákon és a hosszúcsontokon megjelenő periostitis (csonthártyagyulladás) (HT-47. lelőhely, OBNR 203/SNR 258, infantia II); 5: A nem specifikus stresszmarkerek előfordulási gyakorisága a mintában (CO – cribra orbitalia, CC – cribra cranii, ECL: endokraniális lézió, PO: periostitis, HV: hypervascularisatio, LEH: vonalas zománc hypoplasia)

Fig. 2. 1: Premature obliteration of the sagittal suture (site HT-40, OBNR 38/SNR 85, juvenile, female); 2: The advance-stage distortion of the left acetabular region is suggestive of degenerative processes (site HT-47, OBNR 177/SNR 221, Mature, male); 3–4: Periostitis of ribs and long bones may suggest different pathologies (site HT-47, OBNR 203/SNR 258, Infans II); 5: Prevalence of non-specific stress markers in the sample (CO – cribra orbitalia, CC – cribra cranii, ECL: endocranial lesion, PO: periostitis, HV: hypervascularisation, LEH: linear enamel hypoplasia)

3. kép. Feltételezett tuberkulózis csonttani tünetei (HT 40. lh. lelőhely, OBNR 39/SNR 86, juvenis, nő).
 1: Az elváltozások lokalizációja; 2–3: A jobb 1. borda sternális végének kerekded-ovális nyílásai és mély felritkulása; 4: A szegycsont testének hátsó oldalán lévő litikus léziói; 5: Periostális képződmények egy jobb borda tüdő felőli felszínén; 6–7: Ágyéki csigolya testének oldalán hypervascularisatioja és az alsó felszín „szuvas” kimaródása

Fig. 3. Osseous alterations suggestive of tuberculosis (site HT 40, OBNR 39/SNR 86, juvenile, female).
 1: Localization of bony changes; 2–3: Rounded/oval shaped openings and deep lytic lesions in the sternal end of the 1st right rib; 4: Lytic lesions on the sternal body's posterior surface; 5: New periosteal bone-formation on the visceral surface of a right side rib; 6–7: Superficial lytic lesions and carious alterations in a lumbar vertebra

4. kép. Feltételezett tuberkulózis csonttani tünetei (HT 40. lelőhely, OBNR 102/SNR 167, maturus, férfi).
 1: Az elváltozások lokalizációja; 2: Ágyéki csigolya testének hypervascularisatioja és felszíni újsontképződményei;
 3–4: Ágyéki csigolya testének plusz csontképletei és a zárólemez nagy csontgerendákkal jellemzett, hullámos
 lefutása; 5–6: Az 1. keresztcsonti és az 5. ágyéki csigolya fúziója

Fig. 4. Osseous alterations suggestive of tuberculosis (site HT 40, OBNR 102/SNR 167, mature, male).
 1: Localization of bony changes; 2: Lytic superficial alterations and periosteal new bone formations of a lumbar
 vertebral body; 3–4: Newly formed osseous lesions of lumbar vertebral body, and undulated vertebral plate
 of irregular structure; 5–6: Fusion of 1st sacral and 5th lumbar vertebrae

GYERMEKMARADVÁNYOK AZ ALFÖLDI SZARMATÁK TELEPÜLÉSEIN

SÓSKUTI KORNÉL*

“A gyermekek számának korlátozását vagy egyetlen megszületettnak a megölését is gyalázatnak tartják,...”

Tacitus, Germania, 19.

Absztrakt: *A szarmata településjelenségek egy speciális csoportját képezik azok az objektumok, melyekben emberi maradványok fordulnak elő. Az ilyenformán előkerülő emberi maradványok több csoportba sorolhatók. Egyik alcsoportjukként értelmezhetők a gyermekcsontvázak. Jelen tanulmány célja, hogy a Felgyő-Kettőshalmi dűlőben 2006–2007 során feltárt eseteket bemutassa és megkísérelje azok értelmezését. Az összegyűjtött adatok bemutatásával és elemzésével, valamint a feltárt temetőekben megfigyelt gyermeksírok előfordulásával válaszokat keres a szarmata gyermekek közösségen belül betöltött szerepére, társadalmi helyzetére.*

Kulcsszavak: *szarmata településjelenségek, gyermekmaradványok, emberáldozat, erőszakos cselekmények, szarmata gyermekek társadalmi helyzete*

BEVEZETÉS

A Duna–Tisza közén, a Tisza jobb parti vízgyűjtő területéhez kapcsolódó homokhátságon (1. kép 1–2), Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen egy hulladéklerakó telep építését megelőzően 2006–2007 során nagyszabású régészeti feltáró munka elvégzésére került sor.¹ A több mint 100 000 m² nagyságú területen több korszakhoz sorolható (újkőkori, bronzkori, római kori, népvándorláskori és újkori) településnyomok kerültek elő (1. kép 3).² A tele-

pülésobjektumok jelentős részét egy 2–3. századi szarmata település jelenségei képezték. Ezek közül 10 emberi maradvány is előkerült, melyekből kettő felnőtt temetkezés, a többi 8 korábban használt településjelenség betöltésébe elföldelt gyermek volt.

Jelen tanulmány célja, hogy a településen feltárt gyermekmaradványokat bemutassa és más lelőhelyeken előkerült hasonló jelenségek segítségével megpróbálja értelmezni azokat.

A JELENSÉGEK LEÍRÁSA

225. objektum: A jelenség egy kemence munkagödre volt. Bontása során a felső betöltési rétegben, 5–6 cm

mélységben³ egy 9 hónapos csecsemő állatjarral bolygatott csontváza került elő (1. kép 4; 3. kép 1, 3).

* Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, H-6721 Szeged, Szent Mihály utca 4. soskuti.kornel@gmail.com

¹ A tanulmány az OTKA K-104980 pályázat támogatásával készült.

² MÉSZÁROS ET AL. 2007, 199–200; SÓSKUTI 2007, 212.

³ A mélységadatok a humuszos felszíntől mért adatot jelentik.

Beásási foltja nem látszott. A csontváz T.: Ny–K, h.: 40 cm. A koponya az oldalára billent. A gerincoszlop a helyén volt. A többi vázcsont rendezetlenül feküdt. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. A munkagödör betöltésében szarmata edénytöredékek voltak. A munkagödör átm.: 254 × 265 cm, m.: 61–66 cm. A munkagödört két, későbbi objektum is átvágta (220. és 226. árok), azonban a csontvázat egyik sem érintette (3. kép 1).

321. *objektum*: Árokszakasz, melynek bontása során, a felső betöltési rétegben, 2–3 cm mélységben egy csecsemő bolygatott csontváza került elő (1. kép 4; 3. kép 4). A bolygatás állatjárás során történhetett. Beásási foltja nem látszott. A csontváz T.: Ny–K, h.: 28 cm. A hanyatt fekvő gyermek koponyája töredékes volt. A gerincoszlop, a bal mellkas és kar csontjai anatómiai rendben feküdtek. A többi csont hiányzott. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. A csontváz fekvésének iránya nem azonos az árokéval. Az objektumhoz kapcsolódott a 320., 323., 325. és 376. számú árok is. Egymáshoz viszonyított helyzetük nem volt meghatározható.

440. *objektum*: A csecsemőcsontváz a 213. árok bontása során került elő a betöltésből, 15–22 cm mélységben. Az objektum egy többszörösen megújított, egyenetlen vonalvezetésű vízelvezető árok lehetett a terület egy mélyen fekvő pontján (1. kép 3–4). A csontváz T.: DK–ÉNy (a 213. árok irányával megegyező), h.: 58 cm (2. kép 1). Beásási foltja nem látszott. A csontváz eredetileg hanyatt, nyújtott testhelyzetben feküdt. A vázcsontok rendkívül gyenge megtartásúak, a töredékes koponyán és a bal lábszáron kívül kevés maradt meg azokból. A leletei alapján kislány lehetett. Mell.: 1. Az áll alatt egy kisméretű, egytagú, felső húros, aláhajlított lábú *bronzfibula* (2. kép 2) helyezkedett el. A visszahajlított láb négy-szeresen a kengyelre van tekercselve. H.: 2,4 cm, m.: 1,1 cm, átm.: 0,8 cm. 2. A fejtől balra egy lapos fehér *üvegyöngy*, a jobb alsó lábszár alatt narancssárga, hasáb alakú *üvegyöngy* volt. Sz.: 0,2 cm, h.: 0,5 cm.

680. *objektum*: A jelenség eredetileg egy füstölő tüzelőtere volt (1. kép 4; 3. kép 2). Funkciójának megszűnte után hulladékkal töltötték fel. A betöltés bontása során, 30–35 cm mélységben került elő egy 9–10 hónapos csecsemő csontváza. A csontváz T.: DK–ÉNy, h.: 48–50 cm. Beásási foltja nem látszott. A csontváz hanyatt, nyújtott testtartásban feküdt. Megtartása gyenge, töredékes volt. A váz koponyája feljebb, a lábai mélyebben feküdtek, a váz vonalvezetése a jelenség lejtős betöltéséhez igazodott. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. A gödör betöltésében szarmata edénytöredékek voltak. Gödör átm.:

94×86 cm, m.: 72 cm. A gödört a későbbi 231. árok vágta, ez a csontvázat nem érintette.

690. *objektum*: A 213. árok bontása során került elő egy csecsemő csontváza, 10 cm mélységben, a betöltésből (1. kép 4). A csontváz T.: DK–ÉNy (a 213. árok irányával megegyező), h.: 45 cm (2. kép 5). Beásási foltja nem látszott. A csontváz hanyatt, nyújtott testtartásban feküdt. A csontok gyenge megtartásúak, töredékesek, a koponya, néhány borda és a két lábszárcsont maradt meg. Mell.: 1. A gyermek deréktáján összekorrodálódva egy vas- és bronzkarika került elő. Talán az övet/pólyát(?) fogta össze. Átm.: 3 cm.

753. *objektum*: A gödör bontása során, az alján, az északi sarokban egy zsugorított helyzetű, 1,5–2 éves gyermek csontváza került elő (1. kép 4; 2. kép 3–4). A csontváz T.: ÉNy–DK, a zsugorított váz h.: 42 cm. A váz a jobb oldalán feküdt, háttal a gödör falának, a karok enyhén felhúzva, könyökben behajlítva, a kezek az arc előtt. A térdek a könyökig felhúzva. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. A koponya fölött egy kettéroppant ló(?)állkapocs volt, ami valószínűleg a gödör betöltődése során került oda. A gödörben kerámia- és állatcsont töredékek voltak. A gödör eredetileg egy terménytároló verem volt. A gödör átm.: 223 × 160 cm, m.: 62 cm.

3458. *objektum*: A csecsemő csontváza a 3420. árok bontása során, 3–5 cm mélységben került elő (1. kép 5). A váz a részben feltöltődött árok nyugati oldalán feküdt. A csontváz T.: ÉNy–DK (a 3420. árok irányával megegyező), h.: 39 cm (2. kép 6). Beásási foltja nem látszott. A csontváz hanyatt, nyújtott testtartásban feküdt. Karok nyújtva, a test mellett, a kéz a medencében, a lábszárak nyújtva, az alsó lábszárak egymást keresztelték. A koponya a gépi humuszoláskor sérült meg. A koponya a mellkas csontjaival együtt magasabban feküdt, mint a lábszárcsont. Az egész váz az árok alja felé dőlt, amely azt jelezte, hogy az ívesen, részben beiszapolódott vagy feltöltődött árok még látszó mélyedésébe került a holttest. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. Az árok betöltéséből kerámia és állatcsont került elő.

4330. *objektum*: A csecsemő bolygatott csontváza a 4190. árok bontása során került elő, 10 cm mélységben (1. kép 5). A csontváz T.: DNy–ÉK (a 4190. árok irányával megegyező), h.: 62 cm (2. kép 7). Beásási foltja nem látszott, bolygatása állatjárás során keletkezhetett. A megmaradt koponya és a lábszárcsontok alapján valószínűleg nyújtott tartásban feküdhettek. A csontvázhoz sem viseleti tárgy, sem melléklet nem tartozott. Szintén ebben az árokban, a gyermekvázhoz közel helyezkedett el a 4329. felnőtt csontváz. Az árok eredetileg egy sekély, keskeny, szögletes kerítőárok volt.

A LELŐHELYEN ELŐKERÜLT GYERMEKMARADVÁNYOK

Gyermekmaradványok a feltárt település teljes területén megtalálhatók voltak. A nyugati részen volt 5 temetkezés (225., 321., 440., 680., 690. objektum), a középső területen egy (753. objektum), míg a keleti–északkeleti részeken további két váz fordult elő (3458., 4330. objektum) (1. kép 4–5).

5 gyermekváz árokban volt, a tájolásuk a legtöbbször az árok irányát követte. Az árkok eltérő méretűek és funkciójúak voltak: egy részük gazdasági egységet keríthetett, a többség azonban vízelvezetésre szolgálhatott. Szögletesen megtörő vonalú kerítőárkok volt a 4330. számú csontvázat tartalmazó jelenség (4190. objektum), melybe egy felnőttet is eltemettek (4329. objektum). Gyermekvázak egy-egy esetben előfordultak füstölő munkagödörben (3. kép 2), kemence előtérögödörben (3. kép 1, 3) és egy tárolóveremben (2. kép 3). A településjelenségek minden esetben használaton kívül voltak, már részben betöltődtek.

A fiatalabb gyerekek 4 esetben hanyatt fekvő pozícióban voltak (2. kép 1, 6–7; 3. kép 2), egy 1–1,5 év körüli gyermek zsugorított testtartásban feküdt a gödör alján (2. kép 4). Három esetben a csontokat állatjáratok bolygatták meg, így ezek eredeti pozíciójáról nincs pontos információ.

Tájolásukkal kapcsolatosan következeteség nem figyelhető meg. Amint az fentebb már említettük, általában az árkok irányát követte a fektetésük, így előfordult, hogy a koponya DK, DNy, ÉNy és Ny-i irányban helyezkedett el. Az egyéb jelenségekben elföldelt vázaknál Ny, ÉNy és DK irányok figyelhetők meg. Egy esetben sem állt a koponya É-i vagy K-i irányban.

Földbe helyezésükre külön beásást nem lehetett megfigyelni. Megjegyzendő, hogy az árkok esetében a betöltés rendkívül egysegű volt, melyben beásások feltétele nem biztos, hogy élesen jelentkezett volna. Koporsóra vagy halotti lepelre utaló nyomot egy esetben sem lehetett megfigyelni.

A jelenségekből majdnem minden esetben került elő leletanyag, mely főként az objektumok betöltéséhez kapcsolható. A 440. csontváz

mellett azonban egy fehér és egy narancssárga üvegyöngy, továbbá egy egytagú, aláhajlított lábú fibula volt (2. kép 2). A 680. gyermekváz medence környéki részéről egy összekorrodálódott vas- és bronzkarika került elő. Ezek minden bizonnyal a ruházatához tartozhattak, vagy esetleg a gyermek pólyáját rögzítették vele.

A Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen előkerült gyermekcsontvázakkal kapcsolatosan számos kérdés felmerül. Ezek sorban a következők: A tapasztalt jelenség egyedülálló-e a korszakban vagy más lelőhelyen is megfigyelhető? Csak gyermekvázak fordulnak-e elő településeken? Csak településeken fordulnak-e elő gyermekmaradványok? Lehetséges-e társadalomtörténeti konklúziók levonása a településeken előforduló gyermekvázakkal kapcsolatosan? Az ezekre adható válaszokat röviden tekintsük át az alábbiakban.

A korábbi szakirodalmi adatok és az ásatási beszámolók áttekintésén, valamint a témával kapcsolatosan folytatott konzultáción alapuló eddigi anyaggyűjtés során 27 településről 46 csecsemő vagy gyermek csontváza vált ismertté (1. táblázat). Ezek alapján kijelenthető, hogy a Felgyőn tapasztalt jelenségek nem egyedülálló, lelőhelyspecifikus elemként értelmezhetők, hanem alföldi elterjedésükkel szélesebb körben számolni lehet. Az újabb lelőhelyek feltárásával, valamint a korábbi leletegyüttesek feldolgozásával ezek száma emelkedik, további esetek előkerülése várható.

A gyermekmaradványokat tartalmazó lelőhelyek jelentős része eddig közöletlen, az adatok egy része a rövid szöveges kutatási összefoglalókból ismert. A szűkszavú jelentések sokszor csak minimális információt szolgáltatnak, illetve a lelőhelyek részletes feldolgozásának hiányában azok teljes mértékű hitelessége is megkérdőjelezhető; csak egy példát említve, ilyen a lelőhelyek 2–5. századon belüli pontosabb keltezésének lehetősége.

Az alábbiakban szereplő adatok könnyebb áttekinthetőségének érdekében a lelőhelyeken tapasztalt fontosabb információk az 1. táblázatban is megtalálhatók.

TELEPÜLÉSEKEN ELŐFORDULT GYERMEKMARADVÁNYOK⁴

Az alábbiakban rövid összefoglaló található azokról a lelőhelyekről, ahol szintén kerültek elő a Felgyőn megfigyelt gyermekmaradványokhoz hasonló jelenségek. Ezek egy része már a korábbi szakirodalomból ismert, de jelentősebb hányaduk eddig közöletlen, új feltárásokból származó adat.

1. *Apátfalva, Nagyút-dűlő, M43 43. lelőhely:*⁵ A lelőhely az M43-as autópálya nyomvonalán helyezkedik el. Az útépitést megelőző régészeti munkálatok során több korszak emlékeit tárták fel. A nyomvonal több késő szarmata településrészletet, valamint egy szintén késő szarmata temetőt érintett. A feltárt lelőhelyrészen több településobjektumból kerültek elő felnőtt és gyermekmaradványok. Gyermekvázak az alábbi objektumokban voltak:

OBNR 215/SNR 284: gödör: A lelőhelyen feltárt temetőtől nyugatra, a temetőárok külső oldalán előkerült, ovális, É–D hossz tengelyű, meredek falú gödör betöltésében találtak egy *infans I.* korú, 3–4 éves gyermek csontvázat. A váz elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert.

OBNR 313/SNR 425: épület: A feltárt lelőhelyrész közepén található, félig földbe mélyített négyszögletes épület közepén található egyik cölöplyuk betöltéséből került elő a magzat vagy újszülött maradványa. A váz elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert. Az épületben 7 cölöplyukat bontottak ki. Ebből kettő közepén, kettő az északi oldalon, kettő a délkeleti sarokban, egy pedig a keleti oldal közepén helyezkedett el.

OBNR 363/SNR 432: A lelőhely északi részén található ovális, lapos, sekély gödörben egy hanyatt fekvő, ÉNy–DK irányban, nyújtott testtartásban eltemetett *infans I.* korú, 3–4 éves gyermek csontváza került elő.

2. *Arad-B 05 lelőhely:*⁶ A lelőhely az Arad–Temesvár közötti autópálya (E671/DN69) nyomvonalán, Aradtól délre található. A szarmata településen a Cx 061(a) jelzetű, elhagyott, részben feltöltődött lakóházba egy temetkezést ástak (Cx 061b), melybe két gyermeket fektettek (6. kép 1). A sír h.: 100 cm, sz.: 80 cm, m.: 20 cm. A vázak D–É tájolásban, hanyatt fekvő, nyújtott testtartásban helyezkedtek el. Az egyik medencéje és a combok kissé nyugati irányba dőltek, a másik, fiatalabb váz lábai kissé behajlítva helyezkedtek el. Az egyik váz mellett egy bronz karkötő, a másiknak a szájában egy gyöngy volt. Az egyik váz *infans I* (1,5–2 év körüli), a másik *infans II.* (4,5–6 éves) lehetett. A leletegyüttes a 4. század második felére keltezhető.

3. *Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő:*⁷ A lelőhelyen egy kút (1668. objektum) felső betöltési rétegében egy fiatal gyermek (nem csecsemő) zsugorított testhelyzetű csontvázat bontották ki. A testtartás rendellenes volt, a karok és a lábak is teljesen felhúzva helyezkedtek el, valószínűleg össze lehettek kötözve(?). Az objektum betöltésében egy másik, felnőtt vázat is kibontottak. A feltárók a jelenséget a település 2–3. századi fázisának végére keltezték. További *infans I.* korú, 1,5–2 éves gyermek csontváza került elő az 1172. objektum betöltéséből.

4. *Bugac-Bimbó, Udvardi-tanya:*⁸ A lelőhely Bugac külterületén, egy Ny–K irányú homokháton helyezkedik el. Gázvezeték építése tette szükségessé a megelőző feltárás elvégzését. A lelőhely egy kisebb kiterjedésű, tanyajellegű késő szarmata település lehetett. A 35. objektum (gödör) betöltéséből egy magzati/újszülött korú (38–40 hetes) gyermek koponyatöredéke került elő. A lelet a feldolgozó munka során

⁴ Az egyes lelőhelyek sorszáma a 4. kép 1 térkép számozásával megegyező.

⁵ Paluch Tibor ásatása.

⁶ GRUMESA ET AL. 2013.

⁷ DANI ET AL. 2006, 13.

⁸ GULYÁS 2010a, 171–172.

került elő az állatcsontok közül. Az antropológiai maradványokon fertőzésre utaló nyomok figyelhetők meg. Nem dönthető el egyértelműen, hogy a fertőzés vagy más esemény lehetett a halál oka. A bontás során egyéb vázrészeket és a koponyatöredék elhelyezkedését sem lehetett megfigyelni. A gödör betöltéséből a településleletekre jellemző kerámia- és állatcsonttöredékek kerültek elő.

5. *Bükkábrány-Vasúti-dűlő (Bánya, VI. lelőhely):*⁹ A lelőhely feltárására egy bánya terjeszkedése miatt került sor. A nagy kiterjedésű szarmata település északnyugati részén lévő egyik tároló gödörben több emberi csontváz volt. Az egyik egy DK–ÉNy tájolású, bal oldalára fektetett, felhúzott lábú, behajlított karú egyed volt. Vállánál egy másik koponya, valamint egy kisgyermek (újszülött) rossz megtartású vázmaradványai helyezkedtek el. A gödörben késő szarmata leletek voltak.

6. *Cegléd, Váróczy-dűlő:*¹⁰ A több korszak emlékét magában foglaló, nagy kiterjedésű lelőhelyen a 4. sz. főút építését megelőzően vált szükségessé a régészeti feltárás. A lelőhelyen a több fázisban zajlott feltárási munkák során két ásatási szezonban is került elő településobjektumból csecsemőváz. Az egyik egy épület betöltéséből. A lábszárai hiányoztak, melléklete nem volt.¹¹ A másik a 468. gödör aljában eltemetett, hanyatt fekvő, Ny–K irányba tájolt, nyújtott vázas csecsemősír volt. Melléklete ennek sem volt.¹² A település egyéb objektumában hiányos felnőtt csontvázat is megfigyeltek. A lelőhely nagyobb része 2–3. századi, de későbbi időre keltezhető leletanyagok is előkerültek.

7. *Dunakeszi-Alagi major, 5/17. lelőhely:*¹³ A településen a 138. enyhén méhkasos for-

májú gödör betöltéséből kutyák csontvázaival együtt egy gyermek vázmaradványa került elő. A vázak a gödör felső betöltési rétegében feküdtek. Az egyik kutya a gyermekváz mellett, a fejhez közel volt, míg a másik, természetellenesen kitekert helyzetben fekvő állat feje a gyermekváz hasán nyugodott.¹⁴ A csontváz T.: É–D (7. kép 4). A gyermekváz háton feküdt, a koponya a bal oldalára billent. A jobb kar a testen keresztben, a bal kar a test mellett feküdt. A lábak kissé behajlítva helyezkedtek el. Az objektum betöltéséből a szokványos településleleteknek számító kerámiatöredékek és állatcsontok mellett egy római érme is előkerült.

8. *Ebes-Zsong-völgy:*¹⁵ A lelőhelyen feltárt, többszörösen felülretegzett településnyom között szarmata objektumok is voltak. Több objektum betöltésében voltak gyermekvázak vagy vázrészek (pl. OBNR 45/SNR 12) (7. kép 1). Ezek közül több kút betöltésében bontottak ki gyermekmaradványokat. Az egyik kút felső rétegében egy *infans* I. korú, 1–2 éves gyermek csontváza feküdt. Egy másik kút betöltéséből állatcsontváz és egy felnőtt férfi váza mellett egy gyermek koponyatöredéke került elő. A lelőhely egyik, nagyméretű árkanak betöltésében egy kisgyermek bolygatott váza helyezkedett el. A feltárás során tett megfigyelés alapján a váz mellett elhelyezkedő edény a melléklete volt. A lelőhelyen több olyan sekély, kerek gödör került elő, melyekben gyermekek csontvázat figyelték meg. Keltezésük a leletanyag hiányában nem volt egyértelműen lehetséges, mert csak paticsos omladékkal voltak lefedve a vázak. A lelőhelyen elfoglalt helyük, illetve a betöltés jellege alapján a feltáró kora vaskorinak vagy császárkorinak véli azokat.¹⁶

⁹ SIMON 2012, 201.

¹⁰ RAJNA–DINNYÉS 2004, 196; RAJNA 2005, 200–201.

¹¹ RAJNA 2005, 200.

¹² DINNYÉS–RAJNA 2004, 196.

¹³ Kulcsár Valéria ásatása.

¹⁴ ISTVÁNOVITS 1999, 176.

¹⁵ ISTVÁNOVITS 1999, 176.

¹⁶ DANI 2004, 205–209.

9. *Felgyő-Kettőshalmi dűlő* (20/77), Nr. 85. *lelőhely*: Az előkerült gyermekvázak adatai jelen tanulmányban, fentebb szerepelnek.

10. *Gyoma-Ailer téglagyár, Gyoma 133. lelőhely*:¹⁷ A feltáráson összesen két emberi csontváz került elő. Az egyik a humuszban elhantolt felnőtt sír, mely a feltáráson kívülre eső temető szélső sírjaként értelmezhető. A másik a 127. gödör felső betöltési rétegében elhelyezett csecsemő volt. A gyermekváz Ny–K tájolásban, hanyatt fekvő, nyújtott testtartásban helyezkedett el (6. kép 5). A gyermek mellkasán néhány üveggyöngy volt, mely a viseletéhez tartozó nyakláncához vagy ruhahímzéshez tartozhatott. A gyermekváz a település 2. századi horizontjához tartozott, a kutatás áldozatként értelmezte.¹⁸

11. *Harta-51. út, 96–97 km*:¹⁹ A szarmata település 226. gödrének betöltéséből egy csecsemő csontváza került elő. A lelőhely egyéb településobjektumában felnőtt csontvázat is kibontottak.

12. *Hódmezővásárhely-Erzsébet*:²⁰ Az útépítéshez kapcsolódóan elvégzett megelőző feltárással során egy 4. század végére/5. század elejére keltezhető, feltételezhetően tanya-jellegű településrészlet került elő. A 19. hosszúságú, lekerekített végű, egyenes aljú, sekély, lapos objektum délkeleti részén egy összetört fazék feküdt (5. kép 4–8), szája délkeleti irányba nyílt. Az edénybe fejjel lefelé, nyújtott testtartásban egy csecsemőt fektettek. A hosszú csontok hozzávetőlegesen eredeti helyükön maradtak, néhány vázrész bolygatottan helyezkedett el. A váz gyenge megtartású, töredékes állapotú volt. A test tájolása: ÉNy–DK. Melléklete nem volt. A fazék egy téglaszínű, koromfoltos, lassú korongon készített, csillámos közúzalellyel soványított, ívesen kihajló, síkossal tagolt peremű, széles szájú, vállában öblösödő testű, alja felé szűkülő darab volt.

Vállát fésűsen bekarcolt vonallal és hullámvonalsorral, valamint bepecsételt sormintával díszítették. Az 5–7 fogas fésűs eszközzel az edény nyaka alatt egy körbefutó, vízszintes vonalköteget, alatta egy hullámvonalas mintát képeztek ki. A két bekarcolt vonalköteg közötti felületre háromszögekből álló sormintát pecsételtek. A mintát a fésűs eszközzel alakították ki. Perem átm.: 23 cm, fenék átm.: 12 cm, ma.: 33 cm (5. kép 1). Az edény alapján a jelenség a 4. század végére, az 5. század első harmadára keltezhető. Az objektum betöltéséből további csillámmal és közúzalellyel soványított, lassú korongolt fazéktöredékek kerültek elő (5. kép 2–3).

13. *Hódmezővásárhely-Solt-Palé*:²¹ A lelőhelyen 1938-ban, kis területen végzett feltárással során előkerült 17. objektum egy cölöpszerkezetes épületnyom volt (6. kép 3). Padlóján egy bal oldalára fektetett, zsugorított testhelyzetben eltemetett gyermek csontváza helyezkedett el.

14. *Jánoshalma-Faddi-dűlő, Horvát tranzit 34. lelőhely*:²² Gázvezeték építéséhez kapcsolódó munkálatok alkalmával került sor a lelőhelyen végzett megelőző feltárással. Ennek során 2–3. századi szarmata településrészlet 20 objektuma került feltárással. A 17. gödör betöltéséből egy 40 holdhetes korú újszülött vázmaradványai kerültek elő. A váz elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert, a megmaradt vázrész alapján feltételezhető, hogy egészben került a gödör betöltésébe. A csontokon patológiás elváltozás nem volt megfigyelhető. A jelenség betöltésében kerámia- és állatcsonttöredékek, valamint néhány fémtárgy volt.

15. *Kecskemét-Mercedes-Benz gyár, RL-II. lelőhely*:²³ A gyárépítést megelőző feltárással munkálatok során egy több korszakú lelőhely nyomai kerültek elő. A római kori megtelepedés

¹⁷ VADAY 1996, 152.

¹⁸ VADAY 1997, 78–79, 9. kép.

¹⁹ WICKER 2003, 228.

²⁰ BALOGH 2007, 212.

²¹ PÁRDUZ 1938, 103, Abb. 1.

²² PÓPITY 20109, 228–229.

²³ WILHELM 2009, 241.

a 2–3. században volt a legintenzívebb, de a lelőhelyen egy 4–5. századi, tanyajellegű településnyom is előkerült. A lelőhely keleti széléhez közel, az egyik méhkas alakú gödörben egy kisgyermek csontváza került elő. Teste szorosan az objektum falához volt fektetve, felhúzott lábakkal, zsugorított pózban helyezkedett el. A jelenség a 2–3. századi településrészhez tartozott.

16. *Kecskemét-Északi elkerülő*:²⁴ Az elkerülő út építése során előkerült késő szarmata település két objektumából került elő gyermekcsontváz. A vázak zsugorított testhelyzetben voltak eltemetve.

17. *Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhely*:²⁵ Az M43 autópálya építéséhez kapcsolódóan vált szükségessé a 3–4. századra keltezhető településrészlet feltárása. Több jelenség betöltéséből kerültek elő emberi vázmaradványok. Az egyik füstölő (SNR 156, valamint egy nagyméretű, földbe mélyített tárolóhelyiség (SNR 215) bontása során került elő egy-egy gyermek csontváza. A füstölőből előkerült gyermek pontos elhelyezkedéséről nem tudunk bővebb információt, a vázrészecskék bontás során kimozdultak. A másik, idősebb korú gyermek háton fekvé helyezkedett el. Lábai térdben hajlítva, enyhén felhúzva, a karjai könyökben behajlítva, a bal kar a mellkason, a jobb a hason (7. kép 5). Valószínűleg lány lehetett, mert néhány gyöngyből álló nyaklánc volt.

18. *Makó-Dáli-ugar VIII. lelőhely*:²⁶ Gázvezeték építése során került sor a lelőhelyrészlet feltárására 2009 folyamán. A szarmata településrészletről egy gödörből és egy árok-ból ismertek emberi vázmaradványok. Az árokban egy felnőtt töredékes vázmaradványai voltak. A gödörből (OBNR 33/SNR 45) egy *infans I.* korú, 1–2 éves gyermek töredékes vázmaradványai kerültek elő. A vázrészecskék elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert. A patológiai elemzés során a következők

voltak tapasztalhatóak: a két szemüreg felső falának felritkulásai (*poroticus* és *cribroticus cribra orbitalia*), a jobb falcsont hátsó területének lyukacsossága (*cribra cranii*), valamint a nyakszirtecsont *endocranalis* felszínének szivacsos felritkulásai egyaránt fertőzésre utalnak. Ebben az életkorban a szervezet igen érzékeny a fertőzésekre, ezen elváltozások háttérében álló folyamatok a gyermek halálát is okozhatták.

19. *Makó-Pap-hát III. lelőhely, MOL-17*:²⁷ Gázvezeték építése során került sor a lelőhelyrészlet feltárására 2009 folyamán. Az előkerült néhány településobjektum között volt egy félig földbe mélyített épületrészlet (OBNR 3/SNR 4). A jelenség betöltéséből a kerámia-, állatcsont- és közettöredékek közül került elő egy *infans I.* korú gyermek hosszú csontja. A váz elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert, lehetséges, hogy további részletei a feltáráson kívüli objektumrészben helyezkednek el. A csonton patológiás elváltozás nem volt megfigyelhető.

20. *Nagyszénás-Sváb-dűlő, Szennyvíztisztító*:²⁸ A római kori és Árpád-kori lelőhelyen 2013 során egy szennyvíztelep létesítéséhez kapcsolódóan került sor megelőző feltárássra. A munkálatok során előkerült 29 objektum nagyobb része egy késő szarmata településhez tartozott (4. század vége/5. század eleje), néhány jelenség a 2–3. századra keltezhető. A 17. gödör betöltéséből egy *infans I.* korcsoport-hoz sorolható, 5 év körüli gyermek hiányos vázrészecskéi kerültek elő. A váz elhelyezkedésének pontos részletei ismeretlenek. A szemüreg tetején korai (*poroticus*) *cribra orbitalia* nyomai figyelhetők meg, amelyet általában vashiányos állapotokkal hoznak összefüggésbe, a vashiány okaként fertőző betegség, megváltozott endokrin működés vagy éhezés jelölhető meg. Ezen elváltozások háttérében álló folyamatok a gyermek halálát is okozhatták.

²⁴ Sz. Wilhelm Gábor ásatása.

²⁵ A szerző saját feltárása.

²⁶ GULYÁS 2010, 267.

²⁷ GULYÁS 2010c, 272–273.

²⁸ JÁSZBERÉNYI 2014.

A lelőhelyről ezen kívül ismert egy további, szórványként előkerült *infans I.* korú, 6 év körüli gyermek lábszárcsontja.

21. *Nemesnádudvar-Hajósi úti dűlő II. lelőhely:*²⁹ Az M9 autópálya építéséhez kapcsolódóan vált szükségessé a megelőző feltárás. A nagy kiterjedésű, több korszak emlékeit tartalmazó lelőhelyen két szezonon keresztül folytak feltárási munkálatok. Ennek során 43 049 m² nagyságú felületen 1892 objektum feltárása történt meg. Az ásatás teljes területén megtalálhatók voltak egy 2–3. századi település nyomai. 4–5. századi, tanyajellegű településjelenségek elszórtan helyezkedtek el a felületen. A valószínűleg 2–3. századi szarmata település egyik épületének felső betöltési rétegéből került elő egy gyermek koponyatöredéke (OBNR 30/SNR 30). A betöltés felső rétegét, így a koponyát is talajművelés rongálta meg. Lehetséges, hogy a gyermekváz nem az objektumhoz, hanem a felette lévő talajrétegekhez köthető.³⁰ Egy további gödör (OBNR 179/SNR 224) betöltésének felső rétegéből szintén gyermekkoponya töredéke került elő (7. kép 2). Egyéb vázrészek hiányoztak, a betöltésben állatcsont-, kő- és kerámiatöredékek voltak mellette. Az antropológiai vizsgálatok alapján a koponyatöredék egy *infans I.* korcsoporthoz sorolható, kb. 3 éves gyermek vázához tartozott. A vázcsontokon látható paleopatológiás elváltozások a következők voltak: a szemüreg felső lemezein és a koponyatető nyílvarrat menti területein felritkulások és a koponya *endocranialis* oldalának litikus léziói és a nyakszirtecsont területén lévő csontképzés, melyek valamilyen fertőzésre utalnak. A rendelkezésre álló információk alapján nem dönthető el, hogy ez vagy egyéb dolog okozhatta a gyermek halálát.

22. *Polgár-Varga-halmi-dűlő:*³¹ A lelőhelyen az M3 autópálya építéséhez kapcsolódóan

került sor a megelőző feltárásra. A késő szarmata, 4–5. századi településen egy É–D tájolású kislány erősen bolygatott csontváza került elő. A jelentésből pontosan nem derül ki, hogy egy korábbi településobjektumhoz kapcsolható-e vagy külön temetkezésként értelmezhető a jelenség. A többi lelőhely tanúsága szerint lehetett magányos temetkezés vagy a településhez kapcsolható gyermekváz is.

23. *Szihalom-Pamlényi-tábla:*³² A lelőhelyrészlet feltárására az M3 autópálya építése okán került sor több ütemben 1995–1997 és 2002 folyamán. A munkálatok alkalmával 1643 településjelenség került elő, melyek jelentős része egy több fázisú (2. század vége – 3. század közepe, 4. század vége – 5. század eleje) szarmata és kora népvándorlás kori faluhoz tartozott. A 957. objektum betöltéséből egy *infans I.* korú, 1–1,5 éves gyermek koponya- és vázcsont töredékei kerültek elő. A váz elhelyezkedéséről közelebbi adat nem ismert. A csontokon patológiás elváltozás nem volt megfigyelhető.

24. *Szőreg-Iván-téglagyár:*³³ A lelőhelyen feltárt szarmata településrészlet 55. objektumából több emberi csontváz/vázrész került elő. A csontok a részben feltöltődött korábbi tárolóverem betöltésében voltak. Két kitekert testhelyzetű felnőtt vázát és egy hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű gyermek csontvázát bontották ki (7. kép 4).

25. *Tiszaeszlár-Bashalom:*³⁴ A feltáráson előkerült 3. számú, részben feltöltődött szarmata épületben, 110 cm mélységben egy csecsemő melléklet nélküli csontváza helyezkedett el (6. kép 2).

26. *Tiszaföldvár-Téglagyár:*³⁵ Az 1982-ben feltárt 26. méhkas alakú verem betöltésében (1982/26. objektum) egy 10 éves gyermek csontváza feküdt, hason, kicsavart testhelyzetben. A csontváz feletti betöltési réteg

²⁹ SOMOGYVÁRI 2009, 292; SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2010, 301–302.

³⁰ SOMOGYVÁRI 2009, 292.

³¹ DANI 2003, 204–205.

³² VÁRADY 1997, 117–119; VÁRADY 2002, 276.

³³ CSALLÁNY 1962, 147; VADAY 1997, 82–83.

³⁴ KOVALOVSKZI 1980, 18.

³⁵ VADAY 1997, 83.

homogén volt, a vázat egy hamuval kevert égett réteg fedte, mely alatt kormos fekete betöltést figyeltek meg. A váz a gödör keleti oldalán helyezkedett el az objektum oldalához fektetve, É–D tájolással. A koponyája egy kutya csontvázán nyugodott, a gödör délnyugati harmadában egy másik kutyaváz volt. A csontváz mellett és részben a vázon közettöredékek és

egy őrlőkö fektetve. A gödör aljából több gázlómadar tojása került elő. A gyerekváz szintjén állatsont- és kerámiatöredékek voltak (7. kép 3).

27. *Vác-Csörögi-rét*.³⁶ A 74. és a 99. gödör betöltésében egy-egy gyermek és egy rendellenes pozícióban fekvő felnőtt csontváza helyezkedett el.

A TELEPÜLÉSEKEN ELŐFORDULÓ GYERMEKVÁZAK ÖSSZEFOGLALÓ ÁTTEKINTÉSE

Az eddig felgyűjtött 27 lelőhely topográfiai elhelyezkedését végigtekintve szembeötlő, hogy a településeken fellelhető gyermekmaradványok előfordulása nem egy szűk földrajzi régióra jellemző sajátosság, hanem az Alföld egész területén megfigyelhető (4. kép 1). Néhány területen tapasztalható a lelőhelyek sűrűsödése, mint például a Közép-Alföldön, de ez feltételezhetően az eltérő kutatottsági szintekkel magyarázható.

Az esetek jó részében lelőhelyenként egy-egy csecsemő vagy gyerekváz található, de több településen ettől eltérő volt a jelenségek száma. Ezek mértéke nagyban függ a feltárt településnyomok változó nagyságától. Mint az fentebb látható volt, több esetben csak egy gázvezeték nyomvonalán végzett kisebb felületű feltárás eredményéből kerültek elő a gyermekmaradványok (pl. Jánoshalma és Makó környéki lelőhelyek), más alkalmakkor a nagyobb ásatási felszínen több csontváz került elő (pl. Felgyő). Aradon, Cegléd-Váróczi-dűlőben, Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlőben, Makó-Dáli-ugaron, Nagyszénáson, Nemesnádudvaron és Vác-Csörögi-réten 2-2, Apátfalván 3, Ebes-Zsong-völgyön több mint 4, míg Felgyőn 8 gyermekmaradvány került elő.

A vázak közel fele gödörben volt, az eddig megismert leletek másik fele épületekből, árkokból, kutakból, kemencékből vagy füstölőből került elő (4. kép 2). Az árkok és felhagyott épületek gyakori használatán kívül más rendszer nem állapítható meg az elhelyezkedésükben.

Több esetben csak egy-egy koponyatöredék, hosszúcsont vagy egy felsőtest részlete maradt meg a vázakból (pl. Bugac-Bimbó, Udvardi-tanya; Nemesnádudvar-Hajósi úti dűlő II.). Az ismert esetek jelentős részénél a teljes csontváz az objektumban lehetett, a hiányos vázrészecskék feltételezhetően a feltárás következtében vagy a korábbi talajművelési munkálatok során keletkeztek, illetve a kicsi, törekeny antropológiai anyaggal rendelkező egyedeknél a talajtani adottságok mellett nem ritka a csontok felszívódása sem.

Az ismert eseteket végigtekintve a csecsemők és a valamivel idősebb, de még mindig *infans I.* korcsoportba tartozó gyermekek egy részénél a földbehelyezésük között különbség tapasztalható. Az értékelhető esetekben a csecsemőket minden alkalommal hanyatt fektetve helyezték el, az idősebb gyermekeket több esetben zsuporított testtartásban (pl. Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő, 1668. objektum, Felgyő-Kettőshalmi dűlő 753. objektum, Kecskemét-Mercedes-Benz gyár, RL-11. lelőhely). Néhány leletegyüttesnél a lábak és a karok is erőteljesen felhúzott állapotban voltak, mintha a végtagokat összekötözték volna. Ennek ellenére ezekben sem lehet szabályszerűséget megfigyelni, hiszen a Tiszaföldváron vagy Dunakeszin feltárt objektumokban a gyermekek hozzávetőlegesen nyújtott vázzal fektetve helyezték el. Megjegyzendő, hogy ezekben az esetekben a gyerekvázak mellett kutyavázak is fektetve, a zsuporított pozícióban fekvők mellett nem.

³⁶ ISTVÁNOVITS 1999, 177.

A csecsemővázak esetében több alkalommal volt tapasztalható, hogy a csontváz horizontális vonalvezetése az objektum betöltődésének vonalát követte (pl. Felgyő-Kettőshalmi dűlő 680. és 3458. objektum). Ezeknél az eseteknél ez annyit jelent, hogy a már feltöltődés alatt álló jelenségekbe külön gödröt nem áshattak, hanem annak felszínére helyezve földelték el a testet, s ennek során a váz elhelyezkedése az objektum betöltődésének vonalvezetését vehette fel.

Az ismert 27 lelőhely esetében az egyik csecsemőváz elhelyezése különleges formát képvisel. A Hódmezővásárhely-Erzsébeten feltárt településrészlet egyik sekély, földbe mélyített objektumában egy fazék került elő. Az egészben elföldelt edény összeroppant a föld súlya alatt, ezért a feltárás során töredékeit részenként lehetett eltávolítani. A felszedés alkalmával rajzolódott ki az edény belsejében fejjel lefelé elhelyezett csecsemő csontváza. A váz nyújtott testtartású, ÉNy–DK tájolású volt. Az unikális temetési forma eddig párhuzam nélküli jelenség a római kori Alföld területéről.

A településeken feltárt gyermek vázmaradványok mellett az esetek túlnyomó többségében más leletek is előfordultak. Ezek általában a településről származó állatcsont- és kerámia-töredékek; ritka, de nem egyedülálló esetben fordul elő olyan lelet, amely az elhunyt viseletéhez, ékszerezettségéhez tartozott. Ilyen például a Felgyőn, Gyomán, Makón (M43 40. lelőhely) vagy Aradon, illetve Ebesen feltárt egy-egy temetkezés. Felgyőn két csecsemő váza mellett voltak leletek (440. és 690. objektum), Gyoma 133. lelőhelyen, ugyanúgy, mint az egyik makói esetenél, a kislány mellkasán néhány üvegyöngyből álló nyaklánc volt.³⁷ Aradon az egyik vázon (S1) egy bronz karperrec szerepelt, míg a másik szájából (eredetileg lehet, hogy a nyakáról?) egy üvegyöngy

került elő. Az egyik ebesi csontváz mellett egy edényt bontottak ki, mely a feltárási megfigyelés alapján az elhunyt melléklete lehetett.

A szarmata településeken gyakori, de mégsem tipikus jelenségek az objektumokból előkerülő emberi vázak/vázmaradványok. A felhagyott, már részben vagy esetenként teljesen feltöltődött településjelenségekben (pl. tárolóverem, földbe mélyített épület, szabadteri kemence, kerítőárok, stb.) gyakran kerülnek elő teljes vagy részleges emberi csontvázak, esetenként csak emberi vázrészek. Az objektumok a legtöbb esetben a feltöltődés során a jelenségbe került egyéb leleteket (pl. állatcsont, kerámia-töredék) is tartalmaznak.

A jelenségtípus a 2. századtól kezdve (pl. Szegvár-Oromdűlő) a legkésőbbi időszakig megtalálható az alföldi szállásterületek egészén (pl. Tiszaföldvár-Téglagyár).³⁸ Az eddigi vizsgálatok alapján a 4–5. századi településeken magasabb számban fordulnak elő, mint a korszak korábbi lelőhelyein.

A használaton kívüli településobjektumokban fellelhető emberi maradványok több kategóriába sorolhatók. Esetenként egy-egy gödörben vagy árokban előfordul a teljes csontváz, melyeknél a fektetés formája is sok alkalommal megegyezik a temetőkben tapasztalható rítusokkal. Esetenként bizonyos végtagok a település jelenség szabta szűk hely miatt kissé rendezetlenül állhatnak. Ritka alkalmakkor egyértelműen a vázrészekhez kapcsolódóan viseleti elemek, ékszerek is előfordulnak, csakúgy, mint a temetkezéseknél megszokott mellékletadás szokása (8. kép 1–2, 4). Az ilyen jellegű, településen belüli temetkezések száma a legalacsonyabb, mint pl. Tiszaladány 1–2. sír (8. kép 3),³⁹ Kiskundorozsma-Nagyszék,⁴⁰ Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhely (8. kép 1–2).

Egy másik csoportot képviselnek a teljes, de rendezetlen, kicsavart testhelyzetben elföldelt csontvázak. Ezeknél nem látható a földbe

³⁷ VADAY 1997, 78.

³⁸ ISTVÁNOVITS ET AL. 2005; VADAY 1997.

³⁹ LOVÁSZ 1992, 38–39, 6. kép.

⁴⁰ SZALONTAI–TÓTH 2000; PAJA 2003, 1. kép

helyezés gondos kivitelezése, ezért nem minősíthetők szabályos temetkezésnek, mint pl. Szőreg-Iván-téglagyár esetében (6. kép 4).⁴¹

Számos esetben előfordulnak olyan lelet-együttesek, ahol csak egy-egy, anatómiai rendben elhelyezkedő vázrész található meg, például egy felsőtest, egy-egy kar, egy-egy lábszár, mint pl. Kiskundorozsma-Daruhalom II. lelőhelyen.⁴²

Végezetül a jelenség egyik extrém változata, amikor csak egy-egy embercsonttöredék fordul elő a település hulladékanyaga között (egy-egy végtagsont, csigolya, állkapocs, koponyadarab, stb.), pl. Kiskundorozsma-Daruhalom III.⁴³ és Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhelyen. Ez utóbbi típusnak az egyik különlegesebb változata, amikor koponyák kerülnek elő gödörből, mint Kecskemét-Mercedes gyár, RL-05. lelőhelyen (7. kép 3).⁴⁴ A Régészeti Kutatások Magyarországon jelentéseiből számos olyan településnyom ismeretes (pl. Bükkábrány-Vasúti-dűlő (Bánya, VI. lh.),⁴⁵ Polgár-Varga-halmi-dűlő⁴⁶) ahonnan csak emberi koponyák kerültek elő. Ezek a legtöbb esetben hiányosak, töredékesek. Esetenként utalhatnak más népeknél ismert koponyakultuszra, de alacsony számuk alapján ennek általánossága nem valószínűsíthető.

A vázmaradványok nem és korcsoport alapján változatos képet mutatnak, megtalálhatók férfi, női és gyermekcsontvázak egyaránt. Ezek pontos aránya a megfelelő mennyiségű antropológiai meghatározás hiányában nem ismeretes.

Korcsoport szempontjából a legfiatalabb magzati vagy csecsemőkortól elkezdve, egészen a *maturus* korosztályig minden életkorcsoport fellelhető. Ezek pontos aránya azonban szintén nem ismert a megfelelő vizsgálatok hiányában. Az előzetes szakirodalmi adatok alapján annyi megállapítható, hogy a felnőtt korú egyedek

előfordulása gyakoribb, mint a csecsemők vagy gyermekek jelenléte.

A jelenség előfordulása területi egységre sem szűkíthető le, a gyermekmaradványokhoz hasonlóan az egész alföldi szarmata szállásterületen általánosan előfordul.

A korábbi kutatások során a jelenség értelmezésére több magyarázat született. Bizonyos elképzelések szerint háttérben erőszakos cselekedetek, idegen támadások állhattak.⁴⁷ Az előkerülő, rendezetlenül földbe hajított csontvázakban a katonai akciók során lemészárolt emberek maradványai láthatók, melyeket a településen hosszabb ideig tartózkodó ellenségnek kellett gyorsan elföldelnie. A vázak mellett található nagyobb mennyiségű leletanyag is a település tisztogatására utaló tevékenység során került a gödrökbe. Az erőszakos cselekedeteket támasztják alá a csontokon ritka esetekben előforduló gyógyulatlan sérülések (pl. koponyát ért vágások), hiányos vázrészek és az önmagukban előforduló egész vázrészek.

Más elképzelések szerint a településeken fellelhető emberi maradványok háttérben szakrális tevékenység áll.⁴⁸ Ennek bizonyítására is előfordulnak példák. Több olyan teljes csontvázat tartalmazó együttes ismeretes, ahol esetenként az emberi vázzal egy szintben kutyacsontváz, madártojás vagy például egész edények fordultak elő, mint pl. Dunakeszi-Alagi-major vagy Tiszaföldvár-Téglagyár lelőhelyeken. Ezen feltételezés cáfolására is említhető több olyan példa, ahol semmiképpen sem lehet szó áldozatról, de ez nem zárja ki a különleges szakrális esetek előfordulását.

A gyermekvázak esetében mindkét értelmezési lehetőséghez található megfelelő példa. A településen előkerült 27 gyerekváz vagy

⁴¹ CSALLÁNY 1962, 147; VADAY 1997, 82–83.

⁴² PALUCH–SZALONTAI 2004, 293–294.

⁴³ MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2006, 315–316.

⁴⁴ FÜKÖH–SÓSKUTI 2009, 238.

⁴⁵ SIMON 2012, 201.

⁴⁶ DANI 2003, 205.

⁴⁷ VADAY 1997.

⁴⁸ VADAY 1997, 78; ISTVÁNOVITS 1999, 177.

vázrészlet közül 5 olyan eset említhető, ahol a gyermek mellett felnőtt csontvázak vagy vázrészek is előkerültek a jelenség betöltéséből, és további 4 olyan lelőhely, ahol a település másik objektumában szintén voltak felnőtt vázak. Ezekben az esetekben feltételezhetően a gyermekvázak nem különálló temetkezéseként értékelhetők, hanem erőszakos eseményhez köthetők. Ilyen például a Szőregen előkerült leletegyüttes, ahol a gyermekváz mellett a gödörben több felnőtt maradványa is volt.⁴⁹

A legtöbb alkalommal azonban a gyermekvázak a használaton kívüli településen elhelyezett különálló temetkezések lehettek. A gyomai lelőhely esetében Vaday Andrea a településen a 2. század során megjelenő szabad dákokhoz köthető áldozati szertartásnak véli a korábbi településobjektumba történt gyermektemetkezést.⁵⁰

A gyermekek településen történő elföldelése a dák kultúrkörben ismert jelenség.⁵¹ Nyomai a Kr. e. 4. századtól egészen a Kr. u. 1. századig nyomon követhetők. Az egyik legkülönlegesebb gyermekekkel kapcsolatos dák szakrális jelenségnek egy Vajdahunyadon/Hunedoara-Grădina Castelului (Ro) feltárt leletegyüttes tartható. Itt a településtől elkülönülve közel 100 csecsemő csontvázat tártak fel.⁵² A római hódítás utáni időszaktól a jelenség eltűnik Dacia területéről.⁵³

A gyermekek településeken történő eltemetése azonban nemcsak a dákoknál, hanem más vaskori népeknél, valamint a Római Birodalomban is megfigyelhető.⁵⁴ Ismertek esetek pl. Germaniából is, ahol például a Schlesswig-Holstein tartományban található Tofting közelében egy fateknőben eltemetett 4–6 hónapos

csecsemő maradványa került elő településnyomok közül. Ez a leletegyüttes a 2. századra keltezhető.⁵⁵ A településeken eltemetett gyermekek a római kori Dobrudzsában is előfordulnak, mint ahogyan az Ividán/Slava Rusă, Histrián és Callatisban feltárt lelőhelyeken is tapasztalható volt.⁵⁶ Az Ividán feltárt M23 gyermektemetkezés – a hódmezővásárhely-erzsébeti lelethez hasonlóan – egy edénybe (amphora) volt elhelyezve.⁵⁷ A leletet a feltárók a 4. századra keltezték.⁵⁸

Más kultúrákból ismert szokások alapján⁵⁹ a Hódmezővásárhely-Erzsébeten az edénybe eltemetett csecsemő akár áldozatnak is tekinthető volna, azonban a leletegyüttes egyedisége okán ez nem tartható általánosnak a szarmata kultúrkörben.

Amint az említett esetekből látható, a településeken előforduló gyermekmaradványok a vaskor és a római kor időszakában egy viszonylag tágabb földrajzi térségben, eltérő kulturális és vallási háttérrel rendelkező területi egységeken belül egyaránt megtalálhatók. Ezek alapján az Alföldön előforduló esetek nem kizárólag dák hatásra jelentkezhettek a szarmata településeken, és azok áldozatként történő értékelésére sem találhatók egyértelmű bizonyítékok.

A gyűjtésben szereplő lelőhelyek között több alkalommal épületből kerültek elő a gyermekmaradványok. Ezeket könnyűszerrel építési áldozatnak lehetne minősíteni, de az eseteket alaposabban megvizsgálva szembeötlővé válhat, hogy a vázak elhelyezkedése nem az épület szerkezetével, hanem annak használat utáni feltöltődésével hozható kapcsolatba. A legelsőként megfigyelt ilyen lelet

⁴⁹ CSALLÁNY 1961, 147, 256, Taf. 2; VADAY 1997, 82–83.

⁵⁰ VADAY 1997, 78.

⁵¹ SÍRBU 2008, 72; SÍRBU ET AL. 2006, 187–207.

⁵² SÍRBU ET AL. 2006, 187–207.

⁵³ SÍRBU 2008, 87.

⁵⁴ RUBEL 2013, 238; RUBEL–SOFICARU 2012, 163–165.

⁵⁵ RUBEL 2013, 238–239.

⁵⁶ RUBEL–SOFICARU 2012, 166–167.

⁵⁷ RUBEL–SOFICARU 2012, 166, Fig. 2.

⁵⁸ RUBEL 2013, Fig. 1.

⁵⁹ RUBEL–SOFICARU 2012, 166, Fig. 2.

a Hódmezővásárhely-Solt-Palén feltárt épület (6. kép 3). A jelenségről ugyan készült rajz, de ezen nincsen feltüntetve a zsugorított pozícióban eltemetett gyermek maradványa, a leírás mindössze annyit említ, hogy az épület padlójára fektették a bal oldalára.⁶⁰ Szintén épületben voltak eltemetve az Arad mellett feltárt lelőhelyen előkerült gyermekek (6. kép 1). A feltárók szerint ezeket külön, a már részben feltöltődött épületbe ásták be.⁶¹ Szintén az épület betöltésében volt a Tiszaeszlár-Bashalmon⁶² feltárt gyermek, valamint a Nemesnádudvaron (7. kép 2) és Makó-Pap-háton előkerült vázmaradványok. Az épületben elhelyezett gyermekvázak közül mindössze az Apátfalván feltárt egyik eset bizonyul különlegesebbnek. Itt a 313. épület közepén kibontott egyik kerek cölöplyuk (vagy kicsi gödör?) (425. snr) betöltéséből kerültek elő egy újszülött vázmaradványai. Az Alföld szarmata településein a leletegyüttes egyedinek számít, ennek folytán

nem tekinthető általánosan előforduló építési áldozatnak.

A településeken előforduló gyermekmaradványok értelmezéséhez további adatokat jelenthetnek az antropológiai vizsgálatok eredményei, melyek az újonnan előkerült leletek egy részénél rendelkezésre állnak. Ezen vizsgálatok egy része olyan paleopatológias elváltozásokat állapított meg a gyenge megtartású csontanyagban, amelyek a gyermekek elhalálzásához is vezethettek. Ennek ellenére a kevés esetszám és az alacsony életkor miatt a számos egyéb élettani tényezőnek kiszolgáltatott gyermekeknél nem jelenthető ki, hogy ez lehetett a haláluk egyértelmű oka.

Az alföldi szarmata települések esetében feltételezhető, hogy a legtöbb tetem egyedi esetnek minősíthető, és az emberi vázak településen történő előfordulására egy egyszerű modellt nem lehet ráilleszteni.

GYERMEKSÍROK ELŐFORDULÁSA A TEMETŐKBEN

A Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen feltárt csecsemősírok értelmezéséhez szükséges áttekinteni, hogy kizárólag településeken fordulnak-e elő vagy a temetőkből is megtalálhatók a legfiatalabb korcsoporthoz sorolható egyének maradványai.

A temető publikációkat végigtekintve egyértelművé válik, hogy gyermeksírok minden nem- és korcsoportban megtalálhatók a szarmata temetőkből. A temetkezésekkel kapcsolatosan fontos megemlíteni, hogy az Alföldi szarmata szállásterületen kevés a teljesen feltárt temető. A több száz ismert temetkezési hely közül mindössze a Madaras-Halmok⁶³ és Sándorfalva-Eperjes⁶⁴ tekinthetőek teljes mértékben feltártnak. Ebből következően kevés olyan

lelőhely ismert, ahol egy-egy közösség temetkezési szokásait egészében lehet vizsgálni. Az előforduló gyermeksírokkal a nagyobb sírszámú temetőrészek is nyújtanak információt, de ezek csökkent értékűek.

A temetkezések vizsgálatát tovább nehezíti a sírok jelentős mértékű rablottsága. Számos temetőben ez 63–85% közötti arányban figyelhető meg.⁶⁵ A gyermeksírok esetében ez az arány alacsonyabb, illetve a sírok kicsi mérete az esetleges bolygatottság ellenére is utal az elhunyt korcsoportjára.

A korábbi kutatások során történt elemzések megállapították, hogy egy temetőn belül a gyermeksírok átlagosan az összes sírszám 10–15%-át képezik.⁶⁶ A feltételezett magas

⁶⁰ PÁRDU CZ 1938, 103.

⁶¹ GRUMESA ET AL. 2013.

⁶² KOVALOV SZKI 1980, 18.

⁶³ KÓHEGYI-VÖRÖS 2011.

⁶⁴ VÖRÖS 1982.

⁶⁵ VADAY-DOMBORÓ CZKY 2001, 36, MÉSZÁROS-SÓSKUTI 2006, 119–120.

⁶⁶ VÖRÖS 2005, 138.

gyermekhalandóság alapján ez az arány rendkívül alacsony. A számadat értelmezésére kézzelfogható magyarázat nem adható. Felmerült a gyermekek külön temetőbe történt elhelyezésének, valamint az alacsony mélységű sírok könnyebb pusztulásának a lehetősége egyaránt.⁶⁷ Megnyugtatóan egyik lehetőség sem bizonyítható vagy cáfolható.

A gyermeksírok igazodnak a temető rendszeréhez, azok szerves részét képezik, ahogyan az látható például a Sándorfalva-Eperjesen (9. kép 1) vagy az Óföldrék-Ürmösön feltárt temetőkből (9. kép 2). A legtöbb esetben a gyermekeket különálló sírba helyezték (10. kép 1), de előfordulnak kettős temetkezések is. Ezekben általában az anyát a gyermekkel együtt helyezték a földbe, amint az megfigyelhető volt az Óföldrék-Ürmösön feltárt 158. sír esetében (10. kép 6). A gyermeksírok sok esetben felnőtt temetkezések közelében

helyezkednek el (9. kép 2), azonban az ezek közötti rokoni kapcsolatok felderítésére idáig nem irányultak vizsgálatok.

A temetkezési és mellékletadási szokások a felnőtt korú elhunytakéhoz hasonlóak (10. kép 2–5),⁶⁸ azoktól csak néhány részletükben térnek el. Ezek között található olyan elemek, melyek minden bizonnyal a felnőtté válás folyamatához kapcsolhatók. Ilyen például a férfisírokban a fegyver vagy a női temetkezésekben a gyöngyhímzéses alsóruházat előfordulása.

Az ismert esetek alapján az látható, hogy a szarmata gyermekek a társadalom teljes jogú tagjai voltak, ezért haláluk esetén helyük a közösség temetőjében volt. Ennek alapján feltételezhető, hogy a településeken előkerülő gyermekvázak valamilyen oknál fogva a társadalom bevett szokásaival ellentétes módon, a közösségtől elkülönítve kerültek elhelyezésre.

ÖSSZEGZÉS

A fentiek alapján a felgyői, valamint a többi településen előkerült római kori csecsemő- és gyermekvázról összességében az alábbiak állapíthatók meg.

Amint az látható, a csecsemő- és gyermeksírok ugyan alacsony számban, de megtalálhatók a temetőkből, ami azt jelenti, hogy a temetkezési szokások alapján a közösség teljes jogú tagjaiként kezelték őket nemtől, kortól függetlenül. A korszak gyermekeinek egy részét haláluk után – a felnőttekhez hasonlóan – az általános szokásoktól eltérő bánásmódban részesítették: a korábban használatos, de már felhagyott településobjektumok jelentettek számukra végső nyughelyet.

A településeken előforduló gyermekvázak értelmezésével kapcsolatosan számos kérdés felmerül. A kérdésekre adható válaszok sora hosszadalmas. A lehetséges magyarázatok

között szerepelhet a haláluk okaként az idegen támadás vagy a szakrális áldozat lehetősége, de ezek mellett felmerül a betegség vagy a születési rendellenesség, a társadalmi/családi rendszeren való kívülállás, továbbá a bűncselekmény lehetősége is. A jelenlegi ismereteink alapján bizonyítani vagy cáfolni teljes mértékben egyiket sem lehet. Az eltemetett egyedek minden bizonnyal a megszokott társadalmi rendben kívülállók voltak, amit a közösség általános temetkezési helyétől és szokásaitól eltérő temetésük jelez. Amint azt láthattuk, a jelenség nem csak a gyermekek esetében fordul elő, a településeken jóval nagyobb számban található meg a felnőttek. A felgyői és a hozzá hasonló településeken megfigyelt gyermekek a társadalmi rendből kirekesztve, elkülönítve kerültek végső nyugalomra. Az elkülönülésük pontos oka ismeretlen.

⁶⁷ FODOR 1997, 112.

⁶⁸ VÖRÖS 2005, 139.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány elkészítése során az antropológiai anyag meghatározásáért Marcsik Antóniának (Berettyóújfalu és Szihalom), Balázs Jánosnak (Nagyszénás) és Paja Lászlónak (Bugac, Jánoshalma, Makó-Dáli ugar, Makó-Pap-hát, Nemesnádudvar) tartozom köszönettel. Ezúton mondok köszönetet Paluch Tibornak az apátfalvi, Kulcsár Valériának a dunakeszi, Balogh Csillának a hódmezővásárhely-erzsébeti és Sz. Wilhelm Gábornak a kecskeméti közöletlen adataik feldolgozásának, közlésének lehetőségéért. A Felgyő-Kettőshalmi dűlőben végzett feltárás összeítő térképe Hajdú Olga, Kamarási András, Kovács Sándor és Redenczky Antal munkája. A tanulmányban szereplő sírrajzokat Kulcsár Kornél, Koncz Margit és Kovács Sándor készítette. Munkájukért mindannyian fogadják köszönetemet.

IRODALOM

- BALOGH 2007: Balogh Cs.: Hódmezővásárhely, Erzsébet. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigation in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 212.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568. u. Z.)*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- DANI 2003: Dani J.: Polgár, Varga-Halmi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 (Archaeological Investigations in Hungary 2001)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2003, 204–205.
- DANI 2004: Dani J.: Ebes, Zsong-völgy. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 205–209.
- DANI ET AL. 2006: Dani J. – Szilágyi K. A. – Szelekovszky M – Czifra Sz. – Kisjuhász V.: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004–2005 során végzett megelőző feltárásról (Preliminary report of the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő site in 2004–2005). In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 5–31.
- DANI 2008: Dani J.: Ebes, Zsong-völgy. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Hungary 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 209–210.
- FODOR 1997: Fodor I.: Hajdúdorog-Csárdadomb. Szarmata temetkezések a 2–3. századból (Hajdúdorog-Csárdadomb. Sarmatian burials from the AD 2nd–3rd century) In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway)*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 110–113.
- FÜKÖH–SÓSKUTI 2009: Füköh D. – Sóskuti K.: Kecskemét, Mercedes-Benz gyár, RL-05 lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 238.
- GRUMESA ET AL. 2013: Grumesa, L. – Ursuțiu, A. – Copos, G.: Arad “Barrieră”. Cercetări Arheologice Preventive Într-un Sit de Epocă Sarmatică (Arad “Barrieră” Rescue Excavation in a Sarmatian Period Site). Forthcoming.
- GULYÁS 2010: Gulyás Gy.: Bugac, Bimbó, Udvardi-tanya. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 171–172.
- GULYÁS 2010a: Gulyás Gy.: Makó, Dáli-ugar VIII. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 267.

- GULYÁS 2010b: Gulyás Gy.: Makó, Pap-hát. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 272–273.
- ISTVÁNOVITS 1999: Istvánovits E.: Tiszavasvári-Városföldje, Jegyzőtag (A settlement of the 5th century). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 173–254.
- ISTVÁNOVITS ET AL. 2005: Istvánovits E. – Lőrinczy G. – Pintye G.: A szegvár-ormodülői császárkori telep (Die frühkaiserzeitliche Siedlung von Szegvár-Oromdülő). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica* 11 (2005) 51–114.
- JÁSZBERÉNYI 2014: Jászberényi M.: *Nagyszénás-Sváb-dűlő, Szennyvíztisztító régészeti lelőhely késő szarmata teleprészletének feldolgozása*. Szakdolgozat. Szeged 2014.
- KOVALOVSZKI 1980: Kovalovszki J.: *Településszámlások Tiszaeszlár–Bashalmon (bronzkor, 3–4. és 9–13. század)*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1980.
- KÖHEGYI-VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szerk.: Felföldi Sz. Szeged 2011.
- LOVÁSZ 1992: Lovász E.: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez (Neuere Angaben zur römerzeitlichen Geschichte Nordungarns). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 31–46.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 199–200.
- MÉSZÁROS-SÓSKUTI 2006: Mészáros P. – Sóskuti K.: Szeged-Kiskundorozsma, Daruhalom-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 315–316.
- MÉSZÁROS-SÓSKUTI 2006: Mészáros P. – Sóskuti K.: Megjegyzések a szarmata kori sírbrólásokhoz. *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005*. Szeged 2006, 117–132.
- PAJA 2003: Paja L.: Röszei (48/60, 48/75) és kiskundorozsmai (26/60, 26/72) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése (Anthropological Study of four Sarmatian Osteological Series [Rösze, Sites 48/60 and 48/75 and Kiskundorozsma Sites 26/60 and 26/72]) In: *Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán (On the Road! Museum research along the route of the M5 motorway)*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 165–168.
- PALUCH-SZALONTAI 2004: Paluch T. – Szalontai Cs.: Szeged, Kiskundorozsma, Daruhalom-dűlő II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 293–294.
- PÁRDUCZ 1938: Párducz M.: Rómaikori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Paléban (Römerzeitlicher Fundort in Solt-Palé bei Hódmezővásárhely). *Dolgozatok* 14 (1938) 90–123.
- PÓPITY 2010: Pópity D.: Jánoshalma, Faddidűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 228–229.
- RAJNA 2005: Rajna A.: Cegléd, Váróczi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 200–201.
- RAJNA-DINNYÉS 2004: Rajna A. – Dinnyés I.: Cegléd, Váróczi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 195–196.
- RUBEL 2013: Rubel, A.: Infant Burials in Iron-Age and Roman Europe. Prolegomena to a comparative analysis Roman Dobrudja and Iron-Age Germany. *European Journal of Science and Theology* 9:6 (2013) 233–241.
- RUBEL-SOFICARU 2012: Rubel, A. – Soficaru, A. D.: Infant Burials in Roman Dobrudja.

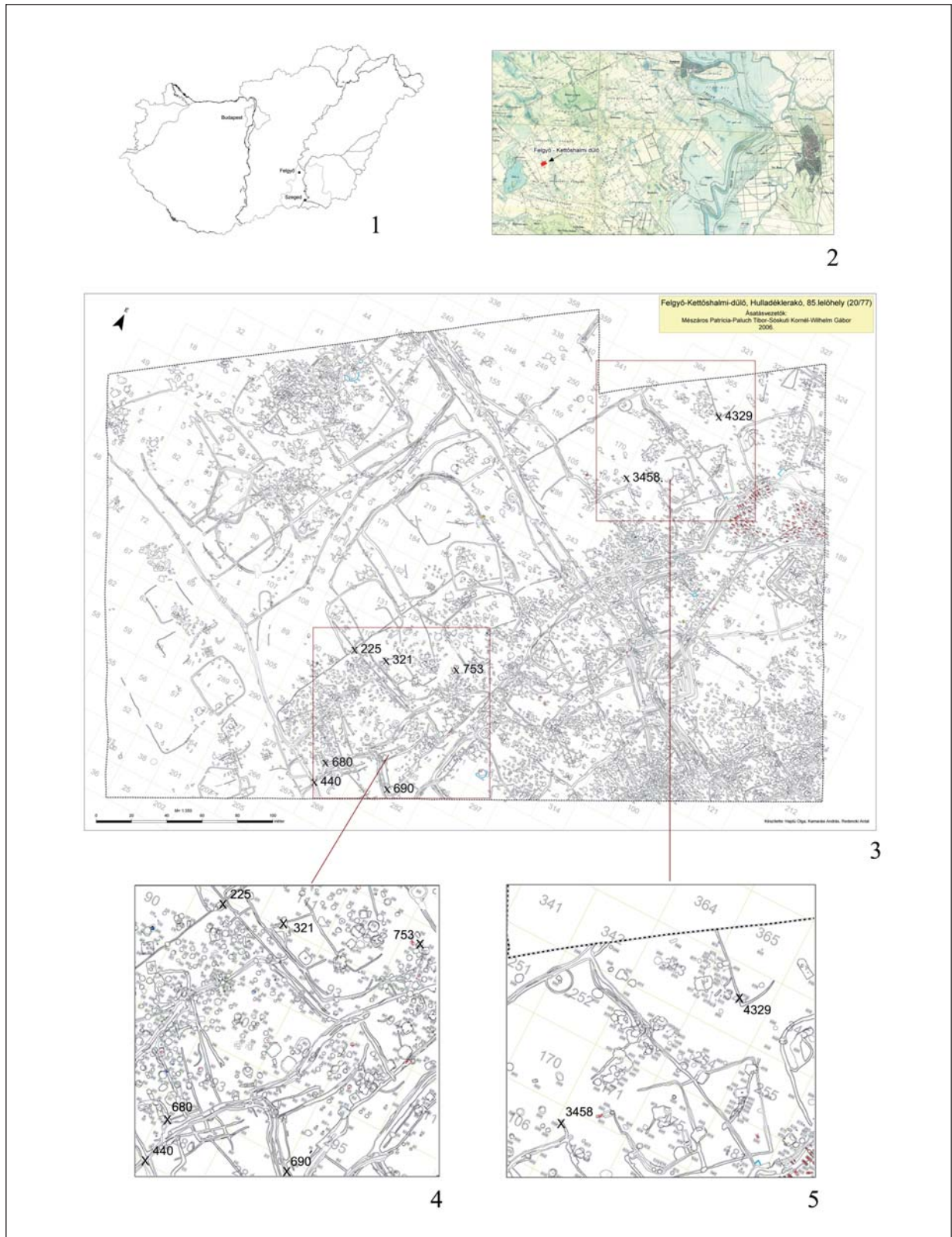
- A report of work in progress: The case of Ibida (Slava Rusă). In: *Homines, Funera, Astra. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 5–8 June 2011 Alba Iulia*. British Archaeological Reports International Series 2410. Eds.: Kogălniceanu, R. – Curcă, R. G. – Gligor, M. – Stratton, S. Oxford 2012, 163–168.
- SÎRBU ET AL. 2006: Sîrbu, V. – Luca, S. A. – Roman, C. – Purece, S. – Diaconescu, D.: Dacian Settlement and Children Necropolis of Hunedoara. A Unique Discovery in the Dacian World. Archaeological Approach. *Acta Terrae Septemcastrensis* 5:1 (2006) 187–207.
- SÎRBU 2008: Sîrbu, V.: Ritual Inhumations and ‘Deposits’ of Children among the Geto-Dacians. In: *Deviant Burial in the Archaeological Records*. Ed.: Murphy, E. M. Oxbow Books, 2008, 71–90.
- SIMON 2012: Simon, L.: Bükkábrány, Vasúti-dűlő (Bánya, VI. lh.) In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 201.
- SOMOGYVÁRI 2010: Somogyvári Á.: Nemesnádudvar, Hajósi-úti-dűlő II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 292–293.
- SÓSKUTI 2008: Sóskuti K.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Hungary 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 212.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2012: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Nemesnádudvar, Hajósi-úti dűlő II. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigation in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 301–302.
- SZALONTAI–TÓTH 2000: Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Szeged-Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról (Vorbericht über die sarmatenzeitlichen Siedlungs- und Graberfeldsfreilegungen in der Gemarkung von Szeged-Kiskundorozsma). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 59–78.
- VADAY 1996: Vaday, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: *Cultural and Landscape Changes in South East Hungary II. Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*. Ed.: Bökönyi, S. Budapest 1996, 51–305.
- VADAY 1997: Vaday A.: Atipikus szarmata telepjelenségek Kompolt, Kistéri-tanya 15. lelőhelyen (Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15). *Agria* 33 (1997) 77–107.
- VADAY–DOMBORÓCZKY 2001: Vaday, A. – Domboróczky, L.: Mezőszemere, Kismari-fenek. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail (Mezőszemere. Kismari-fenek. Késő-császárkori – kora-népvándorláskori temetőrészlet. Mezőszemere. Kismari-fenek. Late-Imperial – Early Migration Period Cemetery fragment). *Agria* 37 (2001) 5–206.
- VÁRADI 1997: Váradi A.: Szihalom-Pamlényi-tábla. Késő szarmata–kora népvándorláskori telep és temető a IV–V. századból (Szihalom-Pamlényi-tábla. Late Sarmatian–Early Migration Period Settlement and Cemetery from the A.D. 4th–5th Century). In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past. Rescue excavations on the M3 motorway)*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 117–119.
- VÁRADY 2002: Várady A.: Szihalom, Pamlényi-tábla. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 276.

- VÖRÖS 1985: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen (Eine sarmatische Begrabnisstätte aus hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–83:1 (1985) 129–172.
- VÖRÖS 2005: Vörös G.: A szarmata kori gyermektemetkezések jellemzői néhány temető adatai alapján (Die Merkmale der sarmatischen Kinderbestattungen aufgrund von Angaben einiger Gräberfelder [Vorarbeit zum Gräberfeld Madaras-Halmok]). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 127–150.
- WICKER 2004: Wicker E.: Harta, 51. út, 96–97. km. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (Archaeological Investigations in Hungary 2003)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2004, 228.
- WILHELM G. 2010: Sz. Wilhelm G.: Kecskemét, Mercedes-benz gyár, RL–11 lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (Archaeological Investigations in Hungary 2009)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2010, 240–241.

INFANT AND CHILD REMAINS IN THE SARMATIAN SETTLEMENTS OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN

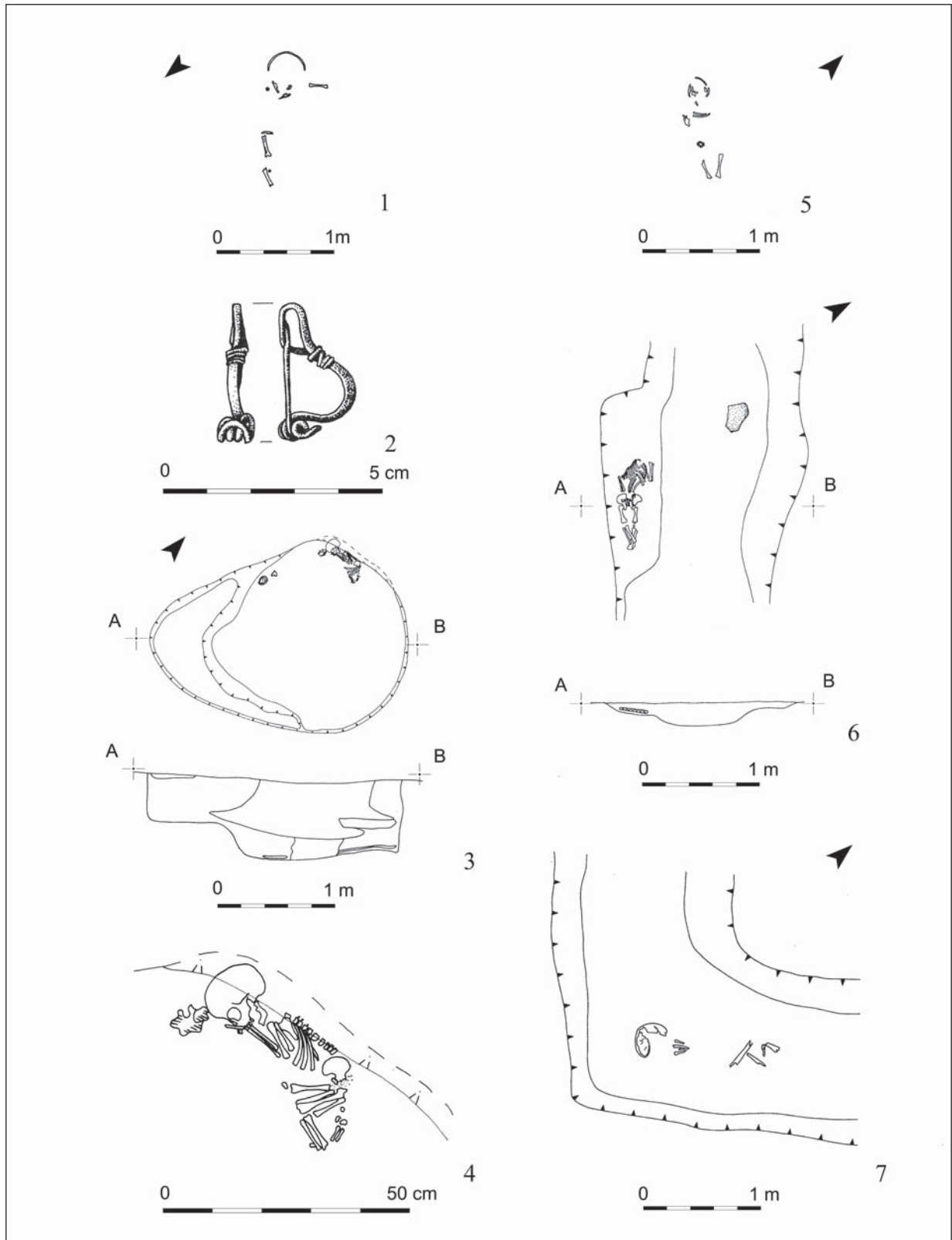
Special phenomena of Sarmatian settlements are those features which contain human skeletons and bones. Human remains found in such circumstances can be classified into several groups, and their occurrences are explained by several theories. Some authors consider that the remains belong to people killed in violent assaults, whereas others support the idea of ritual sacrifices.

Infant skeletons can be interpreted as a subgroup of human burials discovered in settlements. In most cases, regularly buried children can be found in numerous settlements. The aim of this paper is to introduce some of the above mentioned burials excavated in the past years and present interpretations of them. Special attention has been paid to the Felgyő-Kettőshalmi dűlő site, where the remains of 8 infants were discovered. It is also attempted to define the social status and communal role of children by introducing and analysing all relevant information available, including the occurrence of child burials disinterred in the excavated cemeteries.

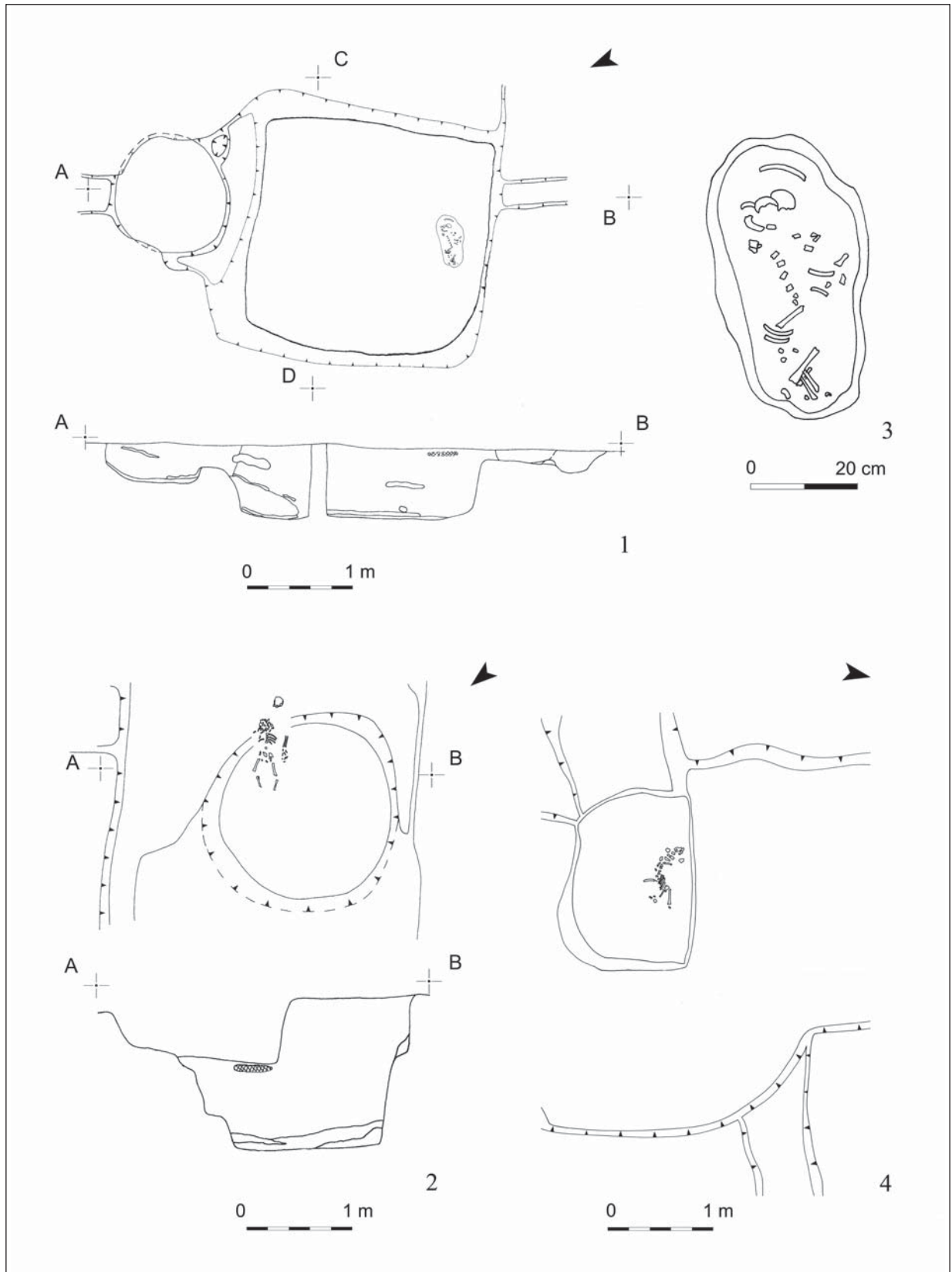
1. kép. 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: A lelőhely elhelyezkedése a második katonai felmérés térképén; 3: Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhely összesítő térképe; 4–5: A gyermekmaradványok elhelyezkedése a feltárt településrészleten belül

Fig. 1. 1: Location of the site; 2: Location of the site on the map of the Second Military Survey; 3: Site map of Felgyő-Kettőshalmi dűlő; 4–5: Location of the infant skeletons

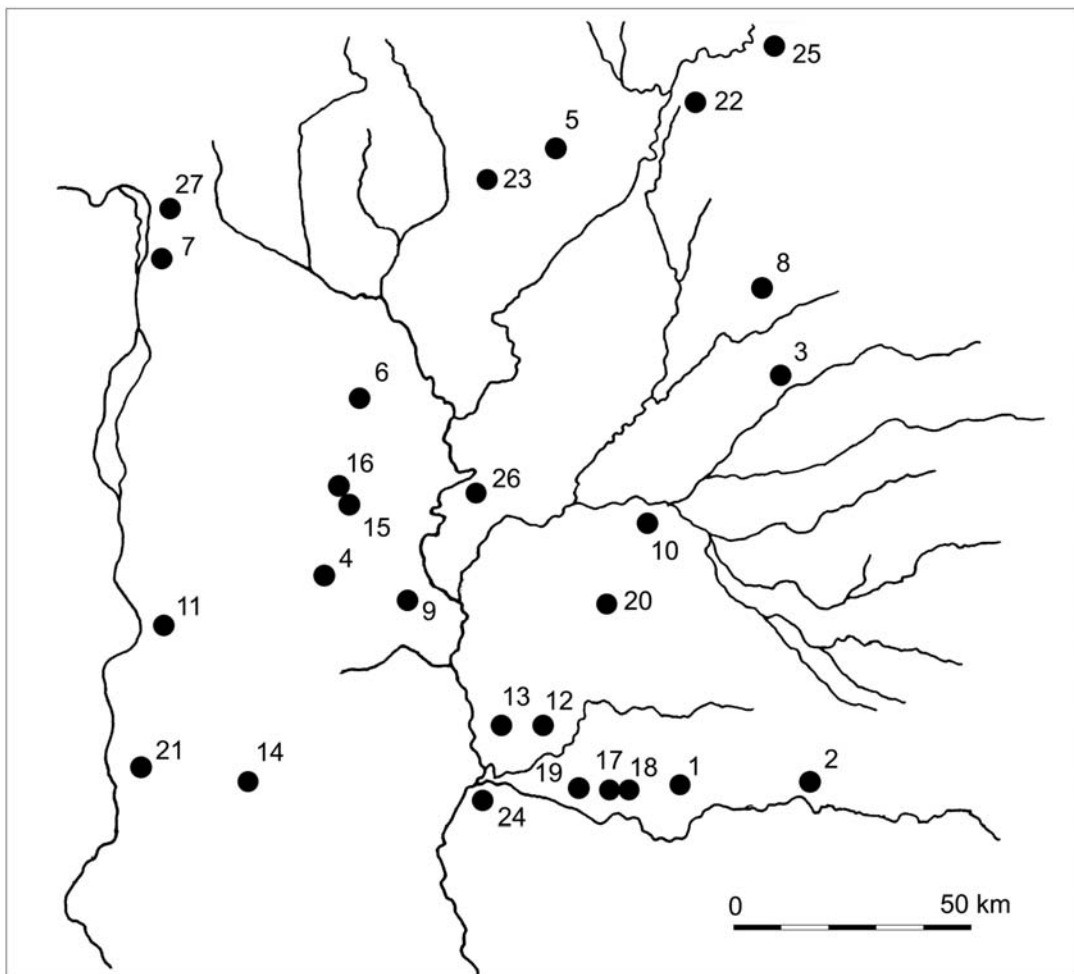
2. kép. Gyermekcsontvázak és a mellettük talált leletanyag Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyről. 1: 440. objektum; 2: A 440. objektumból előkerült fibula; 3–4: 753. objektum; 5: 690. objektum; 6: 3458. objektum; 7: 4330 objektum

Fig. 2. Infant skeletons and find material in the settlement of Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1: Feature 440; 2: Brooch from the feature 440; 3–4: Feature 753; 5: Feature 690; 6: Feature 3458; 7: Feature 4330

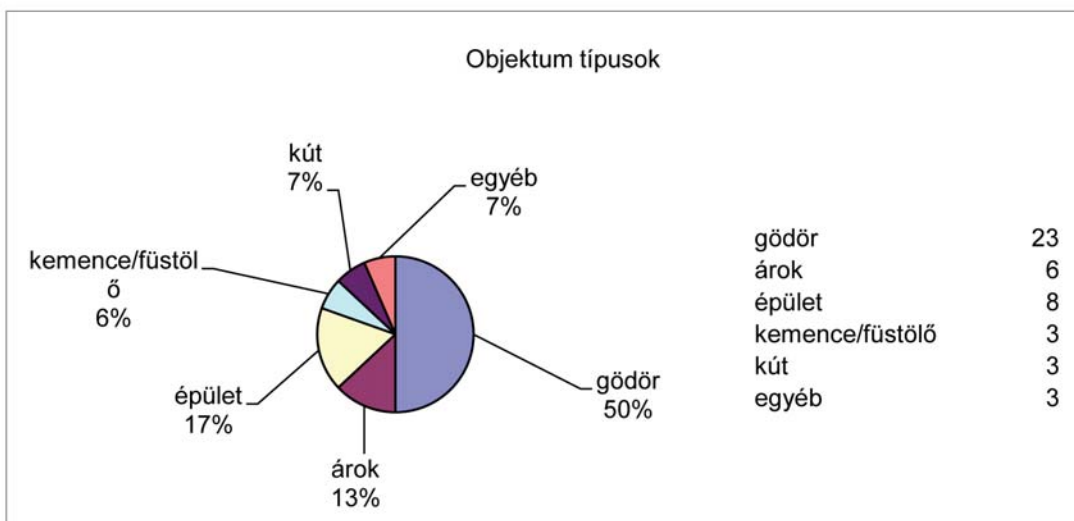

3. kép. Gyermekcsontvázak Felgyő-Kettőshalmi dűlő lelőhelyen. 1, 3: 225. objektum;
2: 680. objektum; 4: 321. objektum

Fig. 3. Infant skeletons in the settlement of Felgyő-Kettőshalmi dűlő. 1, 3: Feature 225; 2: Feature 680; 4: Feature 321

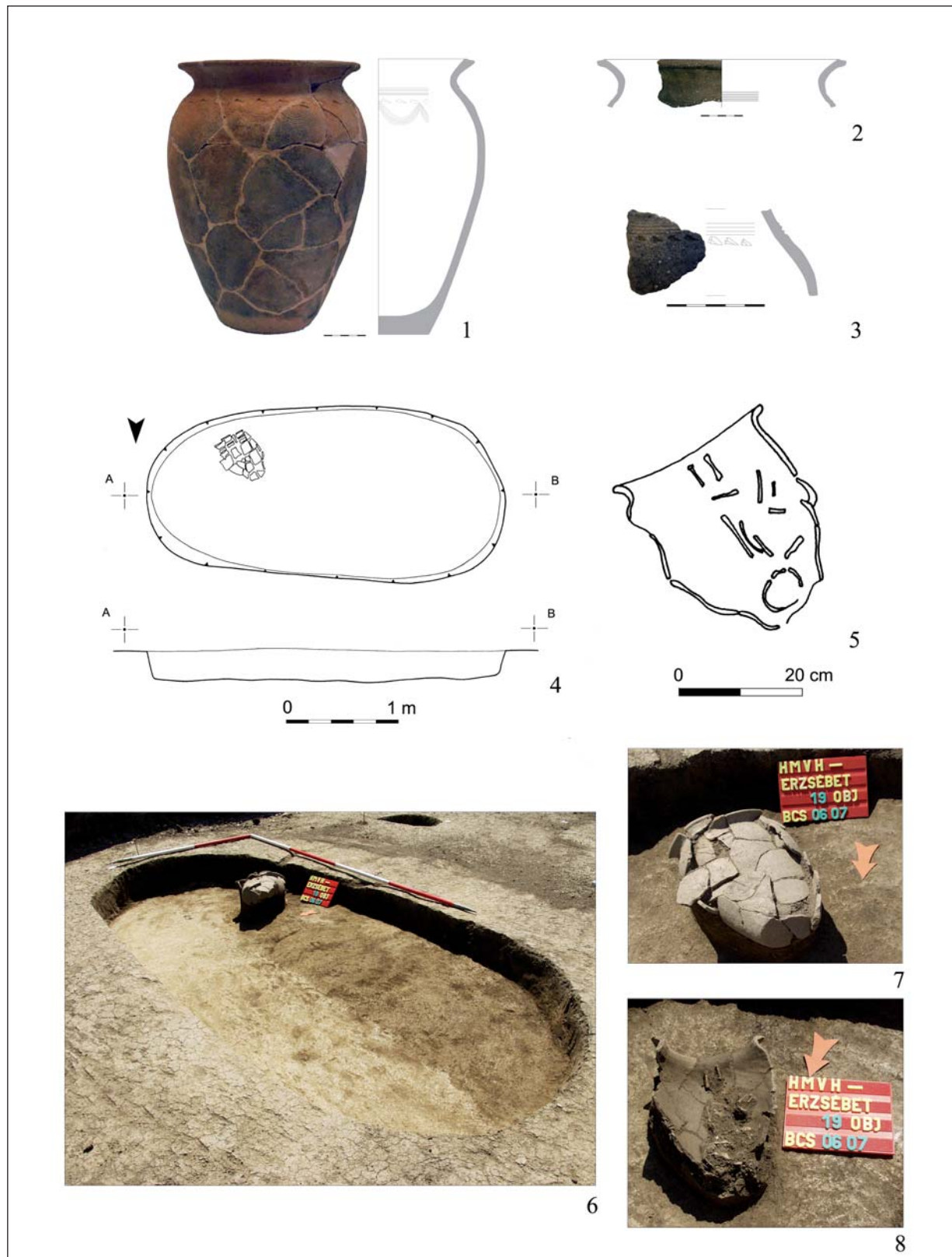

1

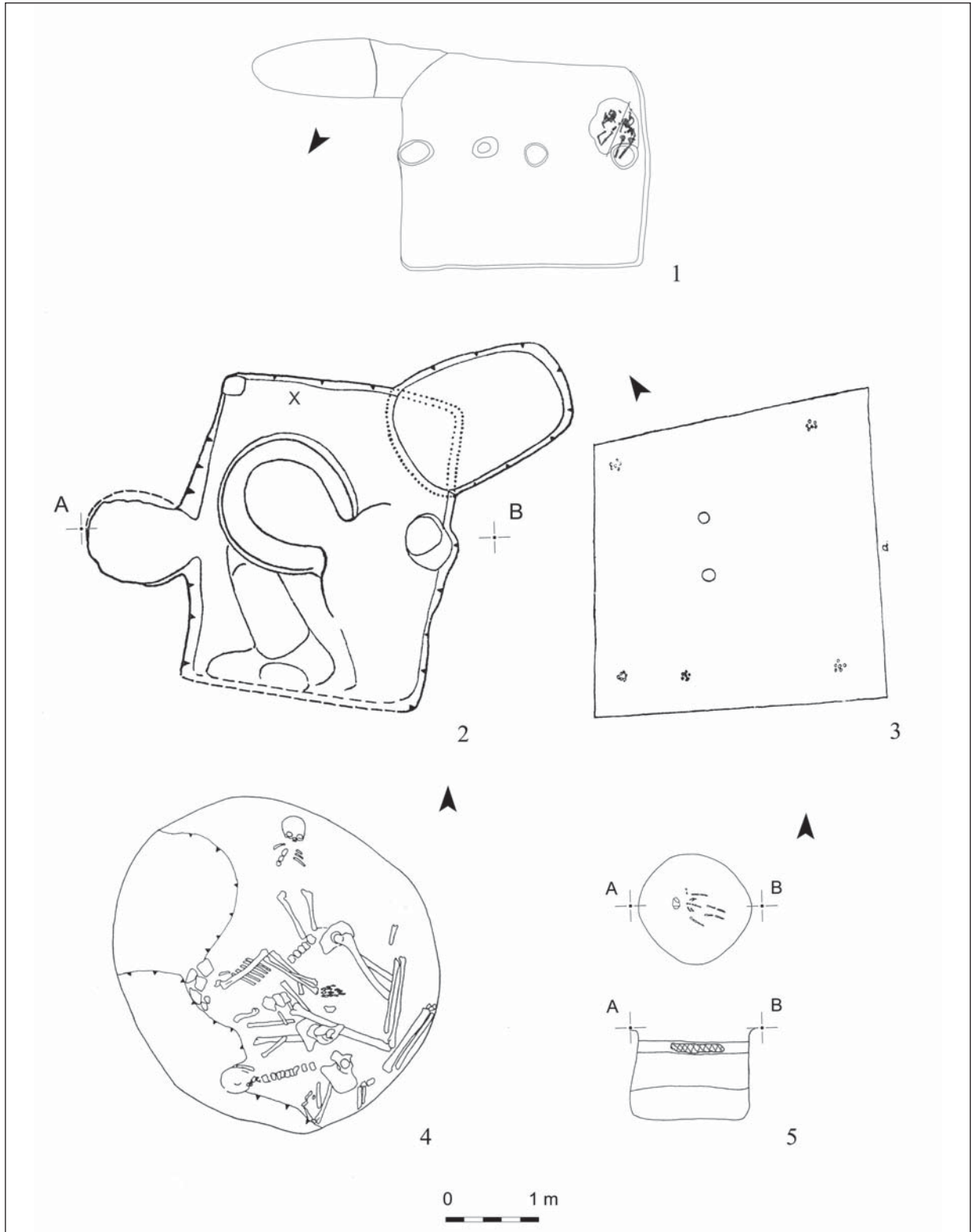
2

4. kép. 1: Csecsemő- és gyermekmaradványok előfordulása az alföldi szarmata településeken;
 2: Gyermekmaradványok objektumtípusonkénti megoszlása
 Fig. 4. 1: Infant and child remains in the Sarmatian settlements of the Great Hungarian Plain;
 2: Distribution by object type of children's skeletal remains

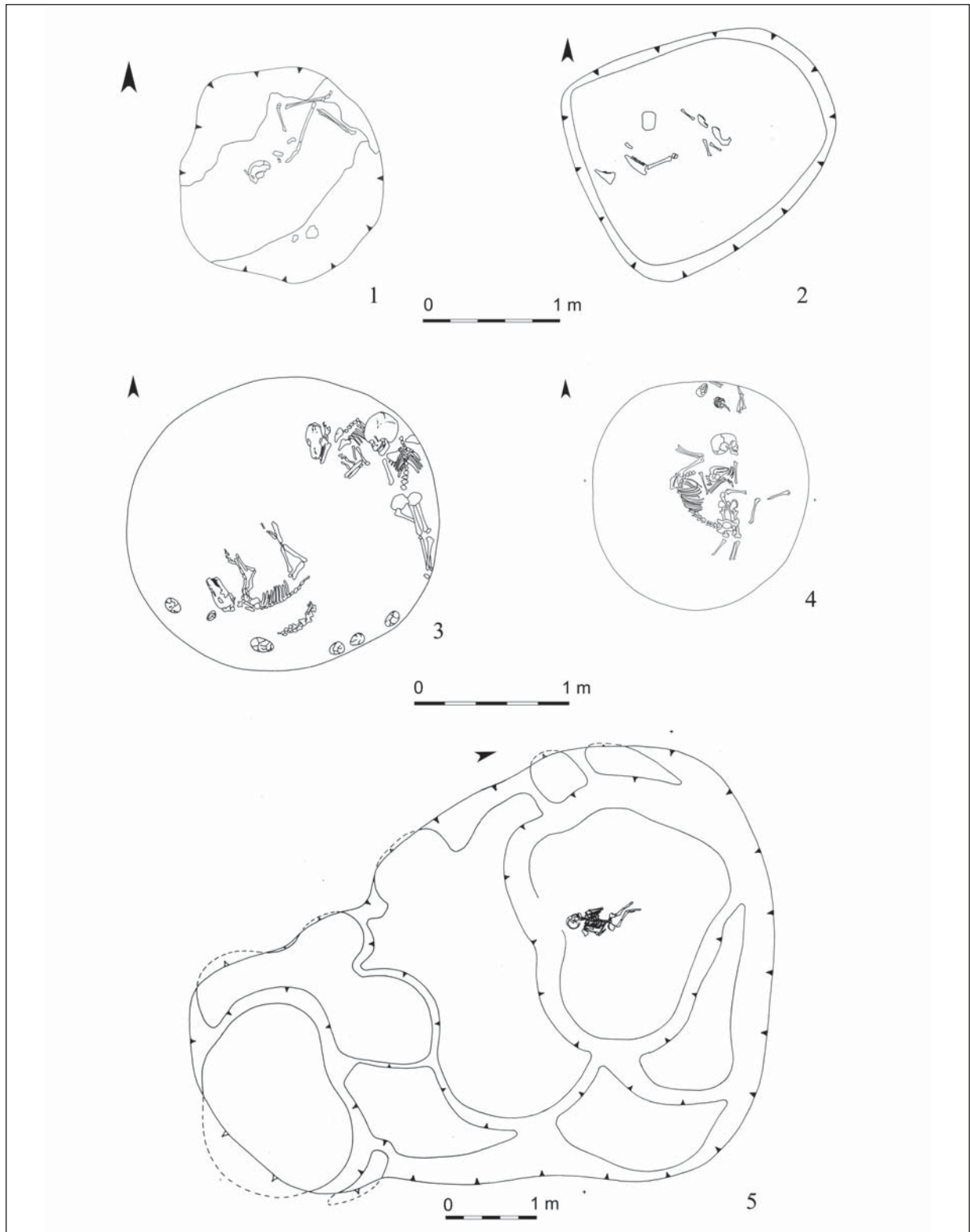
5. kép. Hódmezővásárhely-Erzsébet 19. objektum. 1, 6–8: A gyermekcsontvázat tartalmazó fazék;
2–3: Az objektum betöltéséből származó kerámiatöredékek

Fig. 5. Site Hódmezővásárhely-Erzsébet, feature 19. 1, 6–8: Pottery with the child skeleton;
2–3: Find material from feature 19

6. kép. 1: Arad-B 05 lelőhely (GRUMESA–URSUTIU–COPOS 2013 nyomán); 2: Tiszaeszlár-Bashalom 3. objektum (KOVRIK 1980 nyomán); 3: Hódmezővásárhely-Solt-Palé 17. objektum (PÁRDU CZ 1938 nyomán); 4: Szőreg-Iván-téglagyár (VADAY 1997 nyomán); 5: Gyoma 133 lelőhely 127. objektum (VADAY 1997 nyomán)

Fig. 6. 1: Site Arad B-05 (after GRUMESA–URSUTIU–COPOS 2013); 2: Site Tiszaeszlár-Bashalom, feature 3 (after KOVRIG 1980); 3: Site Hódmezővásárhely, Solt-Palé, feature 17 (after PÁRDU CZ 1938); 4: Site Szőreg-Iván brick factory (after VADAY 1997); 5: Site Gyoma Nr. 133, feature 127 (after VADAY 1997)

7. kép. 1: Ebes-Zsong-völgy 45. objektum (DANI 2007 nyomán); 2: Nemesnádudvar-Hajósi úti dűlő II. lelőhely 179. objektum; 3: Tiszaföldvár-Téglagyár 1982/26. objektum (VADAY 1997 nyomán); 4: Dunakeszi-Alagi major 5/17. lelőhely 138. objektum; 5: Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhely SNR 215

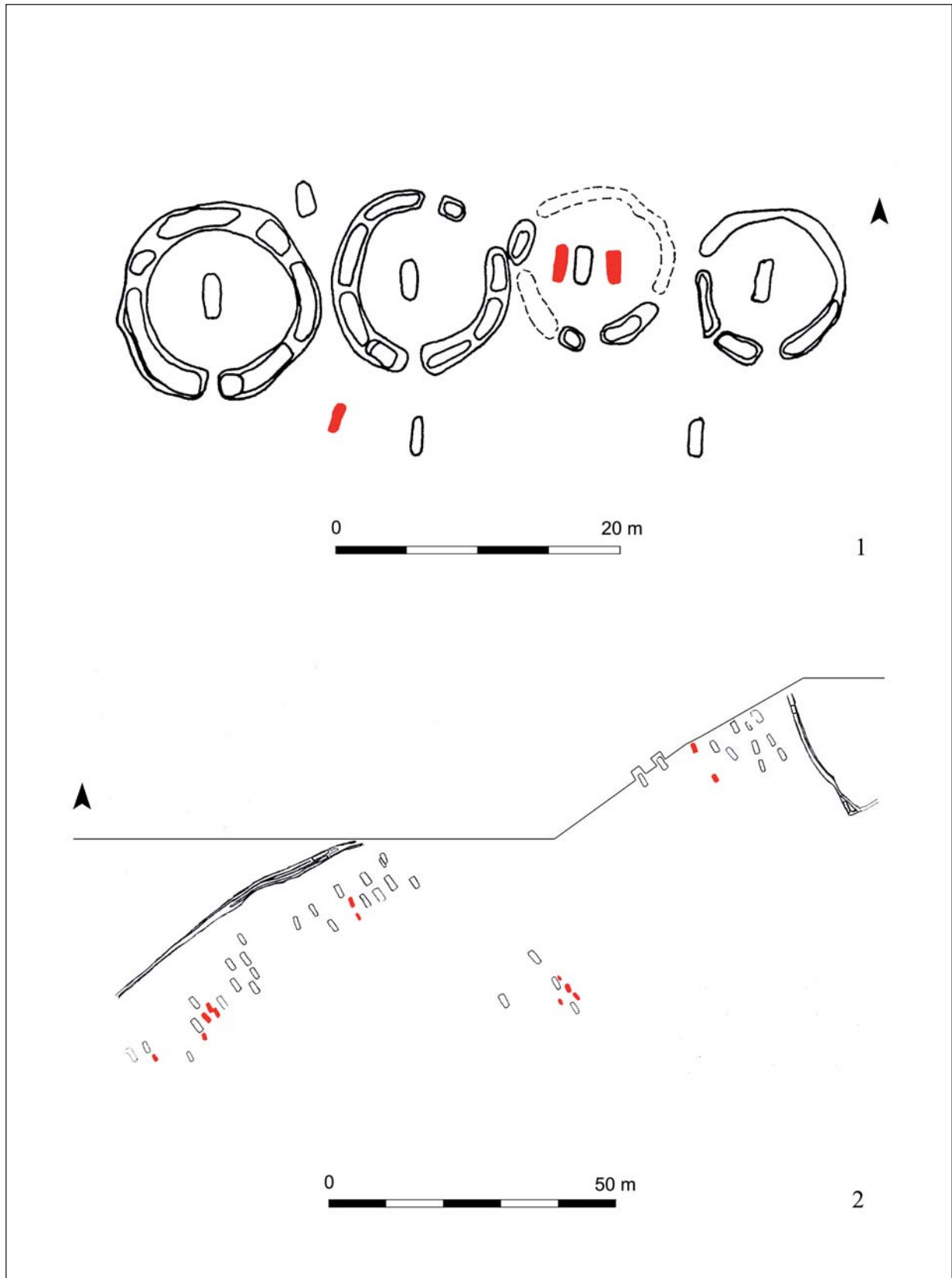
Fig. 7. 1: Site Ebes-Zsong-völgy, feature 45 (after DANI 2007); 2: Site Nemesnádudvar-Hajósi úti dűlő site II, feature 179; 3: Site Tiszaföldvár-brick factory, feature 1982/26 (after VADAY 1997); 4: Dunakeszi-Alagi major, Nr. 5/17, feature 138; 5: Site Makó-Dáli-ugar, M43, Nr. 40, SNR 215

8. kép. Eltérő jellegű emberi maradványok településnyomokról. 1–2: Makó-Dáli-ugar M43 40. lelőhely;

3: Kecskemét-Mercedes-gyár, RL-05. lelőhely; 4: Tiszaladány 1–2. sír (LOVÁSZ 1992 nyomán)

Fig. 8. Different kinds of pit corpses. 1–2: Site Makó-Dáli-ugar, M43 Nr. 40; 3: Site Kecskemét-Mercedes-gyár, RL-05; 4: Tiszaladány, Graves Nr. 1–2 (after LOVÁSZ 1992)

9. kép. Csecsemő- és gyermeksírok a temetőben. 1: Sándorfalva-Eperjes (VÖRÖS 2005 nyomán);
2: Óföldséák-Ürmös

Fig. 9. Infant graves in the cemeteries. 1: Sándorfalva-Eperjes (after VÖRÖS 2005); 2: Óföldséák-Ürmös

1. táblázat. Gyermekvázak áttekintése (368–369. oldal)
 Table 1. Overview of infant and child skeletons (pp. 368–369)

Lelelőhelyek	Életkor	Csontváz helyzete	Csontváz tartalmazó objektum típusa	Viselési elem/melléklet	Csontváz kísérő jelensége	Keltezés	Meghatározás	Paleopatológias elváltozás
Apátfalva-Nagyút-dűlő 215. obj./ 284 snr.	Inf. I. (3–4 év)	nincs adat*	gödör	–	–	4–5. század	Marscsik A.	
Apátfalva-Nagyút-dűlő 313. obj./ 425 snr.	újszülött/magzat	nincs adat	épület (cölöplvuk)	–	–	4–5. század	Marscsik A.	
Apátfalva-Nagyút-dűlő 363. obj./ 432 snr.	Inf. I. (3–4 év)	nincs adat	gödör	–	–	4–5. század	Marscsik A.	
Arad-B 05 lelőhely (Cx 061b) 1	Inf. I. (1,5–2 év)	T.: D–E, hanyatt fekvő, lábak kissé behajlítva	épület	gyögy	–	4. század	ismeretlen	
Arad-B 05 lelőhely (Cx 061b) 2	Inf. II. (4,5–6 év)	T.: D–E, hanyatt fekvő	épület	bronz karperec	–	4. század	ismeretlen	
Berettyóújfalva-Nagy Bócs-dűlő 1172. obj.	Inf. I. (1,5–2 év)	nincs adat	gödör	–	–	2–3. század	Marscsik A.	
Berettyóújfalva-Nagy Bócs-dűlő 1668. obj.	gyermek	zsugorított (kötözött)	kút	–	felhőtt váz	2–3. század	Marscsik A.	
Bükksábrány-Vásúti-dűlő (Bánya VI. lelőhely)	csecsemő	ismeretlen**	gödör	–	felhőtt vázak	4–5. század	ismeretlen	fertőzésre utaló nyomok
Bugac-Bimbó, Udvardi-tanya	újszülött/magzat	nincs adat, csak koponya	gödör	–	–	4–5. század	Paja L.	
Cegléd-Váróczy-dűlő 1	csecsemő	T.: Ny–K, hanyatt felső test	épület	–	–	2–5. század	ismeretlen	
Cegléd-Váróczy-dűlő 2 (468. obj.)	csecsemő	T.: Ny–K, hanyatt fekvő	gödör	–	–	2–5. század	ismeretlen	
Dunakeszi-Alagi major 138. obj.	gyermek	T.: É–D, hanyatt fekvő, kezek, lábak kissé behajlítva	gödör	–	kutyavázak	2–5. század	ismeretlen	
Ebes-Zsong-völgy 1	gyermek	ismeretlen	kút	–	–	2–5. század	ismeretlen	
Ebes-Zsong-völgy 2	gyermek	nincs adat, csak koponya	kút	–	felhőtt váz (férfi), állatváz	2–5. század	ismeretlen	
Ebes-Zsong-völgy 3	gyermek	bolygatott	árok	edény	–	2–5. század	ismeretlen	
Ebes-Zsong-völgy 4 (45. obj./ 12. snr.)	gyermek	hanyatt	gödör	–	patics omladék	2–5. század	ismeretlen	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 1 (225. obj.)	Inf. I. (9 hónap)	T.: Ny–K, bolygatott	kemence előtere	–	–	2–3. század	Marscsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 2 (321. obj.)	Inf. I.	T.: Ny–K, bolygatott felső test	árok	–	–	2–3. század	Marscsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 3 (440. obj.)	Inf. I.	T.: DK–ENy, hanyatt fekvő	árok	fibula, gyöngy	–	2–3. század	Marscsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 4 (680. obj.)	Inf. I. (9–10 hónap)	T.: DK–ENy, hanyatt fekvő	füstölő	–	–	2–3. század	Marscsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 5 (690. obj.)	Inf. I.	T.: DK–ENy, hanyatt fekvő	árok	övkarika	–	2–3. század	Marscsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 6 (753. obj.)	Inf. I. (1,5–2 év)	T.: ENy–DK, zsugorított	gödör	–	–	2–3. század	Marscsik A.	

Felgyő-Ketőshalmi dűlő 7 (3458. obj.)	Inf. I.	T.: ENy-DK, hanyatt fekvő T.: DNy-EK, bolygatott	árok	-	-	2-3. század	Marcsik A.	
Felgyő-Ketőshalmi dűlő 8 (4330. obj.)	Inf. I.	T.: DNy-EK, bolygatott	árok	-	felöltt víz (férfi), másik obj.	2-3. század	Marcsik A.	
Gyoma-Alier-téglagyár, Gyoma 133. lelőhely 127. obj.	Inf. I.	T.: Ny-K, hanyatt fekvő	gödör	nyaklánc gyöngyei	-	2. század	ismeretlen	
Harta-51. út, 96-97 km, 226. obj.	csecsemő	ismeretlen	gödör	-	-	2-5. század	ismeretlen	
Hódmezővásárhely-Erzsébet 19. obj.	csecsemő	hamyatt, edényben	gödör	-	-	4-5. század	Marcsik A.	
Hódmezővásárhely-Soft-Palé 17. obj.	gyermek	zsugorított	épület	-	-	2-5. század	ismeretlen	
Jánoshalma-Faddi-dűlő 17. obj.	újszülött (40 holdhét)	nincs adat	gödör	-	-	2-3. század	Paja L.	
Kecskemét-Mercedes 11. lelőhely 874. snr.	gyermek	zsugorított (kötözött)	gödör	-	-	2-3. század	ismeretlen	
Kecskemét-Északi elkerülő	gyermek	zsugorított (kötözött)	gödör	-	-	2-5. század	ismeretlen	
Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhely 156. snr.	gyermek	nincs adat, csak koponya	fűstlő	-	felöltt vázrészek, másik obj.	3-4. század	ismeretlen	
Makó-Dáli-ugar, M43 40. lelőhely 215. snr.	gyermek	zsugorított	tároló helység	gyöngyök	felöltt vázrészek, másik obj.	3-4. század	ismeretlen	
Makó-Dáli-ugar VIII. lelőhely 33. obj./45. snr.	Inf. I. (1-2 év)	nincs adat	gödör	-	felöltt vázrészek, másik obj.	2-5. század	Paja L.	fertőzésre utaló nyomok
Makó-Pap-hát III. lelőhely 3. obj./4. snr.	Inf. I.	nincs adat, csak hosszúcsont	épület	-	-	2-5. század	Paja L.	
Nagyzénás-Sváb-dűlő, Szennyvíztisztító 17. obj.	Inf. I. (5 év)	nincs adat	gödör	-	-	4-5. század	Marcsik A.- Balázs J.	fertőzésre utaló nyomok, éhezés
Nagyzénás-Sváb-dűlő, Szennyvíztisztító, szórvány	Inf. I. (6 év)	nincs adat, csak hosszúcsont	szórvány	-	-	4-5. század	Marcsik A.- Balázs J.	
Nemesáudvar-Hajósi úti dűlő II. 30. obj./30. snr.)	gyermek	nincs adat, csak koponya	épület	-	-	2-5. század	ismeretlen	
Nemesáudvar-Hajósi úti dűlő II. 179. objektum/224. snr.	Inf. I. (3 év)	nincs adat, csak koponya	gödör	-	-	2-5. század	Paja L.	fertőzésre utaló nyomok
Polgár-Varga-halmi-dűlő	gyermek	T.: E-D, hanyatt fekvő	ismeretlen	gyöngyös ruha	-	4-5. század	ismeretlen	
Szihalom-Pamlényi tábla 957. obj.	Inf. I. (1,5-2 év)	nincs adat	ismeretlen	-	-	2-5. század	Marcsik A.	
Szörög-Iván-téglagyár 55. obj.	csecsemő	hanyatt	gödör	-	felöltt vázak	4-5. század	ismeretlen	
Tiszaeszlár-Bashalom 3. obj.	csecsemő	ismeretlen	épület	-	-	3-4. század	ismeretlen	
Tiszaföldvár-Téglagyár 1982/26. obj.	gyermek	hason fekvő, kicsavart helyzetben	gödör	-	előltt vázrészek, másik obj., kutyavázak, madártojás	2-5. század	ismeretlen	
Vác-Csörögi-rét 1 (74. obj.)	gyermek	ismeretlen	gödör	-	-	2-5. század	ismeretlen	
Vác-Csörögi-rét 2 (99. obj.)	gyermek	ismeretlen	gödör	-	felöltt víz	2-5. század	ismeretlen	

*Nincs adat: A feltárás során nem lehetett megfigyelni a váz elhelyezkedését.

**Ismeretlen: A publikációból vagy feltárási jelentésből egyértelműen nem derül ki a test földbehelyezkedésének formája.

10. kép. 1–5: A 149. gyermeksír és a belőle előkerült leletanyag Óföldreák-Ürmös lelőhelyről;
 6: A 158. számú, anyát és gyermekét tartalmazó kettős sír Óföldreák-Ürmös lelőhelyről
 Fig. 10. 1–5: Child's grave and grave goods in the cemetery of Óföldreák-Ürmös, Grave 149;
 6: Double grave of mother and child at the site Óföldreák-Ürmös, Grave 158

„BARBÁROK?” – A RÁKÓCZIFALVI KÉSŐ SZARMATA – HUN KORI PUSZTULÁSI HORIZONT ÉRTÉKELÉSE

MASEK ZSÓFIA*

*„Mire a hold feljött, akkorra be volt kaparva a vendéglátó gazda fiastól és három kutyájával.
Tüzet raktak a sírra ganéból s megsütötték a szalonnájukat. Jóízűen megvacsoráztak
– No e megvan, – mondta a veres juhász – akkor ballagjunk.”*

Móricz Zsigmond: Barbárok

Absztrakt: *Az elemzett lelőhely (Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely) késő szarmata – hun kori településén nagy kiterjedésű pusztulási réteg húzódik másodlagos helyzetben. A tanulmány célja a település tárolóvermeiben talált emberi vázak teljes közlése, valamint kontextusuk felvázolása a településszerkezeti kutatások segítségével.*

Kulcsszavak: *Kárpát-medence, Jász-Nagykun-Szolnok megye, késő szarmata – hun kor, településkutatás, „gödörhullák”, módszertan*

BEVEZETÉS¹

Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely (1. kép) késő szarmata – hun kori településének pusztulási horizontjáról röviden már korábban beszámoltam.² A pusztulási réteg vizsgálata lett az alapja a lokális késő szarmata – hun kori leletanyag meghatározásának, térképre vitele pedig a településszerkezeti vizsgálatok kiindulópontjává vált.³ Szintén röviden érintettem a település tárolóvermeibe dobott emberi vázakat, amelyek a pusztulási réteggel egykorúnak bizonyultak.⁴ Jelen tanul-

mány a pusztulási réteg elemzését tűzte ki célul, elsősorban azokra a tárolóvermekben talált emberi vázakra koncentrálni, amelyek részletes közlése mindmáig elmaradt. Bemutatásuk után röviden a településszerkezeti kutatások eredményeit is összegzem, amelynek célja elsősorban annak szemléltetése, hogy a tárolóvermekbe dobott emberi vázakkal csak kontextusuk, településszerkezeti összefüggéseik kutatásával együtt érdemes foglalkoznunk.

A TELEPÜLÉSI OBJEKTUMOKBAN FELTÁRT EMBERI VÁZAK

A rákóczifalvi 5. lelőhelyről 6 késő szarmata – hun kori anyagot tartalmazó, méhkas alakú tárológödörből került elő 9 emberi váz. Ezek az

emberi maradványok – egy kivételével (5/14/15. gödör, 35. váz) az 5. lelőhely központi területén sűrűsödő, méhkas alakú gödrökből kerültek elő.

* MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014 Budapest, Úri u. 49. masek.zsofia@btk.mta.hu és masekzso@gmail.com

¹ A tanulmány az NKFI/OTKA NK-111-853 sz. pályázat keretei közt készült.

² MASEK 2012, 45–48, 7. ábra; MASEK 2015.

³ MASEK 2012, 55.

⁴ MASEK 2012, 47.

1–3. 5/543/661. gödör⁵ (DJ-10 négyzet): Az objektumban három teljes váz helyezkedett el (2. kép; 3. kép 1). A legfelső, 841. váz (2. kép 3; 5. kép 2–3) lábszára szinte kiállt a gödörből. Háton fekvő, kicsavarodott helyzetben találtuk, felsőteste a gödör széle felé fordult. Koponyája hátracsuklott és bal oldalán feküdt. A jobb kar könyökben behajlítva, felemelt pózban, a kéz a fej előtt; a bal kar a test alá került; a karcsont a test mellett, az alkar erősen behajlítva az arc irányába. A lábak a combcsontnál keresztezve feküdtek, a gödör szája felé álltak. A jobb láb a bal lábön nyugodott, a bal lábszára a bontás során megsérült, míg a jobb lábszár a bal combcsont alá került. Talpa a lábszár alá szorult, és a 842. váz térdei fölött feküdt.

A 842. váz (2. kép 4; 5. kép 4) a bal oldalára, és félig hasra fordulva feküdt. A vázat nagyrészt takarta a fölé dobott 841. váz. A 669. váz fölött helyezkedett el, annak lábfeje a gerincoszlop közepe alá került. Arca a bal vállon, a gödör alja felé fordítva feküdt. Koponyája az öreglyukkal felfelé nézett, az első pár nyakcsigolyával együtt a gerincoszlopról leválasztódott és lefordult. Az állkapocs a jobb karcsont vége alatt, a gödör alja felé fordulva helyezkedett el, fölötte egy-két nyakcsigolyával. A többi nyakcsigolya és a gerinc többi része az állkapocs mellett indult és a bal oldalára fordult. Jobb karja vállból kifordulva, a gödör szélén kinyújtva, keze tenyérrel felfelé, ujjai a gödör falán támaszkodnak. Bal karja a test alá került, könyöke behajlítva, kézfeje kiterve-behajlítva, ujjai a jobb alkar felett. Lábai felhúzva, a két medencelapát egymáson feküdt. A jobb láb teljesen felhúzott, a lábszár a combcsont alatt, a jobb térd a bal alkar alatt, lábfej a jobb medencénél. Az alsó, bal lába kevésbé felhúzott, lábfeje hiányzott (talán a bontás miatt).

A 669. váz a gödör északkeleti oldalán, legalul feküdt (2. kép 2; 5. kép 5–6). Félig háton, félig a bal oldalára fordult. A koponya arccal a bal vállra hajlott, arca a gödör alja felé nézett. A bal kar a gödör szélén kinyújtva, alkarja kicsavarodva; a jobb kar a test mellett nyújtva. Jobb kézfeje a bontás során sérülhetett meg. A lábak kissé felhúzva, a bal oldalra fordulva feküdtek; a lábszárak vége és a lábfejek a 669. és a harmadik, 842. váz alá szorultak (5. kép 2).

A gödör betöltése a vázak felett és alatt homogén volt: szürkésbarna agyagos humusz és sárga agyag keveréke, patics- és faszénzemcsékkel közepesen keverve. A 669. váz medencétől lefelé, a 842. váz szinte teljesen a gödör alján feküdt, ezzel szemben a 669. jobb válla és koponyája magasabb feltöltési rétegbe fűródött (5. kép 6). A 841. váz alkarjának közvetlen a 842. koponyája melletti helyzete és erősen, szinte a 842. váz szintjéig visszahajlott bal lába bizonyítja, hogy a há-

rom test egy időben került a gödörbe. Az, hogy ennek ellenére néhol alattuk is vastagabb feltöltési rétegek keletkeztek a gödör szélein, azt bizonyítja, hogy a gödört hamar feltöltötték, mert a vázrészek szétesésére nem maradt idő. A 842. váz koponyájának és nyakcsigolyáinak helyzete viszont arra utalhat, hogy a test már a bomlás bizonyos fázisában került a gödör aljára.

4–5. 5/630/754. gödör (DJ-05 négyzet): Két váz feküdt egymásra hajlítva (3. kép 1; 5. kép 7–8). A 818. emberváz (6. kép 1) hanyatt, részben bal oldalára fordulva feküdt a tárológödör északkeleti oldalán. Feje balra fordult, felsőteste hanyatt feküdt, mellkasa a gödör bontása során sérült. A jobb kar könyökben visszahajlott a nyakhoz, az ujjak szorosan a nyak mellett. A bal kéz a test mellett nyújtva, kissé kifelé, a tenyérrel felfelé fordult kézfej a 854. váz jobb térdén nyugodott. A bal láb balra kidőlt, erősen felhúzott, térde a 854. váz ölében, a lábfejsontok annak álla előtt. A jobb láb a bontás során kimozdult, de térdben szintén visszahajlott, felfelé állt. A térd a 854. váz koponyájára támaszkodott, a lábfej pedig a koponya mögött, a gödör alján húzódtott. Valószínűleg az övről lóghatott a deréktól balra, részben a 854. váz jobb térdén talált közepes méretű vaskés. A bontás során kimozdult csontrészek: a felsőtest középső része, a jobb medencelapát, a teljes jobb láb és a jobb felkar, illetve a jobb alkar *proximalis*ának kétharmada.

A 854. alsó váz (6. kép 2) a gödör délkeleti felében, bal oldalára feküdvé nyugodott. A váz fekvése követte a gödör alját. Feje balra dőlt, a törzsnél kissé lentebb helyezkedett el. A jobb kar a gerincoszlop mellett feküdt, ujjak a medence alatt, ráhajolva. A jobb kar a test alá csavarodott. Derékszögben felhúzott lábai a 818. váz arckoponyája mellett végződtek. A vázon keresztbe, fordított tájolásban feküdt a 818. halott, amelynek felhúzott bal térde a 854. váz fején helyezkedett el, jobb talpa a 854. váz álla alá támaszkodott. A bal térde a 854. váz „ölében”, bal keze annak jobb lábán nyugodott.

Az 5/630. gödör betöltése tömör barna agyagos humusz, sárga agyagfoltokkal keverve. A vázak felszedése közben egy közepes méretű vascsat is előkerült.

6. 5/683/810. gödör (DJ-09 négyzet): A gödörben fekvő 822. váz (3. kép 2; 6. kép 5) előkerülésére magasan fölfelé nyúló bal lábszára figyelmeztetett a gödör bontásának kezdetén. Feje hátracsuklott, karjai erősen a vállához hajlítva; bal kézfeje behajlítva, jobb kézfeje erősen kicsavarodva, szinte ökölbe szorulva feküdt. A felsőtest és a medence hanyatt helyezkedett el, míg a lábak a méhkasos rész keleti szélébe torlódtak. A jobb láb erősen felhúzva, jobbra a gödör aljára kidőlt; a bal térd a méhkas keleti falának támaszkodott. A bontás során kimozdult lábszár ettől is fentebb, a gödör pereme felé helyezkedett el.

⁵ A feltárásokon objektumszám/stratigráfiai egység dokumentációs rendszert használtak. Mivel a jelenségek számozása lelőhelyenként újraindult, ezért előtagként a lelőhely azonosítóját is feltüntettem.

A váz a szűk, méhkas alakú gödör betöltésének közepén, vastag, szenes rétegben feküdt. Ez az egyetlen váz, mely nem a gödör alján, hanem egy, már félig feltöltődött gödörből került elő. A gödör betöltése puha, fekete, paticcsal kevert faszenes humusz volt.

7. 5/361/471. *gödör* (EJ-06 négyzet): A gödörben lévő 628. embervázat az előzőektől kissé eltérően kell értelmeznünk (4. kép 1; 6. kép 3–4). Ez a váz szintén teljes, de kinyújtott testhelyzetben került elő. Koponyája előre nézett, kezei, lábai nyújtva, tenyere a gödör alján, lábfejei kifelé fordultak. Bal kézsontjai és lábfeje a gödör bontása során mozdultak ki, koponyája mellé egy rágcsáló mozdította ki egyik bordáját. A váz részben a méhkas alatt feküdt. A nagyméretű, meneteles lejárattal rendelkező méhkas alakú tárolóverem aljába a halottat közvetlenül felülről nem dobhatták bele. A későbbi beásást a kör alakú verem peremének bolygatatlansága és a rétegvizonyok sem teszi lehetővé. A váz a gödör alján, néhány cm szenült réteg fölött feküdt vízszintes helyzetben; ezért kizárható, hogy a testet oldalról gurították bele a gödörbe, és ilyen szabályos pozícióba került volna el. Helyzete csak úgy jöhetett létre, hogy valaki – a gödör nyugati oldaláról leereszkedve – a gödör aljába fektette és gondosan kinyújtóztatta a testet. A váz tájolása ÉK–DNy, 38°. Melléklete nem volt.

A váz fölött egy keskenyebb humuszcéteg húzódott (elföldelés?), majd teljes szélességében 30–40 cm vastagon égett, paticstörmelékes omladékréteg borította a gödör felszínét, mely viszonylag gazdag leletanyagot

További két, gepida kori gödörbe dobott váz került elő a 8. lelőhely területén, azaz az 5. lelőhely intenzív szarmata telepétől délkeleti irányban, több mint fél kilométer (550–580 m) távolságra. Ezek értelmezését a gepida kori település elemzésével kell majd összekapcsolnunk.

Az embertani vizsgálatokkal megerősített esetekben a késő szarmata – hun kori települé-

szolgáltatót. Az omladék akkor került a verembe, amikor az még részben ellátta funkcióját: a lejtős nyugati részbe ugyanis még nem húzódik át, csak a mélyebb méhkasban volt jelen. Ez a holttest elföldelése után igen kevés idővel történhetett. E fölött a gödör betöltése fekete, paticcsal kevert humusz volt.

8. 5/532/647. *gödör* (DJ-20 négyzet): A gödörről metsetrajz nem készült, és a 648. csontváz helyzetéről sem áll rendelkezésre információ. Csak annyi biztos, hogy egy teljes emberi váz származik belőle, emiatt feltételezhetjük, hogy ez is antropológiai összefüggéseiben került a gödörbe.⁶

9. 5/14/15. *gödör* (FJ-23 négyzet): Az 5. lelőhely északkeleti sarkában kirajzolódó kisebb települési egység egyik tárolóverme (4. kép 2; 6. kép 6–7).⁷ A 35. váz a gödör aljához közel, sekély feltöltődési rétegben, a méhkas északi szélén került elő, fejjel nyugatnak. A váz a jobb oldalán feküdt, bal karja az arc előtt, kinyújtott pózban, a jobb karja a testen, könyökben meghajlítva. A lábak erőteljesen felhúzza, térdek a medence előtt, a bokák közvetlen a medence alatt. A bontás során megsérült a koponya, a jobb alkar és a térd. A 361/628. vázhoz hasonlóan fektetési helyzete csak úgy jöhetett létre, ha valaki a gödör alján állva az elhunytat elrendezte. A gödör délnyugati oldalán egy ép edény – egy üllői típusú szemcsés fazék – helyezkedett el a méhkas alatt, oldalára dőlve.

A gödör egyrétegű, szürkésbarna agyagos humuszos betöltésű volt, kevés sárga agyagfolttal keverve.

seken talált emberi maradványok gyermekek, nők, vagy idős emberek vázai voltak. Ez a kép is hozzájárult ahhoz, hogy egy, háborús időszakban otthon maradt lakosság áldozatait lássuk bennük, akiket nem tudtak megvédeni a településeket ért támadástól.⁸ A rákóczi falvi maradványok vizsgálata azonban teljesen más eredménnyel járt.

⁶ A váz feltehetőleg a bedobott vázak közé tartozik. Az ásatási munkások valószínűleg könnyebben tudtak állatsontnak vélni és kilapátolni egy teljes emberi vázat, ha az nem nyújtott vagy zsugorított testhelyzetben, hanem a gödör – elmondásuk szerint – „egész területén” került elő. Ugyan állításuk szerint a váz nem feküdt anatómiai rendszerben, de ez természetesen megkérdőjelezhető, már csak a vázrészek mennyisége, egy egyénhez tartozása, és a lelőhely párhuzamos jelenségei alapján is. Sajnos mindezen következtetések csak feltételezések maradnak.

⁷ Bővebben ld. MASEK 2015.

⁸ VADAY 1997, 86.

Objektum	Stratigráfiai egység	Nem	Életkor (év)
14.	35.	nő	35–40
361.	628.	férfi	25–30
532.	648.	férfi	35–40
543.	669.	férfi	35–40
543.	841.	férfi	35–45
543.	842.	férfi	45–50
630.	818.	férfi	35–40
630.	854.	?	12–14
683.	822.	férfi	35–40

1. táblázat. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lh. A tárolóvermekben talált emberi maradványok főbb embertani adatai (Hajdu Tamás meghatározása alapján)

Table 1. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. Main anthropological data of the human remains found in storage pits (definition by Tamás Hajdu)

A települési objektumokban feltárt vázak két kivétellel felnőtt, érett korú férfiakhoz tartoztak. A hét 25–50 éves férfi közül négyen is 35–40 éves korukban vesztették életüket – ez köztük a leggyakoribb életkor. Ugyanennyi idős volt az egyetlen nő, de egyéb okokból is bizonytalan, hogy az ő esetét a férfiak sorsával azonos módon értékelhetjük-e. Rajtuk kívül egy 12–14 éves gyermek váza került elő a gödrökből (5. váz), amely egy 35–40 éves férfival feküdt a 630. gö-

dörben. A csontokon egyik esetben sem voltak megfigyelhetőek halált okozó, *perimortem* sérülések nyomai. Ez azonban erőszakos halálukat nem zárhatja ki; azaz a halál körülményei minden esetben bizonytalanok.⁹

A korábbi szarmata kori leletekkel kapcsolatban megjegyezték, hogy a vázak nem mindig teljesek. Ki kell emelnünk, hogy ezen a településen minden váz anatómiai összefüggésben került elő.¹⁰

A PUSZTULÁSI RÉTEG ÉS AZ EMBERI VÁZAK KAPCSOLATA

A rákóczifalvi lelőhely települési jelenségeiből előkerült emberi maradványok esetében az értelmezést több tényező rögtön leszűkíti. Egyrészt itt nem csak egyetlen régészeti jelenséget kell értékelnünk, ezért nyilvánvaló volt, hogy megoldást csak a település átfogó elemzése hozhat. Csak így dönthető el, hogy az elföldelés helyszínéül kiválasztott jelenségek speciális szerepet töltenek-e be a településszerkezetben, vagy sem. Másrészt már a feltárás során is egyértelmű volt, hogy ezen a területen nagy kiterjedésű pusztulási horizont húzódik, amely nagyrészt

másodlagos helyzetben, tárolóvermekben található. Erre az objektumok égett omladékrétegei, gazdag, gyakran erősen égett kerámiaanyaga és a nagyszámú összeilleszthető edény is utalt (7. kép). Emellett azonban azt is láttuk, hogy a lelőhelyen mind szarmata, mind gepida kori települési jelenségekkel számolni kell. Ezért az első kérdés az kellett legyen, vajon a lelőhelynek hány pusztulási rétege van, és melyikhez tartoznak az emberi maradványok?¹¹

Az első lépést a tárolóvermekbe dobott emberi vázak kerámiaanyagának meghatározása

⁹ Az 5–8–8A. lelőhely kora népvándorlás kori antropológiai anyagának meghatározását Hajdu Tamás végezte. Az eredmények publikálása folyamatban van.

¹⁰ Az 5/532/648. (7.) váz kivételével, amelynél ez bizonytalan.

¹¹ A kérdéseket talán jól érzékelteti, hogy a helyszínen még az összes „gödörhulla” – a település nagy részéhez hasonlóan – gepida kori keltezését kapott.

jelentette. Sajátos módon ezekben a gödrökben egy kivétellel nem található sem másodlagos helyzetű törmelék réteg, sem nagy mennyiségű leletanyag. Anyaguk a finombontás során előkerült, erősen töredezett cserepekre korlátozódik. Ennek ellenére késő szarmata – hun kori keltezésük valószínűsíthető volt a gepida ellenében. Ezt megerősítette a további leletanyag átnézése is, melynek során számos, a helyszínen gepidának keltezett jelenség késő szarmata – hun korinak bizonyult.

Ezek után nyilvánvaló volt, hogy a feldolgozás a szarmata kori településsel kell, hogy meginduljon, annak érdekében, hogy a későbbi gepida horizonttal való kapcsolatát értelmezni lehessen. Csak a két horizont elkülönítése tisztázhatta megnyugtatóan az emberi vázak körét is. A késő szarmata – hun kori horizontot az úgynevezett csillámos-szemcsés lassúkorongolt kerámia, majd a különböző jelenségekből összeillesztett edénytöredékek segítségével építettem fel. Az edények száma, amelyeknek töredékei két – vagy több – stratigráfiai egységből kerültek elő, jelenleg 111.¹² Ebből 90 edénykapcsolat tartozik az 5. lelőhely szarmata kori anyagához, illetve azokhoz az esetekhez, amelyek szarmata és gepida kori objektumokat kötnek össze.

Röviden korábban is érintettem,¹³ hogy a szarmata kori település területén az összetartozó edénytöredékek szóródása kezdetben is strukturáltnak tűnt, és az anyagfeldolgozás előrehaladásával a leletszóródás jellegzetességei felerősödtek. A horizontba sorolható objektumok egy része a településrészlet közepén sűrűsödik, s ezt a zónát sugárszerű irányokba rendeződve veszi körbe a többi gödör. Az egymással közvetlenül összekapcsolható gödrök hosszú sorainak kialakulása mellett mások párosával maradtak, azonban a strukturáltság ezeknek az eseteknek a többségében is egyértelmű. A leletszóródás, vagyis a sugár irányú vonalak alapján valószínű, hogy ezek is egykorúak a többi gödörből álló nagyobb rendszerekkel. Ezt az is megerősíti, hogy két-két gödröt

több esetben több edénykapcsolat is összeköt, ami a véletlenszerű elhelyezkedés ellen szól, és inkább strukturált depozícióra utal.¹⁴

Az összeillesztett edénytöredékek segítségével kialakult kép egyetlen kiterjedt pusztulási horizont létezését támasztotta alá. A feldolgozás során az egyik, emberi maradványt tartalmazó verem kerámiaanyagát közvetlenül is sikerült hozzákapcsolni ehhez a rendszerhez (5/361/471. objektum, 9. váz, 83. edénykapcsolat). Ez a töredék csak a gödör alján fekvő váz szintjéről, vagy a fölötte lévő rétegből származhat. Ez összeköttetésben áll az 5/366/476. objektummal, amely egy további olyan gödörrel kapcsolható össze (5/346/456. objektum, 37. edénykapcsolat), amely már a másodlagos helyzetű pusztulási réteg központi magjával tart közvetlen kapcsolatokat (5/323/433., 5/334/444., 5/363/473. gödrök, 35. és 38. edénykapcsolat; 8. kép 1). Amennyiben elfogadjuk, hogy a szarmata településszerkezetbe illeszkedő gödrökbe elföldelt halottak azonos időben kerülhettek a tárolóvermek mélyére, ez az időpont a késő szarmata – hun kori települési fázis pusztulásával azonos kellett, hogy legyen.

Valószínűleg nem véletlen, hogy csak egyetlen gödröt sikerült összekötni a másodlagos helyzetű települési horizonttal, hiszen ez az egyetlen, amelyből jelentősebb mennyiségű leletanyag származik. A többi gödör rétegvizsgálatai mások, és leletanyag alig akadt belőlük. Nem várhatjuk el, hogy pl. az 543. gödör (1–3. vázak) 23 kisméretű töredékét – köztük mindössze négy, rajzolásra is alig méltó peremtöredékkel – össze lehessen illeszteni a jóval gazdagabb anyagú gödrök anyagával. A pusztulási horizontba is tartoznak szegényesebb leletanyagú gödrök (pl. 5/216/319. gödör, mindössze 7 töredék a 18. és 65. sz. edénykapcsolat nélkül). Nagyobb anyagban nagyobb esélyünk van olyan jellegzetes töredékeket vagy jellegtelenebb, de nagyobb edényrészeket találni, amelyeket sikerrel tudunk összenézni a horizont leletanyagával.

¹² Az 5–8–8A. lelőhelyek összevont adata.

¹³ MASEK 2012, 47–48.

¹⁴ A térképeken ezeket a többszörös (kétszeres–ötszörös) kapcsolatokat a gödrök között vastagabb vonalakkal jelöltem.

TOVÁBBI MÓDSZERTANI GONDOLATOK

Szintén érintettem már röviden a problémát,¹⁵ hogy az edénykapcsolatok segítségével meghatározott objektumok betöltési rétegeinek egykorúsága nem bizonyítható közvetlenül, hiszen egy edény töredékei különböző időpontokban is a gödrökbe kerülhettek. Az sem bizonyítható, hogy a gödrök leletanyaga az utolsó cseréptöredékig egy adott pillanatban használt edények töredékeiből áll, sőt, ez véleményem szerint általában valószínűtlen egy régészeti településanyagban. Az összeálló edénytöredékek segítségével mégis egy, azonos régészeti fázisba sorolható, viszonylag zárt leletanyagot különíthetünk el, mely a horizontális telepek feldolgozását jelentősen megkönnyíti. Segítségükkel kijelölhetjük az adott időpontban nyitva állt gödröket, másrészt a gödrök további leletanyaga alapján jelentősen tágíthatjuk a régészeti horizontonhoz tartozó kerámia mennyiségét.

Természetesen minden korszak esetében előfordulhat, hogy egy edény darabjai különböző gödrökből kerülnek elő. Ennek számos oka lehet, ezért a jelenség minden esetben egyéni vizsgálatra szorul, melyet legkönnyebben a rákócizfalvi lelőhelyről őskori példákkal támaszthatunk alá. Az 5. lelőhely egy neolitik edénykapcsolata például két szomszédos neolitik gödör egykorúságát mutathatja. Más esetben a neolitik gödröt csak a ráásott későbbi, szarmata objektum anyagával kötötte össze az edénytöredék, ezért ez csak a két korszak anyagának keveredését illusztrálja.

Éppen ezért a feldolgozás kezdetén az esetleges korábbi vagy későbbi leletegyüttesek keveredésének elkerülése végett, csak azokat a kora népvándorlás kori edénykapcsolatokat vettem figyelembe, amelyek közül legalább az egyik gödör tartalmazott csillámos-szemcsés soványított, lassúkorongolt kerámiát.¹⁶ A feldolgozás előrehaladásával világossá vált, hogy a lassúkorongolt kerámiát nem tartalmazó edénykapcsolatos gödrök egy része valószí-

nűleg szintén a vizsgált horizontonhoz tartozik, mert az anyagtípus mennyisége a lelőhelyen túl kicsi ahhoz, hogy minden gödörbe belekerüljön. A lelőhely bizonyítja azt a logikus feltevést, hogy az egy korszakba sorolható jelenségek nem mind tartalmaznak a régészeti fázisra jellemző anyagot.

Az edénykapcsolatok edényeinek egy része a pusztulási rétegnél korábbi is lehet. A lelőhely egyetlen reliefes *terra sigillata* táljának töredékei például két közeli gödörből voltak összeilleszthetők. Az egyik gödör anyaga korábbi is lehet a szarmata korszak végénél, de a másik számos tipológiailag késő szarmata – hun kori anyagot tartalmazó gödörhöz kapcsolódik. Ezért a *sigillata* az objektumok – és az edénykapcsolat – keltezésére csak *terminus post quem* adatot szolgáltat.

A szarmata településrészlet felső időhatárával kapcsolatban pedig azok az edénykapcsolatok bírnak a legnagyobb jelentőséggel, melyek szarmata és gepida anyagú objektumokat kötnek össze. Ezek egy része azzal magyarázható, hogy a két telep egymás felett létesült, és vagy kb. 1500 évvel ezelőtt vagy a feltárás során az objektumok anyaga egymással keveredett (7. kép 1). Ezeket módszertanilag ma már nem választhatjuk el a szuperpozíció nélküli, vegyes anyagú jelenségektől, amelyek ráadásul valójában akár egy-egy szarmata és gepida kori, a helyszínen el nem különített stratigráfiai egységből is állhatnak. A két korszak anyagát szétválasztani, „szétdobálni” „megfelelő” helyre, vagy új stratigráfiai számot adni utólag pl. a szarmata gödörben jelentkező gepida anyagnak, járható út lett volna, de erősen determinálta volna a kontinuitáskérdések eredményeit, ráadásul egy jövőbeli, objektívebb értékelés lehetőségét is megszüntetné. Ezért ezeket minden esetben az ásatáson elkülönített leletegyüttesek szerint értékeltem.

¹⁵ MASEK 2012, 48.

¹⁶ Az anyagtípusról és keltezéséről ld. VADAY 1984; VADAY 1985.

A késő szarmata – hun kori horizont amellett, hogy a lelőhely történetének sorsfordulóját tükrözi, jó alapot szolgáltatott a további feldolgozáshoz is. A késő szarmata – hun kori leletanyag az alföldi települések képébe szervesen illeszkedik, de önálló jegyeket is hordoz. Ezek valószínűleg nem egyedi, hanem kevésbé ismert regionális jegyek. A leletanyag elsődleges átnézése alapján nem volt eldönthető, hogy a pusztulási horizontba be nem sorolható szarmata anyag ugyanabba a kerámiahorizontba tartozik-e, mint a planírozási réteg. Jelenleg úgy tűnik, hogy a pusztulási réteg és az azon kívüli, nagy valószínűséggel annak keletkezése előtt betöltött objektumok

leletanyaga jellegzetesen nem tér el egymástól. A lelőhelyen található teljes szarmata telepanyag egy régészeti fázisba tartozhat. Ez arra utal, hogy a településrészlet élete olyan rövid lehetett, amelynek során a kerámiaanyagban nem történtek számottevő változások. A pusztulási horizont kiemelt jelentősége természetesen így is megmarad. Ezek a gödrök nagyobb biztossággal jelzik a leletanyag felső időrendi határát, mint a rendszerbe be nem sorolható objektumok. Másrészt nagy szerepe van a településszerkezet rekonstrukciójában is, hiszen segítségével a telepen nagy mennyiségű, egy időben nyitva álló objektum különíthető el.

TELEPÜLÉSSZERKEZETI KÖVETKEZTETÉSEK

A középső, intenzív településrészlet egységes településszerkezete, a szuperpozíciók viszonylag kis száma és számos objektum egykorú betöltődése arra utal, hogy viszonylag rövid ideig folyhatott az élet a lelőhelyen.

A település széle három oldalról tisztázott. Keleten a már betöltődött ér határolhatta, s északnyugaton ezzel nagyjából párhuzamos vonalat adva zárul a szarmata objektumok intenzív elhelyezkedése. Déli irányban, a Tisza felé szintén lezártnak tekinthető a település. A lelőhely északi határa az előzetes terepbejárások és a településszerkezet alapján sem esik egybe a nyomvonallal, s az edénykapcsolatok iránya azt mutatja, hogy a pusztulási horizont is folytatódhat észak felé.

A településen elsősorban a mezőgazdaság szerepére utaló objektumok kerültek elő. A jelenségek legnagyobb része tárolóverem, s a területen a szarmata településszerkezetbe illeszkedő, leletanyag nélküli méhkas alakú gödrök is előkerültek. A veremek nagy száma részben biztosan annak köszönhető, hogy felhagyásuk után közvetlen közelségükben ásták meg a következőt. Az edénykapcsolatok azonban jól mutatják, hogy nagyon sok gödör azonos időpontban funkcionálhatott.

Ezekhez képest kevés a félig földbe mélyített épületek száma, melyek a település nyugati szélén egymás mellett állnak, de nem

adnak utcás szerkezetet. Ezek a gödrök sorai által kiadott főbb irányokkal azonos irányításúak (ÉNy–DK). Néhány további épület húzódik a nyomvonal északi oldalán is, egymástól nagyobb távolságban (8. kép 2). A nyugati házsortól nyugatra néhány további gödör csoport húzódik, valamint egy deszkabéléses kút a településrészlet északnyugati szélén. A házak és a tárolóvermek mögött, a feltöltődött ér szomszédságában, korabeli objektumoktól viszonylag mentes területen helyezkedik el 6 szabadtéri kemence. A falurészlethez árkokat nem lehetett kötni a területen.

Kisebb mértékű szerkezeti változással számolhatunk a telepen. A szabadtéri kemencék közül többet például másodlagosan lemélyítették, és tárolóveremmé alakították át. Ehhez minden esetben az eredeti objektum körvonalait használták fel, a gödröket a munkagödör közepén létesítették, azaz sok idő a funkcióváltás közben nem telhetett el.

A lelőhelytérképet elemezve fontosnak tűnt, hogy az emberi vázakat tartalmazó gödrök a település nyugati házsorát csaknem minden irányból körbeveszik (8. kép 2). A földbe mélyített épületek betöltése minden esetben homogén, égésrétegek nem fordultak bennük elő, és kevés leletanyaguk sem tette lehetővé a pusztulási horizonthoz való kötésüket. Ez

azonban nem zárja ki, hogy a település azonos horizontjához tartozhattak. Mindezek alapján felmerült az a lehetőség, hogy éppen ezen

házak omladékrétege és a háztartások leégett anyaga helyezkedik el a házakat körbevevő pusztulási horizontban.

TELEPÜLÉSSZERKEZETI KÖVETKEZTETÉSEK A PUSZTULÁSI RÉTEG TÉRINFORMATIKAI VIZSGÁLATA ALAPJÁN

Van azonban egy másik megoldás is, amely a pusztulási réteg jelenléte nélkül valószínűleg fel sem merült volna, tekintve, hogy a lelőhelyen félig földbe mélyített épületek is jelen vannak. A településszerkezeti következtetések e vizsgálat során sem választhatók el a lelőhely speciális adottságaitól.

A KERÁMIAMENNYISÉG SZÓRÓDÁSA (9. kép 1–2)

A kerámiamennyiség eloszlásának vizsgálata alátámasztja az edénykapcsolatok által kialakított képet. A kerámia több gócpontban koncentrálódik a településen. Ezek megegyeznek a pusztulási réteg csomópontjaival, amelyeket az edénykapcsolatok jelöltek ki. A legnagyobb mennyiségű anyag csoportokban, vagy inkább rövid sorokban elhelyezkedő gödrökben van jelen a település közepén. Ez összevetve az edénykapcsolatok irányával, egy olyan képet tár elénk, hogy a planírozás során a kerámiát és egyéb hulladékanyagot a település különböző pontjairól hordták össze középre. Eközben egyéb nyitott gödrökbe is jutott a település törmelékanyagából.¹⁷

A PATICS SZÓRÓDÁSA (10. kép 1–2)

Ezt a képet a paticsanyag szóródása tovább árnyalja.¹⁸ Egyrészt megállapítható volt, hogy az edénykapcsolatok és a kerámiamennyiség által

kialakult sűrűsödési pontok a paticsszóródás térképén is megfigyelhetőek: a sok kerámiaanyagot tartalmazó gödrök sokszor nagy mennyiségű épülettörmeléket is tartalmaztak. Másrészt az adatok mintegy kiegészítik egymást: vannak például olyan kisebb zónák, ahonnan sok gödör a pusztulási horizontba tartozik, de összességében kevés kerámia származik belőlük; ellenben nagyon sok bennük a patics. A paticsmennyiség legnagyobb gócpontjai a település déli-délnyugati részén jöttek létre, amely a félig földbe mélyített épületek térségétől viszonylag messze esik.

Mivel a településen csak egyetlen kisméretű kemencével ellátott (műhely?) épületet és néhány közepes méretű, egy tűztérrel rendelkező szabadtéri kemencét tártunk fel, ezért a patics nagyrészt biztosan épületomladéknak tartható. Módszertanilag fontos kiemelni, hogy számos gödör metszetében olyan vastag, vörösesbarna égett és hamus földrétegek voltak dokumentálhatók, amelyek szinte biztosan a pusztulási réteghez tartoztak, de e puha, omlékony anyag nem volt elcsomagolható. A jól kiégett paticsok alapján felállított kép emiatt torzít.

A GÖDRÖK BETÖLTÉSE (11. kép 1–2)

A torzítás kiküszöbölése érdekében osztályoztam a gödrök rétegviszonyait (11. kép 1). Néhány kategóriánál többet kialakítani – ami például figyelembe veszi a planírozási réteg helyzetét a gödör rétegsorán belül – nem lát-

¹⁷ A legnagyobb mennyiségű anyagot egy kút tartalmazta (5/515. objektum). Ezt a százalékarányos vizsgálatnál (10. kép 2) kizártam, mert jelentősen torzította az arányokat.

¹⁸ Az elcsomagolt paticsot a feltárás után leselejteztek, majd a teljes, a selejtezett és a megmaradt súlymennyiséget selejtezési naplóban rögzítették. A selejtezési naplót Sebők Katalin bocsátotta rendelkezésemre. A feltárás során nem a teljes megtalált anyagot csomagoltuk, a nagyobb leletegyüttesekből már a helyszínen selejtezni kényszerültünk. Ez a képet jelentősen valószínűleg nem torzítja, mert csak az egyébként is kiugróan magas értékek súlyát csökkentettük.

szott érdeemesnek. A kisebb égésréteget vagy nagyobb paticsos törmelékréteget (4–5. kategória; *II. kép 2*) tartalmazó gödrök eloszlása kiegyenlítettebb képet mutat a nyomvonalon belül annál, mint ami az elcsomagolt paticsok alapján kirajzolódott. A törmelékréteges gödrök a középső, sűrű zónában sűrűsödnek, illetve tőle északnyugati és délkeleti irányban egy-egy szabálytalan sávban vannak jelen. A félig földbe mélyített épületek körül semmilyen struktúrát nem mutatnak. Ezzel szemben a település központjában olyan ÉNy–DK irányú, téglalap alakú üres foltok rajzolódnak ki, amelyeket minden oldalról körbevesz a település törmelékrétege.

A GÖDÖRTÍPUSOK MEGOSZLÁSA

Az edénykapcsolatos szarmata objektumok túlnyomó része gödör, azon belül is kb. 85% a tárolóvermek különböző típusaihoz tartozik (jelenleg 81-ből 69 tárolóverem). Ezért térképre vetítettem a gödrök főbb kategóriáit is (*II. kép 1*). Úgy tűnik, hogy a gödörtípusok egy része csoportosan, mások sorokban jelentkeznek, emellett olyan kis területek is elkülöníthetők, melyeken minden gödörtípusból egy-kettő van jelen. A kép tehát bizonyos szintig strukturált, de ennek háttere bizonytalan. Az azonos típusú gödrökből álló, valószínűleg – vagy a kapcsolatok miatt biztosan – egykorú gödörösorok különböző zónákat rajzolnak ki a településen.

Az erősen méhkas alakú vermek nagyrészt a település középső, ÉK–DNy irányú sávjában csoportosulnak, illetve a külső kemencés keleti oldalon vannak jelen nagy számban. Ezzel szemben a nagyon jellegzetes, mély, szűk, hordó (vagy „zsák”) alakú vermek a középső rész keleti oldalán és az északnyugati sarokban sűrűsödnek. Figyelembe véve a településszerkezetet, megállapítható, hogy a leégett település maradványai nagyrészt abban a középső zónában találhatóak, ahol a legnagyobb űrtartalmú gödrök álltak.

AZ EMBERI VÁZAK HELYZETE

Az 1–6. számú holttesteket az 543., 630. és 683. gödrökbe egyértelműen beledobták. Mivel a vázakhoz később nem nyúltak, többnyire látszanak rajtuk a dobás lendületének nyomai; így megállapítható, hogy ez melyik irányból történt. Az 543. gödör esetében a halottakat nyugatról és északról dobálták be. A 630. gödör esetében nyugat felől dobták be mindkét tetemet. A 683., egy ember számára is meglehetősen kicsi gödörbe a halottat keletről lökhatték be. A 361. gödör esetében, a gödör alján, félig a keleti méhkas alatt fekvő, nyújtott helyzetű halottat csak a gödör nyugati oldaláról rendezhették el, és a mély gödörből csak a nyugati, meneteles oldalán lehetett kijönni.

A vázakat tehát különböző irányokból helyezték a gödrökbe. Ez természetesen nem jelenti feltétlenül azt, hogy a halottat csak az említett irányokból hozhatták. Azonban a gödörbe dobált emberek esetében – és a pusztulási horizont értékelésénél is – figyelembe kell vennünk, hogy logikus feltételezés, miszerint az omladékot és a maradványokat a legközelebbi, nyitva álló jelenségekbe földelték el és nem vitték szándékosan messzire. Abból, hogy a 683. gödör kivételével több ember is elfért volna egy gödörben, arra következtethetünk, hogy a holttestek a település különböző pontjain hevertek. Az edénykapcsolatok helyzetét figyelembe véve megállapítható, hogy a vázak nem a planírozási réteg központi magjában találhatóak, hanem annak nyugati peremét szegélyezik. A másodlagos helyzetű törmelékréteghez hasonlóan az emberi maradványok nem köthetők szorosabban a földbe mélyített épületekhez, illetve semmilyen egyéb, régészeti nyomot hagyott települési struktúrához sem.

A pusztulási horizont másodlagos helyzetének szóródása alapján felmerül a lehetőség, hogy a település intenzív részén, a tárolóvermek közötti üres területeken egykoron olyan épületek állhattak, amelyeknek semmilyen felszíni nyoma nem maradt. Ezeket elsősorban lakóépületekként értelmezhetjük.¹⁹ Ebben az esetben a

¹⁹ Hasonló értékelés egy 2–3. századi kiskunhalasi település esetében is felmerült (ROSTA–LICHTENSTEIN 2011, 86).

félíg földbe mélyített épületek inkább gazdasági funkciót tölthettek be, vagy esetleg egy másik periódushoz tartozhattak. Amennyiben ez a következtetés helyes, akkor mintegy 6–7 felszíni épülettel számolhatunk a területen, amelyek egyszerre pusztulhattak el. Azonban az is lehetséges, hogy a településrészlet magján kívül további felszíni épületek álltak, amelyeket

nem vettek körbe tárolóvermek. Ez elsősorban – a nagy mennyiségű patics alapján – a település délnyugati oldalán képzelhető el.

A településen állt egykori épületek vizsgálata a paticanyag elemzésével (7. kép 8), a településszerkezeti elemzések pedig a kerámiatípusok szóródási vizsgálataival tehetők majd teljessé.

A MIKROREGIONÁLIS TELEPÜLÉSSZERKEZET

A középső, intenzív településrészlet egy nagyjából 130×80 méter területű részen, azaz kb. egy hektárnyi területen tömörül az 5. lelőhely közepén (I.), de a településrészlet északra folytatódik a homokháton. Szarmata objektumok ezen kívül világosan elkülönülnek néhány további kisebb egységben is. Északnyugaton éppen beleesik a nyomvonal sávjába egy másik települési egység, amely néhány kisebb-nagyobb gödörből, tárolóveremből és egy gödörbe telepített külső kemencéből áll (II). Nagyságát nem ismerjük. Annyit azonban tudunk róla, hogy leletanyaga a központi településrészlethez hasonló, sőt egy tál egymástól 158 méterre előkerült két peremtöredéke közvetlen egykorúságukat bizonyítja (82. edénykapcsolat; 12. kép 2). Az 5. lelőhely északkeleti sarkában elhelyezkedő objektumcsoport, amelyhez a 9. váz is tartozik, a 8A. lelőhelyen folytatódik, és egy földbe mélyített épület tartozik hozzá (III). Leletanyaga késő szarmata – hun kori (gepidával keveredve), a gödrök feltöltődése az edénykapcsolatok alapján részben egykorú.²⁰ Ennek keleti szélétől 100–150 méter távolságban egy további, közepes méretű objektumcsoport (IV.) húzódik a 8A. lelőhely közepén (1. kép 2).

A kerámiaanyag alapján ezek az egységek azonos korszakra keltezhetők, azaz az 5. le-

lőhely településrészletét egy intenzív településszerkezeti háló elemének tarthatjuk. Az ártér peremén, az északnyugat felé eső homokháton további szarmata kori településrészleteket ismerünk (1. kép 1). Ezeket ugyanazon projekt keretében a Damjanich János Múzeum munkatársai tárták fel.²¹ Közülük az 1/c. és a 3. lelőhely teleprészlete az előzetes jelentések alapján késő szarmata – hun kori. Utóbbi, szintén gazdag leletanyagú település az 5. lelőhely településével azonos nagyságrendű lehet (230 hulladékgyűjtő, 11 földbe mélyített épület feltárt). Gazdasági szerepét jelzi, hogy itt egy 23 gödörből álló füstölőrendszert is feltártak. Néhány gödörben „sebtében eltemetett halottak” kerültek elő. Vajon véletlen, hogy ugyanezen a lelőhelyen húzódik a bivaly-tói ártér másik gepida települése is?²²

A szarmata lelőhelyeken több esetben megfigyelhető a települések nagyméretű árokkal kerítése. Ezek vízvédelmi szerepe több esetben valószínű. Hasonló objektum létezése a rákóczi falvi 5–8–8A. lelőhelyek esetében is feltételezhető a lelőhelyek szélét képező szintvonal magasságában.²³ A 8–8A. lelőhelyek hármas árokrendszere az 5. lelőhelyen nem jelentkezett, de a hullámtér határa nem is esett bele a nyomvonalba. Valószínűleg vízelvezetéssel kapcsolatos nagyméretű árkokat, illet-

²⁰ Értékelését ld. MASEK 2015.

²¹ Rákóczi falva-Bagi-föld 1/c. lelőhely (CSÁNYI 2007); Rákóczi falva-Rokkant-föld I. (3. lelőhely) (CSÁNYI 2007a); Rákóczi falva-Rokkant-föld II. (4. lelőhely) (TÁRNOKI 2007). Az 1/c. és a 4. lelőhely összeér. Rákóczi falva-Rokkant-föld I. és II. lelőhelyekhez még ld. HAJDU–BERNERT 2007.

²² CSÁNYI 2007a.

²³ A rákóczi falvi árokrendszer keltezéséről ld. MASEK 2015.

ve védművet tártak fel a szomszédos szarmata településeken is.²⁴ Lehetséges, hogy nagyobb szervező erőre utaló, egykorú rendszerrel van dolgunk a Bivaly-tó árterében, de ennek megállapításához további vizsgálatok szükségesek.

A kutatás már régebben rámutatott a rákóczi falvi 5. lelőhelyhez hasonló felépítésű, a korábbiaknál jóval nagyobb mennyiségű gabona tárolására berendezkedett késő szarmata – hun kori települések létezésére. Ez az objektumok sűrűségében és a nagyobb, mély, méhkásos vagy hengeres vermek tömeges jelenlétében is megnyilvánul. A megváltozó településszerkezet hátterében életmódbeli, gazdasági, demográfiai okok, esetleg az új politikai hatalom, vagyis a hunok kiszolgálása állhat.²⁵

A topográfiai munkák megindulása óta nyilvánvaló, hogy a késő római korban az Al-

föld nagyon sűrűn lakott volt, s e képnek csak részben lehet az oka a kerámia rossz keltező értéke. A késő szarmata – hun kori településhálózat elaprózott, a gepida kori struktúrájánál jóval sűrűbb.²⁶ A rákóczi falvi lelőhelyek egykorú, differenciált településhálózat képét sejtetik. A kérdés azonban valójában még mindig fenn áll, hogy regionálisan valóban egykorú, kisebb-nagyobb gazdasági egységek sűrű hálójával számolhatunk-e, vagy hamar helyet változtató közösségekről van szó. Amíg erre nem irányulnak regionális vizsgálatok, addig kérdés marad az is, hogy a korszak végén egy sűrűn lakott kultúrtáj pusztulásával számolhatunk-e a centrális Barbaricum területén, vagy a rákóczi falvihoz hasonló példák földrajzilag elszigetelt jelenségek lehettek, esetleg csak bizonyos nagyságrendű településeket érintettek.

A SZARMATA TELEPÜLÉSI OBJEKTUMOKBAN FELTÁRT EMBERI VÁZAK PROBLEMATIKÁJA

A Vaday Andrea által atipikus települési jelenségnek nevezett objektumok körül az utóbbi évtizedekben vita bontakozott ki a magyar kutatásban. Vaday Andrea a szőreg-téglagyári és tiszaföldvár-téglagyári telepanyagok párhuzamai alapján e települések pusztulását a hun kor végére, az 5. század közepére keltezte; a gödörbe dobott halottakat a háborús eseményekhez kötötte.²⁷ A szarmata települések széles körű pusztulására más települések anyaga is utal, hiszen ugyanezen horizont leletanyaga gyakran planírozási rétegből kerül elő, vagy egyes lelőhelyeken (pl. Szabadka, Bag, Kiskundorozsma, Jánosszállás) egy-egy gödörből számos ép edény került elő (edénydepók). Véleményéhez Vörös Gabriella is csatlakozott.²⁸ Kulcsár Valéria a jelenséget rendellenes te-

metkezéseknek tartotta.²⁹ Istvánovits Eszter Vaday Andrea elméletét több szempontból is bírálta.³⁰ A korábbra keltezhető, 2–3. századi „gödörhullák” felgyűjtésével kétségbe vonta a történeti értékelést. Megkérdőjelezte a szarmata–gepida etnikumváltás bizonyosságát, hiszen a gödörbetöltések homogén anyagot mutatnak, vagyis a vázak fölül nem került elő gepida kerámia. A történeti hipotézist csak nagyobb tömegsírokkal vélte bizonyíthatónak. A történeti értékelés helyett szakrális magyarázatot részesített előnyben: a hasonló jelenségeket áldozati gödörnek tartotta.³¹

Azóta több új példa került közlésre vagy rövid ismertetésre, de még több maradt közöletlenül. Ennél azonban talán még nagyobb gond, hogy a kontextus még a közölt „gödörhullák” eseté-

²⁴ CSÁNYI 2007; TÁRNOKI 2007.

²⁵ VADAY 1989, 209; VADAY 1994; VADAY 1996a.

²⁶ VADAY 1994, 105; B. TÓTH 1991.

²⁷ VADAY 1997.

²⁸ VÖRÖS 1998, 64.

²⁹ KULCSÁR 1998, 32, 35. j.

³⁰ ISTVÁNOVITS 1999, 177.

³¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008, 283; ISTVÁNOVITS 2012, 309.

ben is ismeretlen, ritka kivételektől eltekintve.³² Rendellenes települési jelenségeket a települések ismerete nélkül megnyugtatóan elemezni azonban nem lehetséges.

A teljesség igénye nélkül a következő lelőhelyekről ismerünk szarmata kori települési objektumokból előkerült emberi vázakat. Biztosan 2–3. századi a szegvár-oromdűlői gödörbe dobott váz.³³ Késő szarmata – hun korinak határozták meg a következő lelőhelyek maradványait: Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő,³⁴ Kompolt-Kistéri-tanya (15. lelőhely),³⁵ Nyíregyháza-Oros, Kánya-hegy-dűlő,³⁶ Oros-

háza-Vásárhelyi út, Szűcs tanya (Tesco),³⁷ Óföldreák-Ürmös I. (M43 9. lelőhely),³⁸ Rákóczi-falva-Rokkant-föld I. (3. lelőhely),³⁹ Sándorfalva-Eperjes,⁴⁰ Szőreg-Téglagyár,⁴¹ Tápé-Széntégláégető,⁴² Tiszaföldvár-Téglagyár,⁴³ Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag.⁴⁴ Pontos keletzése bizonytalan a következő szarmata lelőhelyek párhuzamos jelenségeinek: Arad-Barrieră (Ro),⁴⁵ Balmazújváros-Kisszeg III. lelőhely,⁴⁶ Besenyőtelek-Tepélypuszta,⁴⁷ Budapest-Péceli út,⁴⁸ Bükkábrány-Vasúti-dűlő,⁴⁹ Cegléd-Vároczi-dűlő (4/3. lelőhely),⁵⁰ Dunakeszi-Alagimajor,⁵¹ Ecsér 6. lelőhely,⁵² Ecsér 7.

³² Pl. Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő (SÓSKUTI 2005).

³³ ISTVÁNOVITS ET AL. 2005, 70, 23. kép 1.

³⁴ 230. objektum (SÓSKUTI 2005, 240, 11. kép 2). Egyenes oldalú és aljú gödör, alján rendellenesen fekvő, bedobott emberi vázzal. Késő szarmata – hun kori lelőhely, erőszakos pusztulásra utaló nyom nem volt megfogható, a településrészletet fokozatosan hagyták fel (SÓSKUTI 2005, 244).

³⁵ VADAY 1997, 83–84, 1–2, 6. kép; VADAY 2003, 277. Hulladékbetöltésű gödörbe dobott emberi váz. A lelőhely nem azonos a VADAY–HORVÁTH 1999 által közölt 3. századi Kompolt-Kistéri-tanya 13–14. lelőhellyel (VADAY 1999).

³⁶ ISTVÁNOVITS 2012, 309. Kb. tucatnyi emberi maradvány.

³⁷ RÓZSA 2005; TUGYA–RÓZSA 2012, 225. Erős szarmata kor végi pusztulási réteggel, az ide sorolható gödrök egyikében csontvázal.

³⁸ SÓSKUTI 2009; BALOGH 2009, 21–23, 31, 35. kép. Négy korábban felhagyott, hulladékkal töltött települési objektumból származó ép, vagy csonkolt váz, zsugorított vagy nyújtott helyzetben. Egyikük mellől több ép kutyaváz is előkerült. Kezdetét a 4. század középső harmadára kezdték, mellette késő szarmata temetőrészlet, valamint egy hun kori sírcsoport is előkerült.

³⁹ CSÁNYI 2007a.

⁴⁰ VÖRÖS 1992, 19, 8. j. A település és a közelében fekvő 11 síros, teljesen feltárt temető valószínűleg összetartozik. Mindkettő a késő szarmata – hun korra keltezhető. A temető, egy edényégető kemence és a lelőhely agyagbográcsai közöltek, ld. VÖRÖS 1982; VÖRÖS 1983; VÖRÖS 1984.

⁴¹ CSALLÁNY 1961, 147, CCLVI. t.; VADAY 1997, 5. kép; NAGY 2005, 197, 4. j. Egy már részben feltöltődött méhkas alakú gödörbe dobott két felnőtt és egy gyermek váza (55. gödör). A településrészlet egy nagy kiterjedésű soros gepida temető alatt húzódik. A telep kiterjedése és jellege ismeretlen, az 55. gödrön kívül csak szórványanyag származik Csallány ásatásaiból (ÁCS 1989, 98). Csallány Dezső hun kori szolgálcsalád sírként értékelte a jelenséget (CSALLÁNY 1961, 300–302, 342–343).

⁴² VÖRÖS 1992, 19. Legalább két gödörbe dobott váz szarmata kori, további kettő esetlegesen ugyanehhez a korszakhoz tartozik.

⁴³ VADAY 1997, 82–83, 3–4, 7–8. kép. 5 gödörből kerültek elő embercsontok: három teljes váz (két felnőtt, egy gyermek), a másik két gödörből részben összefüggő vázrészek. Az összes gödör betöltése erősen hamus, égett, vastag hulladékretegekkel; a csontvázak egy része is égésnyomokat mutatott.

⁴⁴ ISTVÁNOVITS 1999, 176–177, Fig. 5–7. Egy edényégető kemence tetejére, a rostélyra dobott váz, illetve egy gödörbe dobott, koponya nélküli emberi vázrész. Két fiatal nő maradványa.

⁴⁵ GRUMEZA ET AL. 2013, 26–28, Pl. XV–XVI, Pl. XXXI. 1–3. Egy gödörbe dobott alsó vázrész (medence, lábak) anatómiai összefüggésben, amelyek két nőhöz tartoztak. A települést a 4. századra kezdték.

⁴⁶ SZOLNOKI 2008, 167. Egy emberi váz maradványai, anatómiai összefüggés nélkül.

⁴⁷ SZABÓ 1962, 330. „Kerek gödörben csontvázak sír, két edénnyel.” Közöletlen.

⁴⁸ KOROM 2007. Három gödör betöltésében emberi maradványok.

⁴⁹ SIMON 2012. Egy tárológödörben egy emberi váz, egy másik koponya, valamint egy újszülött maradványai. 3–5. századi település.

⁵⁰ RÉGKUT 2006, 83; RAJNA 2005. Több „hulladékgödörben” csecsemő-, illetve felnőtt vázakat tártak fel. Csecsemő ugyaninnen egy szarmata ház padlószintjéről is előkerült. A település a 2–4. századra keltezhető.

⁵¹ ISTVÁNOVITS 1999, 176. Egy gödörből gyermek és két kutya váza. A település keletzése a nagyszámú *sigillata*-anyag alapján túlnyomórészt 2–3. század (KULCSÁR 1997, 376–377; GABLER 2001).

⁵² PATAY 2007, 194. Több váz. A kiemelkedő anyagú, hosszú életű település feltárt objektumainak száma többbezes nagyságrendű. A lelőhelyhez még ld. BÓKA ET AL. 2006; RÉGKUT 2006, 16–20.

lelőhely,⁵³ Felgyő-Kettőshalmi-dűlő,⁵⁴ Hajdúdorog-Szállásföldek, közép,⁵⁵ Kiskundorozsma-Nagyszék II. lelőhely,⁵⁶ Makó, Dáli-ugar VIII. lelőhely (MOL 44. lelőhely),⁵⁷ Makó-Igási járandó I. (M43 25. lelőhely),⁵⁸ Makó-Járandó (MOL 39. lelőhely),⁵⁹ Nemesnádudvar-Hajósi-úti dűlő II. lelőhely,⁶⁰ Nyíregyháza-Oros, Lévai tag,⁶¹ Ófehértó-Almezői-dűlő (M3 253. lelőhely),⁶² Piskolt-Agyagbánya,⁶³ Polgár-Kengyelköz,⁶⁴ Szolnok-Papp-tanya (M4 3. lelőhely),⁶⁵ Tiszabura-Pusztataskony 3. lelőhely,⁶⁶ Tiszadob-Sziget,⁶⁷ Tiszaladány-Nagyhomokos,⁶⁸ Török-szentmiklós-Kenderpart (M4 20–22. lelőhely),⁶⁹

Üllő 5.–Üllő 9. lelőhely,⁷⁰ Vác-Csörögi-rét,⁷¹ Vecsés 83. lelőhely.⁷²

A magyarországi összkép áttekintésére a kutatási helyzet miatt jelen tanulmány nem vállalkozhat. Céлом csupán a kutatásban felmerült kérdések, érvek összehasonlítása, újraértékelése elsősorban a rákóczi falvi település tanulságai alapján. Vaday Andrea a hun kori példákat elemezve azt állapította meg, hogy azok nem értelmezhetők szakrális jelenségekként. Az érveket az ő sorrendje szerint, az azóta közölt ismeretanyag alapján veszem sorra.

⁵³ RÉGKUT 2006, 21–25, fényképen a 4624. objektum vázával. Több telepobjektumban találtak „bedobott emberi vázakat, néhány esetben viselettel, melléklettel eltemetve.” A település a 2–5. (6.?) századig keltezhető. Ld. KULCSÁR ET AL. 2006; TARI ET AL. 2007.

⁵⁴ MÉSZÁROS ET AL. 2007, 199. 7 csecsemő és gyermek, illetve két felnőtt került elő települési objektumokba dobálva. A nagy kiterjedésű, többkorszakos lelőhelyhez ld. SÓSKUTI 2008; SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2014, 61.

⁵⁵ FODOR 2005. Méhkas alakú gödörben „zsugorított helyzetű csontváz”. 4. század.

⁵⁶ SZALONTAI–TÓTH 2000, 62; PINTYE ET AL. 2003, 224. Két váz, a közelben feltárt (körülbelül 2–3. századi) temető sírjain kívül. Egyikük rendellenes helyzetben, egy szarmata ház padlóján feküdt (PAJA 2003, 165, 1. kép). A másik nyújtott helyzetű, koponya nélkül. A nagyméretű település keltezése 2–5. század, a települést fokozatosan hagyták fel.

⁵⁷ GULYÁS 2012, 125. Egy gödörben emberi koponya. Késő szarmata telep.

⁵⁸ BALOGH 2009, 32, 83. kép. 2–3. századi szarmata temető mellett feltárt, kerek gödör betöltésének közepén, hason fekvő női csontváz. Szarmata települési objektumokat nem tártak fel a helyszínen. Értékelése bizonytalan, az előzetes közlés a temetőhöz tartozó jelenségként értékeli.

⁵⁹ GULYÁS 2012a, 74. Emberi koponya és lábszárcsontok egy gödörből.

⁶⁰ SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2012, 302. Egy gödörben hiányos gyermekváz, illetve települési árkokban több nyújtott és egy zsugorított váz.

⁶¹ MARTA ET AL. 2005. Két gödörben egy-egy csontváz.

⁶² CSÉKI–MAJERIK 2013. Három gödörben három temetkezés, egyik zsugorított váz mellett egy kutyával.

⁶³ GINDELE Róbert szíves szóbeli közlése. Egy ház padlójára fektetett fiatal férfi és fiatal nő váza, a férfi mellett íjcsontlemezekkel. 1999. évi tervásatás, közöletlen. A szarmata lelőhelyhez ld. GINDELE 2010, 94–97.

⁶⁴ RACZKY–ANDERS 1997, 5. kép. A 3–5. századi település pusztulási réteget nem tartalmazott (UTAK A MÚLTBA 1997, 108).

⁶⁵ György László, Czifra Szabolcs és a szerző 2014–2015. évi megelőző feltárása. Egy bedobott helyzetű, teljes emberi vázat tartalmazó gödör került elő a javarészt 4. századi település szélén.

⁶⁶ A 157/180. gödörből három, halálos sérülésekkel ellátott egyén, egy *juvenis* korú és két fiatal férfi váza származik (HAJDU–MARCSIK 2010). A gödörrel ld. még Veres Zs.: *Tipikus jelenségek a szarmata Alföldön? A szarmata „gödörhullák” értelmezésének lehetőségei a Tiszabura-Pusztataskony késő szarmata telepén előkerült lelet kapcsán*. OTDK kézirat, 2014. Két másik szarmata veremben is feltártak kicsavart helyzetű, bedobott emberi vázat; a két gödör egymással szomszédos, az „áldozati gödörtől” kb. 65 méterre található. A lelőhely összesítő térképét a Damjanich János Múzeum munkatársai bocsátották rendelkezésemre.

⁶⁷ ISTVÁNOVITS 1999, 177, Fig. 8. Méhkas alakú gödörbe dobott emberi váz.

⁶⁸ LOVÁSZ 1989, 38–39, 6–7. kép. Egy félig feltöltődött tárolóverembe (63. gödör) fektetett két, Ny–K irányítású férfiváz. Egyikük deréktól lefelé bolygatott, jobbán vas lándzsahegy, derekánál vastárgy. A másik medencéjén egy nagyméretű, ismeretlen rendeltetésű csonttárgy. A házak feltárása során észlelt hamu- és faszénrétegek alapján a kettős sírt a telep pusztulásával hozták összefüggésbe.

⁶⁹ Egy-egy méhkas alakú gödör alá fektetett emberi váz. A vázak nyújtottak, viseleti elemekkel ellátottak, egyikük lába mellé edénymellékletet helyeztek. D–É, illetve K–Ny tájolásúak. 2015. évi megelőző feltárás. Schilling László ásatásvezető régész szíves közlése; a jelenségek fényképeit ő bocsátotta rendelkezésemre.

⁷⁰ RÉGKUT 2006, 45. Fényképen a 7573. kútba dobott váz, és talán ide sorolható a 7536. számú rendellenes helyzetű halott. Számuk, keltezésük bizonytalan. A szemcsés kerámiát gyártó fazekastelephez összefoglalóan ld. ISTVÁNOVITS ET AL. 2011.

⁷¹ KULCSÁR 1997, 375; KULCSÁR–HORVÁTH 2002, 319. Két gödörben két-két szabálytalan helyzetű váz, mindkét esetben egy gyermek és egy felnőtt maradványai. Közöletlenek. A *sigillata*-anyag alapján a település keltezése túlnyomórészt 2–3. század, de 4. századi fibula is található a lelőhelyen.

⁷² PATAY–RÁCZ 2005. Egy gödörből melléklet nélküli emberi váz.

1. A telepekhez szarmata rítusú temetők tartoznak, ezért temetkezésként a telepjelenségekben talált vázak nem azonosíthatók.⁷³ Az a kép természetesen nem változott, hogy a szarmata kori Alföldön a halottak nyughelyei a településektől jól elkülönülnek. Az egymás közvetlen közelében megtalált települési objektumok és temetőrészletek egy elemzett ásatás esetében sem tartoztak azonos kronológiai fázishoz. Ezek a temetők a „gödörhullás” települések többségének esetében ismeretlenek, kisebb részük közöletlen. A rákóczi falvi 8A. lelőhely szarmata temetője már a 2–3. századtól indítható.⁷⁴ Jelenleg nem zárható ki azonban, hogy az 5. lelőhely településén élő közösség is ide temetkezett, már csak azért sem, mert a temető nem teljesen feltárt.

Az, hogy léteznek szarmata temetők, önmagában nem zárhatja ki a településeken talált jelenségek rituális értékelését. A rendellenes temetkezés definíciója azonban elsősorban azokat a jelenségeket illeti meg, amelyek bizonyíthatóan szarmata temetők területéről, környezetéből származnak, és általában hagyományos sírgödörrel rendelkeznek.⁷⁵ Ezeket fogalmilag nem szabad összemösnünk a települési jelenségekből előkerült vázakkal, éppen azért, mert azok nem a jól elkülönülő, több esetben árokkal is kerített, rituális tér területén található, hanem más térhasználati kontextusból származnak.

Ugyanezen okokból önálló kategóriát képeznek azok az emberi maradványok, amelyek a temetőkhöz tartozó jelenségekből, elsősorban a körárkokból kerülnek elő. Ezeket nem atipikus települési jelenségeknek, hanem a te-

metkezésekkel összefüggő speciális leleteknek tarthatjuk.

Átmeneti esetek természetesen létezhetnek. Erre utal az is, hogy a településeken feltárt gyermekvázakat valószínűleg önállóan kell kezelnünk. Egyéb rendellenes példák mellett néhány esetben például szarmata házak padlószintjéről előkerült csecsemőkről rendelkezünk adatokkal, melyek körül általában nem tudtak megfigyelni sírfoltot az ásatók, és biztosan nem szarmata temető területén fektettek.⁷⁶ A jelenségnek talán köze van ahhoz, hogy a szarmata temetőkben a többi népvándorlás kori kultúránál jóval kisebb arányban találkozunk gyermeksírokkal.⁷⁷

2. A vázak rendellenes pozíciója kizárja a temetési rítus kontextusát.⁷⁸ A rákóczi falvi lelőhely példázza, hogy a rendellenes pozíció nem törvényszerű.

A rákóczi falvi vázak között kétféle elhantolást különböztethetünk meg. Az 1–6. számú vázakat és talán a 8. vázat is a tárolóvermekbe beledobálták. A sűrű településrészen megtalált 7. és a jóval keletebbre feltárt 9. váz értékelését fektetési helyzetük nehezíti. Kérdés, hogy a települési hulladékkal borított 7. „sírt” tartathatjuk az elhunytnak a teljes végső tiszteletet megadó temetkezésnek? Annyit biztosan állíthatunk, hogy az elföldelők valamilyen speciális okból a halottal másképpen bántak, mint a többi, bedobált emberrel.

A további értékeléshez az objektum kontextusa ad szempontokat. Ez alapján biztos, hogy a váz a pusztulási horizonthoz tartozik. Ezért a jelenséget egy krízishelyzetre adott sajtós, egyéni válasznak tekinthetjük. Esetében

⁷³ VADAY 1997, 77–78, 84.

⁷⁴ MASEK 2014.

⁷⁵ Típusaikát ld. KULCSÁR 1998, 32–33; BALOGH–HEIPL 2010, 151–153.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 1999, 177; GRUMEZA ET AL. 2013, 24–26. Épületek padlójára vagy a padló alá temetett vázak: Hódmezővásárhely, Solt-Palé II. lelőhely (PÁRDUCZ 1938, 103), Tiszaeszlár-Bashalom (KOVALOVSKI 1980, 18), Cegléd-Váróczi-dűlő (RÉGKUT 2006, 83), Arad-Barieră (GRUMEZA ET AL. 2013, Pl. XIV). Gyomán egy gyöngysorral ellátott gyermek nyújtott helyzetű váza került elő egy egységes betöltésű gödörből, alatta egy szarvasmarha részleges vázával (VADAY 1996, 152; VADAY 1997, 9. kép). Hódmezővásárhely-Erzsébet lelőhelyen fazékban eltemetett csecsemővázat találtak az egyik gödörben (BALOGH 2007). Talán ehhez a körhöz köthető Makó-Mikócsa-dűlőn egy szarmata temető szélén, cölöplyukban talált, zsugorított gyermekváz (BALOGH 2009, 114). A témához ld. még Sósuti Kornél tanulmányát jelen kötetben.

⁷⁷ VÖRÖS 2005.

⁷⁸ VADAY 1997, 84.

a kinyújtóztatás miatt, a teljes deszakralizáció vitatható. Az viszont a pusztulási horizont kontextusa és éppen a testhelyzet miatt biztosan kizárható, hogy áldozati jelenségként értékeljük.

A 9. váz más szempontból alkot határesetet. Ez a legkeletibb (7.) „gödörhullától” 160 méterre keletre, egy önálló települési egység egyik tárolóverméből került elő. A településrész ugyanarra a horizontra keltezhető, de bizonytalan, hogy ez a jelenség is párhuzamosan értékelhető-e a nagy településen találtakal. A zsugorított helyzetű női váz, mellette az ép edénnyel, rendellenes temetésként is értékelhető. Pontos párhuzammal nem rendelkezik a korszakból, mivel azonban az előzetes jelentésekben, több esetben is zsugorított gödörtemetkezésekről esik szó, ezért talán általánosabb jelenséget példáz.

A közölt anyagból hasonlóan összetett a tiszaladányi objektum értékelése is. Ez a kinyújtóztatott rákóczi falvi példától annyiban különbözik, hogy a félig betöltődött verembe temetett két váz mellett még mellékleteket is találtak. A nyújtott, háton fekvő helyzet és a mellékletadás a korszak szabályos temetkezési szokásait tükrözi. Ezt is a település pusztulásához kötik.⁷⁹

A nyújtott, esetleg zsugorított helyzetű, gödörbe fektetett vázak esetében tehát felmerülhet, hogy speciális temetéseként értékeljük őket. Ezek azonban ritka kivételek a közölt anyagban, és az ismert példák a települések krízishelyzeteihez kötődnek. Értékelésük – egyéb bizonyítékok híján – a szabálytalan helyzetű vázak megítélésre nem terjeszthető ki.

3. A halottaknak nincsenek mellékletei, de viseleti elemek néha előkerülhetnek mellőlük⁸⁰ (Arad,⁸¹ Tiszaföldvár,⁸² Tápé,⁸³ Felgyő,⁸⁴ Rákóczi falva⁸⁵). A rákóczi falvi pusztulási réteg gödreibe is mellékletadás nélkül helyezték a holtakat. Amennyiben a mellékletadás lehetősége mégis felmerül, úgy az értékeléssel óvatossággal kell bánnunk.

A tiszaladányi objektum esetében a sírmellékletek a császárkori barbár temetők csontvázak sírjainak mellékletadási szokásaival párhuzamba állíthatók. Bizonytalanabb az értékelése a rákóczi falvi 9. edénymellékletes (?) zsugorított sírnak (?), és az egyéb hasonló, közöletlen jelenségeknek. Ettől eltekintve elmondható, hogy a mellékletadás jelenléte – a szabályos testhelyzethez hasonlóan – megengedi, hogy a leletegyütteseket a speciális temetkezések egy változatának tartsuk.

Ezekről el kell választanunk azokat a jelenségeket, amelyek a korszak mellékletadási szokásaitól eltérő leletegyüttesekkel rendelkeznek. Ilyen a tiszabura-pusztataskonyi gödör, amelynek esetében a bedobált halottak mellett talált nagyszámú ép edény semmiképpen nem állítható párhuzamba a szarmata temetők mellékletadási szokásaival. E különleges leletegyüttesek értékelése a problémakör nagyobb kihívása lesz.

4. A halottak félig betöltődött tárolóvermekből kerültek elő, amely szintén a szakrális értékelés ellen szól.⁸⁶

Alattuk a betöltés Tiszaföldváron hulladék-gödör-jellegű, velük egy szinten égéstermékek és számos kerámiatöredék helyezkedett el, betöltésük a vázak fölött egyrétegű. A többi, nagyrészt közöletlen, vagy csak fényképről is-

⁷⁹ A közöletlen, itt említett anyagból a piskolti és a törökszentmiklósi vázak tartozhatnak ugyanebbe a kategóriába. Tiszaladány (ld. a 68. jegyzetnél) a szarmata anyagi kultúra határán kívül esik, kerámiaanyaga kevert szarmata–germán jellegű. Mivel földrajzilag a szarmata területhez nagyon közel esik, szintén a császárkor végére keltezhető, és a császárkori germán telepeken ugyanúgy szokatlan a feltárt jelenség, ezért párhuzamba állítható a rákóczi falvival.

⁸⁰ VADAY 1997, 84, 3–4.

⁸¹ Az egyik női láb mellett, a boka környékén 101 üvegyöngyöt találtak, amelyek ruha gyöngyözéséhez tartozhattak. A gödörből előkerült egy bronz torques töredéke is (GRUMEZA ET AL. 2013, 26, Pl. XV–XVI).

⁸² Az egyik váz mellett viseleti helyzetben egy fél pár késő szarmata fülbevaló került elő (VADAY 1997, 3. kép).

⁸³ Az egyik váz kezén egy vas fejesgyűrűt találtak (VÖRÖS 1992, 19), a tárgy típusnak szarmata kori párhuzama nem ismert.

⁸⁴ MÉSZÁROS ET AL. 2007, 199.

⁸⁵ Ld. az 5/630/818. váz leírását.

⁸⁶ VADAY 1997, 84, 5–7.

mert objektum esetében is gyakran találkozunk a hulladékgyödör fogalmának megjelenésével, több esetben pedig félig feltöltődött gödrökről esik szó. Ezek az adatok megerősítik a tiszaföldvári leletek alapján felállított képet. Más lelőhelyek esetében azonban hasonló jelenséget a feltárók nem emeltek ki, mert a települések fokozatos elhagyásával számolnak (pl. Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő, Kiskundorozsma-Nagyszék, Polgár-Kengyel-köz).

A rákóczi falvi lelőhely esetében egy kivétellel a vermek alján helyezkedtek el a vázak. Amint láthattuk, itt egy olyan forgatókönyv a legvalószínűbb, hogy a település éppen funkcionáló, használatban lévő jelenségeit a pusztulás – a gödrök esetében esetleg tartalmuk kiürítése után – töltötték fel a település hulladékával: égéstermékkel, használati tárgyakkal és emberekkel. A pusztulási horizont égett törmelékrétegénél is megfigyelhető, hogy az a gödrök alján, közepén és tetején is előfordulhat, ugyanígy a teljes gödröt is kitöltheti (7. kép). Amennyiben az égett törmelék csak a gödör egy részét borítja be, akkor sem zárhatjuk ki, hogy az objektumot egy tevékenység során, rövid idő alatt töltötték fel. Ez az emberi maradványokat tartalmazó gödrökre is igaz. Ugyanebből az okból, a kontextus miatt az sem számít, hogy nem minden emberi váz fekszik égett törmelékrétegben. Az értékelés szempontjából tehát – a planírozott települések esetében – nem számít, hogy a gödrök mely rétegeiben feküdtek a vázak.

5. A leletanyag kulturális besorolása. A vitában felmerült kérdésként, hogy a kizárólag szarmata leletanyag mire utal a késő szarmata – hun kori objektumokban? Ismét a rákóczi falvi lelőhelyet hozva példaként, a maradványok elföldelése ebben az esetben arra utal, hogy a településre annak pusztulása után nem sokkal térhetett vissza valamilyen közösség, hiszen a vázak minden esetben teljes anatómiai összefüggésükben kerültek elő. Az egykorú planírozási réteg valószínűsíti, hogy ez a közösség időszakosan vagy tartósabban az elpusztult település területén, vagy annak közelében élt.

Amennyiben így történt, ez a régészeti anyagból nem biztos, hogy kimutatható, még akkor sem, ha ez az új közösség gyökeresen más anyagi kultúrával rendelkezett. Ezt az új település rövid élete, hirtelen, pusztulás nélküli felhagyása, a régészeti hagyaték jellege és az ásatási felszínhatár is okozhatja. Lehetséges lenne az is, hogy a visszatérő közösség a település korábbi lakóival teljesen azonos kerámiát használt, de erre csak a település tüzetes vizsgálatával és részletes tipokronológia kialakításával felelhetünk. A rákóczi falvi telep az utóbbi értékelés ellen szól, de ez a kép nem általánosítható. Másrészt a pusztulási réteg jelenségeiben feltűnik gepida jellegű kerámiaanyag, de ez nem olyan jelenségekből származik, amelyekben embervázak is találtak. Mindez elsősorban arra bizonyíték, hogy a jelenségeket nem kiszakítva, hanem tágabb települési kontextusban kell értékelnünk.

ÉRTÉKELÉS

Az elmúlt évtizedekben feltárt hatalmas mennyiségű településanyag szervezett keretek közt történő feldolgozása nélkül a szarmata „gödörhulla”-problematikát nem fogjuk tudni megoldani. E jelenségek kutatása a népvándorlás kori régészeti kultúrák esetében módszertanilag nem kidolgozott, és értékelésükben a római császárkorral vagy a népvándorlás korral foglalkozó nemzetközi kutatás sem egységes. A kérdés részletes nemzetközi és hazai vizsgálatáig csak néhány módszertani megállapítást tehetünk.

A fentebbiek tükrében a szarmata lelőhelyeken talált, de a szarmata temetők ismert temetkezési szokásait nem tükröző emberi maradványok a következőképpen csoportosíthatók:

1. Temetők területén előkerült
 - a) sírgödörrel rendelkező rendellenes temetkezések
 - b) temetőjelenségekhez (általában körárkokhoz) köthető emberi maradványok

2. Települések területén előkerült

- a) speciális leletanyaggal vagy leletkörnyezettel ellátott jelenségek
- b) deszakralizált környezetben jelentkező emberi maradványok

A jövőbeli kutatás feladata, hogy e jelenség-típusok elválasztását, értékelését módszertanilag megalapozza és elemezze. Szintén kutatás tárgyát képezheti, hogy ugyanezek a csoportok az állatvázaknál, elsősorban a kutyavázaknál is megfigyelhetők-e a szarmata lelőhelyeken?⁸⁷

Az elsődleges kérdés az, hogy hogyan választható el egy-egy jelenség esetében módszertanilag, hogy különleges temetkezésnek, rituális jelenségnek értékeljük-e őket, vagy teljesen deszakralizált, gyakorlatias cselekvésnek, „elföldelésnek”? A rákóczi falvi település pusztulása szerencsés lehetőséget adott az értékelésre, de ez csak egy a módszertani lehetőségek közül. Egy olyan régészeti kultúra esetében, mely a halottait ismereteink szerint a településektől szigorúan elkülönülten helyezte végső nyugalomra, csak akkor merülhet fel a települési jelenségek rituális értékelése, ha erre az objektum jellege, a településszerkezetben betöltött szerepe, vagy a leletanyag utal. Előbbire példaként állhat tágabb korszakunkból egy bulgáriai eset,⁸⁸ a másodikra az Istvánovits Eszter által idézett lengyelországi áldozati hely.⁸⁹ A szarmata területeken ezzel szemben csak a harmadik esetre vannak bizonytalan példaink, amikor felmerül, hogy az emberi vázak viseleti elemként nem értelmezhető melléklettel rendelkeztek.

Az áldozati leletek köréből biztosan kizárhatók azok az objektumok, ahol az egyértelműen deszakralizáló háztartási hulladék és törmelék jellegű jelenléte kimutatható, mint például a rákóczi falvi vagy tiszaföldvári esetben. A teljes település rituális elpusztítását természetesen elméletben nem zárhatjuk ki, de erre a korszak egyik kultúrköréből sem rendelkezünk sem történeti, sem egyértelmű régészeti utalással. Cá-

foltható a rituális jelleg véleményem szerint például a tiszavasvári esetben is, ahol az egyik emberváz egy felhagyott edényégető kemence égetőteréből került elő, melynek műhelyhulladékát munkagödörében és fűtőterében halmozták fel.

A második – és az elsőtől lehetőség szerint külön kezelendő – kérdés az objektumok keltezését érinti. Ezt két részre bonthatjuk: egyrészt felmerült kérdésként, hogy azonos keltezésűek-e a szarmata kori gödörbe dobott emberi maradványok? Erre az ismert példák alapján (pl. Szegvár-Oromdülő) ma már nemmel kell felelnünk. A lelőhelyek anyaga vagy régi, illetve kisebb ásatásokból származik, vagy közöletlen; de a különböző jellegű, földrajzi elhelyezkedésű és korszakú települések alapján ma már nem tartható valószínűnek, hogy mindegyik lelet a hun korhoz, vagy akár bármelyik, a történeti forrásokból ismert háborúhoz köthető.

A hagyományos rítus megadása nélkül elföldelt halottak jelenléte mögött kisebb válságok, elszigetelt események („hatalmaskodások”) is állhattak, amelyek feltehetően minden korszakban jelen voltak, csak mennyiségük függött a társadalmi, morális, politikai értékektől és a stabilitástól. Amennyiben a régészeti maradványok történeti eseményekkel hozhatók összefüggésbe, abban az esetben pedig nem csak egy hadjárat emlékeinek tarthatók, hanem képezhetik hosszabb folyamatok, esetünkben például a hun kori vagy hun kor végi, instabil, „polgárháborús” korszaknak a nyomait is. De arra a kérdésre, hogy ezek a profán értékelések vajon mennyire általánosíthatók, a rengeteg közöletlen anyag miatt megbízható válasszal nem rendelkezünk.

A keltezéssel kapcsolatos kérdés második része a késő szarmata – hun kori, erőszakos úton elpusztult, esetleg elföldelt emberi maradványokat is tartalmazó lelőhelyek felső időhatára. A fentebb felsorolt lelőhelyek közül a legkésőbbiek biztosan a szarmata kerámia-

⁸⁷ Vö. KULCSÁR 1998, 72–73.

⁸⁸ FIEDLER 1992, 316–319.

⁸⁹ ISTVÁNOVITS 1999, 178.

anyag legkésőbbi horizontjával egykorúak. Tehát a kérdést ma sem választhatjuk el a késő szarmata – hun kori települések tágabb értékelésétől.

A késő szarmata – hun kori telepek egy része úgy égett le, hogy lakóik vagy elpusztítóik a területre nem tértek vissza a romokat eltakarítani, a leégett maradványok *in situ* helyzetben találhatóak. Erre a legjobb példa az örménykúti telep, melyen a mélyszántás hiányában és a kézi humuszolásnak köszönhetően ezt pontosan dokumentálni lehetett.⁹⁰

Vaday Andrea 1997. évi tanulmánya óta kerültek közlésre azok a dél-alföldi telepanyagok, melyek szintén erre a korszakra keltezhetőek, de intenzív pusztulási réteget nem tartalmaznak.⁹¹ Példaként a kiskundorozsma-nagyszéki települést idézhetjük, amely a sárkányos tálak, kiöntöcsöves korsó alapján megérte a korszak végét, de fokozatosan hagyták fel.⁹² A Kiskundorozsma környéki késő szarmata – hun kori lelőhelyekről általánosabban is megállapítható, hogy a települések erőszakos pusztulásának nincs nyoma.⁹³ Egyetlen olyan értékelhető lelőhelyünk van (Kiskunfélegyháza-Pap-dűlő), melyen ennek ellenére gödörbe dobott ha-

lott is előfordult. Az újabb értékelések annak jelentőségét is kiemelik, hogy e lelőhelyek egy részén a kerámia a szarmata anyagtól eltérő vonásokat is mutat. Ezek alapján, elsősorban a Duna–Tisza közén, a gepida korban is továbbélő szarmata telepekkel számolnak.⁹⁴

Csak a harmadik településpusztulási típust alkotják a sokszor vitatott, elplanírozott települések, amelyek esetében a leégett törmelékretegek másodlagos helyzetben helyezkednek el. Tiszaföldvár-Téglagyár és Rákóczipfalva-Bagiföldek egyértelműen ebbe a típusba tartozik. Vaday Andrea megállapítása szerint ezek a lelőhelyek a Tisza vonalának közvetlen közelében húzódnak. Ez az elmélet ma is megállja a helyét, azzal a megszorítással, hogy nem általánosítható sem minden hun kori szarmata településre, sem minden „gödörhullás” településre. A valódi kérdés inkább az, hogy mely lelőhelyeket sorolhatjuk ebbe a körbe, meg tudjuk-e határozni a jelenség földrajzi kiterjedését, és hogy a Tisza-vidéken mennyire általános ez a folyamat. Bármi is legyen a válasz, az értékelést minden lelőhely esetében módszertanilag és a települési kontextus figyelembe vételével is alá kell támasztani.

KÖSZÖNETNYILVÁNTÁS

Ez úton is köszönöm Szabó Gábornak, Kovács Katalinnak, Sebők Katalinnak és Váczi Gábornak, hogy a lelőhely feldolgozását számomra lehetővé tették. A lelőhelyről bemutatott fotókat Dankó Szabolcs és Hegedűs Sándor készítette. Az emberi vázak antropológiai meghatározását Hajdu Tamás végezte. Munkájukért fogadják köszönetem. Köszönettel tartozom a Damjanich János Múzeum munkatársainak a Tiszabura-Pusztataskony 3. lelőhely összesítő térképének és Schilling Lászlónak a Törökszentmiklós-Kenderpart M4 20–22. lelőhely gödörbe fektetett emberi vázmaradványai fotóinak rendelkezésemre bocsátásáért.

⁹⁰ VADAY 2011, 409–411.

⁹¹ SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2006, 106; VADAY 2011, 234. Természetesen ilyen leletanyagok korábban is ismertek voltak. Az utóbbi évtized közlései során inkább e jelenség hangsúlyozása erősödött fel, valószínűleg éppen az említett vitának köszönhetően.

⁹² PINTYE ET AL. 2003, 224.

⁹³ SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2006, 106.

⁹⁴ SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2006, 106.

IRODALOM

- ÁCS 1989: Ács Cs.: Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 97–112.
- BALOGH 2007: Balogh Cs.: Hódmezővásárhely, Erzsébet. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 212.
- BALOGH 2009: Balogh Cs.: Telepek és temetők Makó, Igási járandó I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autópályán és a Makót elkerülő úton nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 30–33.
- BALOGH–HEIPL 2010: Balogh Cs. – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sósáp-halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez (Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sósáp-halom. Neue ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenen Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene). In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Monumenta Archaeologica 2. Szeged 2010, 149–167.
- BÓKA ET AL. 2006: Bóka G. – Fekete Z. – Kis A. – Patay R.: Ecsér, 6. sz. lelőhely. In: *Régészeti Kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 230–231.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Archaeologia Hungarica 38. Budapest 1961.
- CSÁNYI 2007: Csányi M.: Rákóczi falva, Bagiföld I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 259–260.
- CSÁNYI 2007a: Csányi M.: Rákóczi falva, Rókkant-föld I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 264.
- CSÉKI–MAJERIK 2013: Cséki A. – Majerik V.: Ófehértó-Almezői-dűlő, M3 253 (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). In: *Tájékoztató az MNM NÖK 2010–2011. évi tevékenységéről*. Szerk.: Kvassay J. – Schilling L. Budapest 2013, 38.
- FIEDLER 1992: Fiedler, U.: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 11. Bonn 1992.
- FODOR 2005: Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföldek, közép. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 226–227.
- GABLER 2001: Gabler, D.: Terra sigillata-Funde aus der sarmatischen Siedlung Dunakeszi-Alagi-major. *Slovenská Archeológia* 49 (2001) 119–138.
- GINDELE 2010: Gindele, R.: *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens*. Satu Mare 2010.
- GRUMEZA ET AL. 2013: Grumeza, L. – Ursuțiu, A. – Copos, G.: Arad „Barieră”. *Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică. – Arad “Barieră”. Rescue Excavation in a Sarmatian Period Site*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 6. Cluj-Napoca 2013.
- GULYÁS 2012: Gulyás Gy.: Makó-Dáli-ugar VIII. (Csongrád megye, MOL 44. lelőhely). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009. évi feltárásairól*. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 78.
- GULYÁS 2012a: Gulyás Gy.: Makó-Járandó, Makó 39. lelőhely (Csongrád megye, MOL). In: *Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2009.*

- évi feltárásairól. Szerk.: Kvassay J. Budapest 2012, 74–75.
- HAJDU–BERNERT 2007: Hajdu T. – Bernert Zs.: Embertani adatok a Tisza-vidék szarmata és gepida korához (Anthropological Data to Sarmatian and Gepid Age of the Tisza region). *Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok évkönyve* 16 (2007) 327–344.
- HAJDU–MARCSEK 2010: Hajdu T. – Marcsek A.: Késő szarmata/hunkori gödör ember-tani leleteinek vizsgálata Tiszabura-Pusztataskony I. 3. lelőhelyről (The Study of Late Sarmatian/Hunnic Period Anthropological Finds of the Pit from Tiszabura-Pusztataskony, Site Nr I. 3). In: *Hadak Útján. A Népvándorlások Fia-tal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 61–70.
- ISTVÁNOVITS 1999: Istvánovits E.: Tiszavasvári-Városföldje, Jegyző-tag (A settlement of the 5th century). *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 173–254.
- ISTVÁNOVITS 2012: Istvánovits E.: Nyíregyháza-Oros, Kánya-hegy-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 308–309.
- ISTVÁNOVITS ET AL. 2005: Istvánovits E. – Lőrinczy G. – Pintye G.: A szegvár-oromdűlői császárkori telep. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 11 (2005) 51–115.
- ISTVÁNOVITS ET AL. 2011: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. – Mérai, D.: Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: *Drehscheibentöpferi im Barbaricum: Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten Internat. Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009.* Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Hrsg.: Bemann, J. – Hegewisch, M. – Meyer, M. Bonn 2011, 333–355.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2008: Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az ún. „meót” típusú kardok/tőrök a Kárpát-medencében. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 50 (2008) 281–290.
- KOROM 2007: Korom A.: Budapest, XVII. Péceli út. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 182.
- KOVALOVSKZI 1980: Kovalovszki J.: *Település-ásatások Tiszaeszlár–Bashalmon: Bronz-kor, III–IV. és XI–XIII. század.* Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1980.
- KULCSÁR 1997: Kulcsár V.: Császárkori telep-ásatások a 2. sz. főút nyomvonalában. In: *Pest megyei múzeumi füzetek* 4. Szentendre 1997, 374–378.
- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The Burial Rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- KULCSÁR ET AL. 2006: Kulcsár V. – Nagy A. – Pesti K. – Patay R. – Rácz T. Á. – Voicsek V.: Ecsér, 7. sz. lelőhely. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archaeological Investigations in Hungary 2005)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2006, 231–233.
- KULCSÁR–HORVÁTH 2002: Kulcsár, V. – Horváth, F.: Die Terra Sigillata-Funde der kaiserzeitlichen Siedlung Vác-Csörögrét im Barbaricum. In: *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für T. Kolník zum 70. Geburtstag.* Hrsg.: Kuzmová, K. – Pieta, K. – Rajtár, J. Nitra 2002, 313–324.
- LOVÁSZ 1989: Lovász E.: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez. *A Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1987–1989) 1992, 31–46.
- MARTA ET AL. 2005: Marta, L. – Kádas Z. – Aсталos, C.: Nyíregyháza-Oros, Lévai tag. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 255.
- MASEK 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása

- Rákóczi-falva–Bagi-földek 5–8–8A. lelőhelyek területén (Settlement surveys from the Early Migration Period at Rákóczi-falva–Bagi-földek [Sites 5–8–8A]). In: *Hadak Útján. A Népvándorláskor Fia-tal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–59.
- MASEK 2014: Masek Zs.: Cikádafibulás szarmata sír Rákóczi-falváról. *Communicatioes Archaeologicae Hungariae* 2011–2013 [2014] 101–122.
- MASEK 2015: Masek Zs.: Száz gepida ház. A rákóczi-falvi gepida település szerkezete. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 5 – MTA BTK MÓT Kiadványok 4. Szerk.: Balogh Cs. et al. Budapest–Esztergom 2015, 351–386.
- MÉSZÁROS ET AL. 2007: Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 199–200.
- NAGY 2005: Nagy, M.: Szőreg-Téglagyár. In: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Hrsg.: Bóna, I. – Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–203.
- PAJA 2003: Paja L.: A röszei (48/60., 48/75.) és kiskundorozsmai (26/60., 26/72.) szarmata kori embertani maradványok rövid ismertetése. In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán.* Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 165–168.
- PATAY 2007: Patay R.: Ecsér, 6. sz. lelőhely. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 193–194.
- PATAY–RÁCZ 2005: Patay R. – Rác T. Á.: Vecsés, 83. sz. lelőhely. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 303.
- PÁRDU CZ 1938: Párducz M.: Római kori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Paléban. *Dolgozatok* 14 (1938) 90–123.
- PINTYE ET AL. 2003: Pintye G. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: A kiskundorozsma-nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2003. Szeged 2004, 215–234.
- RÉ GKUT 2006: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006.* Szerk.: Tari E. Szentendre 2006.
- RACZKY–ANDERS 1997: Raczky P. – Anders A.: Autópálya a múltba. Gondolatok az M3-as autópálya leletmentései eredményeit bemutató kiállítás kapcsán. *Magyar Múzeumok* 3:2 (1997) 3–8.
- RAJNA 2005: Rajna A.: Cegléd, Váróczi-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 200–201.
- ROSTA–LICHTENSTEIN 2011: Rosta Sz. – Lichtenstein L.: Egy szarmata telep a 2–3. század fordulóján. In: *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai.* Archaeologia Cumanica 1. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2011, 85–117.
- RÓZSA 2005: Rózsa Z.: Orosháza, Vásárhelyi út, Szücs tanya. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2004 (Archaeological Investigations in Hungary 2004).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2005, 260.
- SIMON 2012: Simon L.: Bükkábrány, Vasúti-dűlő. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010).* Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 201.
- SÓSKUTI 2005: Sóskuti K.: Szarmata település-részlet Kiskunfélegyháza-Pap dűlőben. *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 235–272.

- SÓSKUTI 2008: Sóskuti K.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Hungary 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 212.
- SÓSKUTI 2009: Sóskuti K.: Óföldrak, Ürmös I. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2008 (Archaeological Investigations in Hungary 2008)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2009, 247.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2006: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: A Maty-ér mente történeti képe az 5. században. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2005*. Szeged 2006, 99–115.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2012: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Nemesnádudvar, Hajósi-úti dűlő II. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2010 (Archaeological Investigations in Hungary 2010)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2012, 301–302.
- SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2014: Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben (20/77, Nr. 85. lelőhely) feltárt szarmata településrészlet római eredetű leletanyaga. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam 1 (2014)* 61–99.
- SZABÓ 1962: Szabó J. Gy.: Tíz év régészeti feltárásai Heves megyében. *Egri Múzeum Évkönyve 1962*, 327–333.
- SZALONTAI–TÓTH 2000: Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája. Domaszék 1999. szeptember 27–30*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 59–79.
- SZOLNOKI 2008: Szolnoki L.: Balmazújváros határa. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Hungary 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 166–168.
- TARI ET AL. 2007: Tari E. – Mérai D. – Rosta Sz.: Ecsér, 7. sz. lelőhely. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 194–196.
- TÁRNOKI 2007: Tárnoki J.: Rákóczifalva, Bivaly-tó, Rökkant-föld II. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 263.
- TUGYA–RÓZSA 2012: Tugya B. – Rózsa Z.: A szaru, mint nyersanyag felhasználása Orosháza-Községporta-Szűcs-tanya szarmata lelőhelyen. Régészeti, archaeozoológiai, néprajzi vonatkozások. In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk.: Kreiter A. – Pető Á. – Tugya B. Budapest 2012, 225–230.
- B. TÓTH 1991: B. Tóth Á.: Gepida településnyomok a Körös-Tisza-Maros közén. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984–1985:2 (1991)* 97–104.
- UTAK A MÚLTBA 1997: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997.
- VADAY 1984: Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–1981 (1984)* 31–42.
- VADAY 1985: Vaday A.: A bagi lelet: Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 112 (1985) 25–36.
- VADAY 1989: Vaday A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY 1994: Vaday, A.: Late Sarmatian Graves and their Connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská Archeológia* 42:1 (1994) 105–124.
- VADAY 1996: Vaday, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: *Cultural and Landscape Changes*

- in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Micro-region)*. Ed.: Bökönyi, S. Budapest 1996, 51–307.
- VADAY 1996a: Vaday A.: Hun kori kulacs Tiszafüreden. *Múzeumi Levelek*. Szolnok 1996, 53–66.
- VADAY 1997: Vaday A.: Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt-Kistéri tanya 15. lelőhelyén. *Agria* 33 (1997) 77–107.
- VADAY 1999: Vaday A.: Bevezetés. In: *Kompolt-Kistéri. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 1. Szerk.: Petercsák T. – Szabó J. J. Eger 1999, 7–8.
- VADAY 2003: Vaday A.: Szarmaták a hun korban. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 287–288.
- VADAY 2011: Vaday A.: Excavations at Örménykút (Site No. ÖRM0052) – Late Sarmatian settlement at ÖRM0052. In: H. Vaday, A. – Jankovich, B. D. – Kovács, L. with contributions of Bartosiewicz, L. – Choyke, A. M. – Gyulai, F.: *Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992*. *Varia Archaeologica Hungarica* 25. Budapest 2011, 405–587.
- VADAY–HORVÁTH 1999: Vaday A. – Horváth F.: A szarmata telep értékelése. In: *Kompolt-Kistéri. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Heves Megyei Régészeti Közlemények 1. Szerk.: Petercsák T. – Szabó J. J. Eger 1999, 179–253.
- VÖRÖS 1982: Vörös G.: Későszarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 1982. Szeged 1982, 27–36.
- VÖRÖS 1983: Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1982–1983:1 (1983) 129–172.
- VÖRÖS 1984: Vörös G.: Későszarmata edényégető kemence Sándorfalva-Eperjesen. In: *Iparrégészet* II. Szerk.: Gömöri J. Veszprém 1984, 147–154.
- VÖRÖS 1992: Késő szarmata falu emlékei Tápé–Széntégláégető lelőhelyről. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1991–1992:1 (1992) 11–30.
- VÖRÖS 1998: Vörös G.: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Gyulai Katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 49–66.
- VÖRÖS 2005: Vörös G.: A szarmata kori gyermek temetkezések jellemzői néhány temető adatai alapján (Előtanulmány a Madaras – Halmok temető feldolgozásához). *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 127–150.

“BARBARIANS?” – INTERPRETATION OF THE LATE SARMATIAN-HUNNIC PERIOD DESTRUCTION HORIZON AT RÁKÓCZIFALVA

The Late Sarmatian-Hunnic phase of the Rákóczifalva-Bagi-földek 5 site includes a redeposited destruction layer of a burnt-down settlement. This destruction horizon constituted the base material for defining the local Late Sarmatian-Hunnic period pottery. The spatial analysis of this horizon provided the starting point for research of the settlement structure. Remains of nine individuals thrown into six storage pits were excavated. These proved to be contemporaneous with the destruction horizon. The main goal of this paper is to introduce these features and briefly summarise their context. The reason for summarizing the research of the settlement structure is to show that this type of analysis cannot be avoided in such cases when human remains appear in the settlement features.

Since according to the available anthropological data the fragmented human remains of the Late Sarmatian-Hunnic settlements belong to females, children or elderly men, they may well have been victims of military events. With two exceptions, the human remains of Rákóczifalva came into light in anatomical context and were identified as belonging to adult males.

The settlement mostly consists of archaeological features of agricultural nature. Most of the features are storage pits, while the number of pit-houses is somewhat less. There are a few wells and free standing ovens too. The destruction horizon mostly came to the surface in the bell-shaped storage pits. As for the interpretation of the settlement structure I analysed the following characteristics: the scatter of the ceramic fragments belonging together but found in different features; quantitative distribution of the ceramic material; the scatter of burnt daub fragments; distribution of the pits with main filling layer-types such as burnt debris layers; distribution of the main forms of pits and the location of human remains in the settlement.

Considering the occurrence of this horizon, the debris could not belong to the pit-houses of the settlement. The scatter of the destruction horizon in secondary position gives way to the assumption that above-surface buildings could have stood in the intensive central area of the settlement but they left no archaeological traces at all. These can primarily be interpreted as dwellings. If it is so, the pit-houses might have had other functions, such as farm buildings or workshops.

The appearance of human remains in Sarmatian settlements raised a debate in Hungarian research in the last decades, variously interpreted as belonging to casualties of military events, as atypical burials or as evidence for sacrificial activity. While large-scale surface excavations multiplied the number of similar features explored over the last decades, most of them remain unpublished. Based on older publications, preliminarily records and the Rákóczifalva site these human remains, found on Sarmatian archaeological sites but not reflecting the burial rites of the population, can be grouped as follows:

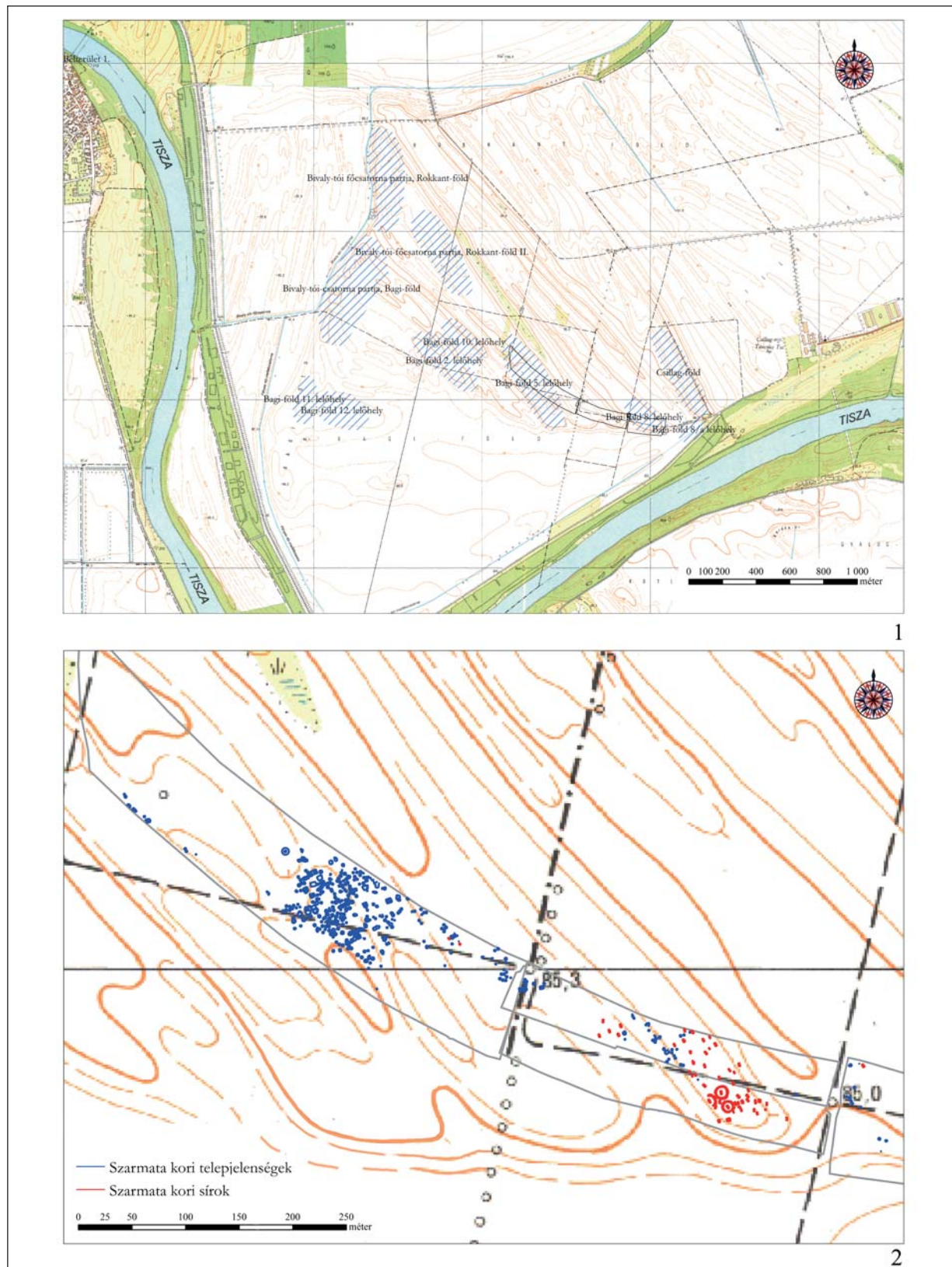
1. Remains in cemetery areas:

- a) irregular burials with regular grave pits;
- b) human remains connected to burial features (mostly round ditches surrounding the graves).

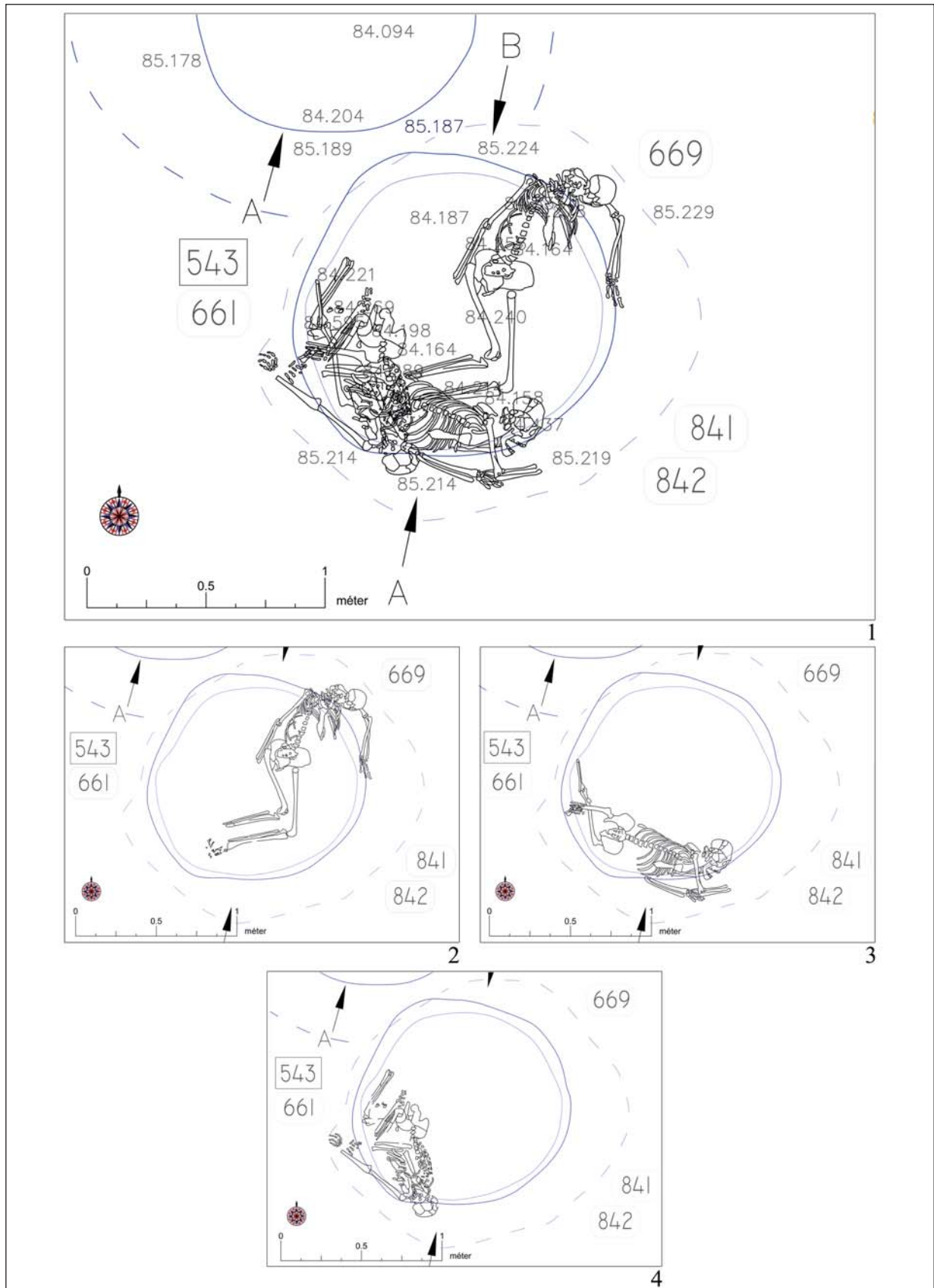
2. Remains in the settlement areas:

- a) features with specific material or within specific context;
- b) features in desacralised context without any special characteristics (Tiszaföldvár-Téglagyár, Rákóczifalva-Bagi-földek 5).

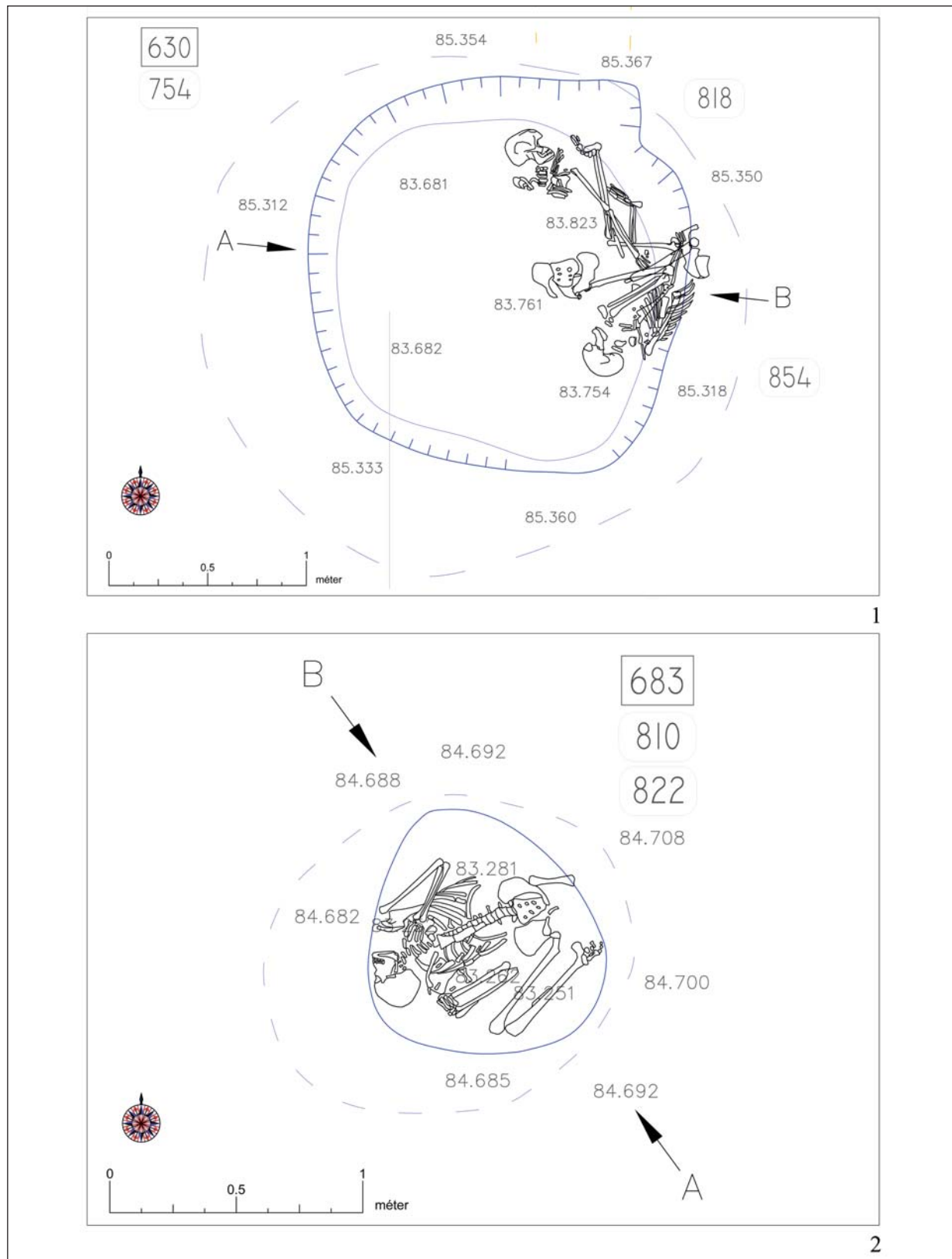
The exact definition and distinction of these groups and their detailed analysis will be the task of future research.

1. kép. 1: Régészeti lelőhelyek a rákóczi falvi bivaly-tói árvízvédelmi töltésszakasz környezetében;
2: Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely, a nyomvonal szarmata kori jelenségei
Fig. 1. 1: Archaeological sites in the vicinity of the Rákóczi falva, Bivaly-tó flood control dam;
2: Sarmatian age features along the dam at Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A site

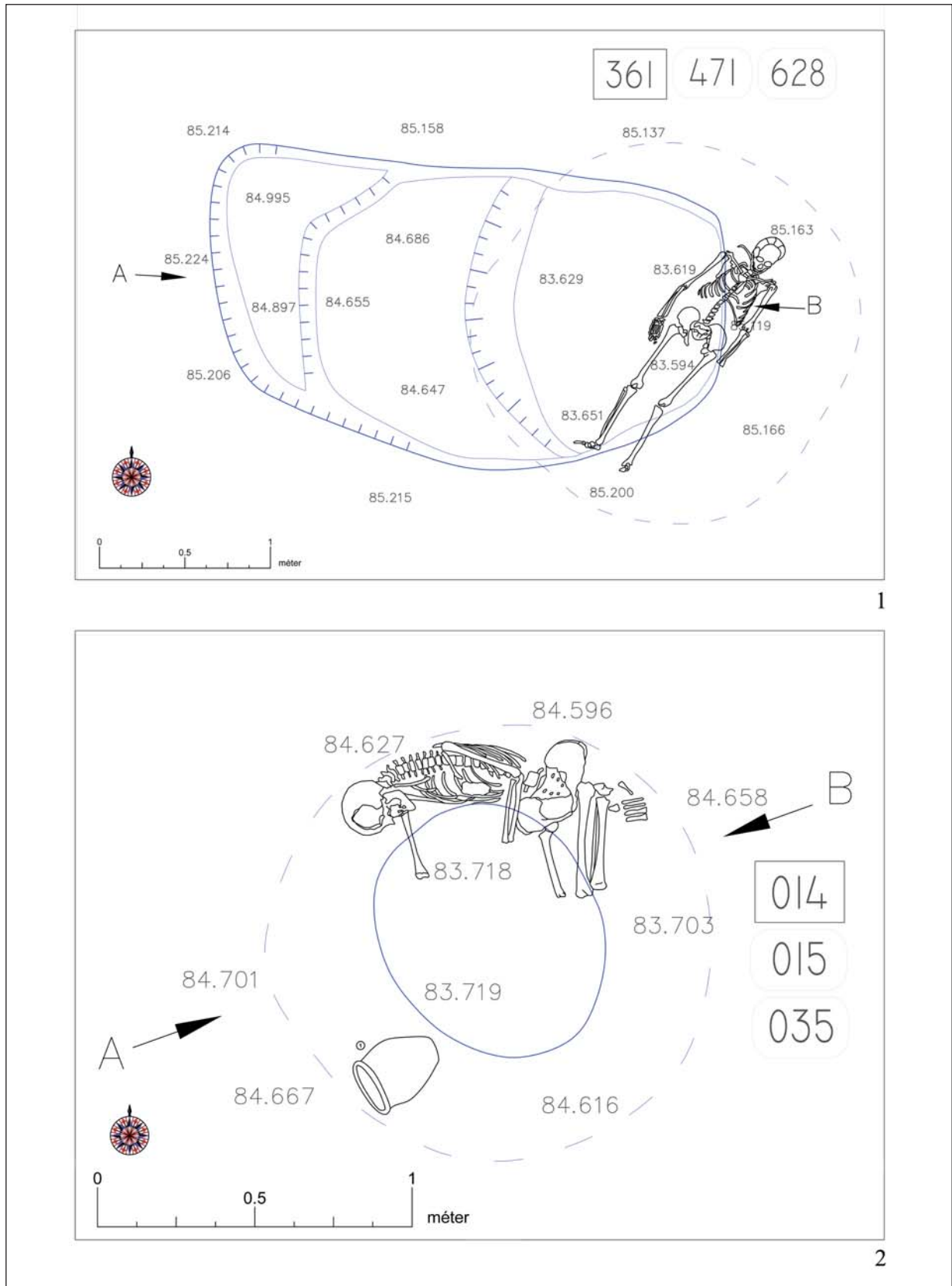

2. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: 543/661. gödör; 2: 543/669; 3: 543/841; 4: 543/842. emberi vázak
 Fig. 2. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. 1: Feature 543/661; Human remains: 2: 543/669; 3: 543/841; 4: 543/842

3. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: 630/754. gödör, 630/818 és 630/854. emberi vázak;
2: 683/810. gödör, 683/822. emberi váz

Fig. 3. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5. 1: Feature 630/754, human remains: 630/818 and 630/854;
2: Feature 683/810, human remains 683/822

4. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: 361/471. gödör, 361/628. emberi váz; 2: 14/15. gödör, 14/35. emberi váz
 Fig. 4. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. 1: Feature 361/471, human remains 361/628;
 2: Feature 14/15, human remains 14/35

5. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1–6: 543/661. gödör; 2–3: 543/841. váz; 4: 543/842. váz; 5–6: 543/669. váz; 7–8: 630/754. gödör, 630/818 és 630/854. vázak

Fig. 5. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5. 1–6: Feature 543/661; 2–3: Human remains 543/841; 4: Human remains 543/842; 5–6: Human remains 543/669; 7–8: Feature 630/754, human remains 630/818 and 630/854

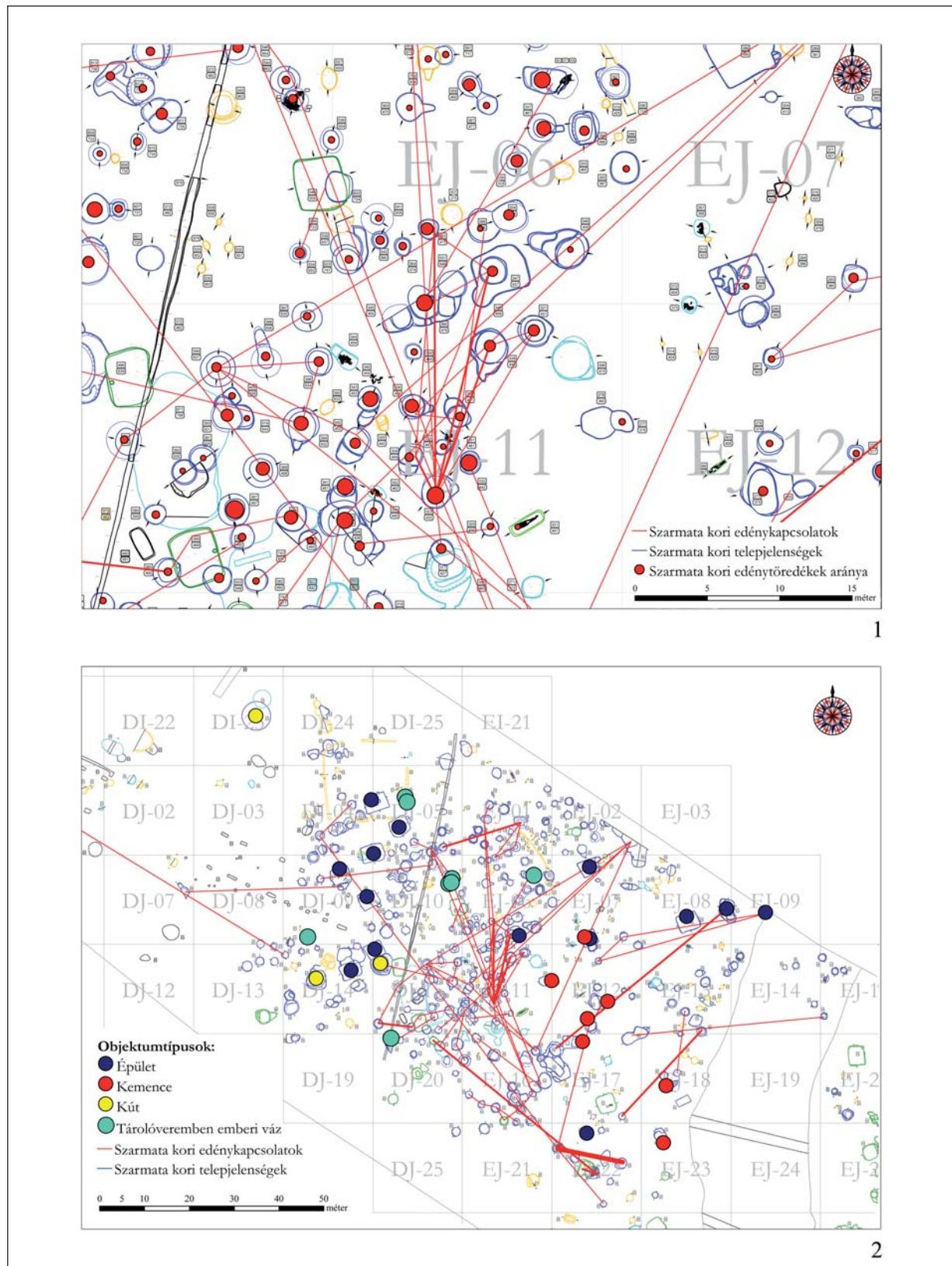

6. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1–2: 630/754. gödör; 1: 630/818. váz; 2: 630/854. váz;
 3–4: 361/471. gödör, 361/628. váz; 5: 683/810. gödör, 683/822. váz; 6–7: 14/15. gödör, 14/35. váz
 Fig. 6. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. 1–2: Feature 630/754; 1: Human remains 630/818; 2: Human remains
 630/854; 3–4: Feature 361/471, human remains 361/628; 5: Feature 683/810, human remains 683/822;
 6–7: Feature 14/15, human remains 14/35

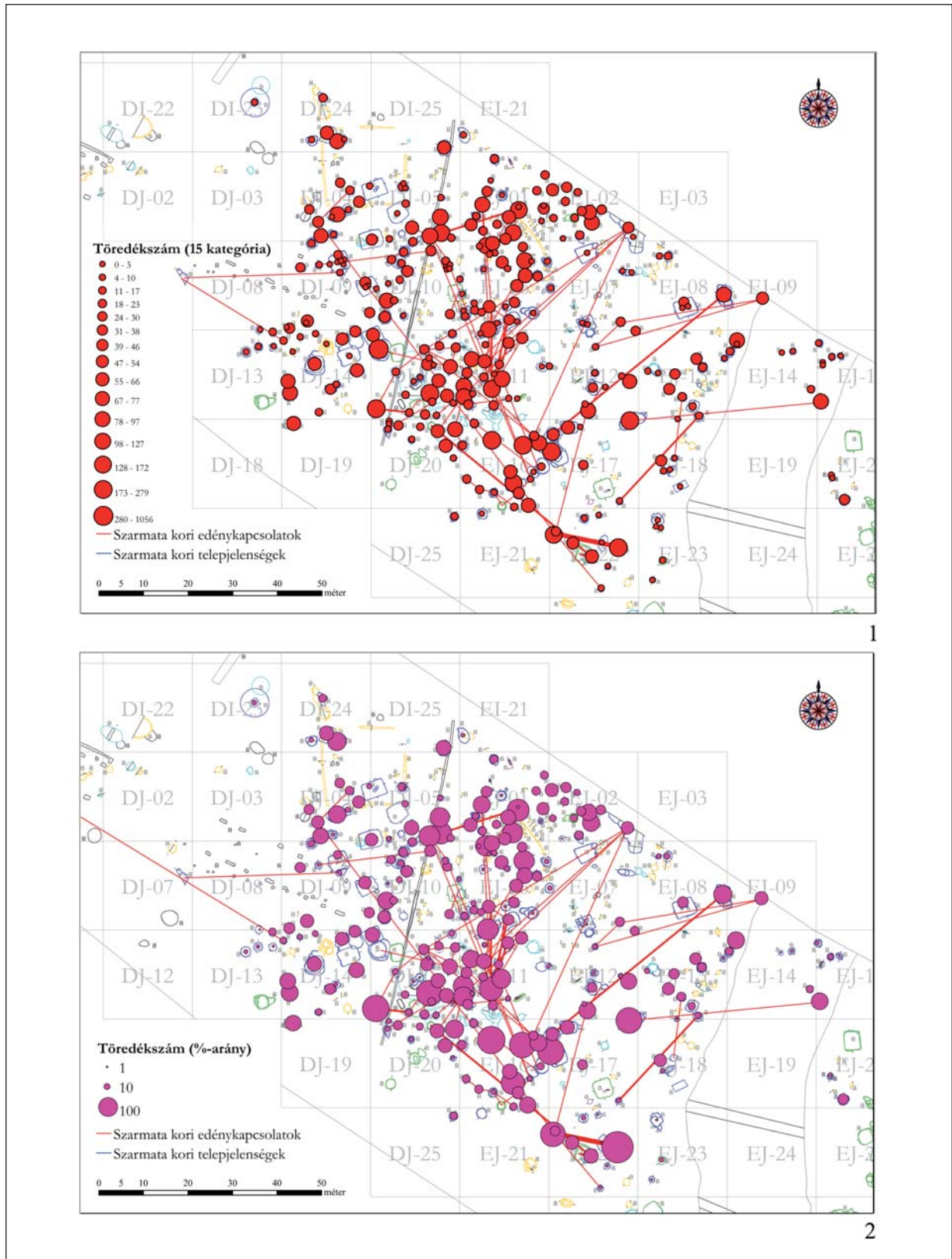
7. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely. Példák az edénykapcsolatokkal kialakított pusztulási horizont objektumaira. 1: Épületomladékkal borított gödör és ráásott gepida kori épület (209/302, 209/332); 2: Égésréteg nélküli, kevert betöltésű gödör (631/755); 3–8: Tárolóvermek égett törmelékréteggel; 3: 244/353; 4: 323/433; 5: 376/486; 6: 710/839; 7–8: 520/645

Fig. 7. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5. Examples for the features of the destruction horizon created by links of potsherds. 1: Sarmatian pit covered by debris of a building and a Gepid pit-house cut through it (209/302, 209/332); 2: Pit with mixed filling without burnt layers (631/755); 3–8: Storage pits with burnt debris layers; 3: 244/353; 4: 323/433; 5: 376/486; 6: 710/839; 7–8: 520/645

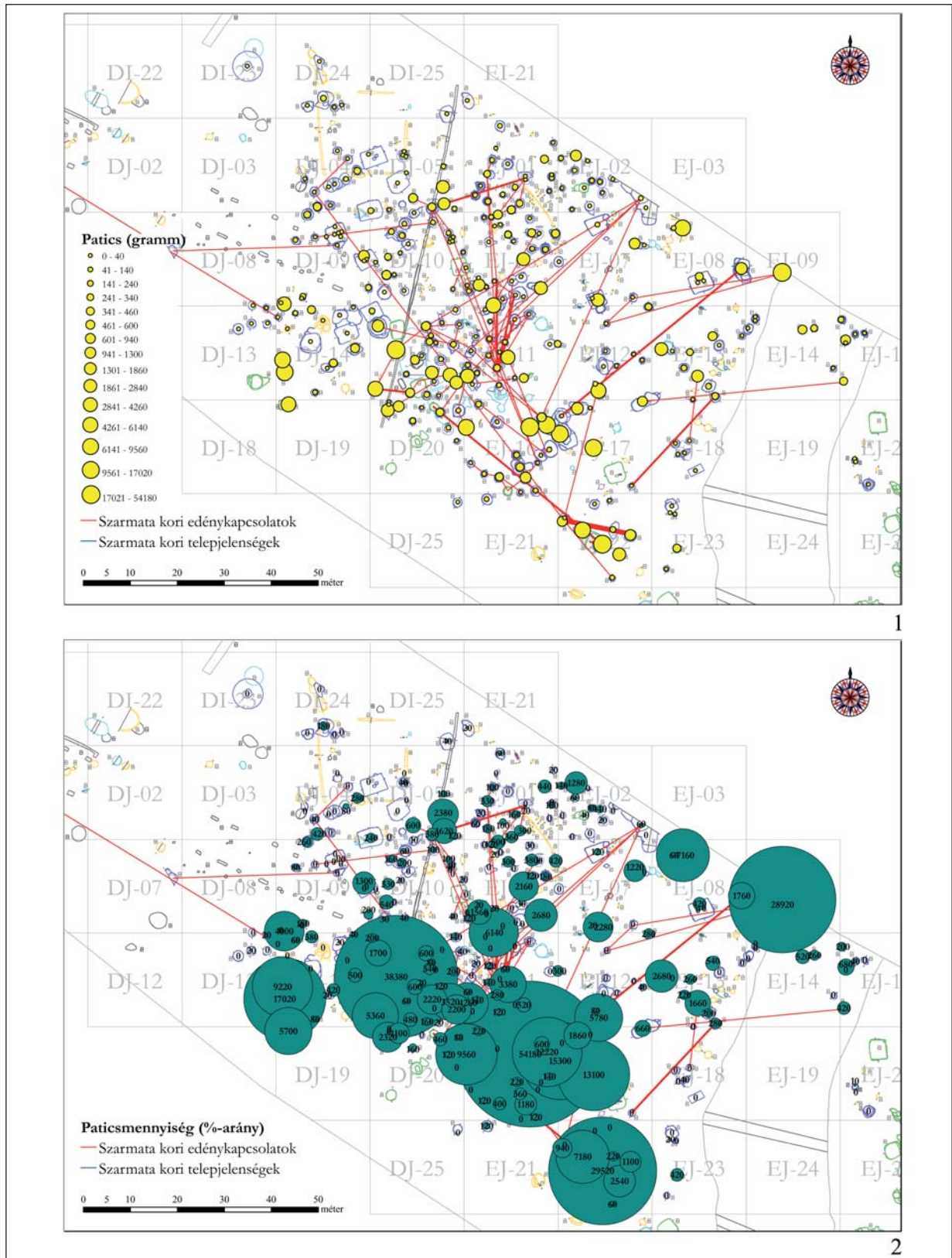
8. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: A 361/628. váz viszonya a pusztulási horizont középső zónájához; 2: Jelentősebb objektumtípusok és az emberi vázak elhelyezkedése

Fig. 8. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. 1: Relations between human remains 361/628 and the central area of the destruction horizon; 2: Significant feature types and the location of human remains

9. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: A kerámia szóródása mennyiség (töredékszám) alapján; 2: A kerámia szóródása százalékarányos alapon

Fig. 9. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5. 1: Scatter of ceramic fragments according to quantity (number of fragments); 2: Scatter of ceramic fragments according to percentage

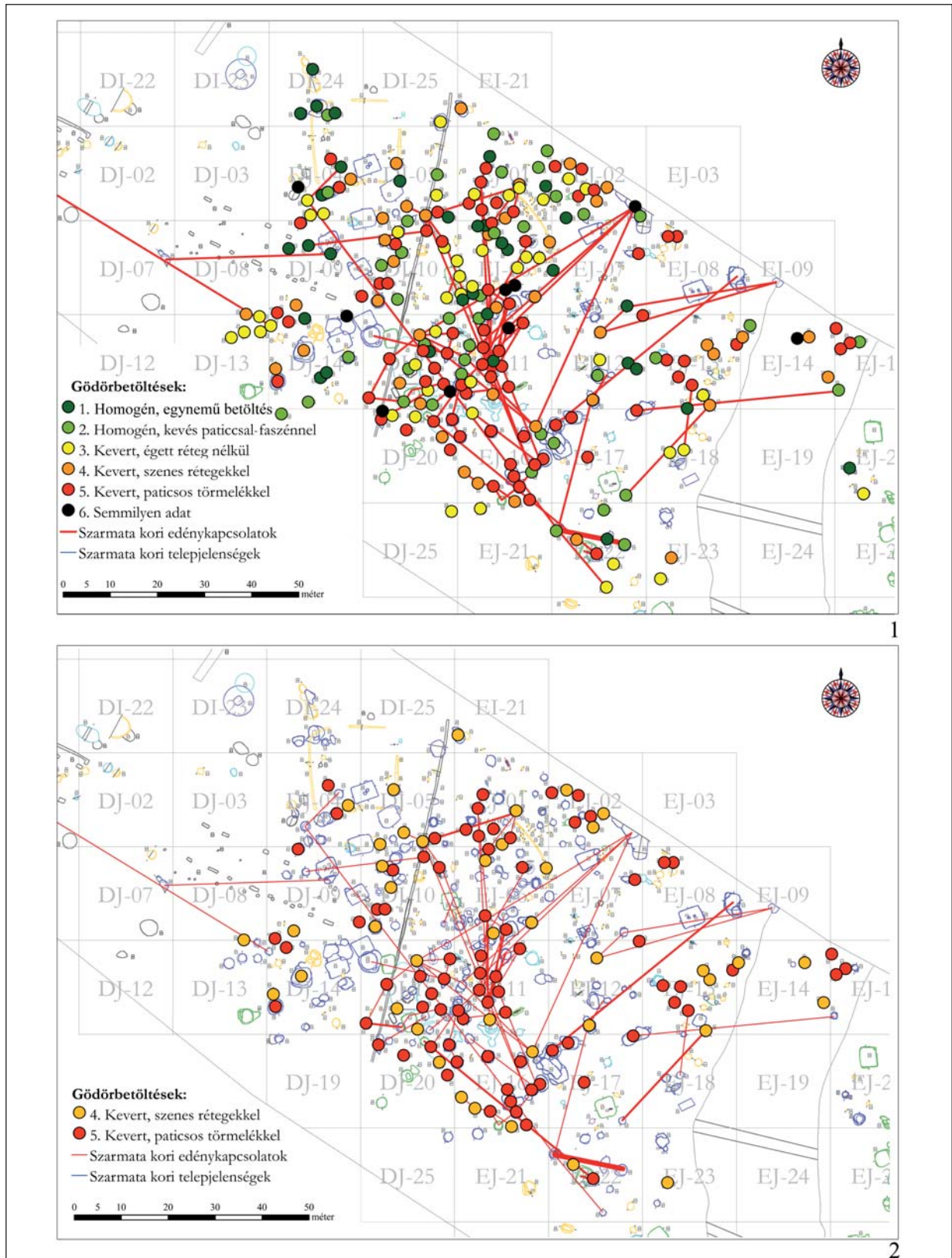

10. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. 1: A patics szóródása mennyiség (gramm) alapján;

2: A patics szóródása százalékarányos alapon

Fig. 10. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5. 1: Scatter of burnt daub according to weight (grams);

2: Scatter of burnt daub according to percentage

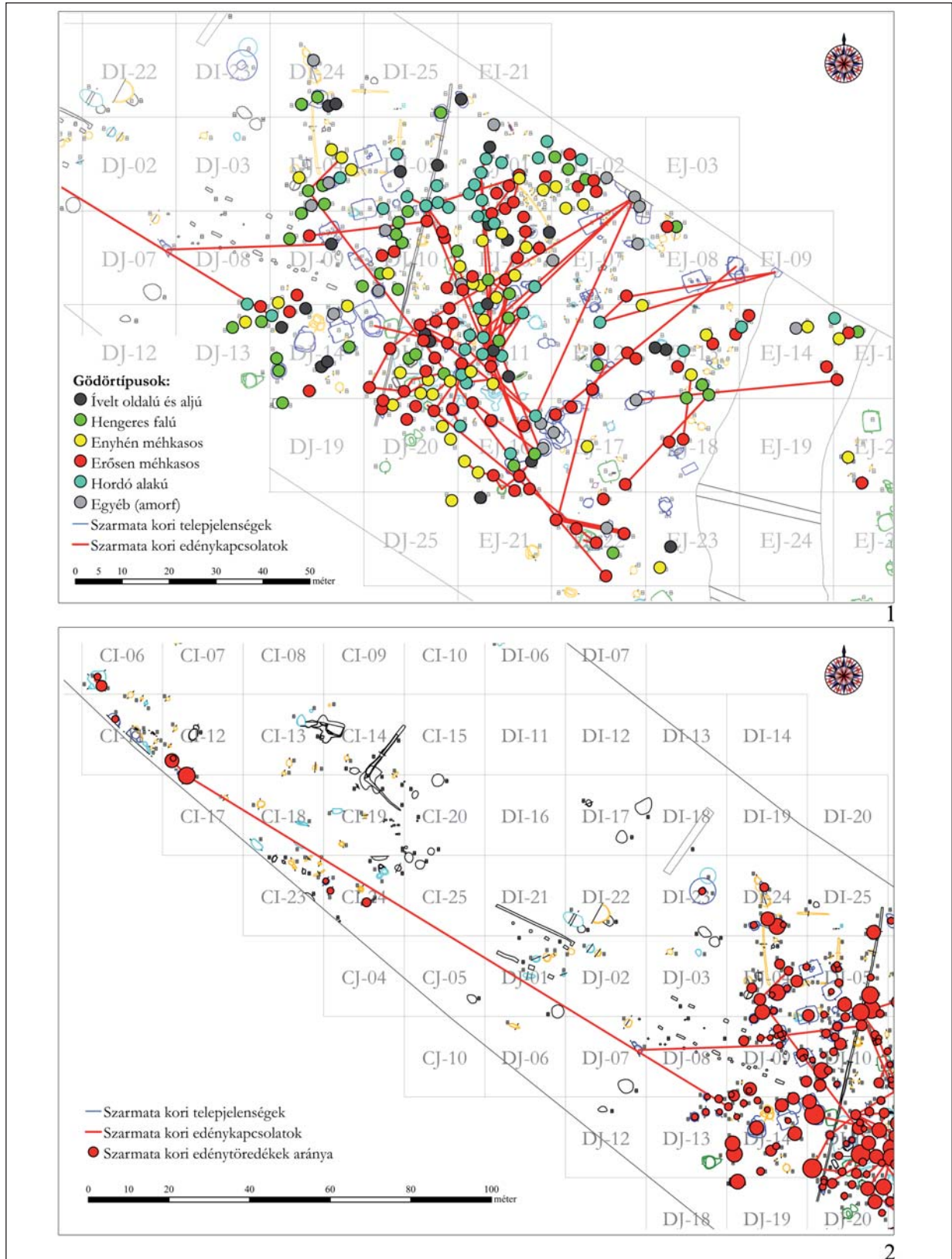

11. kép. Rákóczi falva. Bagi-földek 5. lelőhely. 1: A különböző típusú gödörbetöltések elhelyezkedése;

2: A pusztulási horizont helyzete az égett betöltésű gödrök alapján

Fig. 11. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5. 1: Distribution of pits with main filling layer types;

2: Distribution of the destruction horizon according to pits with burnt filling

12. kép. Rákóczi-földek 5. lelőhely. 1: Főbb gödörtípusok szóródása;

2: A központi településrész és az északnyugati településrész kapcsolata

Fig. 12. Site Rákóczi-földek 5. 1: Distribution of the main types of pit forms;
2: Relation between the central settlement area and the northwestern settlement fragment

SZÁZ GEPIDA HÁZ – A RÁKÓCZIFALVI GEPIDA TELEPÜLÉS SZERKEZETE

MASEK ZSÓFIA*

Absztrakt: Az elemzett lelőhely (Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely) gepida kori településének feldolgozása nagy kiterjedése miatt új módszertani megközelítéseket igényel. A tanulmány célja a település szerkezetének vizsgálata, kiemelve a részben földbe mélyített épületek szerkezeti sajátosságait, amely számos önálló szempontot adhat a település kronológiai fázisainak meghatározásához is.

Kulcsszavak: Kárpát-medence, Jász-Nagykun-Szolnok megye, gepida kor, településkutatás, veremházak, módszertan

BEVEZETÉS

A Rákóczifalvától (Jász-Nagykun-Szolnok megye) délre elterülő tiszai árteret a Vásárhelyi-terv továbbfejlesztése részeként a Tisza hullámteréhez kapcsolták. A töltésáthelyezés miatt szükséges megelőző régészeti feltárások során az ELTE Régészettudományi Intézete 2006–2007 során tárta fel Rákóczifalva-Bagi-földek 5. és 8. lelőhelyek nyomvonalba eső területét.¹ Ezek egy nagy kiterjedésű, összefüggő felszínné váltak, a köztük húzódó fiatal akácos területe a 8A. megjelölést kapta.² A több korszakos lelőhelyen összesen 2062 régészeti jelenség 2611 stratigráfiai egységét tárták fel 94 979 m²-en. A régészeti jelenségek keletkezése neolitikus (AVK 3–4. fázis és szakálháti kultúra), rézkori (bodrogkeresztúri-tiszapolgári kultúra, kisértparti csoport, hunyadihalmi kultúra), késő bronzkori, szarmata, gepida, avar, késő középkori és kora újkori – újkori volt (1. kép 1; 6. kép 2).³

Szaktervezésben a nyugati (5.) lelőhelyrészben feltárt késő szarmata – hun kori telepü-

lés pusztulási horizontjának kerámiaanyagát elemeztem.⁴ A sűrű késő szarmata – hun kori településrésztől, valamint az avar kori településtől eltekintve, a településobjektumok bizonytalan helyszíni keletkezése miatt korábban nem volt átlátható a lelőhely népvándorlás kori településszerkezete. Az anyagfelvétel előrehaladtával jelenleg arra tehetek kísérletet, hogy a gepida kori települést egy egységként kezelve, annak szerkezetét elemezzem. A gepida településen a szuperpozíciók alapján több horizont mutatható ki, és ugyanez tükröződik a leletanyagban is. Azonban a gepida koron belüli kronológiai szempontokat az elemzéshez jelenleg még nem lehet figyelembe venni, mert a kerámiaanyag elemzése még nem készült el. A tanulmány eredményei ennek fényében előzetesnek tekintendők. Ezt talán ellensúlyozza, hogy körvonalaiiban így is megismerhető annak a lelőhelynek a képe, amely vagy a legnagyobb, vagy a második legna-

* MTA BTK Régészeti Intézet, H-1014, Budapest, Úri u. 49. masek.zsofia@btk.mta.hu és masekzso@gmail.com

¹ A tanulmány az NKFI/OTKA NK-111-853 sz. pályázat keretei közt készült.

² A továbbiakban a teljes feltárt területet, mint egy lelőhelyet említem.

³ SZABÓ–SEBŐK 2007, 260–261; KOVÁCS–VÁCZI 2007, 261; KOVÁCS ET AL. 2007, 261–262; KOVÁCS ET AL. 2008, 266–267.

⁴ Összefoglalóan ld. MASEK 2012.

gyobb feltárt 5–6. századi település az Alföldön és a Kárpát-medencében is.⁵

A lokális késő szarmata kerámiaanyag tüzetes ismerete nélkül a gepida településhorizont leválasztása megoldhatatlan feladat lett volna. Ez elsősorban a késő szarmata házi kerámia anyag típusainak ismeretére vonatkozik, de a finomkerámia, valamint a kézzel formált kerámia között is akadnak olyan töredékes, illetve átmenetinek tűnő anyagok, amelyek besorolása csak a helyi szarmata anyag feldolgozása után tisztázható megnyugtatóan.

Kisebb mértékben ez az avar korral való kapcsolatra is igaz, de ezt a helyzetet megkönnyítette, hogy az avar kori települést Kondé Zsófia 2012-ben szakdolgozat keretében feldolgozta.⁶ Ezért azt a megoldást választottam, hogy amely leletegyüttes nem keltezhető biztosan az avar korra, azt a gepida településhez

soroltam (az összesítő térképen természetesen jelölve a feltételes besorolást). Erre egyrészt azért volt szükség, hogy megelőzzük a leletanyag egy részének „elkallódását”, amely reális lehetőség lenne, ha ezek mind az avar, mind a gepida település elemzéséből kimaradnának. Másrészt, a leletanyag előzetes vizsgálata során felmerült a gyanú, hogy a lelőhelyen kora avar kori településréteg is kimutatható lesz.⁷ Jelenleg ezeket az „avargyanús” objektumokat gepida korinak soroltuk be, és a lenti településszerkezeti értékelés tartalmazza az adataikat. Leválasztásukra a téma összetettsége miatt csak a gepida leletanyag teljes anyagfeldolgozása során lesz lehetőség.

A gepida kori megtelepedéshez mindezek alapján 266 objektum 485 stratigráfiai egysége tartozik, amelyből 10 temetkezés, 105 jelenség pedig földbe mélyített épület (*1. kép 2*).

A TELEPFELDOLGOZÁS MÓDSZERTANA

Az intenzív őskori megtelepedés miatt a későbbi jelenségek nagyon nagy mennyiségű korábbi szórványanyagot tartalmaznak. Egy ilyen lelőhely esetében a helyszíni keltezés természetesen csak előzetes tájékozódásra alkalmas. A népvándorlás kori megtelepedés kontinuitásának vizsgálata miatt különösen fontosnak éreztem, hogy a településjelenségek a lehetőségekhez mérten pontosan legyenek keltezve. Az értékeléshez az is fontos információkkal járulhat hozzá, hogy egy adott lelőhelyrészen például őskori vagy középkori-újkori megtelepedéssel számolhatunk-e, és ha igen, milyen típusú jelenségekkel. Így az ismeretlen korú objektumok értelmezése is bevonható bizonyos szinten a vizsgálatba; könnyebben érté-

kelhetők a szuperpozíciók és a más korszak objektumaiba belekeveredett kerámiaanyag is.

Ezért a következő módszereket alkalmaztam a lelőhelyek anyagának átnézéséhez: 1. A szarmata, gepida, avar és népvándorlás kori anyagok szinte teljes átnézése, figyelembe véve az avar telep feldolgozásának eredményeit. 2. Az őskorinak keltezett leletegyüttesek anyagának ellenőrzése a leltárkönyv segítségével, és amennyiben népvándorlás kori vagy későbbi anyagot tartalmaz, akkor a leletanyag ellenőrzése. 3. A késő középkori – újkori jelenségek anyagának átnézése – mert előfordultak közöttük késő szarmata és gepida leletegyüttesek is (és viszont). 4. Az ismeretlen korúként meghatározott jelenségek ellenőrzése a leltárkönyben

⁵ Máig a legnagyobb publikált gepida falu az erdélyi Malomfalva/Morești települése (HOREDT 1979). A két legnagyobb alföldi település feltárására egymással párhuzamosan került sor a Vásárhelyi-terv megelőző feltárásai során, 2006–2007-ben. Tiszagyenda-Lakhatom gepida telepe szintén egy elpusztult késő szarmata kori falusias település fölött létesült. Előzetes ismertetései alapján bizonytalan, hogy a gepida korra hány objektum keltezhető, de mindenképpen a rákóczi-falival azonos nagyságrendű, ha nem még nagyobb településrészletről van szó (HAJNAL 2007, 10; BÁRÁNY–HAJNAL 2010, 85–86). A legnagyobb ismert kora népvándorlás kori, dunántúli település Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, ahol egyéb jelenségek mellett 28 épületet tártak fel (BOCSI 2008, 415; BOCSI 2012, 187–189).

⁶ KONDÉ 2012.

⁷ Tiszagyenda-Lakhatom lelőhelyéhez hasonlóan (HAJNAL 2007, 10–11).

– számos esetben ugyanis csomagoltak el belőlük keltezhető leletanyagot. 5. Végül a népvándorlás kori jelenségeket ellenőriztem végig, hogy valóban leltározottunk-e belőlük leletanyagot. Több esetben ugyanis ez nem történt meg, így amennyiben a stratigráfiai egység leírása a kelteztést nem indokolja, úgy az objektumot ismeretlen korúnak vettem.

A raktári munka szakaszai után a lelőhely összesítő térképét átkelteztem, s ahol „gyanús” tendenciák jelentkeztek, ott újabb objektumokat vontam be a revízióba. Jellemzően népvándorlás kori települések közé illeszkedő, de őskorinak tűnő jelenségekről kiderült, hogy egy-két népvándorlás kori töredék mégis található az anyagukban. Visszakelteztésre is bőven akadt példa, azaz, hogy egy-két népvándorlás kori töredék ellenére a jelenség morfológiája és topográfiai helyzete alapján inkább őskori. Tehát a „sok őskor, kevés népvándorlás kor” kombináció alapvetően többféle kelteztéssel is járhatott.

Ezzel szemben a népvándorlás kori együttesek kelteztésénél óvatosabban jártam el. Esetükben a leletegyüttesben előforduló legutolsó korszakhoz kötöttem az anyagot, akkor is, ha például nagyon sok szarmata anyaghoz kevés gepida és/vagy avar jellegű anyag társult. Több esetben felmerülhet, hogy ilyenkor a kelteztés nem az objektum létesítését, hanem valójában csak teljes feltöltődésének időszakát jelzi. Ez azonban a településszerkezeti elemzéseknél is

használható, fontos adat; és ezek az esetek – az őskorral ellentétben – nem választhatók el egyértelműen a „későbbi objektumba bekeveredett szórvány” fogalmától.

Amennyiben a jelenség végleges kelteztése a leletanyag kelteztésétől eltér, úgy azt a jelenségek leírásánál megjegyzésként rögzítettem. Például az árkok jellemzően töredékes anyaga általában nem kelteztő értékű,⁸ és a félig földbe mélyített veremházak neolitikum/rézkorra kelteztése sem fogadható el, annak ellenére, hogy kizárólag őskori anyagot csomagoltunk el belőlük.

A késő szarmata – hun kori lelőhely értékelését nagyban segítették azok az összeálló edénytöredékek, amelyek segítségével a pusztulási horizont horizontális stratigráfiája kirajzolódott.⁹ Azonos edények töredékeit gepida kori objektumokból is sikerült összeilleszteni, néhányat már a restaurálás, néhányat pedig az anyagfeldolgozás során. Számuk ugyan – érthetően – messze elmarad a szarmata telep planírozási rétegénél tapasztalt mennyiségtől, azonban így is fontos adatokkal szolgálnak a településszerkezet vizsgálatához. A jelenség legjobban az 5. lelőhely keleti, illetve a 8A. lelőhely nyugati oldalán elterülő, nagyméretű, kétperiódusú árokrendszer környezetében található házakkal szemléltethető. Itt az árokrendszer leágazásai és a közeli gepida épületek feltöltési rétegeinek egykorúsága rajzolódott ki már az előzetes vizsgálatok során is (4. kép 1).¹⁰

A GEPIDA KORI TELEPÜLÉSI EGYSÉGEK VÁZLATA

A gepida település az 5. lelőhely nyugati oldalának kivételével a teljes lelőhelyre kiterjedt, feltárt területe megközelítőleg 7 hektár. Keleti irányban a lelőhely a mai élő-Tisza hullámterének pereméig tart (ez a mai élővíztől 320 m). Nyugati irányban egy kissé mélyebb fekvésű te-

rület szélén éppen ott ér véget, ahol a késő szarmata megtelepedés legsűrűbb zónája is lezárul. Ettől nyugatra csak neolitikum, szarmata és avar jelenségek tűnnek fel szórványosan a területen.

A gepida település kiterjedése a nyomvonalon kívül bizonytalan. Az 5. és 8. lelőhely te-

⁸ Ráadásul az újkori leletanyag nem is lett minden esetben elcsomagolva, ezért ebben az esetben a helyszíni megfigyelések nem bírálhatók felül.

⁹ MASEK 2012, 45–48, 7. ábra.

¹⁰ Az összesítő térkép kelteztése csak a teljes anyagfelvétellel lesz lezárható. Ugyanez vonatkozik a feltárási dokumentáció adatbázisára. Ezért a térinformatikai feldolgozást olyan GIS-programmal végzem, amely képes .dwg és .mdb/.mxd állományokat háttéradatbázisként kezelni. Így a dokumentáció folyamatosan javítható és a térinformatikai feldolgozáshoz aktualizálható marad.

repbejárással meghatározott területe északi és déli irányban csak a több korszakos lelőhelyhatárokat rögzíti. Az erdősávban elhelyezkedő és a kivitelezés közben feltárási területté minősített 8A. lelőhely széleit nem vizsgálták. A nagy kiterjedésű településen számos kisebb egység határolódik el egymástól. Ezek vagy térben különülnek el, vagy különlegesebb szerkezeti jegyek emelik ki a környezetükből.

Nyugatról kelet felé haladva az első egységet a késő szarmata – hun kori telep fölötti-melletti gepida objektumok alkotják, amelyek egy, az intenzív szarmata telep keleti szélét alkotó fekete humuszlencséig terjednek. A területen két laza bokorba rendeződve 6 épület található, amelyek biztosan felülrétegezik a szarmata telepet (2. kép 1). Ez nem mondható el egyértelműen azokról a gödrökről, amelyek gepida leletanyagot is tartalmaztak. A méhkas vagy hengeres alakú, több esetben meneteles lejáratú gödrök a szarmata település gödreivel azonos jellegűek, néhány közülük egyértelműen a szarmata tárolóvermek sorába illeszkedik, és anyaguk nagyrészt szarmata. A legjobb példa a jelenségre az 5/245/354. gödör (2. kép 2).¹¹ Feltöltődése az edénykapcsolatok alapján szinte az összes szomszédos gödrével egykorú, amelyek mind a szarmata pusztulási horizontba tartoznak. A 245. anyaga nagyrészt szarmata, de néhány töredéke biztosan a gepida kerámia körébe tartozik. Ezek a gödrök többnyire a gepida házak környezetében található, néhány azonban elszórva, az épületektől távolabb helyezkedett el, így tulajdonképpen a sűrű szarmata teleprész területén mindenhol feltűntek.

Ott, ahol a szarmata telep már kevésbé intenzív, egy valódi települési egység is kirajzolódott a humuszlencse nyugati szélén: ez egy épületből, két kútból és legalább három gödrösből állt (3. kép 1).

Az 5. lelőhely nyugati részének gepida anyagú objektumok között szuperpozíciók nem fordultak elő. Elsősorban ez különbözteti meg őket az 5. lelőhely középső zónájában,

a humuszlencse túloldalán található jelenségektől. Itt két nagyobb gödörkomplexumban és közvetlen közelükben 9 épület található. A szuperpozíciók, edénykapcsolatok és egyéb jelenségek alapján – egyes házakat használat után „szétástak”, mások leégtek – két gepida kori horizont volt elkülöníthető ezen a területen.

Önálló tárgyalást érdemel az 5. lelőhely északkeleti sarkában található települési egység (3. kép 2). Kezdetben úgy tűnt, itt egy szarmata gödör csoporttal van dolgunk, amelynek délnyugati oldalára később egy szarmata épület ástak (5/7/9.). A kis területen szabályszerűen, szuperpozíció nélkül sorakoztak a méhkas alakú gödrök. Egyikükben, az északi középsőben egy 35–40 éves nő¹² váza hevert, mellette egy teljesen ép, úgynevezett üllői típusú szemcsés szarmata fazék került elő (5/14/15., 35.). A 7/9. ház alatt húzódott három gödör, egyikben állatváz részei heverték egy púpos hátú csontfésű fogólemezeinek társaságában (5/26/32., 40.). A déli (5/7/24.) gödör felső rétegében nagy mennyiségű paticsomladék hevert, részben a ház betöltésével egy szintben. Az anyagfelvétel során kiderült, hogy ezen a területen is számos edénykapcsolat köti össze a gödröket. Három egykorú gödör csak szarmata anyagot tartalmazott, ahogyan a gödrök többsége, és az épület alatti három objektumból kettő is. Egyéb gödrökben azonban a gepida töredékek szarmata anyaggal keveredtek. Közéjük tartozik a ház alatti-melletti 5/7/24. gödör is, amelyről felmerülhet, hogy anyaga bontás során keveredett a ház anyagával. A kerámiatöredékek két vegyes anyagú gödröt, valamint a 7/9. épület betöltését kapcsolták össze.

Kérdés ezek után, hogy az épület a szarmata kerámiahorizonttal záródik-e, vagy a gepida anyaggal egykorú? Az edénykapcsolatok „szarmaták”, az épület betöltéséből „gepida” anyag nem került elő. Mégis, mivel egykorú két olyan gödrrel, amelyben szarmata és gepida anyag keveredik, valamint mert egy egységesen elrendezett gödör csoport fölé épült,

¹¹ A feltárásokon objektumszám/stratigráfiai egység dokumentációs rendszert használtak. Mivel a jelenségek számozása lelőhelyenként újraindult, ezért előtagként a lelőhely azonosítóját is feltüntettem.

¹² Hajdu Tamás meghatározása (MASEK 2012, 56).

valószínűnek tartom, hogy az épületet már a gepida korban létesítették és használták. Ez megmagyarázhatja azt is, hogy hogyan kerül egy „gepida” gödör egy „szarmata” ház alá. Ebben az esetben a környékbeli szórványos gepida cserépanyag az épület használatával állhat összefüggésben, a környéken ugyanis más gepida kori földbe mélyített épület nincsen.¹³ Már csak arra a kérdésre kellene választ kapnunk, hogy mennyi idő telhetett el a késő szarmata – hun kori gödör csoport „élete” és a gepida kori megtelepedés között?

Az 5. lelőhely középső egységéhez hasonlóan szintén két fő horizontja van a következő települési egységnek, amely az 5. lelőhely keleti szélén és a 8A. nyugati részén terül el (4. kép 1). Itt egy korábbi, egyenesebb vonalú, ÉK–DNy-i irányú kettős árokrendszert egy íveltebb, dél felé erősebben visszakanyarodó árok vágott át. Belőlük az árkokra merőleges mellékárkok indultak dél-délkeleti irányba, amelyek egymástól szabályos távolságokban (15–20 m) elhelyezkedő épületekhez igazodtak. A település ezen részén szinte szabályos telekrendszer rajzolódik ki az árkok és épületek egymáshoz viszonyított helyzete alapján. További két, merőlegesen ívelő árokszakasza a 8A. lelőhely délnyugati részén – bár rengeteg őskori szórványt tartalmaznak – talán ugyanahhoz a települési rendszerhez köthető. Érdeemes kiemelni, hogy a feltérési szelvény szélén részben feltárt házak sarkai sorakoznak, amely arra utal, hogy az épületek a magaspart pereméig tovább folytatódhatnak dél felé.

Ezen a területen is előfordulnak egymáshoz igen közel eső épületek a szabályosabb házsorok között. Tovább keletre az egyesével elhelyezkedő épületeket épületbokrok váltják fel a 8A. lelőhely keleti felén. Ezek szerkezete, tájolása különböző. Három, egymáshoz közel álló, ÉK–DNy-i tájolású épület csoportját érdemes kiemelni közülük, amelyek a lelőhely – egyúttal a gepida kori Alföld – legnagyobb alapterületű feltárt épületei (4. kép 2). Oldalhosszuk

4,80–5,80 m között, területük 26,5–28,6 m² között változik. Speciális szerepüket erősíti, hogy nem rendszertelenül, hanem egy csoportban találjuk őket, de jelentőségükre csak a relatív kronológia kialakítása után érdemes visszatérni.

Tőlük keletre, immár a 8. lelőhelyen, a térbeli szeparáció újabb formáival találkozunk. A lelőhelyen két épület is árokkal kerített. A nyugati (8/12/14.) helyzete egyértelmű, mert gepida kori szuperpozíciók a környéken nincsenek (5. kép 1). Az árkot (8/7/7–158.–8/31/47.) csak egy avar épület vágja, míg valószínűleg az árokkal egykorú a cölöpszerkezetes épület az árokkal kerített terület délnyugati negyedében. Utóbbi épület oszlophelyeiből a gepida kornál későbbi anyag nem származik. Esetleg egy olyan könnyűszerkezetes építményként rekonstruálható, amelyet a cölöpök között elhelyezett két tárolóverem fölött létesítettek. Sajnos a két méhkas alakú veremből leletanyag nem került elő, így a gödrök a környező jelenségek alapján neolitikoriak is lehetnek.

A másik nagyméretű kerítőárok (8/173/268–491.) értékelése bonyolultabb (5. kép 2). Közepén egy épület állt (8/269/407.). Az árokra nyugaton egy gepida épületet (8/176/271.), északkeleti oldalán több gödröt, délkeleti oldalán egy további gepida házat (8/315/490.) ástak; utóbbi egy további kemencés gepida épülettel is szuperpozícióban áll. Az árok tehát egy korai gepida fázishoz kapcsolódik. A környező épületek szabályos sorai miatt felmerülhet, hogy a központi 407. épület is ugyanahhoz a periódushoz tartozik, mint a környező házak; ebben az esetben a körárok funkciója egyedülálló a lelőhelyen és tisztázásra szorul. A helyzetet a leletanyag elemzése tisztázhatja.

Valószínűleg mindkét árok dél, illetve délkelet felé nyitott volt. A szerkezeti hasonlóság egykorúságra vagy azonos szervező erőre utal, de ezt a kérdést szintén csak a településhorizontok felrajzolása után érdemes részleteznünk.

A 8/173. ároktól keletre indul a település legsűrűbb része: a magaspart délkeleti pere-

¹³ A helyzetet az is bonyolítja, hogy a gödör csoporttól nyugatra egy négyzet alakú, közepes méretű cölöpszerkezetes épület található, amely valószínűleg népvándorlás kori, de azon belül keltezhetetlen, mert a környéken avar épületek is húzódtak

mét sűrűn fedték a gepida kori épületek (6. kép 1). Különösebb rendszer elhelyezkedésükben nem mutatkozik, de foltokban és egymáshoz igen közel állnak; többször úgy tűnik, egymáshoz tájoltak, de egy esetben hármasszerű szuperpozíció is előfordul. Ezen a keleti területen helyezkedik el a lelőhely összes – 15 darab – kemencés épülete.¹⁴ Az épületek funkciója kérdéses, ahogyan egyelőre az is, hány településhorizontba rendezhetők. Egyes épületek funkciójáról a kemencéken kívül központi tűzelőhelyek, vasfeldolgozásra utaló leletanyag, szövőházra utaló jelenségek, valamint az épületek jellemzően kis- vagy közepes alapterületei is árulkodhatnak (8. kép 4–8).

A 8. lelőhely keleti felén kevés gepida gödör található. Ezek azonban a keltezés szempontjából mindenképp fontosak, mert az anyag előzetes átnézése alapján ezen a részen 2-3 gepida kori kerámiahorizont is megjelenik. Ezen a területen igen sok árok futott, amelyek fő irányításai az épületekével azonosak voltak. Egy részük őskori (rézkori) lehet, de a többségük vágta a gepida objektumokat, vagy újkori anyag került elő belőlük. Tüzetes ellenőrzésük után úgy vélem, hogy közöttük népvándorlás kori nincsen, azaz a gepida település térszerkezetének vizsgálatához nem használhatók fel.

Végül szólni kell a magaspart déli peremén végighúzódo hármasszerű árokrendszer keltezéséről (1. kép 2; 6. kép 3–4). Az árkok kerámiaanyaga főként neolitik és rézkori töredékekből áll. Ehhez nagyobb mennyiségű gepida, valamint minimális mennyiségű szarmata, kézzel formált avar (?) és középkori szórvány leletanyag társul. Utóbbiak erősen lekopottak, töredékesek – a keltezéshez valószínűleg nem

használhatók fel. A topográfia annyiban segít a keltezésben, hogy megállapíthatjuk, egyes korszakok „megállnak” az árokrendszertől északra. Ez a szarmatákra (körárkos temető a 8A. lelőhelyen) és az avarokra (8A. lelőhely temetője)¹⁵ is igaz. Ezzel szemben az árokrendszer ágai közé szórványosan neolitik, rézkori és gepida objektumok is behúzódnak. Nem messze onnan, ahol az északi árok nyugat felé kifut a szelvényből, egy Ny–K tájolású sírt ástak az északi árokba (8A/837/975.). Melléklete egy bikónikus orsógomb; keltezése gepida (a közeli, szórt gepida kori temetkezések alapján), esetleg avar (talán a közeli temető szélső, rendellenes temetkezése) lehet. A leletanyaghoz hasonlóan a szuperpozíciók is csak korlátozottan segítenek a keltezésben, ugyanakkor a népvándorlás kori keltezést valószínűsítik.

A párhuzamok alapján megállapítható, hogy a rákóczi falvihoz hasonló, ártér felé létesített, talán árvízvédelmi funkciót is betöltő védműveket elsősorban a szarmata Alföldről ismerünk.¹⁶ Gepida kori párhuzam a jelenségre nincsen. Ugyanakkor a százas nagyságrendű gepida leletanyag arra utal, hogy az árkok a gepida korban még részben nyitottak lehettek. Ezért legvalószínűbb megoldásnak azt tarthatjuk, hogy az árokrendszer a szarmata korban létesült, de feltöltődésére valószínűleg csak a gepida, esetleg az avar korban került sor. Bár melyik is igaz, a gepida falu településképét mindenképpen befolyásolta a védmű. A nagyszámú gepida leletanyag, a szuperpozíciók és a későbbi korszakok minimális anyaga viszont azt sejtetik, hogy feltöltődése a gepida korban nagyrészt befejeződhetett, azaz nagyobb közösségi erőt igénylő használatával és karbantartásával valószínűleg nem törődtek.

AZ 5. LELŐHELY KONTINUITÁS-KÉRDÉSEI A SZARMATA ÉS GEPIDA KERÁMIA ARÁNYAINAK TÜKRÉBEN

Az 5. lelőhely közepére eső gepida településrészlet objektumainak anyaga kevert, vagyis

igen nagy mennyiségű szarmata kerámiát tartalmaztak.¹⁷ A kontinuitás-kérdések tisztázásának

¹⁴ Egy kétperiódusú épületnek köszönhetően a gepida kemencék száma 16.

¹⁵ MÁCSAI 2012.

¹⁶ VÖRÖS 1998, 54; VÁRADI 2000, 128–129; SZALONTAI–TÓTH 2000, 64–65; WICKER–KNIPL 2011, 79.

érdekében az anyagfelvétel során elkülönítettem a „szarmata”, a „gepida” és a „bizonytalan” kategóriájú töredékeket. Erre azért volt szükség, mert már az első pillanattól fogva valószínű volt, hogy a leletanyagra nem tekinthetünk zárt gepida kori leletegyüttesként. A töredék-adatok egyszerű összesítése mellett (mindössze 22% gepida) vizsgáltam az egyes objektumok anyagának arányát¹⁸ is (30% gepida). Leválasztottam a szuperpozíciós objektumokat; külön vizsgáltam az épületek és a gödrök anyagát; szétválasztottam a szarmata településszerkezetbe látszólag illeszkedő gödröket a valószínűleg a gepida korban kiásott objektumoktól, de minden esetben 20–30% körüli arányokat kaptam.¹⁹ Az eltérés a „szétásott”, a különböző típusú és elhelyezkedésű objektumok anyaga között tehát nem releváns, a gepida kori anyagot is tartalmazó objektumok anyagának kétharmada-háromnegyede a szarmata kori fazekashagyományt követő kerámiából áll.

A szarmata és a gepida kerámia arányát az 5. lelőhely anyagfelvételének lezárása után összehasonlítottam azzal a területtel, ahol a szarmata település már nem „szennyezi” intenzíven a gepida településszerkezetet, azaz a széles átfolyástól keletre eső terület gepida jelenségeinek anyagával.²⁰ Utóbbi területen

a gepidának meghatározott kerámia aránya 54%. Ez nem túl meggyőző különbség, ezért a házak anyagát önállóan is összehasonlítottam. A gödrök egy részénél ugyanis bizonytalan lehet, hogy a gepida korban létesültek-e vagy csak akkor töltődtek fel, de a szarmata településszerkezettől idegen épületekről ez már elvileg nem mondható el. A nyugati településrészhez képest (6 eset, 21% gepida) a keleti oldal épületeiben jóval nagyobb arányeltolódást tapasztalunk (11 eset, 78%), mint az összes objektumtípus együttes vizsgálatánál.

A gödrök esetében tehát valóban érdemes számolnunk nemcsak a szarmata kerámia kontinuitásával, valamint a korábbi szórványanyag nagyfokú bekeveredésével, hanem egyes jelenségek későbbi kronológiai horizontban történő feltöltődésével is. Ez a keleti és a nyugati lelőhelyrészre is igaz. A gepida épületek közt szuperpozíciós jelenségek is előfordultak, ezeket a vizsgálatokból nem zártam ki, mert az eredmény e nélkül is kiugróan megváltozott. Ez arra utalhat, hogy a két kerámia csoport arányában mutatkozó különbségek nem közvetlenül az objektumok szuperpozíciójából adódnak; a döntő a környezet volt, vagyis az intenzív szarmata településrész távolsága a gepidától.

A GEPIDA KORI ÉPÜLETEK JELLEMZŐI²¹

TERÜLET²²

Az épületek alapterülete 4,7–28,7 m² között változik, ami igen nagy szóródást jelent. Az ismert alföldi gepida épületek alapterüle-

te eddig 5–16 m² között mozgott.²³ Az Alföldön átlagos értékek Rákóczi falván is gyakran előfordulnak (9. kép 1). A kisebb és közepes nagyságú épületek területe között folyamatos az átmenet. Ezzel szemben a három leg-

¹⁷ MASEK 2012, 56.

¹⁸ Ez a leletegyüttesek százalékos arányának átlaga.

¹⁹ A szempontokat kombinálni, illetve összetett statisztikai módszereket alkalmazni a kis esetszám miatt nem érdemes.

²⁰ Mivel a gepida településrészlet kelet felé a lelőhely szélén nem ér véget, ezért ez a vizsgálat lényegében egy véletlenszerű mintavétel értékelését jelenti.

²¹ Jelen tanulmány az épületek értékelésére koncentrált; a gödrök, kutak és árkok részletesebb elemzésétől eltekintek.

²² A házak területi adatait, amennyiben mérhetőek voltak, közvetlenül m²-ben határoztam meg szoftveres segítséggel. Az oldalhosszakat önállóan mértem le, így a két adatsor matematikailag nem feltétlenül egyezik pontosan. Szuperpozíciós objektumok esetében, ha az épület egy része elpusztult, a meglévő oldalhosszak szorzatából számoltam területet.

²³ B. TÓTH 2006, 48.

nagyobb épület (26,5–28,6 m²) erősen kiugró értékeket mutat, a következő ház csak 22 m² nagyságú volt. A legnagyobb három épület egy csoportban található a 8A. lelőhely közepén, egymáshoz hasonló irányításban (4. kép 2). Ez is megerősíti azt, hogy olyan önálló nagyságrendi kategóriát alkotnak, amely eddig nem volt ismert az alföldi gepida települések épülettípusai között.

A területi adatokat térképre vetítve további szabályszerűségekre is felfigyelhetünk (10. kép 1).²⁴ Legfeltűnőbb, hogy a legkisebb épületek a keleti oldalon, a 8. lelőhely szélén csoportosulnak. A sűrű, apró épületekből álló teleprész több más szempontból is jól elválasztható a lelőhely többi egységétől.

A házbokrok és házsorok épületeit is érdemes szemügyre vennünk. A házbokrok épületei több esetben hasonló méretűek (az 5. lelőhely nyugati oldalán, a 8A. déli, középső és keleti oldalán, és ebbe a rendszerbe illik a három legnagyobb épület csoportja is). Ezt az információt a kronológiai horizontok kialakítása után lehet majd értékelni. Ezzel szemben erősen eltérő méretű épületek találhatók az 5–8A. lelőhely találkozásánál, az árokszerkezettel tagolt településrészen, amelynek magyarázata szintén további kutatást igényel, valamint az 5. lelőhely középső részén. A 8. lelőhely két, árokkal kerített épülete átlagos területű.

A Kárpát-medencei gepida és langobard teleprészletek részletes összehasonlításra Ma-

lomfalva kivételével nem alkalmasak. Eddig egy alföldi gepida lelőhelyről sem ismertek értékelhető számban különböző nagyságrendű épületek, aminek oka az általában kis felületű feltárások és a szórt településszerkezet lehet. A Körösöktől délre az épületek nem lépték túl a 12 m²-t;²⁵ a 15–16 m²-es épületek Cseh János kutatásaiból váltak ismertté a Tiszazugból, Kengyelről és Szelevényről.²⁶ A baráthelyi településen a legnagyobb épületek területe sem lépte túl a 15 m²-t.²⁷

Egyedül a malomfalvi településen tapasztalunk a rákóczipfalvihoz hasonló tendenciákat. A feltárt épületek területe 4–18 m² között ingadozik, kivéve két épületet, amelyek 25 és 34,7 m² területűek voltak.²⁸ A kutatóárkos feltárás miatt a település szerkezete nem igazán vizsgálható, mindenesetre a két nagy ház nem egymás közelében került elő.²⁹ Mindkét épületben több készlet szövönehezéket találtak, ezért szövőháznak értékeli őket a kutatás.³⁰ A rákóczipfalvi és a malomfalvi adatok alapján a nagy gepida házak alsó határát 18/22 m² körül kell meghúznunk.

A langobard épületek esetében néhány (3 db) ordacsehi és zamárdi ház területe haladja meg a 20 m²-t.³¹ A mohácsi ház 18 m²,³² a balatonlelleiek 15–17 m² területűek voltak.³³ A rákóczipfalvi adatokat a kölkei teleppel összehasonlítva egyelőre annyi állapítható meg, hogy a 20 m²-nél nagyobb házak ott is elszórtan helyezkedtek el,³⁴ és nem alkottak csoportot. A

²⁴ A térképen jelölt területi és mélységi kategóriákat a standard eltérés (SD) meghatározásával alakítottam ki. A területi adatok esetében 6 osztályra (kategóriára) oszthatók az épületek, amelyek közül a leggyakoribb a 3. nagyságrendi kategória (45 eset, értékük 9,8–14 m²).

²⁵ B. TÓTH 2006, 39, Tab 5. 1.

²⁶ Kengyel-Kiss-tanya „A” és 153. („F”) objektum (B. TÓTH 2006, 44; CSEH 1993, 145). Szelevény-Sárga partoldal 1. ház (B. TÓTH 2006, 46; CSEH 1997, 115–116, 4. kép). Cseh János utóbbi területét 16–18 m²-re becsüli, ugyanakkor az épületnek csak egyik, 4 m hosszú oldala feltárt.

²⁷ BÄRZU 1994–1995, 240; B. TÓTH 2006, 59.

²⁸ HOREDT 1979, 100, Abb. 43. 3.

²⁹ HOREDT 1979, Abb. 38 (a 13. sz. legnagyobb épülettel), vö. HOREDT 1979, 96–97 (a 27. épület a római temető területén terült el).

³⁰ HOREDT 1979, 93–94, Abb. 41 (13. épület), 97, Abb. 42 (27. épület).

³¹ A zamárdi és ordacsehi épületek területe 4–24 m², a 8 m² alattiakat műhelyként határozta meg Bócsi Zsófia a lelőhelyek monografikus feldolgozásának kéziratában.

³² PÁRDU CZ 1949, 85.

³³ SKRIBA–SÓFALVI 2004. Az adatok alapján a dunántúli 5–6. századi házak átlagos területe néhány m²-rel nagyobb a gepidáknál adatolt tendenciáknál.

³⁴ HAJNAL 2009, 99, 6. kép 2. Pontos méretük az összefoglaló értékelésben nem szerepel.

rákóczi falvi jelenségre tehát Kárpát-medencei párhuzamunk nincsen.

A részben földbe mélyített épületek átlagosan 10–16 m² alapterületűek, és a 20 m²-t igen ritkán lépik túl mind a császárkori germán településeken,³⁵ mind a szláv világban.³⁶ Ezzel szemben a római császárkorban a 30 m²-ig terjedő területű épületek koncentrációja kimutatható a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra területén.³⁷ Peter Donat szokatlanul nagy területe miatt kiemeli egy heuneburgi, 28,8 m²-es 10. századi földbe mélyített épületet, amely a malomfalvi épületekhez hasonlóan szintén szövőműhelyként volt meghatározható.³⁸ Mindezen adatok alapján a nagy házak hátterében egyelőre szociális és funkcionális jelentőséget is feltételezhetünk.

MÉLYSÉG

Az épületek mélysége 0,05–1,20 m relatív mélység között változik (9. kép 2). Az adat felvételével kapcsolatban módszertani kérdés nem merült fel, legfeljebb annyi, hogy érdemes-e ezt az adatsort a következtető statisztikai vizsgálatokhoz felhasználni. A választ erre az adatok térbeli szóródásának vizsgálata adta meg (10. kép 2). Látható, hogy egymáshoz közel eső épületek esetében is nagy szórás tapasztalható emellett, hogy a nyugati és a keleti lelőhelyrészek hangúlyos tendenciák jelentkeznek. Ez alapján úgy vélem, hogy a különböző relatív mélységek nem írhatók kizárólag a szántás és a humuszolás lokálisan különböző mélységeinek számlájára, amely egy 9,5 hektáros területen nyilvánvalóan szintén olyan tényező, amellyel számolni kell.

A lelőhely keleti oldalán sekély és közepesen mély épületek sűrűsödnek, míg a nyugati oldalon inkább közepesen mély és mély relatív mélységek mérhetők. Emellett a 8A. lelőhely területén mind a házsorok, mind a házbokrok esetében vegyes a kép: az épületek mélysége itt a házbokrok esetében is változó, bár lényegében a középértékeken – a 2–4. mélységi kategóriákon – belül szóródik.

A relatív mélységekből levonható további következtetések a szerkezettől függetlenül nem vizsgálhatók. Ezért itt csak arra hívom fel a figyelmet, hogy a malomfalvi gepida településen az értékek a rákóczi falvi telepéhez képest jóval kisebb változatosságot mutattak. Kurt Horedt vizsgálatai szerint a különböző mélységek az épületek méretével vagy a szerkezeti típusokkal nem álltak összefüggésben.³⁹

IRÁNYÍTÁS

Az adatfelvétel során szembesültem azzal a problémával, hogy a házak irányításának egységes szempontok szerinti megadása bonyolultabb feladat, mint amilyennek tűnik. A szakirodalomban a házak tájolásának megadására számos megoldást találhatunk, amelyek az épületek különböző jelenségeire építenek. A kérdés módszertanilag általában nem kidolgozott, mert erre kisebb lelőhelyek vagy kevésbé változatos szerkezetű házak esetén nincs is szükség. Ebben az esetben azonban a házak nagy száma miatt objektív szempontrendszer kellett kialakítanom.

Az épületek tájolásához általában a leggyakoribb szerkezet irányát szokás figyelembe venni.⁴⁰ Értelmezhetnénk azonban úgy is a házak irányítását, hogy az a bejárat valódi irá-

³⁵ B. TÓTH 2006, 62; DONAT 1980, 57; LEUBE 2009, Abb. 121. A földfelszíni lakóépületek természetesen ennél jóval nagyobb méretűek voltak, a császárkorban akár a 300 m²-t is elérhették (DONAT 1980, 20; BRABANDT 1993, 59; KOKOWSKI 1998, Abb. 2; LEUBE 2009, 112).

³⁶ ŠALKOVSKÝ 2001, Abb. 18.

³⁷ MAGOMEDOV 1999, 70–71; B. TÓTH 2006, 67.

³⁸ DONAT 1980, 87.

³⁹ HOREDTE 1979, 99 (0,90–1,65 m), Abb. 43. 1.

⁴⁰ Pl. B. TÓTH 2006, 39; HOREDTE 1979, 109–111. Ezek a gepida telepeken a módszer kevés problémát vet fel. Ezzel szemben pl. HAJNAL 2009, 99. szintén a tetőszerkezet tengelyének tájolására épít, de nem derül ki, hogy milyen módszerrel értékelte ki a szerkezet nélküli házak és számos más, szimmetrikus szerkezetű típus tájolását (1., 4a–b., 6a–c., 7. típusok). Természetesen az objektumok teljes közlése és részletes értékelése ezen a képen változtatható.

nyát jelzi. Erre a házak oszlopszerkezete, ke-mence jelenléte vagy bejáratként értelmezhető jelenség sokszor tájékoztatást adhat. Tekintve, hogy a rákóczipfalvi épületeknél számos esetben nem utal oszlopszerkezet a ház tengelyére, és általában a bejárat valódi irányára utaló nyomunk sincsen, ezért ezek a szempontrendszerek nem alkalmazhatók az összes épületre. A házak irányítása téglalap alakú épületek esetében értelmezhető úgy is, hogy a hossz-tengely a mértékadó. De mivel számos négyzet alakú épület található a lelőhelyen, itt ez a rendszer sem használható. Az épületek változatos szerkezete miatt a fentebbi szempontok összegegyeztetése sem bizonyult hatékonynak.

Ezért kénytelen voltam a kérdéshez egyszerű matematikai úton hozzányúlni, remélve, hogy a többi szerkezeti jelenséggel való együttes vizsgálat majd objektívebb eredményekre vezet. Az irányítást egységesen, fokokban adom meg annak alapján, hogy melyik középtengely mutatja az É–D-i, illetve a Ny–K-i iránytól való nagyobb, meghatározó eltérést. Például, ha az egyik tengely 336, míg a másik 65 fokos, akkor a tájolás értéke 336° , mivel a ház ÉNy–DK-i tájolásának tekintendő (9. kép 3).⁴¹

Ez azt is jelenti, hogy a házak irányításának adata nem ad tájékoztatást sem a bejárat irá-

nyáról, de még az épület hossz-tengelyének tájolásáról sem. A téglalap alakú házak tájolása és – ha van – az oszlopszerkezet iránya önálló adatsorok, így a ház tájolásától független értékelésre szorulnak.

Az adatokat térképre vetítve a következők állapíthatók meg (11. kép 1). Az ÉNy–DK-i irányítású épületek az 5. lelőhely keleti felén és a 8A. lelőhelyen, lényegében két ÉNy–DK-i irányú sávban húzódnak. Az enyhén északra, észak/északnyugat–dél/délkelet irányítású épületek velük átfedésben, inkább a nyugati oldalukon és tőlük nyugatra, az 5. lelőhelyen csoportosulnak. A kevés, szinte pontosan É–D-re tájolt épület elszórtan, de főként keleten helyezkedik el, míg az enyhe észak/északkelet–dél/délnyugatiak szinte kizárólag a 8. lelőhelyen, keleten sűrűsödnek. Az erősen ÉK–DNy-i tájolású házak két csoportban, a 8. és a 8A. lelőhelyek közepén találhatóak. Ezeket a tendenciákat részben biztosan a közvetlen környezet, elsősorban az ÉNy–DK-i irányú átfolyások és enyhe dombhátak befolyásolták. Ugyanakkor egyes jelenségek talán a kronológiai horizontok kialakításában is segíthetnek majd. Ilyen például az ÉK–DNy-i tájolású épületek csoportos elhelyezkedése különböző irányítású épületek között.

A SZERKEZETI TÍPUSOK RENDSZEREZÉSE

A szakirodalomban különböző szempontok alapján készült tipológiák tűnnek fel,⁴² amelyek azonban nem felelnek meg azoknak a feltételeknek, amelyeket a sokszínű rákóczipfalvi lelőhely megkíván. Alapvető probléma, hogy a különböző cölöpstruktúrákat nem érdemes túlságosan sok típusra bontani egy olyan lelőhelyen, ahol a házak felénél semmilyen alá-

támasztási nyom nincsen, hiszen a statisztikai vizsgálatoknál – a nagyon eltérő esetszámok miatt – torz képet kaphatunk. Kérdés azonban, hogy akkor melyek azok a fő tipológiai jegyek, amelyek alapján a rendszerezést megkísérelhetjük?

Figyelembe vehetjük például az épület alakját,⁴³ ezért kísérletet tettem a szerkezet és a há-

⁴¹ A tengelyek nem mindig pontosan merőlegesek egymásra, ezért mindkettőt lemértem, de csak a fontosabb adatot rögzítettem. A középtengelyre mérés CAD-program használatával könnyen elvégezhető. Statisztikai értékeléshez az adatokat át kellett alakítani, mert a kapott értékeket ($1-48^\circ$, illetve $315-358^\circ$) minden statisztikai módszer két nagy csoportra bontaná, holott valójában az északnyugat–északkelet irányok közötti fokozatos átmenetről van szó. Ezért a nyugati irányba való eltérést negatív értékekké alakítottam.

⁴² Áttekintésükhöz ld. LEUBE 2009, 133, 143, Abb. 99, Tab. 12.

⁴³ Pl. ŠALKOVSKÝ 2001, 12–13, 17, Abb. 1 (tipológia a négyzetes vagy téglalap-alak alapján); HAJNAL 2009, 97–98, 5. kép (a szerkezeti tipológiában a hosszanti, illetve a rövidebb tengelyen álló oszlopszerkezetek önálló típusokat alkotnak).

zak alakjának együttes vizsgálatára. Azonban a leggyakoribb szerkezeti típusoknál a négyzet és a téglalap alakú épületek nagyjából egyenlő arányban voltak, azaz a fő szerkezeti típusok között az épületek alakját illetően jelentős különbség nincsen. Ráadásul a lelőhelyen gyakoriak az enyhén téglalap alakú épületek, amelyek szigorú elkülönítése a négyzetestől szubjektív megítélés kérdése.⁴⁴ Ezért az épület alakját végül nem vettem figyelembe a tipologizálásnál.

Mivel az épületek irányítását a szerkezeti leírásnál nem mindig veszik figyelembe, megpróbáltam a szerkezetet és a tájolást együtt tipologizálni: elkülönítettem az épület irányításával párhuzamos tengelyben álló oszlopszerkezeteket azoktól, amikor az oszlopszerkezet az épület irányítására merőleges tengelyben állt. Utóbbi ritka konstrukciók egy négyzetes alakú épület kivételével téglalap alakú épületek hosszanti oszlopszerkezetének bizonyultak (5 esetben). Mindkét típusban előfordultak két-, ritkábban háromszlopos épületek és egyedi variációk. Ez a rendszerezés a kis esetszám miatt nem bizonyult különösebben hasznosnak.

Az első kísérletek során elkülönítettem a többcölöpös aszimmetrikus megoldásokat, amelyek feltűnően gyakran fordulnak elő a kemencés épületek esetében. A 2. és 3. típus altípusainak kialakításával azonban ezek a szerkezetek már típusokhoz rendelhetők voltak; sokszínűségük és térbeli kötöttségük így is kiugróan jelentkezik a vizsgálatokban. A kemencés épületeket önállóan tárgyalni nem volt érdemes,⁴⁵ hiszen nem lakóház-, hanem műhelyjellegük felvetődött már a feltárás során is, de környezetükben hasonló jellegű, kemence nélküli építmények is akadtak.

Végül a típusokat úgy alakítottam ki, hogy a szerkezet iránya nem számít, sem az épület alakja az irányítása szempontjából, sem

abból a szempontból, hogy a rövidebb vagy a hosszabb tengelyben álltak-e az oszlopok. A rendszerezés végével arra jutottam, hogy a szerkezet típusok és a tájolás összefüggésének szempontjából a szerkezet alapvető iránya tűnik a legfontosabbnak az oszlophelyek számától, az épület irányításától, alakjától és méretétől, illetve a tüzelőberendezéstől függetlenül. Ezért a szerkezet tájolását önálló, a szerkezet típusától is független változóként szükséges vizsgálni.

Az épülettípusok mindezek alapján a következők:

1. Alátámasztási nyom nélküli épületek (49 eset)
2. Középszlopos épületek (9 eset)
 - 2/1. Egyetlen középszloppal
 - 2/2. Egy középszloppal, valamint kiegészítő sarok- és/vagy oldalsó cölöppel
3. Úgynevezett ágasfás-szelemenés épületek (39 eset)
 - 3/1. Az oldalfalak mellett, egyik tengely közepén 1-1 oszlophely
 - 3/2. Az oldalfalak mellett, egyik tengely közepén egy-egy oszlophely, valamint középszlop
 - 3/3. Az oldalfalak mellett, egyik tengely közepén egy-egy oszlophely, valamint kiegészítő (általában sarok-) cölöp
 - 3/4. Az oldalfal mellett, egyik tengely közepén egyetlen oszlophely
 - 3/5. Egyik tengelyben 4–5 oszlophely, valamint kiegészítő oldalsó- vagy sarokcölöp(ök)
 - 3/6. Csak az oldalfal mentén, az egyik (vagy mindkét) tengelyben elhelyezett 2–3 cölöp
4. Hat- vagy többoszlopos épületek (4 eset)
 - 4/1. Hatoszlopos épületek
 - 4/2. Hétooszlopos épület, az egyik oldalfal közepén kiegészítő cölöppel

⁴⁴ Az oldalhosszak közti 50 cm-es vagy annál nagyobb eltérést vettem téglalap alakúnak. Šalkovský a 2:1 aránynál nagyobb oldalhosszak közti eltérést vette téglalap alakúnak (ŠALKOVSKÝ 2001, 34). Ilyen a rákóczi falvi lelőhelyen csak egy esetben fordult elő.

⁴⁵ Vö. DONAT 1980, 56–57. A kemence megléte vagy hiánya alapján egyértelműen elhatárolja a lakó- és melléképületeket.

1. ALÁTÁMASZTÁSI NYOM NÉLKÜLI ÉPÜLETEK

A leggyakoribb rákóczifalvi épülettípus területe igen szórt, 4,7–22,1 m² közötti. Relatív mélységük 5 cm–1,2 m, azaz a legsekélyebb és a legmélyebb épület is ebbe a típusba tartozik (13. kép 3). 28 épület négyzetes, 20 téglalap alakú. A feltérési terület teljes területén megtalálhatók (11. kép 2).

A cölöphely nélküli épületek a gepida Alföldön és Erdélyben is széles körben megjelentek.⁴⁶ Malomfalván az épületek durván harmada volt alátámasztás nélküli.⁴⁷ Ezzel szemben a korabeli dunántúli településeken a típus egyáltalán nem adatolt.⁴⁸ Kölkeden viszont nagyon elterjedt, de arányaiban nem éri el a rákóczifalvit: a kétoszlopos házak után csak a második legelterjedtebb típus. A kölkedi és a rákóczifalvi telepen főbb morfológiai jellemzőik teljesen különböznek,⁴⁹ a malomfalvi és a rákóczifalvi telep jellemzői jóval közelebb állnak egymáshoz.⁵⁰ A császárkori germán településeken, valamint a kora középkori szláv és germán világban is igen elterjedt.⁵¹

2. KÖZÉPOSZLOPOS ÉPÜLETEK

A rákóczifalvi példányok (7. kép 1) szinte mind négyzetes alakúak, viszonylag kis területűek (6,1–12,9 m²), és feltűnően sekélyek (0,15–0,50 m). Morfológiailag tehát egy jól körülhatárolható típust alkotnak, és egy épület kivételével a 8. lelőhely keleti oldalán koncentrálnak (11. kép 2). Ritkaságuk ellenére egyrészt ezért is nagy

figyelmet érdemelnek. Másrészt azért, mert a Kárpát-medencei germán lelőhelyeken az alföldi szállásterület kivételével, azaz sem Erdélyben, sem a Dunántúlon nem tűntek fel eddig hasonló épületek. Az Alföldön is igen ritkák.⁵²

Az egy középoszlopos, földbe mélyített épület az alföldi szarmata települések egyik leggyakoribb épülettípusa,⁵³ ellenben a szomszédos kvád és a távolabbi germán településterületekre már egyáltalán nem jellemző.⁵⁴ A szláv településeken ritkán és szórványosan jelenik meg, egyedül a Prut–Dnyeszter vidékén tekinthető regionálisan jellemzőnek a népvándorlás korban,⁵⁵ amelynek szintén nem zárható ki római kori hagyománya. A gepida kori példányok kapcsolatai további kutatásokat igényelnek. Ugyan felvethető a szarmata gödörház-építészet hatása a kora népvándorlás kori Alföld építészeti kultúrájára, de a különbségekre is rögtön fel kell hívni a figyelmet. Például a rákóczifalvi középoszlopos szarmata veremházak jellemzően különböznek gepida kori változataiktól: nem négyzetes, hanem erősen téglalap alakúak és viszonylag nagy területűek is lehetnek (18,4 m²-ig). Ennek alapján az épülettípus lokális kontinuitása nem bizonyítható.

3. ÚGYNEVEZETT ÁGASFÁS-SZELEMENES ÉPÜLETEK

Rákóczifalván csak az oszlophely nélküli házak száma múlja felül az ágasfás-szelemenesek épületek (7. kép 2–4, 6–7) mennyiségét.

⁴⁶ B. TÓTH 2006, 48, 58; CSEH 2004, 77, 8. j.

⁴⁷ HORED T 1979, 100.

⁴⁸ SKRIBA–SÓFALVI 2004; ÓDOR 2009; valamint Boesi Zsófia kéziratosa munkája alapján.

⁴⁹ HAJNAL 2009, 97–98. Ott többnyire kőkemencével ellátottak, általában négyzetesek és kisméretűek (9 m² alatt).

⁵⁰ Malomfalván kemence nélküliek, általában szintén négyzetesek, de – Horedt megállapításával szemben – többségük közepes (8–14 m²) méretű (HORED T 1979, 100–101).

⁵¹ DONAT 1980, 60, 87; DROBERJAR 1997, Typ D1; KOLNÍK 1998, 145, Typ I; ŠALKOVSKÝ 2001, 17–22. Utóbbi alapján átlagos területük 9–12 m², a kisebbek a kelet-európai térségben, míg a nagyobbak az északnyugati területeken gyakoribbak. A korai szláv időszakban arányuk a keleti és nyugati régiókban hasonlóan magas (ŠALKOVSKÝ 2001, Abb. 15).

⁵² Pl. CSEH 1999, 74. Kengyel-Baghy-major, Kengyelpart I. 1995/„A” objektum, csak említés. A lelőhely összefoglalását további irodalommal ld. B. TÓTH 2006, 43; összesítő alaprajzát CSEH 2009, 1. kép.

⁵³ VÖRÖS 1998, 56–58.

⁵⁴ DROBERJAR 1997, Abb. 11; KOLNÍK 1998, 145.

⁵⁵ ŠALKOVSKÝ 2001, 23, Abb. 16.

A típus számos variációban megjelenik a lelőhelyen (3/1–6., 11. kép 2; 13. kép 3). Ezek összességét tekintve az épületek területe (4,7–28,6 m²), mélysége (0,1–1 m) és térbeli elhelyezkedése az 1. típushoz hasonlóan nagy szórást mutat. A téglalap és a négyzet alakú épületek szinte egyenlő arányban oszlanak meg közöttük.

A 3.1. altípusként meghatározott, „tisztá” kétoszlopos szerkezetből viszonylag kevés fordult elő a lelőhelyen. A 3/2., háromszlopos típus önálló típusként való szerepeltetése⁵⁶ a lelőhelyen nem volt indokolt, mert nagyon ritka, és semmilyen más morfológiai jegy nem választja el az ágasfás-szelemenes főtípustól. Az altípusok kialakításánál feltűnt, hogy a tengelyben elhelyezett háromoszlopos szerkezet (3/2.) nem fordult elő oldalsó kiegészítő cölöpökkel. A 3. típusba sorolható, kiegészítő cölöpös épületek esetében a tengelyben vagy két oldalsó oszlop nyoma maradt meg (3/3.), vagy 4–5 oszlopot kellett oldalról „megtámogatni” (3/5). 4–5, tengelyben elhelyezett oszlop kiegészítő cölöpök nélkül nem fordult elő.

A kétoszlopos épülettípus gepida kori példáinak felgyűjtését elsőként Cseh János végezte el.⁵⁷ Eszerint – és az újabb közlések alapján – a gepida kori Alföld leggyakoribb és általánosan elterjedt típusának tarthatjuk.⁵⁸ Az altípusok közül az egyoszlopos 3/4. vál-

tozatra már Cseh János felfigyelt, ő is a kétoszlopos szerkezetű épületek variációjának tartotta.⁵⁹ Osztom a véleményét, hogy a gepida Alföldön túl sok a jól megfigyelt példa ahhoz, hogy létezését pusztán pontatlan terepi megfigyeléseknek köszönhessük.⁶⁰ Malomfalván középszlop nem fordult elő, és az épületek tengelyében kettőnél több cölöp soha nem állt, azaz a rákóczi falvi 3/3–6. altípusok ott egyáltalán nem jelennek meg. Ezzel szemben az aszimmetrikus alátámasztási nyomok helyi változatai szép számban feltűnnek.⁶¹

Az alaprajzi típus a dunántúli településeken egyelőre csak Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő anyagában tűnt fel, de ott az egyik legfontosabb szerkezeti típust képezi.⁶² Kölkeden a legerjedtebb típust a hasonló kétágasos házak alkotják; az épületek közel fele (46%) tartozik közéjük.⁶³

A kétágasos szerkezet nemcsak az 5–6. századi Kárpát-medencében, hanem Európa-szerre is általánosan elterjedt a késő vaskor óta.⁶⁴ Gyakorisága regionálisan eltér, a római császárkorban az Északi-tenger-parti, a Rajna-vidéki vagy a csehországi területekkel szemben például az Elba és az Odera között csak kis mennyiségben van jelen.⁶⁵ Változatai a népvándorlás kori szláv területeken általánosan elterjedtek, területükre a 9–12 m²-es átlagérték jellemző.⁶⁶ A kétoszlopos konstrukció az észak-németországi síkságon a 7–12. század-

⁵⁶ Pl. a kölkedi településsel ellentétben (HAJNAL 2009, 97–98). Ld. még ŠALKOVSKÝ 2001, 27, 1Ba2 típus.

⁵⁷ CSEH 1996, 73–74, 92.

⁵⁸ B. TÓTH 2006, 48. A Nagykunsági Árapasztó Tározó építéséhez kapcsolódó megelőző régészeti feltárások során Tiszabura-Bónishát (5.) lelőhelyen egy közepes méretű gepida települést tárt fel az ELTE Régészettudományi Intézete 2009-ben, amelynek feldolgozása szintén a szerző doktori disszertációjának részét képezi. Ezen a településen is ez a szerkezet az uralkodó: a feltárt 13 gepida épület közül 8 tartozott a kétoszlopos épülettípusba.

⁵⁹ CSEH 1999, 45; CSEH 2004, 74, 4. j.

⁶⁰ Ennek ellenére e szerkezet esetében fordulhat elő legnagyobb valószínűséggel, hogy valójában a kétoszlopos változat rosszul megfigyelt példányai; vö. HORED T 1979, 100, aki a hasonló aszimmetrikus szerkezeteket „befejezetlennek” határozta meg. Az egyoszlopos változat elsősorban a császárkori északi germán és a nyugati szláv régiókban terjedt el (ŠALKOVSKÝ 2001, 27, 1Ba1 változata, Abb. 16; LEUBE 2009, 144).

⁶¹ Tíz esetben, ezek 3, 5 vagy 7 oszlophellyel bírtak az épületek oldalain és sarkain elhelyezve (HORED T 1979, 100, Abb. 39–40).

⁶² Bócsi Zsófia kéziratos munkája alapján.

⁶³ HAJNAL 2009, 97, 99. Méretadataik és alakjuk jellegzetesen különbözik a rákóczi falvi házakétól, és mintegy felük kökemencével ellátott.

⁶⁴ DONAT 1980, 88, Typ A; DROBERJAR 1997, 19–20, Typ A1; KOLNÍK 1998, 145–146, Typ II; LEUBE 2009, 143–145, Typ A.

⁶⁵ LEUBE 2009, 143–144.

⁶⁶ ŠALKOVSKÝ 2001, 23–27 (1Ba2 egyes változatai), Abb. 16, Abb. 18.

ban is ritkaságszámba megy; nagyobb számban elsősorban a Német-Középhegységtől délre fordul elő, ahol általában sarokoszlopos háztípusokkal együtt, utóbbiak túlsúlyával jelentkeznek.⁶⁷

4. SAROKCÖLÖPÖS ÉPÜLETEK: HAT- VAGY TÖBBOSZLOPOS SZERKEZETEK

Ebbe a csoportba (7. kép 5) tartozik három közepes méretű épületen kívül (9,15–15,7 m²) a lelőhely egyik legnagyobb épülete (28,5 m²). Mélységük átlagos (0,3–0,8 m), alakjuk, szerkezetük irányítása különböző, és elszórtan helyezkednek el a lelőhely középső harmadában (11. kép 2; 13. kép 3). Az azonos szerkezeten túl nem alkotnak markánsan elkülönülő csoportot az épületek között. Kiemelendő közülük a legnagyobb, 7 különböző méretű oszlophellyel ellátott épület (8A/34/60.), amelynek legközelebbi rokona a kölkedi 5a vagy 6c épülettípus.⁶⁸

A korábbi irodalom szerint ezek az épület-típusok – elsősorban a hatoszlopos szerkezet – a germán népeknél általánosan elterjedtek, így a gepidáknál is nagy számban számolhatunk velük.⁶⁹ Az utóbbi két évtized közlései alapján azonban kijelenthető, hogy ez nem így van, valójában a gepida területeken ez az épület-

pus viszonylag ritkán jelenik meg. Erre a jelenségre először Cseh János figyelt fel,⁷⁰ majd Takács Miklós is hangsúlyozta.⁷¹

Elsőként szintén Cseh János végezte el felgyűjtésüket, amely alapján a szerkezeti típus szórványosan a Gepida Királyság minden régiójában jelen van.⁷² A gepida Alföldről ismert, de eddig is ritkának tűnő,⁷³ négy sarokoszlopos háztípus viszont egyáltalán nem jelenik meg Rákóczi-falván.⁷⁴ Hasonló a helyzet Malomfalván, ahol szintén nem tűnik fel,⁷⁵ gyakori viszont a hatoszlopos ház.⁷⁶ A malomfalvi aszimmetrikus szerkezetek e típus változatainak is tekinthetők, ez esetben a lelőhelyen ez az uralkodó épület-típus. A Baráthelyen feltárt 56 épületben sem a négy-, sem a hatoszlopos szerkezetek nem jelennek meg.⁷⁷

A Dunántúlon, a mözsi 5–6. századi településrészen szinte kizárólag hatoszlopos szerkezetű házak vannak jelen, a mohácsi ház szintén hatoszlopos.⁷⁸ A balatonlellei településrészlet mindhárom épülete a nyolcoszlopos típusba tartozik.⁷⁹ A zamárdi és ordacsehi településeken a két-, négy- illetve hatoszlopos szerkezetek dominálnak, és szinte minden épületben található oszlopszerkezet.⁸⁰ Négy sarokoszlopa lehetett a Blay Adrienn által elemzett soproni, agyagba rakott kőfallal és fűtőcsatornával ellátott 5. századi épületnek.⁸¹ Ezek a te-

⁶⁷ DONAT 1980, 84. Ez a kép elsősorban a magyarországi langobard településképre emlékeztet, ld. lejjebb.

⁶⁸ HAJNAL 2009, 98. Ezek a 6–7. századra keltezettek.

⁶⁹ VÉKONY 1985, 90; SZABÓ 1978, 73; BÓNA 1988, 407; SKRIBA–SÓFALVI 2004, 147. Fordított tendencia hangsúlyozása is felmerült, amely szerint a Kárpát-medencei települések általános képéhez tartozik, hogy kevés a hatoszlopos ház (HAJNAL 2009, 99). Ez az elmúlt évek 5–6. századi dunántúli településközlései alapján a langobard időszakra nem általánosítható.

⁷⁰ CSEH 1996, 74; CSEH 1999, 56, 7. j.

⁷¹ TAKÁCS 2002, 278.

⁷² CSEH 1996, 73–74, 92. A típushoz ld. még B. TÓTH 2006, 48, 58; SKRIBA–SÓFALVI 2004, 145–147.

⁷³ SZABÓ–VÖRÖS 1979, 227; B. TÓTH 2006, 48. Ilyen épületek: Battonya-Sziodai gyp. I. ház (SZABÓ–VÖRÖS 1979, 219–221, 3–4. kép), vagy Egerlövő-Homokpart kisméretű (5 m²-es) építménye (LOVÁSZ 1987).

⁷⁴ A jelzett tendenciákat erősíti Tiszabura-Bónishát gepida települése, ahol sem a négy-, sem a hatoszlopos szerkezet nem jelenik meg. Vö. 58. lj.

⁷⁵ Csak két, három sarokoszlopos épület (HORED T 1979, 100, E típus). Közülük a 6. épület (HORED T 1979, Abb. 21) két sarokoszlopa kettőzött, azaz erősen aszimmetrikus alátámasztási nyomokkal rendelkezik.

⁷⁶ Nyolc oszlop csak egyetlen esetben jelenik meg, de éppen a legnagyobb, 13. szövőház esetében, amelynek egy kivétellel minden oszlopa kettőzött volt. A megerősített szerkezet itt egyértelműen a nagy területtel lehet összefüggésben (HORED T 1979, 103–104, Abb. 41, Abb. 43).

⁷⁷ BÄRZU 1994–1995, 240–241, Fig. 2–3.

⁷⁸ ÓDOR 2009, 24, 3. t.; PÁRDUZ 1949; vö. VÉKONY 1985, 90.

⁷⁹ SKRIBA–SÓFALVI 2004, 121–132.

⁸⁰ BOCSI 2008, 415; BOCSI 2012, 187; Bocsi Zsófia kéziratos munkája alapján.

⁸¹ BLAY 2012, 27.

lepüléseképek egyértelmű eltérést mutatnak az azonos régióban elhelyezkedő későbbi kölkedi településen megjelenő tendenciáktól,⁸² és a gepida szállásterületről.

A négy-, hat-, nyolcoszlopos épületeket a közép-európai kutatás változatos tipológiai rendszerekben értékeli.⁸³ A négy sarokoszlopos változat a gepida területhez hasonlóan a római császárkori germán településeken, köztük a markomann és kvád területeken is igen ritkán jelenik meg.⁸⁴ A Duna-vidéki Barbaricumban kifejezetten késő császárkori és kora népvándorlás kori elterjedésük jellemző.⁸⁵ A szláv területeken szintén viszonylag ritka, de tőlünk keletre és északnyugatra is általánosan elterjedt.⁸⁶

A szvéb területeken a sarokcölöpös, hatoszlopos épülettípus a késő császárkorban tűnik fel először,⁸⁷ és a négycölöpös épületekhez hasonló keltezésével számolhatunk, szemben az északkeleti germán kulturális tömbökkel, ahol kronológiailag jóval tágabb horizontra jellemzők.⁸⁸ Peter Šalkovský az értékelésnél nem különítette el a hat- és nyolcoszlopos típusokat. A kettőt együtt tekintve egyértelmű tendenciának tűnik, hogy ezek az összetett háztípusok a népvándorlás kori szláv világban keleten a leggyakoribbak, számarányuk az északnyugati és nyugati régiók felé haladva csökken.⁸⁹ Peter Donat gyűjtése alapján ugyanakkor általánosan elterjedtek a vizsgált közép-európai területen.⁹⁰

A SZERKEZETI TÍPUSOK TÁJOLÁSÁNAK KAPCSOLATRENDSZERE

Az épületek tájolását a szerkezet alapján mindössze az épületek felénél vizsgálhatjuk (3–4. szerkezeti típusok; 14. kép 1). Az ágasfás-szelemenés típus (3.) uralkodó tájolása a Ny–K-i tengelyhez áll közel. A 3/1. altípusban hosszanti tájolások is előfordulnak (a 2. altípusban nem). A 3. és 5. altípus esetében kiegészítő cölöpök északnyugat vagy északkelet felől helyezkedtek el, kivéve két esetben a 8. lelőhely keleti felén, ahol dél felől. A 4. altípusnál az egyetlen cölöp általában a Ny–K-i tengelyen található, amennyiben nem, az a 8. lelőhely keleti felén, a kemencés épületek között állt. A 6. aszimmetrikus szerkezetek csak a 8. lelőhely keleti felén található meg, szinte mind nyugati vagy déli cölöpökkel. Az altípusok ugyanazokat a tendenciákat erősítik. A Ny–K-i irányítás ural-

kodása mellett a nyugati lelőhelyrészekben inkább észak felől megerősített szerkezeteket találunk, míg a 8. lelőhely keleti felén megugranak a főként déli támasztékú aszimmetrikus szerkezetek.

A sarokoszlopos épületek (4.) szerkezeti tájolása vegyes: két É–D-i tájolásún kívül egy ÉNy–DK-i és egy DNy–ÉK-i található köztük, azaz ebből a szempontból sem alkotnak egységes csoportot.

Ha térképre vetítjük a 3–4. épülettípus alapvető szerkezeti tájolásait,⁹¹ megállapítható, hogy a Ny–K-i tengelyű épületek a lelőhely teljes területét lefedik (12. kép 1). Ez általánosabb érvényű szabálynak tűnik, mint a házgödör irányításának finom változásai (amely ezzel szemben az összes épületről információt szolgáltat, ezért nem elhanyagolható vizsgálat!). A DNy–

⁸² Hasonló szerkezetek Kölkeden is viszonylag ritkák (HAJNAL 2009, 98–99, 6a–c. típus).

⁸³ Legjobb kutatástörténeti összefoglalóját ld. LEUBE 2009, 146.

⁸⁴ LEUBE 2009, 145, Typ B1.

⁸⁵ DROBERJAR 1997, 20, Typ C1.

⁸⁶ ŠALKOVSKÝ 2001, 27, Karte 5, Abb. 16 (1Bb4).

⁸⁷ KOLNÍK 1998, 150, Typ IV.

⁸⁸ DROBERJAR 1997, 20, Typ C2; LEUBE 2009, 146–148, Typ C2. Jóval ritkábban fordul elő a császárkorban a nyolcoszlopos típus (LEUBE 2009, 149–150, Typ D2).

⁸⁹ ŠALKOVSKÝ 2001, 26, Karte 6, Abb. 16.

⁹⁰ Igaz, hogy ő a négy-hatoszlopos típusokat elemezte együtt, míg a nyolcoszloposokat önállóan értékelte, és regionális jelentőséget tulajdonított nekik (DONAT 1980, 57–58, 85–87).

⁹¹ Az DNy–Ny és ÉNy–Ny irányokat a Ny–K irányokhoz soroltam, annak egyértelmű dominanciája miatt.

ÉK-i, illetve ÉNy–DK-i tájolású szerkezetek – a szerkezeti altípusoktól függetlenül! – néhány kisebb csoportot alkotnak, amelyeket a további feldolgozásnál érdemes lesz szem előtt tartani. A szerkezet É–D-i irányítása többnyire

esetlegesnek tűnik. Ez ellentétben áll a házgödörök tájolásával, ahol az É–D-i csoport – amelyet egyben Ny–K-inek is tarthatunk – keleten koncentrálódik cölöphely nélküli vagy középoszlopos épületekben (*11. kép 1*).

TÜZELŐBERENDEZÉSEK

A településszerkezet vázolásánál érintettem, hogy a lelőhelyen 15 kemencés gepida ház is napvilágra került, és ezek egy csoportban, a Tisza-parthoz legközelebb eső lelőhelyrészen sűrűsödtek (*12. kép 2*). A leletanyag feldolgozásáig, pusztán morfológiai alapon nem dönthető el a kemencés épületek szerepe, mert alapterületük (4,66–16,5 m²), mélységük (0,05–0,9 m) és szerkezetük igen nagy változatosságot mutat (*14. kép 2*). A kemencék egy épített kemencétől eltekintve az altalajba vájt, az épület területén kívül eső kemencék voltak (*8. kép 5–7*).⁹² Több épületben a földbe vájt kemence mellett egy központi, kisméretű tüzelőhely is megfogható volt (*8. kép 8*). Ilyen nyitott tüzelőhely néha kemence nélküli házakban is jelentkezett, de erre is csak a 8. lelőhely intenzíven gepida házakkal borított keleti oldalán, a kemencés épületek között találtam példákat.

Régóta ismert jelenség, hogy a császárkori és kora népvándorlás kori földbe mélyített veremházakban viszonylag ritkán fordulnak elő kemencék.⁹³ Ez a gepidákra is igaz,⁹⁴ erdélyi szállásterületükön is ritkaság,⁹⁵ és a dunántúli 5–6. századi telepeken sem jellemző.⁹⁶ Alapvetően különbözik a felsoroltaktól a kölkedi településkép, ahol az épületekből nagyszámú és különböző típusú kemencék ismertek.⁹⁷ Amennyiben a rákóczi falvi kemencés épületek a környező épületekkel egykorúnak bizonyul-

nak, úgy lehetséges, hogy egy műhelykörzetet tártunk fel. Az is előfordulhat azonban, hogy a kemencéknek kronológiai jelentősége lesz, még úgy is, hogy kemencés épületek egymással is szuperpozícióban álltak. Jelenleg még nem tartom eldönthetőnek a kérdést, hogy vajon lakóépületekként is vagy kizárólag műhelyként használhatták-e őket.

Kölkeden megfigyelték, hogy a kemencék irányítása viszonylag egységes, elsősorban a déli irányok felé, azaz a Duna-part felé néztek.⁹⁸ A rákóczi falvi kemencés épületek kemencéi az északról keleten át, délkeletig terjedő irányokba, esetleg nyugat felé nyílnak. Az „összevisszaság” talán részben annak köszönhető, hogy a területet az északi (–északnyugati) irány kivételével szinte körbeveszi a Tisza ártere. A kemencék az épület tengelye mentén, vagy azzal párhuzamosan, oldalról nyíltak. Általános szabályként sikerült megfigyelni azt, hogy a cölöphelyes szerkezetű kemencés épületek esetében a cölöpök a kemencétől nyugatra jelentkeztek, annak tájolásától függetlenül. Egyedül két esetben találunk a kemencétől délre elhelyezett cölöpöket, a két legdélebbi ház esetében. A harmadik kivétel (8/577.) erősíti a szabályt: ez az egyetlen nyugat felé néző kemencéjű épület, amely abból a szempontból is kilóg a többi közül, hogy hozzá szabályos, két ágasfás szerkezet tarto-

⁹² A típus elterjedését a szláv világban ld. ŠALKOVSKÝ 2001, Karte 14.

⁹³ BÓNA 1988, 407; B. TÓTH 2006, 60, 63; LEUBE 2009, 157.

⁹⁴ B. TÓTH 2006, 48.

⁹⁵ HOREDŤ 1979, 112; BÄRZU 1994–1995, 244; B. TÓTH 2006, 58.

⁹⁶ SKRIBA–SÓFALVI 2004; ÓDOR 2009, 24. Egyedül Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő településén került elő néhány kemencés épület, ezek szintén földbe vájt külső kemencék (Bocsi Zsófia kéziratosa munkája alapján).

⁹⁷ A település kemencéinek 80%-a kőkemence (HAJNAL 2009, 99). A földbe vájt külső kemencék ráadásul sarokba vájtak, amely Rákóczi falván nem fordul elő (HAJNAL 2009, 8. kép 1: 3. típus).

⁹⁸ HAJNAL 2009, 99.

zott. Mindezek arra utalnak, hogy az épületek kialakításakor elsősorban a közvetlen környezetre voltak tekintettel. A látszólagos össze-

visszaság mögött rendező elvek húzódnak, és ez még akkor is felfedezhető, ha szinte minden esetben egyedi megoldásokra jutottak.

SZÖVŐMŰHELYEK

Az egyik rákóczi falvi épület (8/109/169.) egy leégett gepida kori szövőműhely volt (7. kép 7; 8. kép 1–3).⁹⁹ A közepes méretű (9 m²), kétoszlopos épületben két készlet szövőnehezék őrződött meg. A ház délnyugati oldalán egy szövőszék leégett maradványai terültek el *in situ*. Ez mintegy 30 db nehezékből állt. A ház északkeleti sarkában, egy kis szegletben legalább 25 db nehezéket helyeztek el egy kupacban. Gyenge megtartásuk miatt feltételezhető, hogy csak a ház leégése során égtek ki.¹⁰⁰

Elsőként Cseh János gyűjtötte fel a gepida szövőszék-nehezékek lelőhelyeit.¹⁰¹ Ezekről a lelőhelyekről jelenségenként többnyire mindössze egy-két darab ismert; B. Tóth Ágnes szintén egy-egy példányt közölt Eperjerről, Ártándról és Szarvasról.¹⁰² Szövőszékek *in situ* agyagnehezékei leégett épületekből két gepida lelőhelyen kerültek elő: Malomfalváról,¹⁰³ valamint Kengyel-Baghy-homokról.¹⁰⁴ Több párhuzamunk van arra, hogy az épüle-

tek egyik sarkában vagy oldalsó „fülkében” a használaton kívüli nehezékeket felhalmozták. Ilyen jelenséget figyeltek meg Tiszafüred-Morotvapart, Szolnok-Zagyva-part, Alcsi, Kengyel-Baghy-homok, valamint Kengyel-Kiss-tanya lelőhelyeken, esetenként több épületben is.¹⁰⁵

A gepida szövőházak komplex értelmezését B. Tóth Ágnes végezte el nemrégiben.¹⁰⁶ Az eddig rendelkezésre álló rákóczi falvi adatok ezt a – meglepően egységes – képet egy újabb lelőhellyel egészítik ki. A gepida szövőnehezékek kivétel nélkül kúpos, piramis alakúak, amelyek antik előzményeit tételezi fel a kutatás. Különböznek a dunántúli anyagtól, ahonnan kizárólag kezdetlegesebb, gömbölyded formájú, úgynevezett cipó alakú példányok kerülnek elő.¹⁰⁷ A kengyeli és rákóczi falvi leégett házakban feltárt nehezékek alapján egy készlet a gepida Alföldön 25–30 nehezékből állhatott.¹⁰⁸

⁹⁹ A paticsanyag, köztük az agyagnehezékek átnézése még nem történt meg, ezért csak azt a három épületet elemzem, amelyek szinte biztosan műhelyek voltak. A feldolgozás e fázisában az sem zárható ki, hogy további műhelyeket is sikerül majd meghatározni a lelőhelyről.

¹⁰⁰ A szerző saját helyszíni megfigyelése szerint a nehezékek padló felé néző oldala kevésbé égett át. Az északkeleti kupac ezért a szövőszék mentén szétszórt példányoknál jóval rosszabb állapotban volt. Csak a felső nehezékek voltak felszedhető állapotban, ezek alja és alattuk még néhány nehezék tömör, sárgás agyagfoltokként jelentkezett a betöltés alján. Eredetileg az északkeleti kupac száma is 30 körül lehetett, de pontos számukat nem lehetett megállapítani. A kiegészítő nehezékekre a gepida szövőházak leírása során Kurt Horedt és Cseh János is utalt (HORED T 1979, 94, 97; CSEH 2000, 95).

¹⁰¹ CSEH 1997, 129, „C” függelék és 10. kép 1. (a képaláírással ellentétben!); CSEH 2000, 99–100.

¹⁰² A szarvasi kisméretű töredéket ld. B. TÓTH 2006, 72, Taf. 1. 8, Taf. 2. 8. Cseh János legutóbbi leletközlésének lelőhelye Kengyel-Kiss-tanya „A” objektum (CSEH 2013, 91, 6. kép, 14–15. kép). A 16 m²-es épület betöltéséből 6 db szövőszék-nehezék mellett 10 bikónikus orsógomb is előkerült (CSEH 2013, 96, 20. kép, 31–32. kép [„F” objektum]).

¹⁰³ HORED T 1979, Abb. 41–42, Abb. 93–94, Abb. 97, Abb. 115–117.

¹⁰⁴ CSEH 2000, 96, 7. t. („H” objektum).

¹⁰⁵ CSEH 2000, 98–99; B. TÓTH 2006, 72–73; CSEH 2007, 346, 1. kép, 5. kép 2. Összekupacolt nehezékek langobard településekről Balatonlellén és Zamárdiban kerültek elő nagyobb számban, utóbbi lelőhelyről sorba rendezett agyagnehezékek is származnak (SKRIBA–SÓFALVI 2004, 151; Bocsi Zsófia kéziratosa munkája). Egy kupac agyagnehezéket egy kölkedi házban is megfigyeltek (HAJNAL 2009, 104–105, 10. kép 2).

¹⁰⁶ B. TÓTH 2006, 72–74.

¹⁰⁷ SKRIBA–SÓFALVI 2004, 151; Bocsi Zsófia kéziratosa munkája.

¹⁰⁸ A balatonlellei langobard telep esetében 40–50 nehezékes szövőszékeket feltételeznek, amelyek 2–3 önálló súlykategóriájú nehezékekből állhattak össze (SKRIBA–SÓFALVI 2004, 151).

Cseh János hívta fel a figyelmet egy másik jelenségre, amelynek köszönhetően a leégett 109. épületen kívül további objektumok is szövőházaként azonosíthatók. Két kisebb, négyzetes épületben (5/147/235. és 8/429/670.) egy téglalap alakú, hosszúkás, lekerekített végű jelenség húzódott, mindkettőben az északi oldallal párhuzamosan (7. kép 8). Hasonló épü-

letet Cseh János Szolnok-Zagyva-part, Alcsi gepida településén tárt fel,¹⁰⁹ és nyugat-európai párhuzamok alapján ezt a jelenséget a szövőszék helyének értékelte.¹¹⁰ A 147. épület oszlophely nélküli, a 429. épületben a hosszúkás jelenséggel szemben egy kerek oszlophely állt. A két épület egymástól 605 m távolságra esett (12. kép 2).

AZ ÉPÜLETEK TÖBBVÁLTOZÓS STATISZTIKAI ELEMZÉSE

Az épületek elemzésekor a térbeli szóródások vizsgálata az egyik legfontosabb szempont. Más típusú összefüggésekre mutathatnak rá a többváltozós statisztikai vizsgálatok. Az épületek adatait ezért főkomponens-elemzéssel is vizsgáltam. A módszert azért választottam, mert a cél elsősorban nem a csoportalkotás volt, hanem a változók összefüggéseinek vizsgálata egyes esetek (épületek) között. Az arányskálán nem kifejezhető adatsorok, a diszkrét változók bevonására ez a vizsgálat nem alkalmas, illetve a folytonos (pl. méretadatok) és diszkrét változók (pl. tipológiai csoportok) együttes kiértékelése az eredményeket torzíthatja. Utóbbiak összefüggései ezért csak a szórásdiagramon való megjelenítéssel szemléltethetők. Az eredményeket azért is szükségesnek tartom bemutatni, mert a településszerkezet vizsgálatának eredményei a statisztikai analízis folyamatos használata során alakultak ki.

A felhasznált adatsorok az oldalhosszak, a terület, a mélység és a fokokban megadott tájolás folytonos változói voltak.¹¹¹ Megállapíthatjuk, hogy a terület, a mélység és a tájolás a teljes adatsort tekintve nem függ erősen egymástól. Ezután megvizsgáltam a különböző, egyéb jellegzetességek szóródását az arányskálán kifejezhető értékek szórásdiagramján. A módszer lényege például a tájolási adatok

kategorizálásával és megjelenítésével szemléltethető (13. kép 1).

Az adatszórás alapján az épületek négyzet- vagy téglalap alakja nem függ a metrikus változóktól, sem a szerkezettől (13. kép 2). A szerkezet szempontjából a legzártabb csoport a sekély, viszonylag kis területű középoszlopos épületeké (13. kép 3). Az oszlopszerkezet nélküli épületekről korábban felmerült, hogy sekélyebbek az átlagnál.¹¹² A szórásdiagram alapján túlsúlyuk valóban sekély vagy közepes mélységű volt itt is. A 3/1. altípus a diagram közepén csoportosul, elsősorban közepes méretű területekkel jellemezhető. A főkomponens-elemzés megerősítette, hogy a 3/2. és a 3/4. altípusba tartozó épületek nem alkotnak önálló csoportot. A 3/3., 5., 6. altípusok ellenben két nagyobb egységre tagolódtak. A 3/5., tengelyben többszlopos, aszimmetrikus szerkezetű házak közepesen nagyméretűek (15,5–18,3 m²), viszonylag mélyek (0,8–0,9 m), tájolásuk északnyugat-észak/északnyugati (337–350°). A 3/6. csoport legjellemzőbb eleme a hasonló tájolás (355–11°). A sarokcölöpös 4. típus épületei nem rendeződnek csoportba, de a felső átlagnál nagyobb méreteik feltűnőek. Malomfalván az összetett szerkezet K. Horedt szerint a nagyobb mérettel egyenes arányban állt.¹¹³ A rákóczi falvi épületek ezt az összefüggést, ha nem is egyenes

¹⁰⁹ CSEH 2000, 92–95, 2. t.

¹¹⁰ CSEH 2000, 95–96; B. TÓTH 2006, 72–73; ZIMMERMANN 1982, 134–141.

¹¹¹ A vizsgálatot PAST 3.0 programmal végeztem, korrelációs mátrixot használva, amely normalizálja a különböző mértékegységekben felvett adatokat (HAMMER 2013, 77). Az első főkomponens sajátértéke: 2,9, variancia: 58,3%; 2. komponens sajátértéke 1,1, variancia: 21,4%.

¹¹² ŠALKOVSKÝ 2001, 21.

¹¹³ HORED T 1979, 101.

arányban, de lényegében megerősítik (elsősorban a 3/5. és 4. típusok esetében).

Megvizsgáltam a szerkezet tájolását (14. kép 1), valamint a kemencés épületek, műhelyek szóródását is (14. kép 2). Végül szemléltetés céljából megjelenítettem a vizsgálatok során elkülönülő térbeli egységeket (14. kép 3). A 8. lelőhely keleti felén elhelyezkedő épü-

letek viszonylag zárt csoportot alkotnak. Az általuk kijelölt halmazon belül található többnyire a középszlopos szerkezetű épületek, a kemencés épületek és a szövóműhelyek is. Jól elválnak tőlük például az 5. lelőhely szarmata telepe fölött álló épületek, és határozottan elkülönül a három legnagyobb alapterületű épület (15. kép).¹¹⁴

ÖSSZEFOGLALÁS

A gepida településekre és köztük a Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhelyre is igaz, hogy a földbe mélyített házak egyes elemei önmagukban szinte minden területen jó párhuzamokkal rendelkeznek.¹¹⁵ A lelőhelyen kirajzolódó tendenciákat tekintve azonban körvonalazható egy olyan kép, legalább az épülettípusok szempontjából, amely összességében egyelőre egyedinek tűnik. Ez a kép megerősíti azt, amelyet az elmúlt két évtized kutatásai alapján a Gepida Királyság területére jellemzőnek tartottunk,¹¹⁶ azonban egy új minőséget képvisel: egy nagy kiterjedésű, tagolt, mégis bizonyos fokig szervezett struktúrájú falusias települését.

A rákóczi falvi telep megerősíti, hogy a gepida településeken általában a kétoszlopos, ágasfás-szelemenés szerkezetű típus és ennek változatai uralkodnak. A hatoszlopos szerkezet jóval kisebb arányban tűnik fel, mint a Dunántúlon, és még ritkábbak a négy sarokcölöpös épületek. Feltűnően nagy számban jellemzik a településterületet különböző aszimmetrikus szerkezetek, amely szintén eltérő jelenség a dunántúli anyaghoz képest. Gyakoriak az alátámasztás nélküli épületek, amelyek a Dunántúlon eddig nem adatoltak. A képet az alföldi szállásterület esetében az egyetlen középszlopos épülettípus árnyalja.¹¹⁷

Ezek a világos tendenciák azonban az úgynevezett *intra-site* vizsgálatok szempontjából szinte teljesen érdektelenek. A lelőhely történetének felvázolásához összetettebb módszerekhez kell folyamodnunk, amelyek felé jelen tanulmány csak az első lépés volt. Alapvető kiindulópont lehet a statisztikai módszerek alkalmazása, amelyek ilyen adatmennyiség esetén kikerülhetetlenek, akkor is, ha csak a települések értékelésekor általánosan vizsgált alapvető jellemzőket (terület, mélység, stb.) szeretnénk értékelni. A kapott információk részletes elemzésre szorulnak, hiszen a régészetileg fontosnak tartott, jellemző tulajdonságok egy része közvetlenül nem írható le statisztikai módszerekkel.

Az elemzés során megállapítható volt, hogy az épületek egyszerű morfológiai tulajdonságok alapján nem alkotnak élesen elváló csoportokat. Azonban ha az adatokat térképre vetítjük, az összefüggések egy része erősebben kirajzolódik. Egyes tulajdonságok a 7 hektáron elterülő településrészleten nagy foltokban, inkább tendenciákban jelentkeznek (pl. mélységadatok, az épület irányítása), más esetekben kisebb csoportokat alkotnak (pl. területi adatok vagy a szerkezet tájolása), megint mások szinte véletlenszerűnek tűnnek (pl. néhány kivételtől eltekintve a szerkezeti típusok

¹¹⁴ Az összefüggéseket más szempontból megjelenítő hierarchikus klaszteranalízis a Paired group (csoportátlag) algoritmussal, PAST 3.0 programmal készült.

¹¹⁵ B. TÓTH 2006, 59–60.

¹¹⁶ B. TÓTH 2006, 60.

¹¹⁷ Az összképet torzíthatja a dunántúli telepek jóval kisebb száma, bár az eddig megismert falusias települések meglehetősen egységes képet alkotnak. A kölkedi település képe a rendelkezésre álló adatok alapján, azaz a teljes avar időszakot tekintve, az épülettípusok szempontjából nem hasonlít erősen sem a langobard, sem a gepida hagyományokra.

előfordulása a lelőhelyen). E szóródások egy része véletlen is lehet, más esetekben azonban túl sok változó csoportosul egy kisebb területen. Ennek legfeltűnőbb példája a sűrű keleti településrész, ahol kiugróan sok a kis területű, sekély mélységű, É–D-i vagy ÉÉK–DDNy-i tájolású, középoszlopos vagy aszimmetrikus szerkezetű, illetve kemencés épületek száma. Ezek a tulajdonságok együttesen, komplex módon különítik el ezt a lelőhelyrészt, még

akkor is, ha egyes épületekre a fentebbiekből csak néhány tulajdonság jellemző.

A részletekbe menő elemzés a lelőhely kronológiai horizontjainak felrajzolásában is segíthet, amely az anyagfelvétel lezárulása után még komplexebb feladat lesz. S ha az is megvan, akkor lesz érdemes funkcionális kérdésekkel, térszerveződéssel és azok változásaival, háztartásvizsgálatokkal és társadalmi következtetésekkel foglalkoznunk.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ez úton is köszönöm Szabó Gábornak, Kovács Katalinnak, Sebők Katalinnak és Váczi Gábornak, hogy a lelőhely feldolgozását számomra lehetővé tették. A légifelvételeket Czajlik Zoltán, az objektumok fotóit Dankó Szabolcs és Hegedűs Sándor készítette. A zamárdi és az ordacsehi telepek monografikus feldolgozásának kéziratát Bocsi Zsófia bocsátotta rendelkezésemre. Valamennyien fogadják köszönetemet.

IRODALOM

- BÁRÁNY–HAJNAL 2010: Bárány A. – Hajnal Zs.: Agancsfeldolgozó műhely és csontfésűk Tiszagyenda-Lakhatom koraközépkori lelőhelyről. In: *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza*. Szerk.: Gömöri J. – Körösi A. Budapest 2010, 85–92.
- BÂRZU 1994–1995: Bârzu, L.: La station no. 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe–VIIe siècles), avec une expertise de Maria Bulai-Ştirbu. *Dacia* 38–39 (1994–1995) 239–295.
- BLAY 2012: Blay A.: Későrómai ház Scarbantia-ban. *Soproni Szemle* 66 (2012) 20–31.
- BOCSI 2008: Bocsi, Zs.: Die Keramik aus zwei spätantiken Siedlungen am Balaton: Ordacsehi-Kis-töltés und Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, Komitat Somogy, Ungarn. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Bonn 25–28. Februar 2008*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 415–430.
- BOCSI 2012: Bocsi Zs.: Ordacsehi-Kis-töltés és Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő 5–6. századi telepeinek kerámiái. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 187–204.
- BÓNA 1988: Bóna I.: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 1988:3–4 (1988) 401–411.
- BRABANDT 1993: Brabandt, J.: *Hausbefunde der römischen Kaiserzeit im freien Germanien. Ein Forschungsstand*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologische Denkmalpflege Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte 46. Halle (Saale) 1993.
- CSEH 1993: Cseh J.: Kengyel-Kiss-tanya (Előzetes jelentés az 1990 őszén végzett régészeti feltárásokról) (Kengyel-Kiss-tanya /-homestead/ /preliminary report about the archaeological excavations finished in the autumn of 1990/). *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 8 (1993) 137–161.
- CSEH 1996: Cseh J.: Kora népvándorlási kori házak Tiszaszőlős környékén (Egy

- leletmentés tanulságai). *Múzeumi Levelek* 75:1 (1996) 67–92.
- CSEH 1997: Cseh J.: Kora népvándorlás kori teleprészlet a Tiszazugban (Szelevény-Sárga-partoldal) (Early Migration Period settlement remains from the Tiszazug region). *Archaeologiai Értesítő* 121–122 (1994–1995) 1997, 115–129.
- CSEH 1999: Cseh J.: Régészeti adatok egy Zagyva-parti gepida településről. In: *A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön (Die Gepiden. Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarisches Tiefebene)*. Gyulai Katalógusok 7. Szerk.: Havassy P. Gyula 1999, 41–57.
- CSEH 2000: Cseh J.: Gepida-ház szövőszék helyével Szolnok-Zagyvaparttról (A szerkezet nyomai az 5–6. századi Kelet-Kárpát-medencében) (Gepida house with place of hand-loom from Szolnok-Zagyvapart. Marks of the machine in the East-Carpathian basin of the 5th–6th century). *Jászvári Könyvtár* 4. A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000. Szerk.: Kiss E. – Hortiné dr. Bathó E. Jászberény 2000, 91–111.
- CSEH 2004: Cseh J.: Szelevény-Schweigertanya. Egy VI. századi gepida település a Tiszazugban (Szelevény-Schweigertanya). A Gepid Settlement of the 6th century in the Tiszazug. *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 14 (2004) 71–165.
- CSEH 2007: Cseh J.: Újabb régészeti ásatás Kengyel-Kiss-tanyánál. *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 16 (2007) 345–375.
- CSEH 2009: Cseh J.: Kereskedelmi áru importált mázas kerámia a Kr. u. 4–6. századból kengyeli lelőhelyeken (Baghy-homok és Kengyelpart I.). *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 19 (2009) 323–332.
- CSEH 2013: Cseh J.: Gepida település régészeti nyomai Kengyel-Kiss tanya mellett – 1990. Függelék: a gót–gepida nyelv házra vonatkozó szavainak köréből. *Tisicum – A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 22 (2013) 91–143.
- DONAT 1980: Donat, P.: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7–12. Jahrhundert*. Berlin 1980.
- DROBERJAR 1997: Droberjar, E.: *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Fontes Archaeologici Pragenses 21. Pragae 1997.
- HAJNAL 2007: Hajnal Zs.: Tiszagyenda-Lakhatom 14. lelőhely. In: *Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2006–2007*. Szerk.: Pallos L. Budapest 2007, 10–11.
- HAJNAL 2009: Hajnal Zs.: Házak a kölked-feketekapui avar kori telepen (Häuser in der awarenzeitlichen Siedlung Kölked-Feketekapu). *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 91–116.
- HAMMER 2013: Hammer, Ø.: *PAST. Paleontological Statistics Version 3.0, Reference manual*. Oslo 2013.
- HOREDTEK 1979: Horedt, K.: *Morești. Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen* 1. Bukarest 1979.
- KOKOWSKI 1998: Kokowski, A.: Zur Frage sogenannter „großer Häuser“ in Mittel- und Osteuropa. In: *Haus und Hof im östlichen Germanien: Tagung, Berlin vom 4. bis 8. Oktober 1994*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 50. Hrsg.: Leube, A. Bonn 1998, 14–25.
- KOLNÍK 1998: Kolník, T.: Haus und Hof im quadischen Limesvorland. In: *Haus und Hof im östlichen Germanien: Tagung, Berlin vom 4. bis 8. Oktober 1994*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 50. Hrsg.: Leube, A. Bonn 1998, 144–159.
- KONDÉ 2012: Kondé Zs.: *Avar kori települések Rákóczi-falva-Bagi-földek lelőhelyen*. Szakdolgozat. Budapest 2012.
- KOVÁCS ET AL. 2007: Kovács K. – Sebők K. – Szabó G. – Váczi G.: Rákóczi-falva, Bagi-föld (8/a sz. lh.). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 261–262.

- KOVÁCS ET AL. 2008: Kovács K. – Sebők K. – Szabó G. – Váczi G.: Rákóczifalva, Bagi-föld, 8/a sz. lelőhely. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2007 (Archaeological Investigations in Hungary 2007)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2008, 266–267.
- KOVÁCS–VÁCZI 2007: Kovács K. – Váczi G.: Rákóczifalva, Bagi-föld (8. sz. lh.). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 261.
- LEUBE 2009: Leube, A.: *Studien zu Wirtschaft und Siedlung bei den germanischen Stämmen im nördlichen Mitteleuropa während des 1.-5./ 6. Jhd. n. Chr.* Römisch-Germanische Forschungen 64. Mainz am Rhein 2009.
- LOVÁSZ 1987: Lovász E.: Gepida ház Egerlövön (Haus der Gepiden in Egerlövön). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 25–26 (1986–1987) 1987, 127–140.
- MÁCSAI 2012: Mácsai V.: *A Rákóczifalva-Bagi-földek 8A. lelőhely avar temetőjének feldolgozása*. Szakdolgozat. Budapest 2012.
- MAGOMEDOV 1999: Magomedov, B.: Siedlungen der Černjachov-Sîntana-Kultur. In: *Die Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur: Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 25. Oktober 1995 zum Gedenken an Kazimierz Kozłowski /9.12.1934–9.7.1995/*. Hrsg.: Gomolka-Fuchs, G. Bonn 1999, 69–83.
- MASEK 2012: Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhelyek területén (Settlement surveys from the Early Migration Period at Rákóczifalva-Bagi-földek /Sites 5–8–8A/). In: *Hadak Útján. A Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30.* Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–59.
- ÓDOR 2009: Ódor J. G.: Langobard telepnym Mözsről (Langobarden Siedlungspuren von Mözs). *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 31 (2009) 23–35.
- PÁRDU CZ 1949: Párducz M.: Népvándorlaskori ház Mohácson (Дом вг. Мохач из времѣн переселение народов). *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949) 85–89.
- ŠALKOVSKÝ 2001: Šalkovský, P.: *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Nitra 2001.
- SKRIBA–SÓFALVI 2004: Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában (Eine langobardensiedlung in der Gemarkung von Balatonlelle). *Archaeologiai Értesítő* 129 (2004) 121–163.
- SZABÓ–SEBŐK 2007: Szabó G. – Sebők K.: Rákóczifalva, Bagi-föld (5. sz. lh.). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2006 (Archaeological Investigations in Hungary 2006)*. Szerk.: Kisfaludi J. Budapest 2007, 260–261.
- SZABÓ 1978: Szabó J. J.: Népvándorlaskori teleprészlet és Árpád-kori településnyomok Battonya határában (Völkerwanderungszeitlicher Siedlungsteil und arpadenzeitliche Siedlungsspuren in der Nähe von Battonya). *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 5 (1978) 61–84.
- SZABÓ–VÖRÖS 1979: Szabó J. J. – Vörös I.: Gepida lelőhelyek Battonya határában. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 218–229.
- SZALONTAI–TÓTH 2000: Szalontai Cs. – Tóth K.: Előzetes jelentés a Kiskundorozsma határában végzett szarmata kori település- és temetőfeltárásról. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája. Domaszék 1999. szeptember 27–30.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 59–79.
- TAKÁCS 2002: Takács, M.: Der Hausbau in Ungarn vom 2. bis zum 13. Jahrhundert n. Chr. – ein Zeitalter einheitlicher Grubenhäuser? In: *The Rural House, from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings. Rurallia* 4. Ed.: Klapšte, J. Praha 2002, 272–290.
- B. TÓTH 2006: B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Theissgebiet*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4. Budapest 2006.

- VÁRADI 2000: Váradi A.: Előzetes jelentés a Nagyút határában feltárt római és késő népvándorlás kori teleprészletekről. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája. Domaszék 1999. szeptember 27–30.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 125–153.
- VÉKONY 1985: Vékony G.: Koranépvándorlás-kori telepnyomok Pilismaróton (Frühvölkerwanderungszeitliche Siedlungsspuren in Pilismarót) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1985, 85–96.
- VÖRÖS 1998: Vörös G.: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön (Die Gepiden. Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarisches Tiefebene).* Gyulai Katalógusok 6. Szerk.: Havassy P. Gyula 1998, 49–66.
- WICKER–KNIPL 2011: Wicker E. – Knipl I.: Árkok, sáncok, kérdések (Előzetes jelentés Apostag-Szilas-Kelet lelőhelyen végzett feltárásról). In: *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai.* Archaeologia Cumanica 1. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2011, 79–85.
- ZIMMERMANN 1982: Zimmermann, W. H.: Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Ein Beitrag zum Gewichtswebstuhl. *Jahrbuch Männer Morgenstern* 61 (1982) 111–144.

“HUNDRED GEPID DWELLINGS” – THE STRUCTURE OF THE GEPID SETTLEMENT AT RÁKÓCZIFALVA

The excavations of a huge continuous archaeological site at Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A in 2006–2007 have produced altogether 2062 archaeological features from different periods at the area of 94,979 m². 266 features (485 stratigraphic units), including 10 burials and 105 pit-houses, can be dated to the Gepid phase. In this paper I evaluate these pit-house-like structures according to different aspects. The chronological aspect could not be used in the analysis yet, since the overall evaluation of the pottery finds is still under way. Thus, the results of this paper should be considered as preliminary. Nevertheless, even this preliminary evaluation gives a rough picture of what is most probably the largest 5th–6th century excavated settlement in the Great Hungarian Plain or even in the Carpathian Basin.

The first part of the study presents the outline of the main structural units of the settlement. The structure of the excavated settlements is spread and it covers a territory of approx. 7 ha. A larger part of it consists of dwellings separated by a ditch network renewed at least once. Another part can be characterised by rows of houses located at regular distance from each other; elsewhere the dwellings form small groups. Two average-size pit-houses opened to south-southeast and surrounded by circular ditches are situated at the eastern part of the site. The densest part of the settlement is at the eastern side of the excavated area. All the pit-houses with ovens (15) are located here. This may be interpreted as a workshop area.

In the next part of the paper I evaluate the size, depth and orientation of the buildings and create a typology of the structural features of the houses. The conclusions show a more or less similar picture to the one based on the results of the investigations carried out during the last two decades, thought to be characteristic for the Kingdom of the Gepids. The settlement at Rákóczi falva confirms that Gepid settlements can be characterised by pit-houses with two posts or their variations. The solution with six posts is much rarer than in Transdanubia, and even rarer is the type with posts in the corners. Different asymmetric structures appear in relatively high numbers again as compared to Transdanubia. Many dwellings have no traces of supporters, a phenomenon which has not been documented yet in Transdanubian excavations. In case of the Great Hungarian Plain the situation is slightly different, due to the presence of houses with a single post in the middle.

The settlement at Rákóczifalva with its huge territory, structuring and some kind of regularity represents a new stage of quality among the rural Germanic settlements in Hungary. Its evaluation requires the so-called intra-site analysis, involving more complex methods. The main starting point in this case is the use of several statistical methods, which is inevitable in dealing with such amount of data, even in the analysis of simpler settlement features such as territory, depth, etc.

The statistical analysis (Principal Component Analysis) showed that there were no significantly different groups among the houses according to their main morphological characteristics. However, the distribution of the data on the map emphasises some of the relations. Some categories of the attributes turn up in larger groups, showing particular tendencies (e.g. depth, orientation); in other cases the groups are smaller (e.g. territories or structural orientations); some other categories, at the same time, seem to be rather occasional (for example, the appearance of structural types on the site). Some of these distributions can be accidental. Sometimes, however, too many independent variables are concentrated in small areas. The most striking example for this is the dense eastern part of the settlement where the number of different houses with specific attributions is the highest. Among these attributions such characteristics as small size, shallow depth, presence of the oven, asymmetrical structure or a single post in the middle as well as north–south or north-northeast–south-southwest orientation can be emphasized. Certainly, these attributes are not valid for each of the dwellings but together they collectively detach this part of the site.

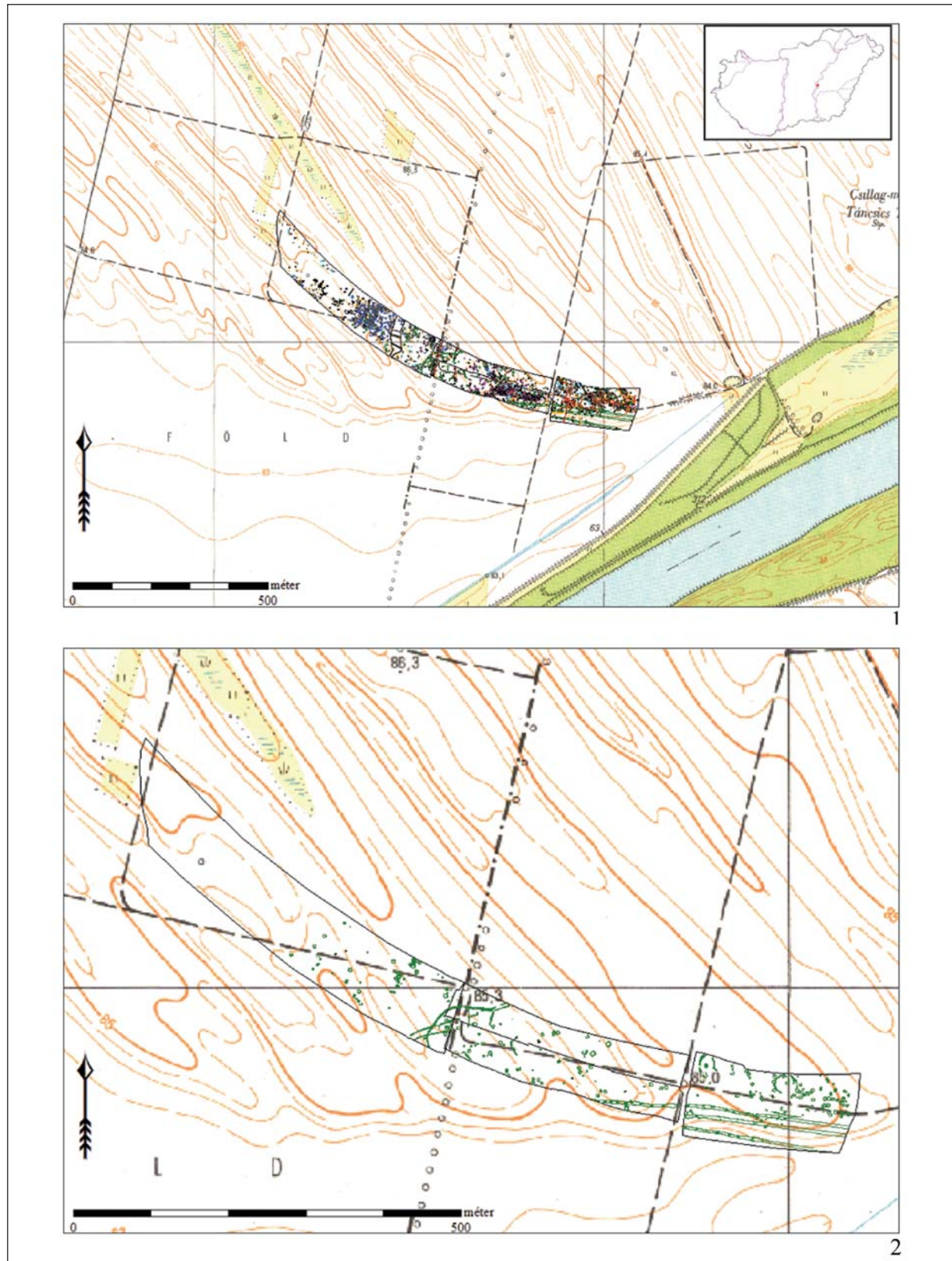
The detailed evaluation helps in outlining the chronological spectrum of the site, which will be even more complex after the completion of the database. As soon as it will have been done, research can be focused on such questions as the spatial structure of the settlement and its changes, household analysis and social differentiation.

JELMAGYARÁZAT AZ 1–7. KÉPEKHEZ

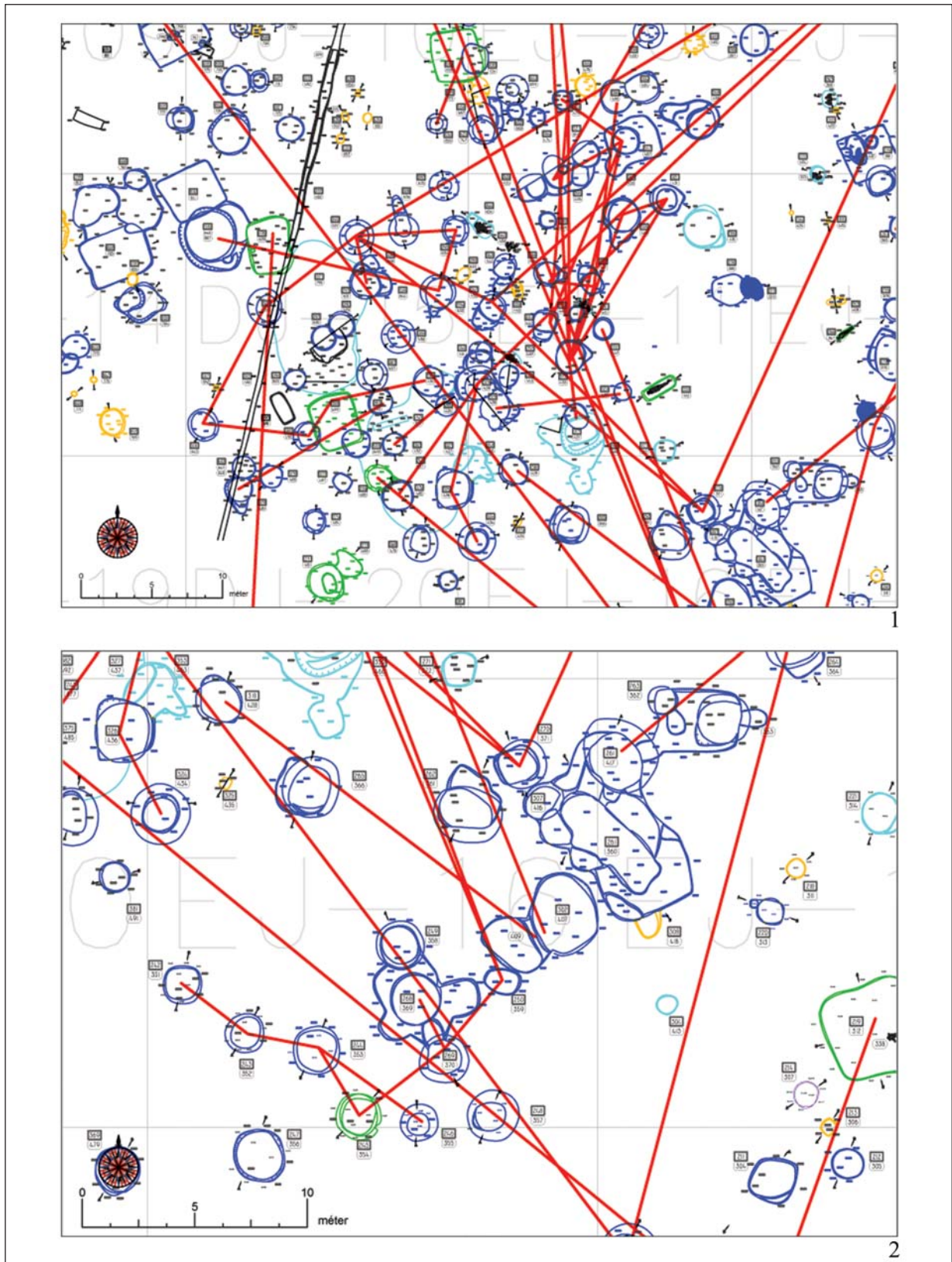
Világoskék: neolitikum; barna: rézkor; sötétkék: szarmata kori telepjelenségek; piros: szarmata kori temetkezések; sötétzöld: gepida kori telepjelenségek; világoszöld: gepida kori temetkezések; lila (magenta): avar kor; sötétlila: népvándorlás kor; sötét narancsszín: késő középkor – kora újkor; sárga: ismeretlen kor; fekete: természetes jelenség, illetve feltárás határa; piros vonal: összeillő edénytöredékek kapcsolatai.

SYMBOLS FOR FIGS 1–7

Light blue: neolithic; brown: Copper Age; dark blue: Sarmatian settlement features; red: Sarmatian burials; dark green: Gepid settlement features; light green: Gepid burials; magenta: Avar Age; purple: Migration Period; dark orange: Late Middle Ages–Early Modern Age; yellow: unknown; black: natural features btw. excavation border; red lines: links of connectable potsherds.

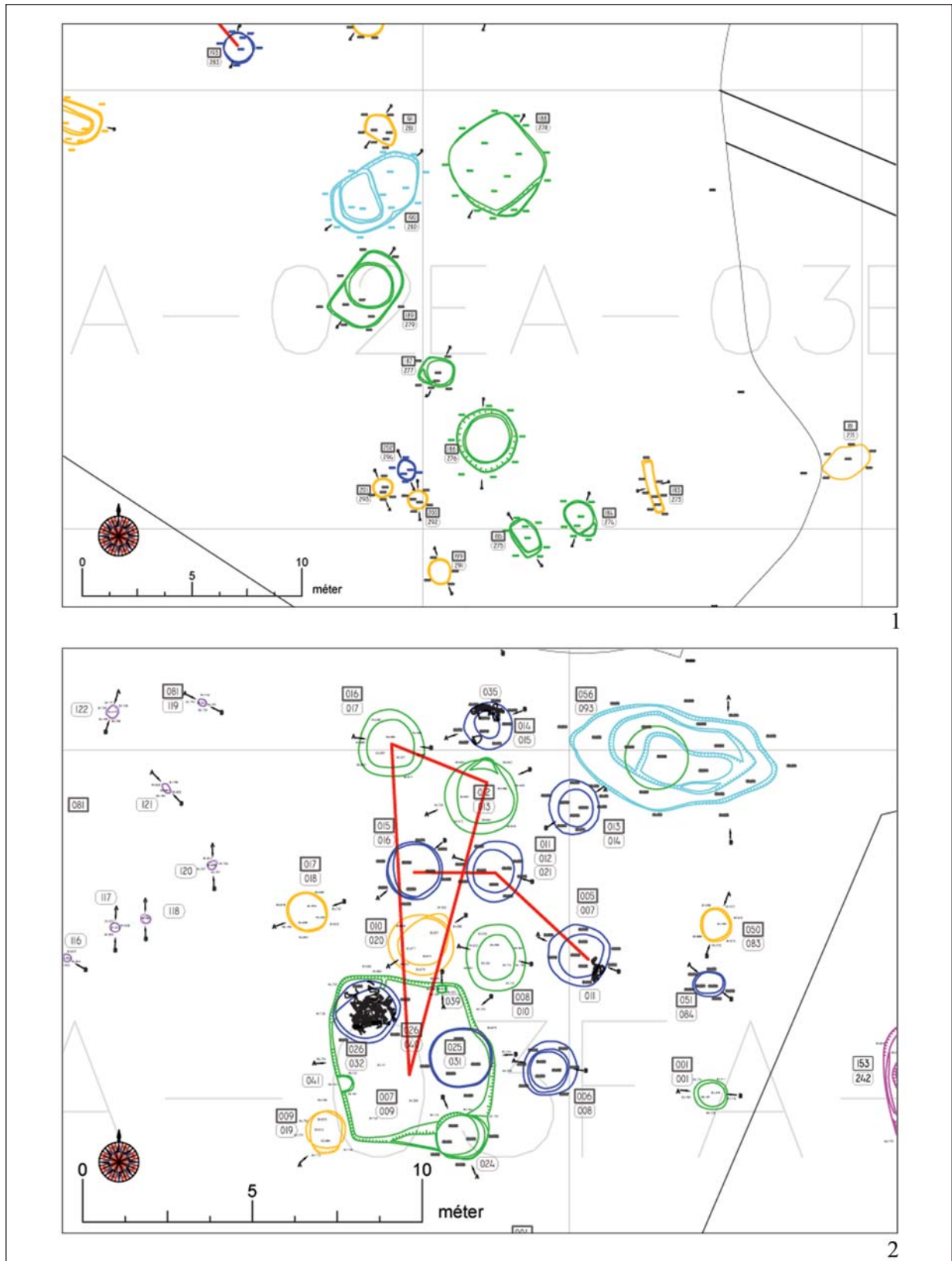

1. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely. 1: Összesítő térkép a lelőhely környezetével;
 2: A gepida kori település összesítő térképe
 Fig. 1. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. 1: Overview map with the environment of the site;
 2: Overview map of the Gepid settlement

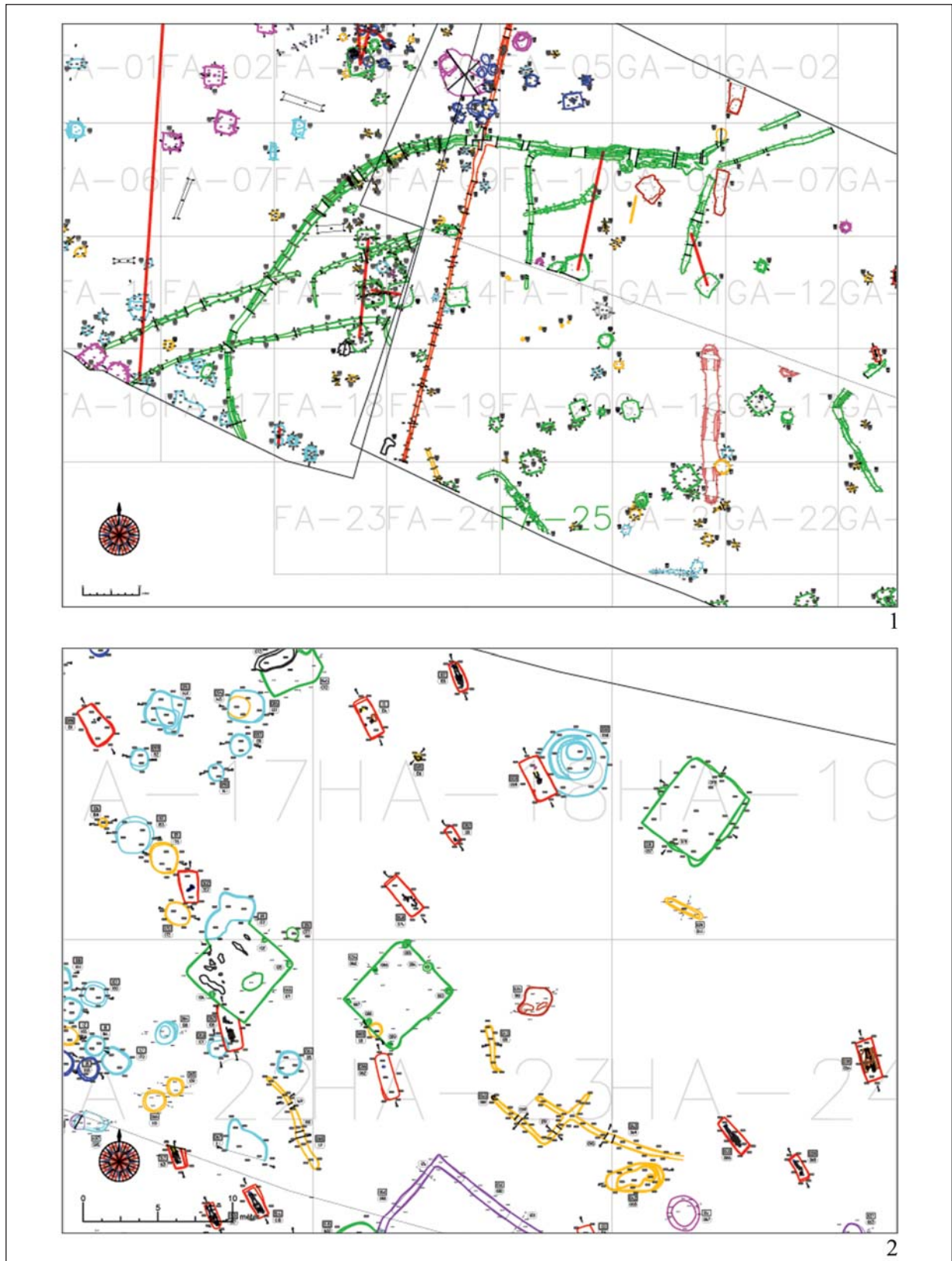

2. kép. Gepida kori településnyomok a település késő szarmata – hun kori pusztulási rétegének környezetében, Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely

Fig. 2. Traces of the Gepid settlement in the vicinity of the destruction horizon of the former Late Sarmatian-Hunnic period settlement, site Rákóczifalva-Bagi-földek 5

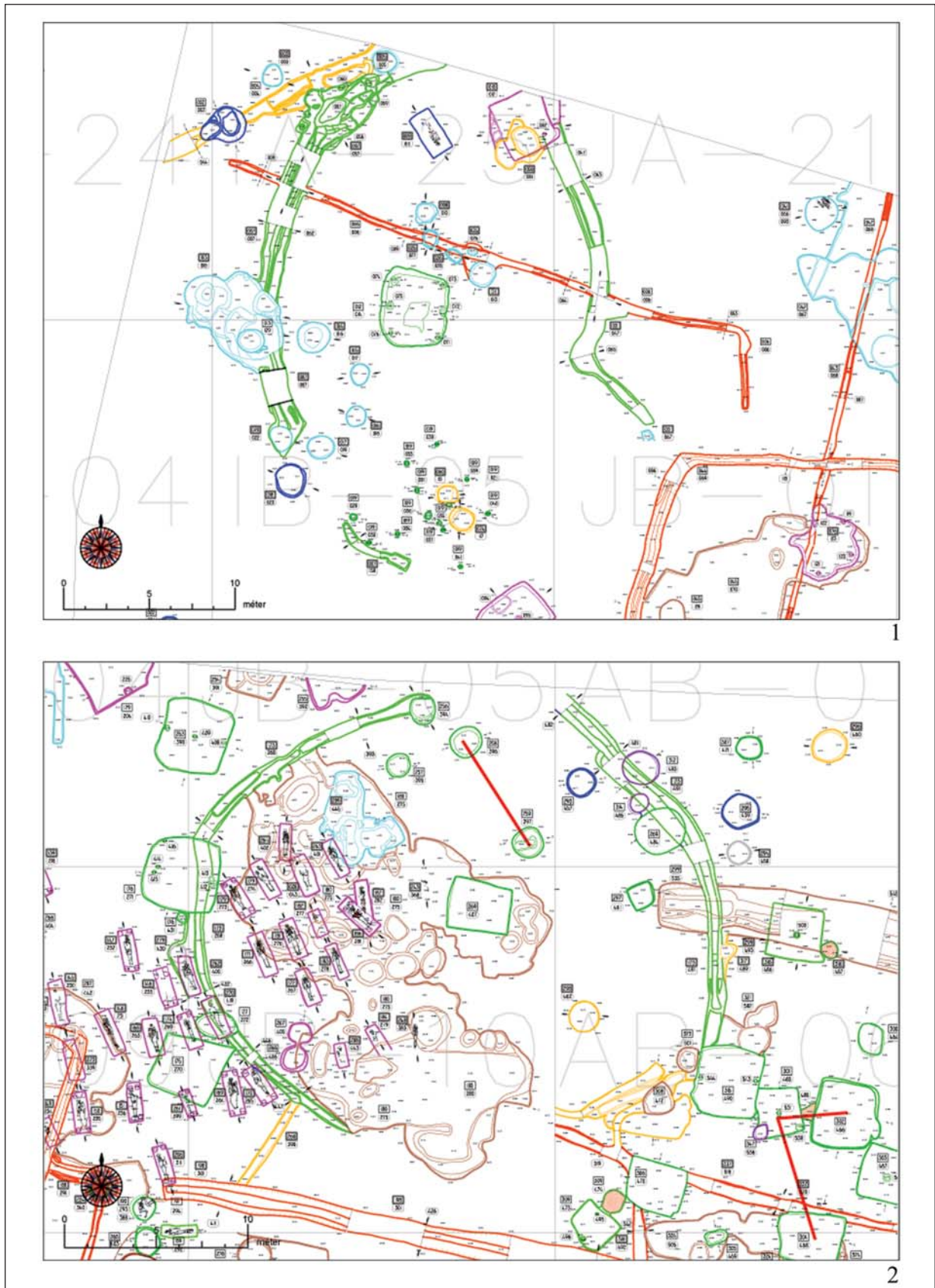

3. kép. 1: Gepida kori települési egység, Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely, középső rész; 2: Kontinuitás-problémák: szarmata és gepida kori megtelepedés nyomai, Rákóczi falva-Bagi-földek 5. lelőhely, északkeleti oldal
 Fig. 3. 1: Gepid settlement unit in the central part of Rákóczi falva-Bagi-földek 5; 2: Problems of continuity between the Late Sarmatian and the Gepid settlement, northeastern part of the site Rákóczi falva-Bagi-földek 5

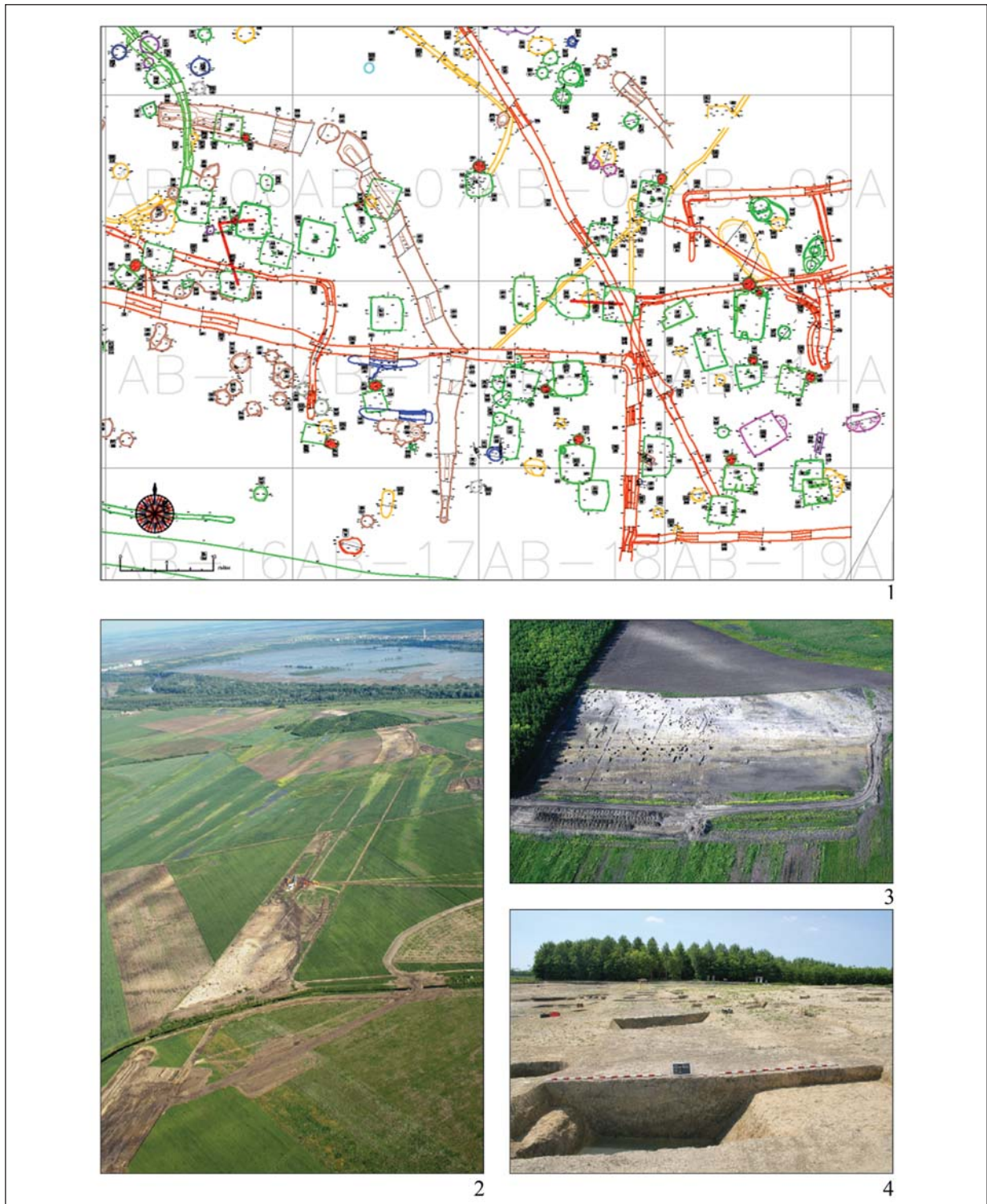

4. kép. 1: Árokrendszerrel tagolt településrészlet, Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8A. lelőhely; 2: A legnagyobb (26,5–28,6 m²) gepida kori épületek elhelyezkedése, Rákóczifalva-Bagi-földek 8A. lelőhely

Fig 4. 1: Settlement unit divided by the ditch system, site Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8A; 2: Location of the largest Gepid dwellings (26,5–28,6 m²), site Rákóczifalva-Bagi-földek 8A

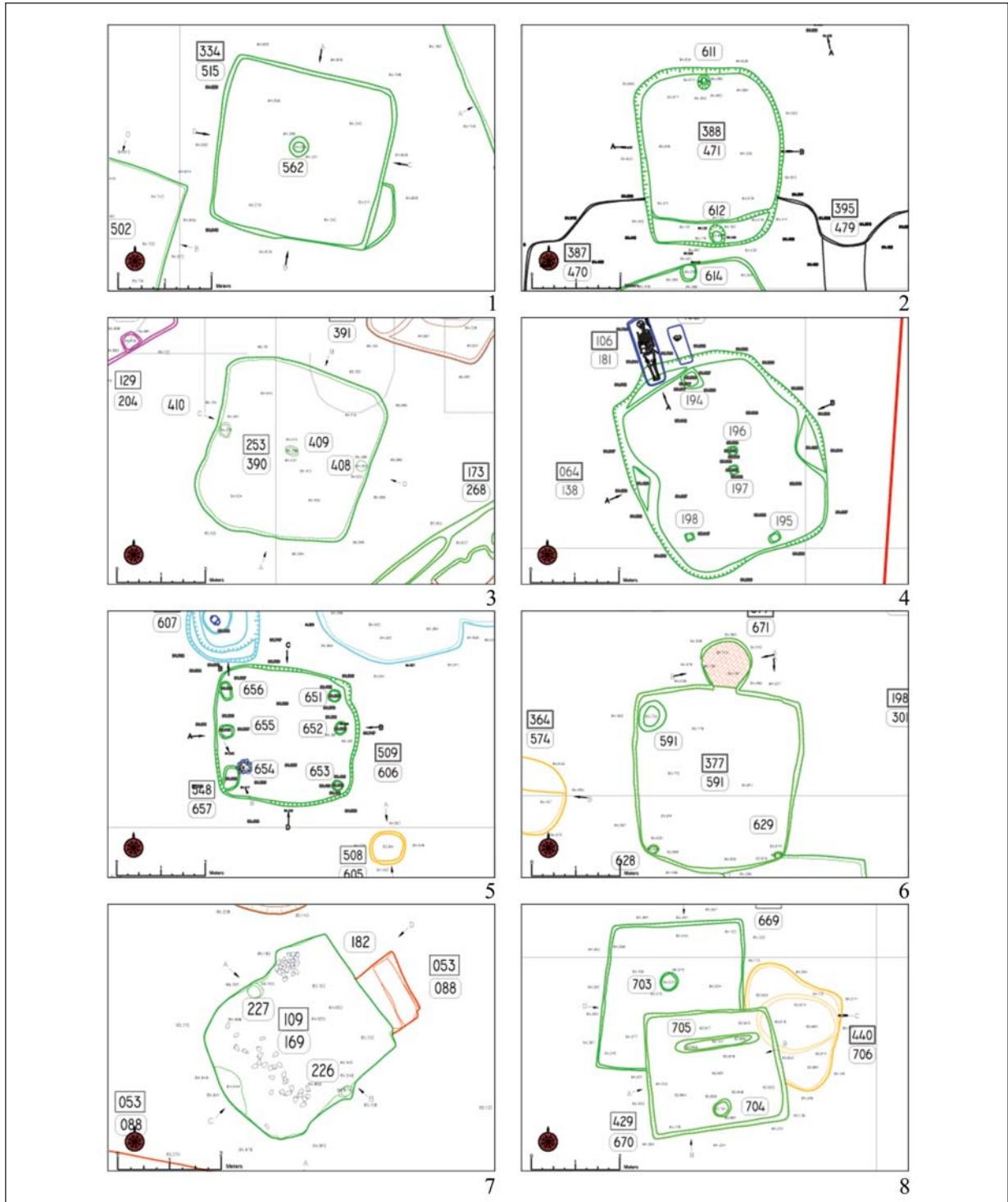

5. kép. Árokkal körülvevett gepida kori épületek elhelyezkedése, Rákóczi falva-Bagi-földek 8. lelőhely
 Fig 5. Location of Gepid dwellings surrounded by ditches, site Rákóczi falva-Bagi-földek 8

6. kép. 1: Gepida kori településrész kemencés épületekkel, Rákóczifalva-Bagi-földek 8. lelőhely keleti oldala; 2: Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely a gát nyomvonalában, háttérben a Tisza és az elárasztott vezsenymartfői kanyar a 2006. évi zöldrár idején; 3: A 8. lelőhely az ártér felé eső hármás árokrendszerrel, feltárás alatt; 4: Az árokrendszer északi ága (8/156/440.)

Fig. 6. 1: Part of the Gepid settlement with dwellings with ovens, eastern part of the site Rákóczifalva-Bagi-földek 8; 2: Sites Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A in the track of the new dam; in the background, the flooded Tisza River in the spring of 2006; 3: Site 8 during the excavation with the triple ditch-system located near the flood basin; 4: The northern branch of the ditch (8/156/440)

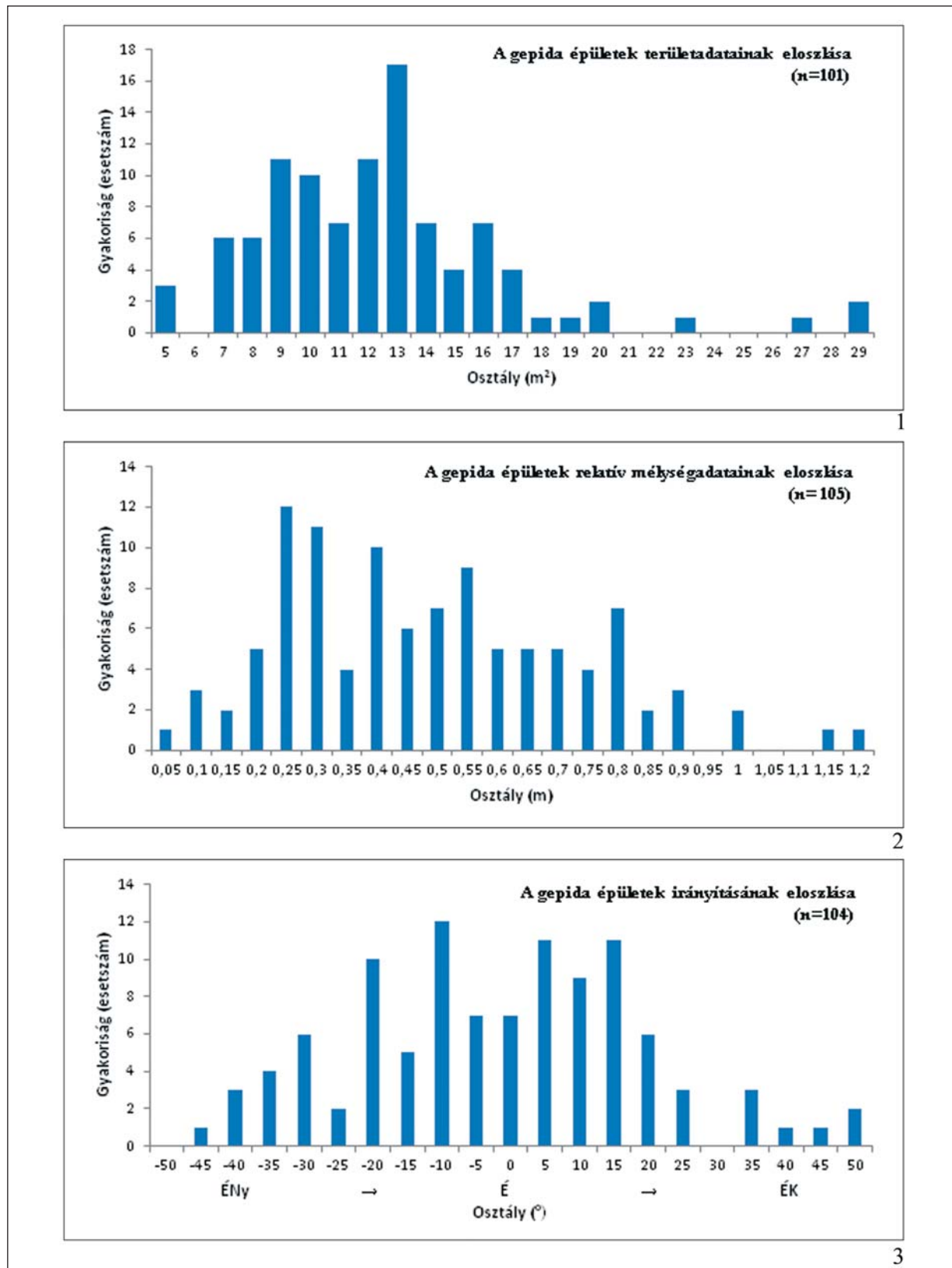
7. kép. 1–6: Példák a gepida kori épületek szerkezeti típusaira. 1: Középosztopos épület (2. típus, 8/334/515);
 2: Két ágásfás épület (3/1. típus, 8A/388/471); 3: A tengelyben három cölöphely (3/2. típus, 8/253/390);
 4: A tengelyben több cölöphely, oldalsó kiegészítővel (3/5. típus, 5/64/138); 5: Hatosztopos épület
 (4. típus, 8A/509/606); 6: Az oldalfal mentén elhelyezett aszimmetrikus cölöpök (3/6. típus, 8/377/591).
 7–8. Szövőházak. 7: 8/109/169.; 8: 8/439/670.

Fig 7. 1–6: Some structure types of the Gepid dwellings, 1: With one post in the middle (Type 2, 8/334/515);
 2: Two posts in the axis (Type 3/1, 8A/388/471); 3: Three posts in the axis (Type 3/2, 8/253/390); 4: More posts in
 the axis with lateral entrance (Type 3/5, 5/64/138); 5: Six posts (Type 4, 8A/509/606); 6: Posts on the sidewalls in
 asymmetric arrangement (Type 3/6, 8/377/591). 7–8: Weaving workshops. 7: 8/109/169.; 8: 8/439/670

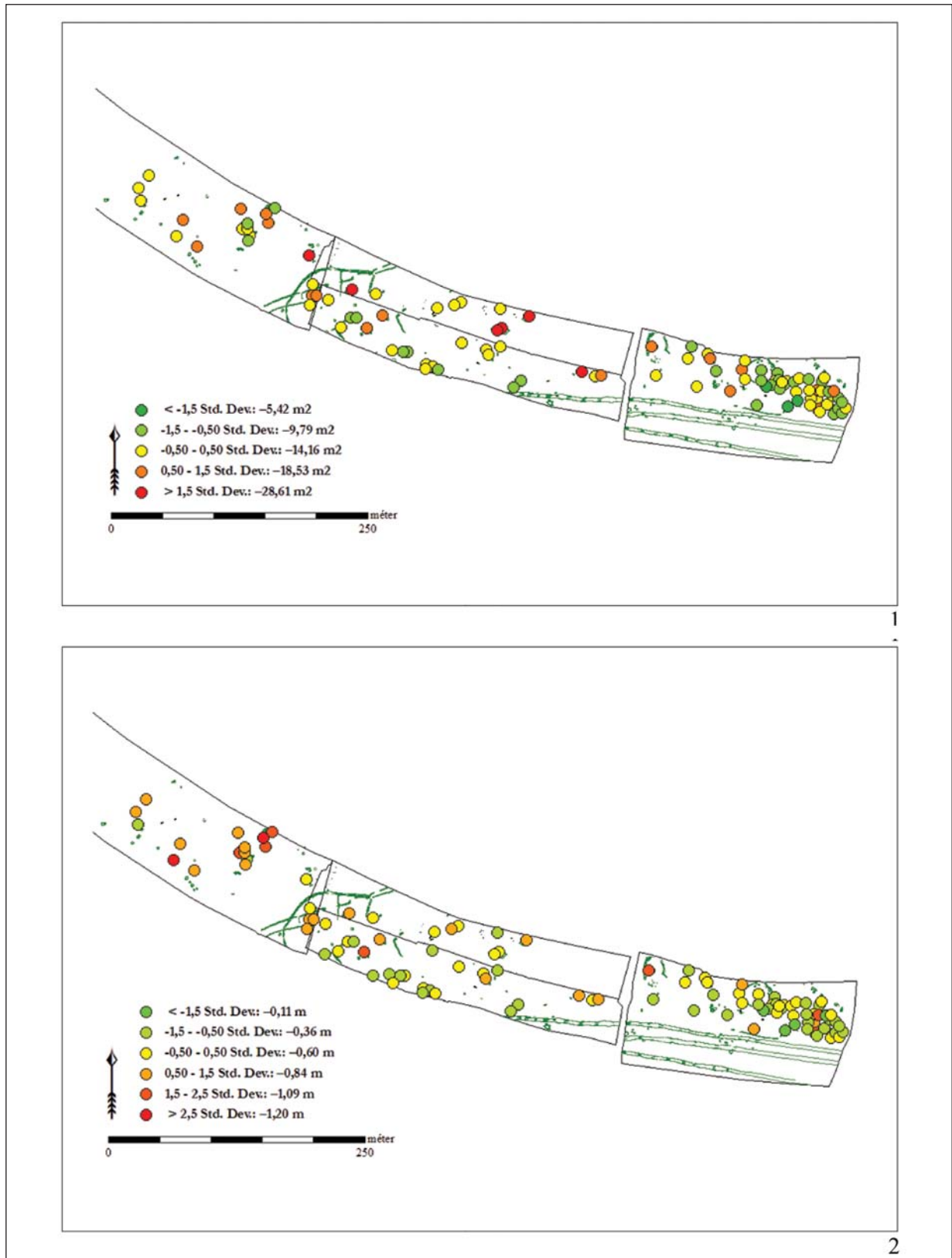
8. kép. 1–3: A 8/109/169. leégett szövőház; 4: 8/431/673. gödör; 5: 8/316/486. épület; 6: 8/422/657. épület;
7–8: 8/336/517. épület

Fig. 8. 1–3: Burnt weaving workshop, 8/109/169; 4: Pit 8/431/673; 5: Dwelling 8/316/486; 6: Dwelling 8/422/657;
7–8: Dwelling 8/336/517

9. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely. 1: Az épületek területadatai; 2: Az épületek mélységadatai; 3: Az épületek irányítása

Fig. 9. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. 1: Spatial data of the dwellings; 2: Depth data of the dwellings; 3: Orientation of the dwellings

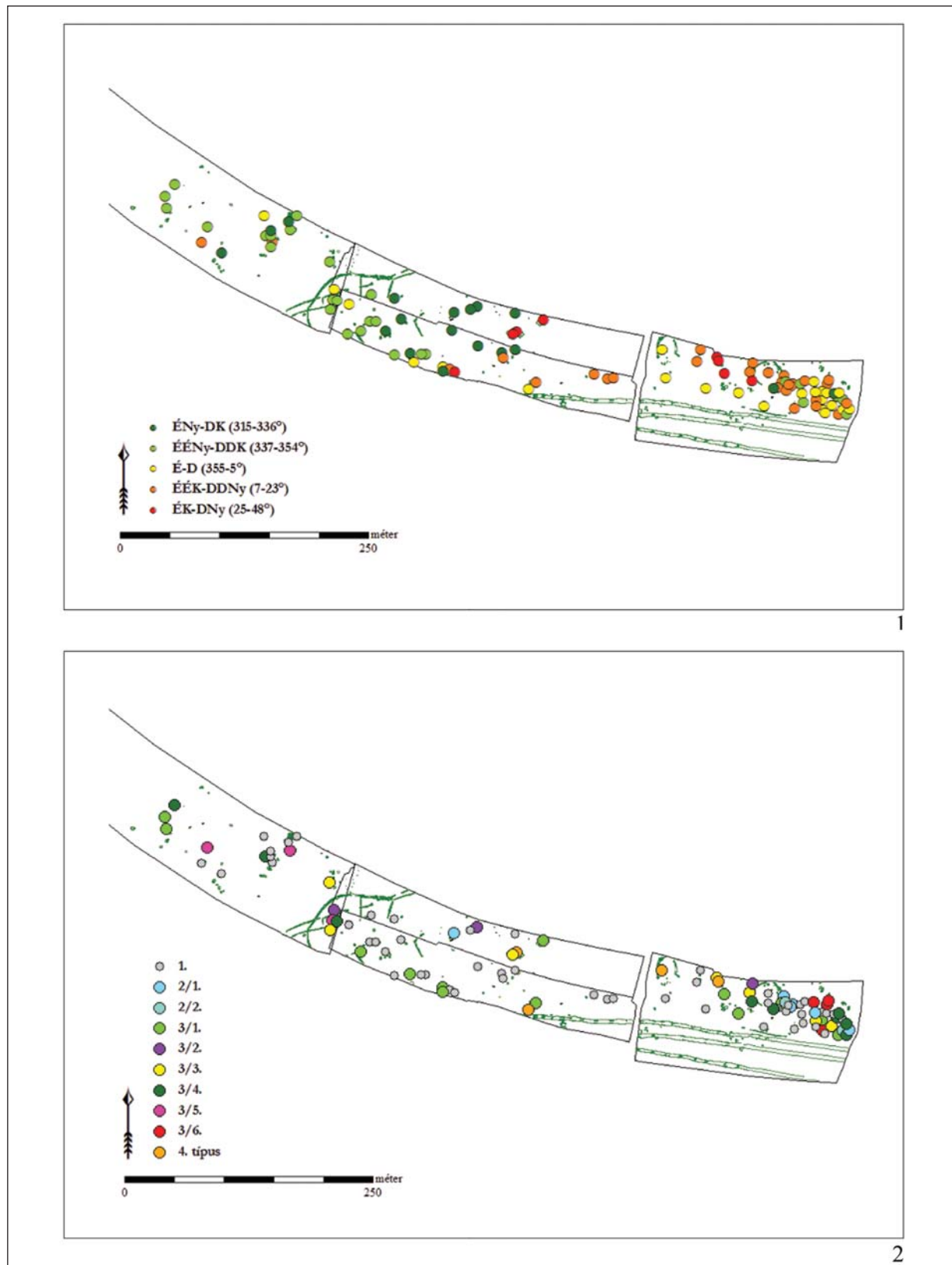

10. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely. 1: A gepida épületek területi csoportjainak eloszlása;

2: Az épületek mélységi csoportjainak eloszlása

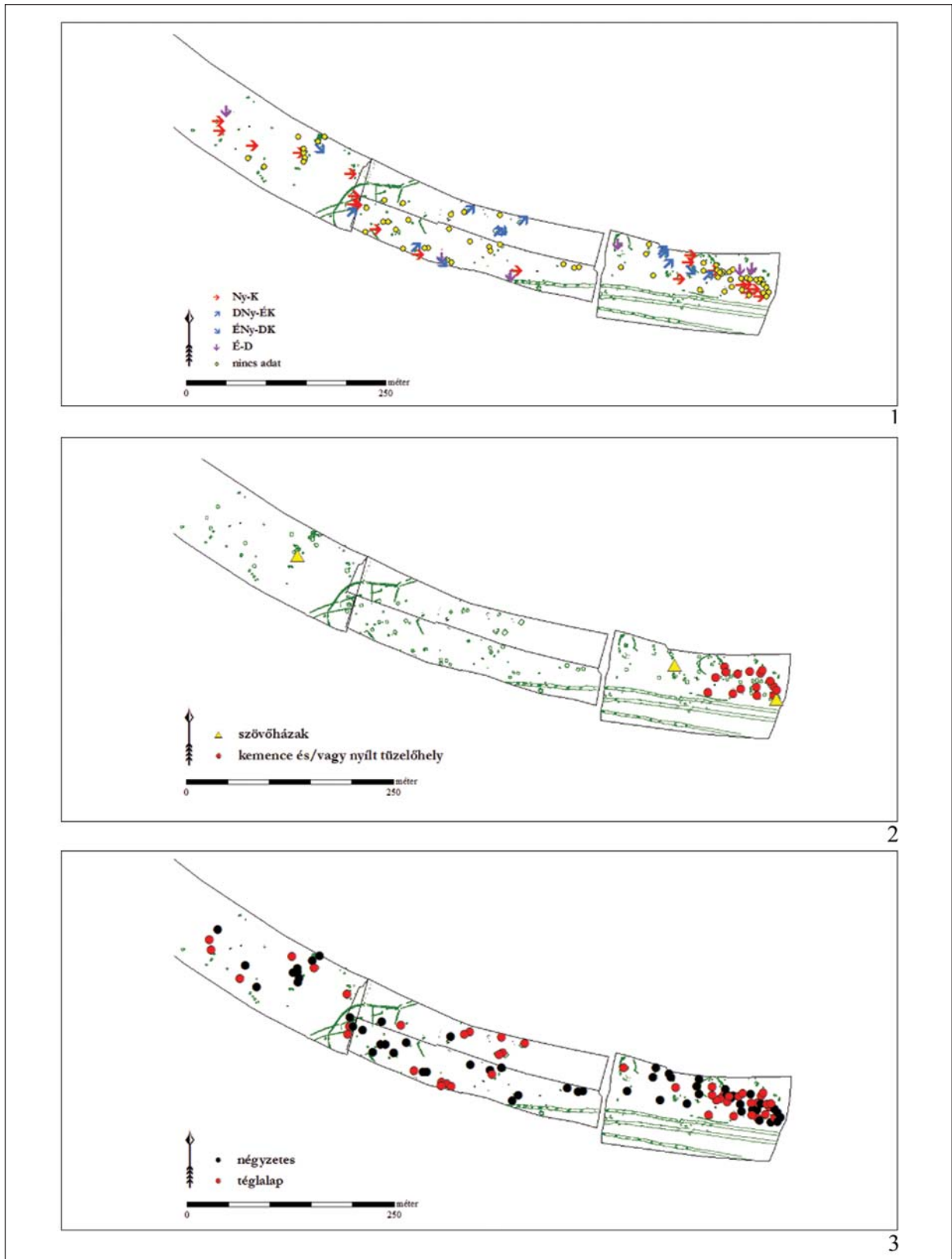
Fig. 10. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. 1: Distribution of the spatial groups of the dwellings;

2: Distribution of the depth groups of the dwellings

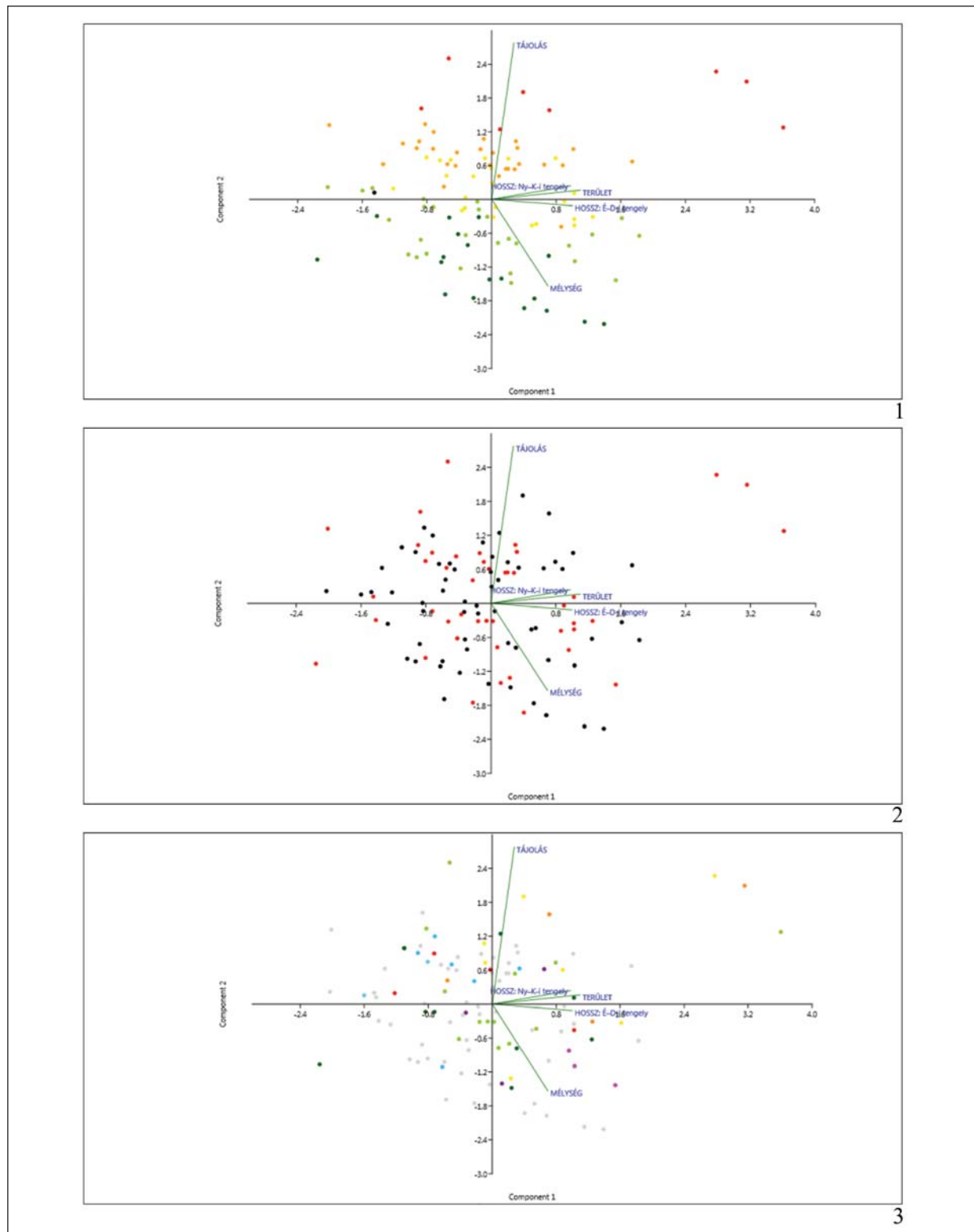
11. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely. 1: A gepida épületek irányítási csoportjainak eloszlása; 2: Az épületek szerkeztípusainak elhelyezkedése

Fig. 11. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. 1: Distribution of the orientation groups of the dwellings; 2: Distribution of the structure types of the dwellings

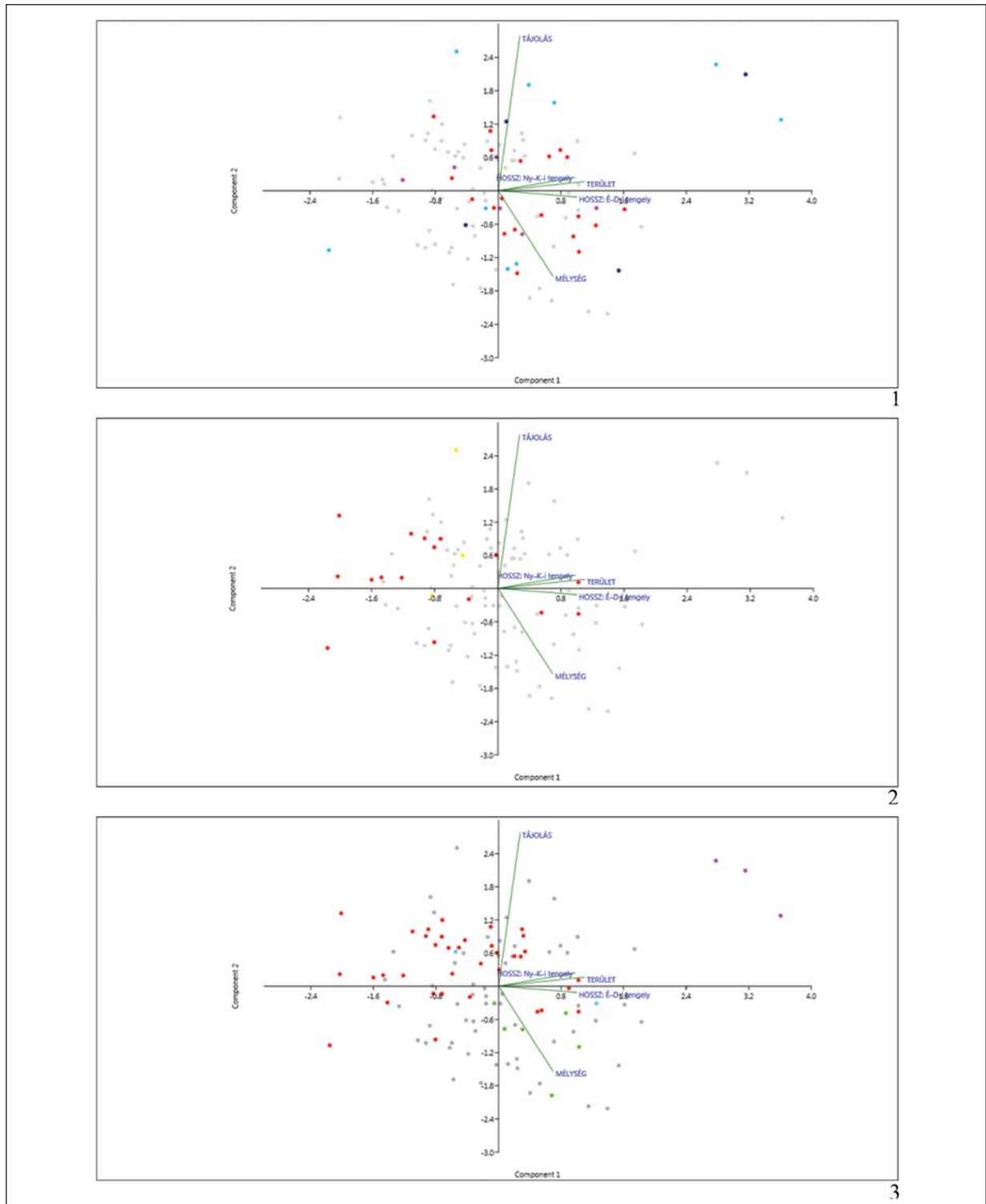
12. kép. Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely. 1: A gepida épületek szerkezeti tájolásai; 2: Kemencés épületek és szövőházként azonosítható épületek elhelyezkedése; 3: Négyzetes és téglalap alakú épületek eloszlása

Fig. 12. Site Rákóczifalva-Bagi-földek 5–8–8A. 1: Structural orientation of the dwellings; 2: Location of the dwellings with oven (red) and weaving activity (yellow); 3: Distribution of the square (black) and rectangular (red) dwellings

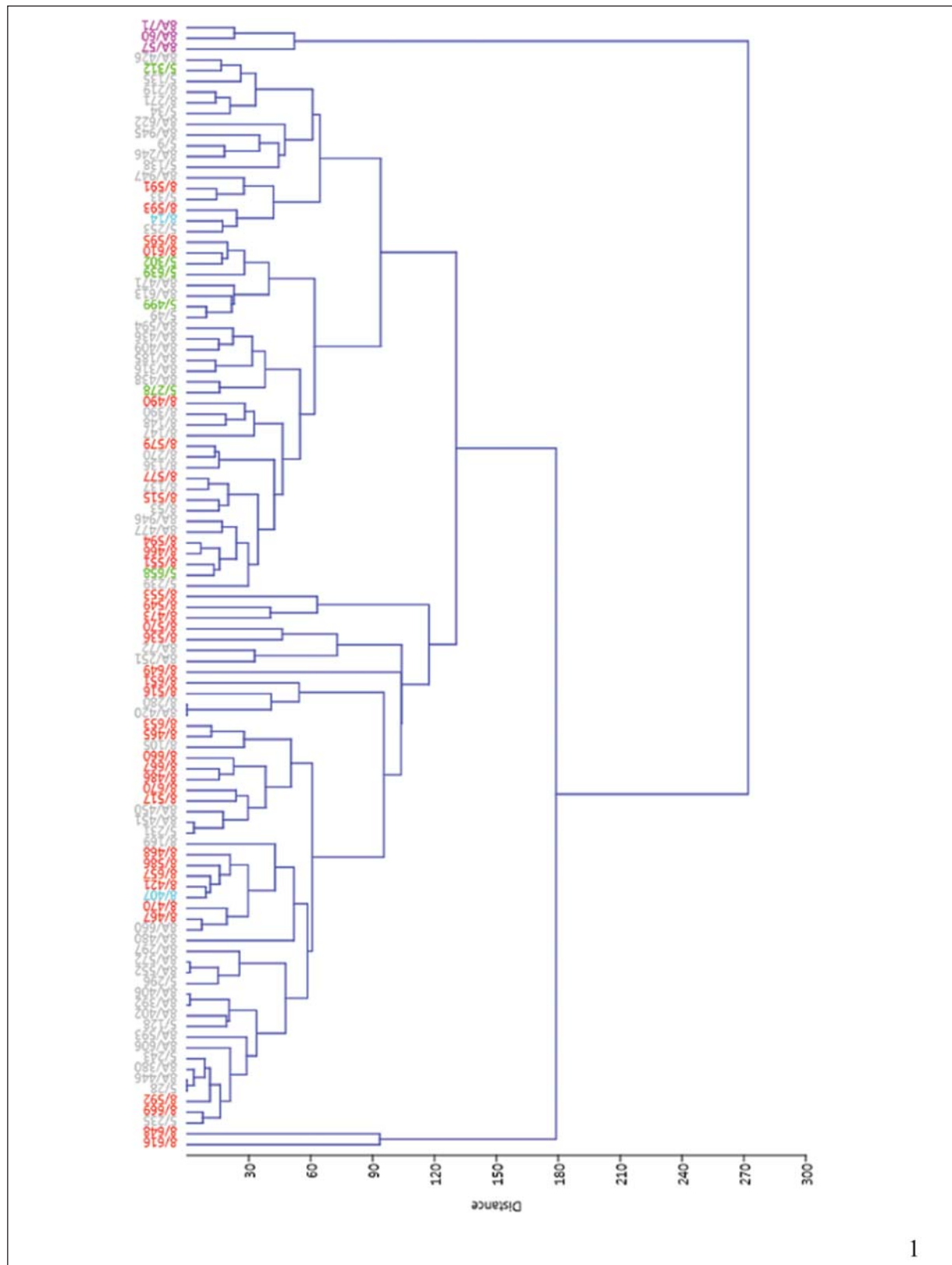
13. kép. Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely: főkomponens-elemzés az épületek metrikus adatai alapján.
 1: Az épületek irányítása szerint (jelmagyarázat: vö. 11. kép 1); 2: Az épületek alakja szerint (vö. 12. kép 3);
 3: Szerkezeti típusok szerint (vö. 11. kép 2)

Fig. 13. Site Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. Principal Component Analysis on the ground metric data of the dwellings. 1: According to orientation (see the legend of fig. 11. 1); 2: According to shape (see fig. 12. 3); 3: According to structure types (see fig. 11. 2)

14. kép. Főkomponens-elemzés az épületek metrikus adatai alapján. 1: Az épületek szerkezetének tájolása szerint (vö. 12. kép 1); 2: Kemencés épületek és szövőházak (vö. 12. kép 2); 3: Térbeli csoportok kiemelésével (piros: Rákóczi-falva-Bagi-földek 8. lelőhely keleti oldala; zöld: 5. lelőhely nyugati oldala, szarmata település fölött; lila: „nagy épületek” csoportja, 8A. lelőhely; kék: körárokkaal kerített épületek, 8. lelőhely)

Fig. 14. Principal Component Analysis on the ground metric data of the dwellings. 1: According to structure orientation (see fig. 12. 1); 2: According to dwellings with oven and weaving activity (see fig 12. 2); 3: According to some groups (red: eastern part of site 8; green: western part of site 5, above the Late Sarmatian settlement; magenta: largest buildings, site 8A; blue: dwellings surrounded by ditches, site 8)

1

15. kép. A gepida kori épületek összefüggései hierarchikus klaszteranalízis (csoportátlag-algoritmus) alapján (kiemelések vö. 14. kép 3), Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely

Fig. 15. Relations of the Gepid dwellings according to hierarchical cluster-analysis (Paired Group algorithm, see the legend of fig. 14. 3), site Rákóczi falva-Bagi-földek 5–8–8A